CRISIA

2025

Director Prof. univ. dr. Gabriel Moisa
Editor Dr. Florina Ciure
Redactor-șef Dr. Ioan Ciorba
Editor executiv Dr. Gruia Fazecaş
Secretar de redacție Dr. Cristian Culiciu
Membri CS II dr. Doru Marta, dr. Tiberiu Ciorba

Consiliu ştiințific:

Academician Prof. univ. dr. Ioan-Aurel Pop, Universitatea „Babeş-Bolyai", Cluj-Napoca

Academician Prof. univ. dr. Mihai Bărbulescu, Universitatea „Babeş-Bolyai", Cluj-Napoca

Membru corespondent al Academiei Române Prof. univ. dr. Ioan Bolovan, Universitatea „Babeş-Bolyai", Cluj-Napoca, Institutul de Istorie „George Barițiu"

Prof. univ. dr. Cesare Alzati, Università Cattolica del Sacro Cuore, Milano

Prof. univ. dr. Ovidiu Ghitta, Universitatea „Babeş-Bolyai", Cluj-Napoca

Prof. univ. dr. Francesco Leoncini, Universitatea Ca'Foscari, Veneția

Prof. univ. dr. Adriano Papo, Universitatea din Udine

Prof. univ. dr. Andrea Fara, Universitatea Sapienza din Roma

Prof. univ. dr. Doru Radosav, Universitatea „Babeş-Bolyai", Cluj-Napoca

Prof. univ. dr. Matteo Taufer, Universitatea din Leipzig

C.S. I. dr. Florin Gogâltan, Institutul de Arheologie și Istoria Artei al Academiei Române, Cluj-Napoca

Dr. György Feiszt, Vas County Archives of Szombathely

Dr. Gizella Nemeth, Centro Studi Adria-Danubia, Duino Aurisina (Trieste)

Orice corespondență se va adresa/ Toute correspondance sera envoyée à l'adresse/ Please send any mail to the following address/ Richten sie bitte jedwelche korrespondenz an die adresse

MUZEUL ȚĂRII CRIŞURILOR – COMPLEX MUZEAL
410087 ORADEA
Str. Armatei Române nr.1/A
ROMÂNIA
Tel: 0259 706 101, Fax: 0259 479 918
Email: crisia@mtariicrisurilor.ro

ISSN: 1016 – 2798

doi: 10.66142/Crisia

Fondator: Sever Dumitraşcu (1971)

@ Copyright by Muzeul Țării Crişurilor – Complex muzeal

Punctele de vedere exprimate în materialele publicate aparțin în exclusivitate autorilor

MUZEUL ȚĂRII CRIȘURILOR

CRISIA

LV

ORADEA • 2025

CUPRINS
(SOMMAIRE - SUMMARY - INHALT)

STUDII ȘI ARTICOLE

MIRUNA ANA OANA, *Out of ordinary or common household turned pit? Contributions regarding the Late Neolithic period in the Criș/Körös Rivers basin* 11

CORINA TOMA, *Date preliminare privind locuirea neolitică târzie identificată pe tronsonul Drumului de legătură dintre localitățile Biharia și Paleu (jud. Bihor)*, Preliminary data on the Late Neolithic settlement identified on the link road between Biharia and Paleu (Bihor County) 25

NAGY NORBERT, GRUIA FAZECAȘ, FLORIN GOGÂLTAN, *Orizonturile de locuire din cea de-a doua epocă a fierului în așezarea de la Oradea – Salca – „Pepinieră"*, The horizons of housing from the Second Iron Age in the settlement of Oradea – "Salca-Pepinieră" 45

LAVINIA GRUMEZA, CRISTINA I. TICA, ADRIAN URSUȚIU, *Situl V Borș (jud. Bihor). Cercetări arheologice recente în necropola sarmatică: date preliminare*, Site V Borș (Bihor County). Recent archaeological research in the sarmatian necropolis: preliminary data 87

KATÓCZ ZOLTÁN, F. PORSZTNER KITTI, GRUIA FAZECAȘ, DORU MARTA, OANA BĂICAN-GEORGESCU, ȘTEFAN LIPOT, GEORGIANA TEODORA POP, *Cercetările arheologice preventive de la Sântandrei – Palota veche II (jud. Bihor)*, Preventive archaeological research from Sântandrei – Old Palota II (Bihor County) 113

FAIZ MMT MARIKAR, *Sri Lankan maritime law goes back to the second century BC* 127

ALEXANDRU SIMON, *Francesco Negro şi Biharia*, Francesco Negro and Biharia 135

GIZELLA NEMETH, ADRIANO PAPO, *Da Mohács a Belgrado. Ascesa e caduta dei turchi ottomani: due svolte decisive per la storia d'Europa*, From Mohács to Belgrade. The Rise and Fall of the Ottoman Turks: Two Turning Points in European History 141

YUSUF HEPER, ADRIAN TERTECEL, *Spionajul efectuat de Țările Române în favoarea Imperiului Otoman în secolele XVI-XVIII. Câteva documente turceşti inedite*, Espionage activities carried out by the Romanian Principalities in favour of the Ottoman Empire in the 16th-18th centuries. Some unpublished Turkish documents 153

FLORINA CIURE, *Transilvania secolului al XVII-lea reflectată în* Historia della Republica Veneta *a lui Battista Nani*, 17th-century Transylvania reflected in Battista Nani's *Historia della Republica Veneta* 167

SORIN ȘIPOȘ, *Relatările călătorilor străini despre originea, limba și moravurile românilor (1710-1810)*, Foreign travelers' accounts of the origin, language and customs of the Romanians (1710-1810) 181

AUGUSTIN ȚĂRĂU, *Duhul lui Horea peste veacuri. Secvențe desprinse din imaginea imprimată de eroul-martir Horea în mentalul colectiv al românilor și maghiarilor transilvăneni,* The spirit of Horea across the centuries. Sequences taken from the image imprinted by the hero-martyr Horea in the collective consciousness of the Romanians and Hungarians of Transylvania 197

ANTONIO FAUR, *Considerații cu privire la opiniile istoricului american Keith Hitchins despre Avram Iancu*, Considerations on the opinions of the American historian Keith Hitchins about Avram Iancu 217

FRANCESCO RUVOLO, *Da Mircești a Messina. Nove documenti cartacei inediti di Vasile Alecsandri inviati a Tommaso Cannizzaro*, From Mircești to Messina. Nine unpublished paper documents by Vasile Alecsandri sent to Tommaso Cannizzaro 223

IOAN CIORBA, *Din istoria parohiei greco-catolice Gruilung (a doua jumătate a secolului al XIX-lea – prima jumătate a secolului XX)*, From the history of the Greek Catholic parish of Gruilung (second half of the 19th century – first half of the 20th century) 233

SILVIU SANA, *Considerații privind imaginea lui Iuliu Maniu în presa maghiară a vremii (1918-1929)*, Considerations regarding the image of Iuliu Maniu in the Hungarian press of the time (1918-1929) 247

CORNELIA ROMÎNAŞU, RADU ROMÎNAŞU, *Considerații despre presa culturală românească din zona nord-vestică a României întregite. Studiu de caz: Bihor, Arad, Satu Mare (1919-1940)*, Considerations on the Romanian cultural press in the north-western region of greater Romania: a case study of Bihor, Arad, and Satu Mare (1919-1940) 257

VERONICA TURCUȘ, *Un scriitor ardelean în vizorul diplomației italiene: Ion Agârbiceanu*, A Transylvanian writer in the sights of Italian diplomacy: Ion Agârbiceanu 283

ȘTEFAN VASILIȚĂ, *Despre falsificarea bancnotelor cehoslovace în România: cazul Iacob Goldberg, Brașov, 1926*, About the forging of the Czechoslovak banknotes in Romania: the Iacob Goldberg case, Braşov, 1926 307

ȘERBAN TURCUȘ, *Patriotism versus obedienţă ecclesială. Aloisie Tăutu versus Secretariatul de Stat al Sfântului Scaun (1942)*, Patriotism versus ecclesiastical obedience. Aloisie Tăutu versus the Secretariat of State of the Holy Seet (1942) 319

CORINA TEODOR, *Ancheta canonicului Ioan Georgescu în legătură cu unirea celor două biserici românești*, Canon Ioan Georgescu's investigation in relation to the union of the two Romanian churches 333

SIMONA CAMELIA FER, *Manipulation and mechanisms of totalitarian dictatorship control through newspeak and wooden language* 347

TIBERIU ALEXANDRU CIORBA, Fac fortia et patere. *Retrospectivă documentară asupra centenarului muzeal orădean organizat în 1972*, *Fac fortia et patere*. Documentary retrospective on the museum's centenary organized in 1972 359

PR. MIRON-IOAN ERDEI, *Pastorație religioasă și istorie agrară în satul Cenaloș de pe Valea Barcăului*, Religious pastoral care and agrarian history in the village of Cenaloș on the Barcău Valley 383

DRAGOȘ CURELEA, PR. BOGDAN AVRAM, *In memoriam: medic locotenent colonel Aurel Groze din Alba Iulia, doctor în științe medicale și comandant al Ambulanței Diviziei 20 Infanterie*, In memoriam: medical lieutenant colonel Aurel Groze from Alba Iulia, doctor of medical sciences and commander of the Ambulance of the 20th Infantry Division 397

CRISTIAN CULICIU, *Aspects on the urbanization of Bihor County in the communist period (III): the town of Petru Groza (Ștei)* 411

GABRIEL MOISA, *Despre nomenclatura comunistă. Câteva elemente istoriografice și conceptual-metodologice*, About the communist nomenclature. Some historiographical and conceptual-methodological elements 429

OLEKSANDR VITIUK, *State bodies of the migration service of Ukraine (2000-2010): historical aspect of formation and development* 441

DOINA-GABRIELA ANANIE, *Albume fotografice vechi din colecția Muzeului Țării Crișurilor*, Old photographic albums from the Țării Crișurilor Museum's collection 453

RECENZII

RONALD HOCHHAUSER, Teodora-Camelia Cristofor, *Fonograful, gramofonul și patefonul-Catalog de colecție*, Editura Palatului Culturii, Iași, 2023, 74 p. 461

RONALD HOCHHAUSER, Silviu Teodor-Stanciu, Tiberiu Teodor-Stanciu, *Iași – Istoria tramvaiului / tram history*, Editura Junimea, Iași, 2023, 81 p. 463

DIANA IANCU, Abraham Fuchs, *Tășnad. O monografie istorică în memoria Comunității Evreilor din Tăşnad (Transilvania), Școala Talmudică (Yeshiva) a Rabinului Mordechai Brisk, de la începuturile ei şi până după perioada Holocaustului,* editor Diana Kinces, traducere din ebraică de Dan Tăcutu, Editura Mega | Editura Muzeului Sătmărean, Cluj-Napoca – Satu Mare, 2024, 409 p. 465

GABRIELA GOUDENHOOFT, Florin Ardelean, *Istoria presei culturale din Oradea. Studii (II)*, Editura Eikon, București, 2024, 456 p. 469

STUDII ȘI ARTICOLE

doi: 10.66142/Crisia.2025.01

OUT OF ORDINARY OR COMMON HOUSEHOLD TURNED PIT? CONTRIBUTIONS REGARDING THE LATE NEOLITHIC PERIOD IN THE CRIȘ/KÖRÖS RIVERS BASIN

Miruna Ana OANA*

ABSTRACT

The main goal of this article is to further our understanding of the relationship between the Oradea-*Salca* site and the Late Neolithic sites of the North-East Pannonian Plain. The main aspects discussed here focus on an overview of the Herpály world in Hungary and a comparison between Oradea-*Salca* and the Herpály sites west of the border. A short overview of the *Salca* "OMV-Petrom" excavation with a statistical presentation of the ceramic material from the 03 B complex is also given.

Keywords: Late Neolithic, Neolithic settlement, pit-dwelling, Herpály ceramic style.

First of all, this paper is a part of the master's thesis *Out of ordinary or common household turned pit? Contributions regarding the Late Neolithic period in the Criș/Körös Rivers basin*, coordinated by CS I dr. habil Florin Gogâltan and defended in 2025 at "Babeș-Bolyai" University in Cluj-Napoca.

The archaeological site of Oradea-Salca is widely recognized as one of the most prominent archaeological sites in western Romania, with discoveries spanning nearly all prehistoric and historic periods, being known since the end of the 19th century[1].

The issue of the Late Neolithic in the Criș/Körös Rivers[2] basin is a topic that at first sight has benefited from in-depth research. But this research, at the Oradea - *Salca* site, has mainly been done through preventive archaeological excavations and, therefore, there are still a lot of gaps in our knowledge regarding this particular period in time in this region.

The archaeological excavation at the Oradea - *Salca* site, namely, the "*OMV-Petrom*" point was conducted by Adrian Ursuțiu and took place in 2021 due to the refurbishment of the gas station. Research Unit B yielded three habitation complexes of varying sizes, CX 03, CX 13 and CX 14-15, and 25 domestic pits of varying sizes and shapes, all belonging to the Late Neolithic[3].

* "Babeș-Bolyai" University of Cluj-Napoca; e-mail: miruna.ana.oana@gmail.com.

[1] Ardos 1936; Rusu *et al.* 1962; Chidioșan 1974; Chidioșan 1981a; Chidioșan 1981b; Emődi 1981; Ignat 1981; Marta, Ilieș 1994; Ghemiș, Bulzan 1998; Bulzan, Băcueț-Crișan 1999; Luca *et al.* 2000; Ilieș, Bulzan 2002; Bulzan *et al.* 2003; Bulzan *et al.* 2007; Bulzan 2015; Fazecaș *et al.* 2015a; Fazecaș *et al.* 2015b; Băcueț-Crișan *et al.* 2017; Fechete-Porsztner 2018; Fechete-Porsztner 2019; Bodea *et al.* 2019; Oana 2023.

[2] The term "Crișurilor Basin" refers to the eastern portion of the Criș River Basin within Romanian territory, where the Crișul Alb, Crișul Negru, Crișul Repede, Barcăul, and Eriul are not yet confluent (Fazecaș 2019, 45-46).

[3] Oana 2023, 14.

In the following, I would like to present the ceramic material that was unearthed from the complex 03 B at *Salca* "*OMV-Petrom*" point, as well as the results of the analysis conducted on them. I have analyzed a total number of 3461 pottery fragments, out of which, 1521 were atypical (Fig. 1). That leaves us with 1940 typical pottery fragments that I separated into different categories such as: painted and incised pottery, functionality, and source of the fragments or body part of the vessel that it belongs to.

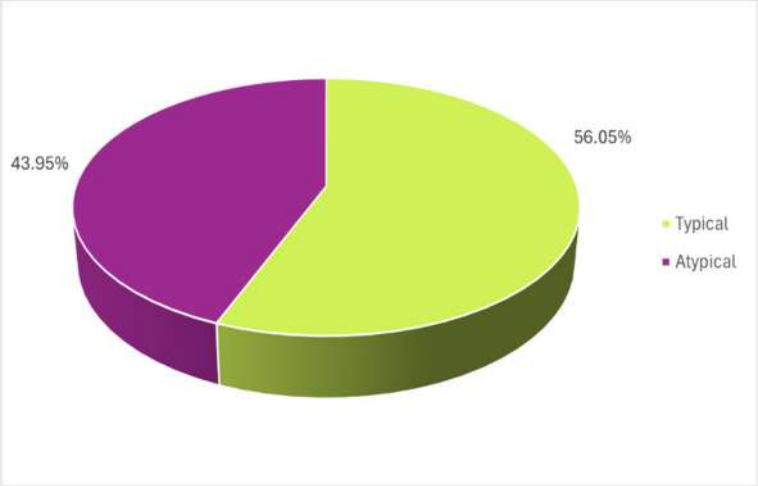

Fig. 1. The ratio of typical and atypical ceramic fragments from *Salca* "OMV-Petrom".

Just as in the pottery set from the Berettyóújfalu-*Herpály* site[4] (Fig. 3), in the ceramic assemblage from the complex 03 B in the *Salca* site, the conical and hemispherical bowls were in minority, with only 19 fragments, which represents 0.98% out of the total number of typical pottery fragments (Fig. 2).

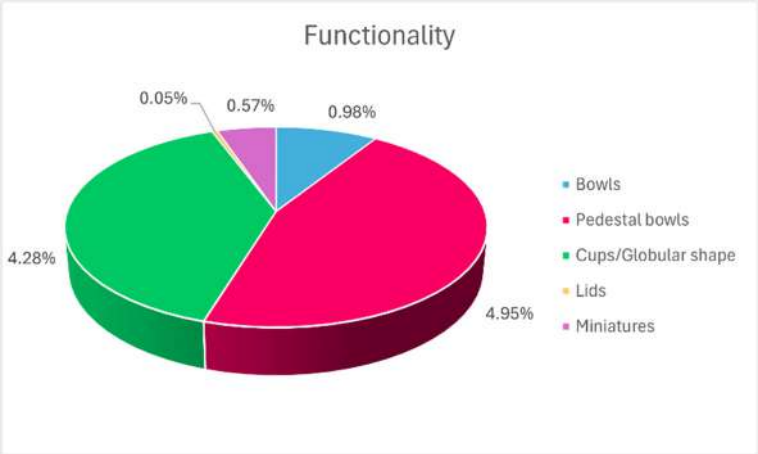

Fig. 2. Typological share of pottery fragments from *Salca* "OMV-Petrom" by functionality

The medium-sized pieces featured tall pedestals that are the most frequent type found here, with 96 fragments or 4.95% (Fig. 2), and are often decorated with black linear and/or dots painting (Plate 6).

The next most frequent type of vessels found here are the cups/globular shape vessels, which are 83 fragments or 4.28% out of the total number of typical pottery fragments found (Fig. 2). Four of the cups are nearly whole, as in they are represented by usually one or more fragments that consist of the rim, the neck, the body and the bottom of the cup. In regard to the decoration, some of the cups have incised lines and/or dots filled with white paste (Fig. 6), and others have plastic ornamentation, like buttons or small handles.

Other types of ceramic materials are represented by lids, but unfortunately only one fragment was found here that has notches or small grooves on the rim. There are also various miniatures such as a spoon and a few cups, out of which one has vertical incised lines on its body and another one is a fragment of the bottom of a four-legged miniature cup. The number of miniatures together are 11, meaning 0.57% (Fig. 2).

[4] Füzesi 2022, 225, 227.

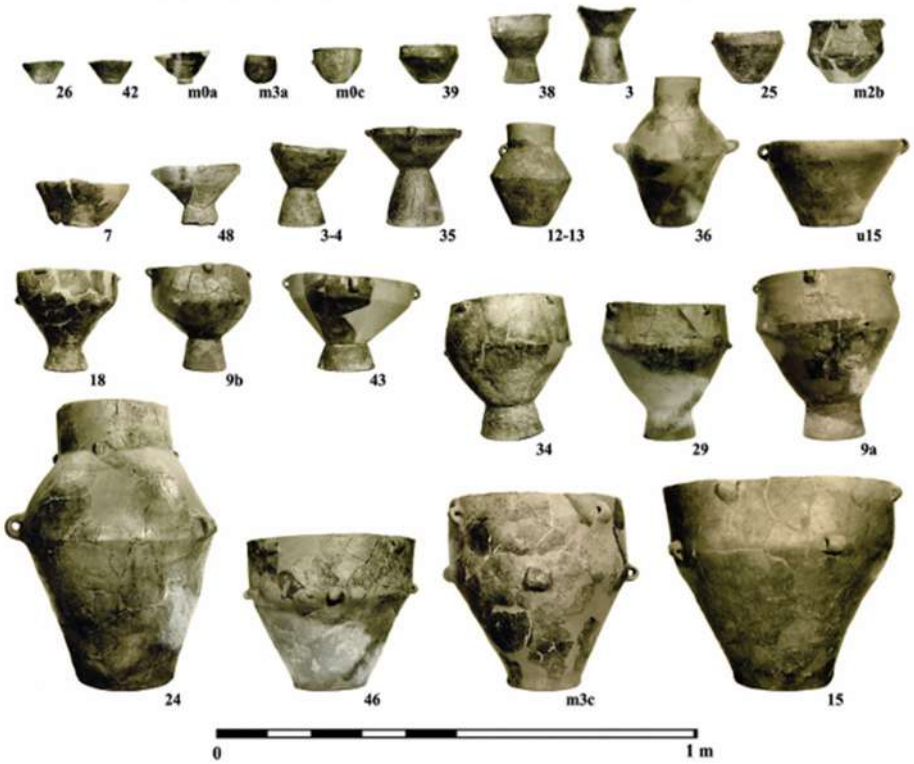

Fig. 3. Pottery composition from the Berettyóújfalu-*Herpály* site (after Füzesi 2022, 226).

Next category is represented by the source or part of the vessel each fragment belongs to (Fig. 4). These are the rim, with 562 fragments and 28.97% out of the total number of typical pottery fragments, handles, with 85 fragments and 4.38% out of the total, neck/body, with 1112 fragments and 57.32%, and bottom fragments, with 177 fragments and 9.12%.

Another important aspect is the decoration of the pottery fragments. Ceramic fragments without any painting or decoration are in a number of 2700 fragments or in percentage, 60.77%, while painted and incised pottery are 761 fragments or 39.23% (Fig. 5).

Most of the decoration from the Oradea *Salca* "OMV-Petrom" point, CX 03 B, is represented by black painting with a variety of types from lines and circles (Plate 2) to dots and even a swastika motif on the inside of a bottom fragment (Oana 2023, 24, Pl.III/6). The lines themselves appear in different sizes and orientations such as vertical, horizontal or diagonal, from thin to thick (Plates 1, 3, 4, 5, 7). There are also the incisions and circles filled with white paste (Fig. 6).

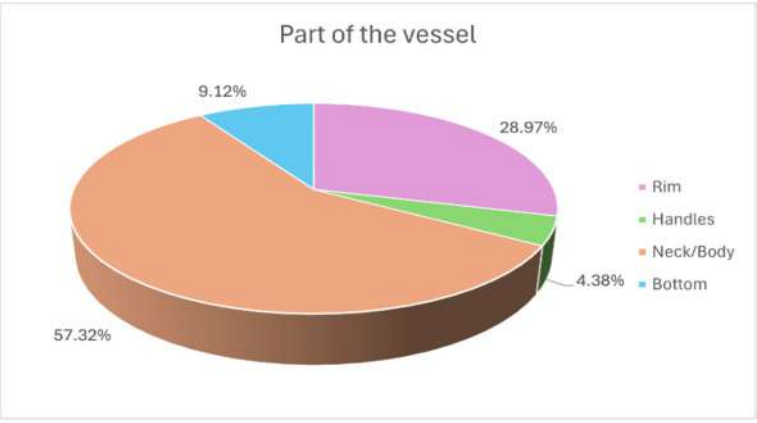

Fig. 4. The percentage of the vessel's components that have been found in Salca "OMV-Petrom"

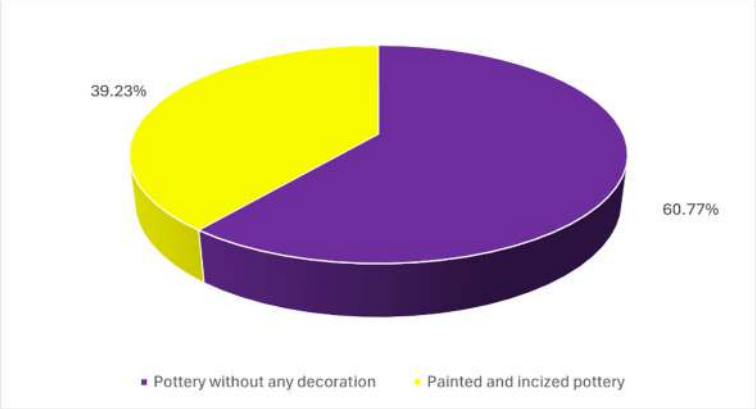

Fig. 5. The ratio of undecorated to decorated ceramics at Salca "OMV-Petrom"

Fig. 6. Pottery fragments with incisions and circles filled with white paste from the Oradea-*Salca* settlement, "OMV-Petrom".

The decoration of the vessels at Berettyóújfalu-Herpály settlement are mostly done with black, white and red painted patterns applied after firing[5]. They also conducted chemical analysis of the pigments that revealed that black was obtained from birch and pine tar. The black geometric designs, painted on a white base, covered the entire vessel and were divided into fields filled with diverse motifs[6]. The painted designs mostly covered the exterior of pedestalled bowls, with simple bowls occasionally having a painted design in the interior[7].

The following analysis will attempt to interpret the CX 03 B pit-dwelling specimen through the lens of ceramic material analysis.

[5] Kalicz *et al.* 2011, 52
[6] Kalicz *et al.* 2011, 53.
[7] Kalicz *et al.* 2011, 53.

At Berettyóújfalu – *Herpály*, house 11 demonstrated a transition from nuclear and communal inventories[8]. With sizes varying from miniature vessels to remarkably large ones, the ceramic vessels represent the characteristic formal range of the Herpály culture. The proportion of open types, which were mostly represented by conical, semispherical and pedestalled bowls, and closed types, cups, pots and amphorae, was roughly the same. The pedestalled bowls were commonly decorated with white and black linear and hatched patterns[9].

The assemblage included generic shapes, primarily simple geometric forms, as well as culture-specific types. The earlier ones were made for basic functions; therefore they were relatively simplified forms and were utilized throughout the Neolithic period with few modifications. Conical and hemispherical forms were used for food preparation, whilst globular forms were used for preparation, transformation, and storage. Culture-specific shapes could have originated from simple forms, employing a distinguishing shape feature (e.g., a fault line), or including an extra element, like a pedestal. These vessels were frequently decorated in distinctive styles, emphasizing their representational value, because they were significantly associated with consumption, particularly feasts and communal activities[10] (Fig. 7).

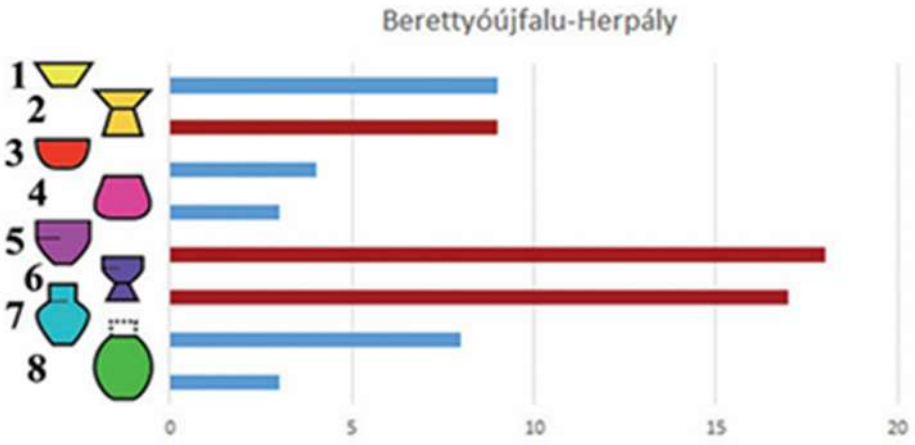

Fig. 7. Main ceramic forms of the Berettyóújfalu-*Herpály* assemblage: blue-generic forms, red-culture specific shapes (after Füzesi 2022, 249).

Besides a few pottery sherds, mostly all the painted ceramic finds from the *Salca* "OMV-Petrom" point, from the 2021 campaign, belonged to the CX 03 B pit-dwelling. This particular dwelling was also the biggest and most impressive one found.

With this being said, of course we can't really compare House 11 from Berettyóújfalu-Herpály, with CX 03 B pit-dwelling from *Salca* "OMV-Petrom", but could we assume a similar interpretation?

The decorations on the ceramic material from the Oradea *Salca* site, CX 03 B, represents an important aspect in any kind of research involving pottery. The paintings on the vessels can do more than just indicate the culture the people that made them belonged to. They can indicate micro-regional characteristics that could have developed in a specific geographical area through influences from the previous populations or the cultures around them. On the other hand, they

[8] Kalicz *et al.* 2011, 254.
[9] Raczky *et al.* 2020, 445.
[10] Füzesi 2022, 248.

can also be a reflection of how women marrying into a particular community may have, perhaps, continued making vessels according to the ceramic traditions of their birthplace[11].

The ceramic material identified in the CX 03 B pit-dwelling was not the household ceramic set. The pottery discovered here, although it is good quality and painted on the outside, and some of them on the inside as well, they were most likely discarded in this pit dwelling that transformed into a disposal-pit. By the number of different vessels found in this dwelling that were represented by only one or a few pottery fragments it's clear they were just discarded here. But why are there so many painted fragments? And why did the other dwellings contain almost no painted pottery fragments? Was all the painted pottery discarded in the CX 03 B dwelling? Is there a continuity of the site? A continuity of local development based on ceramics?

In the beginning I believed that it was a possibility that this pit-dwelling could represent some sort of ritualic pit based on the amount of painted ceramic materials found here. But, after I started working with the pottery itself, I realized that with most of them I was not able to restore them, they were different pottery fragments from many different vessels. In conclusion, the answer to the question in the title of this paper, given the absence of other ritually oriented objects, is that this pit-dwelling most likely represents a common practice of turning an out of used dwelling into a disposal pit, rather than it being a ritualic pit.

Acknowledgements

I am indebted to CS I dr. habil. Florin Gogâltan, who kindly accepted to supervise the development of my MA thesis and provided invaluable assistance and support throughout the writing process. This paper is an integral component of the thesis. In addition, I would like to express my gratitude to G. Fazecaș, A. Ursuțiu, Z. Katócz, and Adriana Mierluț.

References

Ardos 1936 — Fr. Ardos, *Date arheologice privitoare la Oradea și județul Bihor*, in Familia, 4, 1936, 61-76.

Băcueț-Crișan *et al.* 2017 — D. Băcueț-Crișan, G. Fazecaș, D. Marta, *An early medieval feature discovered in Oradea-Salca „Ghețărie" (Petrom gas station)*, in Ziridava, 31, 2017, 215-228.

Berindei *et al.* 1977 — I.O. Berindei, G.P. Pop, Gh. Măhăra, A. Posea, *Câmpia Crișurilor. Crișul Repede. Țara Beiușului*, București, 1977.

Bodea *et al.* 2019 — D. Bodea, Fl. Gogâltan, G. Fazecaș, *Aplicații GIS în studiul siturilor arheologice. Situl arheologic Oradea-Salca „Pepinieră*, in Crisia XLIX, 2019, 149-167.

Bulzan *et al.* 2000 — S. Bulzan, C. Ghemiș, G. Fazecaș, *Săpăturile de salvare de la Oradea-punctul Salca „Pepinieră*", in Crisia XXX 2000, 81-149.

Bulzan, Băcueț-Crișan 1999 — S. Bulzan, D. Băcueț-Crișan, *O locuință medievală timpurie descoperită la Oradea-Salca, punctul „Ghețărie*" in Crisia, XXIX 1999, 33-43.

Bulzan *et al.* 2003 — S. Bulzan, G. Fazecaș, Lakatos A., Călin Ghemiș, *Oradea jud. Bihor, Punct: Salca-Fabrica de bere. Campania 2002* in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România*, București, 2003, 221.

Bulzan *et al.* 2007 — S. Bulzan, G. Fazecaș, D. Marta, R. Huza, *Oradea jud. Bihor, Punct: Salca (Lotus Market). Campania 2006*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România*, 2007, 251-252.

Bulzan 2015 — S. Bulzan, *Oradea, jud. Bihor, Punct: Salca-Ghețărie. Campania 2014*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România*, Pitești, 2015, 226-228.

[11] Kalicz *et al.* 2011, 55.

Chidioșan 1974 — N. Chidioșan, *Sincronismele apusene ale culturii Wietenberg stabilite pe baza importurilor ceramice,* în Crisia IV, 1974, 153-176.

Chidioșan 1981a — N. Chidioșan, *Contributii privind epoca bronzului pe teritoriul municipiului Oradea*, in Crisia XI, 1981, 59-67.

Chidioșan 1981b — N. Chidioșan, *Note referitoare la prima epocă a fierului pe teritoriul municipiului Oradea,* în Crisia XI, 1981, 69-74.

Emődi 1981 — J. Emődi, *Descoperiri de prima epocă a fierului de la Oradea,* in Crisia XI, 1981, 321-328.

Fazecaș *et al.* 2015a — G. Fazecaș, M. Lie, C. Cordoș, A. Ignat, Fl. Gogâltan, M. Savu, L. Ardelean, *Oradea, jud. Bihor, Punct: Biserică. Campania 2014*, in Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Pitești, 2015, 223-225.

Fazecaș *et al.* 2015b — G. Fazecaș, M. Lie, C. Cordoș, Al. Găvan, A. Ignat, Fl. Gogâltan, C.I. Popa, M. Rizea, R. Mathison, R. Trif, C. Suciu, I. Halbac, P. Vadineanu, I. Petreuș, *Oradea, jud. Bihor, Punct: Pepinieră. Campania 2014*, in Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Pitești, 2015, 225-226.

Fazecaș 2019 — G. Fazecaș, *Partium ≠ Crișana ≠ North-West Romania ≠ North-West Transylvania. A geographical and archaeological perspective on the space delineation*, in A. Chiriac, I. Goman (coords.), *In Honorem Centenar Tereza Mozes,* Oradea 2019, 37-52

Fechete-Porsztner 2018 — K. Fechete-Porsztner, *Date privind istoria cercetărilor arheologice efectuate în Oradea-Salca*", in Acta Musei Varadiensis I, 2018, 11-17.

Fechete-Porsztner 2019 — K. Fechete-Porsztner, *Raport preliminar privind săpăturile arheologice preventive efectuate în Oradea-Salca/Pepinieră în perioada 2016-2017*, in Crisia XLIX, 2019, 95-104.

Füzesi 2022 — A. Füzesi, *Capacity as quantitative data of the household activity. Neolithic case studies from the Great Hungarian Plain*, in J. Vuković, V. Bikić (eds.), *Pottery Function and Use: A Diachronic Perspective*, Belgrade, 2022, 209-261.

Füzesi, Raczky 2018 — A. Füzesi, P. Raczky, *Öcsöd-Kováshalom. Potscape of a Late Neolithic site in the Tisza region* in Dissertationes Archaeologicae 3 (6), 43-146.

Ghemiș, Bulzan 1998 — C. Ghemiș, S. Bulzan, *Un pandantiv din bronz descoperit la Oradea-Pepinieră*, in Crisia XXVIII, 1998, 189-195.

Ignat 1981 — D. Ignat, *Descoperiri arheologice aparținând epocii neolitice pe terititoriul orașului Oradea*, in Crisia, XI, 1981, 41-58.

Ilieș, Bulzan 2002 — C. Ilieș, S. Bulzan, *Un centru de olărie din secolele IV-V. Cuptoarele de ars ceramică de la Oradea-Salca "Gheţărie"*, in C. Gaiu (eds.), *Ateliere și tehnici meșteșugărești. Contribuții arheologice*, Cluj-Napoca, 2002, 199-226.

Kalicz *et al.* 2011 — N. Kalicz, P. Raczky, A. Anders, K. Kovács, *Preserved by Ancestral fires: pictures of an excavation; the neolithic village at Berettyóújfalu-Herpály*, Budapest, 2011.

Luca *et al.* 2000 — S.A. Luca, C. Ilieș, S. Bulzan, *Noi cercetări arheologice la Oradea-Salca*, in Studia Univ. Babeș-Bolyai, Theologia Graeco-Catholica Varadiensis XLV, 2000, 109-163.

Marta, Ilieș 1994 — D. Marta, C. Ilieș, *Cercetări arheologice la Oradea-Salca*, in S. Mitu, Fl. Gogâltan (eds.) *Studii de Istorie a Transilvaniei. Specific regional și deschidere europeană*, Cluj, 1994, 23-30.

Mihăilescu 1966 — V. Mihăilescu, *Dealurile și câmpiile României*, București, 1966.

Oana 2023 — M. A. Oana, *Late Neolithic findings from Oradea-Salca*, in Crisia LIII, 2023, 11-26.

Raczky *et al.* 2020 — P. Raczky, A. Füzesi, K. Sebők, N. Farago, P. Csippán, A. Anders, *A Special House from the Late Neolithic Tell Settlement of Berettyóújfalu-Herpály (Hungary)*, in S.W.E. Blum, T. Efe, T.L. Kienlin, E. Pernicka (eds.), *From Past to Present. Studies in Memory of Manfred O. Korfmann*, Studia Troica. Monographien 11, Bonn, 2020, 429-590.

Rusu *et al.* 1962 — M. Rusu, V. Spoială, L. Galamb, *Săpăturile arheologice de la Oradea-Salca*, in *Materiale și Cercetări Arheologice*, 1962, 159-164.

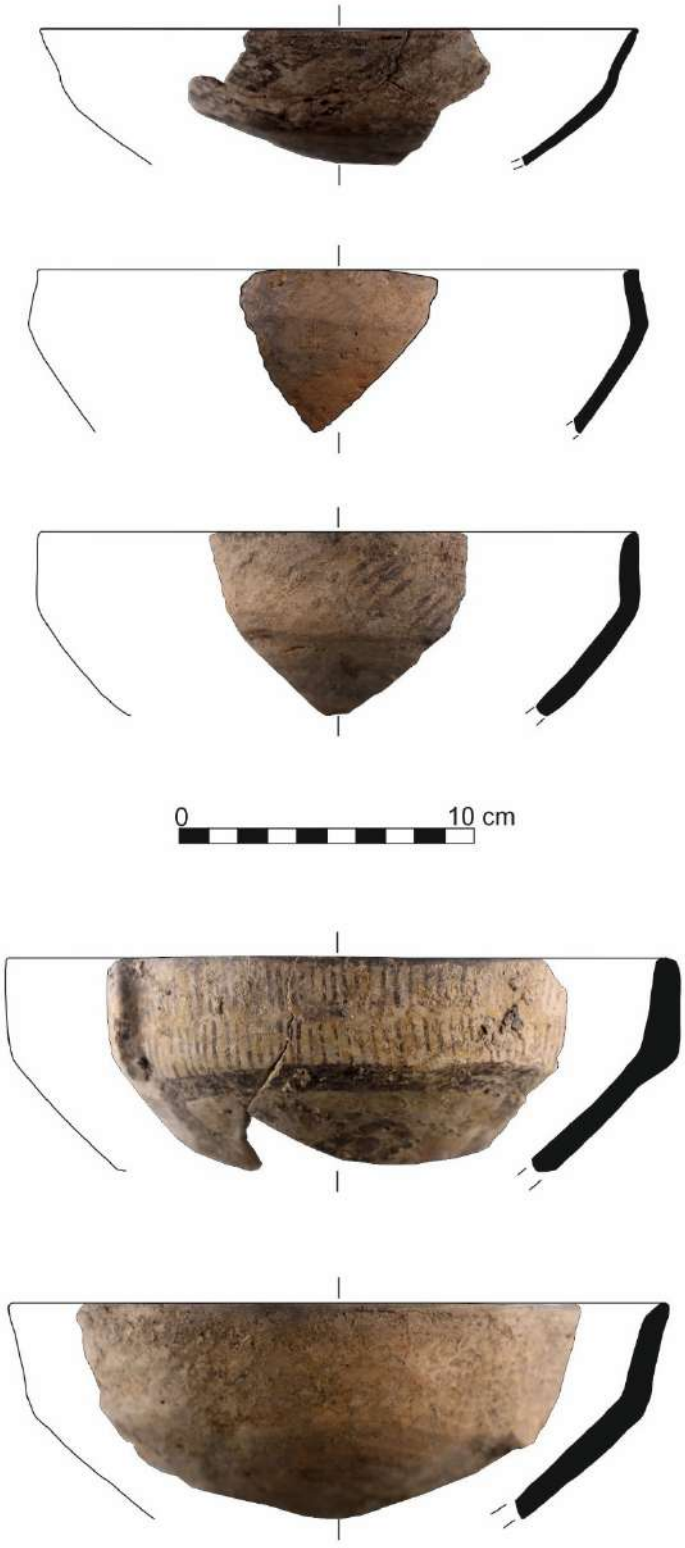

Plate. 1. Painted pottery from Oradea-*Salca* "OMV-Petrom" point.

Plate. 2. Painted pottery with black circles and lines
from Oradea-*Salca* "OMV-Petrom" point.

Plate. 3. Painted pottery from Oradea-*Salca* "OMV-Petrom" point.

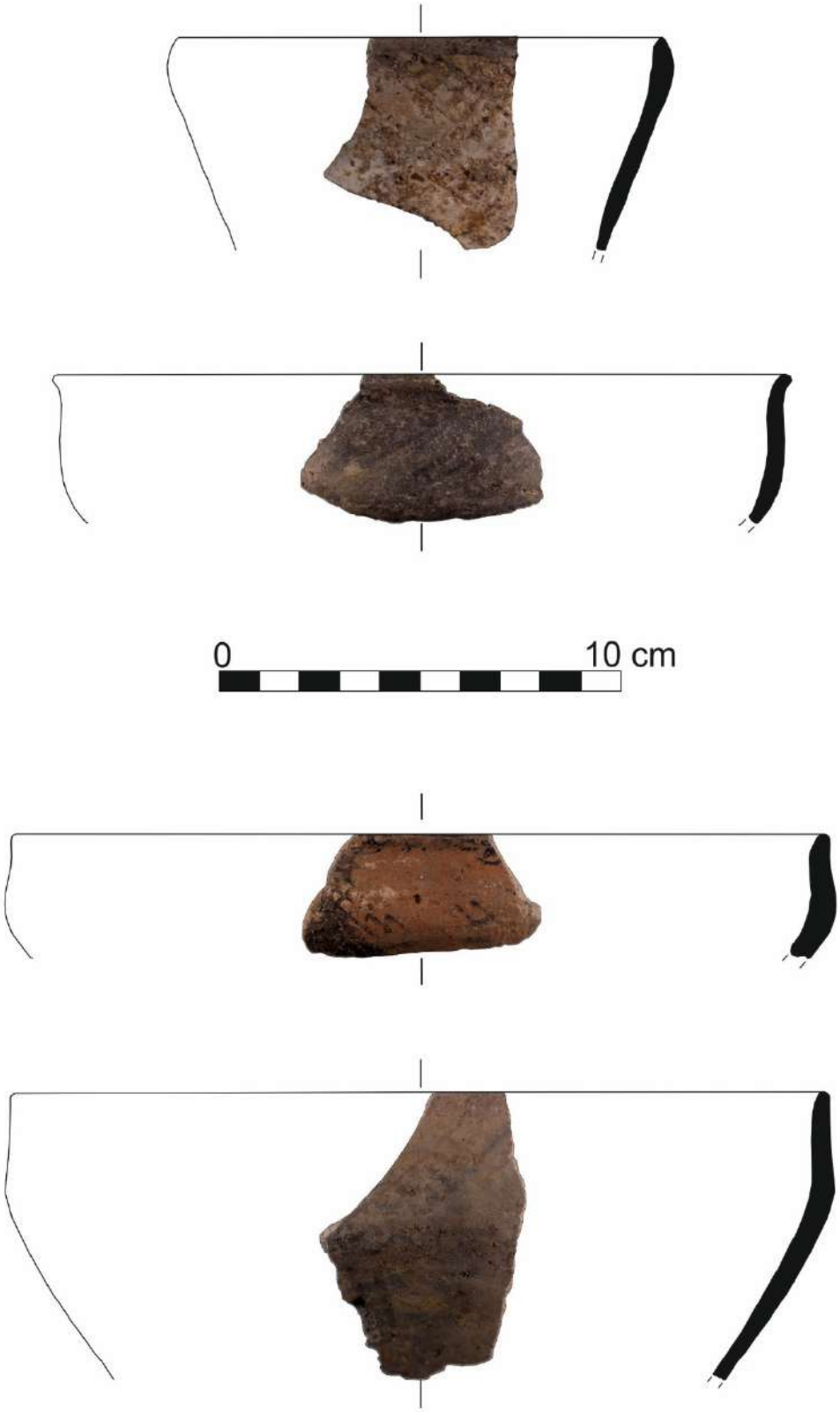

Plate. 4. Painted pottery from Oradea-*Salca* "OMV-Petrom" point.

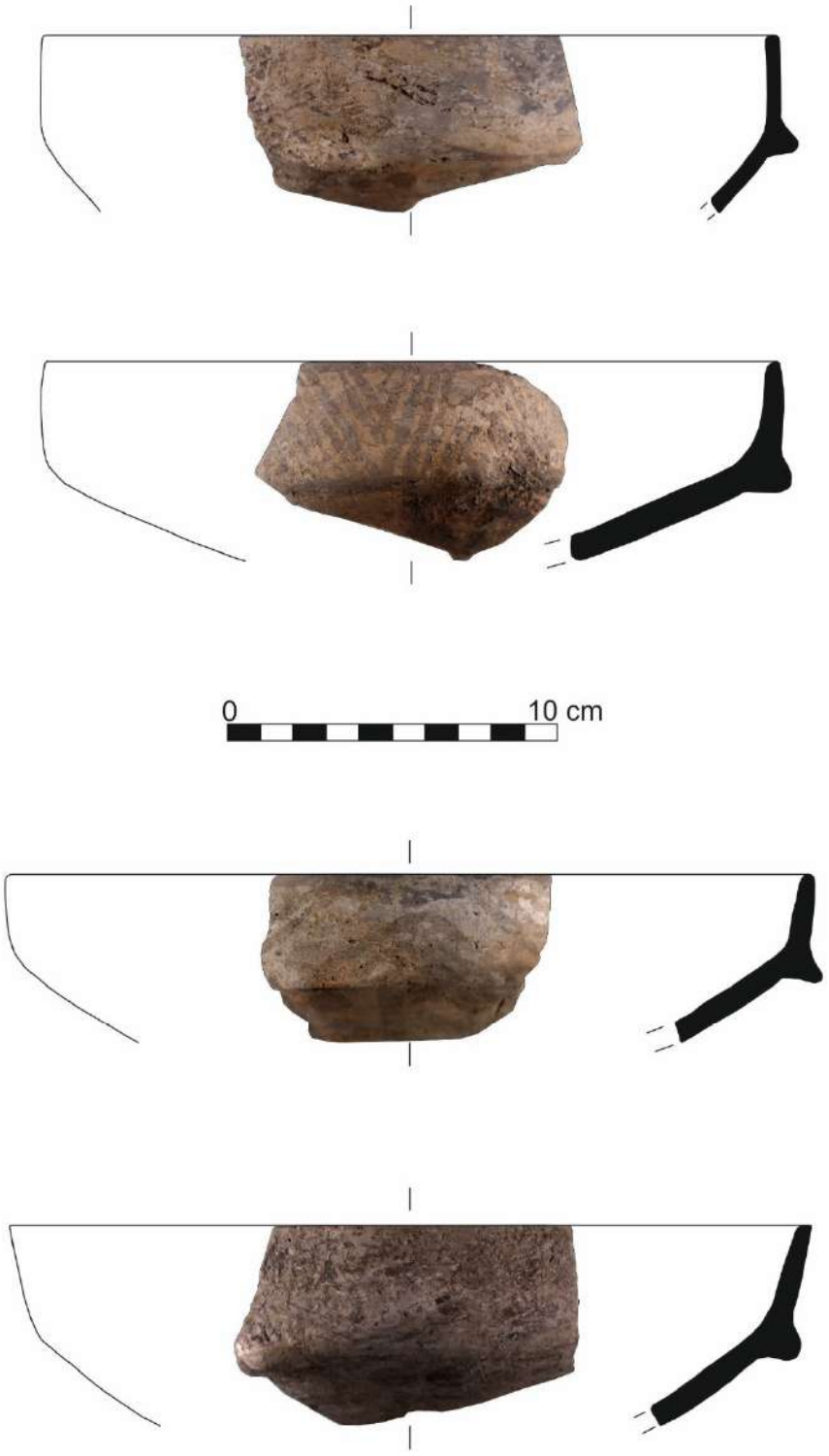

Plate. 5. Painted pottery from Oradea-*Salca* "OMV-Petrom" point.

Plate. 6. Painted pottery from Oradea-*Salca* "OMV-Petrom" point.

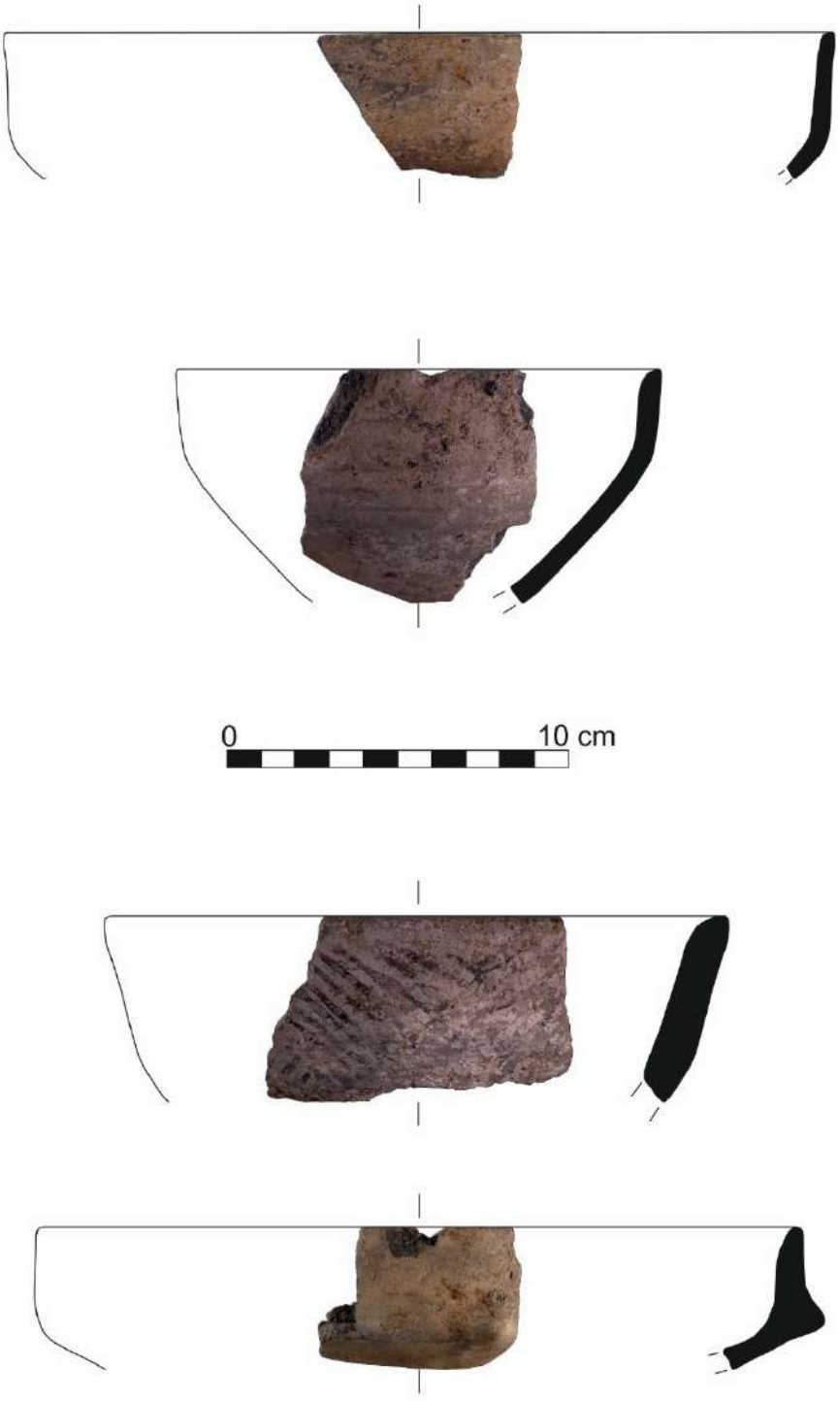

Plate. 7. Painted pottery from Oradea-*Salca* "OMV-Petrom" point.

doi: 10.66142/Crisia.2025.02

DATE PRELIMINARE PRIVIND LOCUIREA NEOLITICĂ TÂRZIE IDENTIFICATĂ PE TRONSONUL DRUMULUI DE LEGĂTURĂ DINTRE LOCALITĂȚILE BIHARIA ȘI PALEU (JUD. BIHOR)

Corina TOMA*

PRELIMINARY DATA ON THE LATE NEOLITHIC SETTLEMENT IDENTIFIED ON THE LINK ROAD BETWEEN BIHARIA AND PALEU (BIHOR COUNTY)
ABSTRACT

As a result of the archaeological diagnosis carried out in November 2023 on the link road between the Biharia Ring Road and Paleu (Bihor County), between Km 1+865 - 2+054, an archaeological site was identified. Preventive archaeological research carried out between January and February 2024, covered an area of roughly 4.000 m^2 and revealed six archaeological complexes dating to the Late Neolithic (Herpály culture). These complexes consist of pits of various sizes and uses, possibly including dwellings and clay pits. The archaeological material consists of pottery fragments, some of which bear traces of painting, lithic materials (silex and obsidian artefacts, chisels and axes made from magmatic rock, various rocks with traces of use or processing), as well as substantial pieces of adobe.

Keywords: Late Neolitic, Herpály culture, preventive archaeological research, Biharia-Paleu (Bihor County).

Condițiile identificării și amplasarea sitului

Situl arheologic a fost descoperit în urma diagnosticului intruziv realizat în octombrie-noiembrie 2023, în cadrul proiectului de infrastructură: *Centura ocolitoare a localității Biharia* și *Drumul de legătură Biharia-Paleu* (fig. 1 și 2). În faza de diagnostic, de-a lungul celor 8,3 km însumați de cele două drumuri au fost identificate șase situri arheologice. Așezarea neolitică (denumită convențional *Biharia-Paleu SIT 5*) a apărut pe drumul de legătură, la granița dintre localitățile Biharia și Paleu (jud. Bihor).

Perimetrul *Biharia - Paleu SIT 5* este situat la nord de localitatea Paleu, la contactul dintre zona înaltă a Câmpiei Bihariei și Piemontul Colinar al Oradiei, în imediata apropiere a pârâului Cosmo, afluent al râului Barcău. Situl arheologic este amplasat în partea de câmpie, acoperită parțial cu vegetație lemnoasă, specifică zonelor umede, rămase, datorită excesului de apă, în afara circuitului agricol. O mică parte din sit (primii 75 m) se afla în folosință agricolă. Dincolo de partea joasă, cu exces de umiditate, la câțiva zeci de metri spre sud, se ridică dealurile piemontane. În secțiunile de control săpate (după o perioadă secetoasă) în lunile octombrie-

* Muzeul Ţării Crişurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: corinatoma00@yahoo.com.

noiembrie, apa freatică a fost interceptată la o adâncime de cca. -1,60 m. Cercetarea arheologică preventivă a fost efectuată în lunile ianuarie-februarie, după o perioadă bogată în precipitații. În timpul decapării și în zilele următoare au apărut infiltrații de apă, la care s-a adăugat apa provenită din topirea zăpezii, fapt ce a dus la inundarea părții joase a sitului și, parțial, a complexelor arheologice.

Rezultatele diagnosticului arheologic

Delimitarea perimetrului sitului s-a făcut pe baza distribuției complexelor identificate în secțiunile de control săpate în noiembrie 2023. Primele indicii au apărut în secțiunile S33 (km 1+885 – 1+905) și S34 (km 1+945 – 1+965), unde, la adâncimi de cca. -0,75/0,80 m, în stratul de argilă galben-roșcată, s-au conturat cu claritate gropi cvasi-circulare, de mari dimensiuni, în umplutura cărora au apărut fragmente ceramice, bucăți de chirpici, cărbune și oase de animale (MȚCO, inv. 28.218-28.220). Sporadic, fragmente ceramice și bucăți de chirpici au apărut în secțiunea S35 (km 1+985 – 2+5.65), la adâncimi de -1,10 m, sub un strat de mâl. Pe baza acestor descoperiri, situl nou identificat a fost delimitat între km 1+864 – 2+053 și a fost atribuit perioadei neolitice.

Date obținute în urma cercetării arheologice preventive

Cercetarea arheologică preventivă desfășurată în perimetrul *Biharia-Paleu SIT 5* a debutat, în ianuarie 2024, cu decaparea suprafeței delimitate în faza anterioară. În prima etapă, s-a avut în vedere suprafața aflată în folosință agricolă, cu soluri slab permeabile, cu exces de umiditate provenit din precipitațiile de sezon. Nivelul de decapare a fost fixat la adâncimea de - 0,70-0,80 m, cota conturată în timpul diagnosticului. Pe alocuri, din cauza infiltrațiilor, nivelul de decapare a fost ridicat la - 0,65-0,75 m. În etapa următoare, decaparea a vizat suprafața cu vegetație lemnoasă, situată în vecinătatea contactului dintre câmpie și dealuri. Din cauza pantei insuficiente pentru drenajul extern și a absenței șanțurilor de scurgere spre pârâul Cosmo, apa din precipitații și cea izvorâtă din pânza freatică a fost îndepărtată prin săparea unor canale menite a asigura desecarea și drenarea sitului. Deoarece nivelul apei din canalele de drenaj a crescut deasupra celui de decapare, pentru eliberarea sitului și golirea complexelor Cx. 2 și Cx. 4, au fost săpate gropi de drenaj ce au necesitat goliri periodice.

Profilurile suprafeței decapate au confirmat stratigrafia identificată în faza de diagnostic:

a) În *zona culturilor agricole*: strat vegetal cafeniu-gălbui, cu o textură granulată, prăfos după uscare, gros de cca. 0,35/0,40 m, ce continua cu aproape aceeași culoare, dar cu textură cimentată și incluziuni calcaroase până la adâncimea de -0,80 m; sub acesta, a apărut un strat de argilă galben-roșcată, cu incluzini calcaroase și oxizi de fier.

b) În *zona mai joasă, acoperită cu vegetație lemnoasă*: sub stratul vegetal cafeniu-gălbui, un strat de argilă de culoare gri, mâloasă, puternic cimentată când este uscată și lutoasă în prezența apei, identificat la adâncimi cuprinse între -0,35/0,40 m și -1,10/1,30 m; sub stratul de mâl a apărut acel strat de argila galben-roșcată, cu incluziuni calcaroase.

În suprafața decapată (cca. 3.998 m^2) au fost identificate șase complexe arheologice (fig. 3), gropi de diferite dimensiuni, cu întrebuințări incerte (posibil locuințe, gropi pentru extragerea argilei ș.a.). Materialul arheologic, rezultat în exclusivitate din umplutura complexelor, constă în fragmente de vase din categoria ceramicii uzuale, lucrate din pastă semifină și fină, arse reducător, rar oxidant. Materialul fragmentar a permis identificarea următoarelor tipuri de vase: amfore globulare cu gât cilindric, prevăzute cu torți perforate,

castroane și străchini, cupe cu picior, vase de provizii sau oale, tăvi, pahare și vase miniaturale. Ornamentele plastice sunt reprezentate de butoni de diferite tipuri și dimensiuni, torți perforate sau aplatizate, proeminențe conice, însoțite de perforații făcute sub buza vasului și, rar, brâuri alveolare sau crestături pe muchia buzei. Cu excepția unui singur fragment, motivele incizate lipsesc. Există fragmente pictate cu o substanță neagră bituminoasă (bitum sau gudron din coajă de mesteacăn?) pe fond roșu, redând linii subțiri, concentrice sau pete compacte. Material litic cuprinde artefacte obținute prin cioplire (din silex și obsidian), sau prin șlefuire (daltițe și topoare trapezoidale din rocă magmatică, roci sedimentare sau metamorfice cu urme de întrebuințare sau de prelucrare). Pe baza materialului ceramic și litic, complexele identificate au fost atribuite unui locuiri din perioada neolitică târzie.

Cele șase complexe identificate se grupează în partea nordică și centrală a sitului. În zona mai joasă, inundată constant pe parcursul cercetării, în stratul de argilă mâloasă, au apărut sporadic fragmente ceramice și bucăți de chirpici extrem de friabile.

Cx. 1 (pl. 1, 10).

Complexul Cx. 1 este o groapă de formă circulară, neregulată, cu pereții albiați și fundul alveolat. Umplutura era formată din pământ de culoare brun-cenușie, lutos din cauza umezelii accentuate, amestecat în partea centrală, spre fund, cu lentile de argilă galbenă.

Dimensiuni: D = 4,23x3,80 m; ▼= - 0,76 m

Materialul arheologic (MȚCO, inv. 29061-29065): a) *Fragmente ceramice* de culoare brun-cenușie sau roșie-cărămizie provenite de la vase de mici dimensiuni (amfore globulare și vase miniaturale), cu pereții subțiri, din lut degresat cu nisip fin și pietricele, decorate cu butoni alungiți și perforați, sau oale și vase de provizii, cu pereți groși, din lut degresat cu cioburi pisate, decorate cu butoni și având fundul tăiat drept. b) *Material litic*: o bucată de cuarțit spartă intenționat. c) Bucăți de *chirpici.*

Cx. 2 (pl. 2-3, 9-10).

Complexul Cx. 2 a fost tăiat, în faza de diagnostic, de secțiunea S33. Groapa de formă ovoidală a fost săpată în trepte neregulate, conturându-se mai multe alveolări cu adâncimi ce variază între - 0,65 și - 0,96 m. Umplutura este identică cu aceea a complexului Cx. 1. În partea de est, la adâncimea de - 0,15 m, a apărut o bucată din peretele unui vas de dimensiuni mari. În imediata apropiere, la adâncimea de - 0,37 m, s-a conturat o platformă înclinată, formată din resturile unei vetre, la dezafectarea ei fiind recuperate fragmente ceramice și oase de animale.

Dimensiuni: D = 7,50x6,20 m; ▼= - 0,96 m.

Materialul arheologic (MȚCO inv. 29066-29099): a) *Fragmente ceramice* provenite de la vase cu pereții subțiri, din lut degresat cu nisip foarte fin, bine neteziți, majoritatea de culoare brun-cenușie și fără ornamente (vase globulare și castroane), sau de la vase de dimensiuni medii și mari, cu pereții groși, arși incomplet, modelați din lut degresat cu cioburi pisate și pietricele, decorate cu brâie alveolare, torți perforate, butoni alungiți (dispuși orizontal) și proeminențe conice. Se disting fragmentele acoperite cu slip vișiniu și ceramica pictată cu negru pe fond roșu. Menționăm fragmentele din pastă cărămizie cu incluziuni calcaroase, „decorate" prin împingerea pereților cu vârful degetelor dinspre interior spre exterior, formând un fel de cofrag, pe care le-am regăsit în umplutura complexelor Cx. 4 și Cx. 6, și un fragment dintr-un vas, cu muchia buzei decorată prin împunsături. b) *Material litic*: lame din obsidian și bucăți de micașist și gresie, cu urme de lovire sau frecare. c) Alte materiale: bucăți de *chirpici* masive, cu urme de ardere secundară, bucăți de *cărbune* și *oase de animale* (resturi alimentare).

Cx. 3 (pl. 4, 9, 11).

Complexul Cx. 3 este situat pe latura estică, în vecinătatea complexelor Cx. 4 și Cx. 5. Groapa de formă circulară a fost săpată în trepte, adâncimea maximă fiind atinsă în cele două alveole cvasi-ovoidale din jumătatea sudică. Umplutura constă din pământ brun-cenușiu, lutos.

Dimensiuni: D = 3,19x3,44 m; ▼= - 0,50 m.

Material arheologic (MȚCO, inv. 29100-29105): a) *Fragmente ceramice* relativ puține provenite de la vase mici, cu pereți foarte subțiri, din pastă fină, de culoare brun-gălbuie, sau de la vase de dimensiuni medii, din pastă semifină sau grosieră (cu cioburi pisate), decorate cu butoni alungiți sau conici și pereții de vase-strecurătoare de culoare roșie-cărămizie. b) *Material litic*: un fragment dintr-o râșniță și un zdrobitor (piatră cu secțiune triunghiulară, cu una dintre fețe aplatizată prin frecare repetată). c) Bucăți de *chirpici* masive, dar puține.

Cx. 4 (pl. 5, 9, 11)

Complexul Cx. 4 a fost identificat în faza de diagnostic, când a fost tăiat de secțiunea S34. Decaparea efectuată la cca. - 0,65-0,70 m a fost urmată de inundarea parțială a terenului. După îndepărtarea apei și răzuiri succesive, a rezultat un complex de formă alungită, lobată, cu o adâncime relativ uniformă. Umplutura constă din pământ brun-cenușiu, lutos.

Dimensiuni: D = 10,95x3,60 m; ▼= - 0,61 m.

Material arheologic (MȚCO, inv. 29106-29115): a) *Fragmente ceramice* provenite de la vase de mici dimensiuni, cu pereții subțiri, din pastă fină, sau de la vase de dimensiuni medii (oale, castroane, strecurători) din pastă semifină, ambele categorii ornamentate cu torți perforate sau butoni conici ori perforați. b) *Material litic*: bucăți de rocă cu urme de întrebuințare. c) Alte materiale*: chirpici*, *oase și dinți de animale*.

Obs.: Inundarea secțiunii S34, săpată în noiembrie 2023, a dus la distrugerea parțială a complexului. După golirea apei prin săparea unui canal de drenaj, s-a încercat conturarea gropii, acoperită în permanență de infiltrații din pânza freatică. Prin realizarea unor șanțuri de drenaj și a unui bazin de colectare, s-a reușit săparea și documentarea complexului arheologic, afectat de inundarea secțiunii și infiltrațiile permanente de apă.

Cx. 5 (pl. 6).

Groapa ovală, de mici dimensiuni, cu fundul arcuit, a fost identificată în partea centrală a sitului, în faza de decapare (la -0,80 m). Umplutura este identică cu aceea a complexului Cx. 4, dar ea nu conținea material arheologic.

Dimensiuni: D = 0,82x0,68 m; ▼= - 0,17 m.

Cx. 6 (pl. 7-8, 9, 11-12).

Complexul situat în partea centrală a sitului a fost identificat, la adâncimea de - 0,70 m, în faza de decapare, când s-a conturat sub forma unei pete de pământ brun, pigmentat cu chirpici. Groapa de formă rotundă, ușor lobată, are fundul aproape drept (- 0,45/0,50 m), cu excepția unei „rampe" de formă triunghiulară (asemeni unei limbi de pământ cruțat) ce pornește de pe latura de sud (- 0,35 m). În interior au fost săpate patru gropi cu adâncimi cuprinse între - 0,60 și - 0,65 m. Umplutura constă din pământ brun-cenușiu, lutos.

Dimensiuni: D = 5,80x6,10 m; ▼= - 0,66 m.

Material arheologic (MȚCO inv. 29116-29171): a) *Fragmente ceramice* numeroase provenite de la: vase cu pereți subțiri, din pastă fină, de la vase de mărime medie, cu pereții de grosimi variate, din pastă fină sau semifină, de culoare brun-gălbuie, brun-cenușie sau roșie-cărămizie (oale decorate cu butoni și torți perforate, cupe cu picior, capace de vase), sau de la vase de provizii, cu pereți din pastă degresată cu cioburi pisate și pleavă. b) *Material litic*: lame și așchii din silex și obsidian, dăltițe (lungimea lamei: 2,9 cm, 3,1 cm și 4,7 cm), un topor cu

tăișul drept, fără gaură de înmănușare, rupt în partea superioară (lungimea lamei de 5,3 cm), toate de formă trapezoidală, lucrate din rocă magmatică de culoare vineție-verzuie, precum și bucăți de roci cu urme de prelucrare sau de întrebuințare. c) Alte materiale: *oase de animale* și numeroase bucăți de *chirpici* masive, cu urme de pari.

Obs.: Complexul situat în zona mai joasă, cu exces ridicat de apă, s-a inundat încă din faza decapării. Pentru drenarea apei au fost săpate un șanț de drenaj și o nouă groapă de colectare.

Concluzii preliminare

Cercetarea arheologică efectuată pe aliniamentul *Drumului de legătură Biharia-Paleu*, între km. 1+864 – 2+053, a dus la dezvelirea unui sit inedit situat la granița dintre localitățile Biharia și Paleu (jud. Bihor). Cele șase complexe arheologice identificate aparțin unei locuiri atribuite, pe baza materialului ceramic și litic, neoliticului târziu (cultura Herpály). Cele mai bune analogii pentru descoperirile de aici au fost găsite în așezările din nord-vestul României atribuite acestui orizont cronologic: Mediești Aurit – *Togul lui Schweitzer*, Carei – *Kozárd*, Halmeu – *Vamă*, Zăuan – *Dâmbul Spânzuraților*, Dumbrava – *Mediești Aurit*, Oradea – *Salca*, Biharia – *Cetatea de Pământ*, și, recent, Șișterea – *Bangeta*.

Bibliografie selectivă:

Comșa E., Nanasi Z., *Date privitoare la ceramica pictată din epoca neolitică din Crișana*, în *SCIV*, 23, 1, pp. 3-18.

Dumitrașcu S., *Biharia I. Săpături arheologice (1973-1980)*, Oradea, 1994.

Dumitrașcu S., Luca I. S., *Contribuții la cunoașterea neoliticului din nord-vestul României (I). Așezarea de la Dumbrava-Mediești Aurit*, în *Crisia*, 21, Oradea, 1991, pp. 289-195.

Fazecaș G., Cordoș C. E., Lie M., *O așezare neolitică inedită descoperită la Șișterea „Bangeta", com. Cetariu, jud. Bihor,* în *Crisia*, 47, 2017, pp. 9-14

Hágó A. N., *Descoperiri din neoliticul dezvoltat și târziu din zona Careiului, Satu-Mare, (Middle and Late Neolithic researches from Carei area)*, în *Marisia*, 29, 2009, pp. 15-47.

Hágó A. N., *Așezarea neolitică târzie de la Carei-Kozárd (jud. Satu Mare)*, în *Satu Mare – Studii și Comunicări*, 27/I, 2011, pp. 5-22.

Iercoșan N., *Descoperiri arheologice în așezarea neolitică târzie de la Carei, „Cozard" Groapa nr. 2 (Découvertes achéologhiques dans l'établisement néolitique tardif de Carei „Cozard. La fossé no.2 (Rèsumé)*, în *Studii și Comunicări Satu Mare*, 15, 1997, pp. 23-59.

Ignat D, *Repertoriul descoperirilor neolitice din Bihor*, în *Crisia*, 3, 1973, pp. 7-23.

Ignat D, *Ceramica neolitică pictată din nord-vestul României*, în *Crisia*, XI, 1981, pp. 361-370.

Luca S. A., *Cercetări arheologice la Oradea-Salca și câteva probleme legate de cultura Salca-Herpály*, în *Apulum*, 38/1, 2001, pp. 27-85.

Virag C., *Problematici ale neoliticului din nord-vestul României și zonele învecinate*, în *Satu – Mare Studii și comunicări. Seria Arheologi*e, 22/1, 2005, pp. 13-25.

Virag C., *Așezarea neolitică de la Mediești Aurit – Togul lui Schweitzer*, în *Satu Mare – Studii și comunicări, Seria Arheologie*, 23-24/1, 2006-2007, pp. 5-26.

Fig. 1. Harta administrativă a județului Bihor cu localizarea comunelor Biharia și Paleu.

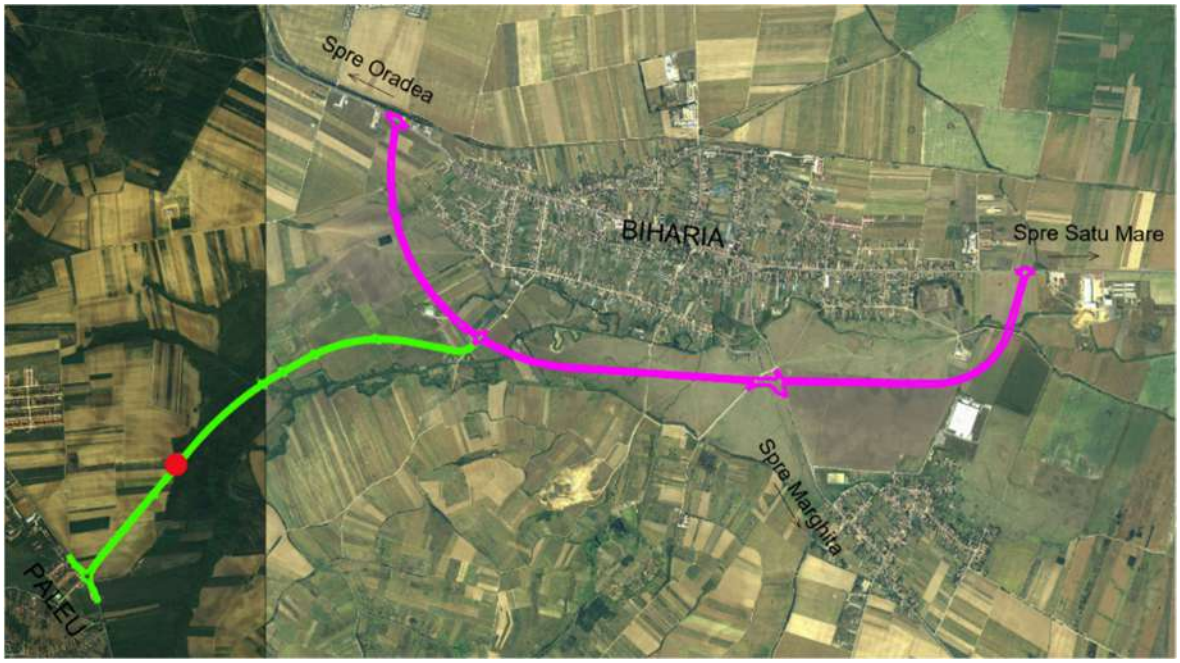

Fig. 2. Centura Biharia și Drumul Biharia-Paleu cu localizarea *Biharia-Paleu SIT 5* (ortofotoplan).

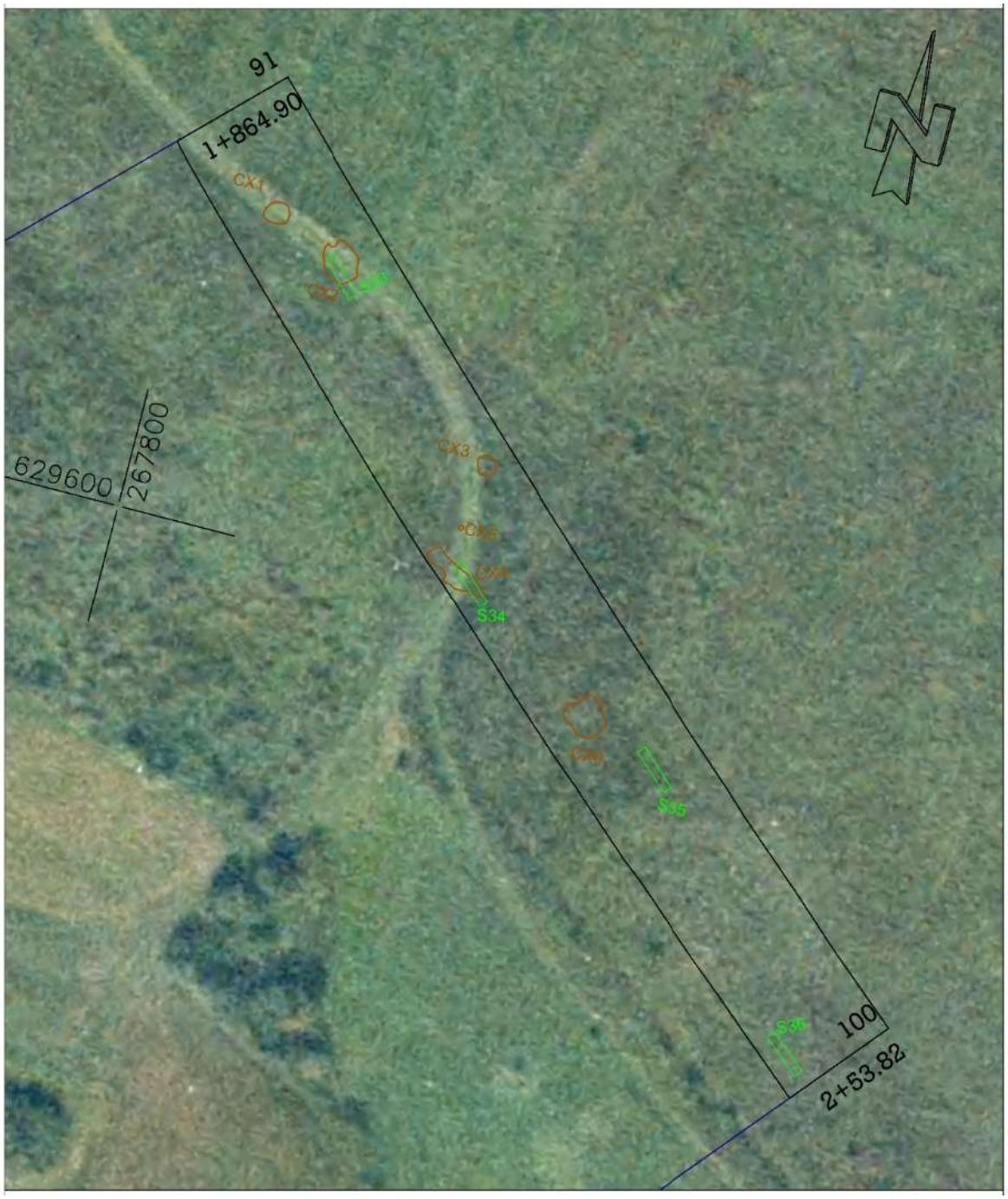
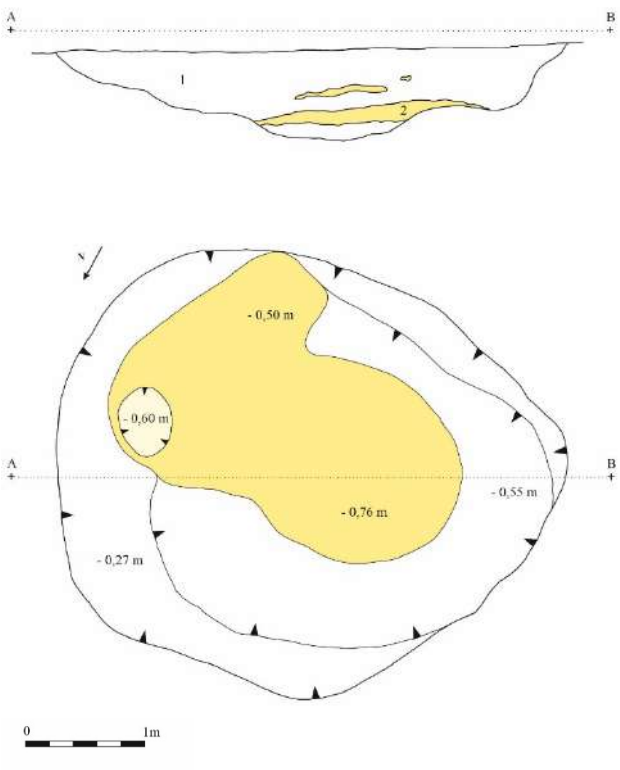
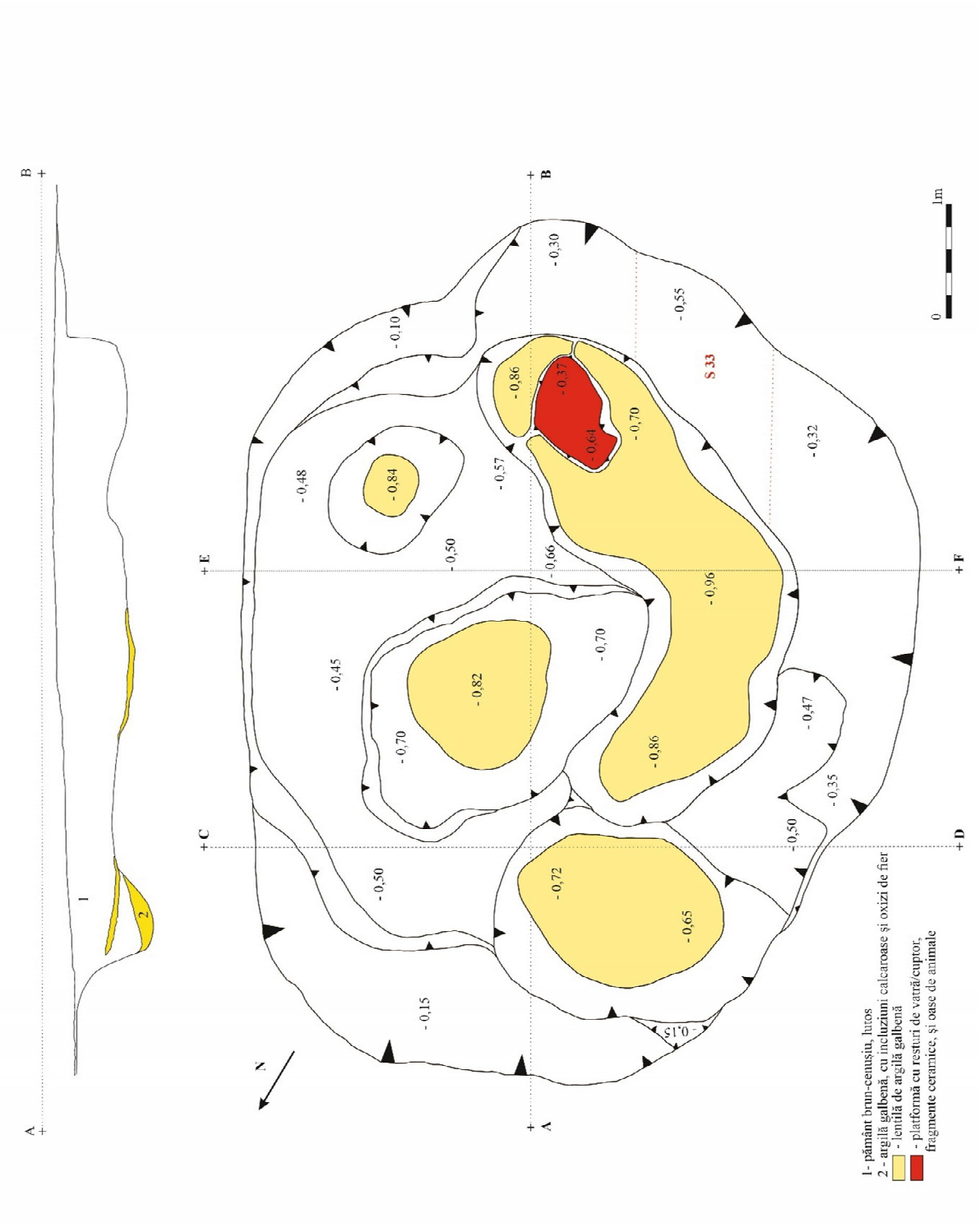

Fig. 3. *Biharia-Paleu SIT 5.* Plan de situație: secțiunile și complexele arheologice realizate în timpul diagnosticului și săpăturii aheologice preventive.

Pl. 1. *Biharia-Paleu SIT 5*. Complexul arheologic Cx. 1.
Desen: profil și grund. Foto: conturare, secționare și grund.

Pl. 2. *Biharia-Paleu SIT 5*. Complexul arheologic Cx. 2.
Desen: profil și grund.

a

b

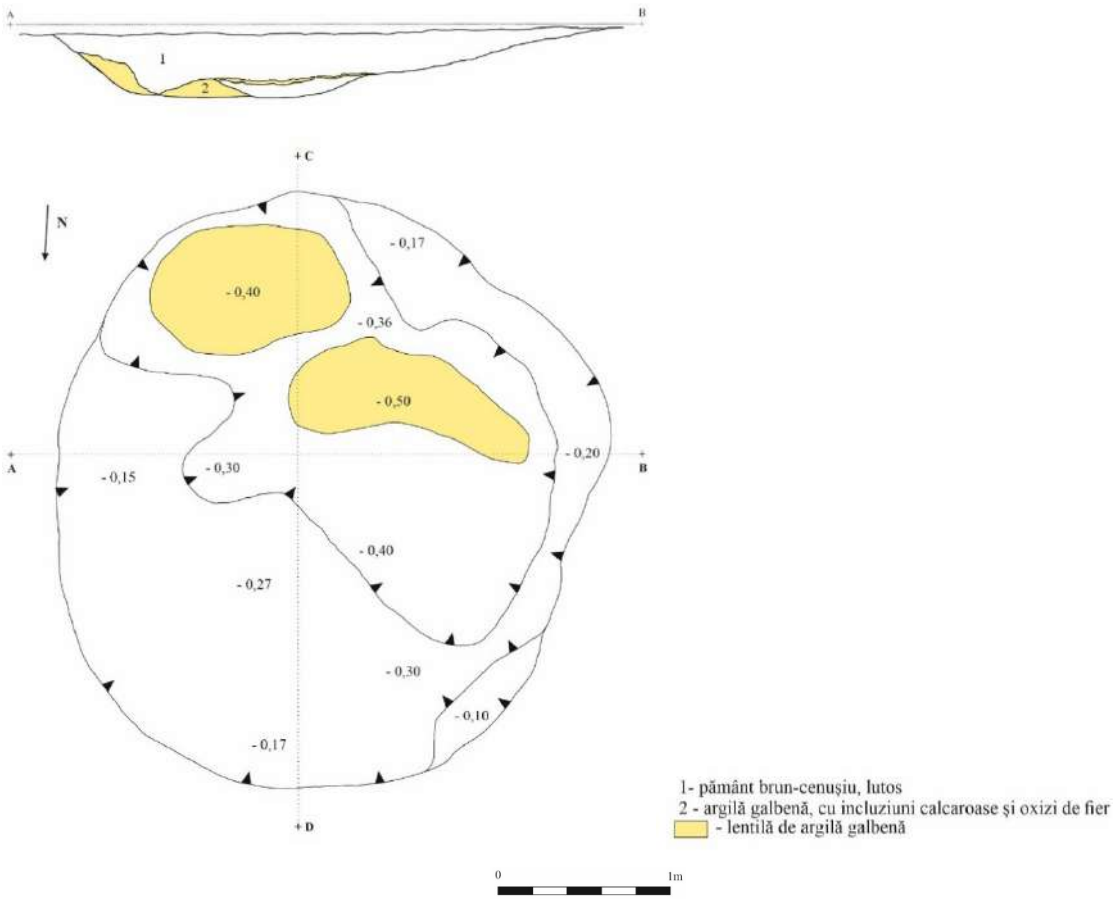

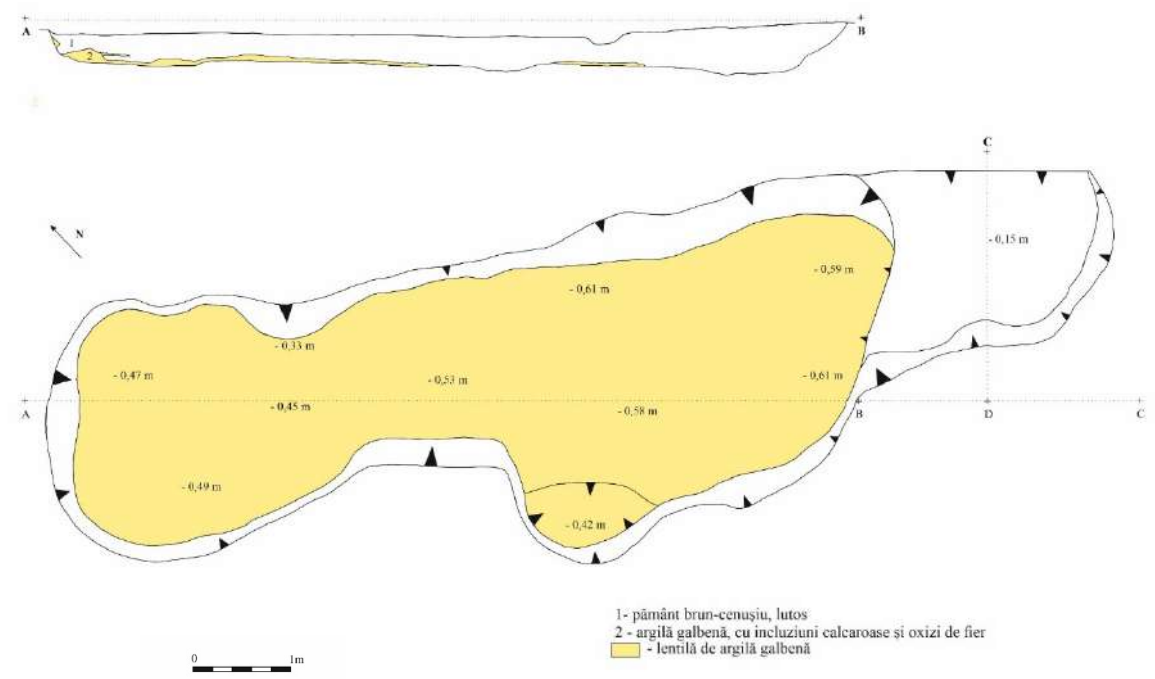
c

Pl. 3. *Biharia-Paleu SIT 5*. a) Secțiunea S 33 și complexul Cx. 2 (noiembrie 2023);
b) Secțiunea S33 (ianuarie 2024); c) Complexul Cx. 2 (foto: conturare, secționare și golire).

Pl. 4. *Biharia-Paleu SIT 5*. Complexul arheologic Cx. 3.
Desen: profil și grund. Foto: conturare, secționare și golire.

a

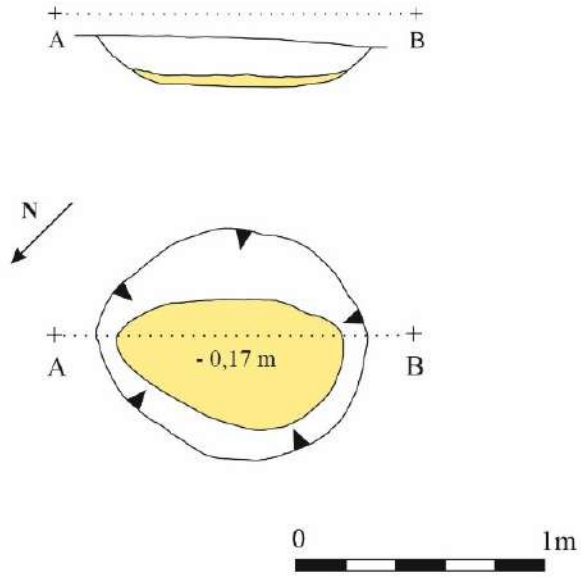

b

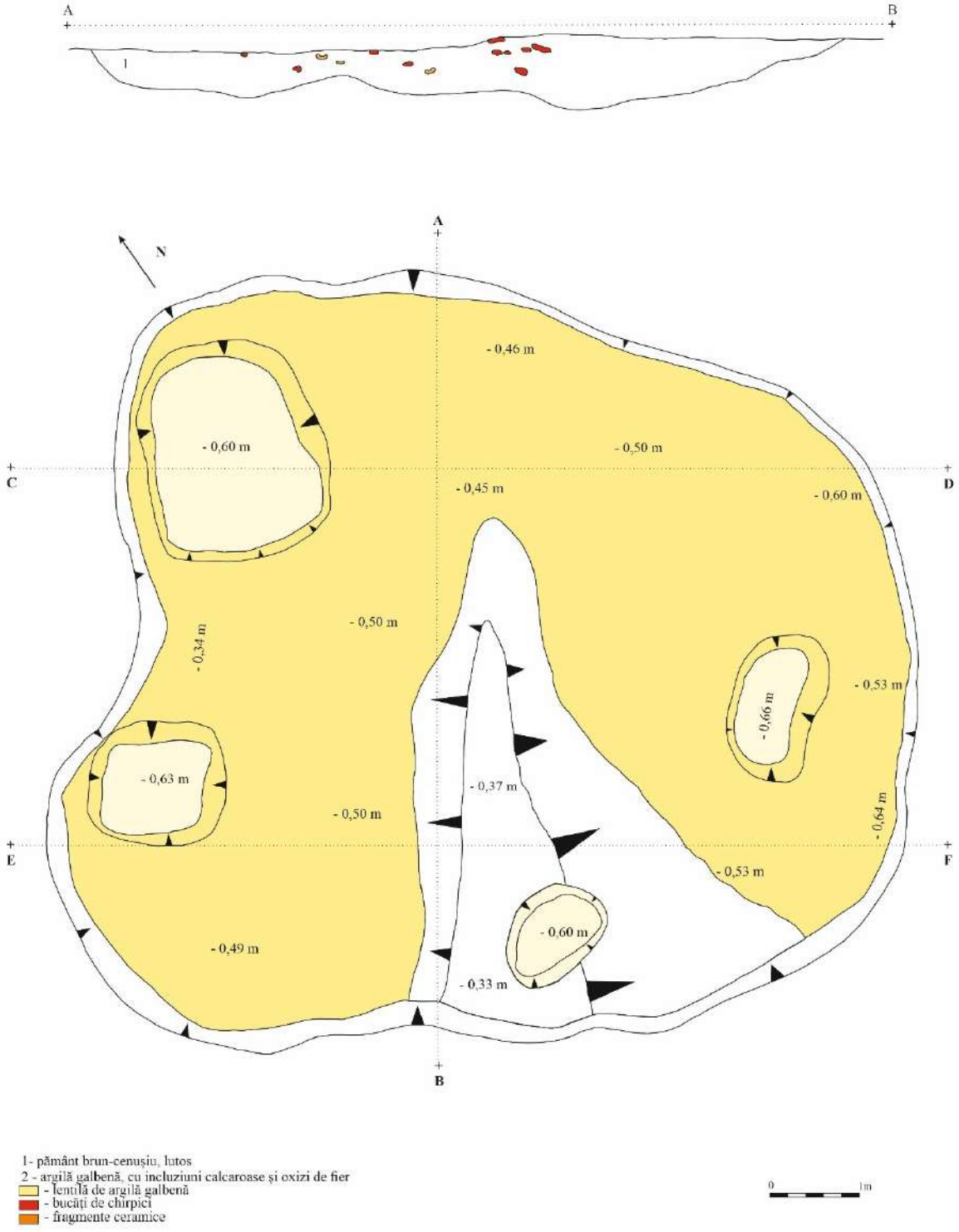

Pl. 5. *Biharia-Paleu SIT 5*. Complexul arheologic Cx. 4: a) Secțiunea S34 și complexul Cx. 4 (diagnostic arheologic - noiembrie 2023); b) golirea secțiunii S34 și dificultatea conturării complexului C4 din cauza infiltrării constante a apei (ianuarie-februarie 2024).

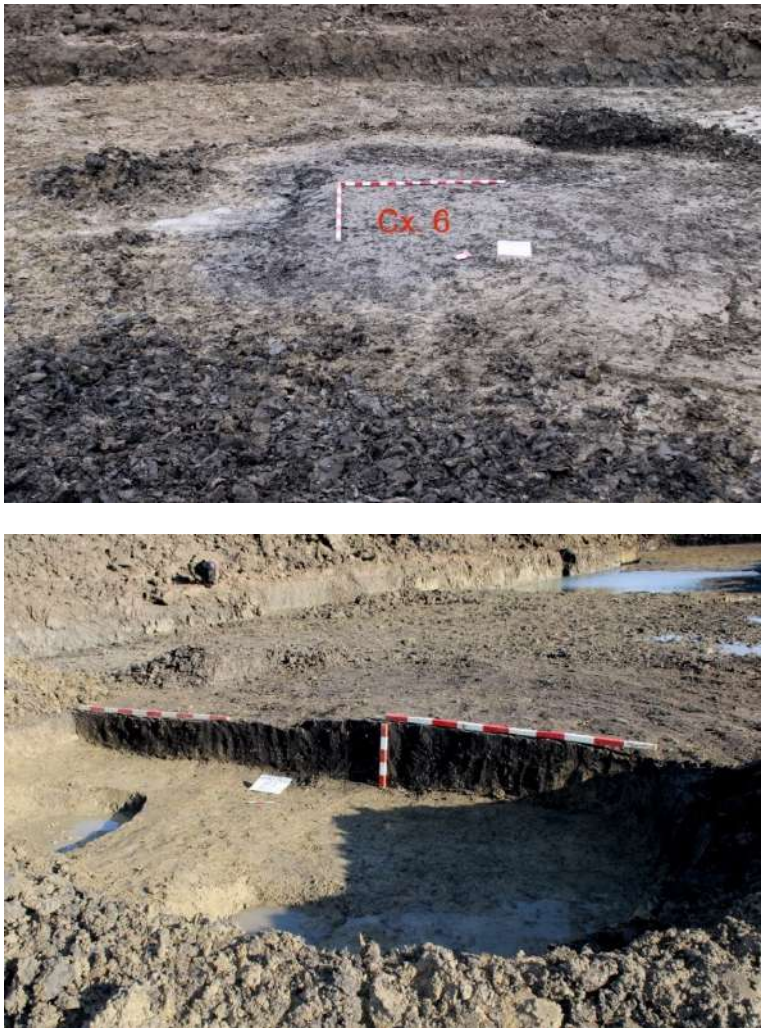

1- pământ brun-cenuşiu, lutos
2 - argilă galbenă, cu incluziuni calcaroase şi oxizi de fier
- lentilă de argilă galbenă

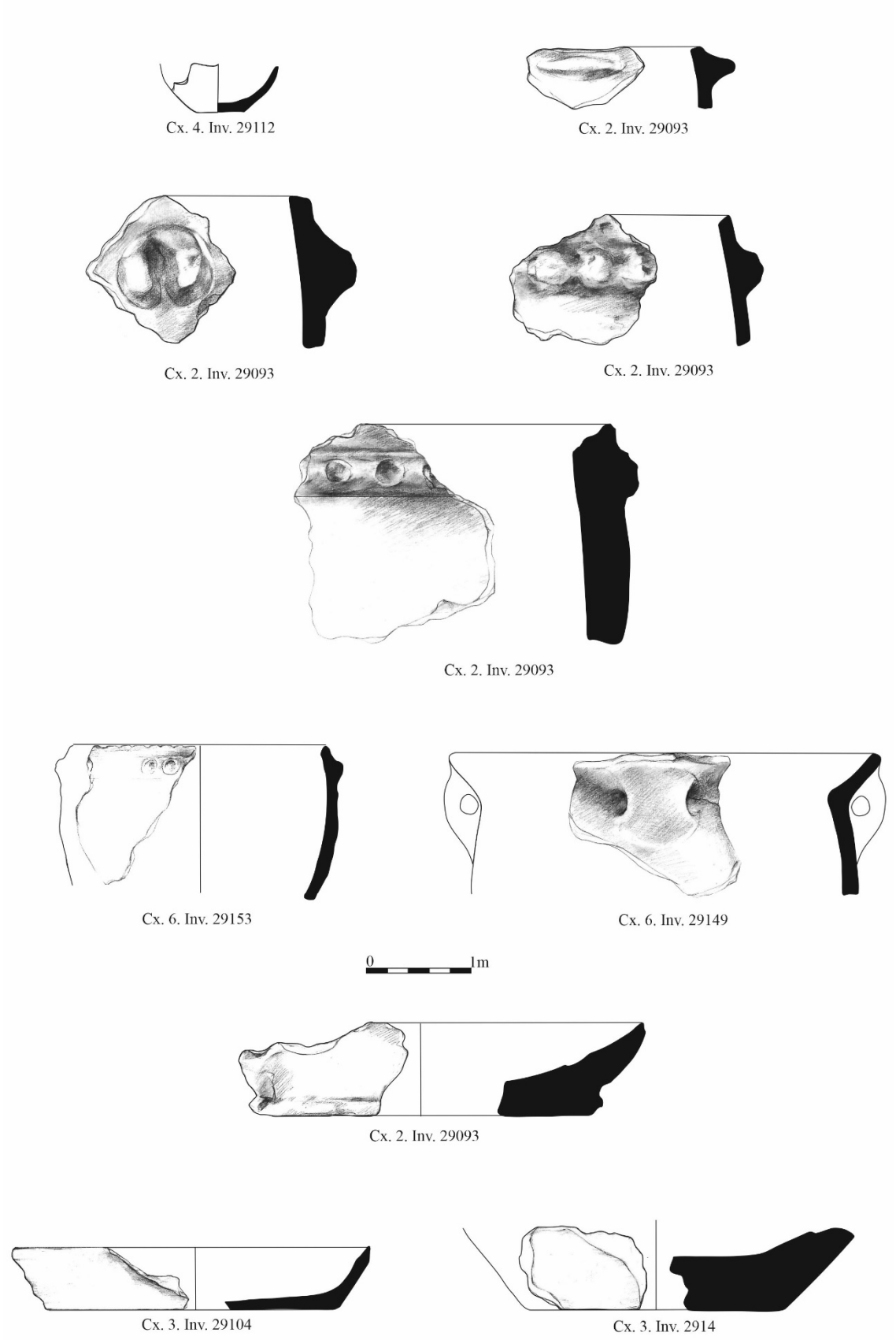

Pl. 6. *Biharia-Paleu SIT 5*. Complexul arheologic Cx. 5.
Desen: profil și grund.

Pl. 7. *Biharia-Paleu SIT 5*. Complexul arheologic Cx. 6.
Desen: profil și grund.

Pl. 8. *Biharia-Paleu SIT 5*. Complexul arheologic Cx. 6.
Desen: profil și grund. Foto: conturare, secționare și gol.

Pl. 9. *Biharia-Paleu SIT 5*. Fragmente ceramice din complexele Cx. 2, Cx. 3, Cx. 4 și Cx. 6 (desene Oana Georgescu).

Pl. 10. *Biharia-Paleu SIT 5*. Fragmente ceramice din complexele Cx. 1 și Cx. 2.

Pl. 11. *Biharia-Paleu SIT 5*. Fragmente ceramice din complexele Cx. 3, Cx. 4 și Cx. 6.

Pl. 12. *Biharia-Paleu SIT 5*. Artefacte din obsidian (1-3) și silex (4-5), dăltițe (6-7) și fragment de topor găsite în complexul Cx. 6.

doi: 10.66142/Crisia.2025.03

ORIZONTURILE DE LOCUIRE DIN CEA DE-A DOUA EPOCĂ A FIERULUI ÎN AȘEZAREA DE LA ORADEA – "*SALCA-PEPINIERĂ*"

Nagy NORBERT[*]
Gruia FAZECAȘ[**]
Florin GOGÂLTAN[***]

THE HORIZONS OF HOUSING FROM THE SECOND IRON AGE IN THE SETTLEMENT OF ORADEA – "SALCA-PEPINIERĂ"
ABSTRACT

Oradea – *Salca-Pepinieră* site is located in the southern part of the city, between Ceyrat Street and Rulikowski Cemetery, on the southern side of the current Peța Canal, approximately 100–200 metres away. The site was first discovered in the middle of last century, followed by rescue excavations in 1998-1999, 2014, and 2017. As a result of the excavations, a total of 431 archaeological features were identified in 2014 and 2017. These have been dated to the Neolithic, Bronze Age, Early Iron Age, Late Iron Age, Late Roman Imperial Period, Migration Period, and Middle Ages.

A notable aspect of the site is the identification of three different settlements from the Iron Age: one associated with the Vekerzug culture (Ha D period), a celtic settlement from the La Tène culture, and a Dacian settlement, also belonging to the La Tène culture. The majority of the archaeological material discovered consists of pottery.

In this article, we briefly present the Celtic and Dacian settlements attributed to the La Tène culture. The Celtic settlement comprised a pottery kiln, 7 dwellings, and a pit, these features have been dated to the LT B2–C1 period. The Dacian settlement included 11 pits, dated to the Late La Tène phase (LT D, 1st century BC – 1st century AD).

Keywords: Celtic, Dacian, La Tène culture, settlements, dwellings, pottery kiln.

Situl Oradea – *Salca-Pepinieră* se află în județul Bihor, în partea de sud a orașului Oradea, pe terasa Salca, și are suprafață de aproximativ 4 hectare. Este situat între strada Ceyrat și Cimitirul Rulikowski, pe o terasă, la circa 100–200 m sud de actualul pârâul Peța. Conform ridicărilor militare austriece din secolul al XVIII-lea, în acea vreme pe la baza terasei curgea pârâul *Aduna* (în prezent se numește Adona)[1], iar în zonă se aflau grădini de zarzavaturi [*Kert tanya*] (pl. II/1). La sfârșitul secolului al XVIII-lea, cursul pârâului Peța a fost deviat în albia Adonei în urma lucrărilor de canalizare. Terasa coboară brusc spre cursul de apă. La sud și vest de sit se află Cimitirul Rulikowski. Situl a suferit degradări în urma extracției de pământ, a plantărilor de arbori și a folosirii zonei ca groapă de gunoi.

[*] Muzeul Județean Satu Mare; e-mail: naggy.norbert14@gmail.com.
[**] Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal / Universitatea din Oradea, Centrul de Studii Interdisciplinare; e-mail: gruia74@yahoo.com.
[***] Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca; e-mail: floringogaltan@gmail.com.

[1] Vende 1901, 62. Pârâul Adona traversează partea vestică a localității Cihei, curgând către nord traversând sudul cartierului Nufărul al orașului Oradea și ocolind situl pe la est.

Deși se cunoștea existența unui sit arheologic în acest loc, perimetrul a fost cercetat arheologic prima dată în anii 1998-1999[2], cu noi săpături preventive în anii 2014[3] și 2017[4]. Cu aceste ocazii au fost identificate rămășițele unor așezări din neolitic, epoca bronzului, epoca târzie a fierului, epoca romană târzie, Epoca migrației și Evul Mediu.

În campania de cercetări din 2014 au fost descoperite 115 complexe, dintre care 3 gropi și 4 clădiri datează din epoca târzie a fierului (cultura La Tène, celtic). În timpul săpăturilor de salvare din 2017, înainte de construirea ansamblului imobiliar din acest perimetru, au fost dezgropate 316 complexe, dintre care 24 erau din Epoca târzie a fierului: au fost identificate 12 gropi, 8 clădiri și un cuptor de ars ceramica.

Lucrarea de față prezintă în principal complexele celtice și dacice din epoca târzie a fierului descoperite în anii 2014 și 2017[5]. În județul Bihor sunt cunoscute până în prezent foarte puține așezări celtice (Biharia[6], Cefa[7], Oradea – *Sere*[8]), de aceea publicarea sitului de la *Salca - Pepinieră* marchează un pas înainte în ceea ce privește cercetarea epocii târzii a fierului din această zonă.

Situl este deosebit de important, datorită faptului că deține așezări din toate cele două orizonturi ale perioadei: La Tène B-C „celtic" și La Tène D „dacic". Această particularitate permite analizarea continuității tipurilor ceramice și a motivelor decorative.

În valea Crișului Repede au fost identificate mai multe situri arheologice din această perioadă. La sud de Oradea, în localitatea Cefa, săpăturile din 1992 au scos la iveală o locuință adâncită și o groapă menajeră, cu materiale precum fragmente de situlă cu grafit și ceramică neagră lucrată la roată[9]. Cercetările de suprafață au evidențiat urme de așezări și în alte localități bihorene (Sânnicolau Român – *Ier*[10], Tărian, Sântandrei, Sânmartin[11]). Potrivit lui S. Dumitrașcu, aceste descoperiri indică prezența celților[12]. În Oradea, pe lângă situl de la *Salca-Pepinieră*, a mai fost identificată o altă așezare celtică (Oradea – *Sere*, cu patru locuințe și două gropi menajeră)[13].

În imediata apropiere, în județul Hajdú-Bihar (Ungaria), au fost descoperite mai multe situri din epoca târzie a fierului: Ártánd – *Nagyfarkasdomb* (locuință și gropi din sec. III î.Hr.)[14], Biharkeresztes[15], Biharugra[16], Vésztő[17], Zsadány[18] și Berekböszörmény[19] (ceramică și urme de așezări).

[2] Bulzan, Ghemiș, Fazecaș 2000, 81-140.

[3] Fazecaș *et al.* 2015.

[4] Bodea, Gogâltan, Fazecaș 2019.

[5] Cercetările arheologice s-au desfășurat sub coordonare lui Fl. Gogâltan și G. Fazecaș.

[6] Dumitrașcu 1994

[7] Crișan 1993. 11.

[8] Bulzan, Ghemiș, Fazecaș 2001, 167.

[9] Crișan 1993. 11.

[10]http://ran.cimec.ro/sel.asp?descript=sannicolau-roman-sannicolau-roman-bihor-situl-arheologic-de-la-sannicolau-roman-ier-cod-sit-ran-28326.01.

[11] Hunyadi 1944, 227.

[12] Dumitrașcu 1986, 699.

[13] http://cronica.cimec.ro/detaliu.asp?k=1096.

[14] Mesterházy 1968, 64.

[15] Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti adatbázis, https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/26223.

[16] Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti adatbázis, https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/38598.

[17] Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti adatbázis, https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/64782.

[18] Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti adatbázis, https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/65698.

[19] Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti adatbázis, https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/20264.

Complexele La Tène celtice

În timpul cercetării au fost identificate mai multe construcţii adâncite:

Cx.58/2017 – la conturare, complexul a fost identificat prin culoarea sa diferită de lutul galben înconjurător. Având formă ovală, s-a măsurat lungimea sa, care era de 332 cm şi lăţimea sa de 260 cm. După golirea integrală a gropii, s-a constatat că avea o adâncime de 37 cm. Pereţii erau drepţi, şi fundul denivelat. Ca inventar conţinea: fragment de buză (CNTGC) modelat cu mâna, aparținând unei oale mici (pl. IV/1), fragment de buză (CNTFS) dintr-un vas mic, modelat cu mâna (pl. IV/2), fragment de perete (CCTG) dintr-un vas în formă de situlă lucrată la roată, ornamentat cu striuri verticale și motive incizate (pl. IV/3), fragment de perete (CNTFS) dintr-un vas de tip borcan cu buton, modelat cu mâna (pl. IV/4), strachină cu buză îngroșată (CTFS) lucrată la roata olarului (pl. IV/5).

Cx.113/2017 – a fost identificat ca o pată uşor ovală cu dimensiunea de 354 x 330 cm. După golire, profunzimea a fost măsurată la 25 cm faţă de nivelul conturării. Ca inventar tipic am identificat un fragment de strachină cu buză îngroșată în formă de T (CTFS) modelat la roată, lustruit (pl. IV/6) și un fragment de buză (CTFC) dintr-un vas mare (pl. IV/7).

Cx.59/2014 – groapa are o formă patrulateră, cu colțurile rotunjite, fiind orientată pe direcția ENE-VSV. Pereții gropii sunt drepți, puțin înclinați înspre interior, iar baza este aproximativ plată, cu mici denivelări. Dimensiunile sunt de 390 x 310 cm., cu o adâncime medie de 24 cm. Din punct de vedre metodologic, s-a recurs la împărțirea pe sferturi a complexului, fiind excavate progresiv jumătățile opuse. S-au obținut așadar două profile perpendiculare, observându-se însă un singur nivel de umplutură, format din pământ brun-cenușiu închis, cu pigmenți de chirpici și cărbune, relativ afânat.

În timpul golirii au fost identificate în total 6 gropi de par, 4 dispuse în colțurile complexului iar alte două pe laturile de nord-est, respectiv sud-vest, în partea centrală. Diametrul și adâncimile acestor gropi variază (ø 10-30 cm. și 10-35 cm. adâncime). În colțul nordic, și prelungit pe latura nord-vestică a fost remarcată o alveolare negativă cu lățime de aproximativ 20 cm.

Ca inventar menționăm trei fragmente de buză (CTFS), lucrate la roată, lustruite (pl. V/1, 2, 7), fragmente de buză (CTFC), lucrate la roată, netezite (pl. V/4, 6, 8), un fragment de buză din oală mică (CCTS), lucrat la roată, lustruită cu grafit (pl. V/3) și un fragment de buză din strachină cu buză invazată (CTFS), lucrată la roată, lustruită (pl. V/5)

Cx.60/2017 – este un complex patrulater cu colţuri rotunjite. Lungimea sa era de 420 cm orientată E-V, lăţimea de 400 cm şi adâncimea atingea circa 40 cm. În profilul vestic s-a observat că peretele era drept şi uşor curbat la bază, baza uşor curbată iar în profilul estic, peretele era curbat şi tăiat de Cx.61. Complexul era umplut cu lut semi-compact, gri închis cu urme de chirpici şi cărbune. Ca inventar acest complex conţinea: un fragment de buză din vas borcan cu buză evazată (CNTGC), modelat cu mâna, lustruit (pl. VI/1), un fragment ceramic (CNTFS), modelat cu mâna (pl. VI/4), fragment de buză din vas mare (CNTGC), modelat cu mâna (pl. VI/5), fragment de buză (CNTFS), modelat cu mâna, lustruit (pl. VI/6) și două fragmente de funduri de vase lucrate la roată cu pasta netezită (pl. VI/2, 3).

Cx.62/2017 – este un complex cu formă ovală. Pe parcursul săpăturii s-au păstrat dimensiunile de la conturare, 400 x 360 cm suprafaţa. După golire, adâncimea a fost măsurată la 32 cm faţă de nivelul conturării, complexul avea pereţi şi fundul îndreptaţi. Ca inventar amintim: un fragment de buză din vas borcan cu profil arcuit (CNTGC), modelat cu mâna, lustruit (pl. VII/1), fragment de toartă (CNTFS), modelat manual, cu pasta netezită (pl. VII/2), fragment de buză a unei oale de mici dimensiuni (CNTFS), modelată cu mâna, cu urme de ardere secundară,

din pastă netezită (pl. VII/3), fragment de buză (CNTGC), modelat cu mâna, decorat cu brâu alveolar (pl. VII/4), două fragmente de strachină cu buză îngroșată (CTFS), lucrate la roată, unul cu pastă lustruită (pl. VII/5) iar celălalt doar netezit (VII/6), fragment de strachină adâncă cu grafit în pastă (CCTG), lucrat la roată, decorat cu nervură și striuri verticale, netezit (pl. VII/7) și un fragment de situlă cu grafit în pastă (CCTG), lucrat la roată, decorat cu nervură crestată, netezit, având peretele perforat (pl. VII/8).

Cx.304/2017 – este un complex cu formă neregulată. Era înconjurat de alte gropi (de par) cu dimensiuni reduse. Atât la conturare, cât şi după finalizarea săpăturii, complexul avea 333 cm lungime în direcţia VNV-ESE şi 145 cm lăţime, adâncime 15 cm. În plan vertical, baza era oblică, iar pereţii erau înclinaţi în unghi obtuz faţă de bază şi curbaţi. Conținea: un fragment de perete cu buton (CNTGS) al unui vas de tip borcan, modelat cu mâna, lustruit (pl. VIII/1), fragment de perete de vas (CTFS), lucrat la roată, șlefuit (VIII/2) și un fragment de strachină cu buză îngroșată (CTFS), lucrat la roată, lustruit (pl. VIII/3).

Cx.88/2014 – forma complexului este neregulată, vag patrulateră, prezentând numeroase alveolări și trepte cruțate. Jumătatea nord-vestică este mai puțin adâncă (adâncime medie 70 cm.), în timp ce jumătatea sud-estică are o adâncime medie de 1,15 cm. Pereți gropii coboară în trepte, cu ușoare cuptoriri în extremitățile nord-estice și sud-vestice. Pe laturile nord-vestică și sud-estică apar diverse alveolări și trepte. Lungimea complexului este de aproximativ 480 cm, iar lățimea (excluzând prelungirea puțin adâncită din partea estică) este de 320 cm.

Ca artefacte tipice menționăm: un fragment de buză (CNTFS) al unui vas-borcan cu apucător, profil ușor arcuit, modelat cu mâna, decorat cu brâu alveolar (pl. IX/1), fragment de buză (CNTFS) al unei strachine cu buza dreaptă, modelat cu mâna, lustruit (pl. IX/2), fragment de buză (CNTFC) al unui vas borcan ușor arcuit, modelat cu mâna, netezit (pl. IX/3), fragment de buză (CNTFC) al unei străchini cu buză dreaptă, modelat cu mâna, lustruit, diametru (pl. IX/4), fragment de buză (CNTFS) al unei străchini cu buză invazată, modelat cu mâna, netezit (pl. IX/5), fragment de buză (CCTG) al unei situle cu grafit în pastă, lucrat la roată, buza lustruită, decorat cu nervură crestată (pl. IX/6); fragment de ceașcă cu toartă (CNTFS), modelată cu mâna, pastă netezită (pl. IX/7), două fragmente de buză (CTFS), lucrate la roată, decorate cu nervură, lustruite (pl. IX/8, 9), fragment de buză (CTFS) al unei străchini cu profil în S, lucrat la roată (pl. IX/10) și un fragment de strachină cu buză îngroșată (CTFC), lucrat la roată cu pasta netezită în interior (pl. IX/11).

Cx.122/2017 – este un complex patrulater, alungit pe direcţia E-V. La conturare, complexul a avut 340 x 300 cm, dimensiuni care s-au păstrat pe parcursul golirii integrale. Adâncimea medie a complexului Cx.122A a fost de cca. 50 cm. Pereţii erau uşor curbaţi, iar baza plată. Ca inventar amintim: fragment de strachină mică (CNTFS), modelat cu mâna (pl. X/1), fragment de vas borcan cu grafit în pastă, cu apucător şi brâu alveolar, modelat cu mâna (pl. X/2), fragment de strachină cu buză evazată (CNTGC), modelat cu mâna, netezit (pl. X/3), fragment de buză din vas mare (CNTFS), modelat cu mâna (pl. X/4), fragment de buză din strachină cu buză invazată (CNTFS), modelat cu mâna, netezit (pl. X/5), fragment de strachină (CTFS), formă unică, lucrat la roată, lustruit (pl. X/6), fragment de perete cu grafit în pastă, cu nervură lustruită (CCTG), lucrat la roată, decorat cu striuri verticale (pl. X/7), fragment de oală mică (CTFS), lucrat la roată, lustruit (pl. X/8), fragment de strachină cu buză dreaptă (CTFS), lucrat la roată, lustruit, perforat sub buză (pl. X/9), fragment de strachină cu buză îngroșată (CTFC), lucrat la roată, lustruit (pl. X/10), fragment de strachină cu profil S (CTFC), lucrat la roată, lustruit, cu nervură sub buză (pl. X/11), fragment de situlă fără grafit în pastă (CTFS), lucrat la roată, cu nervură, lustruit (pl. X/12)

Cx.197 – este un complex cu formă ovală. Latura sa dreaptă a rămas ne-excavată mecanic. Suprafaţa acestei gropi este de 445 x 390 cm iar în adâncime are 227 cm. În profil, pereţii erau curbaţi spre interior la întâlnirea cu baza, iar baza era dreaptă. Groapa conţinea un singur nivel de pământ compact, gri închis, cu pigmenţi roşiatici. În inventar acest complex conţinea: un fragment de fund (CTFS), lucrat la roată, netezit (pl. XI/1), fragment de toartă (CTFS), modelat cu mâna (pl. XI/2), fragment de vas (CTFS), lucrat la roată (pl. XI/3), fragment de fund cu umbo (CTFS), lucrat la roată (pl. XI/4), fragment de buză (CTFS) al unui vas de mari dimensiuni, lucrat la roată (pl. XI/5), fragment de buză (CTFS) al unei străchini, lucrat la roată, netezit (pl. XI/6), fragmente de pereți de vase (CTFS), lucrate la roată, cu pastă netezită (pl. XI/7) sau cu nervură lustruită (pl. XI/8), fragmente de buze (CNTGC), modelate cu mâna (pl. XI/9, 10, 15, 16) cu pasta netezită (pl. XI/11) sau lustruită (pl. XI/12), fragmente de perete de vas cu buton (CNTGC), modelat cu mâna (pl. XI/13, 14).

Cx.303 – a fost identificat ca locuinţă cu formă patrulateră cu dimensiuni de 386 cm lungime, 364 cm lățime și adâncimea de la conturare până la podea de cca. 20 cm. Pereți sunt drepți iar fundul complexului este ușor denivelat și oblic. În umplutură am găsit un pământ lutos, semi-compact, galben-închis, cu pigmenți de chirpici. Ca inventar am identificat fragmente de toartă (CNTFC) – (pl. XII/1) și (CNTFS), decorate cu caneluri (pl. XII/2), o fusaiolă (pl. XII/3), fragment de perete de vas (CNTGC), cu buton (pl. XII/4), fragment de buză (CNTFS), modelat cu mâna (pl. XII/5), fragment de buză (CNTFS), modelat cu mâna, decorat cu canelură (pl. XII/6), fragment de buză (CNTFC), modelat cu mâna (pl. XII/7), fragment de perete (CTFS), lucrat la roată, netezit (pl. XII/8), fragment de buză (CCTS), lucrat la roată, netezit (pl. XII/9).

Gropi menajere

Cx.17/2014 – complexul a fost delimitat în funcție de culoarea pământului. Formă ovală, orientată NNV–SSE, păstrată și după golire. Pereți curbați spre interior, fund plat cu mici iregularități. Dimensiuni: 145 x 138 cm; adâncime cca. 40 cm.

Cx.38/2014 – a fost identificat datorită umpluturii diferite ca textură și culoare față de solul înconjurător. Formă neregulată, vag ovală (mai îngustă spre sud), orientată N–S. Pereți puțin curbați spre interior, mai accentuat la bază. În partea sudică fundul este plat și mai ridicat (treaptă din pământ cruțat), în rest mai adânc și curbat. Dimensiuni: 245 x 110 cm; adâncime maximă 60 cm. Umplutură: pământ cenușiu-deschis, cu incluziuni sporadice de lut galben, pigmenți de chirpici și cărbune, în general prăfos și afânat, cu zone mai compacte. Inventar: bucăți de chirpici (una fațetată) și fragmente ceramice fine și grosiere.

Cx.85 – este o groapă circulară, delimitată prin culoarea diferită față de lutul galben. Are 118 cm în diametru și 20 cm în adâncime. Pereți sunt oblici, curbați în partea inferioară cu fundul gropii drept. În umplutură am găsit un pământ lutos, semi-compact, brun-închis. Ca inventar am identificat un fragment de buză (CTFS) din strachină cu buză îngroșată, lucrat la roată, netezit (pl. VIII/4) și un fragment de perete (CNTFC), modelat cu mâna, lustruit (pl. VIII/5).

Cuptor de ars ceramica (Cx.287)

Limita superioară a cuptorului se afla deasupra nivelului de decapare și a fost observată în timpul acesteia. Este un cuptor din a doua epocă a fierului, conținând vase fragmentate cu caracter celtic. Forma circulară, diametru aproximativ 150 cm. Cupola de lut s-a prăbușit în epocă, păstrând vasele în interior. Era prevăzut cu un grătar de lut, cu orificii de ventilație de cca.

5 cm, sprijinit pe o treaptă mediană săpată în lutul nativ (lățime 20–30 cm), separând camera pentru combustibil (înălțime cca. 40 cm) de partea superioară.

Materialul ceramic provenit din cuptor este după cum urmează: fragment de perete (CTFS), lucrat la roată, lustruit (pl. XIII/1), fragment de perete (CTFS), lucrat la roată, netezit (pl. XIII/2), fragment de fund cu umbo (CTFC), lucrat la roată, netezit (pl. XIII/3), fragment de fund (CNTFS), modelat cu mâna (pl. XIII/4), fragment de buză (CTFS) din strachină cu buză îngroșată, lucrat la roată, lustruit (pl. XIII/5), fragment de strachină cu buză îngroșată (CTFC), lucrat la roată, lustruit (pl. XIII/6), fragment de fund (CTFC), lucrat la roată, lustruit (pl. XIII/7), fragment de fund cu umbo (CTFC), lucrat la roată, lustruit (pl. XIII/8)

Cuptorul era însoțit de o groapă de alimentare, de formă aproape circulară, cu diametru cca. 185 cm, adâncime 15 cm de la nivelul de decapare **(Cx.287b)**. Aceasta comunica cu camera pentru combustibil printr-o deschidere lată de cca. 40 cm, lungă de cca. 110 cm și înaltă de cca. 15 cm. Umplutura era compusă în mare parte din pământ gri afânat, cu pigmenți de cenușă și cărbune; lângă gura de alimentare – zonă separată de o lentilă intens pigmentată cu cenușă gri-deschisă, sub care se afla lut galben cu pigment roșiatic; conținutul era mai compact, cu bucăți de lut ars. Pereții gropii, în jurul gurii de alimentare, erau înroșiți de foc. Inventar: oase de animale și fragmente ceramice.

Materialul ceramic provenit din cuptor conținea: fragment de buză (CNTGS) din vas mare, modelat cu mâna (pl. XIV/1), fragment de buză (CNTGC) din vas mic, modelat cu mâna (pl. XIV/2), fragment de strachină cu buză invazată (CNTFS), modelat cu mâna, decorat cu caneluri, netezit (pl. XIV/3), fragment de fund (CNTGC), modelat cu mâna (pl. XIV/4), fragment de buză (CTFS) din oală mică, lucrată la roată, netezită (pl. XIV/5), fragment de buză (CTFS) din vas mare, lucrat la roată, lustruit (pl. XIV/6), fragment de strachină cu buză îngroșată (CTFS), lucrat la roată (pl. XIV/7), fragment de strachină cu buză îngroșată (CTFS), lucrat la roată, lustruit (pl. XIV/8), fragment de buză (CTFC), lucrat la roată, lustruit (pl. XIV/9), fragment de fund (CTFS), lucrat la roată, netezit (pl. XIV/10), fragment de fund (CTFS), lucrat la roată, lustruit (pl. XIV/11), fragment de buză (CCTG) din situlă cu grafit în pastă (pl. XIV/12).

Așezarea celtică

Pe teritoriul României sunt mult mai rare și de dimensiuni reduse așezările din epoca târzie a fierului, de obicei cu 1–3 locuințe. Acest fapt se explică prin lipsa cercetărilor arheologice de mare amploare. Comparativ cu situl de la Sajópetri – *Hosszú-dűlő*[20], așezarea celtică descoperită în situl Oradea – *Salca-Pepinieră* se întinde pe terasa luncii mlăștinoase. În contextul vest-românesc, este vorba despre o așezare de mari dimensiuni, compusă din 11 locuințe adâncite, 3 gropi și un cuptor de ars ceramică. Până în prezent, o așezare de dimensiuni similare, cercetată și publicată, este cunoscută la Ciumești–*Bostănărie*[21]. Dispunerea complexelor indică o concentrare în special în partea vestică și centrală a terasei.

Ca urmare a decapării mecanice a stratului de humus, au putut fi identificate doar amprentele în lutul galben ale locuințelor adâncite. Există urme care ar putea indica locuințe de suprafață, însă, deocamdată, nu este dovedit că acestea aparțin epocii respective. Au fost delimitate trei unități de locuire[22]: prima (Cx.58, 60 și 62), a doua (Cx.303 și 304) și a treia (Cx.88, 103 și 109). În partea sudică se află dispersate încă două locuințe (Cx. 59, 113), probabil aparținând unor gospodării distincte.

[20] Szabó *et al.* 2007.

[21] Zirra 1980.

[22] Tímár 2013, 292; Karl 1996, 95.

Cuptorul de ars ceramică se află foarte aproape de locuința Cx.122, ceea ce sugerează că acesta a fost construit după ce locuința nu mai era în folosință. Din cauza riscului de incendiu, clădirile nu erau ridicate de obicei în imediata apropiere a cuptoarelor de ars ceramică[23].

Structura așezării sugerează existența a două axe principale de circulație: una orientată nord–sud, care leagă complexele Cx.59, 88 și 109, și alta orientată sud-vest–nord-est, care leagă complexele Cx.113, 58, 287, 122 și 197. Această reconstituire a traseelor este valabilă doar în cazul în care aceste complexe au funcționat în aceeași perioadă. Nu se poate exclude existența altor trasee. Este posibil ca de-a lungul terasei să fi existat și un drum orientat vest–est, situat între complexele Cx.109, 197, 303 și 304 și cele descoperite în cadrul cercetărilor arheologice din 1998–1999. Toate acestea reprezintă însă o reconstituire teoretică, fără dovezi materiale directe.

Construcții adâncite

În definirea tipologică a construcțiilor am utilizat clasificările propuse de László Horváth[24] și Raimund Karl[25]. În cadrul tipului 1 au fost încadrate complexele 113 și 88. Tipul cel mai frecvent atestat este 2a (Cx.60, 62, 122, 197, 303 și 304). Sporadic, au fost identificate exemplare aparținând tipului 2c (Cx.58) și tipului 3 (Cx.59). Din punct de vedere morfologic, majoritatea compexelor prezintă un plan dreptunghiular cu colțuri rotunjite, însă sunt atestate și gropi cu formă ovală.

Ceramica

În analiza ceramicii am luat în considerare fragmentele tipice perioadei La Tène celtice. Analiza a fost efectuată conform sistemului utilizat și la Sajópetri. În complexele cercetate au fost identificate majoritatea formelor specifice epocii La Tène[26].

Dintre formele lucrate la roată, cele mai cunoscute sunt vasele de tip situlă (Cx.58 pl. IV/3; Cx.59 pl. V/8; Cx.62 pl. VII/7-8; Cx.88 pl. IX/6; Cx.122 pl. X/7; Cx.287b pl. XIV/12). În rândul ceramicii lucrate la roată se remarcă și diferitele tipuri de străchini. Străchinile cu buză îngroșată (Cx.58 pl. IV/5; Cx.62 pl. VII/6; Cx.85 pl. VIII/4; Cx.88 pl. IX/11; Cx.122 pl. X/10; Cx.287 pl. XIII/5-6; Cx.287b pl. XIV/7-8; Cx.304 pl. VIII/3). Sunt prezente și străchinile cu profil în formă de „S" (Cx.88 pl. IX/10; Cx.122 pl. X/9,11; Cx.197 pl. XI/6). În număr mai mare apar oalele mici (Cx.59 pl. V/1-3; Cx.88 pl. IX/8; Cx.122 pl. X/8; Cx.287b pl. XIV/5-6). Cele mai frecvente forme sunt oalele mari (Cx.59 pl. V/4,6; Cx.88 pl. IX/9; Cx.113 pl. IV/7; Cx.197 pl. XI/5).

Din complexul Cx.122 au fost recuperate și câteva forme deosebite: una este o strachină mică de formă joasă (pl. X/6), iar alta o situlă lucrată la roată, de culoare neagră (pl. X/12).

Din complexul Cx.58 provine un fragment cu formă unică: o strachină lucrată la roată, cu buză umflată, prezentând aproape de bază o adâncitură orizontală (pl. IV/5). Această tehnică decorativă apare pe vasele de tip Braubach[27]. Decorul tipic al acestui tip constă în combinația dintre motive imprimate și arcade netezite[28]. În cazul nostru, fragmentul ceramic este foarte mic,

[23] Tankó, Czajlik 2007, 222.

[24] Horváth 1987, 65-67. Tip 1: fără gropi de par; Tip 2a: câte o groapă de par pe fiecare latură scurtă; Tip 2b: ca la tipul 2a, dar cu câte o groapă de par și în exterior; Tip 2c: gropi de par și în zona centrală, între cele două gropi extreme; Tip 3: mai multe gropi de par dispuse pe latura lungă.

[25] Karl 1996, Abb. 10. Tipologia corespunde în linii mari clasificării propuse de Horváth, însă în această variantă sunt incluse și construcțiile amplasate la nivelul suprafeței solului.

[26] Németi 1988b, 87-111.

[27] Schwappach 1977, 144; 23/1,2; 32/1.

[28] Schwappach 1977, 142-144.

ceea ce face dificilă stabilirea dacă decorul netezit era orizontal sau curbat. Deși ar fi îndrăzneț să afirmăm că piesa este un produs direct al unui sit din Germania, probabil meșterul olar a fost influențat de tehnicile decorative din La Tène timpuriu.

Ceramica modelată manual prezintă o mare varietate. În număr mic sunt prezente cănile și ceștile (Cx.58 pl. IV/1,2; Cx.60 pl. VI/1; Cx.62 pl. VII/3; Cx.88 pl. IX/7; Cx.122 pl. X/1; Cx.287b pl. XIV/2). Vasele de tip borcan, cu gură dreaptă și, în unele cazuri, cu buton (Cx.88 pl. IX/1; Cx.197 pl. XI/10,16; Cx.303 pl. XII/5). Oale mari (Cx.60 pl. VI/5,6; Cx.122 pl. X/4). Străchini cu buză răsfrântă spre interior (Cx.59 pl. V/5; Cx.88 pl. IX/2,4; Cx.122 pl. X/5; Cx.197 pl. XI/11,12; Cx.303 pl. XII/7; Cx.287b pl. XIV/3).

Un fragment ceramic deosebit provine din complexul 303 (pl. XII/6): cu buză răsfrântă spre interior, probabil aparținând unui vas de dimensiuni mici, având pe pereți un decor cu caneluri. Acest tip de vas a fost studiat pe larg de Cristian I. Popa și Cristinel Plantos[29]. O analogie perfectă este cunoscută în situl de la Peștera Omului[30] iar analogiile mai apropiate provin de la Cetatea Jidovilor[31]. O strachină cu buză invazată cu formă și decor similare a fost identificat și în groapa de cenușă a cuptorului de ars ceramică Cx.287 (pl. XIV/3) o strachină cu buză invazată și decor cu caneluri pe umăr.

Complexele La Tene dacice

Cx.10/2017 – în lutul galben a fost identificată o pată circulară colorată diferit față de lutul galben înconjurător. Diametrul acestei gropi era de 1,12 m, iar adâncimea complexului măsura 40 cm. În profil, pereții erau drepți, exceptând zona îmbinării lor cu fundul gropii, unde erau curbați. Groapa conținea un pământ lutos gri închis cu urme de cărbune și chirpici, semi-afânat. Conținutul era însoțit de mult material ceramic atipic din perioada La Tène și bucăți de chirpici.

Cx.45/2014 – avea un contur neclar, observat datorită fragmentelor ceramice prezente. Groapă circulară, diametru 60 cm, adâncime 10 cm, pereți curbați spre interior, bază plată. Umplutură: pământ brun-gălbui, foarte compact, cu puțin chirpici și cantitate relativ mare de ceramică grosieră, decorată cu brâu alveolar, specifică celei de-a doua epoci a fierului.

Cx.89/2017 – a fost identificat în lutul galben, fiind colorat diferit. La conturare și la final complexul a măsurat circa 85 cm în diametru. La final a avut adâncimea de 65 cm față de nivelul de conturare. Pereții săi erau curbați, iar fundul aproape drept. S-a putut identifica un singur nivel de umplere format din pământ lutos semi-compact, gri închis, cu pigmenți de chirpici și pigmenți galbeni.

Cx.90/2017 – reprezintă o groapă circulară, delimitată cromatic. Dimensiuni: 193 x 166 cm; adâncime 64 cm. Pereți erau curbați iar fundul era aproape drept. Am putut identifica două nivele de umplere: primul, cel de sus, consta din pământ lutos semi-compact iar cel de-al doilea era un pământ afânat, cu urme de chirpici. Ca inventar am identificat un fragment de perete (CNTGS), modelat cu mâna, cu brâu alveolar și buton (pl. XV/1), fragmente de perete de vas (CNTGC), modelate cu mâna, cu brâu alveolar (pl. XV/2,4) sau cu brâu crestat (pl. XV/7), fragmente de perete de vas (CNTFC), modelate cu mâna, cu brâu alveolar (pl. XV/3), sau cu buton (pl. XV/6), fragmente de perete de vas (CNTGS), modelate cu mâna, cu brâu alveolar (pl. XV/5, 10), fragmente de buză (CNTFC), modelate cu mâna (pl. XV/8, 9, pl. XVI/3), uneori

[29] Plantos, Popa 2001, 107.

[30] Plantos, Popa 2001, pl. VIII/9.

[31] Zirra *et al.* 1993, Fig. 29/3, 4.

decorate cu alveole (pl. XVI/2), fragment de buză (CTFG), lucrat la roată, netezit (pl. XV/11) și fragmente de buză de vas (CNTGC), modelate cu mâna (pl. XVI/1, 4-6).

Cx.98/2017 – avea ca inventar un fragment de buză (CNTFC), modelat cu mâna, cu brâu alveolar și linii incizate în val (pl. XVII/1), fragment de perete (CNTGS), modelat cu mâna, cu brâu crestat și linie incizată în val (pl. XVII/2), fragment de buză (CTFC/S), lucrat la roată, netezit (pl. XVII/3), fragment de perete (CTFS), lucrat la roată, lustruit (pl. XVII/4), fragmenet de ceașcă cu toartă (CNTFC), modelate cu mâna (pl. XVII/6) uneori cu pasta netezită (pl. XVII/7) și un fragment de ceașcă (CNTGS), modelat cu mâna, cu brâu alveolar (pl. XVII/5).

Cx.103/2017 – complexul s-a delimitat de lutul galben datorită culorii diferite. Era circular și tăia complexul 102. Când s-a conturat, avea 180 cm în diametru, care a rămas tot dimensiunea maximă pe tot parcursul săpării. Măsurând de la nivelul conturării, avea 75 cm adâncime. După săpare, s-a constatat că pereții erau ușor cuptoriți, iar baza dreaptă. Complexul era umplut cu 5 nivele diferite de pământ care, de sus în jos, erau: 1) un nivel de pământ lutos gri închis, semi-compact cu urme de chirpici și cărbune; 2) un nivel de pământ lutos brun deschis, semi-compact, puternic pigmentat cu chirpici și cărbune; 3) un nivel de pământ lutos gri cafeniu închis, semi-compact, puternic pigmentat cu chirpici; 4) un nivel de pământ lutos, semi-compact, gri deschis cu urme de cărbune și chirpici; 5) un nivel de pământ lutos brun închis, semi-compact cu pigment de chirpici. Ca inventar amintim un fragment de buză (CNTGC), modelat cu mâna, cu alveole (pl. XVIII/1) și un fragment de ceașcă (CNTGC), modelată cu mâna, cu brâu alveolar și buză crestată (pl. XVIII/2).

Cx.138B/2017 – este un complex format din două gropi alăturate pe axa N–S, la 4 cm distanță între ele. Groapa Cx.138B era circulară, cu diametrul de 150 cm; complexul în total măsura 304 x 185 cm și avea o adâncime de 98 cm. Pereții sunt ușor curbați, fund puțin concav. Umplutura era compusă din pământ lutos gri-închis, semi-compact, cu nivel intermediar gri-deschis cu cenușă. Ca inventar avea: un fragment de buză, probabil din cană (CTFC), lucrat la roată (pl. XIX/1), fragment de strachină cu buză invazată (CNTFS), modelată cu mâna, netezită, probabil cu buton (pl. XIX/2), fragment de vas-borcan cu profil drept și buză evazată, modelat cu mâna, cu brâu vertical (pl. XIX/3), fragment de perete de vas (CTFS), lucrat la roată, cu linie în val lustruită și linii verticale incizate, netezit (pl. XIX/4), fragment de perete (CNTFS), modelat cu mâna, cu linii orizontale și în val incizate (pl. XIX/5), fragment de buză (CNTGS) al unei căni, modelată manual (pl. XIX/6), fragment de buză (CNTGC) din vas bitronconic, modelat cu mâna (pl. XIX/7), fragment de strachină cu buză invazată (CNTFS), modelat cu mâna, netezită (pl. XIX/8), fragment de cană cu buză evazată (CNTGC) modelat cu mâna, buza este decorată cu alveolări (pl. XX/1), fragment de vas bitronconic cu buză evazată (CNTFS), modelat cu mâna, decorat cu brâu vertical și crestat (pl. XX/2), fragment de perete (CNTGC) modelat cu mâna, decorat cu brâu alveolar (pl. XX/3) și un fragment de perete (CNTGS) modelat cu mâna, decorat cu brâu alveolar (pl. XX/4).

Cx.253/2017 – este un complex circular ce a fost identificat datorită culorii și conținutului său diferit față de lutul galben înconjurător. Suprafața sa era de 186 x 170 cm și adâncimea atingea 76 cm. În profil s-a observat că pereții erau înclinați ușor spre bază și că fundul era denivelat. Complexul era umplut cu pământ lutos, relativ afânat, gri cafeniu închis, cu pigmenți de chirpici sub care mai era un nivel de pământ nisipos, afânat, gri gălbui cu pigmenți de chirpici, iar sub acesta mai era unul pământic nisipos, afânat, galben cenușiu închis, cu pigment de chirpici. În plus conținea zgură, ceramică, oase, printre care unele umane (craniu și vertebre), bucăți de chirpici și fragmente litice. Cu toate astea, nu erau suficiente indicii pentru datare. Ca inventar avea un fragment de buză (CTFG), lucrat la roată, cu suprafața lustruită (pl. XXI/1), fragment de

buză (CNTFC), modelat cu mâna, decorat cu alveole (pl. XXI/2), fragmente de pereți de vase (CNTGS), modelate cu mâna, decorate cu brâu alveolar (pl. XXI/3, 5) sau ornamentate cu buton (pl. XXI/4), fragmente de pereți de vase (CNTGC), modelate cu mâna, decorate cu brâu crestat (pl. XXI/6) sau cu decor în relief și cu buton (pl. XXI/7) și un fragment de fructieră (CTFG), lucrat la roată, cu suprafața netezită (pl. XXI/8).

Cx.254/2017 - la conturare, complexul a fost identificat prin culoarea diferită față de lutul galben din jur. Avea formă circulară, cu diametrul de 145 cm. După golirea integrală a gropii, s-a constatat că adâncimea până la fund era de 20 cm. În profil, pereții erau curbați, iar fundul era nivelat. Umplutura era alcătuită dintr-un singur nivel de pământ lutos, compact, gri-închis, cu puțini pigmenți de chirpici. Inventarul gropii cuprindea fragmente ceramice.

Cx.282/2017 - marginile gropii au fost stabilite în funcție de nuanța și pigmentația pământului. Forma acestuia în plan orizontal fiind aproximativ circulară, iar în plan vertical, pereții erau și baza . Diametrul la conturare era de circa 150 cm. iar adâncimea maximă era la aproape 30 cm față de nivelul de conturare. Umplutura gropii era reprezentată de o varietate de pământ, prăfos, relativ afânat, gri deschis, slab pigmentat, cu cărbune și chirpici. Parte din inventar fac oasele animale și fragmentele ceramice.

Cx.284/2017 – este un complex aproape circular a fost identificat în lutul galben, fiind colorat diferit. La conturare complexul a măsurat 150 cm în diametru, iar la final 160 cm. Adâncimea față de nivelul de conturare era de 25 cm. Pereții săi erau curbați spre interior, iar fundul ușor concav. S-au putut identifica un singur nivel de umplere constând în pământ compact, galben cenușiu pigmentat cu chirpici. În aceste nivele s-au găsit fragmente de chirpici, ceramică și oase animale.

Cx.286/2017 – la conturare, complexul a fost identificat prin culoarea sa diferită de lutul galben înconjurător. Avea o formă circulară cu diametrul de cca. 160 cm. și se adâncea 95 cm. Din profil, pereții erau puțin oblici, și fundul ușor denivelat. Umplutura consta într-un singur nivel de pământ brun cenușiu deschis, semi-compact, intens pigmentat cu cărbune și pe alocuri chirpici, cu lentile de arsură neagră în partea inferioară. În inventarul gropii se aflau oase animale, fragmente de râșniță, fragmente ceramice și de chirpici. În ceea ce privește ceramica am identificat: fragmente de buză (CNTGS), modelate cu mâna (pl. XXII/1), uneori ornamentate cu linii în val incizate și cu apucător (pl. XXII/12), fragmente de buză (CNTFS), modelate cu mâna, cu suprafața lustruită (pl. XXII/2), ornamentate cu apucător (pl. XXIII/5), fragmente de buză (CNTGC), modelate cu mâna (pl. XXII/4, 7, 14, pl. XXIII/4), cu apucător (pl. XXII/11), ornamentate cu alveole (pl. XXII/3) sau buton (pl. XXIII/3), cu buză crestată (pl. XXII/9), cu puncte incizate și linii orizontale (pl. XXII/10) ori decorate cu unghiuri incizate, brâu alveolar și brâu crestat (pl. XXII/13). Am mai identificat un fragment de buză (CTFC), lucrat la roată cu interiorul lustruit (pl. XXIII/6), fragmente de perete (CNTGC), modelate cu mâna, ornamentate cu brâu alveolar (pl. XXII/5, 6), un fragment de perete (CNTGC), modelat cu mâna, ornamentat cu brâu alveolar și aplicații de lut (pl. XXII/8), un fragment de ceașcă (CNTGC), modelată cu mâna (pl. XXIII/1) și un fragment de strachină (CNTGS), modelat cu mâna (pl. XXIII/2).

Cx.289/2017 – este un complex cu formă circulară având un diametru de 190 cm. După golire s-a constatat că adâncimea ajungea la 50 cm. Privind din profil, peretele estic era ușor curb și oblic, cel vestic era ușor curb și aproape vertical, fundul fiind ușor denivelat și oblic. Umplutura sa consta într-un singur nivel de pământ gri închis, poros, pigmentat cu chirpici și arsură, cu lentile de cenușă. Alături de acestea s-au descoperit oase animale și ceramică. Ca inventar am identificat un fragment de buză (CTFS) lucrat la roată, netezită.

Cx.290/2017 – este o groapă cu formă circulară, cu diametrul de 180 cm. După golire, profunzimea a fost măsurată la 90 cm faţă de nivelul conturării. În plan vertical groapa avea pereţii cuptoriţi şi fundul plat. Groapa fusese umplută sus cu pământ gri, compact, pigmentat cu urme de cenuşă şi chirpici, cu lentile de lut galben şi jos cu pământ poros, gri, pigmentat cu urme de arsură, cu lentile de lut galben şi pietre. Ca inventar amintim un fragment de buză (CTFG), lucrat la roată, decorat cu motive lustruite (pl. XXIV/1), fragment de perete (CTFG) cu toartă, lucrat la roată (pl. XXIV/2), un fragment de ceaşcă, modelat cu mâna (pl. XXIV/3), o fusaiolă (pl. XXIV/5), fragmente de buză (CNTGC), modelate cu mâna, decorate cu linii în val incizate (pl. XXIV/6, 8), fragment de buză (CNTGS), modelat cu mâna (pl. XXIV/7), fragmente de pereți de vase, modelate cu mâna, decorate cu brâu alveolar (pl. XXIV/4, 9, 12) sau cu linii în val incizate (pl. XXIV/10) ori cu ambele (pl. XXIV/11).

Cx.297/2017 – este un complex circular, care are 170 cm în diametru. Măsurând de la nivelul conturării, avea 80 cm adâncime. După săpare, s-a constatat că pereţii formau unghiuri obtuze cu baza concavă. Complexul era umplut cu nivele diferite de pământ care, de sus în jos, erau: 1) un nivel de pământ brun cenuşiu, poros, pigmentat cu chirpici şi ceramică şi incuzând pietre. În această umplutură s-au găsit şi oase de animale. Pe baza acestor artefacte s-a determinat apartenenţa complexului la a doua epocă a fierului.

Cx.306/2017 – acest complex de formă ovală a fost identificat datorită culorii sale diferite faţă de lutul galben înconjurător. Are 201 cm lungime şi 174 cm lăţime. După golire s-a constatat că adâncimea acestuia ajungea la 35 cm. Pereţii gropii erau în unghi obtuzi cu fundul, iar acesta era uşor concav. Umplutura sa consta într-un singur nivel de pământ brun cenuşiu, sfărâmicios, slab pigmentat cu urme de cărbune si chirpici şi cu cărbune. Acest pământ conţinea şi lentile de cenuşă. Ca inventar menţionăm un fragment de vas, ornamentat cu buton (pl. XXV/1), un fragment de buză, prevăzută cu buton, decorată cu brâu alveolar (pl. XXV/2) şi un alt fragment de vas (pl. XXV/3).

*

Locuirii dacice îi aparţin în principal gropi, dispuse pe terasa în direcţia vest–est. La identificarea cronologiei complexelor au apărut probleme datorită faptului că materialul arheologic aparţinând culturii Ha D Vekerzug este foarte asemănător cu ceramica dacică din perioada La Tène D. Din acest motiv, în cele mai multe cazuri am atribuit perioadei dacice doar materialul arheologic care, prin formele ceramice tipice (ceaşcă dacică, fructieră) şi prin pasta ceramică, putea fi identificat cu certitudine. În numeroase situaţii, şi decorul a contribuit la identificare. În unele cazuri, complexele celor două perioade se suprapun, de exemplu în cazul Cx.138b.

Complexele sunt reprezentate în special din gropi. Din punct de vedere morfologic am distins trei tipuri: circulare (Cx.90 pl. XV; Cx.103 pl. XVIII; Cx.253 pl. XXI; Cx.286 pl. XXII; Cx.289 pl. XVIII; Cx.290 pl. XXIV), amorfe/stratificate (Cx.98 pl. XVII; Cx.138b[32] pl. XIX) şi ovale (Cx.306 pl. XXV). Funcţionalitatea lor este variată. În cazul complexului Cx.286, la baza gropii a fost găsită o cantitate mare de material arheologic in situ, fapt ce poate indica o funcție de depozitare, deși nu este exclus ca groapa să se fi umplut ulterior.

Groapa cu partea interioară lărgită (Cx.98 pl. XVII; Cx.253 pl. XXI; Cx.286 pl. XXII) sugerează, de asemenea, o utilizare inițială pentru depozitare, deși acest aspect a fost dificil de observat din cauza săpăturii mecanice a stratului de humus. Funcția de depozitare este susținută

[32] În acest caz, complexul este reprezentat, de fapt, de stratul superior, brun și cenușiu, al celor două gropi (Cx.138a și Cx.138b). Din straturile aflate dedesubt au fost recuperate materiale databile în perioada Ha D.

și de adâncimea gropilor: măsurată de la suprafața sterilului galben, adâncimea atinge appr. 60 cm (Cx.90, Cx.98, Cx.103, Cx.253, Cx.286, Cx.290). Există însă și gropi mai puțin adânci (Cx.289, Cx.306). Complexele identificate ca gropi de depozitare prezintă o concentrare redusă în cadrul sitului (89, 90, 98, 103, 253, 254). Un aspect interesant este dispunerea gropilor în două linii paralele, orientate vest–est. Nu au fost descoperite locuințe, dar este foarte probabil ca această dispunere să fi avut legătură cu ele. O organizare liniară similară a fost observată și la situl Oradea – Sit 1[33].

Unul dintre cele mai interesante complexe este Cx.253, din care, pe lângă materialul ceramic și resturile osteologice animale, a fost recuperat și un craniu uman. Fără a intra într-o analiză detaliată, menționăm că prezența resturilor umane în gropi nu este un fenomen rar în secolele II–I î.Hr[34]. Cel mai probabil, este vorba de o funcție rituală[35].

Cea mai mare parte a materialului arheologic este reprezentată de fragmente ceramice. Vasele lucrate cu mâna apar într-un procent mai mare, iar fragmentele provin de la forme foarte variate.

În ceea ce privește vasele lucrate la roată, cel mai frecvent tip este fructiera (pl. XV/11, pl. XVIII/3, pl. XXI/8, pl. XXIII/6; Cx.90, 253, 286, 289). Cele mai apropiate analogii provin de la Berindia[36], Biharia[37], Cociuba Mare[38], Pecica[39], Sighișoara[40]. Un alt tip lucrat la roată este cana cu o toartă. Din acest tip s-a descoperit un singur exemplar în cadrul sitului, provenind din complexul Cx.290 (pl. XXIV/1,2), având pe pereți decor lustruit în rețea. Analogii sunt cunoscute la Moigrad[41] și la Poiana[42]. O altă cană lucrată la roată, cu buză bine profilată și lustruită, provine din complexul Cx.253 (pl. XXI/1). I. H. Crișan a denumit acest tip „cană de lux". Vase cu același tip de buză sunt cunoscute la Târgu Secuiesc[43], Oradea[44] și Popești[45].

O descoperire interesantă o reprezintă un fragment de vas cu corp semisferic, fără buză și fund, probabil unui ulcior (pl. XVII/4). Suprafața este lustruită, realizată din pastă fină. Analogii pentru acest vas cunoaștem în siturile de la Popești[46] și Tilișca[47].

O mare parte a materialului ceramic este reprezentată de vasele modelate cu mâna. Dintre acestea, una dintre cele mai cunoscute forme este ceașca dacică (pl. XVIII/2, pl. XXI/5,6,7, pl. XXIII/1,2, pl. XXIV/3), cu cele mai apropiate analogii la Biharia[48], Berindia[49], Sighișoara[50]. Un alt tip de vas o constituie vasele de tip borcan. Acestea sunt, în general, de culoare roșiatică, degresate

[33] Toma 2022, Fig. 5.
[34] Comșa 2018, 200-201.
[35] Andrițoiu, Rustoiu 1998, 76.
[36] Dumitrașcu, Ordentlich 1973 pl. XVI/2-4, 6, 9, 10.
[37] Dumitrașcu 1994, pl. LXXI/5, 7.
[38] Bulzan, Ghemiș 2005, pl. II/3.
[39] Pupeza 2012, pl. 49/4, 6, 8.
[40] Andrițoiu, Rustoiu 1998, Fig. 33/7.
[41] Crișan 1969, pl. LXIX/3.
[42] Crișan 1969, Fig. 88, 2.
[43] Crișan 1969, pl. LXVI/2.
[44] Crișan1969, pl. LXX/12.
[45] Crișan 1969, pl. LXVI/4.
[46] Crișan 1969, Fig. 87.
[47] Pupeza 2012, pl. 64/9.
[48] Dumitrașcu 1982, pl. LVIII/6. pl. LXV/5.
[49] Dumitrașcu, Ordentlich 1973 pl. XIII/1-4.
[50] Andrițoiu, Rustoiu 1998, Fig. 45/3.

cu nisip, având buza răsfrântă (Cx.90 pl. XVI/2-5; Cx.138B pl. XIX/7; Cx.253 pl. XXI/2; Cx.286 pl. XXII/3,7; pl. XXIII/3; Cx.290 pl. XXIV/7,8). Analogii sunt cunoscute la Biharia[51], Hodoș[52], Pecica[53]. Un tip prezent în sit este vasul în formă de pepene (Cx.90 pl. XVI/6; Cx.138b pl. XX/2; Cx.286 pl. XXII/13,14). De asemenea, este interesant tipul vas cu gât cilindric înalt (Cx.138b pl. XIX/6, pl. XX/1; Cx.286 pl. XXII/4), cu analogii la Biharia[54], Pecica[55]. Vasele cu pereți arcuiți și gură largă (Cx.286 pl. XXII/9, pl. XXIII/4; Cx.290 pl. XXIV/6; Cx.306 pl. XXV/3) au analogii la Biharia[56], Sighișoara[57]. Tipurile de strachină sunt mai rare (Cx.286 pl. XIX/8; Cx.138b pl. XXIII/5).

Decorurile netezite apar pe mai multe fragmente ceramice, în special pe vasele lucrate la roată (Cx.138b pl. XIX/4; Cx.290 pl. XXIV/1,2).

Pe vasele lucrate manual se întâlnește o mare varietate de ornamente. Cel mai frecvent este brâul alveolar (Cx.90 pl. XV/1-5,10; Cx.98 pl. XVII/1,5; Cx.103 pl. XVIII/2; Cx.138b pl. XX/3,4; Cx.253 pl. XXI/3,5; Cx.286 pl. XXII/5,8,13; Cx.290 pl. XXIV/4,9,11,12; Cx.306 pl. XXV/2). Acest tip de decor apare mai ales pe pereții vaselor de tip borcan, dar este frecvent și pe ceașca dacică. O variantă a acestuia este brâul crestat (Cx.90 pl. XV/7; Cx.98 pl. XVII/2; Cx.138b pl. XX/2; Cx.253 pl. XXI/6).

Un alt element decorativ des întâlnit îl constituie diferitele alveolări (Cx.90 pl. XVI/2; Cx.103 pl. XVIII/1; Cx.138b pl. XX/1; Cx.253 pl. XXI/2; Cx.286 pl. XXII/2,3,6,13), care apar frecvent pe buza vaselor. De asemenea, sunt răspândite decorațiile incizate: acestea pot fi incizări de linii în val (Cx.98 pl. XVII/1; Cx.138b pl. XIX/5; Cx.286 pl. XXII/12; Cx.290 pl. XXIV/6,10,11), sau o singură linie incizată în val (Cx.98 pl. XVII/2; Cx.290 pl. XXIV/8) sau linii orizontale incizate (Cx.286 pl. XXII/10).

Cea mai interesantă piesă este o buză de vas frumos ornamentată cu linii orizontale incizate și puncte incizate, iar suprafața buzei este decorată cu linii incizate (Cx.286 pl. XXII/10). Un astfel de decor al buzei se întâlnește și în alte situri, precum Bicsad și Poiana. Acest tip de ornament este foarte asemănător cu decorațiile lustruite întâlnite pe buza vaselor de tip fructieră. În siturile Poiana și Bicsad, acest decor apare și pe vase de tip ceașca dacică. Un alt vas frumos ornamentat cu motiv unghiular (Cx.286 pl. XXII/13) are analogii la Berindia[58].

Cronologia sitului

Situl arheologic ilustrează cele două orizonturi principale ale celei de-a doua epoci a fierului: La Tène celtic, urmat de orizontul La Tène dacic.

Pentru orizontul celtic piesa de referință a așezării este fibula din fier de tip Duchov descoperită în complexul 88 (pl. IX/12). Cea mai apropiată analogie provine din primul orizont al necropolei de la Pișcolt – Nisipărie[59], datat în a doua jumătate a secolului IV î.Hr.[60]. Nu este singura descoperire timpurie: anterior a fost găsită pe acest sit și o fibulă din bronz aparținând

[51] Dumitrașcu 1994, Fig. 60, Fig. 61; pl. LXIV/7.
[52] Bulzan, Ghemiș 2004, pl. III/2.
[53] Pupeza 2012, pl. 47/2, 4, 7, 14.
[54] Dumitrașcu 1982, pl. LXIII/2.
[55] Pupeza 2012, pl. 48/3,7,8.
[56] Dumitrașcu 1982, pl. LXXI/1.
[57] Pupeza 2012, pl. 57/14.
[58] Dumitrașcu, Ordentlich 1973, pl. XII/5.
[59] Németi 1988, Fig. 4/1. M.36.
[60] Németi 1988, 72.

aceluiași orizont[61]. Aceste descoperiri plasează începuturile sitului cel puțin în a doua jumătate a secolului IV î.Hr. / începutul secolului III î.Hr. Datarea timpurie este susținută și de prezența, în număr redus, a ceramicii grafitate. Situlele din pastă cu grafit apar în Bazinul Carpatic încă din perioada LT A, însă se răspândesc masiv abia din perioada LT B2[62]. În zona noastră, acestea apar și în primul orizont al necropolei de la Pișcolt[63].

Cercetările anterioare au demonstrat existența unei așezări semnificative aparținând culturii Vekerzug în situl Oradea – Salca-Pepinieră[64]. Pe baza materialului analizat, se poate presupune că celții veniți aici au intrat în contact cu populația locală încă prezentă în zonă. În complexele 197 și 303, alături de un bogat material lucrat manual, au apărut și, în număr redus, fragmente ceramice celtice La Tène (pl. XI/1, 3, 5-8; pl. XII/8, 9).

Orizontul dacic este bine definit prin tipurile caracteristice de vase, precum ceașca dacică și fructieră. În cazul fructierelor, au fost identificate doar tipuri lucrate la roată, ușor de datat între secolul I î.Hr. și secolul I d.Hr[65]. Aceeași perioadă este sugerată și de vasele de tip ceașca dacică[66]. În ceea ce privește vasele în formă de pepene, acestea aparțin unui interval similar, însă este posibil ca forma să fi apărut deja la sfârșitul secolului II î.Hr[67].

Astfel, așezarea poate fi datată la sfârșitul perioadei La Tène C2 și în perioada D. Rămâne întrebarea dacă așezarea a continuat să existe și în a doua jumătate a secolului II d.Hr.; un răspuns ar putea fi oferit de analiza integrală a materialelor din săpăturile 1998–1999 și din cercetările de pe strada Ceyrat.

Concluzionând, în așezarea La Tène celtică de la Oradea – *Salca-Pepinieră* se pot observa clar elementele structurale de bază ale așezărilor celtice. Au fost descoperite mai multe locuințe adâncite, gropi de provizii și gropi menajere, precum și un cuptor.

Majoritatea formelor tipice perioadei La Tène se regăsesc în materialul descoperit pe așezare. Interesant este faptul că în materialul lucrat la roată lipsește complet decorațiile. Structura așezării, cu unități locative, poate fi considerată tipică. În procesul de prelucrare a datelor a rămas o întrebare deschisă privind complexele 103 și 109.

Așezarea din orizontul dacic este alcătuită exclusiv din complexe de tip groapă. Acestea pot fi datate în perioada clasică dacică. Și aici materialul ceramic este dominant, iar piesele decorate îi conferă un caracter deosebit. În ansamblu, orizontul celtic începe în a doua jumătate a secolului IV î.Hr. și se încheie în prima jumătate a secolului III î.Hr. (LT B1/B2 – LT B2). Nu există indicii clare că așezarea ar fi continuat să existe în a doua jumătate a secolului III î.Hr., însă mai mulți factori susțin datarea propusă. Această ipoteză nu exclude posibilitatea ca în materialele provenite din săpăturile de pe strada Ceyrat sau din campania 1998–1999 să fie prezent un orizont bine conturat LT B2–C1. Verificarea acestui aspect rămâne pentru studiile viitoare.

Situl de la Oradea – *Salca-Pepinier*ă oferă posibilitatea studierii comparative a diferitelor perioade ale epocii târzii a fierului, atât din perspectiva evoluției tipurilor ceramice, cât și a schimbărilor în structura așezărilor.

[61] Németi 1988, Fig. 11/10.
[62] Szöllősi *et al.* 2009, 380.
[63] Németi 2009, 268.
[64] Bodea, Gogâltan, Fazecaș 2019, 155.
[65] Crișan 1969, 168.
[66] Crișan 1969, 155-156.
[67] Crișan 1969, 164.

Bibliografie

Alexandrescu 1980 — A. Alexandrescu, *La nécropole gète de Zimnicea*, în Dacia 24, 1980, 19-126.

Andriţoiu, Rustoiu 1998 — I. Andriţoiu, A. Rustoiu, *Sighişoara – Wietenberg. Descoperirile preistorice şi aşezarea dacică*, Bucureşti, 1998.

Bodea, Gogâltan, Fazecaş 2019 — D. Bodea, Fl. Gogâltan, G. Fazecaş, *Aplicaţii GIS în studiul siturilor arheologice. Studiu de caz: situl arheologic Oradea–Salca „Pepinieră"*, în Crisia 49, 2019, 149-167.

Bulzan, Ghemiş, Fazecaş 2000 — S. Bulzan, C. Ghemiş, G. Fazecaş, *Săpăturile de salvare de la Oradea – punctul Salca „Pepinieră"*, în Crisia 30, 81-140.

Bulzan, Ghemiş, Fazecaş 2001 — S. Bulzan, C. Ghemiş, G. Fazecaş, *Oradea, jud. Bihor. Punct: Sere*, în M.V. Angelescu, C. Borş, I. Oberländer-Târnoveanu (eds.), *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2000, a XXXV-a ediţie a Sesiunii anuale de cercetare arheologică, Suceava 23 - 27 mai 2001*, Bucureşti, 2021, 166-167.

Bulzan, Ghemiş 2004 — S. Bulzan, C. Ghemiş, *Cercetări arheologice în aşezarea dacică de la Hodoş „Malomdomb"*, în Crisia 34, 2004, 47-73.

Bulzan, Ghemiş 2005 — S. Bulzan, C. Ghemiş, *Date preliminare privind situl arheologic de la Cociuba Mare*, în: Crisia 35, 2005, 23-33.

Comşa 2001 — Al. Comşa, *Anthropological data regarding two Dacian Funerary depositions from Sighişoara-Valea Dracului (Mureş County)*, în N.C. Rişcuţa, I.V. Ferencz (eds.), *Studii şi articole de arheologie. In memoriam Ioan Andriţoiu*. Cluj-Napoca, 2018, 187-207.

Dumitraşcu, Ordentlich 1973 — S. Dumitraşcu, I. Ordentlich, *Săpăturile arheologice de la Berindia*, în Crisia 3, 1973, 47-97.

Dumitraşcu 1974 — S. Dumitraşcu (coord.), *Repertoriul monumentelor naturii, arheologice, istorice, etnografice, de arhitectură şi artă din judeţul Bihor*, Oradea, 1974.

Dumitraşcu 1994 — S. Dumitraşcu, *Biharea I. Săpăturile arheologice din anii 1973-1980*, Oradea, 1994.

Fazecaş *et al.* 2015 — G. Fazecaş, M. Lie, C. Cordoş, A. Găvan, A. Ignat, Fl. Gogâltan, C. I. Popa, M. Rizea, R. Mathison, R. Trif, C. Suciu, I. Halbac, P. Vadineanu, I. Petreuş, *Oradea - Salca „Pepinieră"* campania 2014, în Cronica Cercetărilor Arheologice din România, campania 2014, Bucureşti 2015, 208-210, 544-545.

Horváth 1987 — Horváth L., *Késővaskori ház- és településtípusok Dél-Zalában*, în Zalai Múzeum 1, 1987, 59-80.

Hunyady 1944 — Hunyady I., *Kelták a Kárpát medencében*, Budapest, 1944.

Mesterházy 1968 — Mesterházy K., *A Déri Múzeum régészeti tevékenysége 1966-68. (Leletkataszter)*, în Módy Gy. (ed.) *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1968*, Debrecen, 1970, 61-77.

Németi 1988a — J. Németi, *Necropola La Téne de la Pişcolt, jud. Satu-Mare I*, în Thraco-Dacica, IX (1-2), 1988, 121-141.

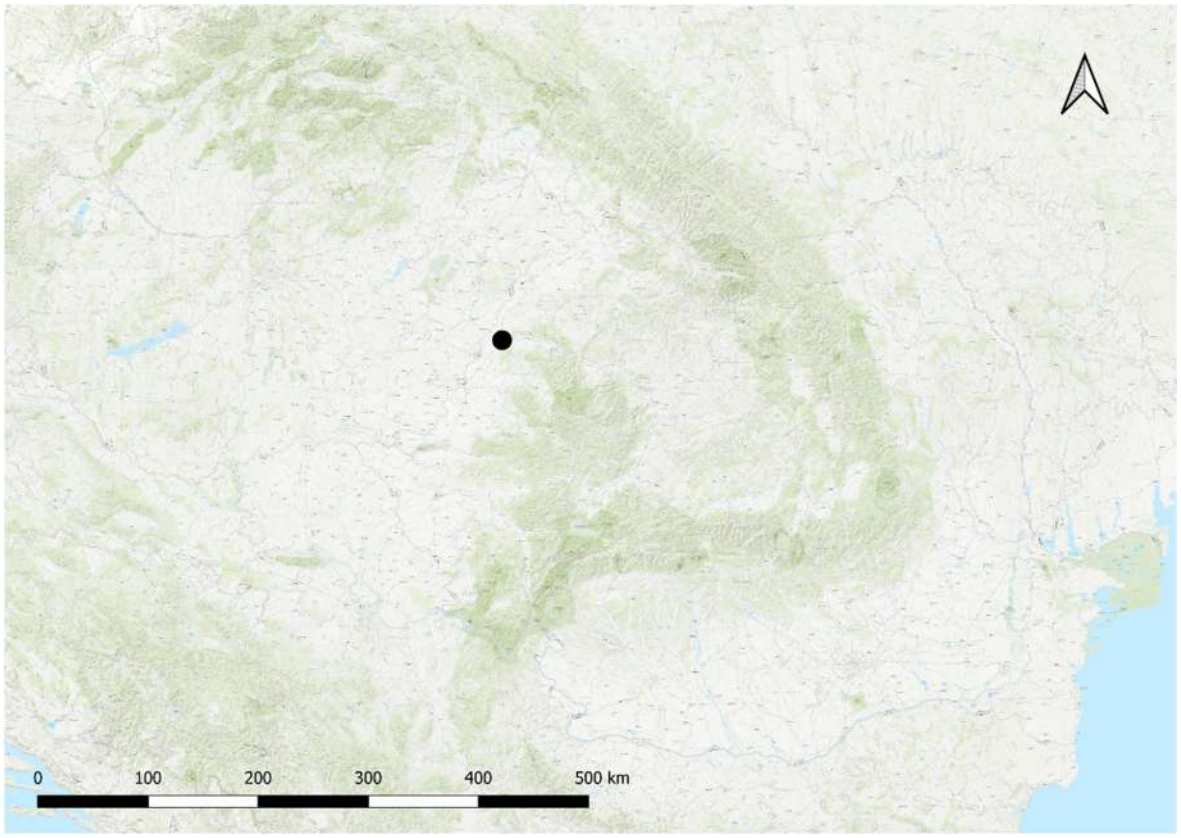
Németi 1988b — J. Németi, *Unele aspecte ale evoluţiei ceramicii din a doua epocă a fierului în nord-vestul R. S. România (Latène B – C)*, în SCIVA 39 (2), 1988, 87–111.

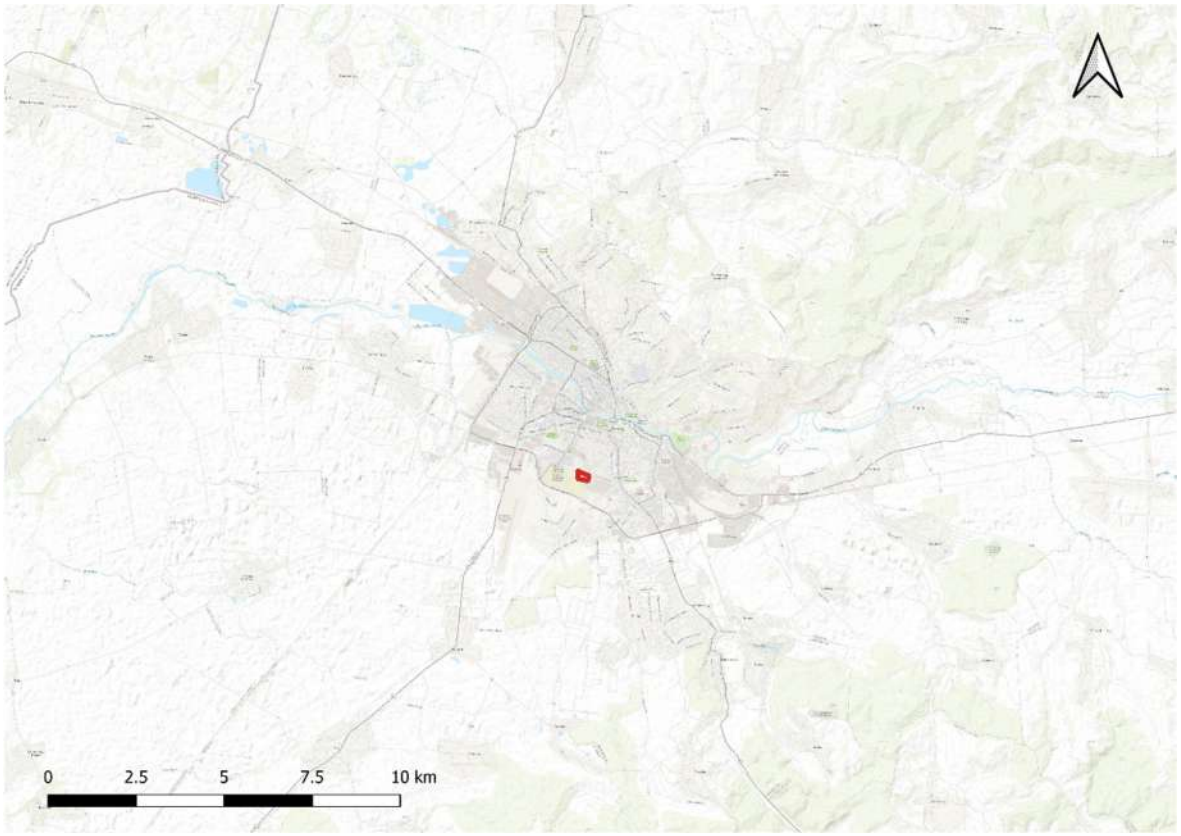
Németi 2009 — J. Németi, *Észak-nyugat Románia grafitos kerámiájának kérdése és kapcsolatrendszere*, în Ilon G. (ed.) *ΜΩΜΟΣ VI: nyersanyagok és kereskedelem: Őskoros Kutatók VI. Összejövetelének konferenciakötete*, Szombathely 2009, 267-279.

Plantos, Popa 2001 — C. Plantos, C. Popa, *Asupra vaselor ceramice canelate şi faţetate din cea de a doua epocă a fierului de pe teritoriul României*, în Apulum XXXVIII/1, 2001, 107-128.

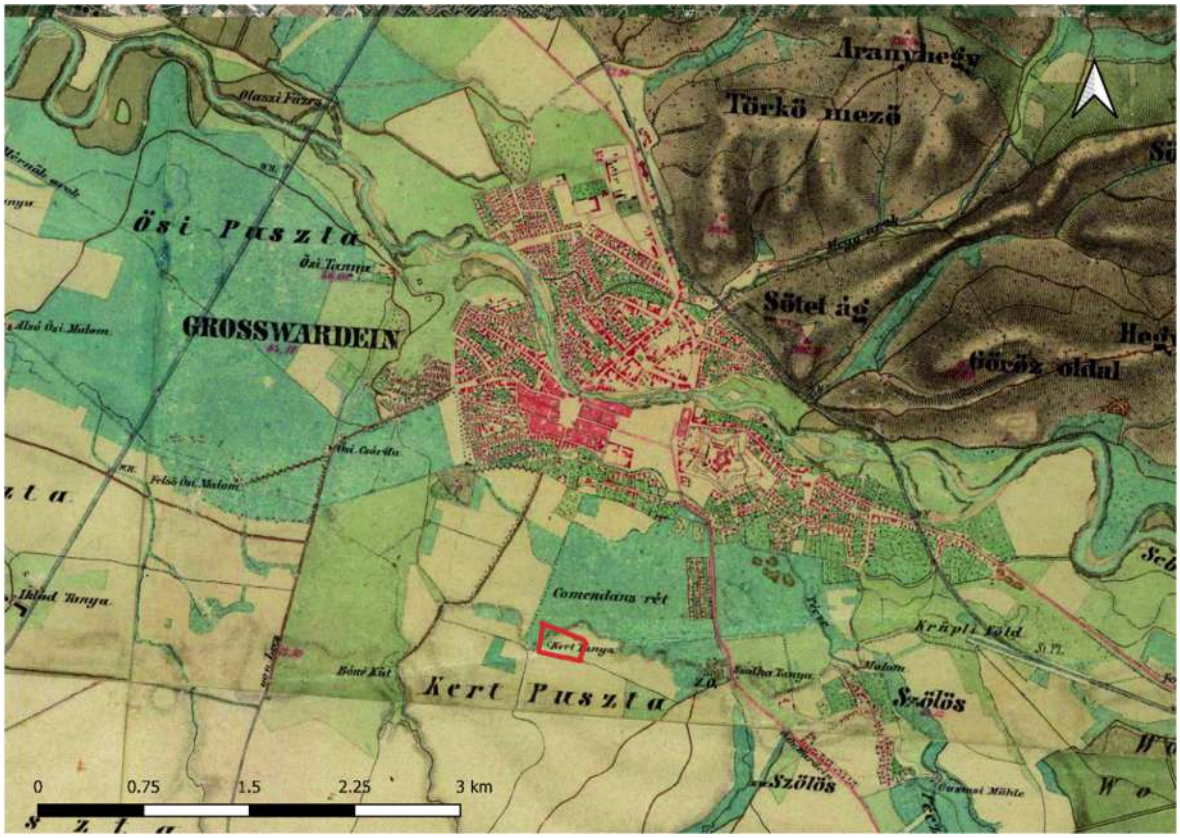
Pupeză 2012 — P. Pupeză, *Veacul Întunecat al Daciei: arheologie şi istorie în spaţiul carpato-danubian de la sfârşitul secolului III a. Chr. până la începutul secolului I a. Chr.*, Cluj-Napoca, 2012.

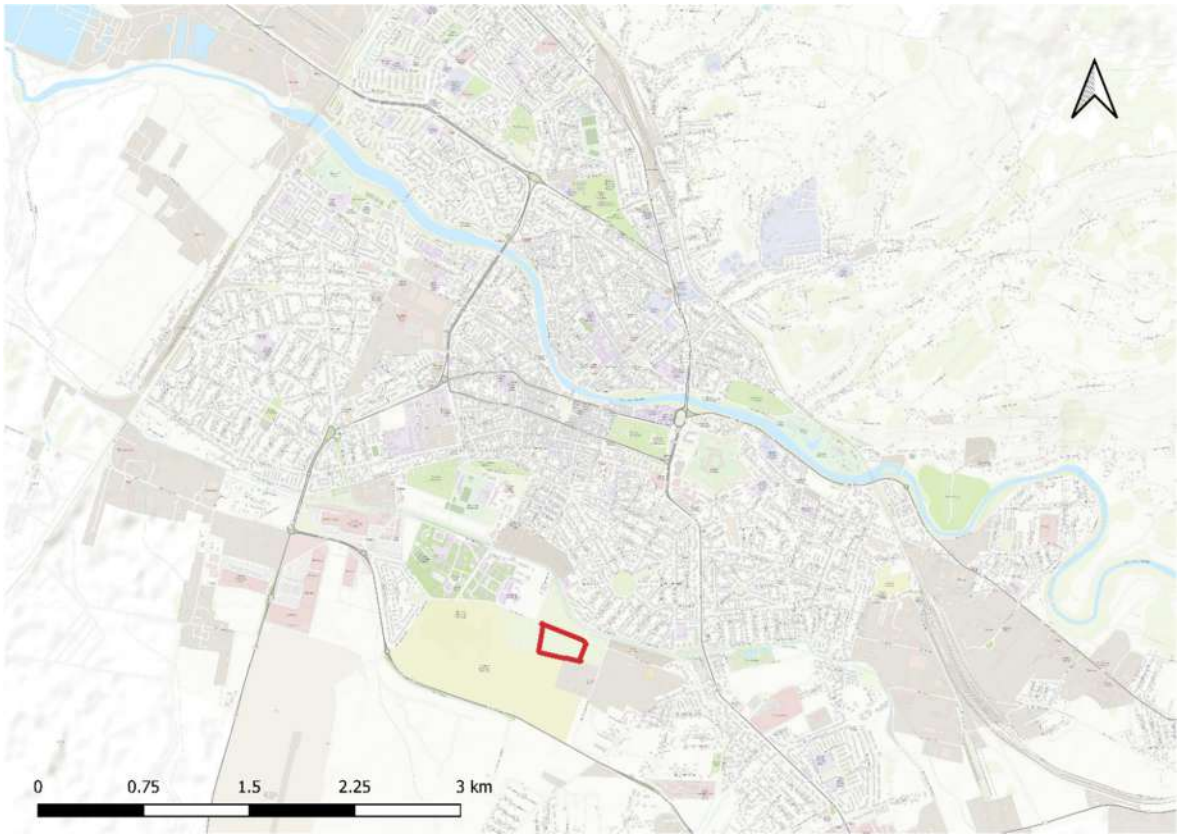
Karl 1996	R. Karl, *Latènezeitliche Siedlungen in Niederösterreich. Untersuchungen zu Fundtypen, Keramikchronologie, Bautypen, Siedlungstypen und Besiedlungsstrukturen im latènezeitlichen Niederösterreich*, în Historica Austria 2-3, Wien, 1996.
Schwappach 1977	F. Schwappach, *Die stempelverzierte Latene-Keramik aus den Grabern von Braubach*, în Bonner Jahrbücher 177, 1977, 119-183.
Szabó *et al.* 2007	M. Szabó, Z. Czajlik, A. Bödőcs, J.P. Guillaumet, D. Szabó, K. Tankó, L. Timár, L. Bartosiewicz, R. Mohai, F. Molnár, *L'habitat de l'époque de La Tène à Sajópetri – Hosszú-dűlő*, Budapest, 2007
Szöllősi *et al.* 2009	Szöllősi Sz., Havancsák I., Bajnóczi B., Kreiter A., Szakmány Gy., Tóth M., *Archeometriai vizsgálatok szerepe a kelta grafitos kerámiák régészeti interpretációjában*, în Ilon G. (ed.) *ΜΩΜΟΣ VI: nyersanyagok és kereskedelem: Őskoros Kutatók VI. Összejövetelének konferenciakötete*, Szombathely 2009, 379-394.
Tankó, Czajlik 2007	K. Tankó, Z. Czajlik, *Fours*, în M. Szabó (ed.), *L'habitat de l'époque de La Tène à Sajópetri – Hosszú-dűlő*, Budapest, 2007, 220-225.
Teodor, Nicu, Țau 2000-2001	S. Teodor, M. Nicu, S. Țau, *Ceramica din așezarea geto-dacică de la Poiana, județul Galați*, în Arheologia Moldovei 23-24, 2000-2001, 21-182.
Toma 2022	C. Toma, *Cercetarea arheologică preventivă a sitului de epocă dacică de la km 2 al drumului de legătură „Girația Calea Sântandrei – Autostrada A3 Biharia"*, în Crisia 52, 85-111.
Tímár 2013	Tímár L., *Késő vaskori veremházak maradványainak értelmezése*, în Anders A. *et al.* (eds.) ΜΩΜΟΣ VII. Őskoros kutatók VII. összejövetele. Budapest, 2013, 290 – 302.
Vende 1901	Vende A., *Bihar vármegye községei*, în Borovszky S. (szerk.), *Bihar vármegye és Nagyvárad. Magyarország vármegyéi és városai, Magyarország monográfiája*, Budapest, 1901, 36-166.
Zirra 1980	V. Zirra, *Locuiri din a doua epoca a fierului în nord-vestul României. (Așezarea contemporana cimitirului Latène de la Ciumești și habitatul indigen de la Berea, jud. Satu Mare)*, în Studii și Comunicări Satu Mare 4, 1980 39-84
Zirra *et al.* 1993	V. Zirra, N. Conovici, G. Trohani, P. Gherghe, P. Alexandrescu, Gh Gâță, V.V. Zirra, *La station gétique fortifiée de „Cetatea jidovilor", (Coțofenii din Dos, dép de Dolj)*, în Dacia 37, 1993, 79-157.

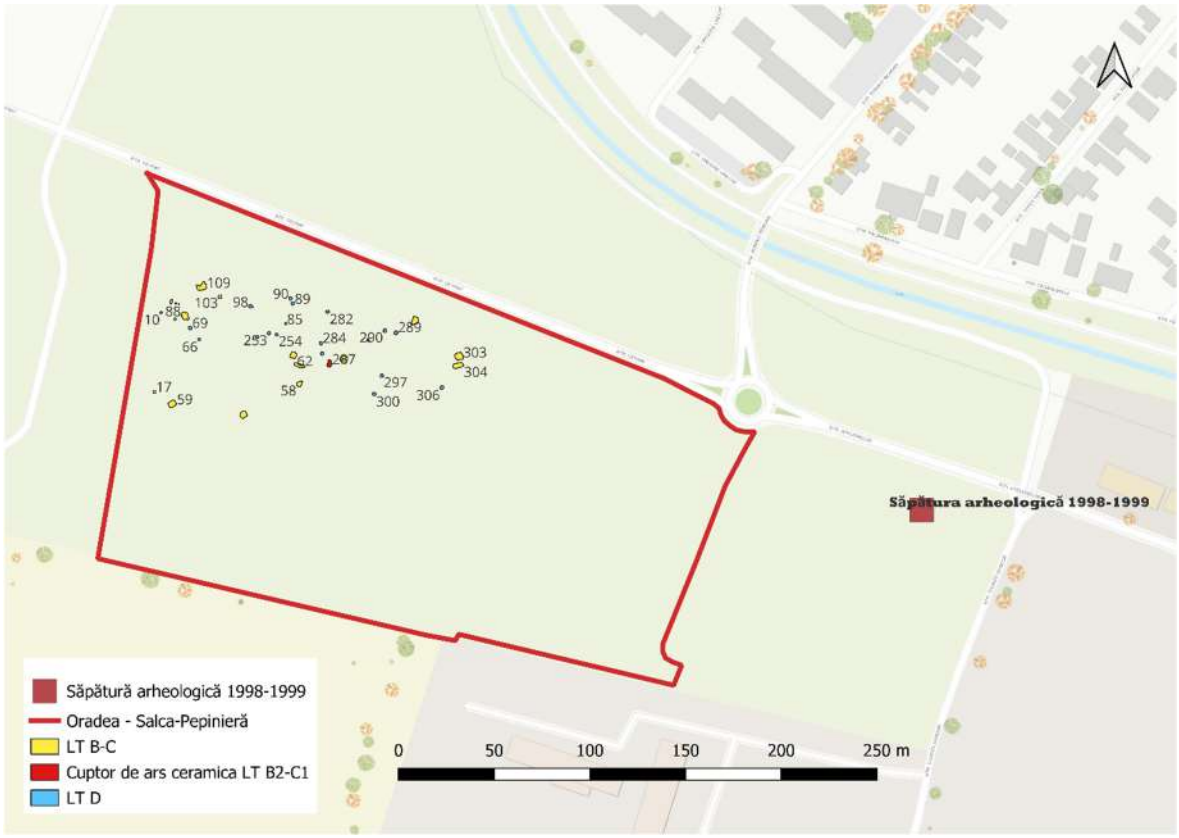

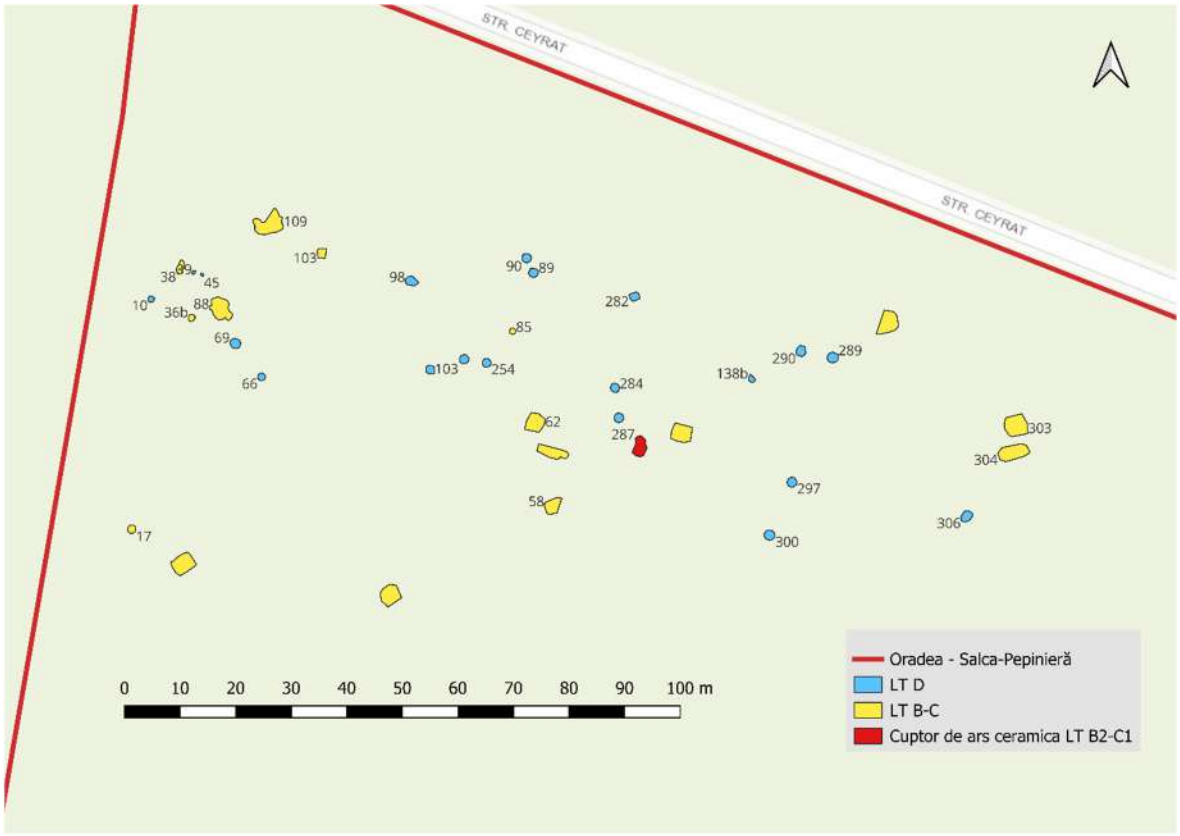

Pl. I.

Aranyhegy
Törkö mezö
Ösi-Puszta
GROSSWARDEIN
Sötet ág
Comendans rét
Kert Puszta
Szölös
0
0.75
1.5
2.25
3 km

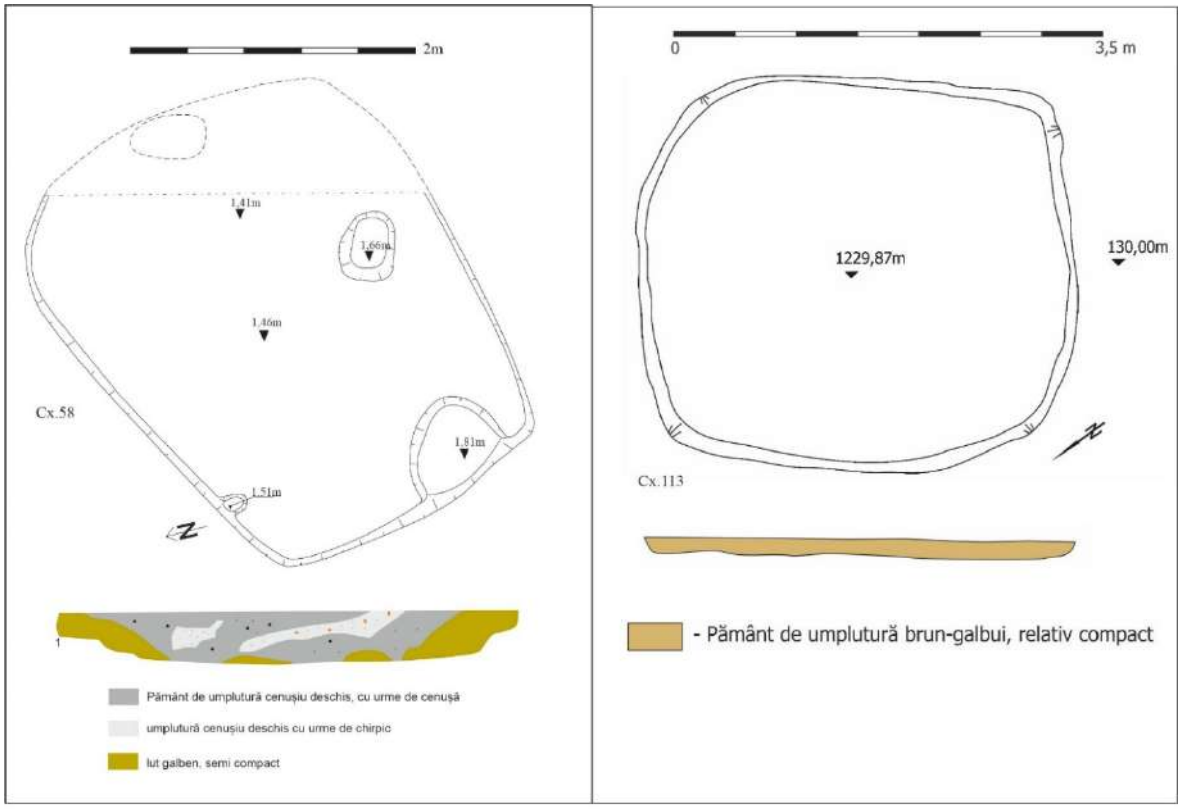

0
0.75
1.5
2.25
3 km

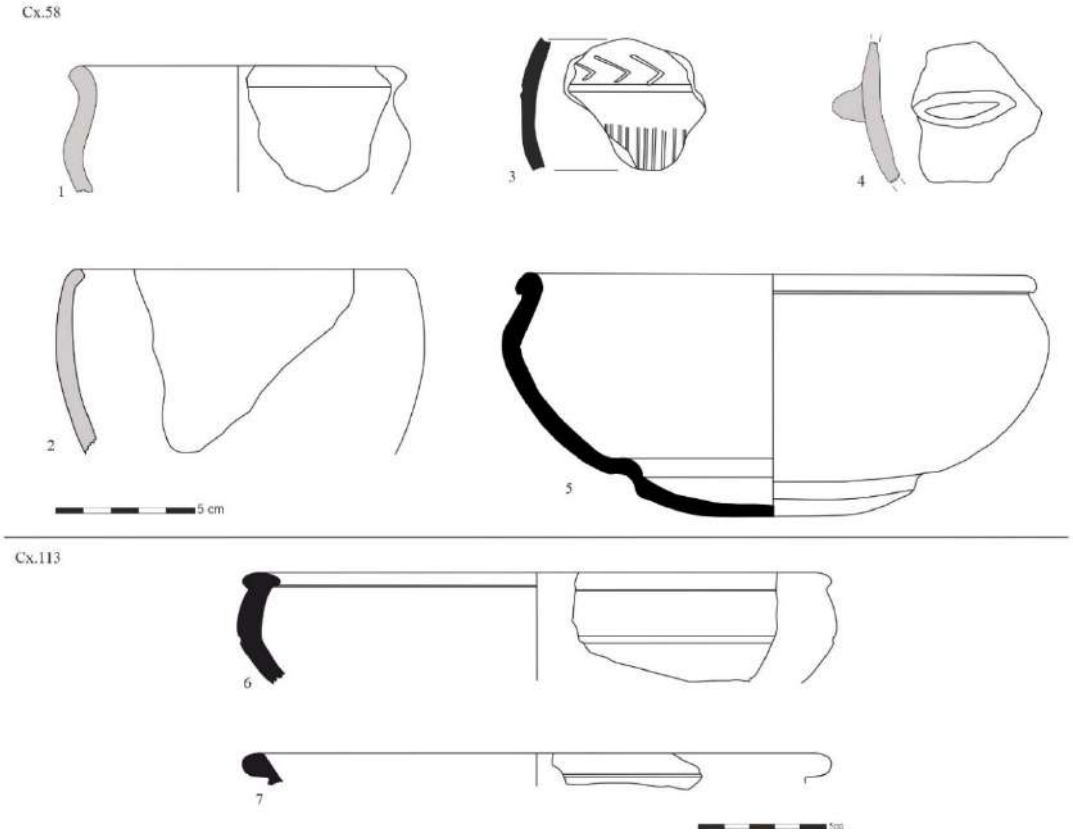
Pl.II

Săpătura arheologică 1998-1999
Săpătură arheologică 1998-1999
Oradea - Salca-Pepinieră
LT B-C
Cuptor de ars ceramica LT B2-C1
LT D
0 50 100 150 200 250 m

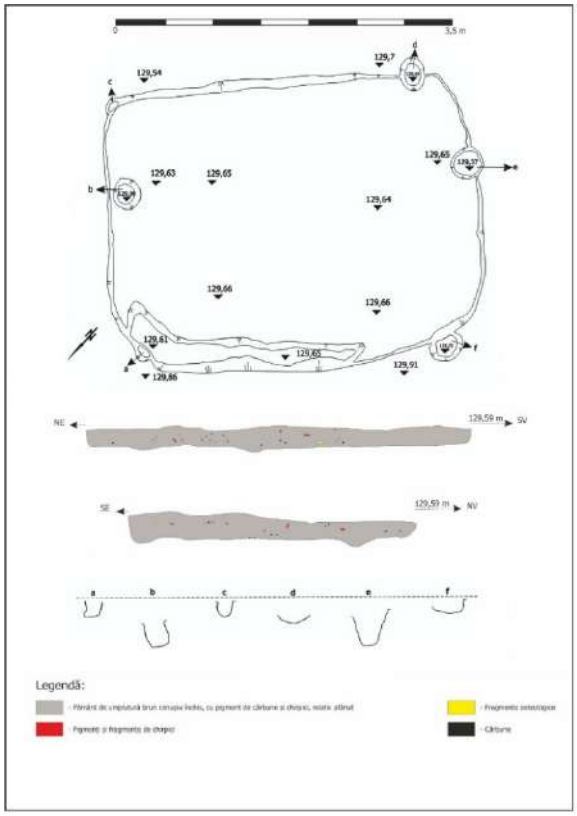

STR. CEYRAT
STR. CEYRAT
Oradea - Salca-Pepinieră
LT D
LT B-C
Cuptor de ars ceramica LT B2-C1
0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 m

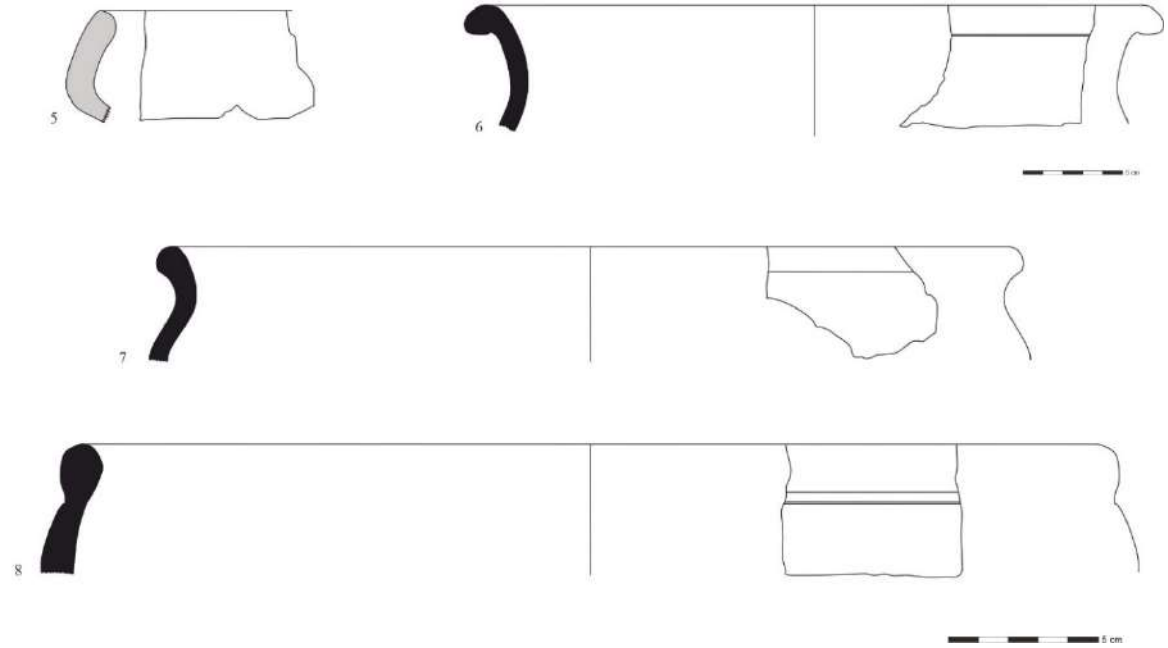
Pl.III

2m
1.41m
1.66m
1.46m
Cx.58
1.81m
1.51m
1
Pământ de umplutură cenușiu deschis, cu urme de cenușă
umplutură cenușiu deschis cu urme de chirpic
lut galben, semi compact
0
3,5 m
1229,87m
130,00m
Cx.113
- Pământ de umplutură brun-galbui, relativ compact

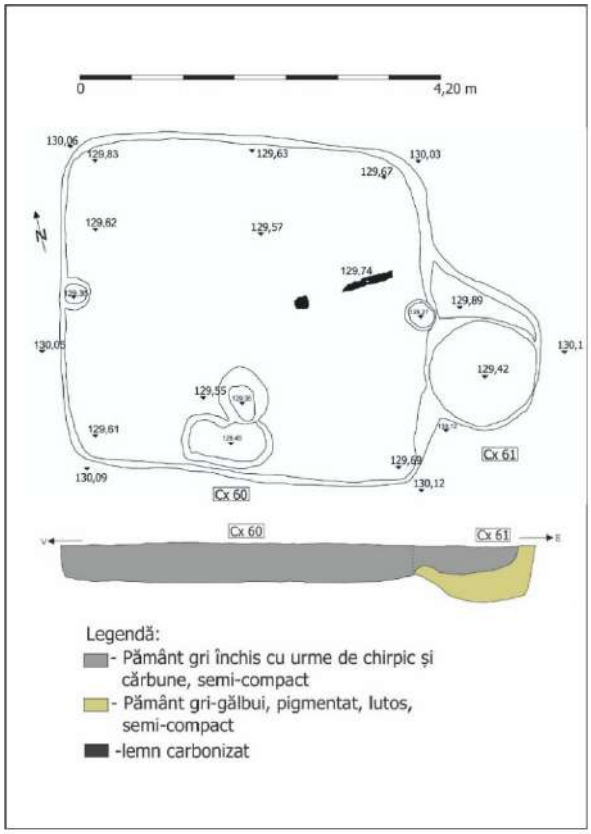

Cx.58
1
3
4
2
5
5 cm
Cx.113
6
7

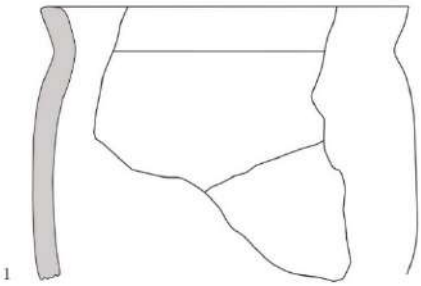
Pl. IV

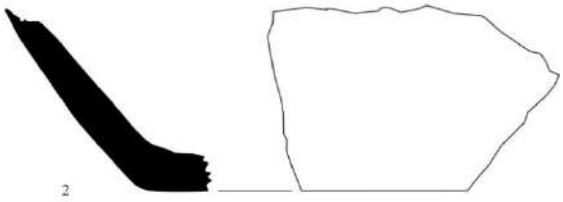

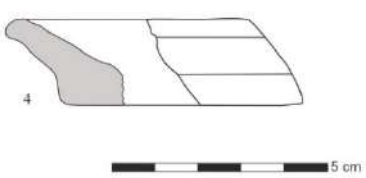

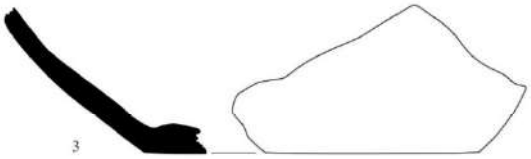
Pl.V

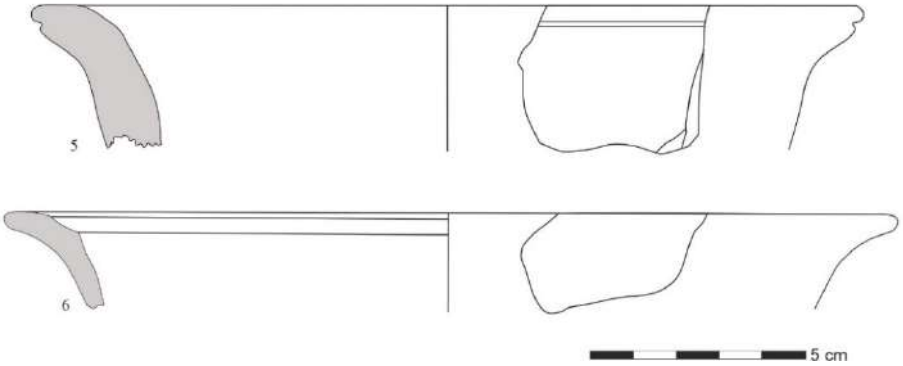

0
4,20 m
130,06
129,83
129,63
130,03
129,67
129,62
129,57
129,74
129,89
130,05
130,1
129,42
129,55
129,61
129,69
130,09
130,12
Cx 60
Cx 61
Legendă:
- Pământ gri închis cu urme de chirpic și cărbune, semi-compact
- Pământ gri-gălbui, pigmentat, lutos, semi-compact
-lemn carbonizat

1

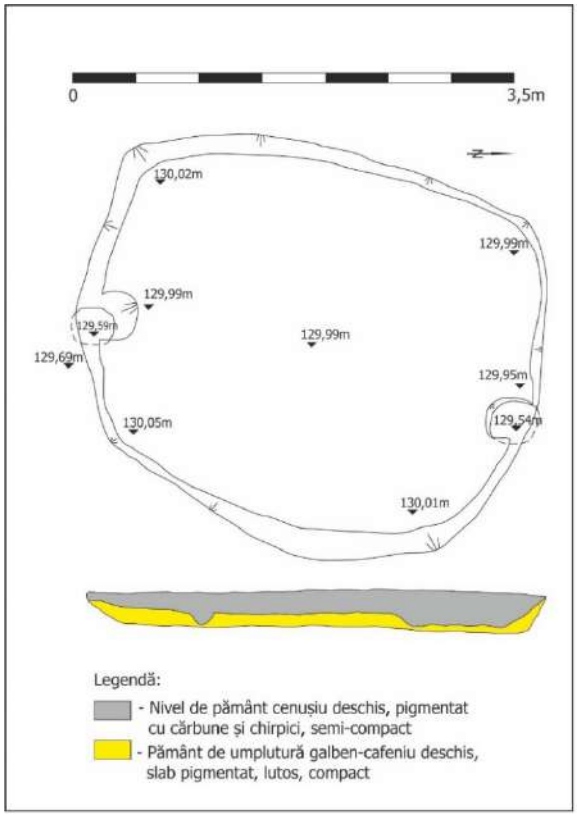

2

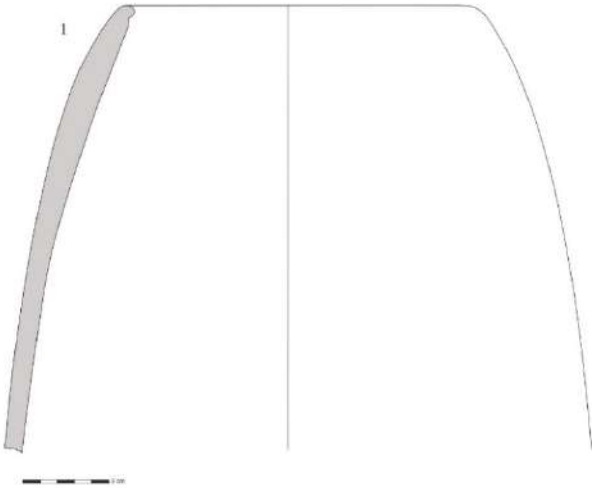

4
5 cm

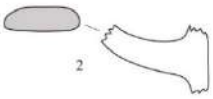

3

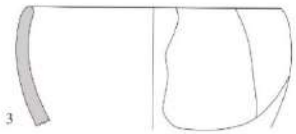

5
6
5 cm

Pl.VI

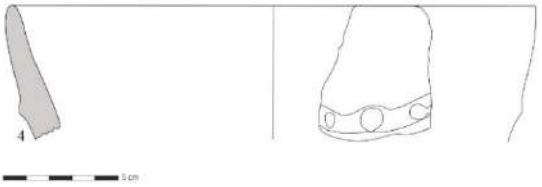

0
3,5m
130,02m
129,99m
129,99m
129,59m
129,99m
129,69m
129,95m
130,05m
129,54m
130,01m
Legendă:
- Nivel de pământ cenușiu deschis, pigmentat cu cărbune și chirpici, semi-compact
- Pământ de umplutură galben-cafeniu deschis, slab pigmentat, lutos, compact

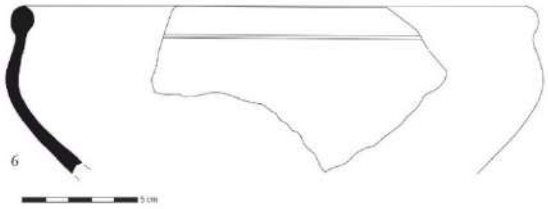

1

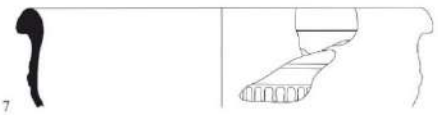

2

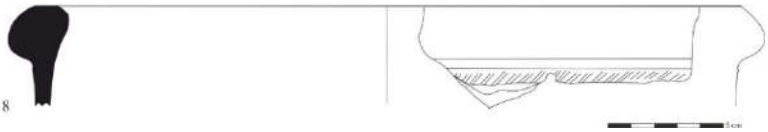

3

5

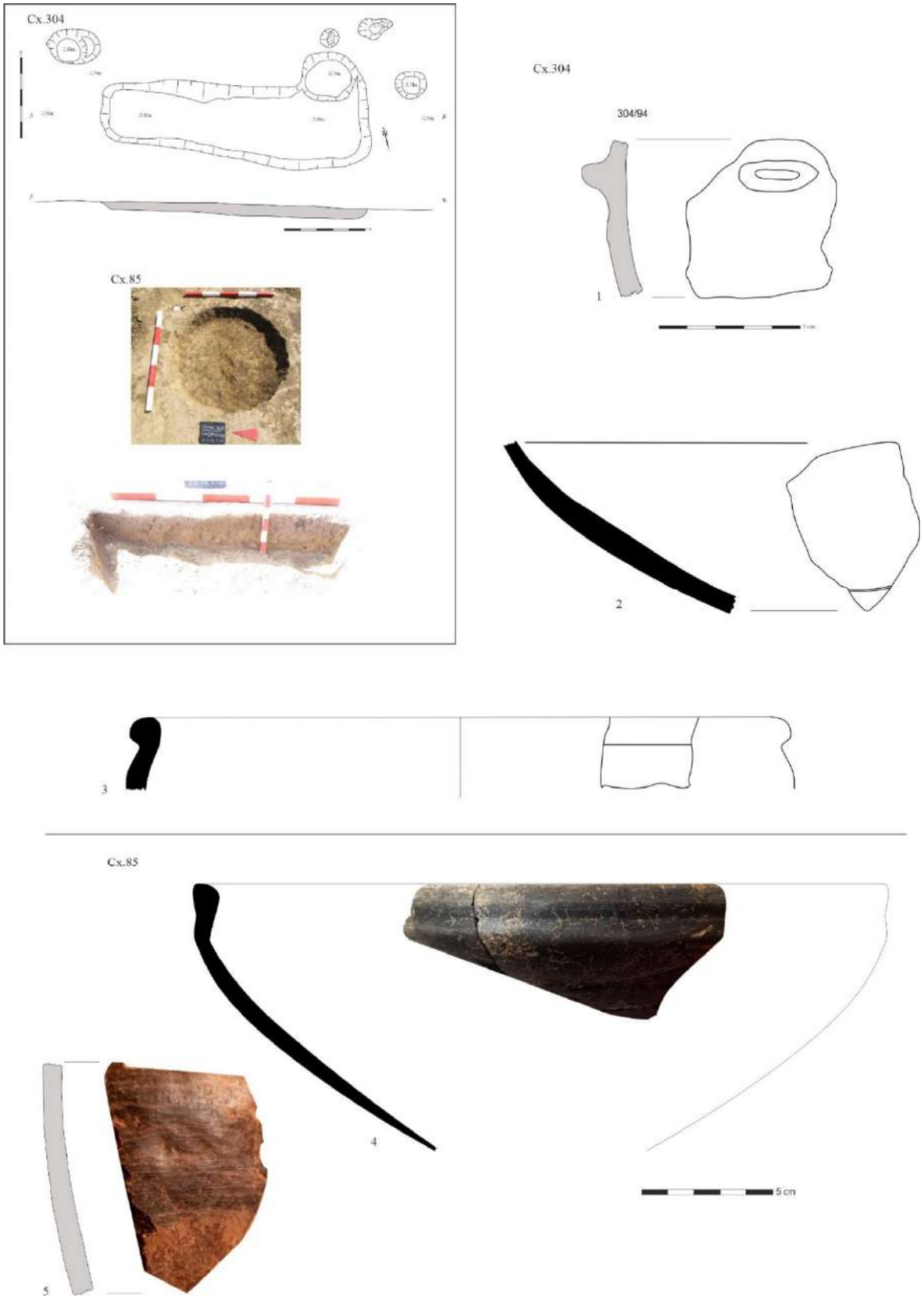

4

6

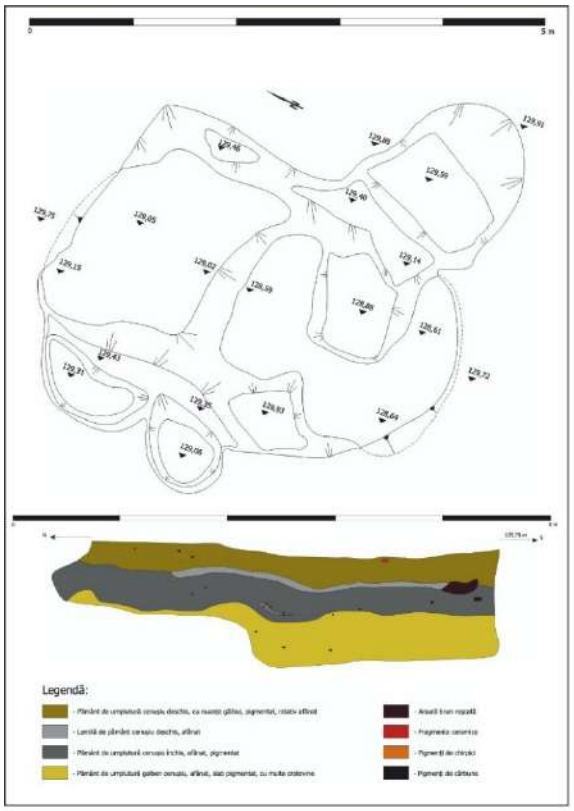

7

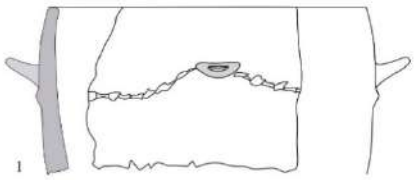

8

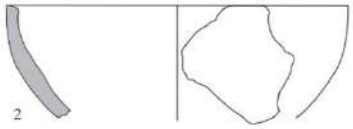
Pl.VII

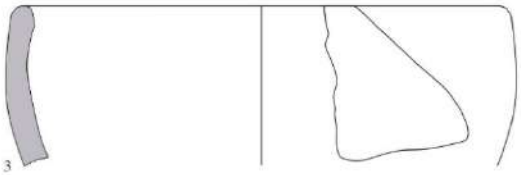

Pl.VIII

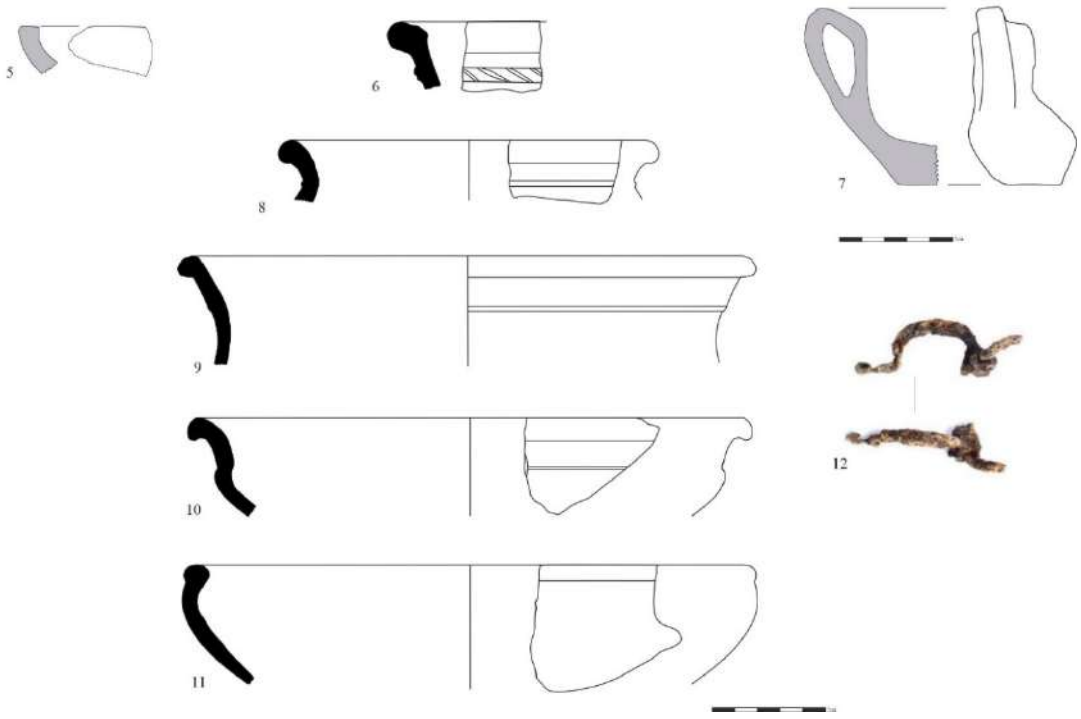

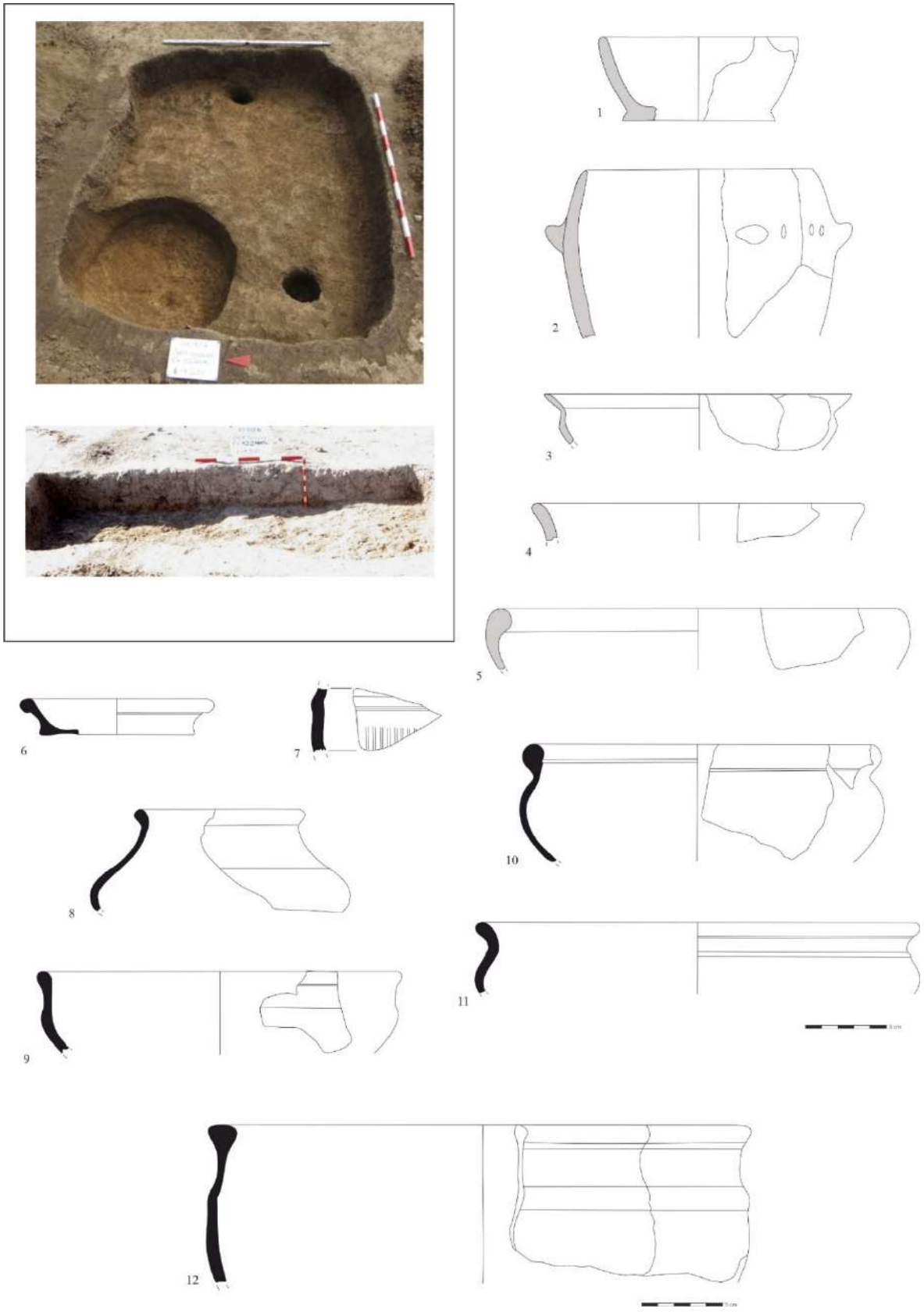

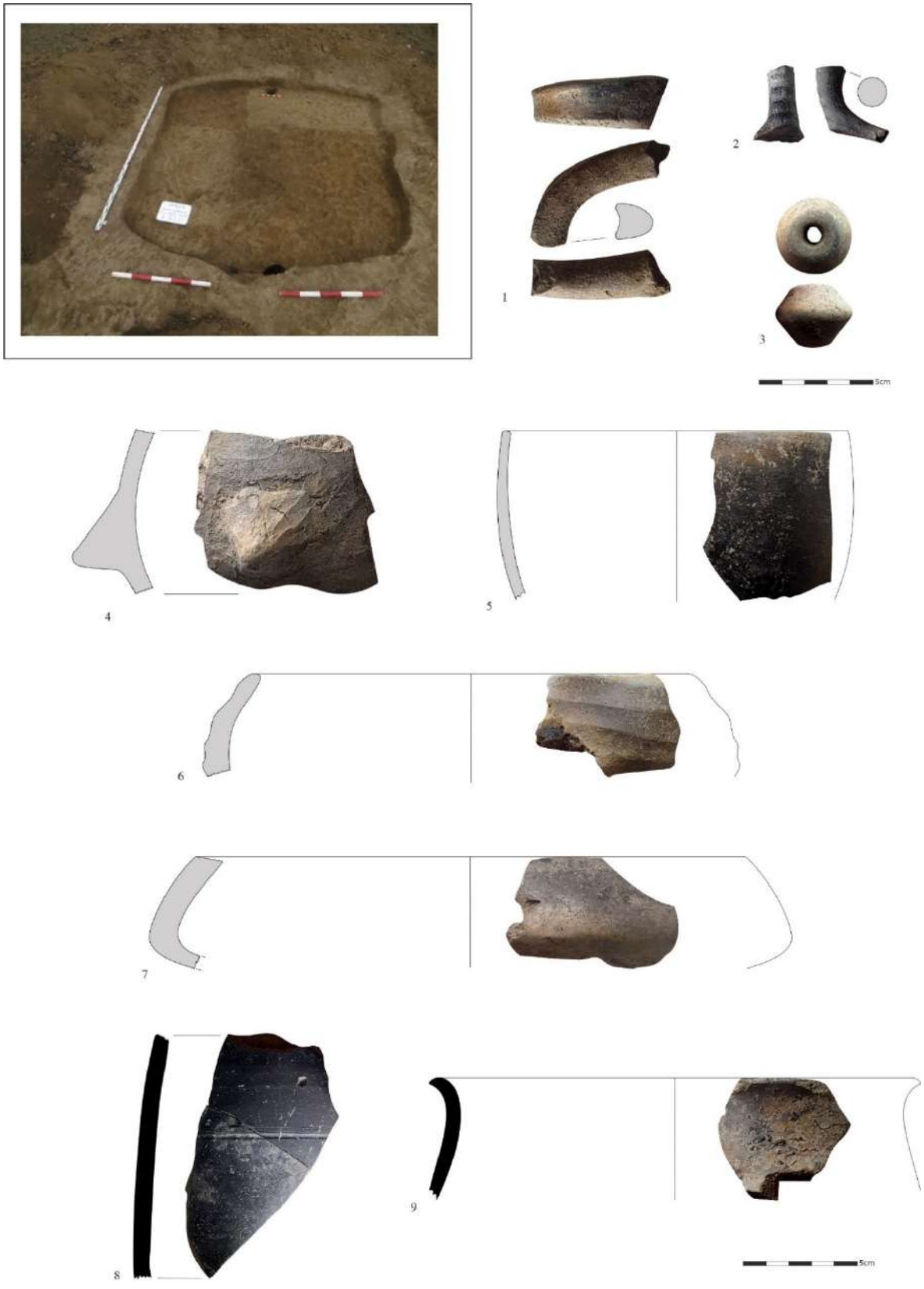

Pl.IX

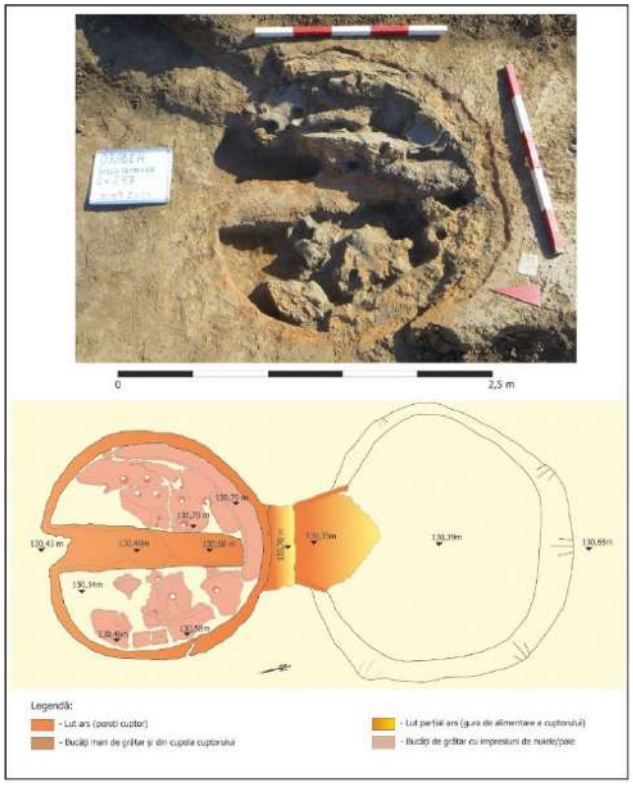

Pl.X

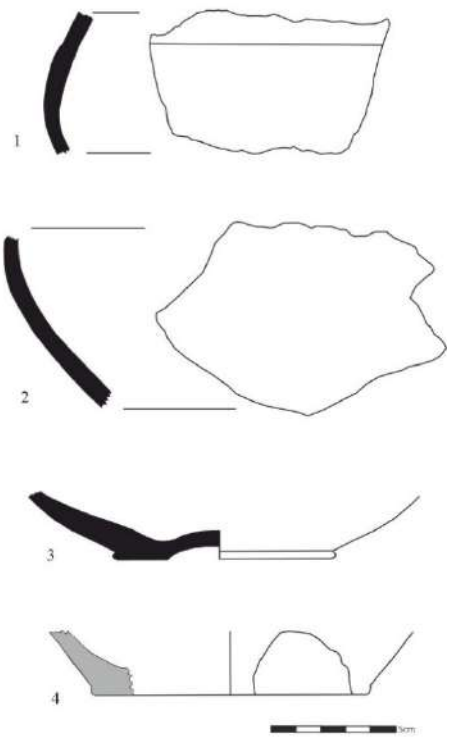

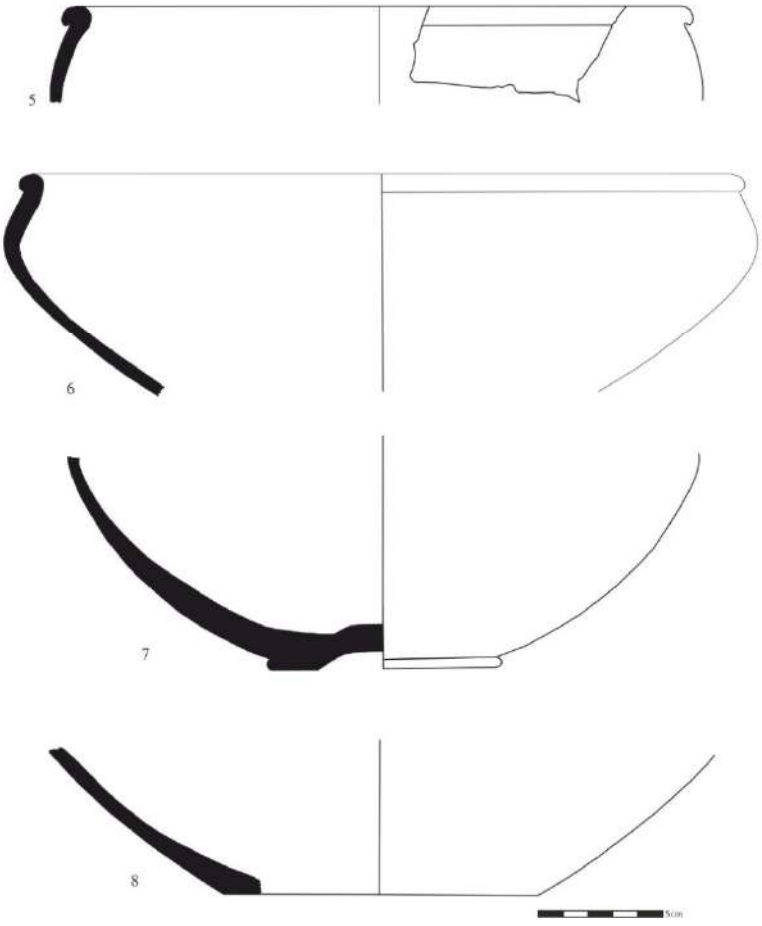
Pl.XI

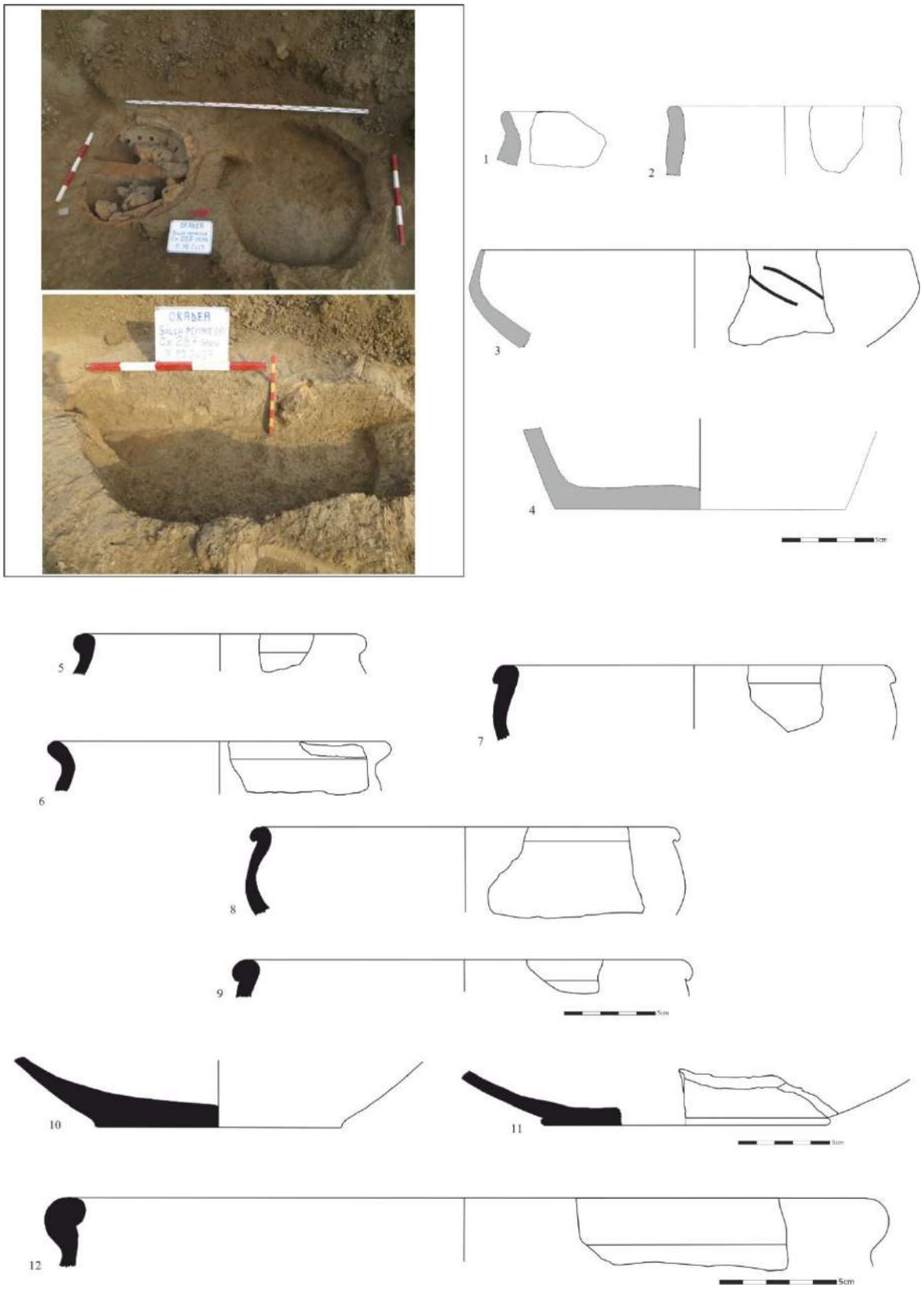

Pl.XII

0
2,5 m
Legendă:
- Lut ars (pereți cuptor)
- Bucăți mari de grătar și din cupola cuptorului
- Lut parțial ars (gura de alimentare a cuptorului)
- Bucăți de grătar cu impresiuni de nuiele/pae

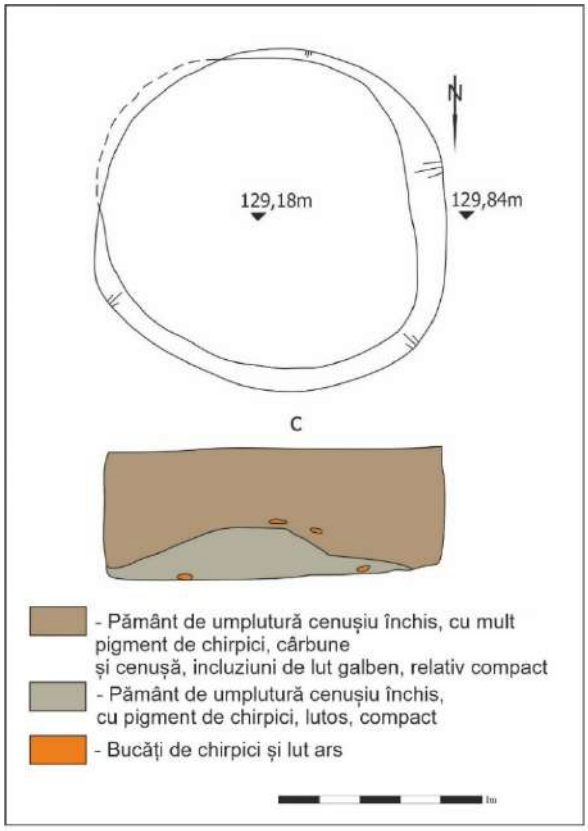

1
2
3
4

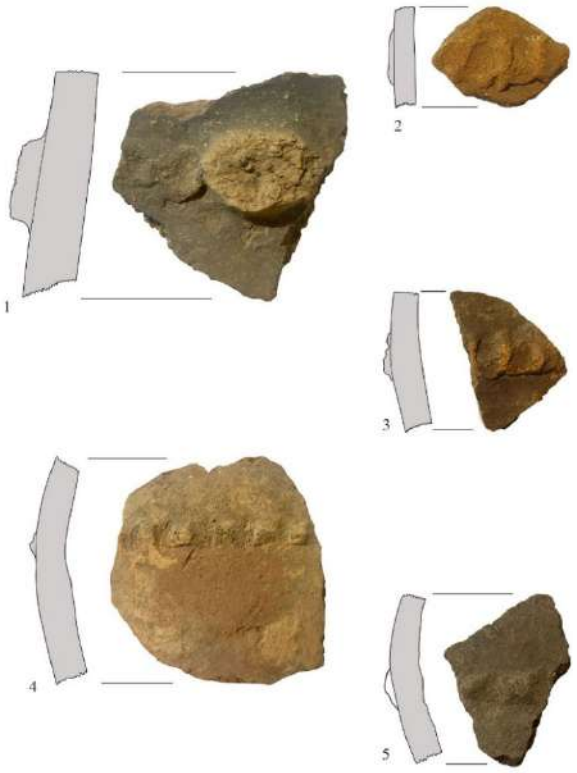

5
6
7
8

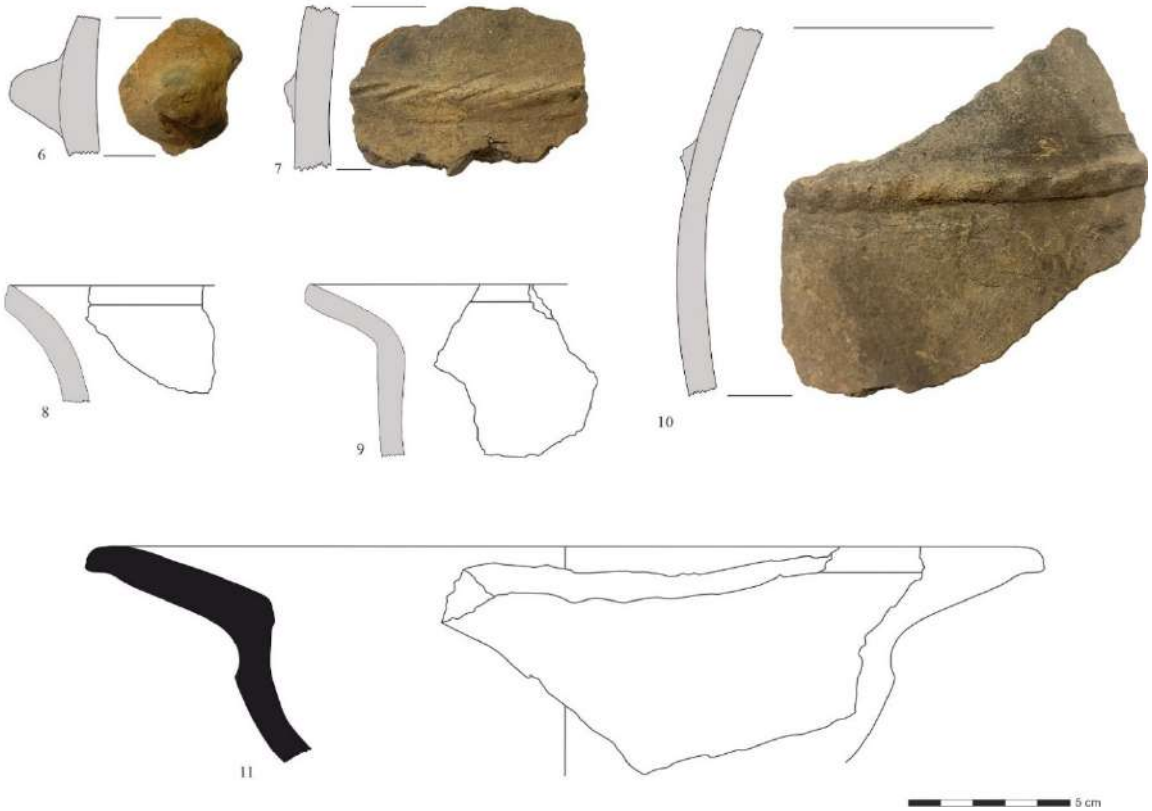
Pl.XIII

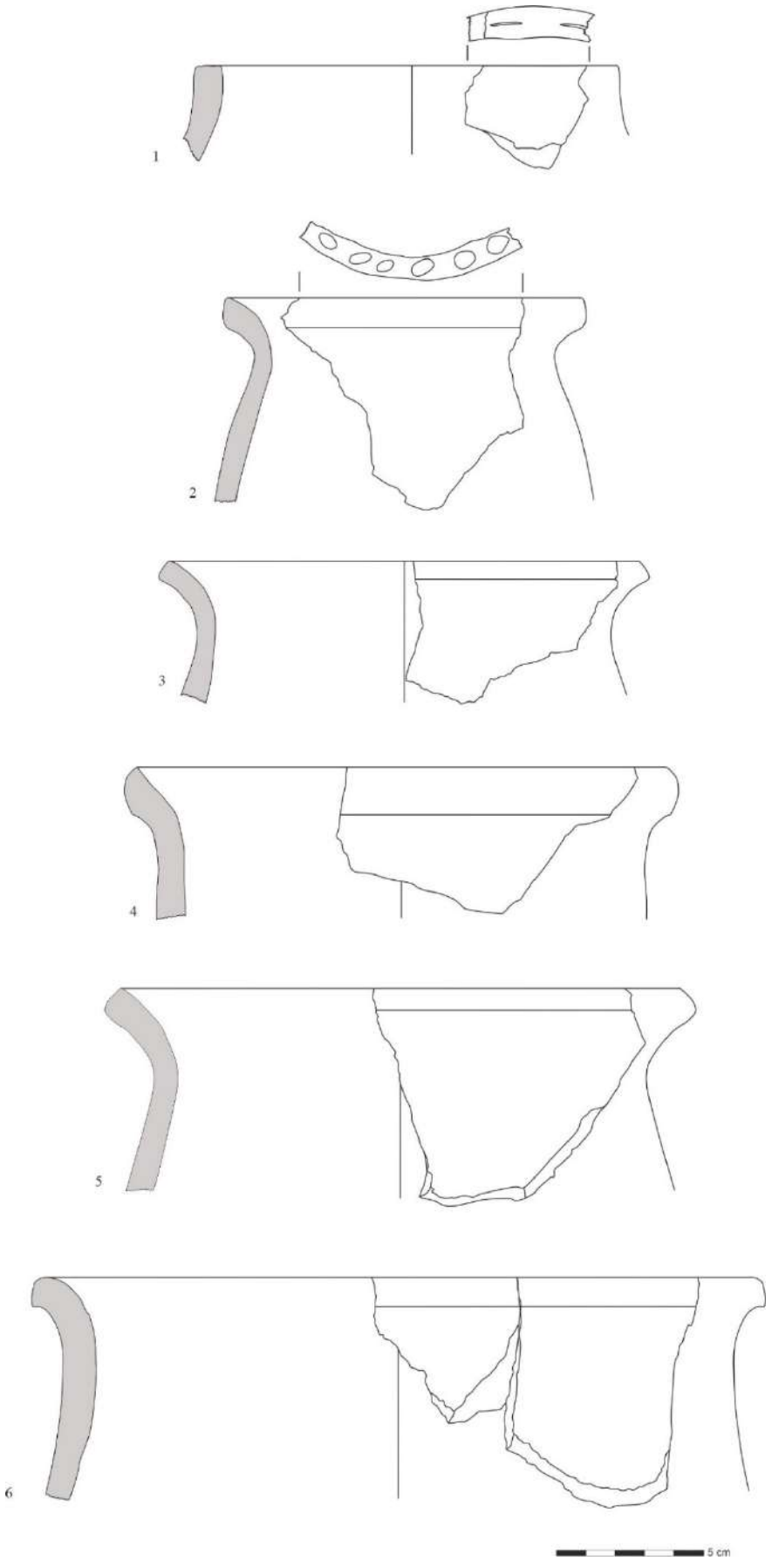
Pl.XIV

N
129,18m
129,84m
C
- Pământ de umplutură cenușiu închis, cu mult pigment de chirpici, cârbune și cenușă, incluziuni de lut galben, relativ compact
- Pământ de umplutură cenușiu închis, cu pigment de chirpici, lutos, compact
- Bucăți de chirpici și lut ars

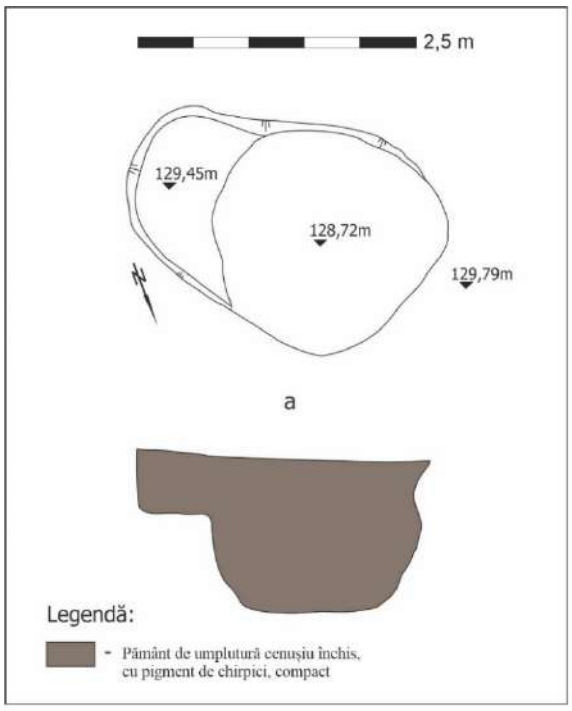

1
2
3
4
5

6
7
8
9
10
11
5 cm

Pl.XV

Pl.XVI

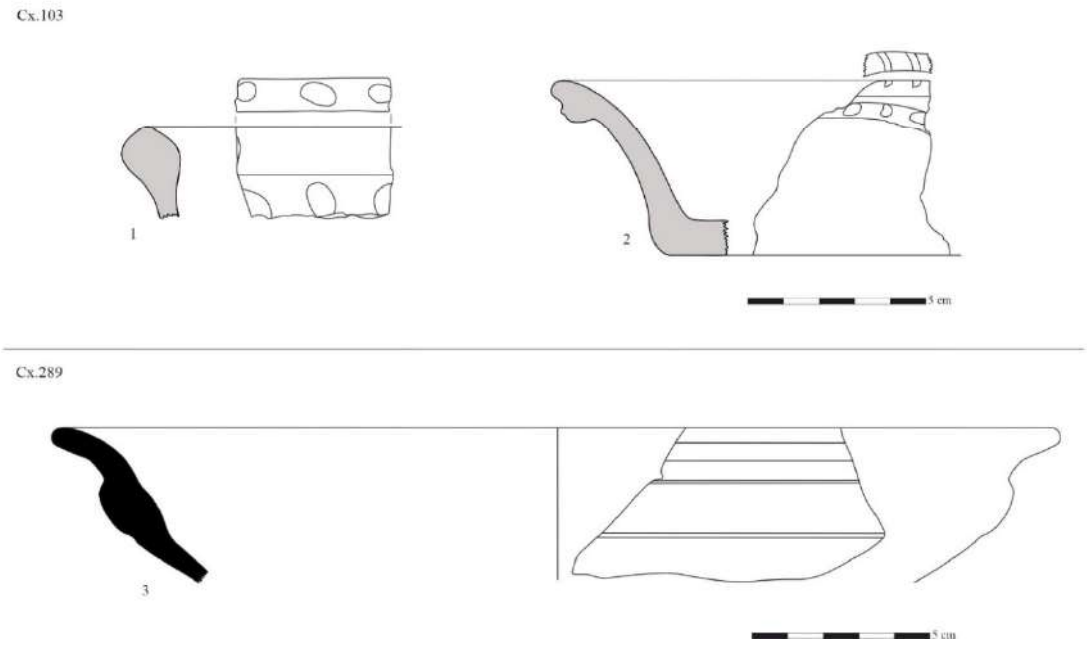

2,5 m
129,45m
128,72m
129,79m
a
Legendă:
- Pământ de umplutură cenușiu închis, cu pigment de chirpici, compact

1
2

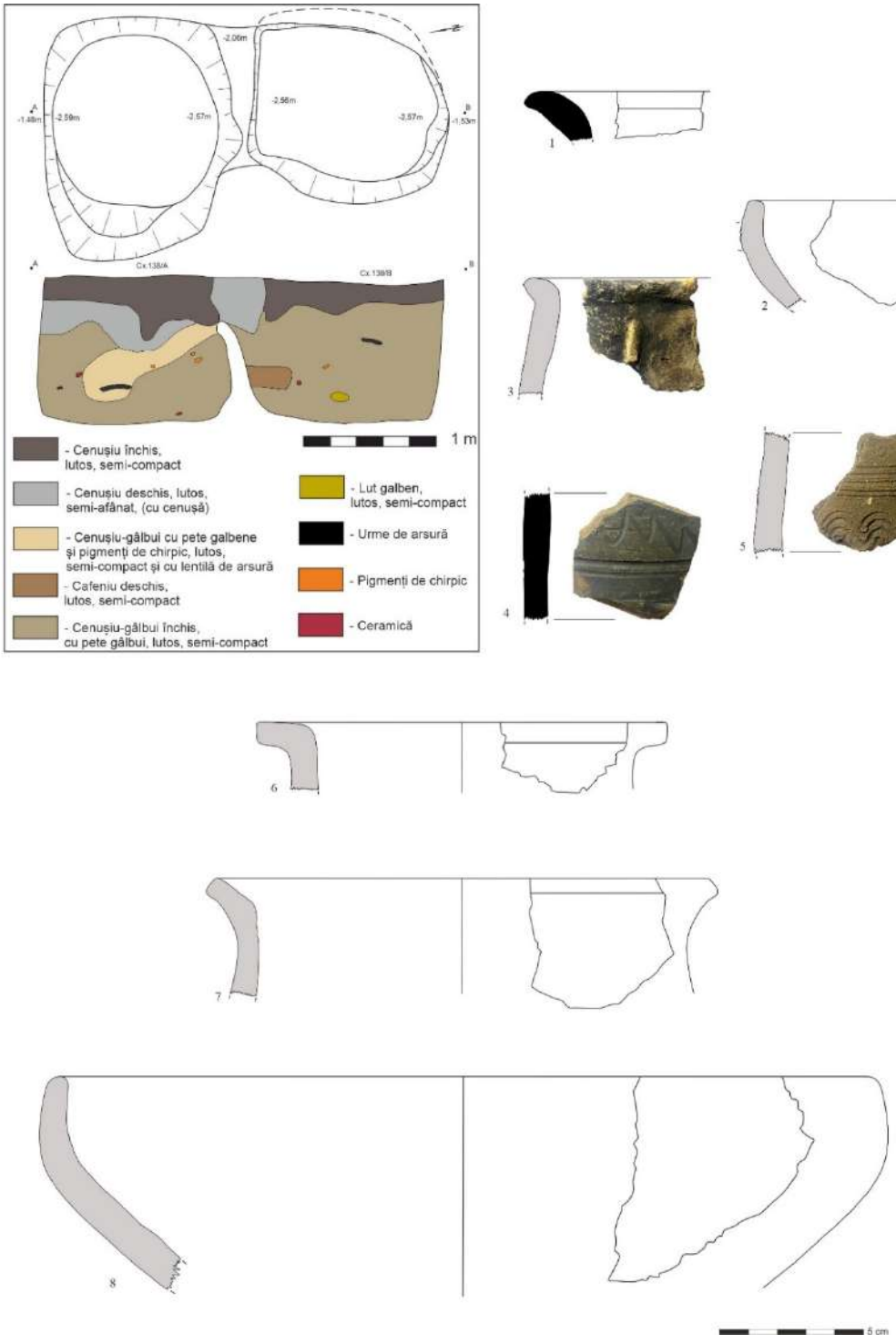

3
5
4
6
7

Pl.XVII

Cx.103
Cx.289
ORADEA
SALCA-PETINEA
C.289
4.10.2017

Cx.103
1
2
5 cm
Cx.289
3
5 cm

Pl.XVIII

-2.06m
-2.59m
-2.57m
-2.58m
-2.57m
-1.53m
Cx.138/A
Cx.138/B
1 m
- Cenușiu închis, lutos, semi-compact
- Cenușiu deschis, lutos, semi-afânat, (cu cenușă)
- Cenușiu-gălbui cu pete galbene și pigmenți de chirpic, lutos, semi-compact și cu lentilă de arsură
- Cafeniu deschis, lutos, semi-compact
- Cenușiu-gălbui închis, cu pete gălbui, lutos, semi-compact
- Lut galben, lutos, semi-compact
- Urme de arsură
- Pigmenți de chirpic
- Ceramică
1
2
3
4
5
6
7
8
5 cm

Pl.XIX

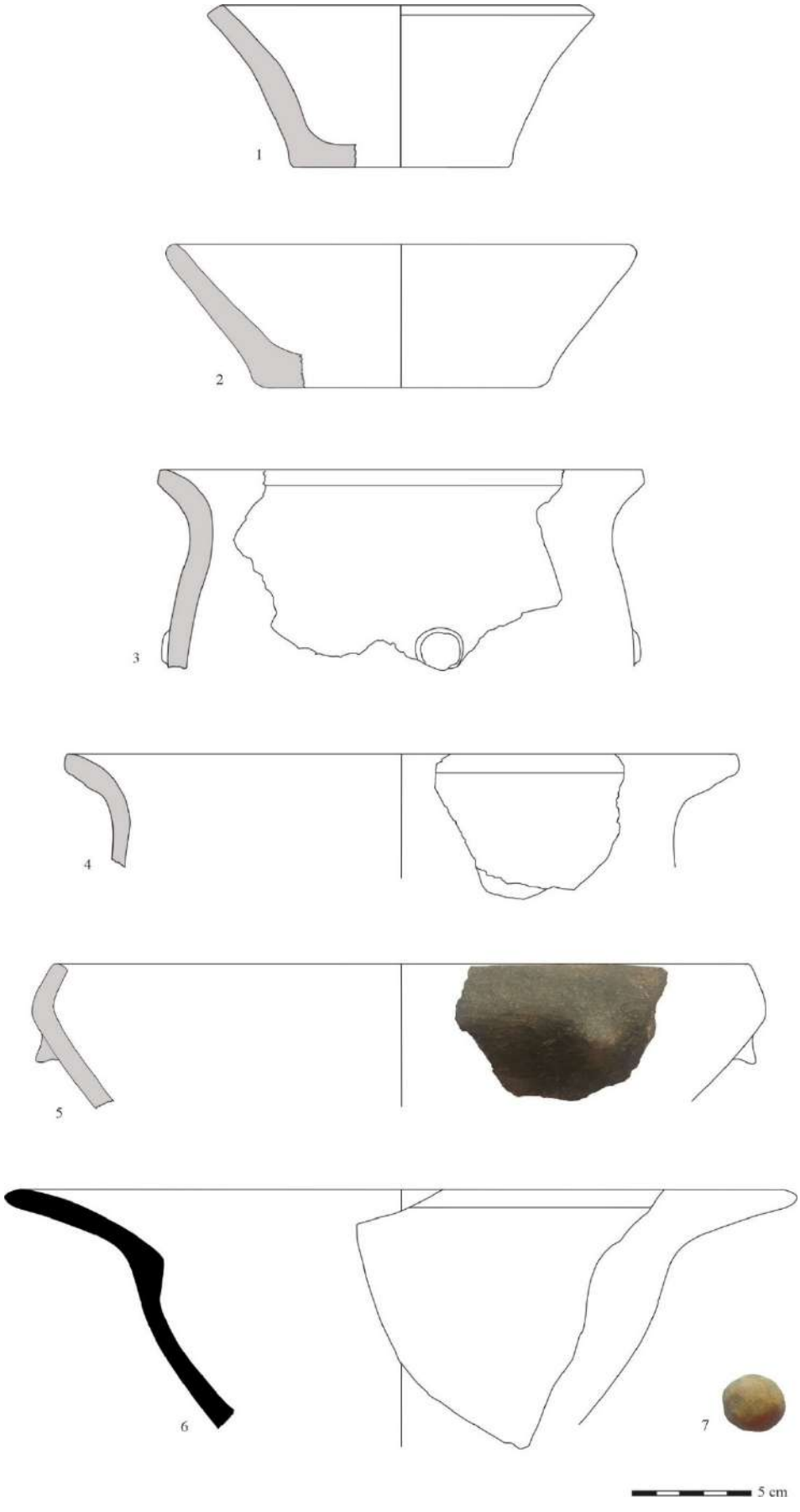

Pl.XX

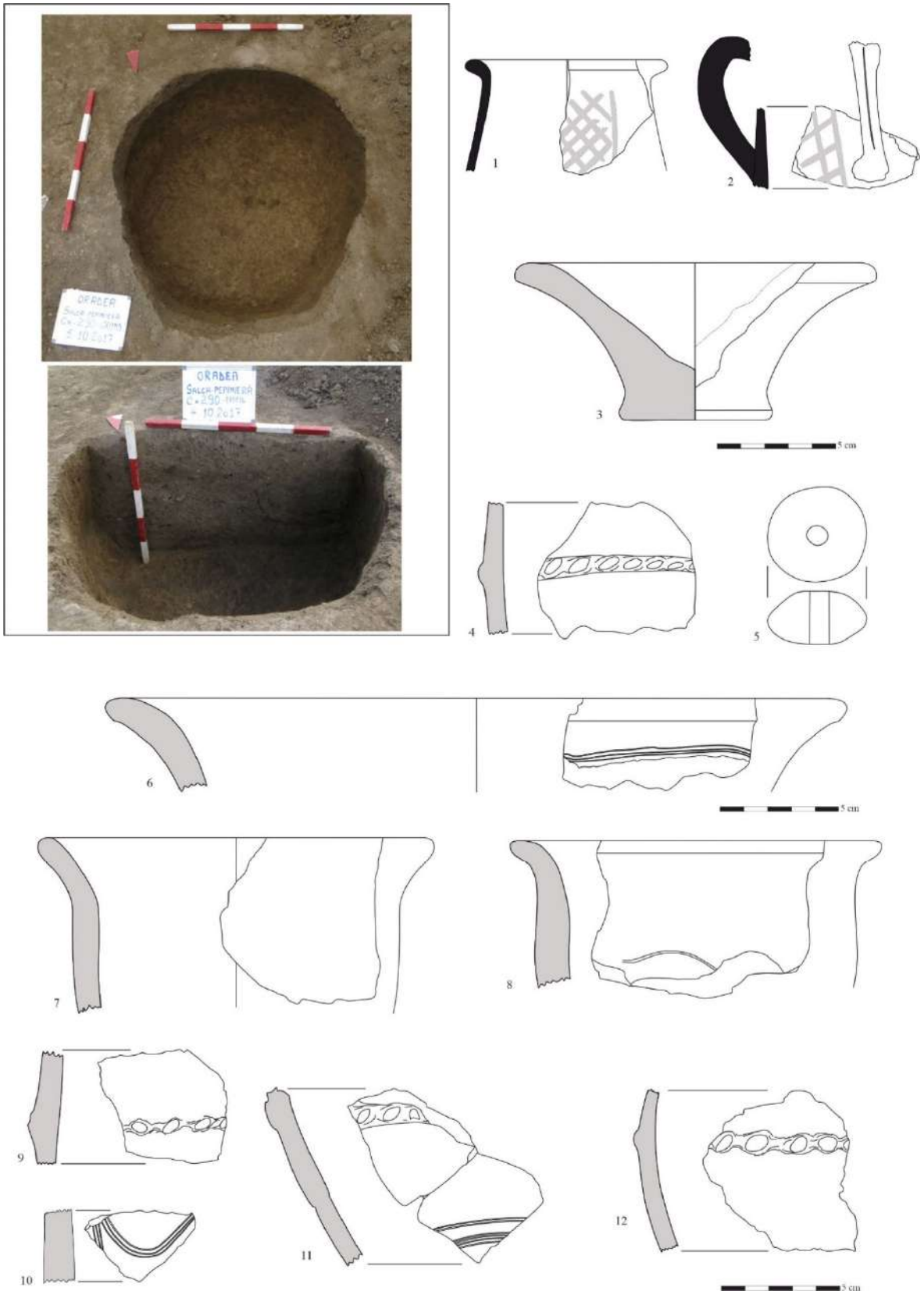

Pl.XXI

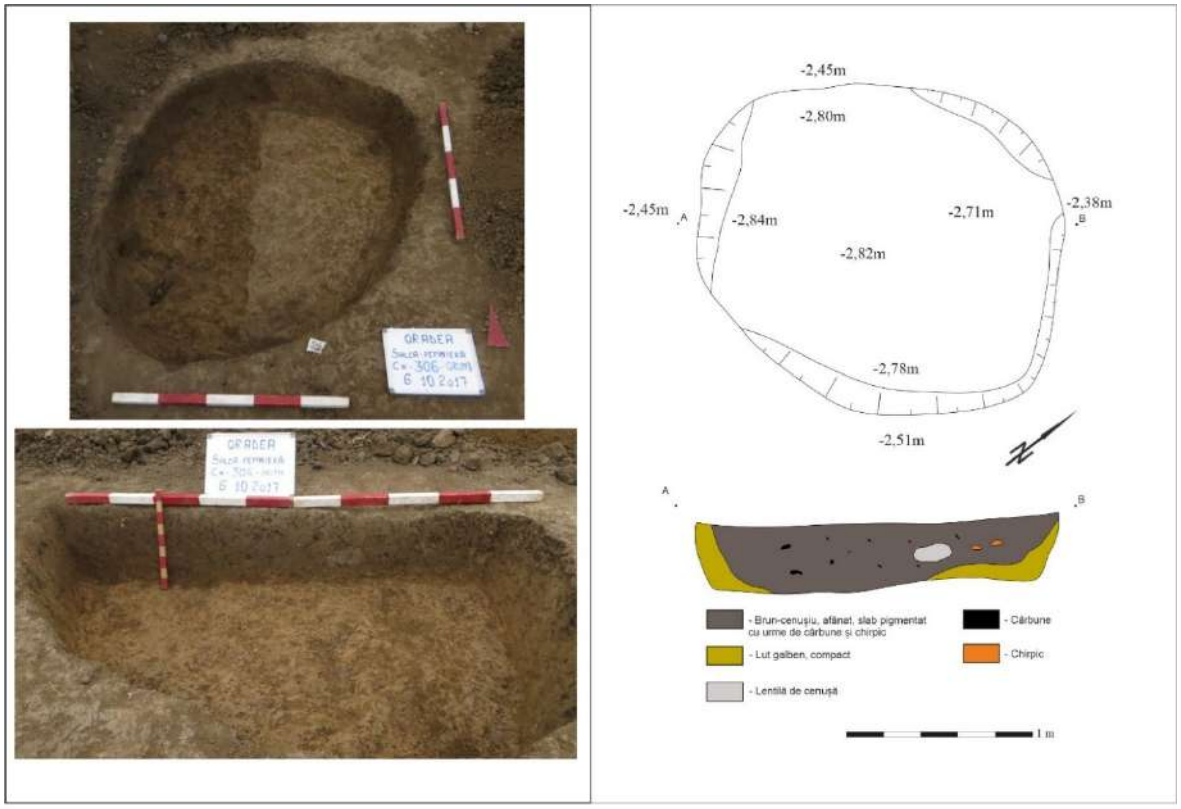

Pl.XXII

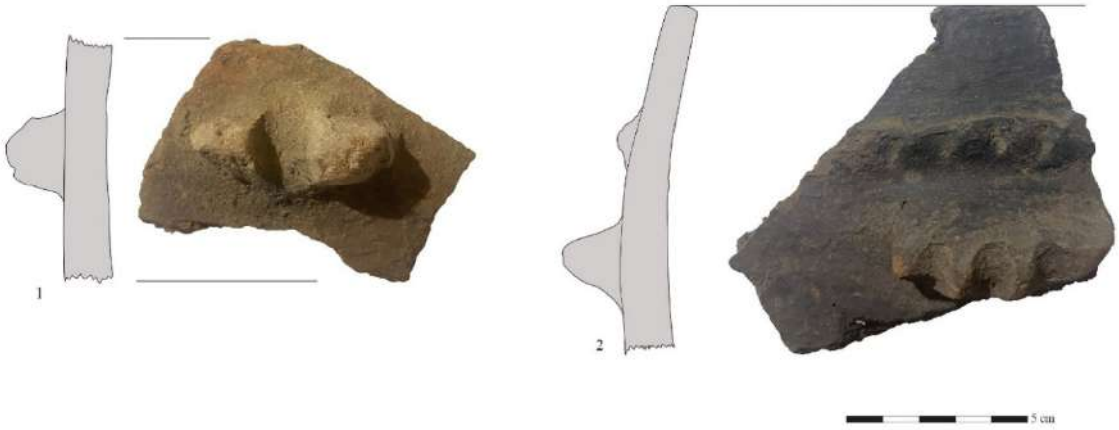

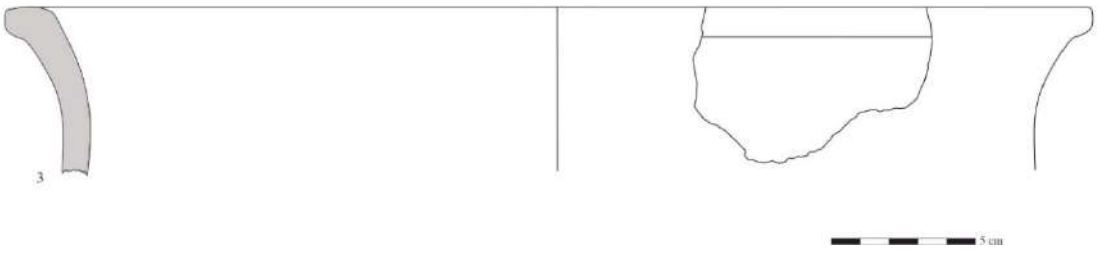

Pl.XXIII

Pl.XXIV

-2,45m
-2,80m
-2,45m
-2,84m
-2,71m
-2,38m
-2,82m
-2,78m
-2,51m
A
B
- Brun-cenușiu, afânat, slab pigmentat cu urme de cărbune și chirpic
- Cărbune
- Lut galben, compact
- Chirpic
- Lentilă de cenușă
1 m

1
2
5 cm

3
5 cm

Pl.XXV

doi: 10.66142/Crisia.2025.04

SITUL V BORȘ (JUD. BIHOR). CERCETĂRI ARHEOLOGICE RECENTE ÎN NECROPOLA SARMATICĂ: DATE PRELIMINARE

Lavinia GRUMEZA*
Cristina I. TICA**
Adrian URSUȚIU***

SITE V BORȘ (BIHOR COUNTY). RECENT ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN THE SARMATIAN NECROPOLIS: PRELIMINARY DATA

ABSTRACT

This paper analyzes a recently discovered Sarmatian necropolis within the multi-layered site of Borș V, Bihor County. The main objective is to provide a concise overview of the funerary features (32 graves), rituals, grave goods, as well as the preservation state of the skeletal remains and preliminary anthropological data. This is the first known necropolis in Bihor County featuring circular funerary ditches surrounding the graves. The spatial arrangement of the necropolis reflects a mixed organization, suggesting prolonged and structured use of the funerary space, likely influenced by chronological, social, or familial factors. In the northern sector, graves are arranged in relatively regular rows, indicating a planned, possibly communal, layout with successive interments in a consecrated area. Conversely, the southern sector reveals circular clusters of graves grouped around central graves (Cx 535 and Cx 345), the only ones demarcated by circular ditches. Internal funerary installations are rare; only in grave Cx 138 was a wooden plank, probably part of a coffin. Grave pits vary in shape (rounded rectangular, oval, irregular), with the deceased generally laid in a dorsal decubitus position. An exception is grave Cx 530, where the individual was interred laterally in an unusual posture, accompanied by a horse's leg. Regionally, the necropolis fits within the complex funerary landscape of the Banat-Crișana area, where recent excavations have identified cemeteries attributed to various Sarmatian groups. The cemeteries are characterized by two recurrent features: systematic grave reopening and poor preservation of skeletal remains – traits also evident at Borș V. All investigated graves exhibit evidence of post-mortem interventions, variably affecting skeletal preservation (from 10 to 100%). Preliminary anthropological analysis does not indicate sex- or age-based differences in the disturbed graves; children's graves were not spared, suggesting widespread, systematic looting likely motivated by the perceived value of grave goods rather than the identity of the deceased. Twelve graves are completely devoid of grave goods, while others display varying quantities and qualities of artifacts depending on the extent of post-mortem intervention. Only a few graves contain richer inventories, comparable to those found in Sarmatian cemeteries of the Great Hungarian Plain. These include clothing and jewelry items (earrings, bracelets, fibulae, belt fittings, beads), personal objects (a mirror), weaponry, harness fittings, knives, spindle whorls, and ceramic vessels. The assemblage of finds – both artifacts and funerary practices – allows the necropolis to be dated to two main phases: the first spanning

* Institutul de Arheologie, Academia Română, Filiala Iași; e-mail: lavinia_grumeza@yahoo.com.
** Globe Institute, University of Copenhagen; e-mail: cristina.tica18@gmail.com.
*** Universitatea „Babeș-Bolyai", Cluj-Napoca; e-mail: ursutiua@gmail.com.

the late 2nd to mid-3rd century AD, and the second corresponding to the Late Sarmatian period, specifically the second half of the 3rd century and the 4th century AD. This chronological distinction is also reflected in the spatial organization of the cemetery.

Keywords: Site V Borș, necropolis, Sarmatians, grave roberries/reopened graves, Banat and Crișana.

Introducere

Comuna Borș este situată la granița vestică a județului Bihor, în regiunea Crișana, la 12 km vest de municipiul Oradea, în Câmpia Crișurilor. Zona investigată arheologic, inițial o luncă inundabilă a Crișului Mic, se găsește în partea nord-estică a comunei, la aproximativ 1 km est de vatra localității Borș. Până la mijlocul secolului al XVIII-lea, întreaga regiune era dominată de mlaștini alimentate de Crișul Repede, fiind ulterior desecată în a doua jumătate a aceluiași secol.

Cercetarea arheologică[1] a fost determinată de construcția drumului rapid de legătură Girația Sântandrei-Autostrada A3, între kilometrii 11+700 și 12+100. Situl rezultat de 2.58 ha – numit convențional V Borș – se află la sud de tronsonul Autostrăzii A3, la aproximativ 1 km est de centrul localității Borș (Fig. 1/1).

Astfel, în perioada aprilie-mai 2022 au fost identificate și studiate 543 de complexe arheologice (Fig. 2/1) distribuite pe trei orizonturi cronologice distincte: neolitic (Cultura Criș), epoca bronzului (Cultura Otomani) și epoca romană (Cultura Sarmatică)[2]. Situl V oferă astfel informații importante pentru înțelegerea preistoriei, dar și a epocii romane în *Barbaricum*-ul din Câmpia Crișurilor.

Complexele din așezarea sarmatică (locuințe, gropi de provizii, anexe etc.) au fost identificate pe aproximativ două treimi din suprafața sitului, uneori suprapunând complexele preistorice. În cadrul așezării a fost descoperită și o înhumare sarmatică atipică: un defunct depus într-o groapă menajeră (Cx 530). Celelalte 31 de morminte, în schimb, sunt amplasate într-un spațiu distinct și compact, situat în afara așezării, în extremitatea sudică a sitului (Fig. 2/1). Complexele funerare sunt orientate pe axa nord–sud, preponderent cu capul spre sud. Cel puțin două dintre aceste morminte (Cx 535 și Cx 345) au fost delimitate de un șanț circular, probabil suprapus în antichitate de un tumul[3]. Aceasta este prima necropolă cunoscută din județul Bihor în care au fost identificate asemenea ringuri funerare.

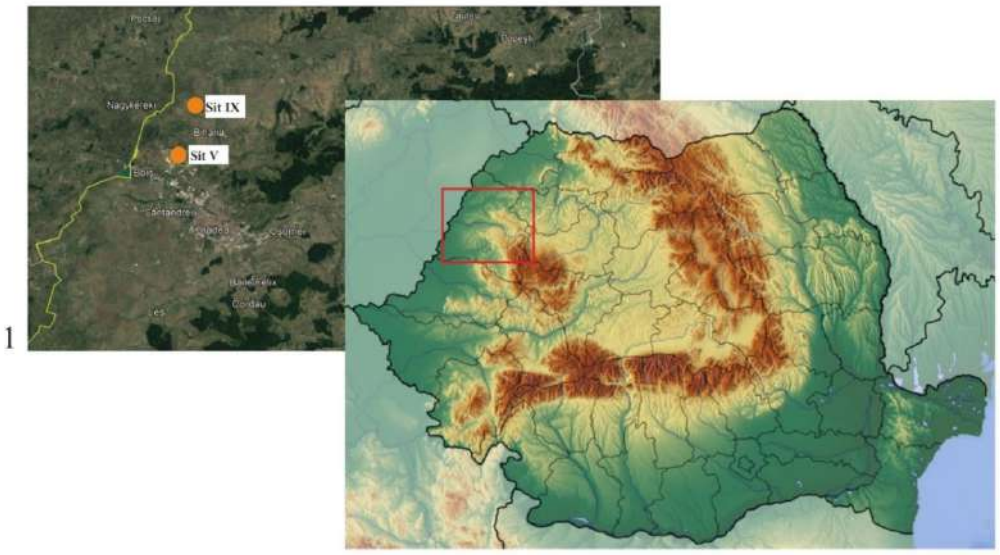
Dintre aceste morminte, doar unul (Cx 237) a fost publicat anterior, datorită inventarului funerar deosebit[4]. Scopul prezentului studiu este de a oferi o prezentare succintă a celorlalte complexe funerare din necropolă, a ritualurilor de înmormântare și a inventarului funerar, precum și informații privind starea de conservare a scheletelor și datele antropologice preliminare.

[1] A fost realizată de către Adrian Ursuțiu, responsabil șantier, și de Călin Ghemiș, Evelyn Ciocan, Gelu Copos, membri în colectiv. Materialul arheologic rezultat se află la Muzeul Țării Crișurilor Oradea.

[2] Mai exact: 10 complexe neolitice, 118 complexe din perioada bronzului târziu, 148 de complexe nedatate din cauza lipsei de material arheologic, 23 de complexe anulate și 244 de complexe sarmatice.

[3] Agricultura intensivă desfășurată în Câmpia Crișurilor a distrus urma multor șanțuri funerare (adesea săpate nu foarte adânc) și mantaua tumulară a mormintelor.

[4] Grumeza et al. 2024. Deși jefuit încă din antichitate, tânăra defunctă înhumată în acest complex avea, printre altele, două piese de centură decorate și cu urme de materiale textile.

1

2

Fig. 1. Localizarea sitului V Borș (Grumeza et al. 2024, Fig. 1).

Descrierea necropolei și a mormintelor

În regiunea Crișanei și a Banatului, comunitățile sarmatice sunt cunoscute în principal prin intermediul necropolelor (însumând peste 1000 de morminte)[5] și a ritualurilor funerare, care reflectă o diversitate de credințe și practici. Structurile funerare se prezintă sub diverse forme, precum morminte tumulare, morminte delimitate prin șanțuri sau morminte plane, dispuse în rânduri relativ regulate și, în unele cazuri, grupate în jurul unei înmormântări centrale. Totuși, doar mormintele intacte, cu un context arheologic neperturbat, pot fi valorificate în mod adecvat pentru reconstruirea ritualurilor funerare și a costumelor specifice comunităților sarmatice. Analiza acestor contexte a evidențiat faptul că înmormântările sunt de tip inhumație individuală, în general în poziție de decubit dorsal și uneori în sicrie din lemn. Defuncții erau înmormântați purtând haine din țesături sau piele, fixate și ornate cu diverse accesorii: fibule, catarame, pandantive și numeroase mărgele. În mormintele neperturbate au fost documentate și obiecte personale (bijuterii, oglinzi, cuțite etc.), precum și ofrande alimentare constând în vase ceramice sau oase de animale[6].

Dispunerea mormintelor în necropola de la Borș – Situl V (Fig. 2) evidențiază o organizare mixtă, care reflectă, cel mai probabil, o utilizare îndelungată și structurată a spațiului funerar, posibil în funcție de factori cronologici, sociali sau familiali. În jumătatea nordică a necropolei, mormintele sunt dispuse în șiruri relativ regulate, sugerând o planificare a spațiului, poate la nivel comunitar, și o dispunere succesivă a înmormântărilor într-o zonă consacrată. Prin contrast, în jumătatea sudică a necropolei se observă tendința de a grupa mormintele în „cuiburi" circulare, organizate în jurul unor morminte centrale – Cx 535 și Cx 345 (Fig. 2/3). Această organizare spațială poate reflecta structuri familiale sau comunitare, dar și practici rituale locale, asociate cu marcarea simbolică a unui mormânt central, posibil aparținând unui individ de rang mai înalt sau cu funcție specială în cadrul grupului. Este de remarcat faptul că exact mormintele centrale (Cx 535 și Cx 345) sunt singurele din necropolă delimitate de șanțuri circulare, slab păstrate, dar vizibile în plan. Acestea sugerează existența unor amenajări funerare perimetrale, care puteau funcționa ca limite simbolice sau elemente de monumentalizare. Prezența acestor șanțuri indică faptul că, în anumite cazuri, mormintele erau marcate la suprafață prin construcții vizibile – posibili tumuli de mici dimensiuni – care le diferențiau de restul înmormântărilor. Prin poziția lor centrală, dar și prin elementele arhitectonice distincte, complexele funerare Cx 535 și Cx 345 pot fi interpretate ca morminte de prestigiu, rezervate unor indivizi cu statut aparte în cadrul comunității. Ambele morminte au fost intens jefuite. Mormântul Cx 345 a fost afectat în totalitate, fiind complet gol, fără resturi osteologice sau inventar funerar. În cazul mormântului Cx 535, s-a mai recuperat doar un fragment de braț și o fusaiolă, elemente insuficiente pentru o reconstituire detaliată a defunctului sau a ritului funerar.

O organizare similară celei observate în necropola de la Borș V a fost identificată și în situl de la Nădlac 3 M Nord (jud. Arad), unde cele 26 de morminte nemarcate erau grupate în patru aglomerări distincte, dispuse în jurul a două morminte cu șanțuri circulare – singurele complexe de acest tip identificate în cadrul necropolei[7].

În ceea ce privește amenajările interne ale mormintelor din situl Borș V, doar într-un singur caz (Cx 138; Fig. 10/1) a fost documentată o placă de lemn amplasată la capul individului,

[5] La nivelul anului 2014 era documentat un număr de 540 de morminte sarmatice în Banatul istoric (Grumeza 2014, 10). În prezent, ca urmare a amplelor cercetări de salvare, estimările indică un număr aproape dublu (Banat și Crișana), deși o mare parte dintre necropole sunt încă nepublicate.

[6] Grumeza 2014.

[7] Grumeza/Ursuțiu 2016, Pl. IV.

probabil parte a unui sicriu sau a unei construcții funerare simple din lemn. Această descoperire, deși izolată, confirmă utilizarea ocazională a elementelor organice în amenajarea locului de veci, rareori păstrate.

În ceea ce privește forma gropilor funerare aferente mormintelor din necropolă, aceasta variază de la rectangulară cu colțuri rotunjite, la ovală sau chiar neregulată – ultimele în special în cazul complexelor deranjate sau goale. În situațiile în care materialul osteologic s-a păstrat în conexiuni anatomice parțiale sau complete, s-a constatat că defuncții au fost dispuși în poziție de decubit dorsal, cu corpul pe spate și brațele așezate de-a lungul trunchiului.

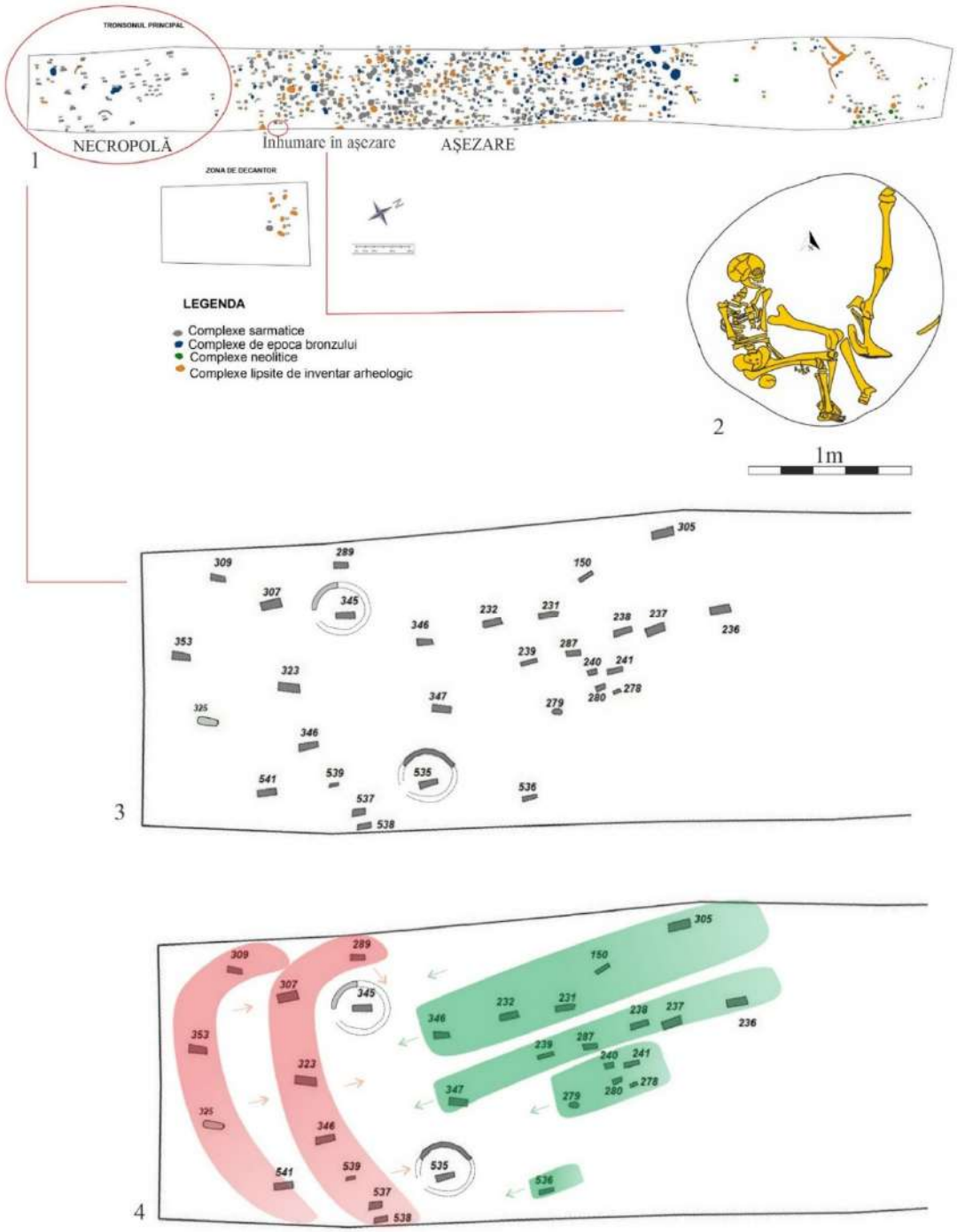

Fig. 2. 1. Distribuția complexelor arheologice din Situl V Borș; 2. Mormântul atipic din așezare (Cx 530); 3. Necropola sarmatică; 4. Grupuri de morminte: cu verde: Faza 1 a necropolei, cu roz: Faza 2 (Grumeza et al. 2024, Fig. 1, cu completări).

În cazul mormântului identificat în cadrul așezării (Cx 530, complex de formă circulară), defunctul a fost depus în poziție atipică, laterală, pe partea stângă, cu capul orientat spre nord. Mâna stângă se afla sub corp, cu palma așezată sub femurul stâng, în timp ce mâna dreaptă era întinsă de-a lungul corpului, cu brațul îndoit spre stomac, într-un unghi aproximativ de 90 de grade. Picioarele sunt îndoite, cu genunchii ridicați, o poziție care pare să fi fost impusă de dimensiunile reduse ale gropii, întrucât calcaneele ating marginea acesteia. Alături de defunct a fost depus un picior de cal.

Înhumările atipice se abat de la practicile funerare obișnuite ale unei epoci sau culturi. În context arheologic, este considerată atipică o înhumare care prezintă trăsături neobișnuite față de alte înmormântări din același sit, precum: poziția neobișnuită a corpului, obiecte funerare rare, manipulări post-mortem sau depunerea într-un loc neașteptat (așezare, în cazul de față). Astfel de practici au fost documentate în așezări sarmatice din Câmpia Panonică (România, Serbia, Ungaria)[8], datate între secolele III și început de V p. Chr., fiind întâlnite cu precădere în faza târzie a acestei perioade. Scheletele apar în poziții nefirești, uneori aruncate în gropi menajere sau în interiorul cuptoarelor și locuințelor, de cele mai multe ori fără urme de ritualuri funerare sau inventar. În unele cazuri s-au descoperit fragmente ceramice și oase de animale sub schelet, iar deasupra, straturi de cenușă și cărbune. Interpretările variază: unii autori le asociază cu victime ale conflictelor din perioada marilor migrații[9], în timp ce alții propun sacrificii umane sau marginalizare socială și etnică[10]. În ciuda recurenței fenomenului, lipsește o analiză sistematică interdisciplinară. Datarea este, în general, relativă, iar investigațiile bioantropologice sunt rare, deși ar putea lămuri aspecte privind violența, marginalizarea sau ritualurile deviante. O înțelegere coerentă necesită o abordare holistică, ancorată în contextul istoric și cultural complex al regiunii.

Starea precară de conservare a scheletelor

În urma săpăturilor arheologice intensive din ultimii ani, în zona Banatului și Crișanei au fost identificate diverse comunități și necropole aparținând unor populații precum sarmați, daci, huni, germanici și avari. Dintre acestea, cimitirele atribuite sarmaților se remarcă prin două trăsături recurente: jefuirea sistematică și extinsă a mormintelor, precum și conservarea deficitară a resturilor scheletice. Cimitirul din situl de la Borș V nu face excepție de la această tendință, ceea ce impune o analiză aprofundată a fenomenului.

Această practică – intervenția post-înhumare sau jefuirea mormintelor – este documentată constant în cazul grupurilor sarmatice din întreaga Câmpie Panonică, pe tot parcursul antichității. Cercetătorii maghiari estimează că până la 80% dintre mormintele sarmatice au fost redeschise. Chiar și în necropola de mari dimensiuni de la Madaras-Halmok, care cuprinde peste 600 de morminte, urme de jaf au fost identificate în aproape toate cazurile[11]. Proporția acestor intervenții crește spre perioada mijlocie și târzie a culturii sarmatice, când mormintele sunt adesea evidențiate de structuri, precum tumuli sau șanțuri, devenind astfel mai vizibile. Situl Nădlac 3 M Nord (jud. Arad) confirmă această tendință: toate mormintele cercetate acolo au fost deschise post-mortem[12].

[8] Vaday 1997; Raczky/Anders 1997; Kulcsár 1998; Istvánovits 1999; Grumeza et al. 2013 (bibliografie selectivă).
[9] Vaday 1997, 86.
[10] Raczky/Anders 1997, 5; Kulcsár 1998, 111; Istvánovits 1999, 177.
[11] Kőhegyi 1994, 280.
[12] Grumeza/Ursuțiu 2016, 285.

Deși menționată rar în mod explicit, ipoteza conform căreia cimitirele sarmatice au fost devastate prin jafuri este larg acceptată de majoritatea arheologilor. Se consideră, în general, că aceste intervenții s-au produs în perioada antichității târzii și începutul Evului Mediu, fiind atribuite hunilor sau avarilor[13]. Ca urmare, materialul osteologic este adesea slab conservat, ceea ce îngreunează analiza bioantropologică. În plus, există o problemă de terminologie metodologică în abordarea acestor distrugeri post-funerare. În timp ce literatura de specialitate din România folosește aproape exclusiv termenul de „mormânt jefuit", în cercetările occidentale se preferă un termen mai neutru – *reopened grave* – care sugerează redeschiderea mormântului fără a presupune automat intenția de jaf. Redeschiderea mormintelor implică efort, risc și disconfort, ceea ce face neașteptată lăsarea unor obiecte valoroase în urmă. Dacă gestul era transgresiv, de ce nu se lua tot ce putea fi folosit, dăruit sau schimbat? Astfel redeschiderea ar putea reflecta un gest de răzbunare simbolică, nu pentru câștig material, ci pentru a priva morții (și implicit pe urmașii lor) de prestigiu, prin scoaterea deliberată a unor bunuri funerare cu valoare materială sau de rudenie[14].

În situl de la Borș V, toate mormintele investigate prezintă urme de intervenții post-mortem, care au afectat conservarea scheletelor într-o proporție variabilă, între 10% și 100%. Din perspectiva stării de conservare, a poziției oaselor și a caracteristicilor gropilor de intervenție, pot fi identificate următoarele tipuri de situații:

a. Morminte aproape intacte (Cx 236, 241). Lipsesc doar câteva coaste sau falangele picioarelor și a mâinilor (cel mai probabil ca urmare a unor intervenții post-mortem minimale sau, mai degrabă, a acțiunii rozătoarelor); complexele au inventar funerar bogat.
b. Morminte deranjate în jumătatea superioară (bazin-torace-cap), dar cu membrele inferioare, mai mult sau mai puțin *in situ* (Cx 150, 231, 239, 289, 307, 309, 347, 537, 541 și 353); complexele au inventar funerar.
c. Morminte complet răvășite, cu oase amestecate și păstrate în mici proporții (10-40%). Oasele au fost distruse în timpul procesului de redeschidere a mormintelor (Cx 138, 232, 237, 238, 279, 280, 536, 305); complexele au inventar funerar.
d. Morminte cu un singur fragment osteologic păstrat și fără inventar (Cx 325, 535, 290).
e. Mormânt fără schelet, dar cu inventar (Cx 240).
f. Morminte complet goale, fără niciun fragment osteologic și fără inventar (Cx 278, 287, 323, 345, 346, 538, 539).
g. Mormântul din așezare (Cx 530) este intact, nu prezintă urme de intervenții post-mortem.

Starea de conservare a mormintelor, coroborată cu urmele intervențiilor post-mortem, indică faptul că mormintele mai timpurii, situate în zona nordică a cimitirului și dispuse în șiruri (Fig. 2), sunt mai bine păstrate și mai puțin afectate de redeschideri. În contrast, cele mai târzii, amplasate în partea sudică și organizate în semicerc, au suferit intervenții mult mai agresive, multe dintre ele fiind complet golite.

Un studiu recent privind deranjarea mormintelor sarmatice din Banatul istoric a arătat că doar 15% dintre mormintele analizate conțineau schelete complet conservate[15], restul

[13] Pe de altă parte, Istvánovits/Kulcsár 2013 propun o cronologie mai timpurie, argumentând că multe dintre morminte au fost jefuite chiar la scurt timp după înhumare, în primele secole p. Chr.

[14] Klevnäs 2020, 21.

[15] Spre deosebire de mormintele redeschise, în cele intacte nu s-au observat urme de degradare cauzate de intemperii, ceea ce confirmă că oasele nu au fost expuse mediului exterior în urma unei intervenții post-mortem (Pavlović et al. 2022, 5).

prezentând o conservare parțială, iar 7% fiind complet lipsite de resturi osteologice[16]. Similar sitului V Borș, diverse forme de deranjare post-mortem au fost documentate atât în Banatul românesc, cât și în cel sârbesc. Din cele 126 de morminte analizate, 98 prezentau urme de perturbare. În 59% dintre acestea, oasele erau complet amestecate, reprezentând cel mai frecvent tip de intervenție. În alte 39% de cazuri, deranjarea afecta doar partea superioară a corpului. Nu au fost identificate morminte în care perturbarea să se fi limitat exclusiv la partea inferioară[17].

Morminte în care au fost descoperite doar câteva oase izolate (femur, tibie) sau un singur os au fost identificate la Vojlovica (M 3, 49), Vârșeț (M 5), Nădlac 3M (M 341, 367, 381) etc. În unele cazuri, fragmente osoase din partea superioară a corpului au fost găsite în straturile de sus ale mormintelor, sugerând că, în timpul redeschiderii, părți ale scheletelor au fost îndepărtate și abandonate la suprafață[18]. Un alt scenariu posibil pentru mormintele complet deranjate este cel în care jefuitorii nu cunoșteau exact locul depozitării inventarului funerar, săpând haotic întreaga groapă și formând nișe sau gropi secundare[19].

În cimitirele sarmatice din Banat, cel mai frecvent tip de profanare constă în perturbarea părții superioare a corpului, sugerând o căutare intenționată a obiectelor valoroase din zona capului și a toracelui. Acest tipar indică faptul că jefuitorii aveau cunoștințe despre orientarea defunctului și despre ritualurile funerare realizate[20]. Un exemplu relevant este mormântul Cx 341 de la Nădlac 3M Nord, unde structura funerară din lemn a fost distrusă selectiv, doar în zona corespunzătoare jumătății superioare a corpului, în timp ce partea inferioară a rămas neatinsă. Această intervenție direcționată indică o acțiune intenționată, probabil realizată cu un instrument de tip cârlig, folosit pentru a deschide capacul sicriului și a accesa obiectele de valoare plasate în zona capului și a trunchiului[21].

Mormintele complet goale – fără schelet sau inventar funerar – pot indica fie o deschidere timpurie, imediat după înmormântare, când corpul încă nedescompus a fost extras[22], fie un jaf ulterior, de mare intensitate, care a dus la îndepărtarea completă a conținutului[23]. Prezența unor schelete în poziții neobișnuite (șezând) susține ipoteza unei tentative eșuate de extragere a trupului. În alte cazuri, puținele fragmente osoase sugerează intervenții asupra unor morminte deja scheletizate. Prin urmare, mormintele complet golite și cele profund deranjate pot reflecta același tip de acțiune intensă sau repetată – deschideri multiple, cu obiective variabile[24].

Redeschiderea mormintelor din Banat a dus la expunerea oaselor la factori atmosferici, accelerând procesele de degradare. Modificările tafonomice observate – precum crăpături longitudinale, exfolierea cortexului și erodarea suprafețelor osoase – indică o expunere prelungită

[16] Analizele privind perturbarea mormintelor din regiunea Banat nu au evidențiat diferențe semnificative între situri sau la nivel regional. Redeschiderea mormintelor a generat trei tipare principale: cel mai frecvent este cel al scheletelor complet deranjate, urmat de cazurile în care doar partea superioară a corpului a fost afectată; mormintele complet golite sunt rare (Pavlović et al. 2022, 5, 8).

[17] Dislocarea membrelor inferioare apare doar în cazurile de profanare completă, sugerând fie un jaf intens și deliberat, metodic, completat de cunoașterea exactă a poziției corpului în mormânt (dar început de jos în sus), fie o deschidere inițială accidentală în zona inferioară, urmată de extinderea gropii după identificarea orientării scheletului (Pavlović et al. 2022, 5, 11).

[18] Grumeza/Ursuțiu, 2016, 284-285; Pavlović et al. 2022, 8.

[19] Mormântul 23 de la Giarmata (jud. Timiș) reprezintă un exemplu clar al unei astfel de intervenții (Grumeza 2014, 195).

[20] Pavlović et al. 2022, 10.

[21] Grumeza/Ursuțiu, 2016, 284, Fig. 1.

[22] Aspöck 2011, 303.

[23] Skóra 2017.

[24] Pavlović et al. 2022, 11.

la condiții meteo severe, în special cicluri îngheț-dezgheț. Aceste procese au contribuit semnificativ la deteriorarea materialului osteologic și la scăderea gradului de conservare a scheletelor. De asemenea, în unele cazuri, oasele prezintă colorare cuprică, chiar dacă obiectele metalice nu mai erau prezente în morminte. Această patină specifică apare doar în urma unui contact îndelungat cu obiecte de cupru sau bronz, ceea ce indică faptul că scheletul era deja complet scheletizat în momentul redeschiderii mormântului[25].

Este bine documentat faptul că mormintele sarmatice conțineau frecvent obiecte valoroase, inclusiv din aur[26], ceea ce explică de ce au fost vizate constant de jafuri. Astfel, în mormintele redeschise, inventarul rămas este în general modest – ceramică, mărgele, obiecte din fier, bronz sau sticlă –, în timp ce aurul, argintul și pietrele prețioase lipsesc aproape complet. Unele obiecte, totuși, au fost lăsate în urmă. Acest lucru poate fi explicat prin mai mulți factori: lipsa timpului, întreruperea acțiunii, echipamentul inadecvat sau dificultatea de a accesa anumite zone ale mormântului. În special vasele ceramice și mărgelele – aflate adesea în zone periferice (picioare) – sunt frecvent găsite intacte[27].

Analiza limitată a datelor antropologice disponibile nu indică diferențe de gen în cazul mormintelor redeschise, iar mormintele copiilor nu par să fi fost ocolite. Acestea nu erau grupate separat în necropole, ceea ce făcea imposibilă o selecție clară a țintelor pe criterii de vârstă sau sex. Această lipsă de selecție indică faptul că intervențiile erau sistematice și extinse, probabil motivate mai degrabă de potențialul inventarului funerar decât de identitatea decedatului[28].

Studiul recent privind deranjarea mormintelor sarmatice din Banatul istoric a concluzionat că jafurile atribuite hunilor sau avarilor sunt plauzibile doar în cazul unor cimitire mai târzii (precum Melenci-Kentra, Arad-Barieră, Vojlovica, Timișoara-Pădurea Verde, Orlovat, Vršac etc.), când multe dintre morminte erau probabil încă vizibile în peisaj. Un alt indiciu îl reprezintă folosirea aceluiași spațiu funerar de către comunități sarmatice și avare, cum este cazul cimitirului Nădlac 3M Nord[29]. Prezența unor obiecte arhaice (monede, mărgele, săgeți, pandantive) în morminte avare din România și Ungaria[30] sugerează că acestea ar putea proveni din morminte sarmatice redeschise, ceea ce oferă indicii directe despre implicarea avarilor în astfel de practici. În schimb, mormintele sarmatice timpurii (de exemplu Nădlac 1M sau Hunedoara Timișana) par să fi fost redeschise de comunități contemporane sau apropiate. Redeschiderea acestora – dificil de realizat fără a fi observată – pare să fi fost tolerată sau chiar acceptată de comunitate. Această ipoteză este susținută de frecvența mare a mormintelor redeschise, de lipsa umplerii după intervenție și de degradarea osoasă cauzată de expunerea îndelungată la aer[31].

Date bioantropologice

Materialul osteologic analizat provine de la 21 de indivizi adulți și șapte non-adulți. Mormântul atipic aparține unui copil cu o vârstă estimată la aproximativ 11–11,5 ani. Pe dinți au fost identificate urme de hipoplazie liniară de smalț (*Linear Enamel Hypoplasia – LEH*). Acest indicator este considerat nespecific pentru stresul dentar și este asociat cu înțărcarea sau cu stresul post-înțărcare, boli infecțioase, afecțiuni metabolice, deficiențe nutriționale și cu numeroși alți factori[32]. De

[25] Pavlović et al. 2022, 12.

[26] Istvánovits/Kulcsár 2013.

[27] Pavlović et al. 2022, 12.

[28] Pavlović et al. 2022, 12.

[29] Grumeza/Ursuțiu, 2016; Pavlović et al. 2022, 13.

[30] Rustoiu 2015.

[31] Pavlović et al. 2022, 13.

[32] Chiappa/Schrader 2025.

asemenea, s-a constatat prezența extensivă a calculului dentar. Pe fragmentele scheletice păstrate nu au fost observate urme de *cribra orbitalia* sau hiperostoza porotică. De asemenea, scheletul din Cx 530 avea și un posibil caz de scorbut (deficiență de vitamina C). S-a remarcat, totodată, o ușoară reacție periostală vindecată, semn al unei infecții sistemice nespecifice. Pe câteva coaste s-au observat depuneri osoase noi, interpretate ca posibile semne de infecție respiratorie, însă fără urme de sinuzită. Nu au fost documentate urme de traumatisme pe acest schelet de copil.

De asemenea, cu alt prilej a fost analizat și scheletul din mormântul Cx 237[33]. Acesta se prezintă într-o stare de conservare foarte precară, fiind recuperate mai puțin de 30% din elementele osoase. Sexul a putut fi estimat doar pe baza unor trăsături morfologice craniene, indicând cel mai probabil o persoană de sex feminin. Vârsta la deces a fost estimată la aproximativ 20–22 de ani, pe baza uzurii dentare reduse și a erupției complete a molarilor de minte. Elementele postcraniene sunt reprezentate doar prin câteva fragmente, iar gradul ridicat de exfoliere nu permite calcularea staturii sau analiza traumelor și a patologiilor. Dinții păstrați prezintă depuneri de tartru, însă nu există urme vizibile de carii, abcese sau alte leziuni dentare. Un aspect relevant îl constituie posibila sinuzită cronică identificată la nivelul sinusului maxilar stâng, unde sunt vizibile depuneri de os nou. Această condiție patologică, frecvent întâlnită în comunitățile premoderne, poate fi asociată cu factori de mediu (fum, praf, poluanți), dar și cu condiții locale sau sistemice[34].

Inventarul funerar

Treisprezece morminte din necropolă sunt complet lipsite de inventar funerar (Cx 278, 287, 290, 309, 323, 325, 345, 346, 535, 537, 538, 539, 541). În celelalte cazuri, cantitatea și calitatea obiectelor variază în funcție de gradul de intervenție post-mortem. Doar câteva complexe au un inventar funerar mai bogat, care își găsește analogiile în lumea funerară a Câmpiei Panonice. Inventarul include obiecte de vestimentație și podoabe (cercei, brățări, fibule, piese de centură, mărgele), obiecte de toaletă (o oglindă), piese de armament și harnașament, cuțite, fusaiole și vase ceramice (Tab. 1). În continuare vom analiza succint câteva complexe funerare, care au oferit un inventar mai bogat și care ne poate ajuta să datăm și să înțelegem mai bine comunitatea de la Borș V.

Mormântul 237 aparține unei femei tinere, ale cărei resturi s-au păstrat fragmentar și fără conexiune anatomică (Fig. 3/1). Inventarul funerar, concentrat în jumătatea sudică a gropii, include: o cataramă din bronz cu decor în registre, o limbă de curea ornamentată similar, o fibulă din bronz cu picior întors pe dedesubt și coardă exterioară, două brățări, două mărgele din sticlă (Fig. 3/2-7) Atât catarama, cât și limba prezentau urme de textile[35]. Țesătura identificată pe catarama din mormântul 237 este de tip „panama compusă "/„două pe două fire", în care firele de urzeală și de tramă se intersectează în mod regulat, formând un model de grilă pătrată. Firele prezintă treceri duble (sau multiple) în ambele direcții, caracteristice unui țesut dens și rezistent[36]. În acest caz, este vorba despre o țesătură vegetală, probabil din bumbac, cu structură clară de grilaj pătrat (Fig. 4). Aceste piese de centură sunt unice în România, fără analogii în lumea sarmatică locală[37].

[33] Grumeza et al. 2024, 214-216.

[34] Grumeza et al. 2024, 214-216.

[35] Grumeza et al. 2024, 213-214, Fig. 3-8.

[36] Komlósi 2021, 58: „Legegyszerűbb a vászonkötés [1. tábla 2], 16 melynek alapvető formája már 2-2 szállal kialakítható, ahol egy vetülék keresztez egy láncfonalat, a kötéspontok négyzetrácsmintában helyezkednek el. Ez az egyszerű minta megváltoztatható, ha az egyik vagy mindkét irányban duplán (vagy többszörösen) vezetjük a fonalat, ezek a panamakötések [1. tábla 3]".

[37] Cea mai apropiată paralelă pentru cataramă provine dintr-un mormânt inedit de la Aradac-Leje/Ungaria, iar limba de curea are analogii la Novi Kneževac/Serbia și Zagyvarékas/Ungaria (Grumeza et al. 2024, 221 cu bibliografie suplimentară).

Mormântul poate fi datat în prima jumătate sau, cel mai probabil, la mijlocul secolului al III-lea p. Chr., pe baza obiectelor de centură, caracteristice mobilierului funerar sarmatic din perioada mijlocie și târzie din spațiul nord-pontic, precum și a fibulei cu picior întors pe dedesubt[38]. Aceasta din urmă este comparabilă cu varianta „pontică”/„sud-rusă”, dar prezintă trăsături morfologice mai apropiate de forma clasică Almgren 158. Astfel de fibule sunt frecvent întâlnite în mediul „barbar” și se încadrează cronologic după războaiele marcomanice, între anii 180–310 p. Chr., corespunzând fazelor C1a–C2 din cronologia central-europeană[39].

Fig. 3. Mormântul Cx 237: 1. Plan mormânt, 2. Cataramă, 3. Limbă de curea, 4. Fibulă, 5-6. Brățări, 7. Mărgele; 2b-d, 3b-c. Fără scară (Grumeza et al. 2024, Fig. 3-4, 6-7; desene Ș. Lipot).

[38] Grumeza et al. 2024, 225.

[39] Bârcă 2014b, 22.

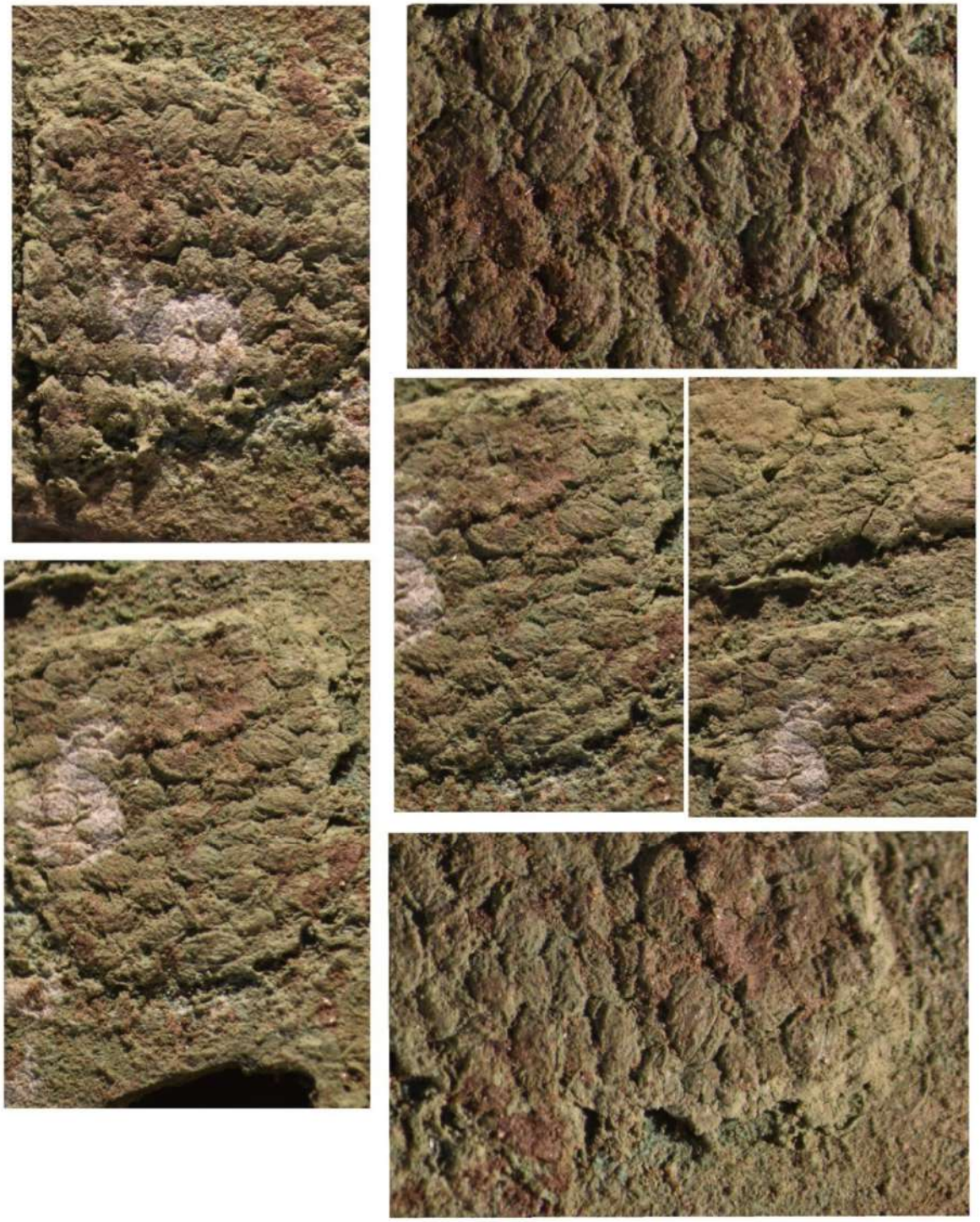

Fig. 4. Mormântul Cx 237. Detalii cu fragmentele textile de pe cataramă (fotografii E. Posmoșanu; Grumeza et al. 2024, Fig. 8).

Un alt complex arheologic relevant atât din punct de vedere al posibilităților de datare, cât și al stării excepționale de conservare a scheletului (aproape complet), este mormântul Cx 236. Acesta aparținea unei tinere femei (de 18-19 ani) și avea ca inventar: o oglindă realizată din aliaj metalic, doi cercei, două fibule cu picior întors pe dedesubt, un lanț cu pandantiv – toate din argint –, o mărgică globulară din plumb, un vas ceramic și 55 de mărgele din carneol (Fig. 5-6). Oglinda (9,6 x 9,7 cm) era de formă circulară, fiind depusă în stânga craniului.

În Câmpia Panonică, oglinzile cu disc reprezintă unul dintre cele mai frecvente tipuri de obiecte funerare sarmatice, fiind descoperite în număr mare și, adesea, în stare completă, pe întreaga durată a locuirii sarmaților în regiune[40]. Oglinzi simple, circulare, lustruite și nedecorate, precum cea din mormântul Cx 236, sunt frecvent întâlnite în mormintele feminine sarmatice din Câmpia Panonică, din perioada timpurie până în cea târzie. Acestea erau depuse în diverse zone ale corpului – în spatele gâtului, lângă craniu, la mâna dreaptă sau la picioare (uneori într-o casetă)[41]. Un exemplu analog provine din mormântul 1 de la Arad-B06, unde oglinda era confecționată dintr-un aliaj metalic cu un conținut ridicat de staniu, alături de plumb, cupru și fier în proporții mai mici[42]. Necropola de la Arad se datează între sfârșitul secolului II și mijlocul secolului al III-lea[43].

Necropola de la Hunedoara Timișană, datată similar, oferă o analogie relevantă pentru pandantivul lanceolat prins de lanț din mormântul Cx 236 (Fig. 5/8). În mormântul M17 de la Hunedoara Timișană, pandantivele sunt confecționate dintr-o singură piesă de argint, prevăzute cu inel de prindere și au fost descoperite la nivelul gâtului, ca parte a unui colier cu mărgele[44]. În cazul mormântului Cx 236 din situl V Borș, pandantivul a fost găsit în zona toracelui.

Din inventarul mormântului Cx 236 fac parte și două fibule din argint: una fragmentară, din care lipsește acul (Fig. 5/5), iar cealaltă păstrată integral, dar cu acul deformat (Fig. 5/6). Deși aparțin unor variante constructive diferite, acestea pot fi încadrate în tipul fibulelor arbaletă și cu picior întros pe dedesubt, de formă „barbarizată". Astfel de piese au cunoscut o circulație foarte largă și o apreciere deosebită în mediile sarmatice și germanice, devenind frecvente începând cu sfârșitul secolului al II-lea p. Chr. și mai ales pe parcursul secolului următor[45].

[40] Istvánovits/Kulcsár 1993.

[41] Grumeza 2014, 107.

[42] Bârcă 2014a, 133.

[43] Bârcă 2014a, 145.

[44] Bârcă 2014a, 104, Pl. 42/2-4, 78/5-7; Fig. 22/7-9.

[45] Bârcă 2014b.

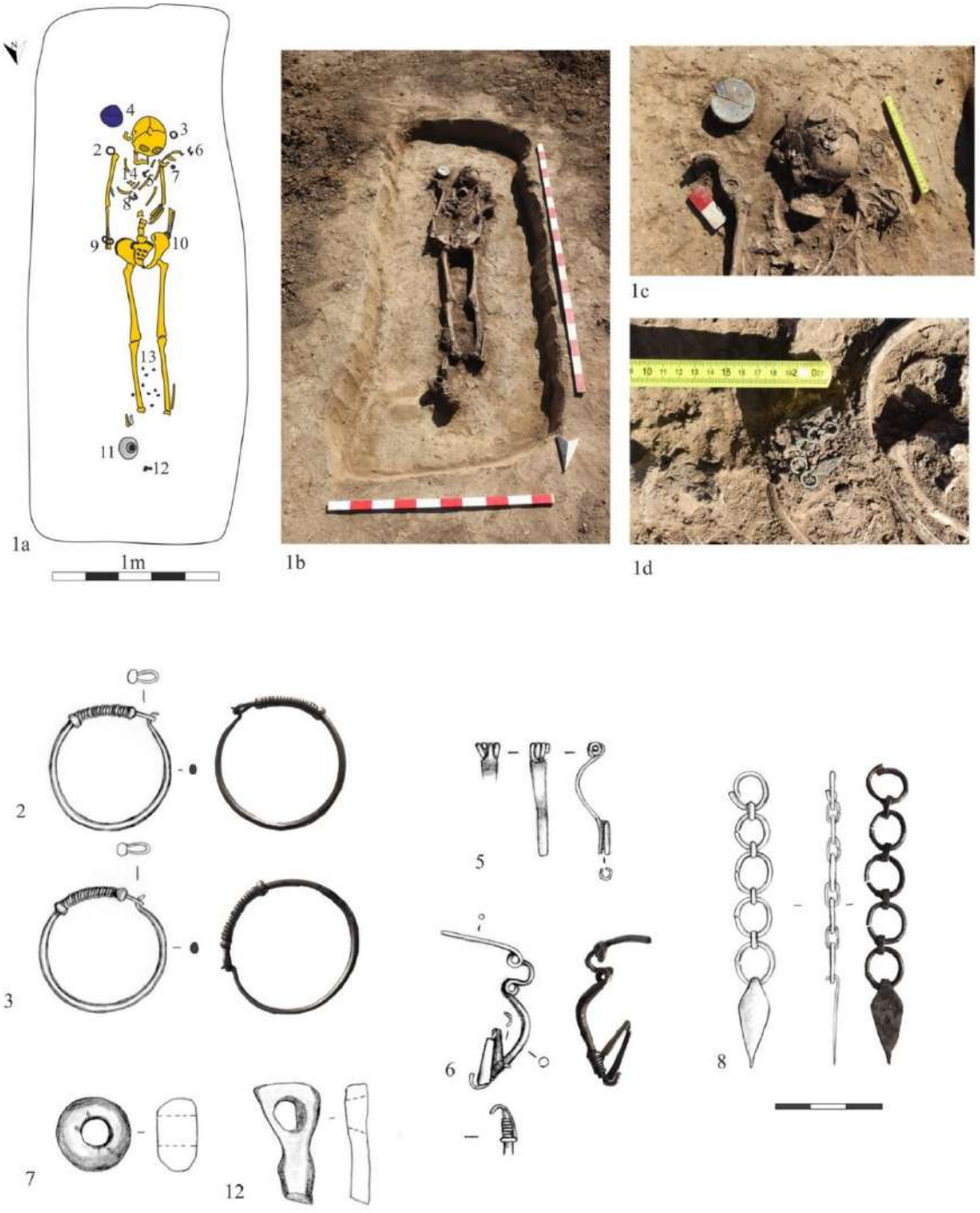

Fig. 5. Mormântul Cx 236: 1a. Plan mormânt, 1b-d. Fotografii, 2-3. Cercei, 5-6. Fibule, 7. Mărgică, 8. Lanț, 12. Fragment ceramic (desene Ș. Lipot).

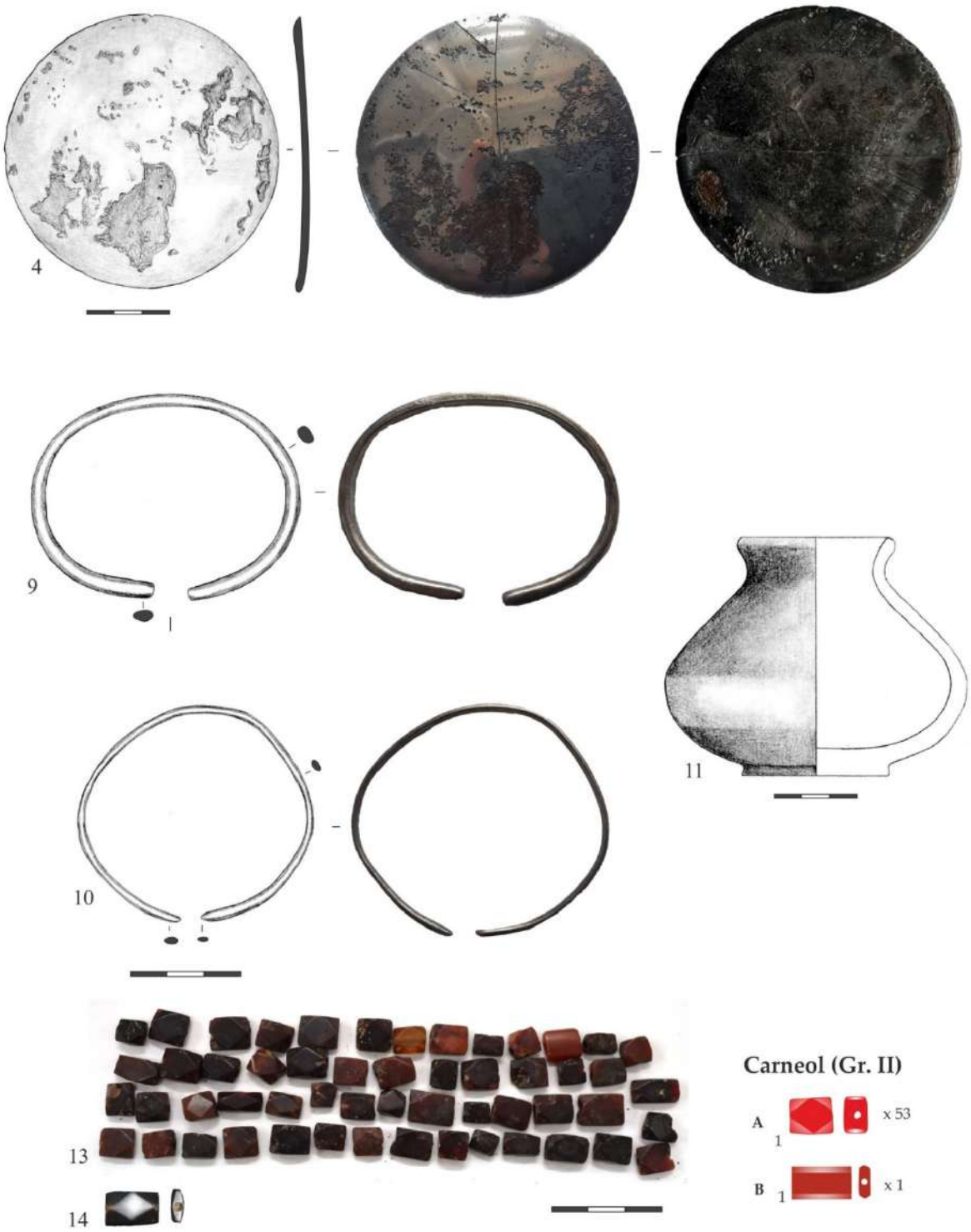

Fig. 6. Mormântul Cx 236: 4. Oglindă, 9-10. Brățări, 11. Vas ceramic, 13. Mărgele (desene Ș. Lipot).

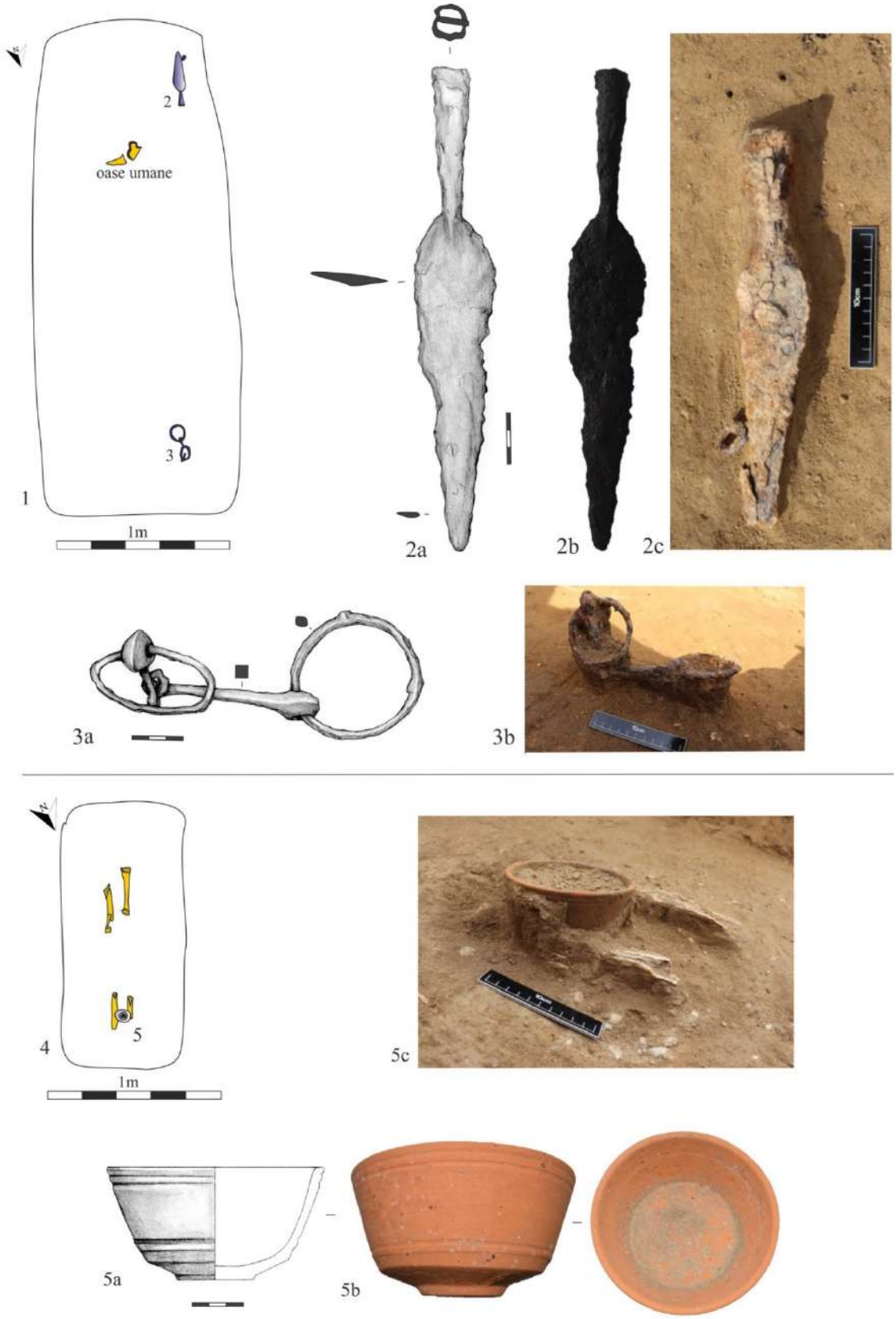

Fig. 7. Mormântul Cx 305: 1. Plan mormânt, 2. Vârf lance, 3. Zăbală; Mormântul Cx 289: 4. Plan mormânt, 5. Vas ceramic (desene Ș. Lipot).

Mormântul Cx 289 are un singur obiect de inventar funerar și s-au păstrat doar oasele lungi ale trupului (Fig. 7/4). Vasul (Fig. 7/5) se încadrează în același grup cu ceramica pictată de tip II.1 din situl de la Üllő 5-9 (*Type II.1: cups with conical bodies*), recent sistematizată tipologic de T. Szerbeny[46], însă pare să reprezinte o variantă ușor diferită, care nu a fost identificată anterior. Se pot recunoaște anumite trăsături specifice tipologiei publicate — de exemplu, canelurile duble sub margine (caracteristice tipului II.1b3 sau adânciturile accentuate de pe pântece întâlnite la tipurile II.1a1 și II.1a2)[47]. În același timp, vasul amintește de unele forme inedite, decorate cu o nervură pronunțată aplicată pe treimea inferioară a corpului, cunoscute atât de la Ecser, cât și din zona sudică a Câmpiei Panonice[48].

În concluzie, ne aflăm în fața unei sub-variante noi, dar care aparține în mod clar grupului ceramic Szerbeny II.1. În imaginea de la Fig. 7/5b se pot observa incluziuni de dimensiuni mari, caracteristice acestui tip de pastă, dar și faptul că vasul a fost inițial pictat (pigment uzat, eventual netezit). Având în vedere toate aceste observații, castronul poate fi datat în epoca sarmatică târzie — cel mai devreme în a doua jumătate a secolului al III-lea – secolul IV p. Chr și poate fi interpretat ca o imitație sarmatică, „barbarizată", a formei Dragendorff 33 din repertoriul de *terra sigillata*.

Un alt complex arheologic deosebit este mormântul Cx 305. Deși conținea foarte puține fragmente osoase, inventarul funerar include un vârf de lance și o zăbală din fier, ecvestră (Fig. 7/1-3). Mormântul a fost intens jefuit, iar dimensiunile mari ale gropii (1,2 × 2,9 m) sugerează posibilitatea ca alături de defunct să fi fost depus un cal sau părți din acesta.

În comparație cu mediul sarmatic de la est de Carpați sau cu cel Przeworsk, pe teritoriul Banatului și al Crișanei armele apar rar atestate. Vârfuri de lănci au fost găsite la Banatsko Arandelovo-Podlukány dűlő, M 2, Crvena Crkva-Zoltán-téglavető, M 1, Kiszombor-B, M 72, Timișoara-Pădurea Verde, Újszentiván-Iván téglagyár, M 3, Vršac-Dvorište Eparhie Banata, M 12, Vršac-Ulica Strein, M 1, Ulma-Téglagyár, Vršac-Veliki Rit, Vizejdia, tumulii 1-2[49]. Mormintele se datează preponderent în perioada sarmatică târzie (a doua jumătate a secolului III-secolul IV p. Chr.).

Mai recent, vârfuri de lance au fost descoperite în necropola de la Timișoara–Hladik, în mormintele M 27, M 31, M 40, M 101 și M 112. În două cazuri (M 31 și M 40), lancea era asociată cu o spadă în același mormânt. În M 40 au fost identificate două vârfuri de lance, dintre care unul păstrat fragmentar, iar în mormintele M 40 și M 101 s-au găsit și cuțite[50]. Vârfurile de lance din cele cinci morminte se încadrează tipologic în categoria armelor cunoscute din mediul sarmatic al Câmpiei Pannonice[51]. Necropola de la Timișoara-Hladik este datată în intervalul cuprins între sfârșitul secolului al II-lea și ultimele decenii ale secolului al III-lea p. Chr., însă cronologia acesteia ar putea fi extinsă până la începutul secolului al IV-lea[52]. De asemenea, din tumulii de la Vizejdia, datați între sfârșitul secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea p. Chr., provin piese de harnașament, ceea ce sugerează practici funerare similare în cadrul comunităților din regiune[53].

Celelalte complexe funerare ale sitului V Borș sunt caracterizate printr-un inventar funerar foarte sărac (Fig. 8–10), constând, de regulă, într-un singur vas ceramic, depus exclusiv în zona

[46] Szerbeny 2024, 274-275.
[47] Szerbeny 2024, Figs. 1.4-6, 2.1-3.
[48] Informații T. Szerbeny și A. Vaday.
[49] Grumeza 2014, 114-115.
[50] Bârcă/Florescu 2023, 236, Pl. XVII.1–2.
[51] Bârcă/Florescu 2023, 236, cu bibliografie.
[52] Bârcă/Florescu 2023, 237.
[53] Grumeza 2014, 123.

picioarelor, și în puține obiecte din bronz sau fier (fibule, catarame, cuțite). Starea fragmentară a pieselor, precum și absența unor artefacte pot fi atribuite intervențiilor post-mortem, precum jefuirile și deschiderile repetate ale mormintelor.

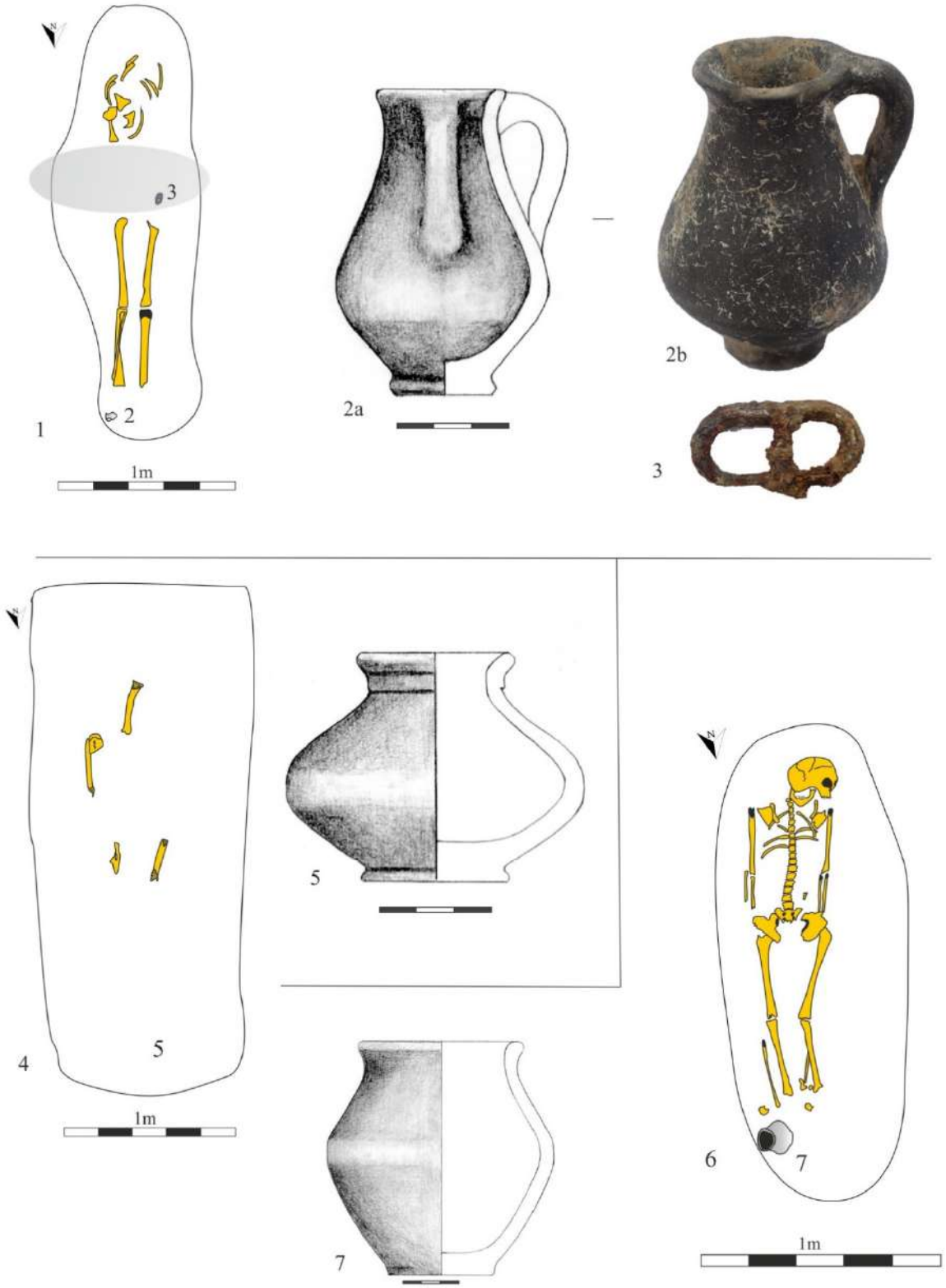

Fig. 8. Mormânt Cx 239: 1. Plan mormânt, 2. Vas ceramic, 3. Cataramă; Mormânt Cx 238: 4. Plan mormânt, 5. Vas ceramic; Mormânt Cx 241: 6. Plan mormânt, 7. Vas ceramic (desene Ș. Lipot).

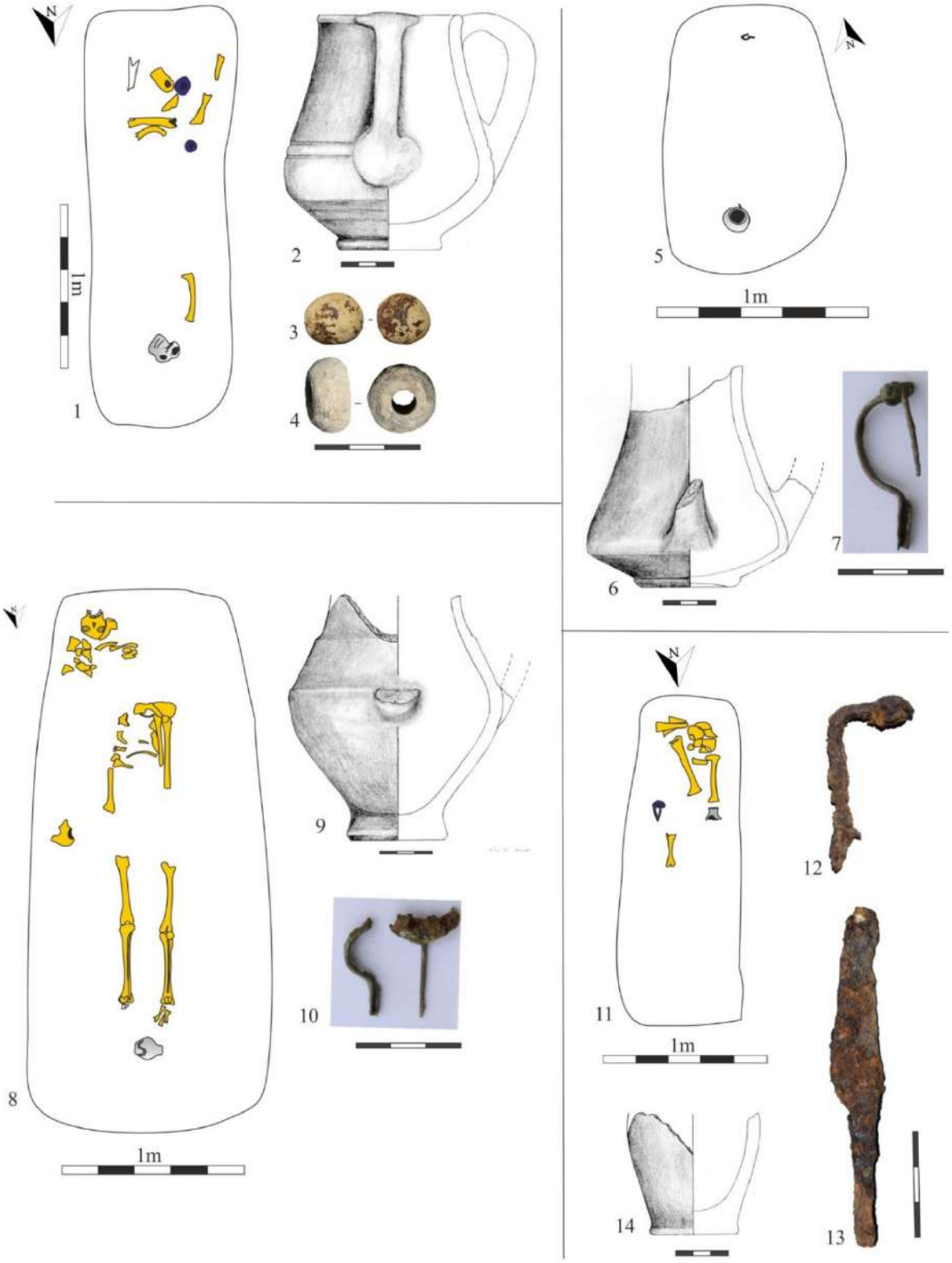

Fig. 9. Mormânt Cx 232: 1. Plan mormânt, 2. Vas ceramic, 3. Mărgică, 4. Fusaiolă; Mormânt Cx 240: 5. Plan mormânt, 2. Vas ceramic, 3. Fibulă; Mormânt Cx 307: 8. Plan mormânt, 9. Vas ceramic; 10. Fibulă; Mormânt 536: 11. Plan mormânt, 12. Fibulă, 13. Cuțit, 14. Vas ceramic (desene Ș. Lipot).

Fig. 10. Mormânt Cx 138: 1. Plan mormânt și detalii, 2. Vas ceramic, 3. Fusaiolă; Mormânt Cx 231: 4. Plan mormânt, 5. Cuțit, 6. Fibulă; Mormânt Cx 150: 7. Plan mormânt, 8. Cataramă.

Concluzii preliminare

Contextualizarea regională a necropolei se înscrie în peisajul funerar complex al zonei Banat-Crișana, unde, în ultimele decenii, au fost identificate tot mai multe necropole atribuite sarmaților. Ansamblul descoperirilor – atât artefactele, cât și practicile funerare – permite datarea necropolei în două faze: prima, cuprinsă între sfârșitul secolului al II-lea și mijlocul secolului al III-lea p. Chr.,

iar a doua, corespunzătoare perioadei sarmatice târzii, mai precis celei de-a doua jumătăți a secolului al III-lea și secolului al IV-lea p. Chr. Această diferențiere cronologică se reflectă în organizarea spațială a cimitirului și în gradul de conservare al mormintelor, complexele mai timpurii fiind mai puțin afectate de deschiderea post-mortem. Dacă în literatura de specialitate din România este utilizat aproape exclusiv termenul de „mormânt jefuit", în cercetările occidentale se preferă o formulare mai neutră – *reopened grave* – care desemnează redeschiderea mormântului fără a presupune din start intenția de jaf. Actul redeschiderii implica un efort considerabil, asumarea unui risc și un evident disconfort, aspecte care fac dificil de explicat de ce unele obiecte erau totuși lăsate în urmă. În acest context, fenomenul poate fi interpretat nu doar ca o acțiune cu finalitate materială, ci și ca un gest cu semnificație simbolică sau chiar ostilă: prin înlăturarea deliberată a unor bunuri funerare cu valoare materială ori de rudenie, defunctul și, implicit, descendenții acestuia erau privați de prestigiu și statut. Totuși, se ridică o întrebare esențială: dacă gestul avea o conotație punitivă, de ce erau afectați aproape toți membrii comunității?

Un alt aspect rar discutat în arheologia românească privește posibilitatea existenței unor ritualuri post-mortem în mediul sarmatic. Putem vorbi despre practici comemorative, despre reveniri periodice la morminte și chiar despre redeschiderea acestora în scopuri rituale? Este cert că în lumea sarmatică ritualurile funerare erau de durată și presupuneau săparea mormântului, amenajarea incintelor circulare, ridicarea tumulilor, desfășurarea banchetelor funerare etc. Prin urmare, nu poate fi exclusă ipoteza prelungirii acestor practici și după momentul înhumării, prin reveniri sau intervenții succesive asupra complexelor funerare. Astfel, fie că avem de-a face cu jafuri, ritualuri comemorative sau acte de pedepsire post-mortem, aceste situații atrag atenția asupra importanței unei cercetări atente a contextelor funerare. Observarea stratigrafiei, a gropilor de intervenție și a succesiunii fazelor de utilizare este esențială pentru a putea înțelege complexitatea și diversitatea acestui fenomen.

Bibliografie:

Aspöck 2011 — E. Aspöck, Past 'disturbances' of graves as a source: Taphonomy and interpretation of reopened Early Medieval inhumation graves at Brunn am Gebirge (Austria) and Winnall II (England). Oxford Journal of Archaeology, 30(3), 2011, 299–324.

Bârcă 2014a — V. Bârcă, Sarmatian vestiges discovered south of the Lower Mures River. The graves from Hunedoara Timișană and Arad, Cluj-Napoca 2014.

Bârcă 2014b — V. Bârcă, Returned foot exterior chord brooches made of a single metal piece (Type Almgren 158) recently discovered in the Western Plain of Romania. Notes on origin and chronology. Journal of Ancient History and Archaeology 1/2, 2014, 21-39.

Bârcă/Florescu 2023 — V. Bârcă, C. Florescu, Necropola sarmatică de la Timișoara – Hladik 1 (jud. Timiș). Observații preliminare, in: D. Aparaschivei et al. (eds.), Varia Archaeologica (III). Situri și peisaje arheologice din spațiul românesc, Cluj-Napoca 2023, 223-266.

Chiappa/Schrader 2025 — O. Chiappa/S. A. Schrader, The Effects of Urban Living on Child, Infant, and Maternal Health: A Comparative Study of Linear Enamel Hypoplasia Between Two Dutch Postmedieval Populations. International Journal of Osteoarchaeology 35/2, e3393 (https://doi.org/10.1002/oa.3393).

Grumeza 2014 — L. Grumeza, Sarmatian Cemeteries from Banat (Late 1st - Early 5th Centuries AD), Cluj-Napoca, 2014.

Grumeza et al. 2013 — L. Grumeza, A. Ursuțiu, G. Copos, Arad 'Barieră'. Cercetări arheologice preventive într-un sit de epocă sarmatică / Arad 'Barieră'. Rescue Excavation in a Sarmatian Period Site, Cluj-Napoca 2013.

Grumeza et al. 2024 — L. Grumeza/A. Ursuțiu/C. I. Tica/Șt. Lipot, Analiza și restaurarea unor piese de centură sarmatice descoperite recent în situl V Borș (județul Bihor). Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare, 6/2024, 207-226.

Grumeza/Ursuțiu 2016 — L. Grumeza/A. Ursuțiu, The Sarmatian Cemetery from Nădlac 3M North, în V. Bârcă (ed.), Orbis Romanus and Barbaricum. The Barbarians around the Province of Dacia and Their Relations with the Roman Empire, Cluj-Napoca, 2016, 283–232

Istvánovits 1999 — E. Istvánovits, Hunkori település maradványai Tiszavasváriban, a Városföldjén. A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve, XLI, 1999, 173–254.

Istvánovits/Kulcsár 1993 — E. Istvánovits, V. Kulcsár, Tükrök a császárkoriés a kora népvándorlás kori barbár népeknél a Kárpát-medencében, in: HOMÉ 30–31/2, 1993, 9–58.

Istvánovits/Kulcsár 2013 — E. Istvánovits/V. Kulcsár, The „upper class" of Sarmatian society in the Carpathian Basin, în M. Hardt, O. Heinrich-Tamáska (eds.), Macht des Goldes, Gold der Macht. Herrschafts-und Jenseitsrepräsentation zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donauraum. Forschungen zu Spätantike und Mittelalter 2 (Weinstadt 2013) 195–209.

Klevnäs 2020 — A. Klevnäs, 'Robbed in Antiquity': Grave opening in seventh-century east Kent – stimulated by cross-Channel influences, Archaeologia Cantiana 141, 2020, 1-24.

Komlósi 2021 — J. Komlósi, Textilmaradványok Magyarország területén a római korban, Acta Iuvenum Sectio Archaeologica V, 2021, 55-87.

Kőhegyi 1994 — M. KőhegyI, Sírrablás a magyarországi szarmatáknál. In G. Lörinczy (ed.) A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. Születésnapijára / Von der Steinzeit bis zum Mittelalter, Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer (Szeged 1994), 277- 283.

Kulcsár 1998 — V. Kulcsár, A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai, Aszód, 1998

Pavlović et al. 2022 — T. Pavlović/L. Grumeza/M. Roksandić/M. Djurić, Taking from the dead: Grave disturbance of Sarmatian cemeteries in the Banat region. International Journal of Osteoarchaeology 32/3, 630-644 (https://doi.org/10.1002/oa.3091).

Raczky/Anders 1997 — P. Raczky/A. Anders, Autópályán a múltba. Gondolatok az M3-as autópálya leletmentési eredményeit bemutató kiállítás kapcsan, Magyar Múzeumok, 2, 1997, 3–8.

Rustoiu 2015 — A. Rustoiu, Magic and memory prehistoric and Roman "antiquities" in Avar Period graves from the Carpathian Basin. Transylvanian Review XXIV/2, 2015, 247–263.

Skóra 2017 — Skóra, K. (2017). Opening of graves in the cemetery of the Wielbark culture in Kowalewko. A preliminary analysis. Fasciculi Archaeologiae Historicae, 30, 2017, 193–210 (https://doi.org/10.23858/FAH30.2017.016).

Szerbeny 2024 — T. Szerbeny, Imitations of Roman Vessels in the Barbaricum: A Case Study on Red Painted Sarmatian Pottery, în: L. Greumeza et al. (eds), The Sarmatians and the Others : Nomadic and Sedentary Cultures in Central and Eastern Europe in the First Half of the 1st Millenium AD. Cluj-Napoca, 2024, 269-299.

Vaday 1997 — A. Vaday, Atipikus szarmata telepjelenség a Kompolt – Kistéri Tanya 15. Lelőhelyén. Agria, XXXIII, 1997, 77–107.

Anexă. Tab. 1:

Nr. mormânt	Cx	Orientare	Dimensiuni	Stare conservare / poziție	Inventar funerar	Observații și date antropologice
1	**138**	NV-SE (?)	L. 2,1 m	deranjat încă din antichitate; s-au păstrat, fără conexiune anatomică, câteva bucăți din craniu, coaste, femure și oasele brațelor	fusaiolă, vas ceramic	mormântul avea sicriu
2	**150**	SV-NE	1,9 x 1,1 m	scheletul era depus în poziție de decubit dorsal, cu picioarele paralele; partea superioară este răvășită; s-au păstrat fragmente din craniu, din brațul drept, din coaste și vertebre; picioarele sunt *in situ*	cataramă fier	probabil adult tânăr (bărbat)
3	**231**	SE-NV	2,6 x 1 m	scheletul era depus în poziție de decubit dorsal, cu palmele pe bazin, piciorul drept fiind întins iar stângul adus spre dreptul; partea superioară a scheletului lipsește; s-a păstrat în poziție anatomică osul superior al brațului drept; coastele sunt împrăștiate (este deranjat în partea superioară)	catarama și un fragment de pumnal	probabil adult tânăr (bărbat)
4	**232**	S-N (?)	1,3 x 0,84 m	a fost complet răvășit; s-au păstrat doar câteva fragmente osteologice umane	vas ceramic, o fusaiolă și o mărgică din os	probabil adult tânăr (bărbat)
5	**236**	S-N	2,7 x 1 m	scheletul era depus în poziție de decubit dorsal, cu bărbia răsucită spre umărul stâng, cu mâinile întinse pe lângă corp; nu este deranjat	oglindă, o fibulă de br. și una de ag., două inele (pe umeri), o brățară de br. la mâna dreaptă și una de ag. la mâna stângă, mărgele pandantiv, un vas ceramic	tânără femeie (18–19 ani)
6	**237**	? groapa: N-S/S-N	2,2 x 1,6 m	a fost deranjat încă din antichitate; oasele nu sunt în poziție anatomică; s-a păstrat craniul, fragmente de coaste și oase de la mâini	două brățări de bronz, fibulă din bronz, o limbă de curea, mărgele, o cataramă din fier	probabil adultă tânără; femeie

7	**238**	? groapa: N-S/S-N	2 x 1 m	a fost deranjat încă din antichitate; s-au păstrat doar patru bucăți fragmentare din oasele lungi, fragmente de pelvis și mandibulă	vas ceramic	probabil adultă tânără; femeie
8	**239**	S-N	2,1 x 0,7 m	a fost deranjat încă din antichitate; scheletul era depus în poziție de decubit dorsal; partea superioară a corpului lipsește; o parte din oase sunt aruncate; picioarele se află în poziție anatomică (deranjat în partea superioară)	cataramă din fier, un vas ceramic	adolescent/ă (12–15 ani)
9	**240**	S-N (?)	1,3 x 0, 84 m	lipsește scheletul total	un vas ceramic, o fibulă de bronz	
10	**241**	SV-NE	2,1 x 0,7 m	defunctul era depus în poziție de decubit dorsal, cu capul întors spre stânga și cu bărbia sprijinită în umărul stâng; mâinile sunt întinse pe lângă corp, iar picioarele sunt drepte, cu genunchii depărtați; nu este deranjat	fragment de cataramă, vas ceramic	probabil adult matur (bărbat?)
11	**278**	? groapa: N-S/S-N	1,1 x 0,5 m	mormânt complet gol	fără inventar	
12	**279**	? groapa: N-S/S-N	0,8 x 0,46 m	a fost deranjat încă din antichitate; câteva fragmente de oase descoperite erau îngrămădite	obiecte fragm. din bronz	probabil adult/ă tânăr/ă
13	**280**	? groapa SV-NE	0,5 x 1,6 m	a fost deranjat încă din antichitate; cele câteva fragmente de oase erau depuse în patru grupe	vas ceramic	copil mic (2,5–3 ani)
14	**287**	? groapa: NE-SV/SV-NE	2 x 0,9 x 0,4 m	mormânt complet gol	fără inventar	
15	**289**	SV-NE	2,1 x 0,9 x 0,44 m	a fost deranjat încă din antichitate, s-au păstrat doar oasele brațelor și fragmente din femure	vas ceramic	adult/ă
16	**290**	?	2,3 x 0,8 x 0,6 m	a fost deranjat încă din antichitate, s-a păstrat doar craniul aruncat în colțul de nord-est al mormântului	fără inventar	probabil adult/ă tânăr/ă

17	**305**	? groapa SV-NE	1,2 x 2,9 m	a fost deranjat încă din antichitate, s-au păstrat doar doua fragmente mici de oase	zăbală fier, lance	
18	**307**	SV-NE	1,2 x, 2,7 x 0,6 m	a fost deranjat încă din antichitate, scheletul a fost depus în poziție de decubit dorsal; craniul este aruncat în colțul de NV; bazinul și coastele lipsesc, s-au păstrat doar membrele superioare și picioarele în poziție anatomică	fibulă, vas	probabil adultă, tânără femeie
19	**309**	SV-NE	1,6 x 0,6 x 0,7 m	a fost deranjat încă din antichitate; scheletul era depus în poziție de decubit dorsal; s-au păstrat doar picioarele în poziție anatomică, acestea fiind întinse pe spate cu genunchii depărtați	fără inventar	adult (probabil bărbat)
20	**323**	? groapa SV-NE/NE-SV	2,9 x 0,9 x 0,7 m	mormânt complet gol	fără inventar	
21	**325**	? groapa SV-NE/NE-SV	2,25 x 1,20 x 0,6	mormânt aproape gol; s-a păstrat un singur fragm. din craniu	fără inventar	
22	**345**	? groapa SV-NE/NE-SV	2,26 x 0,74 x 0,9 m	mormânt complet gol	fără inventar	
23	**346**	? groapa SV-NE/NE-SV	1,74 x 0,65 x 0,6 m	mormânt complet gol	fără inventar	
24	**347**	SV-NE	2,2 x 0,6 x 0,64 m	a fost deranjat încă din antichitate; depus în poziție de decubit dorsal; lipsesc oasele de la gât și până la bazin; craniu răvășit; în poziție anatomică se află mâna dreaptă și membrele inferioare	inel de bronz la mâna dreaptă	adolescent/ă (16–18 ani)

25	**353**	? groapa SV-NE	2,5 x 1,5 x 0,56 m	a fost deranjat încă din antichitate, s-au păstrat câteva oase (humerusul drept, fragmente mici de la picioare, dinți)	fusaiolă	probabil adult/ă matur/ă
26	**535**	? groapa N-S/S-N	2,4 x 1 x 0,5 m	a fost deranjat încă din antichitate; din schelet s-a păstrat doar un femur, care nu este în poziție anatomică	fără inventar	ring probabil adult/a
27	**536**	? groapa S-N	2,3 x 0,8 x 0,23 m	a fost deranjat încă din antichitate; din schelet s-au păstrat bucăți din craniu, tibiile și ulna uneia din mâini	cuțit, fibulă din fier	copil (8–8,5 ani)
28	**537**	? groapa N-S/ S-N	1,5 x 0,56 x 0,7 m	a fost deranjat încă din antichitate; scheletul pare sa fi fost așezat pe spate; s-a păstrat doar piciorul stâng, tibia piciorului drept și antebrațul stâng, în poziție anatomică	fără inventar	adult/ă
29	**538**	? groapa N-S/S-N	2,9 x 0,9 x 0,08 m	mormânt complet gol	fără inventar	
30	**539**	? groapa N-S/S-N	1,9 x 0,8 x 0,4 m	mormânt complet gol	fără inventar	
31	**541**	? groapa SV-NE	0,7 x 2 x 0,4 m	din schelet s-au păstrat doar oasele femurale, aflate în poziție anatomică	fără inventar	adult/ă
32	**530**	N-S	Dm. 1,7 m	complex de formă circulară, în care s-a conturat un schelet uman împreună cu un picior de cal; defunctul se află așezat pe partea stângă, cu capul orientat spre nord; mâna stângă se află sub corp cu palma sub femurul stâng; picioarele sunt îndoite, cu genunchii ridicați, posibil pentru a încăpea în groapă	oase de animale și ceramică fragm.	copil (11–11,5 ani)

doi: 10.66142/Crisia.2025.05

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE PREVENTIVE DE LA SÂNTANDREI – *PALOTA VECHE II* (JUD. BIHOR)

KATÓCZ Zoltán[*]
F. PORSZTNER Kitti[**]
Gruia FAZECAȘ[***]
Doru MARTA[****]
Oana BĂICAN-GEORGESCU[*****]
Ștefan LIPOT[******]
Georgiana Teodora POP[*******]

PREVENTIVE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH FROM SÂNTANDREI – OLD PALOTA II (BIHOR COUNTY)
ABSTRACT

The main goal of this study was to introduce the archaeological site into the literature, but also to clear up some confusion about the names of archaeological sites in this area. The archaeological site of Sântandrei – *Old Palace II / Hemp Mill II* is located on the left (southern) bank of the Criș Repede river, where an area of 2.300 sq.m was excavated in April-May 2023. During the rescue excavations, 20 archaeological features were identified, four of which were contemporary interventions (Cx.1, Cx.15, Cx.18-19). Among the remaining features, we documented a Dacian dwelling (Cx.5), dated to the 1th century BC – 1th century AD; as well as several pits containing no or very few atypical ceramic fragments (Cx.6-7, Cx.12-13, Cx.16-17), which can be dated to the early medieval period (11th–13th centuries AD). Additionally, a stormwater drainage system was identified, consisting of several narrow ditches (Cx.9-11, Cx.14, Cx.20) and a service pit (Cx.8), used for clearing debris. Surface research conducted nearby has shown that the true core of the medieval settlement lies south of the site studied during the preventive excavations. Based on this idea, it is most likely that the ditches discovered during the preventive excavations represent the end of a drainage system for the rural settlement, through which unwanted rainwater was evacuated.

Keywords: Sântandrei, Crișul Repede, archaeological research, archaeological objects, Roman Age, Medieval Age.

Scopul studiului de față este de a oferi câteva informații referitoare la cercetările arheologice efectuate în zona extravilană a comunei Sântandrei, pe malul stâng al Crișului

[*] Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: katocz.zoltan@gmail.com.
[**] Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: fp_kitti@yahoo.com.
[***] Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal/Universitatea din Oradea, Centrul de Studii Interdisciplinare; e-mail: gruia74@yahoo.com.
[****] Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: dorumarta67@yahoo.com.
[*****] Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: oanageorgescu2003@yahoo.com.
[******] Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: stefanlipot@yahoo.com.
[*******] Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca; e-mail: georgiana.pop35@gmail.com.

Repede. Menționăm faptul că în stadiul actual al cercetărilor nu vom detalia o analiză tipo-cronologică complexă asupra materialelor ceramice descoperite, ci doar dorim să introducem rezultatele cercetărilor noastre de teren în literatura de specialitate.

În cadrul proiectului investițional „*Creșterea accesibilității pe drumurile județene în Zona Metropolitană Oradea – Sector III – DJ767C, jud. Bihor*", inițiat de Consiliul Județean Bihor, s-a demarat un diagnostic arheologic intruziv în perioada noiembrie-decembrie 2022, de o echipă formată din Z. Katócz și G. Fazecaș, potrivit autorizației cu nr. 33 din 15.02.2022. Drumul proiectat avea o lungime de ± 5 km, acoperind o suprafața de peste 90.000 mp, așadar s-au trasat un număr de 53 de secțiuni de control, având dimensiunile medie de 1,10 x 12 m. Între Km. 3+030 și 3+160 s-a conturat un complex arheologic, conținând câteva fragmente ceramice atipice, greu de determinat cronologic și un strat de cultură cu urme arheologice sporadice pe întreaga lungime a terenului supus cercetărilor arheologice preventive, care au fost efectuate în primăvara anului următor. Este de reținut faptul că zona vestică și nord-vestică a localității Sântandrei a fost deja menționată în literatura de specialitate, datorită prezenței materialului ceramic descoperit întâmplător în anii precedenți.

Istoricul cercetărilor

Poate cel mai bine cunoscut sit arheologic din această zonă este Sântandrei – *Palota veche I / Topitărie de Cânepă* [Biharszentandrás – *Ópalota I / Kenderáztató*]. Situl arheologic a fost menționat prima oară de Nicolae Chidioșan când face referire la unele materiale ceramice de tip Otomani III, care au fost descoperite pe „malul stâng al Crișului Repede", dar fără a specifica toponimia sitului[1]. Două decenii mai târziu Emődi János publică primele fragmente ceramice din epoca bronzului mijlociu, atribuite culturii Otomani II-III – Wietenberg III[2], ulterior, datele arheologice au fost republicate într-un studiu individual[3]. Puțin mai târziu același autor publică și un ac de bronz, care a fost descoperit într-un strat de cultură alături de materiale Otomani/Wietenberg, datate în faza Reinecke BrC[4]. Se presupune că materialele ceramice atribuite culturii Suciu de Sus descoperite în zona nordică a localității Sântandrei[5] provin tot de la *Palota Veche*. Situl în cauză a fost menționat de mai multe ori în literatura de specialitate în contextul descoperirilor din epoca bronzului[6].

Situl care face obiectul acestui studiu a fost menționat prima dată în literatură cu trei decenii în urmă în contextul cercetărilor de suprafață realizate de Ioan Crișan din anii 1988–1989. Pe un teren situat pe malul stâng al Crișului Repede, în zona fostei *Întreprinderii de Cânepă* [*Kender vállalat*][7], în apropierea renumitului sit arheologic Palota veche I. Crișan a descoperit mai multe fragmente ceramice. De aici cunoaștem ceramică datată în secolele XI–XIII[8], alături de alte fragmente din bronzul târziu / Hallstatt timpuriu[9], care – potrivit registrului de inventar – provin din punctul numit *Ferma legumicolă*. Cu toate că, în registru scrie clar că terenul *Ferma*

[1] Chidioșan 1980, 89, nr. 28.
[2] Emődi 2000, 69-79, 1-23.ábra.
[3] Emődi 2002, 5-8.
[4] Emődi 2003, 16.
[5] Chidioșan 1970, 289; Ordentlich 1974, 146.
[6] Fazecaș 2014, 234, Fig. 2; Fazecaș, Gogâltan 2019, 327-328, nr. 47; Fazecaș et al. 2023, 23, Fig. 3, Fig. 6; Fazecaș et al. 2024, 255, Fig. 2.
[7] Crișan 1990, 140, Pl. XII.
[8] Ceramică inventariată cu nr. 14484 la Muzeul Țării Crișurilor, Oradea.
[9] Ceramică inventariată cu nr. 14486 la Muzeul Țării Crișurilor, Oradea.

legumicolă se află pe malul Crișului Repede, totuși S. Bulzan plasează situl pe malul drept al părăului Peța[10], aproape de drumul județean DJ797, pe terenul situat în apropierea firmei *Fibratex SA*, practic cu 800 m spre sud față de malul Crișului. Pun capăt acestei controverse hărțile topografice vechi din arhiva muzeului, care aparțineau inițial lui Ioan Crisan și pe care acesta a marcat în mod didactic toate siturile identificate și cunoscute de el. În aceste hărți, terenul situat la 450 m spre est de renumitul sit arheologic *Palota veche* a fost marcată o parcelă numit „*Legumicolă / Topitorie de cânepă*", care suprapune exact pe situl supus cercetărilor arheologice preventive efectuate de noi. În concluzie, trebuie subliniat faptul că denumirile *Întreprinderii de Cânepă / Topitărie de Cânepă / Fosta ferma legumicolă / Palota veche II* reprezintă unul și același sit, care constituie subiectul studiului de față.

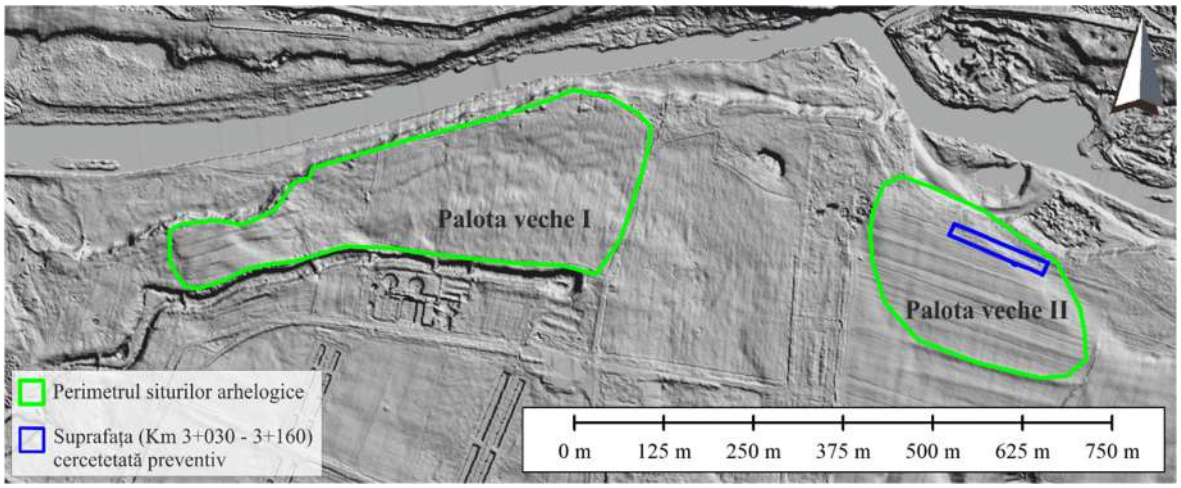

Fig.1: Delimitările siturilor arheologic aflate pe malul stâng al Crișului Repede

Sântandrei este una dintre așezările care au fost menționate în documentele din epoca medievală[11], așadar nu este de mirat că în timpul cercetărilor arheologice pot fi descoperite fragmente ceramice datate în secolele XI–XIII. În estul localității Sântandrei cunoaștem de asemenea două situri, din care provin materiale ceramice și mai timpurii, care pot fi datate între secolele VII–XI[12], cum ar fi situl Sântandrei – *Șanțul inginerilor / Sit. II*[13] și Sântandrei – *Pepinieră*[14]. Sursele scrise menționează o așezare numită *sancto Andrea* încă din perioada 1291–1294[15], iar în 1370 este cunoscut sub denumirea de *Zenthandras*[16]. Biserica sa a fost construită inițial în cinstea Sfântului Apostol Andrei, de la care și-a luat numele și localitatea[17]. Începând cu anul 1913 localitatea apare sub numele de *Biharszentandrás*[18]. Despre importanța medievală a regiunii putem citi în mai multe volume care tratează vechile așezări din județul Bihor[19].

[10] Bulzan 2018, 99.
[11] Crișan 2007, 92, nr. 54.
[12] Dar se poate aminti și situl de la Sânnicolau de Român – *Bereac* (Dumitrașcu, Crișan 1990, 104-105, Pl. XI-XXI).
[13] Fazecaș et al. 2023b, 628.
[14] Dumitrașcu 1978, 65.
[15] DIR. XIII/II, doc. 381 (p. 344).
[16] Jakó 1940, 349.
[17] Bunyitai 1884, 386.
[18] Suciu 1967, 133.
[19] Crișan 2006, 197; Rácz 2007, 258.

Cercetările arheologice preventive

Situl arheologic Sântandrei – *Palota veche II / Topitoria de cânepă II* [Szentandrás – *Ópalota II / Kenderáztató II*] delimitat între Km 3+030 –3+160 ale drumului proiectat a fost supus cercetărilor arheologice preventive pe baza autorizației de săpătură nr. 87 din 31.03.2023, desfășurate în perioada 11 aprilie – 12 mai 2023[20]. Terenul studiat a avut o lungime de 137 m, iar lățimea se varia între 17 și 18,6 m, formând astfel o suprafață totală de ±2.340 mp (0,23 ha). În urma decapării stratului vegetal s-au conturat complexele arheologice în lutul brun-gălbui (pe alocuri maroniu-portocaliu) doar în jumătatea estică a suprafeței. Au fost cercetate și documentate în total 20 de complexe arheologice, compuse din locuințe, gropi menajere și șanțuri de drenaj.

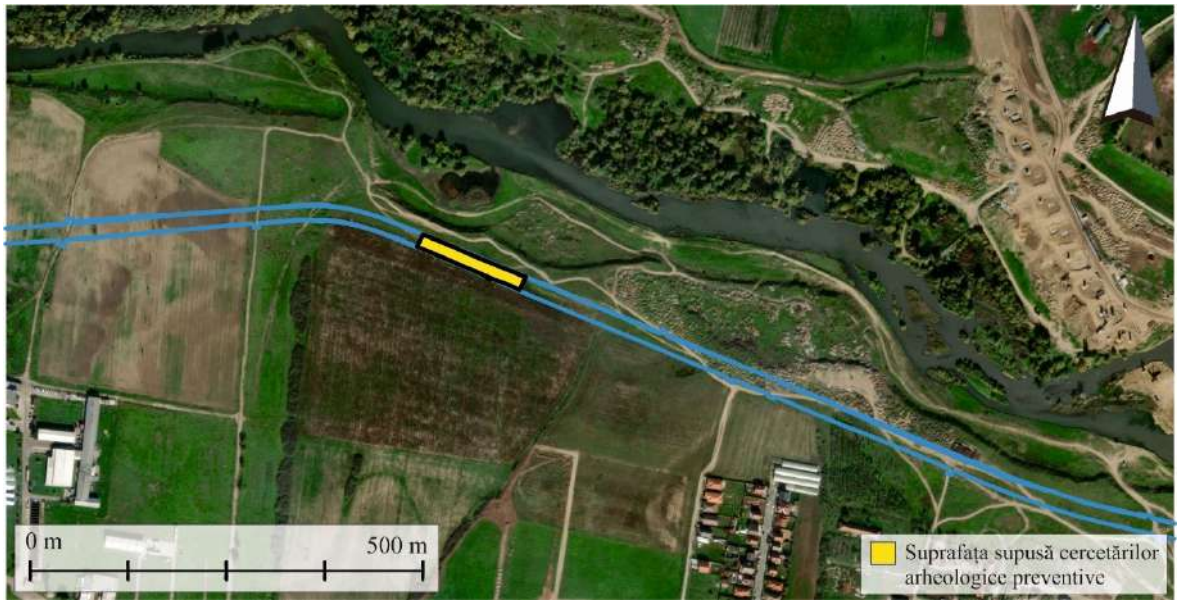

Fig.2: Poziția sitului arheologic Sântandrei – Palota veche II / Topitărie de cânepă II (Km 3+030 –3+160), pe aliniamentul viitorului drum ocolitor

Din cele 20 de complexe identificate, patru sunt intervenții contemporane (Cx.1, Cx.15, Cx.18–19), în unele cazuri conținând deșeuri moderne în umplutura acestora. Câteva gropi erau fără sau cu foarte puține fragmente ceramice, preponderent atipice (Cx.6–7, Cx.12–13, Cx.16–17), care ar putea fi încadrate cronologic în epoca medievală timpurie. Complexele Cx.6, Cx.7, Cx.12 sunt gropi de dimensiuni mici, având diametru între 60 și 90 cm, cu o adâncime de ± 24 cm. Complexul Cx.13 a fost un șanț de drenaj, având o lățime de 1 m și adâncimea de 58 cm, iar lungimea acestuia nu s-a putut determina, deoarece intră sub profilul sudic. Complexele Cx.16 și Cx.17 sunt gropi de forme ovoidale alungite, având lungime între 2 și 3 m, cu o adâncime medie de 25 cm.

În marginea sud-estică a suprafeței supuse cercetărilor arheologice preventive s-a conturat urma unui complex arheologic (Cx.5), cu latura vestică a acestuia intrând sub profilul sudic. Pentru a efectua o cercetare integrală a complexului, aria de cercetare a fost extinsă prin casetarea profilului respectiv. Această extindere a avut dimensiuni de 2 x 4 m, orientat est-vest. Complexul avea o formă patrulateră alungită, cu colțuri rotunjite (Pl.II/4). Cel mai probabil este vorba de o locuință (bordei) semi-îngropată sau de un adăpost sezonier. Gropi de stâlp sau vatră de foc nu

[20] Katócz et al. 2024, 612.

au fost identificate în timpul cercetărilor, ceea ce sugerează o structura simplă a construcției și un rol funcțional obișnuit al acesteia. Este de menționat faptul că un șanț de drenaj care se poate data între secolele XI–XIII și numit Cx.9, a deranjat latura nord-vestică a complexului Cx.5.

Fragmentele ceramice provenite din Cx.5 datează în secolele I î.Hr. – I d.Hr. A fost descoperit relativ puțin material ceramic și oase de animale, însă în jumătatea sudică a complexului au ieșit la suprafață fragmentele unei oale de dimensiuni mari. Grosimea peretelui vasului este de ± 1,5 cm, gura fiind evazată spre exterior, decorată cu un brău alveolat pe umăr (Pl. I). Vasul este întregibil și restaurabil. De asemenea au fost descoperite fragmentele unei căni specifice comunităților dacice (Pl. II/1), o buză de oală (Pl. II/2) și un fragment din peretele unui vas prevăzut cu un buton (Pl. II/3). Acest tip de material ceramic este bine cunoscut de la siturile arheologice Girișu de Criș – *Pietroasa*[21], Biharia – *Grădina CAP*[22], Tășad – *Cetățaua*[23].

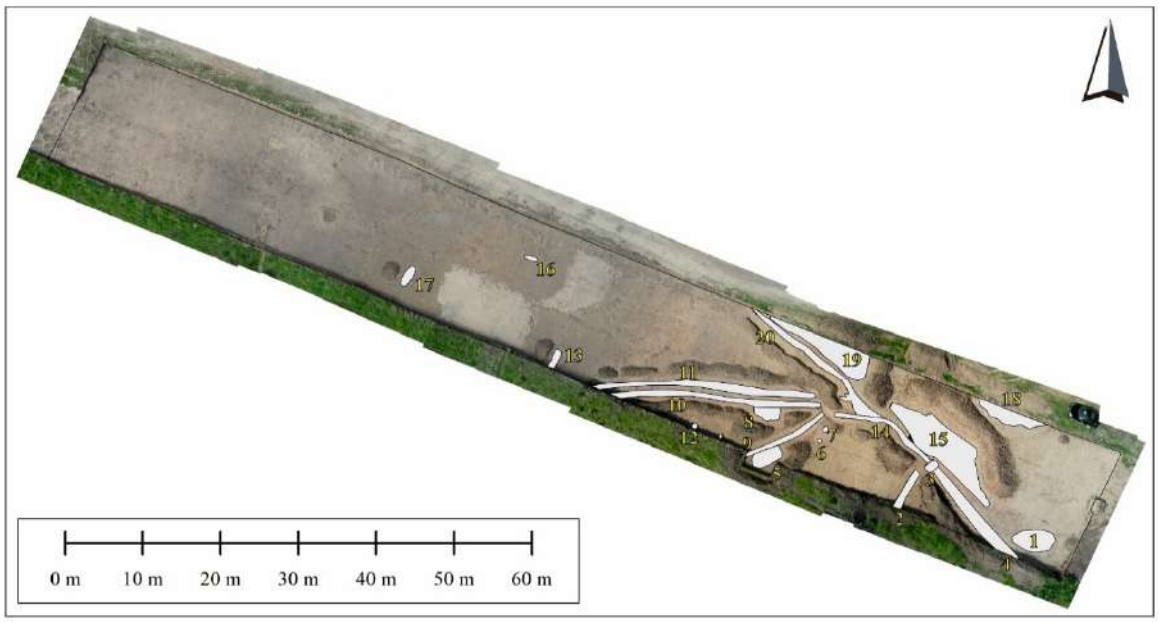

Fig.3: Poziția complexele arheologice pe fotografie aeriană georeferențiată după finalizarea cercetărilor de teren.

Totodată, am identificat un sistem pentru drenarea apelor pluviale, format din mai multe șanțuri înguste (Cx.2, Cx.9–11, Cx.14, Cx.20) și o groapă (Cx.8), cea din urmă utilizată pentru curățarea unora dintre șanțuri (Cx.10) de resturile vegetale. Materialele ceramice recoltate din complexele menționate mai sus sunt foarte puține și extrem de fragmentate, majoritatea putând fi datate în epoca arpadiană (secolele XI–XIII d. Hr.).

Trebuie remarcat că o albie veche a pârâului Peța trecea peste suprafața cercetată, în direcția nord-vest – sud-est, pe care am reușit să o delimităm în timpul cercetărilor arheologice și am numit-o Cx.4, așadar în aceste zone am ajuns și la adâncimea – 0,58 m (față de nivelul de conturare). Probabil acest șanț (Cx.4) a drenat apa Peței până la Criș, însă acest sistem de drenaj a fost distrus în urma lucrărilor moderne / contemporane, cel mai probabil în perioada în care s-au săpat și complexele Cx.1, Cx.15, Cx.18–19 (în umplutura cărora am identificat deșeuri recente). Practic Cx.15 și Cx.19 distrug sau intersectează unele șanțuri de drenaje (Cx.4 și Cx.14

[21] Dumitrașcu, Mărghitan 1971, 49, Pl. I.

[22] Dumitrașcu 1979, 195-196, Fig. 3.

[23] Chidioșan 1981-1952, 83-90; Chidioșan 1983, 138-140, Fig. 8.

și probabil Cx. 3). Lucrările recente care au provocat distrugeri în situl arheologic pot fi semnalate și prin prezența unor stâlpi de beton de mari dimensiuni, care ajungeau până la – 0,50 – 1,00 m adâncime față de nivelul de călcare. Acestea prezentau fundațiile unor stâlpi de beton pentru cabluri de înaltă tensiune.

Materialul arheologic care poate fi datat cu certitudine în secolele XI–XIII, din nefericire, provine din poziții secundare sau din gropi moderne, așadar acestea nu au un context arheologic clar. Fragmentele ceramice specifice acestei perioade cronologice provin din Cx.15 (Pl.III), Cx.19 (Pl.IV/1–4), sau dintr-o groapă, numită Cx.3 (Pl.IV/5), precum și din decaparea stratului vegetal (Pl.V). În timpul decapărilor am identificat sporadic și câteva fragmente ceramice sarmatice, predominant atipice. Ceramica arpadiană este alcătuiră din fragmente din căldări de diferite dimensiuni (Pl.III/4–5; Pl.IV/2, 5; Pl.V/2–3), alături de fragmente de buză (Pl.III/1–2; Pl.IV/1), perete (Pl.III/3) și funduri (Pl.Pl.IV/3–4; Pl.V/1) de oală. Materiale similare au fost identificate la Cefa – *Hotar*[24]; Cefa – *La Păure*[25];Valea lui Mihai – Jánostelke[26], Valea lui Mihai – str. Ady Endre nr.11[27], Valea lui Mihai – scoala Zelk Zoltán[28], Biharia – *Cetatea de pământ*[29], Sânnicolau de Beiuș – *Dealul Bisericii*[30].

Fig.4: Fotografie aeriană cu situl arheologic „Sântandrei – *Palota veche II / Topitărie de cânepă II* după finalizarea cercetărilor arheologice preventive.

Concluzii

Cercetările arheologice preventive efectuate pe aliniametul viitorului drum ocolitor la marginea vestică comunei Sântandrei, între Km 3+030 – 3+130, au relevat în total 20 de complexe arheologice, dar materialul ceramic asociat acestora este relativ puțin. Acest lucru se datorează faptului că terenul studiat se află chiar la picioarele unei terase, într-o zonă mai joasă, unde activitățile moderne și recente au provocat distrugeri semnificative asupra urmelor arheologice.

[24] Crișan 1992, 15-16, Pl. XIII-XVI; Crișan 2007, 46-50, Fig. X.
[25] Crișan 1993, 28-30, Pl. III-V; Crișan 2006, 130, Fig. X.
[26] Romát 2017, 271-272, Pl. 2-6.
[27] Romát 2021, 340-342, Pl. 3–5.
[28] Romát 2021, 343-344, Pl. 2.
[29] Dumitrașcu 1994, 65-71, 187, 202, Fig. 120, Fig. 123; Crișan 2006, 118-119, Pl. XXXVI.
[30] Popa et al. 1984, 30-32, Fig. 11-12; Popa, Chidioșan 1986, 227-232, Fig. 4-6; Crișan 2006, 194-195, Pl. XXXVIII.

Așezarea propriu-zisă de epoca medievală se află cu puțin mai spre sud, pe a doua terasă a Crișului Repede (vezi Fig. 4), unde se regăsesc terenuri agricole de bună calitate. Cel mai probabil, șanțurile descoperite în timpul săpăturilor preventive reprezintă terminația unui sistem de drenaj al așezării rurale, prin care se evacuau apele pluviale nedorite. Aliniamentul drumului ocolitor a atins extrema nordică a acestei așezări, motiv pentru care fragmentele ceramice datate în secolele XI–XIII sunt puține la număr și majoritatea nu au un context arheologic sigur.

Scopul studiului de față a fost de a introduce situl arheologic în literatura de specialitate, dar în același timp de a clarifica anumite confuzii referitoare la denumirea siturilor arheologice din această zonă. Perieghezele efectuate în apropiere au demonstrat că nucleul așezării medievale se afla spre sud de amplasamentul studiat în cadrul săpăturilor preventiv, terenul care va oferi noi posibilități pentru cercetări arheologice viitoare.

Bibliografie

Bulzan 2018 — S. Bulzan, *Locuirile dintre ape. Noi cercetări de suprafață în teritoriul comunei Sântandrei,* în Crisia XLVIIII, 2018. 91–103.

Bunyitay 1884 — Bunyitay V., *A Váradi Püspökség története alapításától a jelenkorig. Harmadik kötet. Egyházak*. Nagyvárad [Oradea], 1884.

Chidioșan 1970 — N. Chidioșan, *Contribuții la cunoașterea grupei Suciu de Sus în contextul epocii bronzului din Crișana*, în SCIV, tom 21, nr. 2., 1970, 287 – 293.

Chidioșan 1980 — N. Chidioșan, *Contribuții la istoria tracilor din nord-vestul României. Așezarea Wietenberg de la Derșida*, Oradea, 1980.

Chidioșan 1981–1982 — N. Chidioșan, *Despre unele practice ritualice la dacii din epoca preromană*, în Satu Mare St. Com. V–VI, 83–92.

Chidioșan 1983 — N. Chidioșan, *Raport asupra săpăturilor întreprinse în satul Tășad, com. Drăgești (jud. Bihor)*, în Materiale și Cercetări Arheologice XV, 1983. 138–142.

Crișan 1990 — I. Crișan, *Așezări, monumente și descoperiri feudale timpurii și feudale din hotarele comunelor Cefa, Nojoid și Sântandrei (jud. Bihor)*, în Crisia XX, 1990, 129–157.

Crișan 1992 — I. Crișan, *Sondajul arheologic de la Cefa – Hotar, județul Bihor*, în Crisia XXII. 1992. 27–38.

Crișan 1993 — I. Crișan, *Săpăturile arheologice de la Cefa - La Pădure, județul Bihor din anul 1992*, în Crisia XXIII, 1993, 9–35.

Crișan 2006 — I. Crișan, *Așezările rurale medievale din Crișana. Secolele X–XIII*, Ed. Muzeului Țării Crișurilor. Oradea, 2006.

Crișan 2007 — I. Crișan, *Cronologia începuturilor așezărilor medievale din județul Bihor și repartiția lor geografică pe baza descoperirilor arheologice,* în Crisia XXXVII, 2007. 89–98.

DIR XIII/II — M. Roller (ed.), *Documente privind istoria României. Veacul XIII*, *Transilvania*, vol. II (1251—1300), seria C. Ed. Academiei R.P.R. București, 1952.

Dumitrașcu1978 — S. Dumitrașcu: *Ceramica românească descoperită in Crișana (sec. VIII-XI)*, în Crisia VIII, 1978. 51–109.

Dumitrașcu 1979 — S. Dumitrașcu, *Descoperiri arheologice Dacice din epoca romană la Biharia*, în Ziridava XI, 1979. 159–214.

Dumitrașcu 1994 — S. Dumitrașcu: *Biharia*, vol. I. Ed. Universității din Oradea, Oradea, 1994.

Dumitrașcu, Crișan 1990 — S. Dumitrașcu, I. Crișan, *Descoperiri și cercetări arheologice din anul 1988 de la Sînnicolau Roman, județul Bihor*, în Crisia XX, 1990, 97–127.

Dumitrașcu, Mărghitan 1971 — S. Dumitrașcu, L. Mărghitan, *Așezari și descoperiri Dacice din vestul și nord-vestul României din sec. III î.e.n. – II. e.n.*, în Sargetia VIII, 1971, 45–55.

Emődi 2000 — Emődi J., *Történelmi adatok Nagyvárad múltjából, I.*, Megjelent a Magyar Művelődési és Közoktatási Minisztérium támogatásával. Literator Könyvkiadó, Nagyvárad [Oradea], 2000.

Emődi 2002 — I. Emődi, *O așezare din epoca bronzului de la Palota Veche*, în Ephemeris Napocensis XII, 2002. 5–35.

Emődi 2003 — Emődi J., *Descoperiri de la sfârșitul epocii bronzului din Bihor*, în A. Chiriac, L. Cornea, C. Ghemiș, G. Moisa (eds.), *In Memoriam Nicolae Chidioșan,* Ed. Muzeului Țării Crișurilor. Oradea, 2003, 115–127.

Fazecaș 2014 — G. Fazecaș, *Sântandrei "Fosta grădină C.A.P.", Bihor County*, în Fl. Gogâltan, C. Cordoș, A. Ignat (eds.), *Bronze Age Tell-like and moundlike Settlements on the Eastern frontier of the Carpatian Basin. History of Research,* Cluj-Napoca, 2014. 233-234.

Fazecaș, Gogâltan 2019 — G. Fazecaș, Fl. Gogâltan, *The Otomani Communities in the Crișuri Rivers Basin A New Perspective on the South-eastern Border of the Otomani-Füzesabony Cultural Complex (OFCC)* în K.P. Fischl, T.L. Kienlin (eds.): *Beyond Divides – The Otomani-Füzesabony Phenomenon Current Approaches to Settlement and Burial in the North-eastern Carpathian Basin and Adjacent Areas,* Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH. Bonn, 2019, 317–349.

Fazecaș *et al.* 2023 — G. Fazecaș, Demjén A., Fl. Gogâltan, *The Archaeological "Way of the Water". Bronze- and Middle Ages Site of Sântion "Dealul Mănăstirii", Bihor County,* în Crisia LII, Supliment nr. 1, 2022. 23–34.

Fazecaș *et al.* 2023b — G.T. Fazecaș, Fechete-Porsztner K., Vajna É.-E., Nagy Zs.-Sz., Tasnádi C., *Sântandrei, com. Sântandrei, jud. Bihor, Punct: Sit II - Șanțul Inginerilor,* în Cronica Cercetărilor Arheologice, campania 2022. București, 2023. 628.

Fazecaș *et al.* 2024 — G. Fazecaș, Fl. Gogâltan, Katócz Z., *The time of the Bronze Age tell settlement from Sântion-Movila Mănăstirii*, în: V. Sava Fl. Gogâltan (eds.): *Epoca bronzului de-o parte și de alta a Carpaților*. Ed. Mega. Cluj-Napoca, 2024, 253–270.

Jakó 1940 — Jakó Zs., *Bihar megye a törtök pusztítás előtt. Település és népiségtörténeti értekezések, 5. Szám,* Sylvester Nyomda Zrt. Budapest, 1940.

Katócz et al. 2024 — Katócz Z., G. Fazecaș, Fechete-Porsztner K., Csokmai G., G. T. Pop, *Sântandrei, jud. Bihor, Punct: Palota veche II / Topitoria de cânepă II*, în Cronica Cercetărilor Arheologice, campania 2023, București, 2024, 612.

Ordentlich 1974 — I. Ordentlich, *Aspecte privind cultura Otomani*, în Crisia IV, 1974. 135 – 151.

Popa, Chidioșan 1986 — R. Popa, N. Chidioșan, *O reședință feudală din secolele XI-XII la Sînnicolau de Beiuș, pe Crișul Negru (jud. Bihor)*, în Materiale și Cercetări Arheologice XVI, 1986, 34–46.

Popa et al. 1984 — R. Popa, N. Chidioșan, A. Lukács, *O reședință feudală din secolele XI–XII la Sînnicolau de Beiuș. Contribuții la istoria Bihorului medieval*, în Revista Muzeelor și Monumentelor, vol. XV, tom. 2, 1984. p.4–18.

Rácz 2007 — Rűcz A., *A régi Bihar Vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*, Debrecen, 2007.

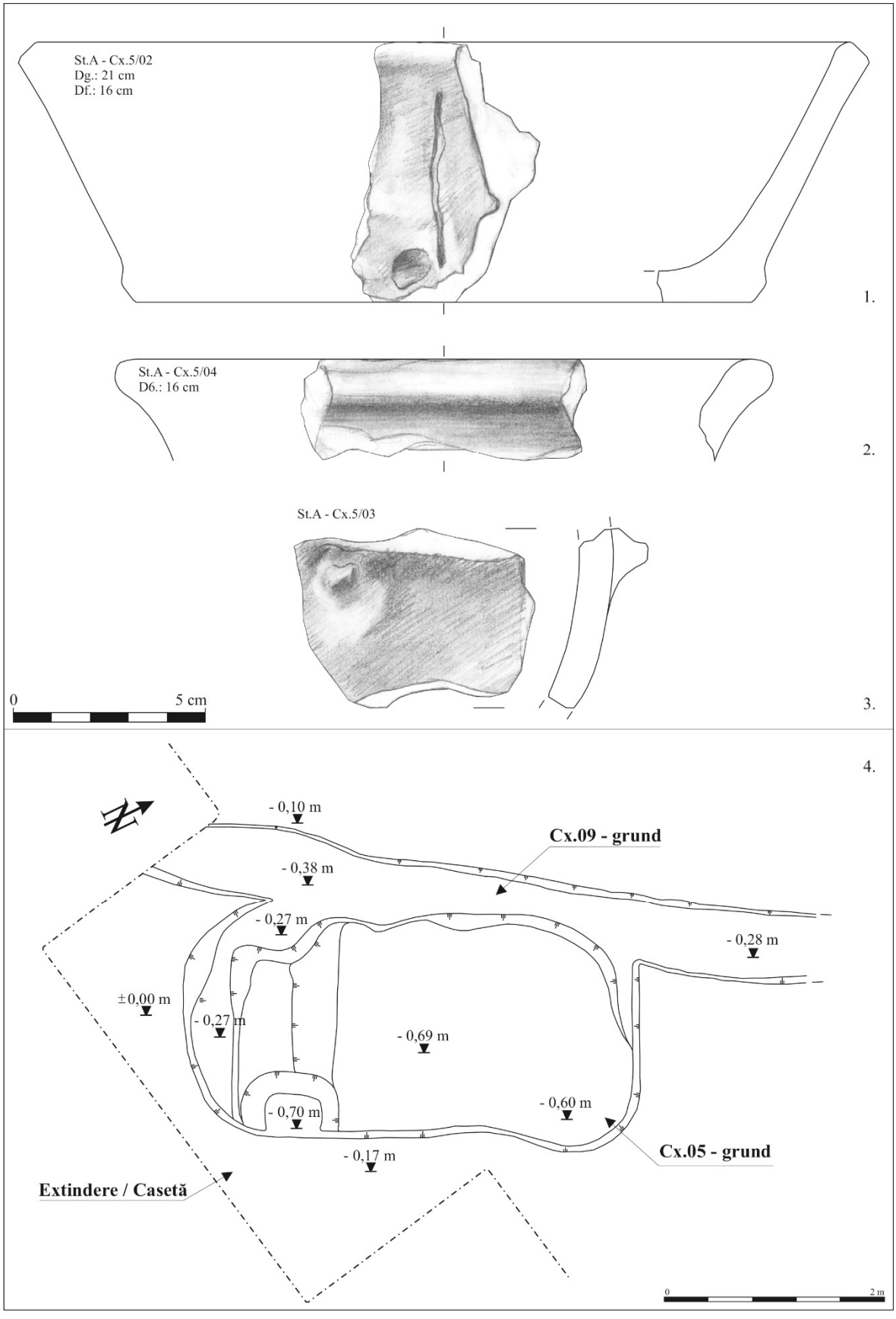
Romát 2017 — Romát S., *Valea lui Mihai (Érmihályfalva) – Jánostelke. Problematica identificării unei așezări arpadiane.* In Fl. Mărginean, I. Stanciu, D. Băcueț-Crișan (eds.), *Locuirea medievală timpurie din Transilvania si vecinătăți,* Orbis Mediaevalis I, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2017, 271–280.

Romát 2021 — Romát S., *Érmihályfalva Árpád-kori leletei*, în Katócz Z., Emődi A., Lakatos A. (eds.), *Istoria închisă în piatră. Studii în onoarea lui János Emődi, la 80 de ani*, Ed. Collegium Varadinum. Oradea, 2021, 335–352.

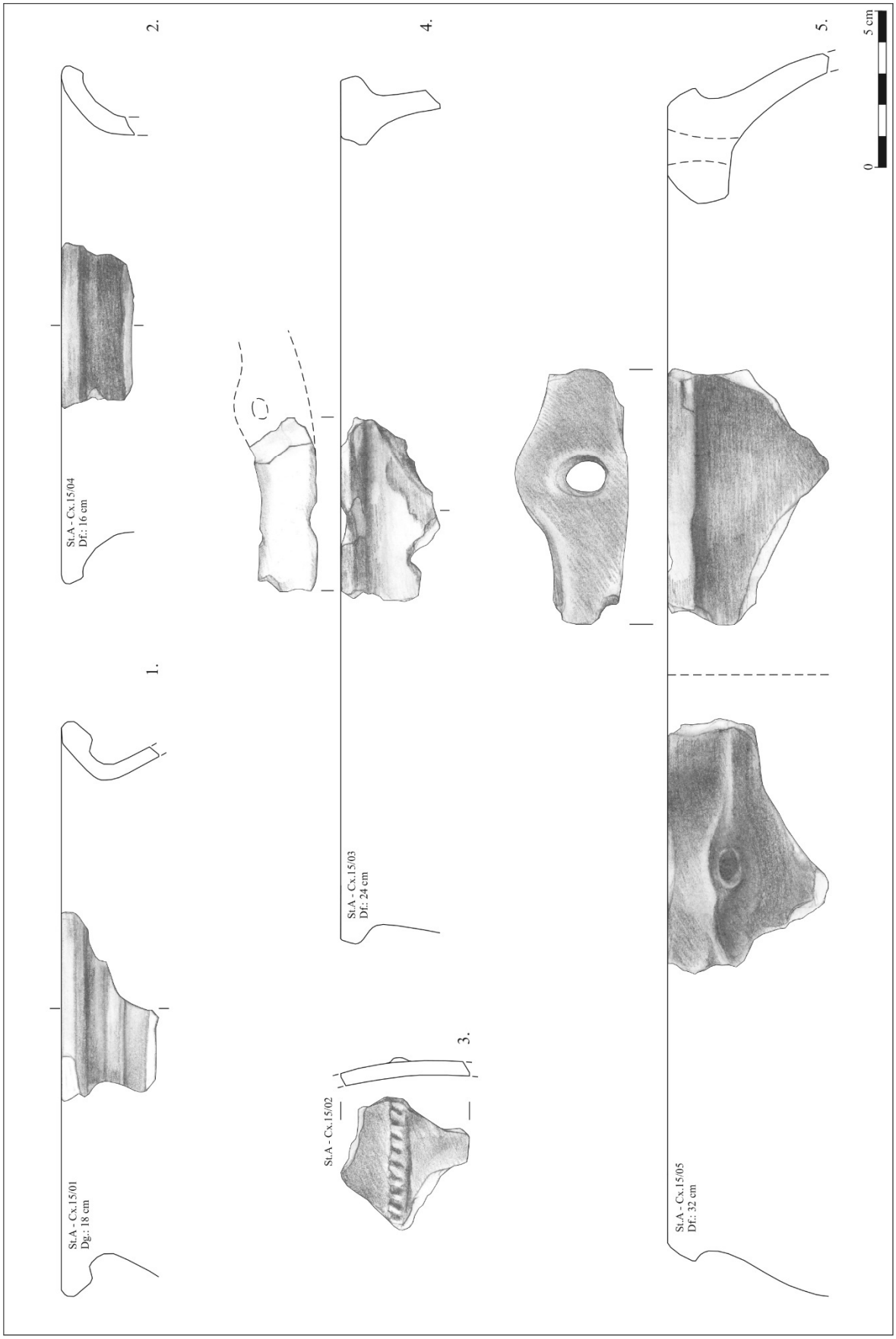
Suciu 1967 — C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol I. I., O–Z, București, 1967.

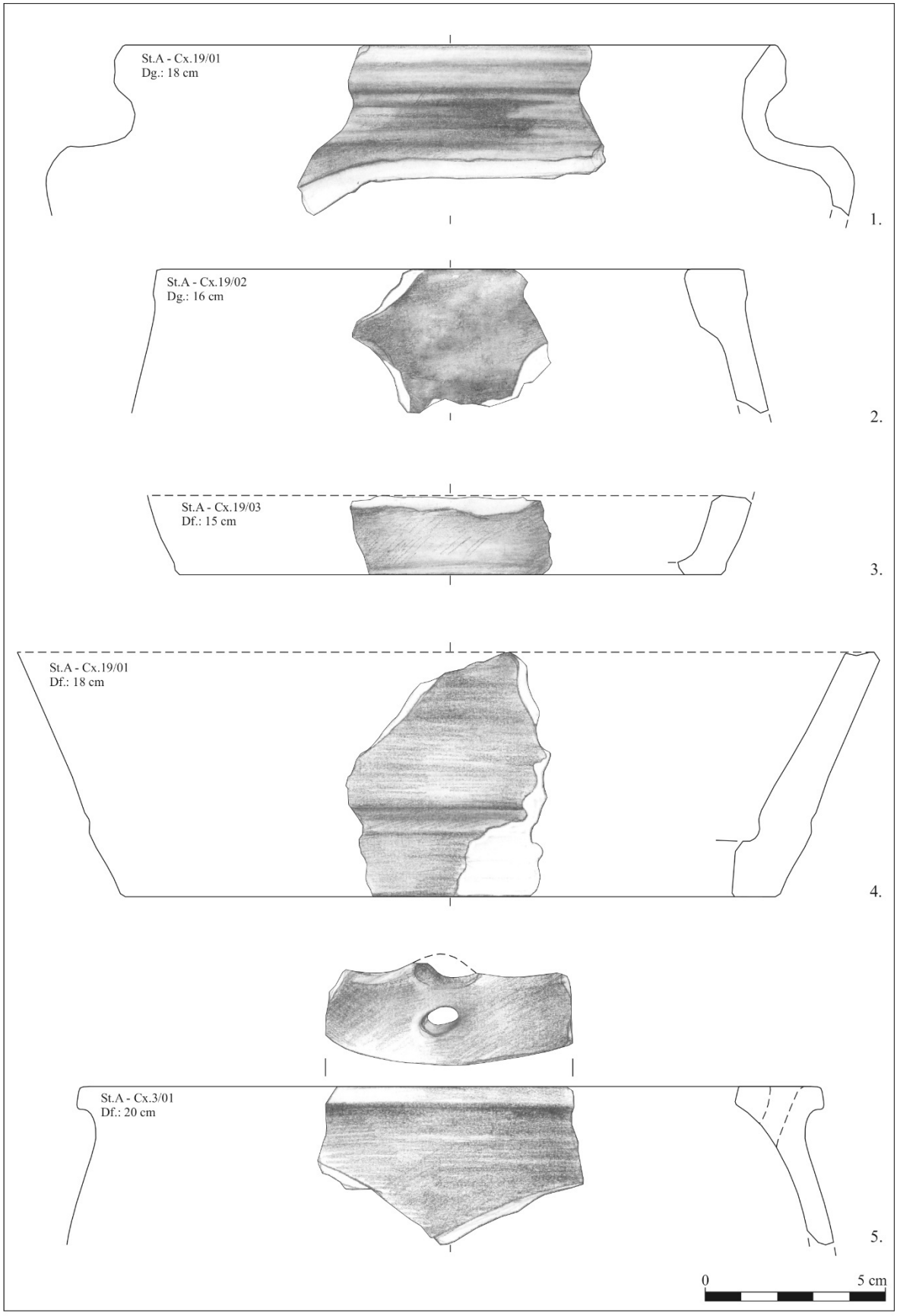

Pl. I

St.A - Cx.5/02
Dg.: 21 cm
Df.: 16 cm
1.
St.A - Cx.5/04
D6.: 16 cm
2.
St.A - Cx.5/03
3.
0
5 cm
4.
- 0,10 m
Cx.09 - grund
- 0,38 m
- 0,27 m
- 0,28 m
±0,00 m
- 0,27 m
- 0,69 m
- 0,60 m
- 0,70 m
- 0,17 m
Cx.05 - grund
Extindere / Casetă
0
2 m

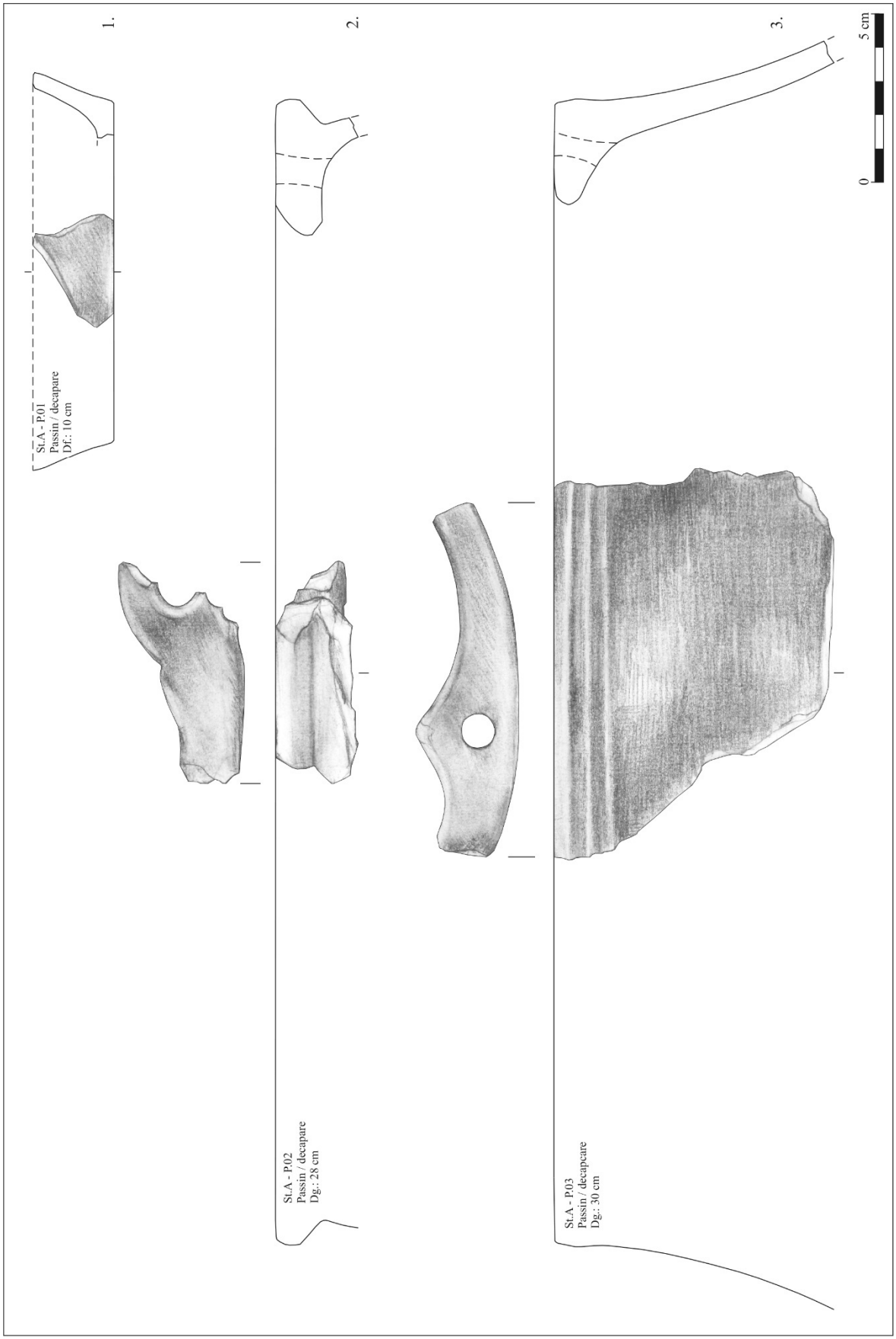
Pl. II

1.
St.A - Cx.15/01
Dg.: 18 cm
2.
St.A - Cx.15/04
Df.: 16 cm
3.
St.A - Cx.15/02
4.
St.A - Cx.15/03
Df.: 24 cm
5.
St.A - Cx.15/05
Df.: 32 cm
0
5 cm

Pl. III

St.A - Cx.19/01
Dg.: 18 cm
1.
St.A - Cx.19/02
Dg.: 16 cm
2.
St.A - Cx.19/03
Df.: 15 cm
3.
St.A - Cx.19/01
Df.: 18 cm
4.
St.A - Cx.3/01
Df.: 20 cm
5.
0
5 cm

Pl. IV

1.
St.A - P.01
Passin / decapare
Df.: 10 cm
2.
St.A - P.02
Passin / decapare
Dg.: 28 cm
3.
St.A - P.03
Passin / decapcare
Dg.: 30 cm
0
5 cm

Pl. V

doi: 10.66142/Crisia.2025.06

SRI LANKAN MARITIME LAW GOES BACK TO THE SECOND CENTURY BC

Faiz MMT MARIKAR*

ABSTRACT

Maritime law, or admiralty law, has a long and rich history dating back to ancient civilizations. Early maritime law emerged as seafaring communities established rules and customs to regulate the conduct of ships and their crews, ensure the safety of trade, and resolve disputes over maritime matters. Here's a look at the development of maritime law in several ancient civilizations. No review articles were discussed about Sri Lankan Maritime law which goes back to the second century. This paper explains the inscription located in Nagadvipa (Nainativu) that prevailed during the Second Century CE and unearthed an inscription Godavaya Viharaya in Ambalanthota which could be assigned to the second century CE. Those two records explain the importance of Maritime law to the world was opened in this small unknown Sri Lankan country before others thought about it.

Keywords: Maritime law, ancient civilizations, Inscription, Nagadvipa (Nainativu), Godavaya Viharaya.

Introduction

History of world Maritime law

Maritime law, also known as admiralty law, is a specialized body of law governing nautical issues and private maritime disputes. Its origins date back to ancient civilizations, where early seafaring communities developed rules and customs to regulate the conduct of ships, sailors, and merchants, ensuring the safety of trade and navigation across seas and rivers (Melnyk and Onyshchenko, 2021). The earliest records of maritime law can be found in the codes of the ancient Mesopotamians, Greeks, and Romans, such as the Rhodian Sea Law and the Lex Rhodia de Jactu, which established principles for dealing with jettisoned cargo and shared losses (Ignjatovic and Djordjevic, 2020). Throughout history, these laws evolved, influenced by the practices of medieval maritime powers like the Hanseatic League, and later by modern nations that expanded upon these foundations to create the comprehensive framework of international maritime law we know today. Modern maritime law encompasses a wide range of issues, from shipping contracts and cargo disputes to environmental regulations and piracy, reflecting the vital role of oceans and waterways in global commerce and international relations.

Mesopotamia and the Code of Hammurabi (circa 1750 BCE); The Code of Hammurabi, one of the earliest known sets of laws, included provisions that dealt with maritime matters. These provisions outlined rules for the chartering of ships, payment of sailors, and liability for lost or damaged cargo (Adamo and Al-Ansari, 2020). They addressed issues such as the responsibilities

* General Sir John Kotelawala Defense University, Ratmalana, Sri Lanka; e-mail: faiz@kdu.ac.lk.

of shipowners and merchants, and the penalties for negligence or theft. Ancient Egypt (1500 - 2300 BCE); While there are no specific recorded codes of maritime law from Ancient Egypt, the Egyptians were active traders along the Nile and in the Mediterranean Sea (Khalil, 2023). They developed customs related to the ownership, operation, and leasing of boats. The transportation of goods along the Nile was crucial for commerce, and there were likely local practices and agreements governing these activities.

Phoenicians (circa 1200-800 BCE). The Phoenicians, known as expert seafarers and traders, established some of the earliest known rules of navigation and trade (Trad, 2021). While no formal code of maritime law from the Phoenicians survives, their trading practices influenced other cultures. They established maritime routes and trading networks throughout the Mediterranean, and their customs contributed to the development of later maritime laws. Ancient Greece (circa 900-146 BCE) Greek city-states, such as Athens, developed laws related to maritime trade and shipping. The Rhodian Sea Law, attributed to the island of Rhodes around 800 BCE, was one of the earliest and most significant compilations of maritime laws (Filho, 2020). It addressed issues like jettison (the act of throwing cargo overboard to lighten a ship in distress), salvage rights, and the division of losses between shipowners and cargo owners. The Rhodian laws were highly respected and influential in the Mediterranean region, and parts of them were later incorporated into Roman law.

Roman Empire (27 BCE - 476 CE). The Romans developed a comprehensive set of maritime laws that were built on Greek, particularly Rhodian, precedents. Roman law, particularly the "Lex Rhodia de Jactu" (Rhodian Law of Jettison), governed maritime activities and established legal principles that are still recognized today, such as the division of losses and salvage rights (Leidwanger, 2020). Roman law also addressed issues like piracy, contracts for maritime loans, and the liability of shipowners and masters. The Romans established courts specifically to handle maritime disputes, and their laws heavily influenced the development of medieval European maritime law.

Byzantine Empire (330-1453 CE), the Byzantine Empire continued the Roman tradition of maritime law (Haldon, 2020). The "Basilika", a legal code compiled in the 9th century, included provisions related to maritime law, much of which was based on earlier Roman and Rhodian principles. The Byzantines also developed the "Nomos Rhodion Nautikos" (Rhodian Maritime Code), which provided detailed regulations on shipping, including rules for hiring sailors, handling cargo, and dealing with accidents or piracy.

India and the Laws of Manu (circa 200 BCE - 200 CE). In ancient India, the "Manusmriti" or "Laws of Manu", one of the earliest legal texts, included references to maritime activities, such as the duties of shipowners and sailors, as well as penalties for negligence or damage to cargo (Muller and Buhler, 2022). Indian ports like Lothal in the Indus Valley Civilization were important centers of trade, suggesting that maritime customs and rules were crucial to economic activities. China (Han Dynasty, 206 BCE - 220 CE) in ancient China, maritime trade flourished along rivers and coastal areas (So, 2020). The Chinese had regulations regarding shipbuilding, navigation, and trade, especially during the Han Dynasty when the Silk Road extended to maritime routes. The government regulated the conduct of merchants, the construction and use of ships, and imposed taxes and duties on maritime trade. Islamic Caliphates (7th - 13th Century) Islamic law, or Sharia, included provisions related to maritime commerce, which were influenced by pre-existing laws from conquered regions and local customs (Ahmad and Zulkiffle, 2023). Islamic jurists and scholars compiled these rules into treatises, addressing issues such as trade

agreements, piracy, and the conduct of sailors. The development of maritime law during the Islamic Golden Age was significant in the Indian Ocean and the Mediterranean, facilitating trade between Europe, Africa, and Asia.

Thus, the history of maritime law in Sri Lanka not only contributes to our understanding of local governance and trade in antiquity but also illustrates how ancient practices have continued to influence and shape international maritime law over millennia, creating a continuous thread from the past to the present. There are no records about the Sri Lankan perspective and this paper highlights the importance of Sri Lankan Maritime law was introduced before the world talks about it.

Methodology

The study of inscriptions from the Galle Maritime Museum, Sri Lanka, involves a comprehensive methodology to analyze their historical, linguistic, and cultural significance. The methodology is structured to ensure the accurate interpretation of the inscriptions while preserving the integrity of the original materials. The following steps outline the research approach:

Collection and Documentation

Identification of Inscriptions: Begin by identifying the inscriptions housed in the Galle Maritime Museum. Catalog the inscriptions by their location, size, material (stone, metal, pottery, etc.), script, and any visible iconography or decoration. Photographic documentation is used as high-resolution photography to capture images of each inscription from multiple angles, ensuring clear visibility of the text and any associated symbols. Infrared or ultraviolet imaging may be used to enhance the readability of faded or worn inscriptions. Digital scanning employed 3D laser scanning or digital imaging techniques to create detailed digital replicas of the inscriptions. This ensures preservation and allows for more detailed analysis.

Transcription and Translation

Paleographic analysis, in this study the script style and letterforms to determine the inscription's date and origin. Compare with known examples of scripts from different periods in Sri Lankan history (e.g., Brahmi, Sinhala, Tamil scripts). Transcription was accurately transcribing the text of each inscription using standardized notation. Where characters are missing or unclear, note ambiguities and alternative readings. Translate the transcribed text into a contemporary language (e.g., English or Sinhala) while preserving the original meaning and context. Consult with experts in ancient languages, including epigraphists and historians, to ensure the accuracy of translations.

Contextual Analysis

Historical context, situate each inscription within its historical and cultural context by cross-referencing with historical records, archaeological findings, and other inscriptions from the same period. Consider the political, social, and economic circumstances during which the inscriptions were created.

Preservation and Publication

Conservation efforts mean working closely with museum conservators to ensure that all inscriptions are properly preserved and protected from environmental damage, such as humidity, light exposure, and handling.

This methodology ensures a rigorous, interdisciplinary approach to studying the inscriptions from the Galle Maritime Museum, providing a deeper understanding of their

historical significance, the cultural context of maritime law, and the role of Galle as a crucial node in ancient maritime trade networks.

Results

The Nagadvipa inscription

The oldest found inscription. One of the major indicators that established commercial sovereignty of ancient Sri Lankan trade in the Indian Ocean is the maritime law that was in operation during the historic period (Figure 1). It had been drafted to strengthen the economy of the country. One of the descriptive records that show the nature of maritime law in ancient Sri Lanka is the inscription located in Nagadvipa (Nainativu) of the Jaffna Peninsula. It describes the provisions of the maritime law of the country that prevailed during the second century CE. This inscription was commissioned by King Parakramabahu 1 (1153-1186 AD). This inscription announces the legal levies that should be imposed in the case of damaged foreign ships within the limits of the Sri Lankan seaboard. It commands that all foreign ships arriving in Sri Lanka be allowed to anchor at her ports but in the case of a damaged ship that carried Horses and Elephants within the limits of the seaboard of the country, a quarter of the total number of horses and elephants should be sent to the government treasury as a fine. In the case of foreign ships that carried other goods, the fine would have been half of the total goods carried. Nagadvipa inscription was set up at the ancient port in Uratota (Kytes).

Nagadvipa inscription location. The Nagadvipa (Nainativu) inscription was found on the island of Nagadvipa, which was historically known as a significant religious and commercial center in northern Sri Lanka. The island was strategically located along ancient maritime trade routes connecting South Asia with Southeast Asia, the Middle East, and the Mediterranean. The inscription is believed to date back to the early centuries of the Common Era, possibly around the 2nd to 4th century CE, based on the script and language used, which resembles other Brahmi inscriptions found in Sri Lanka from the same period.

The content of the Nagadvipa inscription is maritime trade and taxation. The inscription refers to regulations governing maritime trade, specifically the collection of taxes or duties from ships using the port facilities of Nagadvipa. Similar to the Godavaya inscription, it indicates the imposition of taxes on goods and merchandise transported by sea, suggesting a structured system of customs management at the port.

Support for religious establishments is a key thing and the inscription mentions that a portion of the revenues collected from these maritime taxes was to be allocated to local religious institutions, likely Buddhist monasteries or shrines located on the island. This demonstrates the pattern of dedicating a share of commercial income to religious establishments, as seen in other parts of ancient Sri Lanka.

Royal decree and administration furthermore explain the text implies that the decree was issued by royal authority, reaffirming the central role of the state in regulating maritime activities. It also hints at the presence of local administrators or officials responsible for enforcing these regulations and overseeing the collection of taxes. The significance of the Nagadvipa inscription was the regulation of maritime commerce like the Godavaya inscription, the Nagadvipa inscription provides evidence of the regulatory framework surrounding maritime commerce in ancient Sri Lanka. It shows that ports like Nagadvipa were not only strategic points for trade but also centers of administration where state authorities exerted control over economic activities.

Integration of trade and religion was the main focus that the inscription highlights the integration of economic and religious life in ancient Sri Lanka. The allocation of maritime taxes to religious establishments suggests a close relationship between commerce and religion, with temples and monasteries playing a role in the local economy and potentially even in trade networks.

Role in regional trade networks is a focal point where Nagadvipa's location made it a key hub in the Indian Ocean trade routes. The inscription's reference to maritime taxes points to the island's significance as a port of call for ships engaged in long-distance trade, including routes linking the Roman Empire, India, and Southeast Asia. This emphasizes the importance of Sri Lankan ports in facilitating regional and intercontinental commerce.

Cultural and political insights that the inscription reflects the administrative practices of the time, revealing the mechanisms by which ancient Sri Lankan rulers maintained control over strategic ports and facilitated trade. The mention of a royal decree also suggests a centralized approach to governance and economic management.

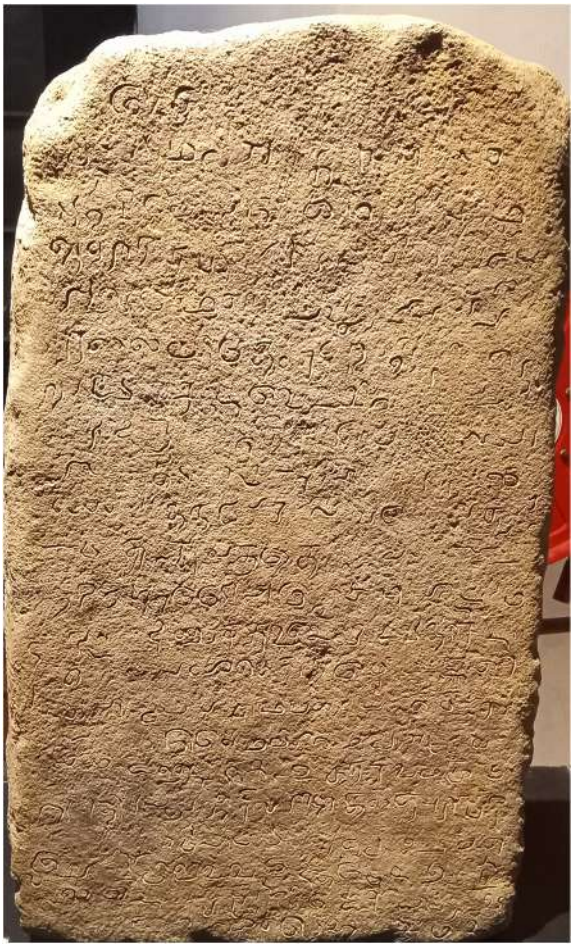

Figure 1. Nagadvipa inscription (Now at National Maritime Museum, Galle, Sri Lanka)

The Nagadvipa inscription, much like the Godavaya inscription, offers valuable insights into the ancient maritime law and trade practices of Sri Lanka. It highlights the role of state authorities in regulating trade, the importance of ports in the regional and international exchange of goods, and the intertwined nature of economic and religious life. These inscriptions together help to reconstruct the broader picture of maritime activities and governance in ancient South Asia, demonstrating that trade regulation and religious patronage were deeply interconnected aspects of the political and economic landscape.

The Godavaya inscription

The ancient monastery called Godavaya Viharaya in Ambalanthota of the Hambanthota District unearthed an inscription that describes custom duties that were levied at ports when an exchange of goods has been recovered. This inscription, which could be assigned to the second century CE, further describes the custom duties imposed at the port had to be donated to the Gotapabba Viharaya by order of the King. These two inscriptions represent clear evidence of the nature and formal structure of the maritime law of modern Sri Lanka

The second incidence was an inscription similar to the one at Godavaya, relating to maritime law, is located in Nagadvipa, also known as Nagadeepa or Nainativu, an island in the Jaffna District of Northern Sri Lanka. The inscription at Nagadvipa, like the Godavaya inscription, provides insight into the regulation of maritime trade and the role of ports in ancient

Sri Lanka. The Godavaya inscription, unearthed at the Godavaya Viharaya in Ambalanthota, Sri Lanka, is a significant archaeological find that dates back to the 2nd century CE. This ancient inscription provides valuable insight into maritime law and trade practices in the region during that period. Here is a closer look at its context and content:

Location of the inscription. It was discovered at the Godavaya Viharaya, an ancient Buddhist monastery located near the mouth of the Walawe River in Ambalanthota, on the southern coast of Sri Lanka. The site is close to the ancient port of Godavaya, which was an important maritime trading center during the early centuries of the Common Era. The inscription is assigned to the 2nd century CE, based on its script style and paleographic analysis. It is written in early Brahmi script, which was used widely in ancient South Asia.

Maritime taxation and trade which was the Godavaya inscription is primarily concerned with maritime trade and the taxation of goods passing through the port. It records a royal decree that stipulates the levying of customs duties on ships arriving at the port. The revenue collected from these duties was to be donated to the Godavaya Viharaya, indicating a connection between the state, trade, and religious institutions.

Donation to the monastery is a key message from the inscription mentions that a portion of the revenue collected from maritime trade was designated as a donation to support the monastic community at Godavaya. This reflects the close relationship between commerce and religion in ancient Sri Lanka, where trade revenues often funded religious establishments. Administration and oversight are the inscription suggests that the port was under royal control, with officials appointed to oversee the collection of duties. It provides evidence of an organized administrative system managing maritime trade and taxation in ancient Sri Lanka.

Evidence of early maritime law reflects the inscription is one of the earliest records of maritime law in South Asia. It reveals how ancient societies managed and regulated maritime commerce, including the imposition of taxes on goods transported by sea. This reflects an understanding of the importance of maritime trade to the economy and the need for structured regulation.

Insights into ancient trade networks is evidence from the Godavaya was strategically located along the maritime trade routes that connected the Roman Empire, the Arabian Peninsula, India, and Southeast Asia. The inscription suggests that the port was an active hub in these trade networks, facilitating the exchange of goods like spices, gems, pearls, and silk.

The interconnection of religion and commerce, which was observed from the inscription, provides a glimpse into the socio-economic fabric of ancient Sri Lanka, where religious institutions like monasteries played a role in economic activities. The fact that a portion of maritime taxes was donated to the Godavaya Viharaya demonstrates the symbiotic relationship between the state, religion, and trade.

Cultural and historical context mainly use the Brahmi script and the content of the inscription offers insights into the cultural and political landscape of Sri Lanka during the 2nd century CE. It illustrates the influence of Indian culture and the spread of Buddhism, along with the local adaptation of administrative practices to manage maritime commerce.

The Godavaya inscription is a vital piece of evidence for understanding the maritime history of ancient Sri Lanka. It sheds light on how trade was conducted and regulated, the role of ports like Godavaya in regional trade networks, and the integration of economic, political, and religious spheres in early South Asian societies. The inscription also adds to the broader understanding of maritime law's evolution in the ancient world, particularly in the Indian Ocean region.

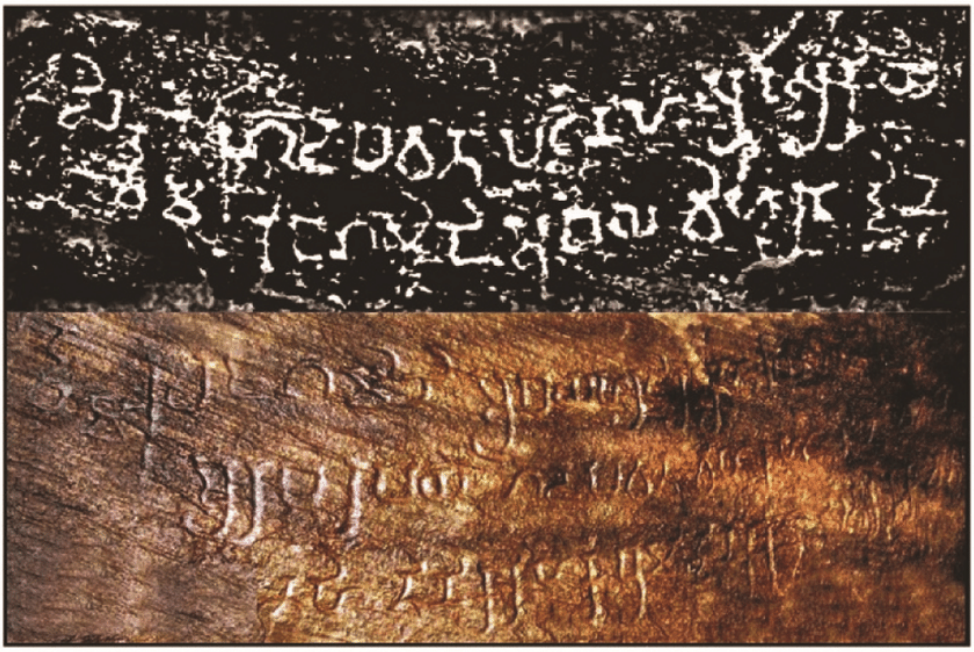

Figure 2. Godavaya inscription (National Museum, Colombo, Sri Lanka)

Discussion

Ancient maritime law was primarily rooted in the customs and traditions that evolved within seafaring communities. Much of this early legal framework focused on regulating trade and commerce, establishing rules for contracts, handling cargo, and resolving disputes to ensure safe and fair conduct at sea (Van Hoof et al., 2020). The laws also addressed risk-sharing mechanisms, such as the division of losses between merchants and shipowners in cases of jettison or piracy. Additionally, the development of maritime law was heavily influenced by religious texts and local cultural practices, reflecting the values and beliefs of various societies. These ancient legal principles laid the foundation for modern admiralty law, with enduring concepts like liability, salvage rights, and risk-sharing remaining central to contemporary international maritime law.

The evolution of maritime law in Sri Lanka offers a unique perspective on the development of international maritime law, illustrating how local customs and regulations influenced and were influenced by broader global trends. Ancient maritime laws in Sri Lanka, evidenced by inscriptions like those found at Godavaya and Nagadvipa, reflect a sophisticated understanding of maritime governance and trade practices as early as the 2nd century CE. These inscriptions provide insight into the regulation of ports, the levying of taxes on trade, and the allocation of revenues to religious and state authorities, demonstrating the importance of maritime law in managing commercial activities and supporting economic and cultural institutions.

Sri Lanka's strategic location at the crossroads of major Indian Ocean trade routes made it a hub of international maritime activity, connecting the East and the West. Ancient Sri Lankan ports, such as Galle, Mantota, and Godavaya, were vital links in the network of maritime trade that spanned from the Roman Empire to China. This international engagement necessitated the development of local maritime laws that could effectively regulate trade, protect merchant interests, and resolve disputes. As Sri Lankan ports became centers of commerce, their laws and practices began to interact with those of other trading nations, contributing to the body of customary maritime law that underpins today's international regulations (Gunawardhana, 2022).

Over time, as trade expanded and globalized, many principles of ancient Sri Lankan maritime law such as those related to taxation, customs duties, and the protection of maritime assets found resonance in broader maritime traditions (Couper, 2020). These principles helped shape the rules that would later be codified in international treaties and conventions, such as the "Law of the Sea". Sri Lanka's maritime regulations, influenced by Indian, Roman, and Arab traditions, became part of a shared legal heritage that shaped the maritime laws of the Indian Ocean region.

In the modern era, international maritime law has continued to build on these ancient foundations, incorporating elements like the equitable distribution of losses, salvage rights, and piracy regulation concepts that were already present in the early maritime practices of Sri Lanka. Today, Sri Lanka is a signatory to key international maritime conventions, such as the United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS), aligning its legal framework with global standards while reflecting its ancient legacy in maritime law.

References

Adamo, N. and Al-Ansari, N., 2020. In Old Babylonia: irrigation and agriculture flourished under the Code of Hammurabi (2000-1600 BC). Journal of Earth Sciences and Geotechnical Engineering, 10(3), pp.41-57.

Ahmad, N. and Zulkiffle, N., 2023. Navigation Rights in Islamic Tradition and Modern International Law. Navigation, 19(3), pp.251-266.

Couper, A., 2020. Sailors and traders: a maritime history of the Pacific peoples. University of Hawai 'i Press.

Filho, E.C.D.M., 2020. The law of the sea in history: A study departing from the maritime spaces. Perth International Law Journal, 5, pp.43-62.

Gunawardhana, P., 2022. Maritime Trade Pattern and Early Urbanism in the Jaffna Peninsula of Northern Sri Lanka. Ancient Lanka, 1.

Haldon, J., 2020. Warfare, state and society in the Byzantine world 565-1204. Routledge.

Ignjatovic, M. and Djordjevic, A., 2020. The Maritime Code in Roman, Byzantine Law and the Law of Slavic People (English Language). Ius Romanum, p.445.

Leidwanger, J., 2020. Roman seas: a maritime archaeology of eastern Mediterranean economies. Oxford University Press, USA.

Khalil, E., 2023. The Nile: A Maritime Pacemaker in Roman Egypt. In Rivers and Waterways in the Roman World (pp. 115-128). Routledge.

Melnyk, O. and Onyshchenko, S., 2021, December. Ensuring safety of navigation in the aspect of reducing environmental impact. In International Symposium on Engineering and Manufacturing (pp. 95-103). Cham: Springer International Publishing.

Muller, F.M. and Buhler, G., 2022. The laws of Manu. Taylor & Francis.

So, B.K., 2020. Prosperity, region, and institutions in maritime China: The South Fukien pattern, 946–1368 (Vol. 195). Brill.

Trad, A., 2021. The Societal Transformation Framework: The Nation of Semites–The Phoenicians. In Management and Conservation of Mediterranean Environments (pp. 227-259). IGI Global.

Van Hoof, L., Van den Burg, S.W.K., Banach, J.L., Röckmann, C. and Goossen, M., 2020. Can multi-use of the sea be safe? A framework for risk assessment of multi-use at sea. Ocean & Coastal Management, 184, p. 105030.

doi: 10.66142/Crisia.2025.07

FRANCESCO NEGRO ŞI BIHARIA

Alexandru SIMON *

FRANCESCO NEGRO AND BIHARIA
ABSTRACT

Francesco Negro (Negri) was an "errant humanist", born in Venice. A "best-selling" author in the Italian Peninsula, he was repeatedly employed in the Kingdom of Hungary between the late 1400s and the early 1500s. His first Hungarian stay was in Oradea (1489-1491), precisely at the time of King Matthias Corvinus († 1490) disputed succesion, a succesion "supervised" by the local bishop, John Filipec. In addition to Negro's somewhat unexpected concepts (for instance: 'the two Pannonias', 'John <Hunyadi> the White', 'Matthias the Wallachian'), the name used by the Adriatic fortune-seeking scholar to designate Oradea (Nagyvárad), the centre of the Bihor (Bihar) County, is of particular importance. The name, *Orosiana*, can be encountered only in a list of revenues from the reign of Béla III (1172-1196), establishing therefore a link between "the days" of the controversial Magister P. and his work and Matthias' (Roman-Hungarian) Humanist *El Dorado*.

Keywords: Francesco Negro, John Filipec, Matthias Corvinus, Oradea, Biharia, Humanism, education.

După propriile sale spuse, Francesco Negro (Negri), „un croato-muntenegrean" născut la Veneţia[1], ar fi trebuit să-i fie urmaş lui Antonio Bonfini[2] drept cronicar/istoric oficial al Regatului Ungariei[3]. „Nu a fost însă să fie", iar Negro, des-prezent în Ungaria lui Matia Corvin şi, în special, în cea a lui Vladislav al II-lea Jagiello[4], a trebuit să se întoarcă în Peninsula

* Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca; e-mail: alexandru. simon@acad.ro.

[1] Giovanni Mercati, „Pescennio Francesco Negro Veneto", în Idem, *Ultimi contributi alla storia degli umanisti* (=*Studi e Testi*, XC-XCI), II, Città del Vaticano, 1939, pp. 24-109, pe baza manuscrisului din Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano (BAV), Vaticani Latini (Vat. Lat.), [nr.] 3971.

[2] Al. Simon, „Un *imbroglio* din *Dacia Mediterranea*: umanistul Antonio Bonfini, episcopul de Oradea Ioan Filipec şi amintirea domniei regelui Matia Corvin", *Crisia*, LII (2022), pp. 209-224.

[3] […] *Non destiti interim consueta studia etiam in ipsa Pannonia prosequi, hacque de causa apud Nicolaum Bathoreum episcopum Vatiensem* [Nicolae Báthory, episcop de Vác] *bonarum artium gymnasium publicum cum multa auditorum frequentia una cum Barnardino Utinense* [Bernardino din Udine, apare numai în „memoriile" lui Francesco Negro], *egregio utriusque iuris consulto, regis etiam stimulante persuasionè, in omni artium facultate primus in Hungaria feliciter erexi, ubi opulentissimo canonicatu donatus fui.* ***Inde Budam veniens regni historiam, quam Antonius Bonfinius Asculanus, vir utraque lingua peritus, inchoaverat, cum annuo trecentorum aureorum stipendio de regiis manibus prosequendam recepi****. Eramque ibi facile permansurus, et precipue sub venerandi archiepiscopi Colotiensis Gregorii Frangipanii* [Gheorghe (Grgur) Frankopan (Frangepane), arhiepiscop de Kalocsa] *consobrini mei felicissimi auspiciis, nisi me prior patronus Estensis* [Ippolit(o) d'Este] *in Italiam revocasset* […] (BAV, Vat. Lat. 3971, f. 679^{r-v}).

[4] Vezi şi György Domokos, Karolina Schrödl-Libárdi, „Donato Aretino magyarországi levelei a Modenai Állami Levéltárban", *Vestigia*, II (2018), pp. 93-128, în Anexă, nr. 12, p. 124.

Italică[5]. Aici, în ajunul cruciadei lui Toma Bakócz şi a răscoalei lui Gheorghe Doja[6], şi-a încheiat marea sinteză de erudiţie umanistă, *Cosmodystichia*, începută în urmă cu un deceniu, pe când încă se găsea în Regatul Sfântului Ştefan[7]. Inclusă imediat de papa Leon al X-lea în Biblioteca Vaticana[8], lucrarea conţinea câteva „geografii" şi „genealogii" simbolice", pilduitoare pentru firea autorului şi grăitoare pentru sensibilităţile din Ungaria jagiellonă[9]. Acolo, Francesco Negro îi slujise în primul rând lui Ippolit(o) d'Este, arhiepiscop de Esztergom, şi apoi episcop de Eger[10], nepotul de soră al reginei Ungariei, Beatrice de Aragon[11].

> […] *Ex tali propagine tandem, post multos annos, in eadem Liburnia et iisdem oppidulis nascitur Paulus Cernoevichius*[12]*, hoc est Niger (id enim Liburnum est vocabulum), avus meus, acerrimus miles et militum imperator: qui ex Agnete Frangipania novem liberos generat, quorum penultimus Georgius mihi pater fuit. Is tandem Paulus, post militaria pleraque progysmanata, post clarissima domi forisque gesta, post innumera singularia certamina, denique post sanos sapientissimosque discursus, maturum in iudicando consilium, in consulendo iudicium, regnante* ***Ladislao Alemano***[13] ***utriusque Pannoniae rege***[14]*, cum regnum ipsum sit in duas potissimum partes divisum, quarum altera ad militares pertinet et continentes turmas, quae a saevissima Turcarum rabie ad Valachiae fines Pannonios agros tutatur et defendit, altera ab eisdem Pseudoturcis Liburniam, Illiridem Dalmatiamque littoreis legionibus tenet illesam; praefecto* ***Ioanne Blanco***[15] *militibus continentibus, Paulus littoreis classibus praefectus est, qui cum Frangipania (ut diximus) familia agnationem contrahens, eam totam oram, quae ab Istria ad Epirum spectat, sub Pannonii regis ditione tenebat. Sed cum, veneno sublato* ***Ladislao quia Germanus erat****, sine successore regnum remansisset, in duas factiones status ille divisus est. Volebat* ***Blancus Matthiam filium***[16] *in demortui locum regis sufficere, adversabatur Paulus, ut est inter pares semper de regni possessione certantes solita invidia. Congregat ille*

[5] Dante Pattini, „Francesco Negri", *Dizionario Biografico degli Italiani*, LXXVIII (2013), *sub voce.*

[6] Norbert C. Tóth, „Az 1514. márciusi országgyűlés. Politikatörténeti események Magyarországon a parasztháború kitöréséig", în *Keresztesekből lázadók: Tanulmányok 1514 Magyarországáról*, editori N. C. Tóth, T. Neumann, Budapest, 2015, pp. 31-79.

[7] Farkas Gábor Kiss, „Franciscus Pescennius Niger Báthory Miklós váci püspök udvarában és a *Scholasticum Orosianae iuventutis* dramma", în *Magyar Könyvszemle*, CXXIX (2013), 3, pp. 265-281.

[8] Vezi şi Patrick Gaultier Dalché, „The Reception of Ptolemy's Geography (End of the Fourteenth to Beginning of the Sixteenth Century)", în *The History of Cartography*, editori-generali J. B. Harley, David Woodward, III-1. *Cartography in the European Renaissance*, editor D. Woodward, Chicago, IL, 1987, pp. 285-364, la p. 326 (şi nota 292).

[9] Pentru mai multe detalii: Al. Simon, „«Urmaşul ungar» al lui Antonio Bonfini, *Iohannes Blancus* şi *Matthias Vallacus*: Francesco Negro despre *utriusque Pannoniae rex*", în *Revista Arhivelor*, CII (2025), 1-4, pp. 28-54.

[10] Hajnalka Kuffart, „Bakóc Tamás és Estei Hippolit cseréje", în *Bakóc Tamás emlékezete*, pp. 111-157.

[11] În raport şi cu soţia lui Ioan Corvin (numită tot Beatrice), a se vedea aici Klára Berzeviczy, András Liska, Gyula Pályi, „The Genealogical Message of Beatrix Frangepán", în *Genealogy*, VII (2023), 3 (53), pp. 1-22.

[12] Pentru personajele, reale/inventate, din familia extinsă a lui Negro, a se vedea Simon, „«Urmaşul ungar»".

[13] Ladislau al V-lea Postumul de Habsburg. Formularea lui Negro a fost reluată *verbatim* – sigur după bătălia de la Mohács (1526) – de G(h)eorg(h)e de Sirmium/Szerémi György (*Magyorország romlásáról 1484-1543* (= *Monumenta Hungariae Historica*, II, 1), editor Gusztáv Wenzel, Pest, 1857, p. 8): [...] *Capitlum IV. Quomodo Rex idem* ***Ladislaus Alemanus*** *finiuit vitam suam etc.* [...]).

[14] Conceputul celor „două Pannonii" nu a fost însă reluat/preluat de Szrémi sau de alţi autori (de atunci şi de mai târziu).

[15] Iancu de Hunedoara.

[16] Matia Corvin.

suos ad pugnam ineundam; iste cum Stephano Seniae comite et omnibus Frangipaniis et Cernoeviehiis adversa suscitat in ***Blancios*** *arma. Tandem fit magnus in Pannonia conflictus, atque, ut Martis incertus est semper exitus, superant* ***Blancii****, succumbunt Cernoevichii, in eoque bello ex utraque parte multi cecidere. Paulus cum septem armatis filiis victus occumbit:* ***Blancus*** *victoriam prosequitur et usque ad Liburnia littora hostem insectatus Stephanum Senianum cum omnibus Frangipaniis suis opprimit, regnum obtinet et Budam regressus Matthiam filium regem declarat. Matthiam igitur regem Pannoniae salutant tam terrestres quam maritimae cohortes: Georgius pater cum fraterculo, medio ex hoste profugiens, pauculis rebus exhaustis, in fidissimum Italiae emporium Venetianum demigrat: et quia multis proclamationibus et talionum paenis non erat adhuc sedata patris et filii regum saevitia, hospitii impunitatem et tutamen accipit Georgius a Venetis, ibique firmato pede veluti nunquam in patriam rediturus coniugem farreatur Venetam Helenam nomine, mercimonioque honesto quantulas opes commutat. Inde suo tempore me omnium infelicissimum Diana in Venetis lacunis in lucem educit* […][17].

[…] *Qui post imperium urbis adeptum crudeliter a Severianis militibus occisus, universae familiae nostrae ex tota Italia perpetuum peperit exsilium: unde Nigra domus, per totam Europam dispersa, post multos tandem annos paulatim in suam Italiam longo postliminio repetivit. Sed Aruns antiquissimus atavus meus, in Mysiam traiciens et inde in Liburniam, ex Nigro cognomine Cernoevichios illorum lingua, hoc est Nigros, nos appellavit, quousque deducto ad Paulum avum meum status regimine, Nigra familia, contracta cum Frangipaniis comitibus affinitate, apud Illyricam Seniam consedit.// Paulus autem cum Ladislai Hungariae regis auspiciis stipendia fecisset, eo mortuo, una cum Frangipaniis affinibus* ***Matthiae Vallaco*** *pro virili obstitit ne defuncto sine haeredibus regi succederet neve in demortui loco sufficeretur; sed adversante fortuna ab eodem Matthia superati succubuere. Hinc Venetam in urbem fugiens Georgius genitor ex matre Tarvisina me huic mundo infelicem edidit. Cui cum tamen aliqua litteratura ex studiorum frequentatione concessa sit, opes tamen omnes, facultates, divitiae sunt negatae* […][18].

Din filele „furnizorului de carte veche" al lui Aldo Manuzio[19], ne atrage atenţia aici numele dat de către Negro locului primei sale slujbe primite în Ungaria la sfârşitul domniei lui Matia Corvin[20].

[…] *Illo extincto*[21]*, in Patavinam Academiam ad solitas lectiones regressum sum.* ***Unde ad publici gymnasii sui moderationem cum optima conditione Horosiani cives et Martius Galeottus me evocarunt; apud quos per biennium moratus sum****. Inde postea ab Hercule*

[17] BAV, Vat. Lat. 3971, ff. 671^{v}-672^{v}.

[18] BAV, Vat. Lat. 3971, f. 156^{r-v}.

[19] Claudio Bevegni, „Aldo Manuzio e gli umanisti veneti", *Futuro Classic*o, VIII (2022), pp. 280-333, la p. 308, nota 87.

[20] Negro a fost şi admiratorul lui Galetto Marzio, pe care l-a şi folosit drept „etalon" pentru gloria umanistă a Ungariei lui Matia: […] *Matthias utriusque Pannoniae rex invictissimus adeo virtutem excoluit, ut ex omni Europa doctos ad se viros preciosis semper muneribus alliceret. Testis est Galeottus Martius, qui humili loco natus eius beneficentia in clarum et opulentissimum virum evasit* […] (BAV, Vat. Lat. 3971, f. 158^{r}).

[21] Lorenzo Zane (Zanni) († 15 octombrie 1485), patriarh – latin – de Antochia (pentru complexa figură: Guido de Blasi, „Lorenzo Zane", *Dizionario Biografico degli Italiani*, C (2020), *sub voce*). Negro a fost educatorul nepoţilor prelatului.

Estensi Illustrissimo Forariae duce[22] *in Istrigoniam Pannoniae urbem ad eius clarissimum filium cardinalem Hippolytum erudiendum missus sum. Tunc me sapientissima et doctissima regina Beatrix illustrisque Sanctae Severinae comes Andrias Carraphaeus*[23], *tunc invictissimi regis Ferdinandi*[24] *apud Vladislaum regem orator egregius, in statas quasdam Plinii et dialecticae lectiones eduxere, cum optima sane et honorificentissima conditione* […][25].

Negro a numit locul în care a predat pentru prima dată în Ungaria (*H*)*Orosiana*. Cardinalul Giovanni Mercati, „(re)descoperitorul" lui Negro la finalul anilor 1930[26], a identificat aşezarea cu Aradul[27]. Identificarea nu rezistă criticii[28]. Singura identificarea posibilă este cu Oradea, pe baza unui „registru de venituri" de al regelui Béla al III-lea (1172-1196)[29], în care se preciza (spre sfârşitul domniei sale, s-ar părea[30]): [...] ***Episcopus Biarch, cuius sedes dicitur Orosiensis*** *habens mille marcas* […][31].

La vremea primei veniri, şi şederi, a lui Francesco Negro în Regatul Ungariei (1489-1491)[32], episcop de Oradea era Ioan Filipec, cancelar huniad al Regatelor Boemiei şi Ungariei[33]. Grija acestuia pentru „memoria istorică" a diocezei sale este cunoscută[34]. Cu puţin înaintea sosirii lui Negro, Filipec se îngrijise, la 1487-1488, de tipărirea („în anexă" la *Chronica Hungarorum* a lui Ioan Thuróczy[35]) a plângerii marii campanii mongole, de la 1241, scrisă de canonicul orădean Rogerius[36]. Filipec, faţă de care Matia avea mari îndoieli, tocmai de la

[22] Ercole d'Este, duce de Ferrara şi de Modena, ginerele lui Ferdinand de Aragon.

[23] Andrea Caraffa, conte de San Severino, trimis neapoletan în Regatul Ungariei (vezi şi H. Kuffart, „Élet Beatrix királyné esztergomi udvarában – az érseki kormányzó elbeszélése alapján", în *«Királyi házunk népe». Királyi és királynéi udvartartás a középkor végén* (=*Magyar Történelmi Emlékek [, NS, XV]), editor* T. Neumann, Budapest, 2024, pp. 237-329, la pp. 299, 304-305).

[24] Ferdinand de Aragon, regele Neapolelui, tatăl Beatricei, recăsătorită, după moartea lui Matia, cu Vladislav al II-lea.

[25] BAV, Vat. Lat. 3971, f. 678[r].

[26] A se vedea şi numărul „special" din *Corvina. Rassegna italo-ungherese* (Roma), NS, III (1940), 9. El începea cu introducerea/textul manifest (nesemnat) „Dopo Vienna", pp. 621-623 (adică, după *Diktat*-ul de la Viena din 30 august 1940). În „Tra i libri del Cardinale Giovanni Mercati" (pp. 670-680), articol-recenzie semnat de Florio Banfi, deşi studiul dedicat de Mercati (cu un an mai devreme) lui Francesco Negro ocupa un loc de frunte (pp. 678-679), nici un cuvânt nu era spus despre „Matia Valahul (Românul)", deşi pasajul fusese subliniat de eruditul cardinal.

[27] „Pescennio Francesco", pp. 59, 63, nota 1.

[28] Kiss, „Franciscus Pescennius", pp. 273-276.

[29] În continuare util (şi în acest cadru) este Ferenc Makk, „III. Béla és Bizánc", *Századok*, CXVI (1982), 1, pp. 33-61.

[30] Vezi aici şi János Halász, „III. Béla 1181-es «írásbeliséget elrendelő» oklevelének historiográfiája és egyes tartalmi kérdései", *Turul*, XCV (2022), 3, pp. 97-106.

[31] Bibliothèque Nationale de France, Paris, Manuscrits, Latin 6238, f. 20[v], *Regni Hungariae fines, et dominatus amplitudo* (disponibil la https://gallica.bnf.fr.). Vezi aici *Írott források az 1116-1205 közötti magyar történelemről* (=*Szegedi Középkortörténeti Könyvtár*, XXVIII), editor Gábor Thoroczkay, Szeged, 2018, pp. 282-284.

[32] Mercati, „Pescennio Francesco", pp. 61-63; Kiss, „Franciscus Pescennius", pp. 270-271.

[33] Ultima oară: Al. Simon, „*Alumnul* Ioan Filipec şi *principii* săi: despre cariera unui episcop al Oradiei din vremea regilor Matia Corvin şi Vladislav al II-lea Jagiello", în *150 de ani de muzeografie orădeană. 1872-2022* (=*Crisia*, LII, 2022, suppl. 1), editori Gabriel Moisa, Aurel Chiriac, Oradea, 2023, pp. 153-163.

[34] János M. Bak, Martyn Rady, „Introduction" [la *Carmen miserabile*], în *Anonymous and Master Roger*, ediţie J. M. Bak, M. Rady, László Veszprémy, Budapest – New York, 2010, pp. XLI-LIII, la pp. XLI-XLII.

[35] *Chronica Hungarorum* (=*Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum*, NS, VII), I. *Textus*, ediţie Erzsébet Galántai, Gyula Kristó, Budapest, 1985.

[36] În ediţie şi traducere românească: Rogerius*, Cântecul de jale*; Ricardus, *Descoperirea Ungariei celei Mari* (=*Izvoarele Istoriei Românilor*, V-VI), ediţie Gheorghe Popa-Lisseanu, Bucureşti, 1935, pp. 21-97.

vremea acestei „ediţii”[37], l-a trădat mai apoi pe Ioan Corvin, fiul nelegitim al răposatului monarh huniad, la alegerile regale ungare din vara lui 1490[38].

Din perspectiva recentelor[39] cercetări arheologice de la Biharia[40], primul scaun al Episcopiei de Oradea[41], atrage atenţia suma de cunoştinţe vechi (din secolele al XII-lea şi al XIII-lea), păstrată şi cultivată la Oradea, la vremea „profesurii”, a „dăscăliei”, lui Francesco Negro (sfârşitul anilor 1480-începutul anilor 1490)[42]. În interiorul cetăţii de pământ de la Biharia au fost identificate de curând fundaţiile primei catedrale, o bazilică demantelată ulterior[43], a Episcopiei de Oradea[44], al cărui scaun a fost transferat în centrul de pe Crişul Repede la sfârşitul secolului al XII-lea[45]. „Raportul *orosian*”[46] dintre începuturile episcopiei şi filele lui Negro poate fi folositor din măcar două puncte de vedere[47].

Prima dată, chiar din punct de vedere arheologic, informaţiile disponibile în continuare în anii 1490 pot fi utile pentru studiul Evului Mediu timpurie, aşa cum s-au dovedit deja pentru cercetarea Antichităţii (Târzii). De exemplu, când Aldo Manuzio, i-a trimis ducelui de Urbino, Guidolbaldo I de Montefeltro, ediţia sa a lui *Mathesis/Mathesos* (tratatul, din prima jumătate a secolului al IV-lea, al astronomului Iulius Firmicus Maternus)[48], eruditul veneţian a ţinut să precizeze că manuscrisul folosit îi parvenise „[...] întreg şi complet de la geţi [...][49]”, fiindu-i adus

[37] Cf. deja Vilmos Fraknói, *Mátyás király magyar diplomatái*, Budapest, 1898, p. 122, nota 1.

[38] Antonín Kalous, *John Filipec: His Life and Personality* [lucrare de masterat (Central European University)], Budapest, 2000, pp. 31-33. Deşi, spre deosebire de Bonfini şi de Marzio, Negro era în Ungaria la acea vreme tulbure, el a tăcut.

[39] De exemplu: https://evz.ro/secretele-bihariei-descoperirea-cetatii-din-secolul-xii-care-rescrie-istoria.html.

[40] Sever Dumitraşcu, *Biharia*, I. *Săpăturile arheologice din anii 1973-1980*, Oradea, 1994.

[41] Gergely Buzás, „Magyarország korai székesegyházairól”, în *Arhitectura medievală religioasă din Transilvania/ Középkori egyházi építészet Erdélyben*, VI, editor Péter Levente Szőcs, Satu Mare, 2020, pp. 7-38, la pp. 11-14, 24-25.

[42] Din păcate, informaţiile privind activitatea culturală a lui Ioan Filipec în dioceza sa (în care nu prea a rezidat) sunt puţine şi discutabile. De pildă, după Pietro Ransano, episcopul de Lucera şi ambasador al Neapolelui la Buda (1488-1490), Filipec a refăcut „castelul” din Oradea *Epithoma rerum Hungaricarum id est annalium omnium temporum liber primus et sexagesimus* (=*Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum*, NS, II), ediţie Péter Kulcsár, Budapest, 1977, p. 68). Slaba calitate a cercetărilor din anii 1990 ne împiedică să verificăm afirmaţia (vezi notele *Danielei Marcu-Istrate din Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie, LIV-LVI (2003-2005), pp. 438-446, la p. 440).*

[43] Cercetările echipei mixte orădeano-sibiene coordonate de către profesorul Ioan Marian Ţiplic sunt însă abia la început.

[44] Pentru principalele repere: László Koszta, „A bihari püspökség alapítása”, în *Nagyvárad és Bihar a korai középkorban* (=*Tanulmányok Biharország Történetéről*, I), editor Attila Zsoldos, Nagyvárad, 2014, pp. 41-80, la pp. 48-49, 53-74.

[45] Gábor Thoroczkay, „Megjegyzések az egri és bihari (váradi) püspökségek esetleges korai kapcsolatáról”, *Belvedere Meridionale*, XXXIII (2022), 1, pp. 13-18, la pp. 15-16.

[46] După cum se ştie, în maghiară, *oros* înseamnă *rus*. Este greu de spus în ce măsură *Orisiana* avea „o rădăcină rusească”.

[47] În plus, Negro a pus în scenă şi o piesă de teatru pentru „tineretul orosian (bihorean/orădean)” (*Scholasticum Orosianae Iuventutis Dramma*), un evident indicator al nivelului cultural local (Kiss, „Franciscus Pescennius”, pp. 275-281). Din acest motiv, se poate presupune că Negro a rezidat, şi lucrat, la Oradea şi cu alte ocazii, după primul său stagiu (1489-1491).

[48] *Matheseos libri VIII*, I-II, ediţie W[ilhelm]. Kroll, F[ranz]. Skutsch, Leipzig, 1897, pp. V-VII (pentru manuscrise); Clarence A. Forbes, „Introduction”, în Firmicus Maternus, *The Error of the Pagan Religions*, ediţie C. A. Forbes, New York – Paramus, NJ, 1970, pp. 1-41, la pp. 1-10. Cazul spune destule despre sensibilităţile şi interesele din anii 1480-1490.

[49] *Aldo Manuzio Editore. Dediche, prefazioni, note ai testi*, editori Carlo Dionisotti, Giovanni Orlandi, II, Milano, 1975, Lettera XVII, D.-O. *Scrittori di astronomia latini e greci*, p. 27: [...] *Quapropter Iulium Matemum sub tuo foelici nomine aere nostro excusum publicare voluimus tibique dono mittere, Guide, princeps doctissime, rati fore tibi gratissimum, quod*

de către Francesco Negro[50]. Iar cel din urmă vorbea, sub Vladislav al II-lea Jagiello, „în cuvintele" lui Béla al III-lea Árpád[51].

În al doilea rând, din perspectiva „sensibilităţilor etnice antichizante" de atunci şi de acum[52], Negro şi anturajul său ungar pot fi o verigă între „epoca lui Anonymus"[53] şi „invenţiile romane" ale lui Matia Corvin[54]. Pomeniţii „Ioan Albul" şi „Matia Valahul" ai lui Negro vorbesc aici de la sine.

*integer et absolutus abusque Getis in Italiam redeat suosque revisat et patriam: nam qui vagabatur prius, valde quam depravatus erat ac mutilus et fere dimidiu*s [...]. Adică, „de la geți", manuscrisul a revenit „în patria Italia".

[50] Vezi și Gianluca Montinaro, „Aldo Manuzio e gli *Scriptores astronomici veteres*", în *Aldo Manuzio e la nascita dell'editoria*, editor G. Montinaro, Firenze 2019, pp. 71-85, la p. 73.

[51] În raport cu Béla al III-lea și cu „moștenirea sa", a se vedea și Al. Simon, „Între coroanele Arpadienilor și Asăneștilor: implicaţiile unui document de la Béla III", *Studii și Materiale de Istorie Medie*, XXVIII (2010), pp. 177-196.

[52] Vezi, de pildă *ad annum* 1505 (adică, imediat după plecarea, definitivă, a lui Negro din Ungaria), András Kubinyi, „Az 1505-ös rákosi országgyűles és a szittya ideológia", *Századok*, CXL (2006), 2, pp. 361-374; Al. Simon, „*Valahii* și Dieta de la Rákos (1505). Consideraţii asupra sfârșitului epocii huniade", *Apulum*, XLIII (2006), pp. 99-121.

[53] Ultima dată: Florin Curta, *„Gesta Hungarorum ca parodie de gen (analiză literară a unui text istoric)"*, în *Istoria azi. Congresul Național al Istoricilor Români. Lucrările din plen (Alba Iulia, 8-10 septembrie 2022)*, editori Laura Stanciu, Cosmin Popa-Gorjanu, Cluj-Napoca, 2023, pp. 25-95.

[54] Orientativ: Sándor Csernűs, „Myth, Propaganda, and Popular Etymology: János Hunyadi «White» or «Vlach» Knight?", *Chronica*, XII (2016), pp. 125-147.

doi: 10.66142/Crisia.2025.08

DA MOHÁCS A BELGRADO. ASCESA E CADUTA DEI TURCHI OTTOMANI: DUE SVOLTE DECISIVE PER LA STORIA D'EUROPA

Gizella NEMETH
Adriano PAPO*

FROM MOHÁCS TO BELGRADE. THE RISE AND FALL OF THE OTTOMAN TURKS: TWO TURNING POINTS IN EUROPEAN HISTORY

ABSTRACT

Ottoman expansion in the Balkan Peninsula had spread in three directions: 1) towards Greece; 2) towards Albania; 3) towards Serbia and Central Europe. However, until the battle of Mohács the Ottomans would find a barrier to their expansion in the Kingdom of Hungary. The battle of Mohács (29 August 1526) was a defeat for Hungary, which lost not only its king but also the cream of its nobility. The aim of the Ottoman offensive against Hungary was initially to create a vassal state and a buffer as well between the imperial possessions and the Turkish Empire. Just in 1541, the Ottomans returned to Hungary with the aim of limiting the Habsburg expansion in the Carpatho-Danubian country; in this occasion, they occupied the central part of Hungary, as well as the capital Buda, where they remained for almost 150 years, until they were expelled by the Imperial Army of Prince Eugene of Savoy. Suleiman the Magnificent had seized the opportunity of the clash between the two greatest European powers, the Kingdom of France and the Holy Roman Empire, to complete the process of Ottoman expansion into Central Europe, which had begun with the occupation of Gallipoli in 1352-54. By 1526, however, the Kingdom of Hungary was chronically weak due to the incompetence and lack of authority of its king, the anarchy of the noble class, the lack of funds for recruiting soldiers and strengthening border fortresses, and the inadequacy of military equipment and supplies.

This essay also analyzes the medium- and long-term consequences of the battle of Mohács.; moreover, the factors that led to the decline of the Ottoman Empire (corruption, court intrigues, revolts among the Janissaries, artisans, and merchants, the army's technological backwardness, the inadequacy of its military tactics, the loss of international prestige, etc.) are examined as well. Conversely, we witness a process of modernization in Austria and the reorganization of its army, which would allow it to expel the Ottomans from the territory of the Kingdom of Hungary thanks to Prince Eugene of Savoy, the great protagonist of this epic.

After the conclusion of the wars against the Ottomans, the entire territory of the Kingdom of Hungary underwent a significant and rapid process of demographic growth, accompanied, however, by notable changes in the proportions among the various ethnic groups present there. The repopulation of the Kingdom of Hungary also brought considerable changes in the distribution and in the types of activities of the Hungarian population.

Keywords: Ottomans expansion in Central Europe, the Battle of Mohács, Jagellonian dinasty, Ottoman Empire's decline, Prince Eugene of Savoy.

* Centro Studi Adria–Danubia, Duino Aurisina (Trieste, Italia); e-mail: adriadanubia@gmail.com.

Il 29 agosto 1526 l'esercito ottomano, con alla testa il padiscià in persona Solimano il Magnifico (regna/ r. 1520-66)[1], sterminò nella piana di Mohács l'esercito ungherese guidato dall'arcivescovo di Kalocsa Pál Tomori. Lo stesso re d'Ungheria Luigi II Jagellone (r. 1516-26) trovò la morte nei pressi del campo di battaglia. Con Mohács il regno d'Ungheria perse non solo la propria indipendenza, ma anche l'integrità territoriale, che avrebbe riacquistato nel 1867 in virtù del "compromesso" austroungarico e la costituzione della Duplice Monarchia[2].

La disfatta di Mohács decretò la fine della potenza medievale magiara, che, sorta a cavallo tra il IX e il X secolo con la dinastia arpadiana, aveva raggiunto l'apogeo nel XV con l'ultimo grande re nazionale Mattia Hunyadi (r. 1458-90), detto il Corvino. La battaglia di Mohács segnò pure l'inizio di due eventi fondamentali per la politica e la storia europea: l'insediamento degli Asburgo nella regione carpatico-danubiana e l'ingresso dei turchi ottomani nella politica centroeuropea.

Ripercorriamo brevemente le tappe principali dell'espansione ottomana in Europa[3]. L'occupazione di Gallipoli (1352-54), sulla costa europea del Mar di Marmara, ne rappresenta l'inizio. Essa si propagò in tre direzioni: 1) verso Salonicco e la Grecia; 2) verso l'Albania; 3) verso la Serbia e l'Europa centrale. L'esercito ottomano non era allora più basato sulle operazioni dei razziatori, ma sui nuovi corpi costituiti da fanti (giannizzeri) e cavalieri (*sipahi*). Gli ottomani si differenziavano infatti dai guerrieri turcomanni della penisola anatolica con cui avevano coabitato appunto perché in genere non praticavano le razzie (le praticheranno i loro corpi speciali degli scorridori, i cosiddetti *akıncı*), ma perseguivano fini di conquista territoriale. I giannizzeri rappresentano il primo corpo di fanteria permanente in Europa, anche uno dei primi a usare le armi da fuoco; erano pagati regolarmente col soldo, reclutati col sistema del *devşirme*[4]; celibi, dovevano dedicare tutta la loro vita al servizio militare.

L'espansione osmanica nella penisola balcanica fu relativamente veloce. Nel 1362 i discendenti di Osman I (r. 1301-26), il fondatore e l'eponimo della dinastia, stabilirono la nuova

[1] Su Solimano il Magnifico si rimanda, tra le altre, alle seguenti biografie: R. Merriman, *Suleiman the Magnificent. 1520-1566*, New York 1966; Gy. Káldy-Nagy, *Szulejmán*, Budapest 1974; G. Necipoğlu (1989), *Süleyman the Magnificient and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Habsburg-Papal Rivalry*, in «The Art Bulletin», LXXI, n. 3, 1989, pp. 401-427; G. Veinstein, *Soliman le Magnifique et son temps: actes du Colloque de Paris, Galeries nationales du Grand Palais, 7-10 mars 1990*, Paris 1992; A. Barbero, *Solimano il Magnifico. I volti del potere*, Roma–Bari 2012.

[2] La letteratura sulla battaglia di Mohács è ampia e variegata; fra tutti, cfr., in ordine cronologico di pubblicazione, i libri collettanei: I. Lukinich, *Mohácsi Emlékkönyv 1526*, Budapest 1926; L. Rúzsás – F. Szakály, *Mohács. Tanulmányok*, Budapest 1986; J. B. Szabó, *Mohács*, Budapest 2006; G. F. Farkas – Zs. Szebelédi – B. Varga, "*Nekünk mégis Mohács kell": II. Lajos rejtélyes halála és különböző temetései*, Budapest 2016; P. Fodor – Sz. Varga, *Több mint egy csata: Mohács*, Budapest 2019; J. B. Szabó – G. F. Farkas, *Örök Mohács: szövegek és értelmezések*, Budapest 2020; P. Fodor – I. Kenyeres – K. Toma, *Századok. Mohács-tanulmányok*, Budapest 2024; N. Pap, *A mohácsi csata*, Budapest 2025; nonché tra gli studi più significativi: F. Szakály, *A mohácsi csata*, Budapest 1977; G. Perjés, *Mohács*, Budapest 1979; J. B. Szabó, *A mohácsi csata*, Budapest 2006; T. Ortvay, *A mohácsi csata. Elvesztésének okai és következményei*, Máriabesnyő–Gödöllő 2010. Ci permettiamo di rimandare anche alla nostra recente monografia G. Nemeth Papo – A. Papo, *Mohács 1526. La battaglia che mise fine alla potenza medievale ungherese*, Roma 2025. Per una sintesi della storia dell'Ungheria all'epoca della dominazione ottomana si rinvia alla monografia degli autori del presente saggio: A. Papo – G. Nemeth Papo, *Storia e cultura dell'Ungheria. Dalla preistoria del bacino carpatodanubiano ai giorni nostri*, Soveria Mannelli (Catanzaro) 2000, pp. 231-282. Sul compromesso austroungarico cfr. ivi, pp. 375-379.

[3] Cfr. al riguardo: G. Nemeth Papo – A. Papo, *I turchi nell'Europa centrale. Da Gallipoli a Passarowitz (secc. XIV-XVIII),* Roma 2022; e anche P. Fodor, *The Battle for Central Europe*, Budapest–Leiden–Boston 2019.

[4] Si trattava della coscrizione forzata di giovani destinati all'esercito o a servizi amministrativi espletati anche alla corte sultaniale.

capitale in Adrianopoli, nel 1389 sconfissero i serbi nella celebre battaglia del Cossovo (Kosovo Polje), nel 1396 si scontrarono per la prima volta con gli ungheresi a Nicopoli. La sconfitta subita da Bayezid I (r. 1389-1402) nel 1402 ad Ankara per opera di Tamerlano (Timur Lenk), fondatore ed emiro dell'impero timuride (r. 1370-1405), che aveva il centro politico e culturale in Samarcanda, costituisce una pausa nel loro processo di espansione: sembrava che lo stato ottomano fosse giunto alla fine, invece esso si riprese rapidamente e gli ottomani ritornarono a combattere contro gli ungheresi battendoli a Varna nel 1444. Nel 1453 Maometto II (1451-81) conquistò Costantinopoli mettendo fine all'impero romano e tornò a puntare verso l'Europa centrale, ricevendo però una nuova battuta d'arresto, questa volta da parte di Giovanni Hunyadi, il padre di Mattia Corvino, nel tentativo d'impadronirsi di Belgrado, l'allora ungherese Nándorfehérvár (1456). Gli ottomani però non si scoraggiarono e in pochi anni occuparono la Valacchia (1462), la Serbia, la Bosnia e l'Erzegovina (1466) e l'Albania (1477-78). Gli anni tra il 1458 e il 1483 furono caratterizzati dalle campagne antiturche di Mattia Corvino, alleato della repubblica di Venezia, anche se le ambizioni espansionistiche del Corvino erano rivolte principalmente verso i paesi dell'Europa centroccidentale. Mattia fu infatti un autentico sovrano nazionale che si prefiggeva come obiettivo precipuo la creazione di un grande regno magiaro, anziché la difesa della Cristianità dai suoi nemici esterni. Nel 1480 le offensive ottomane cambiarono direzione puntando addirittura sulla pugliese Otranto.

Nel XVI secolo, sotto il sultanato di Solimano il Magnifico, l'impero ottomano raggiunse il culmine per estensione, ricchezza e sviluppo culturale. A differenza di suo padre Selim I (r. 1512-20), il quale si era rivolto all'Africa settentrionale e all'Asia Minore conquistando la Siria e l'Egitto, Solimano puntò invece decisamente verso l'Europa centrale, e in particolare verso l'Ungheria, che, dopo la qui ricordata battaglia di Mohács, avrebbe prima ridotto a uno stato vassallo, poi avrebbe in gran parte occupato e sottomesso. A Mohács l'Ungheria perse il re, una trentina di grandi signori, sette tra vescovi e arcivescovi, nonché il fior fiore della sua nobiltà.

Lo scopo dell'offensiva osmanica contro l'Ungheria non fu la conquista diretta e successiva annessione del paese carpatodanubiano, bensì quello di creare uno stato vassallo e cuscinetto tra i possessi imperiali e l'impero turco. Difatti, dopo l'occupazione provvisoria di Buda nel 1526, gli ottomani rientrarono momentaneamente sul Bosforo; in seguito, insedieranno in Ungheria un governo amico, quello dell'ex voivoda di Transilvania Giovanni Zápolya (r. 1526-40), al quale verrà affiancato un uomo della Porta, ma anche di Venezia, e per di più cristiano, il *Beyoğlu* Ludovico (Alvise) Gritti, ossia il "figlio del principe", che altri non era se non il doge veneziano Andrea[5]. Ludovico Gritti avrebbe dovuto controllare la politica estera dell'ingenuo re Giovanni, senza sollevare sospetti tra le fila della stessa diplomazia occidentale. Soltanto nel 1541, dopo la morte di Giovanni Zápolya, gli ottomani torneranno in Ungheria con lo scopo precipuo di limitare l'espansione asburgica nel paese carpatodanubiano, occupandone la parte centrale, nonché la capitale Buda, per rimanervi un secolo e mezzo, finché non saranno cacciati dall'Armata imperiale del principe Eugenio di Savoia[6].

[5] Su Ludovico Gritti cfr. G. Nemeth Papo – A. Papo, *Ludovico Gritti. Un principe-mercante del Rinascimento tra Venezia, i Turchi e la Corona d'Ungheria,* Mariano del Friuli (Gorizia) 2002; e anche Eid., *Ludovico Gritti. Il figlio del Principe di Venezia*, Alessandria 2021 e *Ludovico Gritti. Un prinț venețian în Transilvania, în serviciul lui Soliman Magnificul*, Oradea 2022.

[6] Sulla cacciata dei turchi dal regno d'Ungheria cfr. G. Nemeth Papo – A. Papo, *Eugenio di Savoia, stratega militare. Le campagne antiottomane nell'Europa centrale (1683-1718)*, Roma 2024.

L'obiettivo connesso con la conquista dell'Ungheria era altresì quello di completare il processo d'espansione osmanica nel Centro-Europa con ricerca di nuovi mercati per le merci provenienti dall'Asia centrale o dall'Oceano Indiano, dove gli ottomani avevano incontrato un concorrente e un nuovo avversario: i portoghesi. Con l'occupazione dell'Ungheria Solimano si riprometteva anche di arrestare l'avanzata della Casa d'Austria verso est e impedire l'unificazione dell'Europa sotto gli Asburgo. Premessa a questa nuova offensiva era però la conquista di Belgrado (1521), la porta dell'Europa centrale, e di Rodi (1522), la porta orientale del Mediterraneo. Quindi, alla base dell'offensiva ottomana contro l'Ungheria stavano in primo luogo motivazioni di carattere economico-commerciale; in secondo luogo, tenendo gli Asburgo impegnati sul "fronte orientale" ungherese, si trattava pure di rendere un favore all'alleato, il "cristianissimo" re francese Francesco I (r. 1515-47), coinvolto in una lunga guerra contro l'imperatore Carlo V (r. 1519-56) per la supremazia nel continente europeo. Le motivazioni di carattere religioso (guerra santa) si possono senz'altro ritenere secondarie.

Tutto sommato, fu il conflitto tra Francesco I e Carlo V ad aprire agli ottomani le porte dell'Europa centrale. Solimano il Magnifico colse l'occasione propizia dello scontro tra i due massimi potentati europei, la Francia e il Sacro Romano Impero, per completare il processo d'espansione osmanica nell'Europa centrale, iniziato, come detto, con la presa di Gallipoli del 1352-54.

L'appoggio a Francesco I aveva però indotto il padiscià turco a cambiare direzione alla politica estera attuata dal padre Selim, anche perché non era in grado di sostenere la guerra contro la dinastia safavide persiana, vuoi per motivi politici ed economici, vuoi per motivi confessionali: la guerra contro la Persia aveva completamente logorato le province orientali dell'impero osmanico e aveva gettato gli ottomani in una situazione politico-religiosa estremamente delicata, perché i vicini safavidi, anche se d'orientamento religioso sciita e in quanto tali considerati dagli stessi ottomani addirittura peggiori degli "infedeli", cioè dei cristiani, erano pur sempre musulmani come loro: la campagna contro i safavidi sciiti non avrebbe giustificato quella contro i vicini mamelucchi, i quali invece, oltreché musulmani, erano altrettanto sunniti quanto loro.

Torniamo a Mohács. Diversi fattori interni avevano concorso al disastro di Mohács: in primo luogo la cristallizzazione della società magiara, in secondo luogo la marcata differenziazione tra ceti ricchi (aristocrazia e clero) e ceti poveri (media nobiltà, bassa nobiltà e contadini), nonché l'assenza di una classe media indigena che avrebbe dovuto essere responsabile della modernizzazione del paese; tale situazione avrebbe condizionato lo stato ungherese fino all'età contemporanea. A questi fattori vanno aggiunti la debolezza del sovrano ungherese Luigi II Jagellone, l'anarchia feudale che nel corso del Basso Medioevo aveva a fasi alterne caratterizzato la politica magiara, la conflittualità esistente sia a livello economico che istituzionale e giuridico tra nobili e sovrano, la divisione religiosa tra cattolici e protestanti, la crisi economica e politica del regno d'Ungheria, la mancanza di denaro per il reclutamento e per il consolidamento delle fortezze di confine, e, non da ultimo, la dissoluzione della temibile "Armata Nera" di Mattia Corvino.

Soffermiamoci sulla debolezza del sovrano. La figura del re Luigi II Jagellone appare fin dall'inizio della sua salita al trono "sbiadita", ben lontana da quella tipica di una persona adulta. Luigi II aveva ricevuto da bambino una buona educazione, ma, circondato da uomini (compresi i suoi precettori) e donne di scarso valore, non era riuscito a emergere e a sviluppare ciò che di buono aveva ereditato dal padre. Diventato adulto, era convolato a nozze con Maria d'Asburgo, quinta figlia di Giovanna di Castiglia (Giovanna la Pazza) e Filippo d'Asburgo detto il Bello, già

re di Castiglia e Leon (r. 1504-06) e duca di Borgogna dal 1482 fino alla morte avvenuta nel 1506. Maria era una donna cresciuta libera nello spirito alla corte di Malines, in Fiandra, presso la zia paterna Margherita d'Asburgo dove la futura regina d'Ungheria era stata condotta dopo la prematura morte del padre. Luigi II aveva poi lasciato il governo del paese nelle mani del suo gran cancelliere, l'arcivescovo di Esztergom e primate d'Ungheria László Szalkai. Szalkai, approfittando della benevolenza e dell'indole mite della regina aveva fatto allontanare da lei i funzionari più validi sostituendoli con uomini incapaci di gestirne le entrate. La carenza di denaro a corte costringeva quindi il re a imporre nuove tasse senza soluzione di continuità. Inoltre il sovrano non era autorevole: dipendeva completamente dai prelati o dai signori laici ai quali insieme con i benefici conferiti aveva trasferito loro anche i diritti e i privilegi che erano una sua prerogativa. Non c'era nessuno che si mettesse al suo fianco per servirlo: i nobili preferivano seguire i grandi signori dai quali potevano sperare di ricevere qualcosa di utile e vantaggioso per loro stessi. Peraltro, Luigi era circondato da una schiera di tedeschi, compreso l'ambasciatore imperiale, i quali esercitavano a corte un peso notevole. Secondo il nunzio pontificio a Buda Giovanni Antonio Burgio, a corte e nel paese aleggiava una grande anarchia e i suoi guai non potevano essere rimossi; c'era chi avrebbe desiderato che ciò avvenisse, ma nessuno, nemmeno tra i baroni, era in grado di mettere le cose a posto. Per contro, Burgio paventava che, se si fosse trovato chi avrebbe sistemato le cose, si sarebbe corso il rischio che diventasse lui il nuovo sovrano, magari contro la volontà dei grandi signori e dei prelati. Giovanni Antonio Burgio era convinto che l'inerzia, l'indecisione e l'inadeguatezza del re, ma anche le discordie e le divisioni intestine, nonché l'incapacità dei baroni e dei collaboratori e consiglieri regi, e soprattutto la mancanza di denaro e di soldati e l'insufficienza delle attrezzature belliche avrebbero vanificato qualsiasi prospettiva favorevole d'intervento militare per respingere l'offensiva osmanica sferrata contro l'Ungheria[7].

Un motivo per cui la coppia reale non era bene accetta dal popolo – e ciò ne diminuiva l'autorevolezza – era pure la fama circolante sulla presunta adesione sia del re che della regina alla confessione luterana. Tale fama scaturiva dalla presenza a Buda tra i funzionari regi di numerosi tedeschi, alcuni dei quali non era del tutto improbabile che fossero luterani.

In Ungheria non si poteva fare affidamento sulla grande nobiltà, la quale, specie nelle Diete, faceva il bello e il cattivo tempo: più nobili avevano al loro seguito, più i grandi signori alzavano la voce nelle riunioni, liberi di fare ciò che volevano, cancellando l'autorità del sovrano. Non si poteva contare a occhi chiusi nemmeno sulla cosiddetta media nobiltà, di cui una parte costituiva i *familiares* dei grandi signori, magnati o baroni (i *főurak* o *zászlós urak* in ungherese) militando nei rispettivi *banderia*: pertanto dipendevano completamente da loro. Un'altra parte comprendeva i piccoli nobili che abitavano nei villaggi e non partecipavano alle Diete. Anche le alte dignità ecclesiastiche non avevano autonomia decisionale dipendendo strettamente dal primate Szalkai e dai "privilegi" che ricevevano da lui.

Va anche detto che l'offensiva turca contro l'Ungheria si realizzò in un periodo di congiuntura economica negativa per lo stato magiaro, iniziato nel 1521 con un processo di svalutazione della moneta, proprio in concomitanza con l'avvio dell'offensiva osmanica nel regno d'Ungheria dopo la conquista di Belgrado da parte di Solimano il Magnifico. La svalutazione comportò in un primo tempo un aumento delle entrate utili e necessarie per l'assoldamento di

[7] Cfr. G.A. Burgio a J. Sadoleto, Buda, 13 aprile 1525, in *Mohács Magyarországa. Báró Burgio pápai követ jelentései*, trad. di E. Bartoniek, Budapest 1926, n. 1, pp. 9-17.

mercenari da impiegare contro gli ottomani, in un secondo tempo incentivò una perniciosa inflazione, che contribuì ad aggravare la crisi economica, sociale e militare già in atto.

Il nunzio pontificio Giovanni Antonio Burgio si lamentava altresì per la mancanza di artiglieria, di comandanti, di navi, di vettovaglie e di armi; gli ungheresi non sapevano con quali mezzi bellici avrebbero dovuto affrontare il nemico. Per contro, mentre agli ungheresi mancava tutto quanto servisse per la guerra, i turchi erano provvisti di tutto. Tra gli ungheresi non c'erano comandanti, attrezzi per la guerra, denaro, piani di guerra, navi, niente era in ordine. Nessuno provvedeva alle vettovaglie: ce n'erano solo per 10-15 giorni. Per di più, i signori potevano rimanere in armi per non più di quindici giorni e solo sotto la guida personale del re. Avevano chiesto aiuti ai boemi, ai moravi e agli slesiani, ma ancora si ignorava la loro risposta.

Le fortezze più importanti erano sprovviste di presidi, si tardava a raccogliere l'argento delle chiese per coniare moneta e procurare quindi i soldi necessari alla difesa delle fortezze.

Ogni giorno i signori discutevano su qualsiasi piccola cosa. Quando alla fine giungevano a una decisione non c'era nessuno che la potesse concretizzare. Forse nemmeno il re si rendeva conto del pericolo incombente; infatti, ogni giorno il sovrano dormiva fino a mezzogiorno. Nessuno aveva paura di lui ma nessuno neanche lo rispettava. Insomma, si diceva, Luigi II era un giovane "senza testa, senza un filler e che tutti odiavano per la sua pigrizia": in ciò consisteva la più grande disgrazia dell'Ungheria.

Dopo la vittoriosa battaglia di Mohács, i turchi giunsero incontrastati fino a Buda. Sennonché, il 25 settembre 1526 l'esercito sultaniale, dopo aver trafugato i tesori d'arte delle chiese e parte della Biblioteca Corviniana, e incendiato la città di Pest, ritornò sui propri passi, consentendo che il regno d'Ungheria venisse spartito tra due pretendenti "ansiosi" di prenderne possesso: l'ex voivoda di Transilvania Giovanni Zápolya e l'arciduca d'Austria e futuro re dei Romani Ferdinando I d'Asburgo. Tra i due re scoppiò una cruenta guerra civile[8].

Dopo due offensive condotte contro Vienna, peraltro senza successo, nel 1529 e nel 1532, Solimano il Magnifico si ripresentò a Buda il 29 agosto 1541 (per inciso, è la terza volta che compare nella storia ottomana la data del 29 agosto dopo Mohács e, ancor prima, la presa di Belgrado del 1521), quindicesimo anniversario della vittoriosa battaglia di Mohács: Buda ricadde nelle mani dei turchi, ma questa volta vi sarebbe rimasta per quasi centocinquant'anni. L'Ungheria si ritrovò pertanto suddivisa in tre parti: quella occidentale e settentrionale sotto gli Asburgo, che già l'avevano occupata nel 1527; quella centrale (la *hódoltság*) sotto la dominazione osmanica[9]; quella orientale (il futuro principato di Transilvania) sotto la giurisdizione della vedova del re Giovanni Zápolya, Isabella Jagellone, la quale, all'arrivo dei turchi, era stata costretta a lasciare Buda e a prendere la via dell'esilio. Una nota a margine di quanto detto finora: per quasi quindici anni l'Ungheria ebbe due sovrani legalmente eletti.

La conquista dell'Ungheria da parte di Solimano ebbe quindi, a parte le conseguenti devastazioni, i saccheggi, i danni materiali alle strutture del territorio e agli insediamenti, le perdite umane (si ipotizzano complessivamente 200.000 morti) durante e dopo la battaglia, comprese quelle dovute alla guerra civile combattuta tra Giovanni Zápolya e Ferdinando d'Asburgo, la cattura di prigionieri, la cattura di animali ecc., una conseguenza molto importante

[8] Sull'elezione dei due re: G. Nemeth – A. Papo, *La duplice elezione a re d'Ungheria di Giovanni Zápolya e Ferdinando d'Asburgo*, in «Ateneo Veneto», CLXXXIX, III s., 1/II, 2002, pp. 17-59. Sulla guerra civile ungherese: Eid., *La guerra civile ungherese. 1527-1528*, in «Clio», XLI, n. 1, (gennaio-marzo) 2005, pp. 115-144.

[9] Sulla *hódoltság* ottomana: K. Hegyi, *Török berendezkedés Magyarországon*, Budapest 1995; Ead., *A török hódoltság várai és várkatonasága*, 3 voll., Budapest 2007.

per la sua storia ma anche per quella dell'Europa: la tripartizione del paese, o se vogliano, per converso, la perdita della sua unità territoriale. Ma non solo: dopo la morte dello Zápolya e il trasferimento della regina vedova Isabella nelle parti orientali del regno (suo figlio Giovanni Sigismondo sarà il primo principe di Transilvania a essere investito di tale dignità), il potere nel regno d'Ungheria (escorporata la *hódoltság* ottomana) passò dalle mani di un re nemico degli ottomani (Luigi II Jagellone) a uno vassallo degli stessi (Giovanni I Zápolya), per finire a un sovrano appartenente a una nuova dinastia: gli Asburgo, che più o meno avrebbero retto le sorti del paese carpatodanubiano fino alla fine della prima guerra mondiale. Il nuovo regno magiaro sotto la reggenza austriaca avrebbe incorporato anche i territori croato-slavoni. Pertanto – come osserva Géza Pálffy[10] – la storiografia internazionale, tenuto altresì conto della sottomissione all'Austria anche dei territori del regno di Boemia, considera giustamente il 1526 come l'anno di nascita del cosiddetto "Stato composito" governato dal ramo austriaco dinastia degli Asburgo, destinata a diventare una grande potenza danubiana, e allo stesso tempo il punto di partenza della storia moderna dell'Europa centrale. Tuttavia, nonostante le grandi perdite territoriali, il regno d'Ungheria non cessò di esistere, l'Ungheria non divenne una colonia austriaca, non perse la propria "statualità." Importanti cambiamenti interessarono soprattutto la capitale Buda, il cui ruolo fu assunto contemporaneamente da due città: Pozsony/Bratislava per la politica interna e l'amministrazione e Vienna per la residenza regia; nel contempo Buda divenne capoluogo dell'omonimo *eyalet*, cioè di una provincia turca. La tripartizione dell'Ungheria era destinata a durare fino all'inizio del XVIII secolo.

L'impero ottomano fu nel corso del XVI secolo e per gran parte del XVII una grande potenza mondiale grazie alla posizione geopolitica, all'estensione territoriale, alla numerosa popolazione, alle considerevoli risorse economiche, il cui sfruttamento ne aveva costituito la base del successo militare. Esso era un vero principato di confine, multietnico e multiconfessionale, che fungeva da "magnete" per i guerrieri sia islamici che cristiani dei paesi confinanti[11].

Nonostante la sconfitta subita a Lepanto il 7 ottobre 1571, l'impero ottomano continuerà a vivacchiare ancora per quasi un secolo orientandosi però verso un lento declino, pur rimanendo per tutto il Seicento forte militarmente e autorevole politicamente, anche se non era più quella "macchina da guerra" che tutto travolgeva.

Comunque sia, l'impero turco andò incontro a una lenta ma irreversibile decadenza, provocata dalla crisi economica e monetaria conseguenza della notevole affluenza anche nei suoi territori dell'argento americano, dalla crisi politica dovuta alla debolezza dei sultani (Selim II era un ubriacone, Murad III si dedicava solo alle gioie *dell'harem*, Maometto III era un incapace), dall'influenza dell'*harem* e soprattutto della madre del sultano, la *Valide Sultan*, dalla corruzione, dagli intrighi di corte, dalle rivolte dei giannizzeri, degli artigiani e dei mercanti conseguentemente alla fine delle guerre di conquista, dall'arretratezza tecnologica dell'esercito, dall'inadeguatezza delle tattiche militari in uso, dalla perdita di prestigio internazionale. L'impero ottomano non poteva inoltre contare su un efficiente sistema bancario, ma si affidava soltanto alla capacità di singoli banchieri ebrei. Infine, all'arretratezza tecnologica, economica e monetaria si sommò quella culturale: il divieto dell'uso della stampa ostacolò la diffusione del libro e, di

[10] Cfr. G. Pálffy, *Una svolta nella storia dell'Europa centrale: le conseguenze a breve e lungo termine della battaglia di Mohács*, in *Mohács, cinquecento anni fa. Una svolta nella storia dell'Europa*, a cura di G. Nemeth, T. Oborni e A. Papo, San Dorligo della Valle (Trieste), in corso di pubblicazione.

[11] Cfr. G. Ágoston, *Ottoman Warfare in Europe 1453-1826*, in J. Black (ed.), *European Warfare 1453-1815*, Houndmills–Basingstoke–New York, pp. 118-144.

conseguenza, la formazione di un'opinione pubblica. Per contro, si assistette alla modernizzazione dell'Austria e alla riorganizzazione del suo esercito, che acquisì efficienza grazie soprattutto al principe Eugenio di Savoia[12]. Una conseguenza del processo di modernizzazione militare austriaco fu senza dubbio la ricostruzione delle fortezze di confine ungheresi sulla base di progetti elaborati da valenti ingegneri militari italiani.

Le nuove condizioni belliche privilegiavano l'artiglieria e la fanteria, ora fornita d'armi da fuoco, segnando nel contempo il tramonto delle cariche della cavalleria leggera. Per di più, gli eserciti ottomani non erano dotati di precisi piani di guerra: nei combattimenti anteponevano la foga e lo scontro corpo a corpo all'ordine e alla razionalità. Inoltre, gli attacchi persiani, russi e cosacchi ai suoi confini e l'antagonismo con i portoghesi nell'Oceano Indiano avevano da tempo indebolito le fondamenta del grande impero turco, che si stava rivelando incapace, sia militarmente che finanziariamente, di sostenere più conflitti simultaneamente: avrebbe alfine pagato l'assenza di una strategia unitaria.

Paradossalmente sarà l'ultima grande conquista turca, quella di Candia del 1645-69 a segnare l'inizio della fine dell'impero ottomano.

Tutto partì dall'offensiva turca del 1663 contro Vienna, ma i turchi vennero battuti al San Gottardo (Szentgotthárd) il 1° agosto 1664 dalle truppe del generale d'origine modenese Raimondo di Montecuccoli. Tuttavia, la conseguente pace di Vasvár deluse e irritò gli ungheresi, che non ottennero alcun vantaggio territoriale. Fu allora organizzata una congiura (la congiura Wesselényi negli anni 1670-71) la cui repressione inasprì l'assolutismo asburgico. Scoppiarono quindi le rivolte dei *bujdosók* di Mihály Teleki, con l'appoggio anche militare della Francia, e dei *kurucok* di Imre Thököly, col sostegno dei turchi. Paradossalmente i *kurucok* combatteranno in seguito insieme con i turchi per cacciare gli Asburgo dal paese.

Tuttavia, la pace di Nimega sottoscritta nel 1679 tra l'imperatore Leopoldo I e il re di Francia Luigi XIV, il Re Sole, permise all'Impero, nella fattispecie all'Austria, di riprendere in considerazione il progetto di cacciata degli ottomani dall'Ungheria e dall'Europa centrale. A questo punto decollò il progetto di liberazione dei territori del regno d'Ungheria sotto la dominazione ottomana. E qui entra in scena il principe Eugenio di Savoia, il grande protagonista di questa epopea.

Quarto figlio di Eugenio Maurizio conte di Soissons, un Savoia dell'allora ramo secondario dei Carignano, e di Olimpia Mancini, nipote del cardinale Giulio Mazzarino, tanto famosa per la sua bellezza quanto per il suo spirito libero, Eugenio era nato a Parigi il 18 ottobre 1663.

Contrariamente alle apparenze (vestiva da prete, motivo per cui i cortigiani lo chiamavano con scherno il "piccolo abate", anzi sembra che volesse proprio farsi prete), Eugenio trascorse nella capitale francese una giovinezza turbolenta, che gli costò il perentorio rifiuto del re di Francia all'arruolamento nel suo esercito. Passò allora al servizio dell'imperatore romano-germanico Leopoldo I, e l'Austria divenne la sua patria d'adozione, tant'è che Eugenio soleva firmarsi in tre lingue contemporaneamente (italiano, tedesco e francese): *Eugenio von Savoye*.

Il principe sabaudo chiese quindi di essere ammesso al servizio dell'imperatore, sotto le cui insegne aveva combattuto il fratello maggiore Luigi Giulio, comandante del reggimento di dragoni Kufstein. Eugenio trovò a Vienna un'accoglienza oltremodo amicale e si aggregò come volontario all'armata imperiale guidata dal duca Carlo Sisto V di Lorena, la quale stava

[12] Cfr. Id., *Habsburgs and Ottomans: Defense, Military Change and Shifts in Power*, in «Turkish Studies Association Bulletin», XXII, n. 1, 1998, pp. 126-141.

retrocedendo verso Vienna di fronte al prepotente incedere degli ottomani. Fu soprattutto la protezione di cui godeva da parte d'alcuni principi a schiudere a Eugenio una brillantissima carriera militare e politica; essi erano: il margravio del Baden Ermanno, allora presidente del Consiglio aulico di guerra di Vienna, il nipote Luigi Guglielmo, il qui già menzionato duca Carlo di Lorena, che lo raccomandò all'imperatore di cui era cognato, il principe elettore di Baviera, Massimiliano II Emanuele, figlio di una nipote del nonno di Eugenio, che gli procurò invece promozioni e denaro.

Il 7 luglio 1683 il giovane principe, non ancora ventenne, ebbe il battesimo del fuoco in uno scontro avvenuto a Petronell contro gli ottomani che avrebbe combattuto e sconfitto ripetutamente nei successivi cinquantaquattro anni della sua prestigiosa carriera militare. Questo suo primo combattimento gli risultò però molto amaro perché costò la vita al fratello Luigi Giulio. Comunque sia, il principe sabaudo iniziò a Petronell una rapida e folgorante carriera militare che lo avrebbe portato ai più alti gradi.

Riassumiamo i vari stadi della carriera militare e politica del principe sabaudo: nel 1683, a soli vent'anni, ottiene il comando del reggimento dragoni Kufstein, nel 1685 viene nominato maggiore generale; nel 1687 luogotenente generale; nel 1690 generale di cavalleria; nel 1693 feldmaresciallo; nel 1698 presidente del Consiglio aulico di Vienna; fu anche governatore dei Paesi Bassi e vicario generale dell'imperatore nei suoi possessi italiani. Dopo l'elezione a re di Polonia del principe elettore di Sassonia Federico Augusto detto il Forte (27 giugno 1697), Eugenio viene anche nominato comandante supremo dell'armata imperiale in Ungheria.

Il principe sabaudo è stato uno dei massimi strateghi militari di tutte le epoche, oltreché un eccellente uomo politico e diplomatico, ma anche un sincero amante delle belle arti e committente di sontuosi edifici barocchi. Fisicamente di media statura, d'aspetto austero, sobrio nel mangiare e nel bere, prudente, misurato nel parlare, poco attaccato al denaro, era affabile, gentile e disponibile con tutti. Parlava con cognizione di causa, ascoltava con attenzione i suoi interlocutori accettandone i consigli. Sapeva accattivarsi non solo la grazia del suo sovrano ma anche l'amore dei suoi ufficiali e dei suoi soldati. È stato definito "un mirabile complesso di soldato, di politico e di artista"[13].

Oltre che contro i turchi combatté in Lombardia e in Piemonte in difesa del ducato di Savoia dall'aggressione francese, ai tempi della guerra del Palatinato (1688-97). All'epoca della guerra di successione spagnola combatté sul Danubio e sul Reno a fianco del generale inglese John Churchill, primo duca di Marlborough: la vittoria di Höchstädt (1704) costituisce un altro dei suoi capolavori d'arte militare. Tornò quindi a combattere nel Nord Italia: nel 1706 liberò Torino e occupò Milano, cacciandone francesi e spagnoli. Eletto feldmaresciallo di tutte le armate imperiali di Giuseppe I d'Asburgo, nel 1708 Eugenio inflisse ai francesi a Oudenaarde, nei Paesi Bassi, un colpo che avrebbe potuto essere mortale per l'esercito del Re Sole se il principe sabaudo non si fosse dilungato nel successivo e inutile assedio di Lilla, che confermò la sua scarsa attitudine a un tipo di guerra che non fosse di movimento. Nonostante la vittoria riportata a

[13] Qui ci limitiamo a segnalare, tra le numerose biografie del principe Eugenio: A. di Arneth, *Il Principe Eugenio di Savoia*, 2 voll., Firenze 1872 (ed. or. *Prinz Eugen von Savoyen*, 3 voll., Wien 1864); M. Braubach, *Prinz Eugen von Savoyen. Eine Biographie*, 5 voll., München 1963-65; F. Herre, *Eugenio di Savoia. Il condottiero, lo statista, l'uomo*, Milano 2001 (ed. or. *Prinz Eugen. Europas heimlicher Herrscher*, Stuttgart 1997). Cfr. anche G. Nemeth – A: Papo, *Il principe Eugenio di Savoia, stratega, diplomatico e mecenate, nei giudizi dei suoi biografi,* in *Quaestiones Romanicae*, t. 3, Timişoara 2025, pp. 107-123. Sulle qualità militari del principe Eugenio cfr. Eid., *Il genio militare del principe Eugenio di Savoia*, in «Quaderni Vergeriani. Studi storici adriatico-danubiani», XX, n. 19, 2024 (n.s., I, n. I, 2024), pp. 75-99.

Malplaquet nel 1709, i suoi successi conseguiti nella guerra di successione spagnola furono vanificati dagli accordi segreti stipulati dall'Inghilterra con la Francia dopo la morte di Giuseppe I. La carriera militare, ma anche politica di Eugenio s'interruppe a Philippsburg, nel 1734, nel corso della guerra di successione polacca. Il principe sabaudo morirà il 21 aprile di due anni dopo nella sua residenza viennese.

La liberazione dell'Ungheria avvenne in tre fasi distinte: la prima fase va dalla battaglia di Vienna (1683) alla riconquista di Buda (1686) e alla presa provvisoria di Belgrado (1688); la seconda fase corrisponde alla campagna antiottomana del 1697-98, che ha il suo culmine nella celeberrima battaglia di Zenta e si conclude con la pace di Carlowitz del 1698-99; la terza fase ebbe luogo dopo l'intermezzo della lunga guerra di successione spagnola con la battaglia di Petrovaradino (1716), la riconquista di Temesvár (1716) e quella di Belgrado (1717), concludendosi con la pace di Passarowitz del 1718[14].

Arriviamo alle conseguenze di Mohács a lungo termine, ovverosia ai movimenti migratori, sociali ed economici avvenuti durante e alla fine delle guerre antiturche.

Dopo la pace di Szatmár (29 aprile 1711), che aveva messo fine alla guerra di liberazione di Francesco Rákóczi II, e soprattutto dopo la pace di Passarowitz tutto il territorio del regno d'Ungheria fu interessato da un sensibile e rapido processo di crescita demografica, in gran parte dovuto anche alla cessazione dei combattimenti: in certe zone la popolazione addirittura raddoppiò. È stato calcolato che all'epoca di Mattia Corvino la popolazione del regno magiaro fosse di circa 4 milioni di abitanti, mentre nel 1715 essa era scesa a 2,5 milioni, Transilvania compresa. Con le guerre non solo era diminuita drasticamente la popolazione ma era mutata anche la sua distribuzione territoriale: mentre nel Medioevo le zone montuose a nord e a est del paese erano perlopiù disabitate e per contro nella pianura centrale fiorivano villaggi agricoli e centri commerciali, alla fine della guerra antiottomana la situazione era radicalmente mutata: le zone settentrionali e nordoccidentali erano divenute più densamente popolate, mentre le regioni centrali e meridionali si erano nuovamente ricoperte di paludi e steppe, i villaggi erano scomparsi e i pochi abitanti rimasti si erano accentrati nelle due grandi città di Szeged e Debrecen. Nel 1715 la contea di Nyitra (Nitra) contava 125.000 abitanti, quella di Pozsony 80.000, quella di Sopron 85.000, quella di Vas 118.000, quella di Csanád (Cenad) contava invece solo 2.500 residenti, la contea di Arad appena 5.000, quella di Csongrád non più di 9.700[15].

[14] Sulla battaglia di Vienna: F. Cardini, *Il Turco a Vienna*, Laterza, Roma–Bari 2011. Sulla conquista di Buda: F. Szakály (szerk.), *Buda visszafoglalásának emlékezete 1686*, Budapest 1986. Sulla riconquista di Belgrado: Braubach, *Prinz Eugen von Savoyen* cit., I, pp. 143-144. Sulla battaglia di Zenta: G. Nemeth – A. Papo, *Il principe Eugenio di Savoia e la battaglia di Zenta. 1697*, in «Studia historica adriatica ac danubiana», XVI, n. 1-2, 2023, pp. 21-120. Sulla pace di Carlowitz: M. Molnár Falvay, *Der Friede von Karlowitz und das Osmanische Reich*, in *Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen: das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit*, Stuttgart 2013, pp. 197-220; Sz. Sarlai, *I progetti del Marsili per la pace di Carlowitz nel 1698*, in G. Nemeth – A. Papo (a cura di), *I Turchi, gli Asburgo e l'Adriatico*, Duino Aurisina 2007, pp. 153-162. Sulla battaglia di Petrovaradino: A. Papo – G. Nemeth, *La battaglia di Petrovaradino. 1716*, in «Nuova Antologia Militare», n. 4/15, 2023, pp. 425-472; e anche G. Nemeth, A. Papo, *La crociata antiottomana del 1716: la battaglia di Petrovaradino*, in «Quaderni Vergeriani», XIX, n. 18, 2023, pp. 40-122. Sulla riconquista di Temesvár: Eid., *La conquista ottomana di Temesvár. 1552*, in «Studia historica adriatica ac danubiana», VI, n. 1-2, 2013, pp. 7-79. Sulla riconquista di Belgrado: A. Papo, *La battaglia di Belgrado. 1717*, in «Nuova Antologia Militare», n. 3/11, 2022, pp. 479–534. Sulla pace di Passarowitz: Ch. Ingrao – N. Samardžić – J. Pešalj (a cura di), *The Peace of Passarowitz. 1718*, West Lafayette 2011.

[15] I dati sono desunti da C.A. Macartney, *I domini asburgici*, in J. O. Lindsay (a cura di) *Storia del mondo moderno*, vol. VII: *Il vecchio regime (1713-1763)*, Milano 1982, pp. 517-549.

Con le guerre mutò altresì la proporzione tra i vari elementi etnici del regno d'Ungheria: mentre nulla cambiò nelle regioni abitate da slovacchi e ruteni, scarsamente investite dalle guerre, notevoli cambiamenti si registrarono nelle regioni abitate da magiari che furono interessate in pieno dal passaggio degli eserciti: la proporzione dei magiari scese dal 90% del XV sec. a poco più del 40%! Un importante effetto del ripopolamento fu dunque quello di produrre a svantaggio dell'elemento magiaro quei cambiamenti nella composizione etnica della popolazione che si erano già avviati durante le campagne antiottomane.

Si registrò altresì un movimento migratorio verso le aree disabitate del centro e del sud del regno magiaro, qui in seguito al richiamo di nuova e fresca forza lavoro da parte dei nuovi proprietari terrieri. Furono invitati a ripopolare queste lande anche immigrati provenienti da oltre i confini del regno, specie dall'Austria e dalla Baviera; questi tedeschi immigrati furono genericamente chiamati "svevi" (*svábok* in ungherese). Coloni svevi si stanziarono allora nel Banato, nel Baranya, nella Bácska, nella Selva Baconia e sui monti Vértes, nelle vicinanze dell'odierna città di Budapest. Inoltre le autorità militari del cosiddetto Banato di Temes e dei distretti di frontiera invitarono al di qua dei confini gruppi di serbi, mentre vi arrivarono anche folti contingenti di rumeni: c'era spazio per tutti e tale spazio avrebbe continuato a essere ripopolato fino al XX secolo. Immigrati croati si stabilirono invece nel Transdanubio, slovacchi a Pest e nella contea di Békés, i Cavalieri dell'Ordine Teutonico ricevettero terre nello Jászkunság. A est i rumeni non solo si riversarono in Transilvania, ma comparvero altresì nel Banato. A sud il ripopolamento tramite slovacchi e svevi fu intenzionale; infatti le autorità militari non nutrivano una gran fiducia nei magiari dal punto di vista politico e militare e cercavano consapevolmente di aumentare la consistenza degli altri gruppi etnici preferendo i tedeschi, che in genere erano gente più fidata, e i serbi. Nel Banato di Temes, che ospitava coloni di diciassette diverse nazionalità, tra cui perfino catalani, francesi e cosacchi, e dove l'elemento predominante era ancora costituito dai tedeschi, i magiari furono addirittura esclusi: la popolazione di questa regione, che nel 1720 non raggiungeva i 45.000 abitanti, cinquant'anni dopo avrebbe superato i 700.000, nonostante l'assenza dei magiari.

L'immigrazione fu insomma rilevante in tutto il paese e coprì ogni attività lavorativa; emblematico è il caso della città di Tolna, dove ben il 42% degli artigiani locali era d'origine straniera. Pertanto, nell'arco del XVIII secolo la popolazione del paese più che raddoppiò passando a 9.500.000 abitanti, di cui appena il 40% era di nazionalità magiara, il 30% circa slovacca, il 10% rumena, il resto rutena, tedesca, croata, slovena, serba, polacca, bulgara e ceca.

Dopo la cacciata dei turchi dall'Ungheria, molti dei vecchi proprietari terrieri erano deceduti o avevano smarrito i documenti che avrebbero potuto avvalorare la legittimità dei loro possessi: gli Asburgo cedettero quindi le terre rimaste senza padrone ad ex alti ufficiali dell'esercito, che ripopolarono i loro latifondi di nuova manodopera immigrata dai paesi contermini.

Il ripopolamento del regno d'Ungheria apportò modifiche notevoli nella distribuzione e nel tipo di attività della popolazione magiara. Il conte di Mercy Claude-Florimond d'Argenteau cercò di sviluppare l'industria nel Banato di Temes, facendo venire da ovest un gran numero di artigiani. Anche alcuni grandi proprietari terrieri dell'Ungheria occidentale si mossero nella medesima direzione. Tuttavia, va osservato che le vie di comunicazione non consentivano ancora un vero e proprio sviluppo del commercio e dell'industria; inoltre, i grandi proprietari terrieri agivano senza scrupoli nella loro continua ricerca di manodopera, ancora latitante, esercitando qualsiasi forma di pressione in loro potere in modo da contrastare lo sviluppo delle città. Pertanto, l'Ungheria rimase un paese prevalentemente agricolo.

L'insediamento dei coloni tedeschi rivestì pure una funzione politica, cioè quella di controbilanciare l'elemento magiaro. L'immigrazione fece di conseguenza proliferare il numero delle piccole proprietà, con maggiori introiti fiscali per lo stato. Nuove coltivazioni (riso, lino, tabacco, coltura del baco da seta) furono impiantate principalmente nel Banato e comportarono per i contadini che le praticavano l'esenzione dalle *corvées* e dalla *decima*. Furono altresì incentivati l'apicoltura e gli allevamenti ovino, con l'importazione di pregiate razze straniere, ed equino, con particolare attenzione ai cavalli di grande stazza per l'impiego militare. Ad ogni modo, le nuove colture e le nuove forme d'allevamento incentivate dal governo austriaco non contrastarono lo sviluppo della tradizionale agricoltura ungherese, anche se nella seconda metà del Settecento gli Asburgo emanarono alcune disposizioni miranti a favorire la coltivazione di piante da maggese (patate, lino, piselli, rape ecc.). La diffusione delle piante da foraggio consentì invece l'introduzione dell'allevamento stanziale. Nel complesso, però, l'economia ungherese rimase in condizioni precarie per tutto il corso del XVIII secolo: si dovranno attendere gli anni Venti e Trenta dell'Ottocento e l'inizio della cosiddetta "Età delle riforme" per assistere all'avviamento di un programma di modernizzazione del paese e di sviluppo della sua economia.

doi: 10.66142/Crisia.2025.09

SPIONAJUL EFECTUAT DE ȚĂRILE ROMÂNE ÎN FAVOAREA IMPERIULUI OTOMAN ÎN SECOLELE XVI-XVIII. CÂTEVA DOCUMENTE TURCEŞTI INEDITE

Yusuf HEPER*
Adrian TERTECEL**

ESPIONAGE ACTIVITIES CARRIED OUT BY THE ROMANIAN PRINCIPALITIES IN FAVOUR OF THE OTTOMAN EMPIRE IN THE 16TH-18TH CENTURIES. SOME UNPUBLISHED TURKISH DOCUMENTS

ABSTRACT

The Ottoman Empire (1300-1918) was a huge and powerful state. Since its earliest days, this empire knew how to practice and use espionage. Every day, the Ottomans gathered information about the most important European countries. The Ottomans considered that their main enemies in Europe were Hungary, Austria (Habsburg Empire), Poland (which was liquidated in 1795) and Russia. The Romanian Principalities (Wallachia, Moldavia and Transylvania) were also very important for the Sublime Porte. The Principality of Transylvania only existed in the years 1541-1691. During this entire period, Transylvania was a vassal of the Ottoman Empire. In 1691, this principality was annexed by Austria (Habsburg Empire). Wallachia existed in the years 1310-1859. Moldavia was founded in 1359. It existed until the year 1859. In that year (1859), Walachia and Moldavia united and thus they gave birth to Romania. Afterwards, Romania became an independent state in 1877. In 1420, Wallachia became a vassal state towards the Ottoman Empire. The same thing happened in Moldavia in 1456. During the period 1526-1878, although Wallachia and Moldavia remained separate states, the Sublime Porte considered them as being privileged provinces of the Ottoman Empire. The most severe Ottoman suzerainty over Wallachia and Moldavia existed during the Phanariot Era (1711-1821). In that era, the Sublime Porte appointed only rich Greeks (Phanariots) from Istanbul as ruling princes of Wallachia and Moldavia. The Ottomans knew that the Romanian Principalities were able to gather important information about Hungary, Austria, Poland and Russia. For this reason, during the period 1420-1829, the sultans used the ruling princes of the Romanian Principalities as spies who provided information about the above-mentioned European countries. This espionage activity of the Romanian Principalities was very intense and very useful for the Sublime Porte. It reached its peak in the years 1711-1821 (during the Phanariot Era). However, never forgetting their dreams of independence, Wallachia and Moldavia also practiced espionage against the Ottomans (mainly in favour of Austria and Russia). That's why, in the year 1711, the sultan distrusted the Romanian ruling princes and established the aforesaid Phanariot Era. After the year 1829, due to new general conditions (including a large autonomy for Wallachia and Moldavia), the Romanian espionage in favour of the Sublime Porte ceased almost completely. In this article, 8 (eight) important new Turkish (Ottoman) documents (unknown and unpublished until now) are published here for the first time. These documents concern the above-mentioned Romanian espionage activities in favour of the Ottoman Empire.

Keywords: Ottoman Empire, espionage, Romanian Principalities, Hungary, Austria, Poland, Russia.

* Universitatea Bakırçay din İzmir; e-mail: yusuf.heper@bakircay.edu.tr.
** Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române, Bucureşti; e-mail: atertecel@yahoo.com.

Introducere

Spionajul efectuat de Imperiul Otoman a fost inferior (pe plan cantitativ și calitativ) față de spionajul practicat de Veneția și de Spania. Totuși, otomanii au reușit să obțină informații numeroase și importante folosind foarte bine diplomația. Imperiul Otoman avea o mare putere politică și militară. De aici, provenea și marele său prestigiu diplomatic în Europa, Asia și Africa. În acest context, statele vasale Imperiului Otoman, precum și beilerbeii provinciilor (eialetelor) otomane de frontieră reușeau să asigure un permanent flux de informații externe care ajungea la Istanbul (capitala Înaltei Porți)[1]. Pe de altă parte, în relațiile lor cu statele europene, otomanii aveau un important dezavantaj. Înainte de anul 1793, Imperiul Otoman nu a avut nicio ambasadă permanentă în statele europene. În schimb, principalele state europene au avut ambasade permanente la Istanbul începând din secolele XV-XVI. Acum, se cuvine să analizăm, în mod amănunțit, modul în care otomanii obțineau informații despre cele mai importante state europene. Alături de metodele și sursele sus-amintite, Înalta Poartă folosea și alte căi și izvoare pentru a culege informații privitoare la alte țări. Orașul Istanbul era centrul unei rețele otomane de spionaj bine organizate. Ambasadorii europeni permanenți care își aveau reședința la Istanbul strângeau numeroase informații despre Imperiul Otoman. Însă, în același timp, pentru a obține bunăvoința sultanului și a marelui vizir, ei furnizau conducătorilor otomani informații importante despre propriile lor țări, dar mai ales despre țările europene adversare. De exemplu, ambasadorul Franței la Istanbul comunica otomanilor știri importante despre Imperiul Habsburgic (Austria) și despre Spania. Totuși, cele mai numeroase știri despre evenimentele și evoluțiile din statele europene erau furnizate Înaltei Porți de catre beilerbeii provinciilor otomane de frontieră și de către conducătorii statelor vasale. Astfel, sultanul otoman era bine informat despre ceea ce se întâmpla în Europa[2]. Țara Românească (Eflak) a devenit stat vasal Imperiului Otoman în anul 1420. Ceva mai târziu, în anul 1456, Moldova (Boğdan) a căpătat același statut în relațiile sale cu Înalta Poartă. Principatul Transilvaniei a fost înființat în anul 1541. Atunci, Regatul Ungariei a fost lichidat, iar Transilvania a devenit principat autonom sub suzeranitate otomană. Principatul Transilvaniei a existat în anii 1541-1691. El și-a menținut statutul de stat vasal al Înaltei Porți în toată această perioadă. În anul 1691, Principatul Transilvaniei a fost anexat de Imperiul Habsburgic. În privința Moldovei și Țării Românești (unite în anul 1859 sub numele de România), conducătorii otomani au pretins, în întreaga perioadă 1526-1878, că acestea erau deja provincii otomane privilegiate (eyâlât-ı mümtâze). Deși, de facto, Moldova și Țara Românească erau doar vasale ale Înaltei Porți și își păstrau existența statală separată, otomanii, după anul 1526, au instaurat acolo o suzeranitate efectivă și restrictivă severă. Domnitorii Moldovei și Țării Românești erau considerați guvernatori otomani de religie creștin-ortodoxă. Vasalitatea față de Imperiul Otoman implica, alături de obligațiile economice, financiare și militare, și respectarea principiului „dostlarına dost ve düşmanlarına düşman olmak" [a fi prietenul prietenilor și dușmanul dușmanilor (Înaltei Porți)]. Atunci când armata otomană lupta cu armatele statelor inamice aflate aproape de Țările Române (Țara Românească, Moldova și Transilvania), domnitorii acestora din urmă trebuiau să trimită detașamente militare în sprijinul trupelor sultanului. Mai mult decât atât, domnitorii Moldovei și Țării Românești, precum și principele Transilvaniei aveau obligația

[1] Emre Safa Gürkan, *Sultanın Casusları: XVI. Yüzyılda İstihbarat, Sabotaj ve Rüşvet Ağları*, Kronik Yayınları, 14. Baskı, İstanbul, 2022, p. 137.

[2] Gábor Ágoston, *Avrupa'nın Fethi: Osmanlı Cihana Nasıl Hükmetti?* (çeviren ve yayına hazırlayan Kahraman Şakul), Kronik Yayınları, İstanbul, 2024, p. 384.

permanentă de a culege informaţii despre Austria Habsburgică, Polonia şi Rusia şi de a le trimite apoi grabnic la Istanbul, dar şi comandanţilor militari otomani aflaţi atunci în spaţiul românesc sau în apropierea acestuia. Înainte de anul 1541, domnitorii Moldovei şi Ţării Româneşti trebuiau să trimită otomanilor şi cât mai multe informaţii corecte despre Regatul Ungariei. Aceşti domnitori erau obligaţi, de asemenea, să furnizeze Înaltei Porţi ştiri despre pregătirile militare ale Ungariei, Austriei, Poloniei şi Rusiei. După anul 1526 şi mai ales în perioada 1711-1821 (domniile fanariote în Moldova şi în Ţara Românească), domnitorii de la Iaşi şi Bucureşti aveau ca obligaţie politico-diplomatică principală colectarea informaţiilor despre statele creştine vecine şi expedierea rapidă a acestor informaţii la Istanbul[3].

Războiul austro-otoman din 1593-1606 (Războiul cel lung) a fost foarte important pentru ambele părţi beligerante. Cererile (poruncile) oficiale otomane adresate Ţărilor Române (în special, Transilvaniei) pentru a obţine informaţii numeroase şi corecte despre Austria Habsburgică s-au înmulţit şi au devenit foarte insistente. De exemplu, în anul 1593, sultanul Murad III (1574-1595) a trimis o importantă poruncă principelui transilvănean Sigismund Báthory (1586-1599; 1601-1602). Atunci, sultanul i-a poruncit acestui principe să trimită spioni pe teritoriul Austriei Habsburgice. Respectivii spioni trebuiau să culeagă informaţii militare, politice şi economice, care urmau să fie trimise grabnic la Istanbul[4]. De altfel, încă înainte de declanşarea războiului sus-menţionat, principii Transilvaniei trimiteau la Istanbul informaţii importante privind Austria Habsburgică şi posesiunile acesteia aflate pe teritoriile actuale ale Ungariei şi Slovaciei. Informaţii despre politica Habsburgilor faţă de Transilvania şi faţă de Imperiul Otoman, despre aproape toate mişcările trupelor austriece pe teritoriile de azi ale Ungariei şi Slovaciei, precum şi ştiri despre garnizoanele austriece prezente în acele regiuni erau colectate de către spionii transilvăneni şi, apoi, expediate grabnic în capitala Imperiului Otoman[5]. Pe de altă parte, până în anul 1654, domnitorii Moldovei aveau obligaţia de a trimite la Istanbul mai ales informaţii depre Polonia şi despre cazacii de pe Nipru. Teoretic, până în anul 1648, teritoriile cazacilor de pe Nipru făceau parte din Polonia. Însă, în practică, respectivii cazaci beneficiau de o largă autonomie locală. Cea mai largă autonomie locală o aveau cazacii zaporojeni. Aceştia din urmă locuiau în zona Pragurilor Niprului. Deja în ultimul sfert al secolului al XVI-lea, cazacii de pe Nipru efectuau, pe uscat şi pe apă (inclusiv pe Nipru şi pe Marea Neagră), incursiuni de pradă în Imperiul Otoman şi în Moldova. De aceea, domnitorii Moldovei trebuiau să trimită spioni în teritoriile căzăceşti (între Nistru şi Nipru). Aceşti spioni culegeau informaţii militare şi politice despre cazacii ucraineni. Apoi, aceste informaţii erau trimise grabnic la Istanbul. Numeroase porunci ale sultanilor către domnitorii Moldovei subliniau marea importanţă a respectivelor acţiuni moldoveneşti de spionaj. De asemenea, spionajul moldovenesc pe teritoriul Poloniei a sprijinit pregătirea şi desfăşurarea cu succes a campaniei militare otomane de la Cameniţa. Această campanie militară otomană a avut loc în anul 1672. Atunci, otomanii au cucerit cetatea poloneză Cameniţa. Respectiva cetate se găsea la aproximativ 30 kilometri nord de cetatea moldovenească Hotin. În anii 1670-1671, spionii moldoveni au cercetat atent împrejurimile cetăţii Cameniţa. Tot atunci, la porunca domnitorului Moldovei, Gheorghe Duca (1668-1672; 1678-1684), un mic boier moldovean a

[3] Viorel Panaite, *Haraçgüzârların Statüleri: XV. ve XVII. Yüzyıllarda Eflak-Boğdan ve Transilvanyalılar Üzerine Bir Çalışma*, în Osmanlı, vol. I, p. 376-377.

[4] Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (=BOA), Mühimme Defterleri (=A.DVNS.MHM.d), nr. 71, p. 186.

[5] G. Ágoston, *op. cit.*, p. 387.

confecţionat o machetă din ceară a cetăţii Cameniţa, care a fost trimisă imediat la Istanbul. Din acest motiv, domnitorul Gheorghe Duca a fost lăudat de către conducatorii otomani[6]. După anul 1654 (şi, mai ales, după anul 1700), Rusia a devenit o mare putere europeană. Planurile şi acţiunile expansioniste ale Rusiei periclitau, în primul rând, Imperiul Otoman, Hanatul Crimeei, Polonia şi Suedia. De aceea, Înalta Poartă a ordonat domnitorilor Moldovei şi Ţării Româneşti să trimită spioni în Rusia şi să afle cât mai multe informaţii militare, politice şi economice despre această ţară mare şi periculoasă. Apoi, aceste informaţii trebuiau să fie trimise rapid la Istanbul. Informaţii importante despre Rusia puteau fi obţinute şi pe teritoriul Poloniei. Domnitorii de la Iaşi şi de la Bucureşti au îndeplinit sus-amintitele porunci ale conducătorilor otomani. De exemplu, în anul 1782, domnitorul Ţării Româneşti, Nicolae Caragea (1782-1783), a trimis spioni la Varşovia, prin intermediul cărora sultanul Abdülhamid I (1774-1789) a aflat că împărăteasa Rusiei, Ecaterina a II-a (1762-1796), pregătea ocuparea de către armata rusă a cetăţii otomane Oceakov, situată pe litoralul nordic al Mării Negre. Astfel, urma să înceapă un nou război ruso-otoman[7]. Ceva mai târziu, în anul 1796, domnitorul Ţării Româneşti, Alexandru Ipsilanti (1774-1782; 1796-1797), a informat Înalta Poartă că el trimisese recent doi spioni pentru a afla cât mai multe informaţii despre Rusia. De asemenea, domnitorii Moldovei şi Ţării Româneşti culegeau (în favoarea Imperiului Oroman) şi informaţii (politice, militare şi economice) despre Austria şi Prusia[8]. Aşadar, Ţările Române furnizau conducătorilor otomani, în mod continuu, informaţii importante privitoare la Austria Habsburgică, Polonia şi Rusia. Acest flux de informaţii era de mare folos pentru Înalta Poartă. Pe baza informaţiilor respective, conducătorii otomani îşi construiau politica (pe termen scurt şi pe termen lung) faţă de principalele state europene.

În domeniul spionajului (precum şi în domeniile politico-diplomatic, militar şi economic), Ţările Române au fost foarte folositoare pentru Imperiul Otoman. Totuşi, în întreaga perioadă 1420-1878, Ţara Românească şi Moldova (unite în 1859 sub numele de România) au continuat, fără încetare, să dorească dobândirea independenţei (sau, cel puţin, a unei largi autonomii) faţă de Înalta Poartă. Din această cauză, domnitorii şi boierii din Ţara Românească şi din Moldova (precum şi, în perioada 1541-1691, conducătorii Principatului Transilvaniei) au efectuat şi numeroase acţiuni de spionaj împotriva Imperiului Otoman[9]. De exemplu, mulţi dintre domnitorii Ţării Româneşti au colaborat (în secret sau în mod deschis) cu Austria Habsburgică şi chiar s-au aliat cu aceasta din urmă. Ei sperau că Habsburgii îi vor ajuta să scape de severa suzeranitate otomană şi să redobândească independenţa Ţării Româneşti. De aceea, ei au furnizat Austriei Habsburgice numeroase informaţii despre Imperiul Otoman. De asemenea, domnitorii de la Bucureşti au întreţinut relaţii îndelungate şi strânse cu Veneţia. La rândul lor, Moldova şi Principatul Transilvaniei au avut relaţii trainice (în mod secret sau în mod deschis) cu Austria Habsburgică şi cu Veneţia. Pentru perioada 1654-1714, remarcăm şi relaţiile secrete (îndreptate împotriva Înaltei Porţi) pe care unii domnitori de la Iaşi şi de la Bucureşti le-au avut cu Rusia. În acest sens, s-a remarcat domnitorul Ţării Româneşti, Constantin Brâncoveanu (1688-1714). El a furnizat Rusiei numeroase informaţii importante privitoare la Imperiul Otoman şi la Hanatul Crimeei. Constantin

[6] BOA, A.DVNS.MHM.d, nr. 78, p. 295.

[7] *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da İstihbarat*, Yay. Haz. Kemal Gurulkan, Ersin Kırca vd., İstanbul, 2017, p. 167.

[8] Ahmet Yüksel, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Osmanlı İstihbarat Ağı*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014, p. 81-83.

[9] Mevlüde Gökçen Daş Darıcı, *Eflak-Boğdan-Erdel Voyvodaları ve Osmanlı İstihbaratına Dair Rolleri*, în *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, vol. 3, nr. 1 (2019), p. 92.

Brâncoveanu a avut relaţii foarte bune şi cu primul ambasador permanent al Rusiei la Istanbul, Piotr Andreevici Tolstoi (1702-1710). El i-a furnizat acestui ambasador rus importante informaţii despre Imperiul Otoman şi a facilitat transportarea corespondenţei secrete a acestuia pe traseul Istanbul-București-Kiev și retur. De asemenea, domnitorul Moldovei, Dimitrie Cantemir (1710-1711), a trecut în mod deschis de partea Rusiei în timpul războiului ruso-otoman din 1710-1711. Victoria otomană decisivă asupra armatei ruse (Vadul Huşilor, 11/22 iulie 1711) l-a silit pe Dimitrie Cantemir să se retragă în Rusia. Astfel, Dimitrie Cantemir a însoţit în retragere armata rusă (corpul expediţionar rus) cu care ţarul Petru cel Mare (1689-1725) intrase în Moldova în iunie 1711[10]. În consecinţă, conducătorii Imperiului Otoman au trebuit să ia măsuri foarte severe împotriva domnitorilor români. Guvernul de la Istanbul nu mai putea avea încredere în aceşti domnitori. Constantin Brâncoveanu (în mod secret) şi Dimitrie Cantemir (în mod deschis) acţionaseră în favoarea Rusiei. Astfel, ei trădaseră Imperiul Otoman. Aşadar, sultanul Ahmed III (1703-1730) a hotărât ca, în Moldova şi în Ţara Românească, să fie instaurate domniile fanariote (1711-1821). În Moldova, aceste domnii au început în anul 1711. În Ţara Românească, primul domnitor fanariot a fost instalat în funcţie în anul 1716. Domnitorii fanarioţi erau greci din cartierul Fanar al oraşului Istanbul, iar înainte de a ajunge pe tronul de la Iaşi sau pe cel de la București, ei erau traducători oficiali ai guvernului otoman. Sultanul cconsidera că Fanarioţii (demnitari otomani de religie creştin-ortodoxă) vor fi mult mai fideli Înaltei Porţi decât domnitorii români. Într-adevăr, în perioada fanariotă, deşi Moldova şi Ţara Românească şi-au păstrat existenţa statală, controlul otoman asupra lor a ajuns la apogeu. Însă, după anul 1774, unii domnitori fanarioţi au început să colaboreze în secret cu Rusia aflată în ascensiune. În cele din urmă, în anul 1821, trădată în mod deschis (în favoarea Rusiei şi a independenţei Greciei) chiar de către greci, Înalta Poartă a hotărât încetarea domniilor fanariote. În anul următor (1822), sultanul Mahmud al II-lea (1808-1839) a numit din nou domnitori români (pământeni) pe tronul Moldovei şi pe tronul Ţării Româneşti. După anul 1829, în condiţiile lărgirii autonomiei Moldovei şi Ţării Româneşti, ale poziţiei dominante a Rusiei în sud-estul Europei şi ale modernizării Imperiului Otoman (inclusiv înfiinţarea şi consolidarea ambasadelor otomane permanente în ţările europene), activitatea domnitorilor de la Iaşi şi de la București în calitate de spioni aflaţi în slujba Înaltei Porti a încetat aproape complet[11].

La sfârşitul acestui articol, publicăm, sub formă de anexă, în limba turco-osmană, în transliterare din alfabetul arab în alfabetul latin, împreună cu traducerile în limba română şi cu regeste, opt noi documente otomane referitoare la activităţile de spionaj efectuate de Ţările Române în favoarea Înaltei Porţi în secolele XVI-XVIII. Astfel, sunt scoase la lumină şi introduse în circuitul ştiinţific câteva cazuri importante din cadrul activităţilor respective. Sus-amintitele documente otomane inedite se găsesc la Istanbul, la Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Arhiva Otomană a Preşedinţiei Consiliului de Miniştri). Această uriaşă arhivă este continuatoarea fostei arhive a guvernului otoman.

[10] E. S. Gürkan, *op. cit*., p. 223.

[11] N. Beldiceanu, *Eflak*, *EI,* vol. II, Brill, Leiden E.J., 1991, p. 688; Adrian Tertecel, *Expansiunea Rusiei Spre Marea Neagră și Țările Române (1654-1829)*, în *Basarabia 1812-2012 Documente și Cercetări*, coord. și postfață Victor Crăciun, Liga Culturală Pentru Unitatea Românilor de Pretutindeni și Editura Semne, București, 2012, p. 103.

ANEXĂ

DOCUMENTUL Nr. 1

Scris în mai 1571.

Poruncă sultanală adresată domnitorului Ţării Româneşti, Alexandru II Mircea (1568-1577). Situaţia din Principatul Transilvaniei este foarte importantă pentru Imperiul Otoman. De aceea, sultanul Selim II (1566-1574) îi ordonă domnitorului Ţării Româneşti să trimită în Transilvania spioni pricepuţi şi de încredere. Acei spioni trebuie să afle informaţii exacte despre situaţia din Principatul Transilvaniei şi despre opiniile şi dorinţele nobililor transilvăneni. Apoi, acele informaţii urmează să fie trimise grabnic la Bucureşti. De aici, domnitorul Ţării Româneşti trebuie să le expedieze imediat la Istanbul.

TRANSLITERARE:

Mayıs 1571

Eflâk voyvodasına hüküm ki:

Mektub gönderüp Erdel'e müteʿallik baʿzı ihbar-ı iʿlâm eylemişsin ol bâbda her ne demiş isen tafsilü pâye-i serîr-i aʿlâya arz olunub maʿlûm-ı şerîfem olmuşdur. imdi ol tarafın ahvâli köhne ise maʿlûm olmak mühimmândan olmağın **buyurdum ki** vardukda bu bâbda mukayyed olub yarar âdemlerin gönderüb Erdel'e müteʿallik beğlerin fikr-ü tedârikleri ve sâyir ahvâlleri ne ise aslı ile maʿlûm idünüb vukûʿı üzre vakf olduğun ahbâr-ı sahîheyi iʿlâmdan hâlî olmayub ve kalʿa'nın emlâka dahil … tedârük ve irsâl eylemek ardınca olasın.

Mühimme Defteri 10, s. 322, h. 521.

TRADUCERE:

Poruncă adresată voievodului Ţării Româneşti:

Tu ai trimis (la Istanbul) o scrisoare în care se află câteva ştiri privitoare la Transilvania Tot ceea ce tu ai scris în această privinţă a fost raportat în mod amănunţit la înaltul meu tron ocrotitor (al întregii lumi) şi a ajuns la ilustra mea cunoştinţă. Este foarte important a cunoaşte exact situaţia din acele părţi (Transilvania).

De aceea, am poruncit următoarele:

La sosirea (acestei porunci), tu să te ocupi personal, cu mare atenţie, de treaba sus-amintită. Să trimiţi în Transilvania oameni de-ai tăi vrednici şi pricepuţi. Acei oameni trebuie să afle, întocmai şi fără greşeală, părerile şi dorinţele nobililor transilvăneni şi celelalte ştiri referitoare la situaţia din Transilvania. Aşadar, în ceea ce priveşte Transilvania, trebuie să fie obţinute ştiri adevărate şi vrednice de crezare. Apoi, fără nicio întârziere, acele ştiri urmează să ajungă în Ţara Românească. După ce vei primi acele ştiri, tu să le trimiţi grabnic (la Istanbul).

[Mühimme Defteri (Registrul problemelor importante), nr. 10, pagina 322, porunca 521].

DOCUMENTUL Nr. 2

Scris la 13 Şevval 999 H. (25 iulie/4 august 1591).

Poruncă sultanală adresată principelui Transilvaniei („Erdel Voyvodası"), Sigismund Bathory (1586-1599; 1601-1602). Împăratul Austriei, Rudolf II (1576-1612), împreună cu supuşii şi aliaţii săi, pregăteşte unele acţiuni care ar putea fi periculoase pentru Imperiul Otoman. De aceea, sultanul Murad III (1574-1595) îi ordonă principelui Transilvaniei să trimită spioni pricepuţi şi de încredere şi să afle ce planuri are împăratul Austriei. Împreună cu ştirile sosite în Transilvania din Polonia, aceste informaţii trebuie să fie trimise imediat la Istanbul. De asemenea, principele Transilvaniei are obligaţia de a menţine ordinea şi liniştea în ţara sa şi de a expedia la timp la Istanbul tributul (haraciul) anual datorat Înaltei Porţi. O copie a acestei porunci a fost trimisă domnitorului Ţării Româneşti, Ştefan Surdul (iunie 1591-noiembrie 1592).

TRANSLITERARE:

Tercüman Ahmed Çavuşa verildi

Fi 13 Şevva(l) 999/4 Ağustos 1591

Erdel voyvodasına hüküm ki: Hâliyâ-i Nemçe kralının kendüye tâbi olan kefere ile ba'zı müşâvere ve niyyetleri olduğu isti'ma olındı. Husus-u mezbur-ı sahiha malum olunmak lazım ve mühim olmağın buyurdum ki vardukda müşârünileyha Nemçe kralının evzâ' u etvârını ve fikr-i fâsid rey-i kasidin Ehl-i vukuf kimesnelerden tecessüs idüb filvaki Nemçe kralının nâ-şayeste hareketi var mıdır? Bil fiil ne tedarik üzeredir? Tamamı tahkik edindikten sonra Leh tarafından vakıf olduğun ahbar u asarı sahiha ile yazub arz eyleyesün ve sen dahi vilayet-i Erdel'in hıfz u hırâseti ve zabt u sıyânet babında bezl-i makdûr idüp haracın ve sa'ir vergün vaktinde Asitane-i Saadete irsal eyleyesün.

Bir sûreti Eflak Voyvodasına

Mühimme Defteri 67, s. 150, h. 394.

TRADUCERE:

A fost dată (în mâna) tălmaciului Ahmed Çavuş.

(Scris) la 13 Şevval 999 H. (25 iulie/4 august 1591).

Poruncă adresată voievodului Transilvaniei:

În prezent, s-a aflat că regele Austriei şi ghiaurii care îi sunt supuşi acestuia s-au sfătuit şi au pus la cale unele treburi. Este necesar şi important ca problema sus-amintită să fie cunoscută (de către noi) în mod exact şi corect.

De aceea, am poruncit următoarele:

La sosirea (acestei porunci), tu, folosind iscoade pricepute şi de încredere, să afli situaţia şi starea şi gândurile şi planurile regelui Austriei. Oare, într-adevăr, regele Austriei face fapte şi acţiuni rău intenţionate? Ce pregăteşte el cu adevărat? Să cercetezi şi să afli întocmai toate treburile sus-pomenite. De asemenea, tu să scrii şi să raportezi, în mod corect şi exact, ştirile şi informaţiile pe care le-ai obţinut din Polonia. În acelaşi timp, tu să ai mare grijă şi să păstrezi pacea şi liniştea şi paza şi buna rânduială în Ţara Ardealului. Şi să trimiţi la timp la Pragul Fericirii (Asitane-i Saadet) tributul tău şi celelalte dări ale tale.

A fost trimisă o copie voievodului Țării Românești.

[Muhimme Defteri (Registrul problemelor importante), nr. 67, pagina 150, porunca 394].

DOCUMENTUL Nr. 3

Scris la 23 Receb 1002 H. (4/14 aprilie 1594).

Poruncă sultanală adresată principelui Transilvaniei, Sigismund Bathory. Sultanul Murad III îi ordonă principelui Sigismund Bathory să colaboreze pe deplin, pe plan militar şi informaţional, cu trupele otomane (conduse de marele vizir Koca Sinan Paşa) care luptau atunci, pe teritoriul actual al Ungariei, împotriva trupelor Austriei Habsburgice în cadrul Războiului cel Lung (1593-1606). De asemenea, principelui i se porunceşte să trimită, în mod repetat, spioni pe teritoriul austriac. Ştirile astfel obţinute trebuiau să fie expediate grabnic la Istanbul. În schimbul serviciilor prestate în favoarea Înaltei Porţi, sultanul îi promite lui Sigismund Bathory că va fi răsplătit cu generozitate.

TRANSLITERARE:

Erdel voyvodasına hüküm ki:

Südde-i sa'âdetüme mektûb gönderüp Erdel'e tabi asker ve top ve tüfenk ile düşmana varmak mümkün olmamağla kalkub vilayet-i Erdel'in sınuruna dahil olduğun ve her ne canibe teveccüh idersen düşman Erdek'i alub vilayet-i mezbureye mazarrat iriştirmek kasdında oldukları haberi alınmağla sen mikdar-ı asker ile Erdel'de kalub ve bir mikdar askerle akraban olan Batori İstvan'la (Ştefan Bathory) serdarım tarafından me'mur olduğun hareketi gönderdikte zikr olunan askerin dahi Varla nam hisara varub tabur kurub birkaç günden harekete emîrü'l-ümerâi'l-kirâm Temeşvar Beylerbeyisi Hasan Paşa dâme-ikbâlehû tarafından haber varid olub şimdi biri birinde mülakat olub hıdmete mübaşeret itmek mümkün değildir.

inşallah-ı te'âlâ ol baharda huceste-i aserde az'am cemiyyet olunmak mukarrerdir deyü i'lam itmeğle askere icazet virilmeyüb da'ima basiret ve intibâh düşman canibinden memâlik-i mahrûseye zarar gelmemek içün tedarik üzere olduğun ve düşmanın Nehr-i Tuna'nın etrafında cemiyyetleri olub ve Nemçe ve Ulus ve İspanya dahi kral bed-fial ile yekdil ve yekcihet idüb serdâr-ı zafer-i şi'arım tarafından mu'avenet ve müzâheret olunması rica eylemişsin. Bu babda her ne demiş isen tahrir ve beyan olunmuş ise cümlesi pâye-i serîr-i sâdet-masîrüme arz ve i'lam olundukda ilm-i şerif âlem-şümûl padişahımız muhît u şâmil olmuşdır. **Buyurdum ki;** vusül buldukda kadîmü'leyyâmdan Âsitâne-i müeelledü'l-bünde sadakat ve ihlas muktezasınca min-bad dahi kemal-i tekayyüd ile mukayyed olub Erdel'e tabi asker gele müheyya ve hazır ve a'da tarafına müterekkib ve nazır olub ve daima serdar-ı zafer şi'arım ile haberleşüb fırsat virüb mahal-i iktiza ittüğüne göre uğur-ı hümayuna müteallik olan umûrda bezl-i makdûr ve say-i nâ-mahsûr eyleyüb ber vech-i tedarik eyleyesin ki, gaflet ile a'da-yı bed-girdâr ihrakından memâlik-i uğur-u hümayunda zuhura gelen hıdmetin mukabelesinde envâ'-ı inâyet aliyyemize mazhar olmak takrirdir. Da'ima a'da tarafına casuslar gönderüb vâkıf u muttali olduğın ahbârdan hâlî olmayasın.
Mühimme Defteri 71, s. 182, h. 329.

TRADUCERE:

Poruncă adresată voievodului Transilvaniei:

Tu ai trimis o scrisoare la Pragul meu al Fericirii (adică la Istanbul). În acea scrisoare, tu ai afirmat că, având în vedere armata și tunurile și puștile Țării Ardealului tu nu ai putut să mergi direct asupra dușmanului (și să pătrunzi pe teritoriul acestuia). De aceea, tu ai rămas în interiorul hotarelor Țării Ardealului. Și ai aflat că, dacă vei ieși din țara ta și vei porni într-o parte sau în alta, atunci dușmanul plănuiește să cucerească Ardealul și să facă acolo mari pagube. Așadar, împreună cu o parte din armata ta, tu ai rămas în Ardeal. De asemenea, tu l-ai trimis pe ruda ta Ștefan Bathory, împreună cu o altă parte din armata ta, lângă serdarul meu (Koca Sinan Paşa). Acei ostași ai tăi au ajuns la cetatea Varla și au făcut tabără acolo. Și, de câteva zile, ei acționează în acel ținut. Această știre mi-a fost trimisă de către Hasan Paşa-veșnic să-i fie norocul!-beilerbei de Timișoara, emir al emirilor milostivi și puternici. Am aflat că voi (comandantul ardelean și comandantul otoman) nu izbutiți să vă puneți de acord și să colaborați pentru a vă face datoria (în slujba Înaltei Porți). Cu voia lui Allah cel Preaînalt, s-a hotărât ferm ca, în această primăvară binecuvântată (în anul 1594), să se facă o mare adunare a oștilor (otomană și ardeleană) (în Ungaria). De aceea, voi trebuie să păstrați ordinea și disciplina în rândurile ostașilor. De asemenea, se cuvine să fiți prudenți și cu mare băgare de seamă. Să ai grijă ca Țările cele Binepăzite (Imperiul Otoman) să nu sufere vreo pagubă din partea dușmanului. Tu ai mai scris că dușmanul își adună oastea și va porni spre ținuturile fluviului Dunărea. Iar regele Austriei este în înțelegere și în alianță cu răufăcătorul rege al Spaniei. În același timp, tu ai rugat să primești ajutor și sprijin din partea serdarului meu victorios (comandantul-șef al trupelor otomane aflate în campanie militară în Ungaria). În legătură cu treburile sus-amintite, tot ceea ce tu ai spus și ai scris a fost înregistrat (în documentele oficiale otomane) și raportat. S-a dat de știre, în mod amănunțit, la nivelul înaltului meu tron ocrotitor și dăruitor al fericirii. Totul s-a aflat și a ajuns la mărețul nostru auz împărătesc și la înalta noastră cunoștință sultanală.

Am poruncit următoarele:

La sosirea (acestei porunci), tu să nu uiți că, începând din zilele cele vechi, (principii Transilvaniei) au obligația de a fi credincioși și supuși față de Pragul Fericirii (Curtea Imperială Otomană). Așadar, și de acum încolo, tu să te ocupi personal, cu mare grijă și atenție, de treburile sus-pomenite. Ostașii Țării Ardealului să fie adunați și pregătiți pentru luptă. Ei să pornească asupra dușmanului și să aibă comandanți pricepuți. Și, întotdeauna, tu să ții legătura și să faci schimb de știri cu serdarul meu victorios. Și, după cum o va cere situația de la fața locului, să slujești întru norocul meu împărătesc. Și să depui eforturi mari și să acționezi din toate puterile, fără să ții seama de osteneală. Și să fii prudent și cu băgare de seamă. Și să ai grijă ca Țările cele Binepăzite (Imperiul Otoman) să nu sufere vreo pagubă din cauza dușmanului răufăcător și răuvoitor. Și să slujești întru norocul meu împărătesc. În mod sigur, pentru slujba ta sus-amintită, tu vei fi răsplătit în multe chipuri în conformitate cu înalta noastră milă și bunăvoință.

Întotdeauna, tu să trimiți iscoade („casuslar") în ţinuturile duşmanului. În permanenţă, să obţii şi să ai ştiri noi (şi să le trimiți grabnic la Istanbul).
[Mühimme Defteri (Registrul problemelor importante), nr. 71, pagina 182, porunca 329].

DOCUMENTUL Nr. 4

Scris la 8 Cemazi I 1002 H. (20/30 ianuarie 1594).

Poruncă sultanală adresată principelui Transilvaniei, Sigismund Bathory. Sultanul Murad III confirmă primirea informaţiilor trimise anterior de către principele transilvănean. Se arată că trupele austriece (habsgurgice) intenţionau să atace cetăţile otomane Szolnok şi Hatvan (situate pe teritoriul actual al Ungariei). De asemenea, exista pericolul unui atac militar austriac asupra Principatului Transilvaniei. În consecinţă, sultanul îi ordonă lui Sigismund Bathory să colaboreze intens şi permanent cu marele vizir Koca Sinan Paşa care era atunci comandantul-şef („serdar") al trupelor otomane aflate în spaţiul geografic al Ungariei de azi. Sigismund Bathory trebuie să-şi îndeplinească pe deplin obligaţiile militare faţă de Înalta Poartă, să apere Transilvania şi să menţină stabilitatea acesteia. Totodată, principele ardelean urmează să obţină, în permanenţă, prin spionaj, noi informaţii despre Austria Habsburgică. Aceste ştiri proaspete trebuie să fie trimise grabnic conducătorilor otomani.

TRANSLITERARE:

Fî 8 şehr-i Cemâziye'l-evvel 1002/19 Ocak 1595

Erdel voyvodasına hüküm ki:

Südde-i sa'âdetüme mektûb gönderüp, bundan akdem Kefe tarafından vâkıf olduğınuz ahbâr-ı sahîhayı i'lâm itdüğinüzden sonra küffâr-ı hâksârun cem'iyyeti perâkende olup, senün üzre oldukların ve hâliyâ yarar câsûslarınız gelüp, bu yıl sular donmayup ziyâde balçık olmağla, şimdiye değin hareketlerine mâni' olmış idi. Hâlâ işbu mâh-ı Cemâziye'l-ûlâ'nın üçünci haftasında azîm asker ile Szolnok ve Hatvan üzerlerine hücûm itdükleri mukarrer olub Tuna'nın öte yakasından ve berü câniblerinden mübâlaga asker tedârük olunup ve Macar câniblerinden yüzden ve iki yüzden muttasıl asker geçmek üzredür ve etrâfınuzda olan hisârların asker ile doldurmakdan hâlî olmayup, tedârükleri Erdel vilâyetine hücûm itmek olup ve sen dahı askerinle hâzır olduğın bildirüp, anun gibi a'dânın hücûmı olursa mu'âvenet içün serdâr-ı bâ-vakārum tarafına işâret olunmasın i'lâm eylemişsün. Ol bâbda her ne ki dimiş isen, ale't-tafsîl pâye-i serîr-i-a'lâma arz olunup, ilm-i şerîf-i âlem-şümûlüm muhît oldıkdan sonra, mûmâ-ileyh serdâr-ı zafer-şi'ârum tarafına mü'ekked emr-i şerîfüm yazılup irsâl olunmışdur. Buyurdum ki Vusûl buldukda, kadîmü'l-eyyâmdan ilâ-hâzel-ân, Âsitân-ı muhalledü'l bünyânımda olan vüfûr u celâlet ve ihlâs u ubûdiyyet ve ihtisâsın mûcibince, taht-ı hükûmetinde olan cümle asker ve yat ü yarağınla hâzır ve a'dâ-yı bed-âyîn taraflarına nâzır olub, anun gibi düşmen tarafından bir hareket ve hücûm olursa, mûmâ-ileyh serdârum tarafına dahı mu'accelen arz u i'lâm idüp, vech ü münâsib gördüği üzre def'-i mazarrat-ı a'dâ ve hıfz u hırâset-i vilâyet ve re'âyâyı, şimdiye değin ide geldüğin üzre bezl-i makdûr sa'y-ı nâ-mahsûr zuhûra getürüp, envâ' yüz aklığı vücûda getürmeğe çalışasın. Ve muttasıl yarar çavuşlar gönderüp, vâkıf u muttali' olduğın ahbâr-ı sahîhayı ale't-tevâlî i'lâmdan hâlî olmayasın.
Mühimme Defteri 72, s. 51, h. 90.

TRADUCERE:

Poruncă adresată voievodului Transilvaniei:

Tu ai trimis o scrisoare la Pragul meu al Fericirii. Anterior, tu ai expediat (la Istanbul) ştiri adevărate (şi importante) pe care le-ai obţinut în părţile oraşului Caffa. Apoi, tu ai dat de ştire că ghiaurii cei asemănători cu pulberea pământului s-au adunat în număr mare şi se pregătesc să meargă (cu oastea lor) asupra ta. În prezent, au venit (la noi) spioni pricepuți ai tăi (şi au prezentat informaţii importante). Astfel, noi am aflat că, în acest an, apele nu au îngheţat şi a apărut mult noroi. Din această cauză, deocamdată, oastea ghiaurilor nu a putut înainta. Acum, este sigur faptul că, în a treia săptămână (27 ianuarie/6 februarie-2/12 februarie 1594) a acestei luni (13/23 ianuarie-11/21 februarie 1594), ghiaurii vor să meargă cu oaste mare asupra

cetăţilor Szolnok şi Hatvan. Ei adună ostaşi mulţi dincolo şi dincoace de Dunăre. Din ţinuturile Ungariei sosesc mereu sute de ostaşi şi se aşează în cetăţile (austriece) aflate în preajma ţării voastre (adică aproape de graniţa de vest a Transilvaniei). Ei se pregătesc să atace Ţara Ardealului. De asemenea, tu ai dat de ştire că, împreună cu ostaşii tăi, eşti pregătit de luptă. Şi ai rugat ca, dacă va veni asupra ta un atac al duşmanilor, să fie înştiinţat şi să-ţi vină în ajutor serdarul meu cel ocrotitor şi serios. În chestiunea sus-amintită, tot ceea ce tu ai spus (şi ai scris) a fost raportat, în mod amănunţit, la înaltul meu tron ocrotitor al întregii lumii şi a ajuns la ilustrul meu auz şi la măreaţa mea ştiinţă. După aceea, a fost scrisă o poruncă ilustră a mea şi a fost trimisă spre locul în care se află acum sus-pomenitul meu serdar purtător de biruinţă (marele vizir Koca Sinan Paşa).

Am poruncit următoarele:

La sosirea (acestei porunci), tu să nu uiţi că, începând din zilele cele vechi, (principii Transilvaniei) au obligaţia de a fi credincioşi şi supuşi faţă de Pragul Fericirii. De aceea, în capitala ta şi în ţara ta, tu trebuie să aduni şi să pregăteşti de luptă toţi ostaşii tăi, precum şi toate proviziile şi armele tale. Şi să veghezi şi să fii cu ochii aţintiţi asupra ţinuturilor stăpânite de duşmanii cei răi şi ticăloşi (conducătorii şi ostaşii austrieci). Dacă duşmanii vor face vreo înaintare sau vreun atac, atunci tu, grabnic şi fără întârziere, să-i dai de ştire şi să-i raportezi sus-menţionatului meu serdar. Apoi, după cum el va considera necesar şi potrivit, să te străduieşti din toate puterile pentru a preveni şi înlătura pagubele produse de duşmani, precum şi pentru a apăra şi ocroti Ţara Ardealului şi raialele sale. Să acţionezi la fel de bine ca şi până acum. Să te străduieşti foarte mult şi să nu precupeţeşti niciun efort. Să faci tot ceea ce îţi va sta în putinţă pentru ca, prin meritele tale, să fii încununat de glorie, cinste şi onoare. Şi, în permanenţă, să trimiţi ceauşi vrednici şi pricepuţi. Şi să afli mereu ştiri adevărate şi sigure. Şi, fără încetare, tu să trimiţi neapărat aceste ştiri (la Istanbul şi în tabăra serdarului).

[Mühimme Defteri (Registrul problemelor importante), nr. 72, pagina 51, porunca 90].

DOCUMENTUL Nr. 5

Scris, probabil, în perioada 1492-1495.

Copia unei scrisori pe care domnitorul Moldovei, Ştefan cel Mare (1457-1504), a trimis-o la Istanbul. Ştefan cel Mare îl înştiinţează pe sultanul Bayezid II (1481-1512) despre situaţia existentă atunci în Ungaria şi în Polonia şi despre politica externă a acestor ţări. Regele Ungariei i-a chemat la sfat pe toţi nobilii. El pregăteşte o campanie militară care va începe în primvara următoare. La rândul său, în nordul ţării, regele Poloniei a chemat la sfat toată nobilimea. Deocamdată, Polonia nu a semnat un tratat de pace cu Marele Cnezat al Moscovei. De asemenea, Ştefan cel Mare promite că, şi în viitor, va trimite grabnic la Istanbul toate ştirile (privitoare la sus-amintitele trei ţări) pe care le va primi de la trimişii (spionii) săi.

TRANSLITERARE:

İstefan (Ştefan Cel Mare) voyvodadan gelen mektub suretidir.

Yüce Vâlâ-yı Asitane'ye arz olunan oldur ki, şimdiki hallerde bu canibin ihbarından istifsar buyrulursa şöyle haber alduk ki, Üngürüs Kralı Budin'dedir. Ol bahara sefere hazır olmak içün asker halkına durmayub adamlar gönderirse te'kid ile i'lam oldururlar. Ve cem-i beylerine kral davet idüb cemiyyet oldurur, tedbir ve müşavere itmeleri vardır. Amma ne husus içün idüğü malum değil ve Leh Kralı Batofu nam şimalde eylemiş olduğu cem-i beylerini cem oldururmuş tedbir ve ferâsetleri ne idüğü malum değil ve Moskov Beyi ile dahi sulh itmediği haliya-i vaki olan haber budur ki, arz olundu. … gönderilmiş adamlarımız varsa ne haber getürürlerse muaccelen Dergah-ı Muallaya i'lam olur. Bâkî fermân-ı Dergâh-ı Mu'allâ'nın rey-i şerifine menûttur.

TRADUCERE:

Aceasta este copia scrisorii care a sosit (la Istanbul) de la Ştefan Vodă.

Raportul meu către Înalta Poartă este următorul. În prezent, dacă ni se cere să înfăţişăm ştirile noi existente în aceste ţinuturi, vă înştiinţăm că noi am aflat că regele Ungariei se găseşte acum în oraşul Buda. În mod

repetat, primim ştirea că el, fără încetare, trimite oameni la ostaşii săi cu ordinul ca, pentru primăvara următoare, ei să fie gata pregatiţi pentru o campanie militară. De asemenea, regele (Ungariei) îi invită şi îi adună lângă el pe toţi nobilii Regele și nobilii se sfătuiesc şi fac pregătiri. Însă, deocamdată, nu ştim ce pun ei la cale. La rândul său, regele Poloniei i-a adunat pe toţi nobilii în nordul ţării, în localitatea Batofu. Dar nu se ştie ce hotărâri şi ce măsuri au luat ei acolo. Am mai aflat că Polonia încă nu a făcut pace cu marele cneaz al Moscovei. Deocamdată, acestea sunt ştirile pe care le avem. Ele au fost raportate mai sus. În viitor, vom mai trimite oameni ai noştri în acele ţări. Toate ştirile pe care ei le vor aduce (în Moldova) vor fi trimise grabnic la Înalta Poartă. În rest, porunca depinde de opinia ilustră a Înaltei Porţi.
[TSMA-E 434/67 (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi-Arhiva Muzeului Palatului Topkapı- (documentul) 434/67)].

DOCUMENTUL Nr. 6

Scris, probabil, în perioada 1518-1523.

Copia unei scrisori pe care domnitorul Moldovei [Ștefan cel Tânăr (1517-1527)] a trimis-o la Istanbul. Domnitorul Moldovei îl înștiințează pe sultanul otoman despre situaţia internă din Ungaria, Polonia și Hanatul Crimeei și, mai ales, despre politica externă a acestor state. În Regatul Ungariei, este liniște. Doar în regiunea Transilvania, se adună un anumit număr de ostași. În schimb, regele Poloniei concentrează o mare armată în zona cuprinsă între oraşele Cracovia și Cameniţa. Această armata poloneză va ataca Moldova sau se va lupta cu oastea tătară (armata Hanatului Crimeei). Această din urmă oaste (condusă de însuși hanul Crimeei) se apropie de graniţa de est a Moldovei. În mod nedrept, hanul tătar acuză Moldova de viclenie și trădare.

TRANSLITERARE:

Boğdan Voyvodasından Gelen Mektub Suretidir.

Yüce Asitane'ye arz olunan oldur ki, şimdiği halde bu canibin ihbarından istifsar buyrulursa Ali-i Asitane'ye malum ola ki, Üngürüs Kralı olan Budin'dedir. Hiç asker cemiyyeti istima' olunmaz. Devletler padişahı hazretlerinin ilçisini tamam hürmet ve azimetle riayet idüb dutarlar, Erdel canibinden bir mikdar asker cemiyyeti var ne husus içün cem olunduğu malumumuz değildir. Leh kralının Krakov nam tahtından aşağa asker cemiyyeti vardır ve Kamaniçe nam mahal ki bizim memleketimize karibdir. Yarar banı gelüb yanında mebaliğ-i asker cemiyyeti vardır. Bilmeziz ki bizim üzerimize mi gelmekdedir veya Tatar askeri ile mukabele olmasına mıdır? Tatar Hanı dahi mebaliğ-i asker cem' idüb bize yakın gelmek üzeredir bu meyanda dahi anların mekrinden (oyunundan) hazer olub doğru getürdüm, şol sebebden dört beş aydır ki ilçilerimiz Tatar hanında mahbusdur. Her vechle andan ihtiyalimiz vardır deyü Asitane'ye malumdur ki anlarun ile … karimlerdir.
TSMA-E 758/12

TRADUCERE:

Aceasta este copia scrisorii care a sosit (la Istanbul) de la voievodul Moldovei.

Raportul meu către Înalta Poartă este următorul. În prezent, dacă ni se cere să înfăţişăm ştirile noi existente în aceste ţinuturi, aducem la cunoştinţa Înaltei Porţi ceea ce este scris mai jos. Regele Ungariei se află acum în oraşul Buda. Nu se aude deloc că el (regele Ungariei) ar strânge oaste. De asemenea, el îl ţine alături şi îl tratează cu cinste, stimă şi respect pe solul majestăţii sale padişahului tuturor ţărilor (adică pe solul sultanului otoman). În ţinuturile Ardealului, se adună un număr de ostaşi. Însă noi nu ştim pentru ce anume se adună acei ostaşi. Pe teritoriul cuprins între capitala sa Cracovia şi oraşul său Cameniţa aflat aproape de ţara noastră (adică lângă graniţa de nord a Moldovei), regele Poloniei strânge oaste mare. Acolo a venit un important şi priceput comandant militar polonez care a adus cu sine mulţi ostaşi. Noi nu ştim dacă sus-amintita oaste poloneză vine asupra noastră (adică asupra Moldovei) sau se duce să se lupte cu oastea tătară. La rândul său, hanul tatar a adunat foarte multi ostaşi. În curând, el (hanul) se va apropia de noi (adică de graniţa de est a Moldovei). În această chestiune, noi am aflat şi am înţeles planurile lor secrete

şi suntem pregătiţi (să acţionăm în modul cel mai potrivit). Din această cauză, de patru sau cinci luni, solii noştri (moldoveni) sunt ţinuţi în arest în capitala hanului tătar. Cu orice prilej, hanul tătar spune că noi (moldovenii) suntem vicleni şi nesinceri faţă de ei (adică faţă de tătarii din Hanatul Crimeei). Însă Înalta Poartă ştie că noi (moldovenii) am fost întotdeauna respectuoşi şi cinstiţi (în relaţiile noastre cu hanul).
[TSMA-E 758/12 (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi-Arhiva Muzeului Palatului Topkapı- (documentul) 758/12)].

DOCUMENTUL Nr. 7

Scris, probabil, în anul 1522.

Raport către Înalta Poartă întocmit, probabil, de un funcţionar (sau spion) otoman. Destinatarul principal al acestui raport este sultanul Süleyman Legiuitorul (1520-1566). Autorul raportului relatează despre situaţia existentă în Ţara Românească în primăvara şi în vara anului 1522. Atunci, la ordinul regelui Ungariei, voievodul Transilvaniei, Ioan Zapolya (1510-1526), a intervenit cu oastea sa în Ţara Românească împotriva trupelor otomane invadatoare şi a pretendenţilor la domnie sprijiniţi de acestea. Respectiva intervenţie militară transilvăneană a avut scopul de a-l reinstala în funcţie pe domnitorul Ţării Româneşti, Radu de la Afumaţi (1522-1529). După ce a înaintat până la cetatea otomană Turnu Măgurele (aflată pe malul nordic al Dunării, vizavi de fortăreaţa otomană Nicopol), oastea lui Ioan Zapolya s-a retras spre nord. Apoi, această armată a înăbuşit o răscoală ţărănească izbucnită în câteva sate din nordul Munteniei. În cele din urmă, oastea voievodului Transilvaniei a ajuns în oraşul Târgovişte şi şi-a aşezat tabăra acolo.

TRANSLITERARE:

Dergâh-ı mu'allâya ve bârgâh-ı âla'ya ruk'alar fevka's-semavâti'l- ali'ye arz bende-i bi vücud budur ki; bundan akdem diller alınub Erdel Banı hayli askerle Eflak niyetine kendü vilayetinin serhaddinde karar itmek üzerinedir deyü haber virmeksiz cafer bendeleriyle der devlete i'lam olunmuşdu. Haliya-i mezkur Erdel banının askerinin içinden yarar casuslarımız gelüb mezbur Erdel banı 30-40.000 mikdarı piyade ve süvari asker ile Niğbolu mukabelesinde vaki olan Holonik nam kal'anın üzerine varub iki gün iki gice anda karar idüb boş çıkduğı canibine avdet idüb kendüye asi olan karyeleri yıkıb yakıb … Târgovişte nam varoşda gelüb karar eyledi deyü haber verildi. Bu haber tahkik olunmaz Asitane-i Saadet'e arz olundu. Karar ferman dergâh-ı muallanındır.
TSMA-E 699/7

TRADUCERE:

Către Înalta Poartă şi Înalta Reşedinţă Imperială, cea asemănătoare cu Înaltul Cer, raportul robului neînsemnat şi neputincios este următorul. Mai înainte, eu, robul vostru Cafer, am trimis un raport (important) la Înalta Poartă. În acel raport, eu am arătat că au fost luaţi câţiva prizonieri (din rândurile duşmanilor). De la acei prizonieri, eu am primit ştirea că voievodul Transilvaniei stătea cu ostaşii săi lângă graniţa provinciei sale (adică lângă hotarul sudic al Transilvaniei). El dorea să intre (cu oastea sa) în Ţara Românească. În prezent, au venit (la mine) câţiva spioni pricepuţi ai noştri care s-au aflat în oastea voievodului Transilvaniei. Acei spioni au dat de ştire că sus-amintitul voievod al Transilvaniei, însoţit de 30-40.000 de ostaşi, pedestraşi şi călăreţi, (a intrat în Ţara Românească) şi a mers până la cetatea Turnu Măgurele care se găseşte (la nord de Dunăre) în faţa cetăţii Nicopol. El a rămas lângă cetatea Turnu Măgurele timp de două zile şi două nopţi. A încercat să ia în stăpânire această cetate. Însă el nu a dobândit nimic (niciun câştig şi niciun folos). De aceea, a pornit pe drumul de întoarcere spre ţinutul său (adică spre Transilvania). În timp ce el se întorcea (spre Ardeal), câteva sate (din Ţara Românească) s-au răsculat împotriva lui. El a ars şi a nimicit acele sate. Apoi, el (voievodul Transilvaniei) a ajuns în oraşul Târgovişte şi a rămas acolo. Aşadar, acestea sunt ştirile pe care eu le-am aflat. Aceste ştiri nu pot fi verificate (pe deplin). În forma de mai sus, ele au fost raportate la Pragul Fericirii. Hotărârea şi porunca aparţin Înaltei Porţi.
[TSMA-E 699/7 (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi-Arhiva Muzeului Palatului Topkapı- (documentul) 699/7)].

DOCUMENTUL Nr. 8

Scris la 3 Rebi II 1119 H. (23 iunie/4 iulie 1707).

Raport către marele vizir otoman Çorlulu Ali Paşa (1706-1710). Autorul acestui raport este domnitorul Moldovei, Antioh Cantemir (1695-1700; 1705-1707). Acesta din urmă era fratele mai mare al lui Dimitrie Cantemir. În sus-amintitul raport, se arată că, atunci, domnitorul Moldovei avea doi spioni care locuiau chiar în oraşul Varşovia (capitala Poloniei). Anterior, aceşti doi spioni trimiteau, în mod regulat, în Moldova rapoarte scrise amănunţite privind situaţia din Polonia. În ultima vreme, de la ei nu a mai sosit în Moldova niciun raport. De asemenea, cei doi spioni nu s-au întors în Moldova. În acea vreme, Polonia era implicată în Razboiul Nordic (1700-1721). Ea era aliată cu Rusia şi Danemarca (apoi, şi cu Prusia) împotriva Suediei. Pe teritoriul Poloniei, atunci, se desfăşurau operaţiuni militare. Antioh Cantemir bănuia că, pe drumurile din Polonia, expedierea corespondenţei particulare fusese interzisă (din cauza războiului). De asemenea, era posibil ca scrisorile trimise de cei doi spioni spre Moldova să fi fost interceptate şi capturate de polonezi sau de suedezi. Antioh Cantemir îşi reafirmă supunerea deplină faţă de Înalta Poartă şi promite că va îndeplini toate ordinele primite de la guvernul otoman. Domnitorul Moldovei se va strădui să obţină noi informaţii despre Polonia. Imediat după primire, aceste informaţii vor fi trimise la Istanbul.

TRANSLITERARE:

Arzuhal-i abdulhakları budur ki;

Varşova şehrinde tedarik eylediğim iki nefer mütecessislerim kullarının surüf-ı ma'ahid ile muharrir tahrir ittikleri behr-i hefte tevarid itmek üzere bir müddetden beri nizam verilmişken bu defa tahrir eyledikleri zühur itmemesi mukatebenin memnu olduğun dahi yahud tahrirat-ı mezkurenin ahz olduysa eğerçe malum-ı çakeri değildir. Kaldı ki Nehr-i Turla kenarına Dimitri Rustilo'nun tevarüdü ve mesalik-i muabiri şed İtmeleri min-bad gerek mukatebe ve muhabereye casusların varub gelmelerine muüeddi haller olunacağından başka birkaç gün evvel irsal olunmuş olub … dahilinde bulunan iki nefer mütecessislerin dahi avdetleri asir olmağla bu esnalarda celb havadis hususu girifte-i tahsilde ta'sir ve eşkâl olacağı bedidâr iken bu köle oğlu köleleri mefruz-ı rakabe-i çakerim olan cedd ü say ve ihtimamı ve derece-i iskanda olan vücud-u mütenevvia imalini terk itmeyüb ve kemal-i ihbara dikkat ve nesar-ı nakdine-i … itmekden hali olmamağla binaen ifade-i hal siyakında ... işbu arzu hal rıkkiyet-i meal … terkim ve takdimine müsaraat kılınmışdır. Emru fermân devletlü inâyetlü merhametlü veliyyü'n-ni'am efendim Sultanım hazretlerinindir.

Fi 3 (R)ebiü'l-ahir (11)19

TRADUCERE:

Raportul robului vostru este următorul.

În oraşul Varşovia, se găsesc doi spioni ai mei pe care am reuşit să-i recrutez chiar acolo. Totodată, ei sunt robi (slujitori) ai voştri. Cu fidelitate şi regularitate, ei mi-au trimis multe rapoarte scrise. Aceste rapoarte au fost trimise şi au sosit la mine aproape în fiecare săptămână. Această regulă şi acest obicei au fost mereu respectate. Însă, în ultima vreme, eu nu am mai primit de la ei niciun raport scris (şi nicio veste). S-ar putea ca, (pe teritoriul Poloniei), să fi fost interzisă expedierea corespondenţei (particulare). De asemenea, este posibil ca rapoartele scrise trimise de cei doi spioni ai mei să fi fost interceptate şi confiscate. Aşadar, eu, robul vostru, nu ştiu exact ce s-a întâmplat. Pot doar să bănuiesc. De aceea, acum câteva zile, eu l-am trimis pe malurile râului Nistru, (lângă graniţa Moldovei cu Polonia), pe supusul meu numit Dimitrie Rustilo. El va face controale şi verificări la punctele de graniţă, la vaduri şi la trecători. De asemenea, el trebuie să afle dacă a venit vreo scrisoare de la cei doi spioni sau dacă au sosit ei înşişi (la graniţa de nord a Moldovei). Având în vedere situaţia actuală din Polonia, este posibil ca sus-amintiţii doi spioni ai mei să întâmpine dificultăţi în încercarea lor de a se întoarce în Moldova. În privinţa ştirilor solicitate, obţinerea şi colectarea lor nu trebuie să fie blocate. În prezent, este clar faptul că dobândirea ştirilor despre situaţia din Polonia este dificilă şi anevoioasă. Eu sunt rob al vostru şi, totodată, fiul unui rob al vostru. Obligaţiile

mele de rob sunt binecunoscute. Oriunde m-aș afla, eu trebuie să dau dovadă de muncă și efort și grijă și să apăr cu orice preț, chiar și cu trupul meu slab, bunurile încredințate mie de către stăpânul meu. De asemenea, eu am obligația de a obține, în permanență, știri adevărate și corecte. Pentru a îndeplini această obligație, eu trebuie să fiu foarte atent și să cheltuiesc banii necesari. Acum, scopul meu este să vă prezint situația exactă (existentă în Polonia). De aceea, eu m-am grăbit să elaborez acest raport. Arătându-mi supunerea, l-am scris și l-am trimis (înălțimii voastre). Porunca și firmanul aparțin înălțimii sale stăpânul și domnul meu preaputernic, milostiv, îndurător, binefăcător și generos.

(Scris) la 3 Rebi II 1119 H. (23 iunie/4 iulie 1707).

[BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Arhiva Otomană a Președinției Consiliului de Miniștri-Istanbul), HAT. 10/327-E]

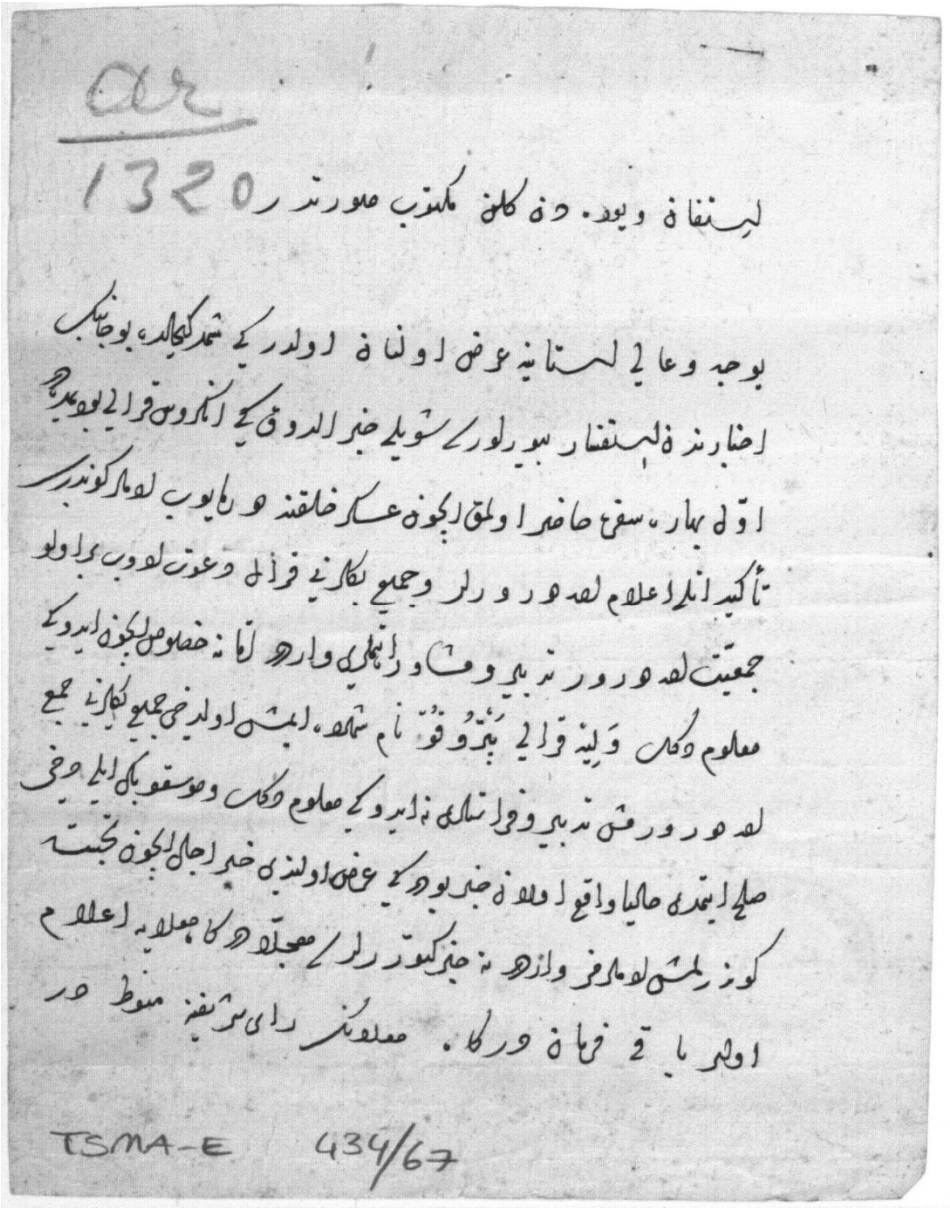

Figura 1.1. TSMA.E.0434.

doi: 10.66142/Crisia.2025.10

TRANSILVANIA SECOLULUI AL XVII-LEA REFLECTATĂ ÎN *HISTORIA DELLA REPUBLICA VENETA* A LUI BATTISTA NANI

Florina CIURE*

17TH-CENTURY TRANSYLVANIA REFLECTED IN BATTISTA NANI'S *HISTORIA DELLA REPUBLICA VENETA*

ABSTRACT

Historia della Republica Veneta (from 1613 to 1671), by Battista Nani, first part, printed in 1662, after a brief introduction on the origin of the city, presents its history starting from 1613 until 1644, while the second part, published in 1679 continues to describe the events until 1671. Its history is an important source for seventeenth-century Venice, for foreign events in which the Republic was involved. The book also contains information on the history of Transylvania, especially on the participation of Prince Gabriel Bethlen (1613-1629) in the Thirty Years' War. Nani also provides detailed information on the changes in leadership of the Transylvanian principality after the end of the religious conflict. The overall picture is that of the tensions between the Ottomans and Transylvania in the mid-17th century, in which Venice was indirectly involved, given that the Turkish wars affected the balance of power in the Balkans and the Mediterranean. As a professional diplomat, Nani witnessed some of the events and characters reported in his book, so his information is accurate, the fruit of his direct experience. The sources used are also first-hand, resulting in a truthful book, full of important detail for the history of Transylvania.

Keywords: Transylvania, Giovanni Battista Nani, 17th century, Thirty Years' War, Ottomans.

Giovanni (Giovan) Battista Nani (în unele surse Battista Felice Gaspare Nani) s-a născut la Veneția pe 30 august 1616, ca al doilea fiu al patricianului Giovanni dei Nani „dal Sesano" (sau „dal Cesano") din San Giovanni Novo și al Marinei Lando, fiica lui Antonio din ramura San Simeone Profeta. El a semnat întotdeauna „Battista", deși contemporanii săi îl numeau Giovanni Battista. Tatăl și unchiul său, Battista (1566-1647), au fost activi în diplomație și politică, ambii candidând la demnitatea de Doge. A studiat literatura și dreptul cu părintele Giuseppe Renzoli sau Renzuoli da Arezzo, doctor în drept la Universitatea din Pisa și revizor de carte la Veneția din 1631 până în 1661, precum și membru al *Academiei degli Incogniti*. A studiat, de asemenea, filosofia cu dominicanii de la Bazilica San Zanipolo. În 1634 a plecat la Vicenza împreună cu fratele său mai mare, Agostino, ales căpitan al orașului, și s-a dedicat studiilor literare și exercițiilor cavalerești. Pe 4 decembrie 1637, a fost ales prin tragere la sorți dintre cei care împliniseră 18 ani și a intrat în Marele Consiliu cu șapte ani înainte de vârsta legală. La începutul

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal/Universitatea din Oradea, Centrul de Studii Interdisciplinare; e-mail: florinaciure@gmail.com.

anului 1639 a plecat la Roma, unde a locuit până în mai 1640 cu tatăl său, care fusese ales ambasador extraordinar la Urban al VIII-lea pentru a discuta posibilitatea unei politici comune împotriva otomanilor, însoțindu-l peste tot în timpul negocierilor. Pe 14 septembrie 1641 și din nou în 1642, a fost ales în funcția de *savio agli ordini*, prima etapă a unui *cursus honorum* în cadrul magistraturilor care i-a permis să acceadă în Senatul Republicii[1].

În 1641, Nani a fost admis în Colegiul Senatorilor și, pe 28 aprilie 1643, a fost numit ambasador în Franța. Pregătirile pentru plecarea sa au durat un an, iar el a ajuns la Paris abia în mai 1644, după ce a fost ales *savio di terraferma* pe 30 martie 1644, funcție pe care nu a putut să o ocupe. A fost foarte stimat de cardinalul Mazarin, care îl consulta adesea în treburile publice. În 1648, s-a întors la Veneția, după ce a obținut un ajutor considerabil în oameni și bani de la curtea franceză pentru apărarea Candiei împotriva Imperiului Otoman. Apoi i s-a încredințat supravegherea afacerilor de război și a finanțelor, fiind ales *savio di Terraferma* de mai multe ori (3 octombrie 1648; septembrie 1649 și 1652) și a devenit senator în 12 septembrie 1649. La 17 martie 1652 a fost ales istoric oficial al Republicii și superintendent al arhivelor publice (în special *Secreta*, care deținea înregistrările Senatului, ale Consiliului celor Zece și ale altor organisme cu acces foarte limitat). Într-un gest mărinimos, a renunțat la salariul său din cauza dificultăților financiare ale Republicii. În 2 ianuarie 1654, a fost numit în funcția de reformator al Universității din Padova, însărcinat, printre altele, cu emiterea licențelor de tipărire (a fost numit și în 1664, 1669, 1673 și 1677). Pe 3 iulie 1653 a fost ales ambasador pe lângă împăratul Ferdinand al III-lea (dar a plecat abia spre sfârșitul anului 1654, iar în timpul călătoriei a aflat de alegerea sa ca *savio grande* la Innsbruck). A fost o misiune dificilă, călătorind între Viena, Passau și Praga, unde, pe de o parte, a căutat (în zadar) sprijinul Casei de Habsburg împotriva forțelor otomane, iar pe de altă parte a încercat să recruteze contingente pentru armata venețiană, întâmpinând inițial obstacole în Consiliul de Război. Imediat ce s-a întors acasă, a fost forțat să revină la Viena ca ambasador extraordinar pentru încoronarea imperială și acolo a fost informat, în iulie 1659, de alegerea sa ca ambasador extraordinar pe lângă Ludovic al XIV-lea, pentru a solicita subvenții pentru conflictul din Creta. Pe 9 octombrie se afla deja la Paris, apoi, după mai multe întâlniri cu miniștrii și cu Mazarin, a stat mult timp în Languedoc, pentru a urmări îndeaproape întâlnirea dintre Ludovic al XIV-lea și Filip al IV-lea al Spaniei, și la Toulouse pentru a participa la nunta regelui francez (iunie 1660)[2].

Între 1661 și 1667 a fost numit *savio grande* de 17 ori, iar pe 3 februarie 1662 a devenit procurator al orașului San Marco, îndeplinind, totodată, mai multe funcții administrative. Dar activitatea politică nu a exclus activitatea intelectuală: la Paris, în 1644, fondase o academie „italiană". La Veneția, între 1661 și 1663, a găzduit ședințele Academiei Filaleti, dedicată filosofiei naturale și botanicii, și a fost membru al Academiei Dodonea. În ianuarie 1659 i se acordase demnitatea de bibliotecar al orașului San Marco[3].

În 1664 a fost trimis ca ambasador în Sfântul Imperiu Roman, pe care l-a vizitat din nou după urcarea pe tron a împăratului Leopold. În 1670, a plecat într-o a doua ambasadă la curtea Franței. La întoarcere, a fost numit procurator al orașului San Marco, iar la scurt timp după aceea a fost promovat în funcția de Căpitan General al Mării, dar a continuat să-și servească statul pe uscat. După încheierea conflictului din Creta, în 1671 a fost numit comisar pentru granițele din

[1] Dorit Raines, *Nani*, *Battista Felice Gaspare*, în *Dizionario Biografico degli italiani*, vol. 77, 2012 (https://www.treccani.it/enciclopedia/battista-felice-gaspare-nani_(Dizionario-Biografico)/).

[2] *Ibidem*.

[3] *Ibidem*.

Dalmația și a contribuit la definirea „liniei Nani", linia de frontieră dintre teritoriile venețiene și otomane[4], iar mai târziu ministru plenipotențiar la Congresul de la Nijmegen (1678). A murit la Veneția pe 6 noiembrie 1678[5].

Om de o cultură vastă și profundă, a scris și o istorie a orașului său, precum și alte lucrări minore. *Historia della Republica Veneta* (din 1613 până în 1671), redactată în italiană, a fost continuată de Michele Foscarini și Piero Garzoni. Prima parte, tipărită în 1662[6], după o scurtă introducere asupra originilor orașului, începe să prezinte istoria acestuia din 1613 până în 1644, în timp ce a doua parte, publicată în 1679[7], continuă să descrie evenimentele până în 1671. Cele două părți au fost retipărite de mai multe ori la Veneția (1676, 1686, 1720), dar și la Bologna (1680), iar traducerile în engleză și franceză au fost aproape contemporane (prima parte la Londra în 1673 și la Paris în 1679, iar întreaga lucrare în franceză la Köln în 1682)[8].

În cartea sa, el a oferit o istorie generală a timpului său. În dedicația adresată dogelui Domenico Contarini, Nani și-a prezentat punctul de vedere asupra profesiei de istoric, susținând că a luat „Adevărul drept escortă, ca suflet al Istoriei" și a indicat sursele pe care le-a folosit: „Accesul la prinți, negocierile cu miniștrii, discuțiile cu executorii celor mai importante chestiuni, vizitarea unor situri și locuri m-au informat despre evenimente străine, așa cum am putut afla despre cele interne, nu numai prin accesul la arhivele publice și la cele mai secrete consilii, ci și pentru că acestea au fost în mare parte gestionate de strămoșii și rudele mele și, în unele cazuri, de mine însumi"[9].

Istoria sa este o sursă importantă pentru Veneția secolului al XVII-lea, pentru evenimentele externe în care s-a implicat Republica (relațiile cu Franța, Imperiul Otoman, problemele de frontieră, războaiele, diplomația), tocmai pentru că a fost contemporan cu evenimentele pe care le discută și a avut acces privilegiat la documente și surse diplomatice venețiene. Istoricii recunosc că Nani are un bun simț al ordinii cronologice și narative și, mai ales atunci când abordează evenimente recente (cele din timpul său), oferă mai multe detalii. Nu este surprinzător faptul că, în calitate de istoric oficial al Republicii, Nani are o perspectivă care favorizează Veneția: în judecățile, descrierile și discursurile sale diplomatice. Unii cercetători moderni subliniază că, în anumite cazuri, tinde să apere deciziile venețiene sau nu reușește să recunoască argumentele adversarilor săi cu suficient echilibru. Dincolo de narațiunea istorică, Nani este util pentru înțelegerea diplomației venețiene din timpul său – negocierile, echilibrul puterii, modul în care Veneția și-a gestionat imaginea, alianțele, împrumuturile și războiul. Experiențele sale personale ca ambasador fac povestea mai concretă, văzută „din interior". Însă metoda de a lua notițe în urma dezbaterilor din Senat și din Colegiu și convingerea că rețeaua venețiană de informatori,

[4] A se vedea: Angela De Maria, *Making borders. The Dalmatian «linea Nani» and the defence of Salona fort*, în *Tusculum. Časopis za solinske teme*, vol. 12, 2019, p. 61-84; Samuele Fagherazzi, *La "linea Nani": la delimitazione del confine tra Repubblica di Venezia e Impero Ottomano in Dalmazia dopo la guerra di Candia*, tesă de licență, Universitatea din Padova, 2023/2024 (chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://thesis.unipd.it/retrieve/af245923-8045-4cde-b199-e6aece7b44f4/Fagherazzi%20Samuele.pdf).

[5] Giuseppe Pavanello, *Nani*, în *Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti*, vol. 24, Istituto Giovanni Treccani, Roma, 1934, p. 197.

[6] HISTORIA DELLA REPUBLICA VENETA DI BATTISTA NANI CAVALIERE, E Procuratore di San Marco. IN VENETIA, MDCLXII, Per Combi & La Nou. *Con Licenza de' Superiori e Privilegio*. [8] + 895 (891) + [20] p.

[7] HISTORIA DELLA REPUBLICA VENETA DI BATTISTA NANI CAVALIERE, E Procuratore di San Marco. *PARTE SECONDA*. IN VENETIA, MDCLXXIX, Per Combi & La Nou. *Con Licenza de' Superiori e Privilegio*. [8] + 538 + [48] p.

[8] D. Raines, *op. cit.*

[9] B. Nani, *Historia della Republica Veneta*, Per Combi, & La Noù, Veneția, 1676, p. [5]. A se vedea și D. Raines, *op. cit.*

extinsă în Europa și Orient, era capabilă să surprindă fiecare eveniment, decizie sau „mister" și să îl prezinte Senatului, fac ca povestea lui Nani să fie „venetocentrică", „incapabilă de raționament în termeni europeni, având în vedere lipsa unor ipoteze strategice ample și a unor discuții politice"[10]. Mai mult, unele pasaje sunt considerate de alți istorici ca fiind „excesiv retorice" sau conținând discursuri care ar putea fi mai degrabă literare decât strict documentare (cum ar fi discursurile imaginare din anumite momente). Totuși, acest lucru nu diminuează valoarea generală, ci impune cititorului modern să adopte o atitudine critică.

În relatarea sa, Nani nu se limitează la redarea faptelor ce țin de istoria Veneției, ci împletește adesea narațiunea cu alte evenimente europene. Cartea conține și informații despre istoria Transilvaniei, în special despre participarea principelui Gabriel Bethlen (1613–1629) la Războiul de Treizeci de Ani. Conflictul izbucnit în 1618 între catolici și protestanți în Sfântul Imperiu Roman, cunoscut sub numele de Războiul de Treizeci de Ani, care a grupat majoritatea statelor europene în două coaliții – Liga Catolică și Uniunea Evanghelică – i-a oferit principelui transilvănean Gabriel Bethlen oportunitatea, sub pretextul sprijinirii rebelilor protestanți cehi (1619–1622), de a-și implementa politica externă ambițioasă și expansivă în detrimentul Habsburgilor. Un rol important în planurile sale era acela de a ajunge la o alianță cu Veneția, direct interesată să-i țină pe Habsburgi implicați într-un conflict intern, pentru a evita orice amenințare din partea Casei de Austria la adresa intereselor sale în zona granițelor comune[11].

În prima parte a cărții regăsim referințe la acțiunile boemilor în contextul implicării lui Gabriel Bethlen în Războiul de Treizeci de Ani: „Boemii, după ce au apelat la Poarta Otomană pentru a-l implora pe Bethlem Gabor, prințul Transilvaniei, să le permită să-și miște armele în acele părți unde mulți eretici din țară îi instigau, nu au avut nicio dificultate în a obține acest lucru"[12]. Nani oferă o descriere detaliată a acțiunilor militare ale lui Gabriel Bethlen. Autorul indică, de asemenea, anii în care au avut loc evenimentele, facilitând urmărirea evoluției lor. Pentru anul 1619, Nani amintește de succesele lui Bethlen, inclusiv cucerirea orașului Košice, ocuparea întregii Slovacii de astăzi și intrarea în Bratislava, unde a primit coroana Sfântului Ștefan: „În orice caz, mișcarea lui Gabor a fost inițial furioasă, deoarece, fără prea multă rezistență, a luat în stăpânire Cassovia și Ungaria Superioară. Apoi Altenburg și Pressburg, sau Possonia, unde a găsit Coroana, venerată de acele popoare, ca o garanție cerească a unui Imperiu legitim"[13].

[10] Stefano Andretta, *La Repubblica inquieta: Venezia nel Seicento tra Italia ed Europa*, Roma, 2000, p. 83.

[11] Referitor la participarea lui Gabriel Bethlen la Războiul de Treizeci de Ani a se vedea: Paul Cernovodeanu, *Transilvania și Războiul de 30 de ani*, în *Studii și articole de istorie*, XXI, 1973, p. 15-25; Cristina Feneșan, *Transilvania și Războiul de treizeci de ani*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca*, XXVI, 1983-1984, p. 119-139; Cristian Luca, *Câteva „avvisi" inedite relative la politica externă a principelui Gabriel Bethlen (1628-1629)*, în *Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol» din Iași*, XXXVI, 1999, p. 163-170; Idem, *Participarea Transilvaniei la Războiul de treizeci de ani în perioada domniei lui Gabriel Bethlen (1613–1629)*, în *Istros*, X, 2000, p. 425-434; Idem, *Prima etapă a participării Transilvaniei la Războiul de treizeci de ani în lumina unor documente venețiene inedite*, în *Argesis. Studii și comunicări – seria istorie*, IX, 2000, pp. 177-185; Constantin Rezachevici, *Autoritatea princiară în Transilvania. Participarea la Războiul de 30 de ani*, în *Istoria românilor*, vol. V: *O epocă de înnoiri în spirit european (1601–1711/1716)*, vol. îngrijit de Virgil Cândea, București, 2003, p. 83-96; C. Luca, *Quelques notes et documents concernant la participation de la Transylvanie à la guerre de trente ans pendant la principauté de Gabriel Bethlen (1613–1629)*, în *Revue Roumaine d'Histoire*, XLVI, nr. 1-4, 2007, p. 161-73.

[12] B. Nani, *Historia della Republica Veneta*, Per Combi, & La Noù, Veneția, 1676, p. 209.

[13] *Ibidem*, p. 210.

Trupele lui Bethlen s-au alăturat celor ale contelui Thurn în Boemia și Moravia, dar o încercare de a cuceri Viena a eșuat în noiembrie: „Confederații boemi, pentru a li se alătura, au intrat în Austria și aproape au ocupat podurile Vienei, dacă D'Ampiere și Marradas nu i-ar fi sprijinit cu o apărare îndrăzneață. Aceștia înaintau spre Ungaria, când Buquoij [Karel Bonaventura Buquoy], cu doar cinci mii de oameni, l-a întâlnit pe Gabor, care cu cincisprezece mii mărșăluia nu departe de Pojon, știind că ungurii sunt mai degrabă feroce decât puternici, a dat o luptă și i-a pus pe fugă. Victoria, dată fiind disproporția forțelor, nu a fost suficientă pentru a-l împiedica pe Torre [Enrico Matteo von Thurn-Valsassina] să se unească cu Gabor și să intre în Austria, amenințând Viena cu un asediu; dar, cum sezonul era înaintat în noiembrie, iar militarii consumaseră rapid proviziile din țară, au fost nevoiți să se retragă[14].

Bethlen a fost obligat să renunțe pe neașteptate la Austria din cauza veștii despre sprijinul polonez pentru Gheorghe Homonnai[15] și pregătirile sale pentru o intervenție în Transilvania: „cu atât mai mult, cu cât arhiducele Carol, fratele lui Ferdinand, alungat în revolta sileziană din Biserica sa din Bratislava și refugiindu-se la Sigismund, regele Poloniei, obținuse de la acesta o recrutare de zece mii de soldați, chiar împotriva consimțământului Principatelor Regatului, iar aceștia, sub conducerea baronului maghiar Homonai, intrând în Ungaria Superioară, îl învinseseră pe Ștefan Ragotzi, generalul lui Gabor"[16].

Opoziția nobiliară antiimperială din nordul Ungariei, reunită în Dieta de la Banská Bystrica, i-a oferit lui Bethlen coroana regală, dar principele, având în vedere poziția Porții și condițiile impuse de stările transilvănene, a refuzat să o accepte. După ce cucerise o mare parte din Ungaria Regală, Bethlen a favorizat pacea sau cel puțin un armistițiu de zece luni. „Prin urmare, confederații au fost de acord nu numai să părăsească Austria; dar o dietă din Ungaria, în care era vorba de conferirea acelei coroane lui Gabor, a fost dizolvată din frică; într-adevăr, Gabor însuși, păstrându-și cuceririle, a cedat unui armistițiu care, deși nu s-a încheiat cu pacea, a înlăturat oricum acea distragere supărătoare timp de zece luni, dându-i lui Homonai oportunitatea de a trece în Silezia și Moravia, lui Buquoij în Austria Superioară și lui d'Ampiere să-l urmărească pe Torre în Boemia"[17].

Pentru a relua conflictul, principele Gabriel Bethlen și aliații săi au cerut ajutorul Porții: „Este sigur că agenții noului rege al Boemiei și ai lui Gabor îi provocau pe turci cu un plan la fel de impiu pe cât este de imprudent să slăbești un dușman privat prin extinderea interesului public al creștinătății. Bailul venețienilor, prin ordin expres al Senatului, s-a ținut departe de aceste negocieri; dar la Veneția se părea că Republica era un refugiu pentru oricine cerea ajutor. Palatinul a cerut cel puțin o sută de mii de ducați. Gabor a cerut ajutor [...][18].

Nani menționează și ajutorul pe care Bethlen l-a solicitat Republicii Veneția[19], dar în zadar: „Totuși, după Bătălia de la Praga, Gabor ar fi acceptat și el pacea; dar solicitând funcția de Palatin al Regatului, care este același lucru cu viceregele, nu s-a putut realiza. A primit titlul regal și, din

[14] *Ibidem*.

[15] Veniamin Ciobanu, *Politică și diplomație în secolul al XVII-lea: Țările Române în raporturile polono-otomano-habsburgice (1601-1634)*, Editura Academiei Române, București, 1994, p. 198.

[16] B. Nani, *op. cit.*, p. 210.

[17] *Ibidem*, p. 210-211.

[18] *Ibidem*, p. 232-233.

[19] Vezi: F. Ciure, *Relațiile politico-diplomatice ale lui Gabriel Bethlen cu Republica Venețiană*, în *Crisia*, nr. 35, 2005, p. 67-78; Gizella Nemeth, Adriano Papo, *Le ambascerie a Venezia del principe di Transilvania Gabriele Bethlen e la guerra dei Trent'Anni*, în *Crisia*, nr. 46, 2016, p. 33-42.

nou, îndemnându-i pe veneţieni să-i acorde ajutor, nu l-a obţinut, deşi, pentru a-i atrage, s-a oferit să permită oraşului Senj, care le dăduse deja mult de furcă, să cadă în mâinile lor”[20].

La 20 august 1620, Bethlen a fost ales rege al Ungariei de către Dieta de la Banská Bystrica cu acordul otomanilor, dar a refuzat titlul pentru a se împăca cu Habsburgii. În ciuda acestor încercări de pace, războiul a fost reluat în septembrie. „Silezia a fost curând supusă de saxoni, iar Ungariei, după ce Gabor a implorat în zadar ajutorul turcilor şi veneţienilor, i-a convenit să accepte pacea şi legile. Bethlem, după ce şi-a returnat coroana, a renunţat la titlul de rege, fiind răsplătit cu şapte comitate în Ungaria şi a două ducate mari din Silezia”[21]. Nani face referire la Tratatul de la Nikolsburg din 6 ianuarie 1622, prin care Bethlen a primit pe viaţă şapte comitate ale Ungariei. Nu după mult timp, aliaţii au pregătit o nouă campanie împotriva imperialilor, precedată de tratatul de la Haga, semnat în 1625: „Din acest motiv, la Haga s-a ţinut un congres, la care au fost de acord miniştrii Franţei, Angliei, Danemarcei, Suediei, Gabor şi alţi prinţi din Nord, dând impresia că nu mai conspirau să modereze măreţia austriecilor, ci să o răstoarne complet”[22].

În 1626, Nani consemnează că Bethlen era gata să înceapă o nouă campanie militară, „şi despre Gabor, care în Ungaria se prefăcea că încălcă din nou Pacea” [23], după ce se căsătorise cu sora Electorului de Brandenburg, prin urmare, împăratul era îngrijorat de noile veşti[24]. Operaţiunile militare au continuat, chiar dacă „în Silezia Mansfelt pierduse ocazia de a progresa din cauza întârzierii lui Gabor în i se alătura”, însă „imperialii îl închiseseră între două râuri, dar, când s-au gândit că-l ţin închis, a ieşit pe furiş şi a pătruns în munţii Ungariei, unde i s-a alăturat în cele din urmă fratele lui Gabor cu trei mii de cai, şi la scurt timp după un corp numeros de turci, cu care putea să-i învingă pe duşmani prin numărul forţelor şi prin sprijinul poporului, dacă faima victoriei lui Luther nu i-ar fi servit lui Valstain [Valenstein] de mare ajutor, deoarece Gabor, dedicându-se unor noi proiecte de pace, s-a separat de Mansfelt şi, urmându-i exemplul, turcii s-au retras, după care Contele, înconjurat de imperiali între munţi fără provizii şi fără bani, cu trupele sale disperate şi epuizate, dând puţinelor rămăşiţe ale armatei ordinul de a încerca să se unească cu ardelenii, a fugit aproape singur şi, cu un sfat disperat, a pătruns în provinciile turceşti, a schiţat noi uniuni şi tratate cu miniştrii otomani şi a pornit spre Dalmaţia, pentru a merge la Veneţia şi de acolo la acei prinţi care îl ajutaseră în alte rânduri”[25].

În 1627 a avut loc o altă încercare de a-l implica pe Principele Transilvaniei în război, dar de data aceasta fără succes, întrucât Pacea de la Bratislava, semnată în 1626, care a încorporat clauzele tratatelor anterioare, a marcat, totodată, renunţarea definitivă a lui Bethlen la politica sa antihabsburgică. „Bethlem Gabor a fost tentat din nou chiar de Prinţ, dar acesta, după ce stabilise un nou tratat de pace cu Ferdinand, după înfrângerea lui Mansfelt şi dezordinea trupelor sale, nu a putut să-l încalce, deşi nu i-a lipsit voinţa, deoarece nu avea ajutorul şi consimţământul turcilor”[26].

După moartea lui Gabriel Bethlen şi urcarea pe tronul Transilvaniei a lui Gheorghe Rákóczy I, foştii aliaţi l-au contactat pe noul principe pentru a-l implica în luptele împotriva împăratului Ferdinand al II-lea de Habsburg: „Feremsbach […] ministrul suedez […] a mers la

[20] B. Nani, *op. cit.*, p. 242.
[21] *Ibidem*, p. 271.
[22] *Ibidem*, p. 370.
[23] *Ibidem*, p. 392.
[24] *Ibidem*, p. 393.
[25] *Ibidem*, p. 396.
[26] *Ibidem*, p. 399.

Veneția cu scrisori de acreditare, dar nu a cerut nimic altceva decât comoditatea unei galere pentru a merge în Dalmația, călătoria sa îndreptându-se spre Buda, și de acolo în Transilvania la Ragotzi, care îi succedase răposatului Gabor, pentru a stabili prietenie și, de asemenea, pentru a concerta, din acea parte sensibilă și mai importantă, mișcările împotriva lui Ferdinand"[27].

Implicarea Principatului Transilvaniei în Războiul de Treizeci de Ani în timpul domniei lui Gheorghe Rákóczy I de partea coaliției franco-suedeze, în februarie 1644, precedată de negocieri cu aliații încheiate în noiembrie 1642, a culminat cu pacea separată dintre Gheorghe Rákóczy I (1630–1648) și Ferdinand al III-lea de Habsburg (1637–1657), încheiată la Linz la 16 septembrie 1645[28].

În cartea lui Nani, evenimentele se mută în anul 1658, în timpul domniei principelui Gheorghe Rákóczy al II-lea (1648–1660). La accederea sa în fruntea principatului transilvănean (octombrie 1648), el și-a exprimat ambițiile pentru tronul Poloniei. În acest scop, s-a aliat cu cazacii conduși de Bogdan Hmelnițki și cu domnitorii Moldovei și Țării Românești, Vasile Lupu și Matei Basarab. În 1657, aliat cu Carol al X-lea Gustav al Suediei, a condus o armată de 40.000 de soldați împotriva regelui polonez Ioan Cazimir al II-lea[29]. „Gheorghe Ragotzi [Rákóczy], prinț al Transilvaniei, care anterior fusese condus de o dorință zadarnică de a-și mări statul, a fost acum convins de suedezi și de unii nemulțumiți să spere la coroana Poloniei. A intrat în acel regat în cea mai grea iarnă, formând o alianță strânsă cu Carol Gustav, cu toate forțele pe care le-a putut aduna. Suedezii, mulțumiți cu prada și cu Prusia, nu au avut grijă să dea restul cui îl dorea. Moscoviții ocupaseră deja o mare parte din el; tătarii, sub pretextul ajutorului, devastau totul, iar băștinașii, fie disperați, fie împrăștiați, se gândeau doar la a scoate un profit din ruina comună. Astfel, acel nobil regat a devenit ca un câmp confuz de măcel și jaf, nu numai pentru propriul popor, cât și pentru străini. Ragoți [Rákóczy] a cultivat prietenia cazacilor și i-a ținut pe domnitorii Țării Românești și Moldovei uniți cu el prin legături puternice"[30].

Nani subliniază faptul că Rákóczy nu a primit aprobarea sultanului și nici a lui Ferdinand de Habsburg. De fapt, în februarie același an, principele transilvănean s-a întâlnit cu o ambasadă a prințului Ferdinand de Habsburg, care venise să negocieze o înțelegere cu polonezii și să asigure întoarcerea lui Rákóczy în patrie. I s-a făcut o ofertă generoasă, constând în plata a 44.000 de monede de aur, cedarea orașului Lublin și a voievodatului Cracovia. Oferta a fost respinsă de principe, care nu a putut fi convins să întreprindă călătoria de întoarcere[31]. „Și deși știa că planurile sale nu puteau fi aprobate de turci și austrieci, nici mărirea sa nu putea fi binevenită, credea că primii erau implicați în propriile lor tulburări, iar că cei din urmă erau implicați în chestiunea alegerilor. Norocul i-a surâs la începutul încercărilor, dar cu o strălucire foarte scurtă, schimbându-și aspectul într-unul tulbure și furtunos, l-a împovărat curând cu nenorociri și ruină"[32].

Rákóczy a cucerit Cracovia și a intrat în Varșovia (martie-mai 1657). În mai, regele Carol al X-lea a fost forțat să se întoarcă în Suedia pentru a-i opri pe invadatorii danezi, iar pe 11 iulie,

[27] *Ibidem*, p. 475.

[28] Susana Andea, *Țările Române în secolul al XVII-lea*, în *Istoria României. Compendiu*, coord.: Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, Cluj-Napoca, 2004, p. 332.

[29] Călin Felezeu, *Cadrul politic internațional (1541–1699)*, în *Istoria Transilvaniei*, vol. II (*de la 1541 până la 1711*), coord.: I.-A. Pop, Thomas Nägler, Magyari András, Cluj-Napoca, 2005, p. 42-43.

[30] B. Nani, *op. cit.*, parte seconda, p. 337.

[31] Carol Göllner, *Gheorghe Rákóczi II (1648-1660)*, Editura Militară, București, 1977, p. 75.

[32] B. Nani, *op. cit.*, parte seconda, p. 337-338.

generalul polonez Stefan Czarniecki l-a învins pe Rákóczy la Magierów, iar unsprezece zile mai târziu, principele transilvănean a suferit o înfrângere decisivă în bătălia de la Czarny Ostrów[33]. „A ajuns la Cracovia şi a plasat acolo o garnizoană, dar când s-a gândit să meargă mai departe, a constatat că polonezii, încurajaţi de ajutorul lui Leopold, începeau să reziste cu vitejie, iar suedezii, atacaţi de regele Danemarcei în statul Bremen, au fost nevoiţi să se grăbească în acele părţi pentru a-i ajuta. Prin urmare, după ce a fortificat Cracovia şi alte câteva locuri, a considerat că este mai bine să se retragă în Transilvania"[34].

În continuare este prezentată o descriere detaliată a înfrângerii principelui transilvănean şi a eforturilor depuse de acesta pentru a se salva şi a se întoarce în patria sa alături de oamenii săi de încredere: „Însă polonezii, urmărindu-l, l-au prins într-o trecătoare îngustă şi l-au înconjurat astfel încât, neputând scăpa, a fost nevoit să accepte legea, cu condiţii extrem de nedemne, de a rechema garnizoanele din toate locurile şi de a cumpăra cu aur permisiunea de a se întoarce acasă. Acest lucru nu a fost de ajuns, căci apoi au sosit tătarii, în număr de treizeci de mii de oameni, şi l-au presat atât de mult încât, dacă nu s-ar fi salvat fugind, ar fi rămas prizonier, aşa cum generalul său a rămas prizonier împreună cu restul armatei"[35].

Principele transilvănean a fost obligat să capituleze şi să accepte o despăgubire mare, în valoare de 1.220.000 de florini, şi să se întoarcă în Transilvania urmând un traseu stabilit de polonezi. Această ultimă condiţie le-a permis tătarilor, aliaţi cu regele Poloniei, să desăvârşească distrugerea armatei princiare şi să captureze numeroşi soldaţi[36]. Nani subliniază, de asemenea, preţul ridicat plătit de toţi supuşii săi pentru marea sa ambiţie: „Aproape că nu exista o casă în Transilvania, fie ea de nobiliară sau de oameni simpli, care să nu jelească captivitatea sau moartea unuia dintre membrii săi, toţi execrând astfel ambiţia funestă a prinţului lor. Pentru a potoli murmurele, a răscumpărat un număr mare de sclavi din mâinile tătarilor la un preţ bun şi, deţinând cetăţile şi comorile, se credea în siguranţă în Principat, străduindu-se cu tot felul de mijloace să-i îmbuneze pe turci şi pe austriecii pentru acţiunile sale din trecut. Aceştia din urmă, care îl avertizaseră de mai multe ori să se abţină de la mişcări împotriva Poloniei, neoportune pentru ceilalţi şi dăunătoare pentru el însuşi, văzându-l retras şi afectat, nu erau lipsiţi de o oarecare satisfacţie"[37].

Campania militară a fost întreprinsă împotriva voinţei Porţii, care a refuzat să-l recunoască pe Gheorghe Rákóczy al II-lea drept Principe al Transilvaniei, în ciuda tuturor eforturilor sale diplomatice. Potrivit lui Nani, vizirul a folosit „rebeliunea" ca pretext pentru a purta război, demonstrând cum diplomaţia şi acuzaţiile erau instrumente politice pentru a justifica acţiunea militară. „Însă Vizirul avea o ură implacabilă împotriva lui, pentru că de ceva vreme acel Prinţ îi adusese servicii foarte proaste la Poartă, cu riscul de a-şi pierde viaţa. Acum se răzbuna, acuzându-l de rebeliune, pentru că îndrăznise, fără permisiunea Sultanului, în uniune cu Potentaţii străini, să ia armele şi să se ridice de sub ascultare. Miniştrii imperiali îl reclamaseră mai întâi la Poartă pentru a-i sabota acţiunile; dar acum, mulţumiţi să-l vadă revenit, încercau să-l îmbuneze pe Vizir şi să-i îndepărteze gândurile şi angajamentele legate de arme. Totul în zadar; la fel cum prietenii Prinţului, şi în special un ambasador suedez, îşi foloseau funcţiile în zadar, deoarece Vizirul, jurând constant că va fi ruinat, excludea orice propunere, refuza banii, îi

[33] S. Andea, *op. cit*., p. 334; vezi şi V. Ciobanu, *Românii în politica est-central europeană 1648-1711*, Iaşi, 1997, p. 16-64.
[34] B. Nani, *op. cit*., parte seconda, p. 338.
[35] *Ibidem.*
[36] C. Göllner, *op. cit*., p. 88.
[37] B. Nani, *op. cit*., parte seconda, p. 338.

întemnița pe solii trimiși chiar de Prinț și amenința poporul cu pustiirea și ruina dacă nu-i trimiteau capul lui. În timp ce pașa de Buda și cel de Timișoara își pregăteau armele, vizirul a dorit să se retragă din războiul cu venețienii, pentru a putea ataca mai repede, cu mintea liberă și forțele unite, oriunde l-ar fi dus gândurile sale ascunse"[38].

La 3 noiembrie 1657, Dieta Transilvaniei, la cererea Sublimei Porți, l-a detronat, acuzându-l că a întreprins un război neautorizat de Sultan, iar în locul său a fost numit principe Francisc Rhédey (2 noiembrie 1657 – 9 ianuarie 1658). Dar în ianuarie 1658 a fost repus în funcție ca principe al Transilvaniei de către Dieta întrunită la Mediaș[39]. „Vizirul nu avusese grijă să se ocupe anul acesta de altceva decât de Transilvania, unde Ragotsi [Rákóczy], din cauza urii poporului și a adversității succeselor sale, cunoscându-și soarta în declin, a permis Stărilor să încerce să calmeze tulburările care amenințau ruina lor alegând un alt prinț. El nu a avut însă în vedere decât să câștige timp și, prin urmare, deși Francisc Redeij [Rhédey] a fost ales în locul său, și-a păstrat totuși câteva cetăți, mulți bani și nu puțini susținători. Când, în timpul iernii, s-a trezit în siguranță de invazia tătarilor și de atacurile turcilor, și-a redobândit numele și puterea Principatului"[40].

În ciuda tuturor eforturilor sale diplomatice, în principal pe lângă împăratul Leopold, Rákóczy nu reușește să câștige favoarea otomanilor, care vor să-l înlăture de pe tronul Transilvaniei. „Vizirul, și mai amărât de aceasta, le-a cerut ardelenilor capul prințului lor și predarea unor cetăți. Ragotzi [Rákóczy] nu numai că s-a dat pe lângă oamenii săi, dar a încercat și să-i atragă pe maghiari împotriva pericolului comun. El a apelat în principal la Leopold și i-a descris adevăratele intenții ale turcilor: să subjuge acel Principat împotriva capitulațiilor jurate, pentru a deschide calea către câștiguri mai remarcabile, atât în Ungaria, cât și în Polonia"[41].

Înfrângerea lui Gheorghe Rákóczy al II-lea ar fi pus în pericol nu numai existența Transilvaniei, ci ar fi dus și la ocuparea de către Poartă a unor orașe strategic importante, precum Oradea, și a unor teritorii din estul Ungariei, cedate principelui transilvănean prin Tratatul de pace de la Linz din 1645. „El a declarat că este sigur pe sine și pe interesele sale dacă ar dori să le predea Gyula și Oradea, cetăți, prima dintre ele dominând orașele de munte, și pe haiduci, un popor foarte curajos și valoros, cealaltă închide ușa intrării în Ungaria din acea parte, unde se crede că este cea mai expusă. Vina sa în ochii turcilor constă în posedarea lor; și prin predarea lor ar putea șterge crima nevinovată. Într-un astfel de caz, Leopold ar trebui să se gândească care ar fi soarta Ungariei și a provinciilor vecine; dacă turcii ar rămâne acolo și dacă ar acorda refugiu și trecere tătarilor; popoare prea cunoscute și temute, care aleargă cu nerăbdare la măcel și jefuire și care se hrănesc cu sânge, sau abia sătule cu aur, acordă o scurtă odihnă vecinilor lor"[42].

Nani scoate în evidență politica habsburgică: poți urî un prinț, dar dacă este convenabil să-l menții, îl susții, chiar dacă numai în cuvinte. Rákóczy reprezenta o problemă politică, dar și o resursă temporară pentru Viena, care nu își putea permite să-l piardă în fața turcilor. Trimiterea lui Gonzaga cu un „corp slab de oameni" a fost aproape un act simbolic: a servit mai mult la demonstrarea atenției politice decât la garantarea unui ajutor militar real. De asemenea, evidențiază slăbiciunea structurală a lui Leopold, mai dedicat altor lucruri decât apărării propriu-zise a Ungariei, astfel încât pacea a fost doar o aparență fragilă și violentă. „Deși austriecii îl detestau pe

[38] *Ibidem*, p. 338-339.
[39] C. Göllner, *op. cit.*, p. 103-104.
[40] B. Nani, *op. cit.*, parte seconda, p. 348-349.
[41] *Ibidem*, p. 349.
[42] *Ibidem*.

acest Prinț, ei îi iubeau totuși interesele, deoarece acesta deținea nu numai Transilvania, care fusese anterior cauza războiului dintre cele două Imperii, ci și Comitatele Ungariei, atribuite lui de Ferdinand, asupra cărora turcii își puteau întinde mâna și își puteau extinde cuceririle. Leopold, cu armele ocupate în Polonia și gândurile îndreptate spre Frankfurt, îi oferea acum speranțe bune și alinare, și, trimițându-l pe Annibale Gonzaga în Ungaria cu un corp slab de oameni pentru a-i ține sub control, dădea impresia că vrea să-l ajute pe Ragotzi [Rákóczy]. Dar turcii nu erau prea geloși, văzându-l pe Gonzaga înrădăcinându-se pe insula Scut, fără alt scop decât să țină țara acoperită, unde pacea este întotdeauna sângeroasă, între raiduri, uri și insulte"[43].

Deși aliații săi, Constantin Șerban și Gheorghe Ștefan, domnitorii Țării Românești și ai Moldovei, fuseseră detronați de otomani, Gheorghe Rákóczy al II-lea nu a renunțat la luptă, trimițând emisari la curțile europene, dar și la Papă, asigurându-l că va renunța la calvinism și se va converti la catolicism: „Principii Țării Românești și Moldovei, care erau foarte apropiați de Transilvania, fuseseră detronați. Cu toate acestea, el s-a recomandat tuturor cu scrisori și îndatoriri, în special Papei, dându-i anumite speranțe că va trece curând de la calvinism la cultul Bisericii Romane și, între timp, lăsând catolicilor o mai mare libertate în statele sale"[44].

Marea campanie de pedepsire a principelui Gheorghe Rákóczy al II-lea a debutat la începutul lunii august 1658, dar otomanii nu au reușit să-l neutralizeze, iar Oradea a rămas sub controlul său[45]. Următorul pasaj demonstrează eșecul politicii lui Rákóczy: în ciuda unor victorii strălucite, lipsa unui sprijin solid și superioritatea strategică a vizirului au dus la căderea sa. Este, de asemenea, un exemplu al tonului tipic al lui Battista Nani, care îmbină descrierea istorică, reflecția morală și atenția la echilibrele politice europene. „În timp ce vizirul își folosea la maximum timpul, a ieșit în campanie și a pornit să se alăture pașei de Timișoara și Buda. Ragotzi [Rákóczy], după ce a adunat cât mai multe trupe a putut și neobținând de la împărat cele trei sau patru mii de soldați germani pe care îi ceruse cu atâta nerăbdare, s-a aruncat disperat în brațele norocului și, întâlnind lângă Arad un corp numeros de turci, care mărșăluiau pe lângă un tun, i-a atacat și i-a pus pe fugă, lăsând cinci sau șase mii de morți și mulți, împreună cu comandanții lor, luați prizonieri. Pentru a-și spori faima și credibilitatea, a amplificat avantajul mai mult decât era necesar; dar vizirul, cu un pas mai hotărât, s-a apucat de răzbunare, asediind Gyula, fortificată de o mare împrejmuire de mlaștini, care îngreunau apropierea. Întrucât niciun refugiu nu era suficient pentru cei care se temeau, turcii au apărut curând, iar guvernatorul, fie abătut, fie corupt, s-a predat aproape fără opoziție. Ragotzi [Rákóczy], dacă nu a putut să-și repare fapta, cel puțin pentru a corecta exemplul, i-a tăiat capul. Însă vizirul, mulțumit de cucerire, a oprit pentru moment progresul, a fortificat locul și, infestând acea nefericită țară cu raiduri, a obligat din nou Statele să-l detroneze pe Ragotzi [Rákóczy]"[46].

Sultanul Mehmed al IV-lea a decis să-l numească pe Acațiu Barcsay drept principe al Transilvaniei, la 7 octombrie 1658. Însă Gheorghe Rákóczy al II-lea nu a renunțat la luptă, trimițând emisari la curțile europene pentru a cere ajutor împotriva otomanilor, subliniind pericolul pe care l-ar reprezenta pentru securitatea Europei căderea Transilvaniei în mâinile lor. „Acacius Bachiani [Acațiu Barcsay], cu aprobarea Porții, deoarece îi promisese un tribut mai mare, a fost înlocuit în Principat […]. Împăratul a aflat de intenția Republicii de a contribui cu

[43] *Ibidem*.

[44] *Ibidem.*

[45] A se vedea *Istoria orașului Oradea*, coord. L. Borcea, Gheorghe Gorun, Oradea, 1995, p. 136-139.

[46] B. Nani, *op. cit*., parte seconda, p. 351.

un ajutor valid la sprijinirea Transilvaniei, dar a amânat din nou declararea sentimentelor sale și hotărârea de a trimite forțe”[47].

Nani analizează situația și îl prezintă pe Marele Vizir drept un politician perspicace și calculat, care folosește diplomația de fațadă, fiind mereu gata să recurgă la război. Transilvania pare a fi victima acestor strategii, incapabilă să asigure stabilitatea, și la mila deciziilor luate în altă parte. „Însă Vizirul, bine instruit în tratatele Prinților, nu împăca întotdeauna interesele sau geniile și, ridicând din sprânceană arăta că disprețuia vocile de pace dintre Coroane; totuși, în timp ce oferea rezultatul, ținea în suspans rezoluțiile împotriva Transilvaniei, în care, deși se ajunsese la un anumit acord între Ragotzi [Rákóczy] și Bachiani [Barcsay], mințile șovăiau și afacerile erau în așteptare. Ragotzi, păstrându-și doar bunurile și cele două Comitate din Ungaria, Vizirul nu părea totuși mulțumit și cerea cu încăpățânare poporului să-i trimită capul și pe fiul său ca prizonier. Întrucât acest lucru nu le era în putere, el s-a folosit de pretext pentru a ridica armele, atunci când îi era convenabil, și în același timp se adăpostea de o furtună care, ridicându-se din Asia, îi amenința direct capul”[48].

Nani continuă să ne povestească despre Marele Vizir, ocupat pe de o parte cu calmarea conflictelor interne, iar pe de altă parte cu pregătirea războiului împotriva Transilvaniei. Apoi intră în scenă Principele Transilvaniei, Gheorghe Rákóczy al II-lea, încercând să atragă în război chiar și puterile ezitante. La începutul anului, acesta obține un succes: provoacă o înfrângere turcilor cu peste o mie de morți, dar când sosește sezonul campaniilor militare, armata sa este redusă la doar șase mii de oameni, semn al slăbiciunii forțelor sale și al dificultății de a susține un război prelungit. Pasajul contrastează strategia perspicace a vizirului cu disperarea lui Rákóczy, arătând cum curajul individual, lipsit de o bază politică și militară solidă, nu a fost suficient pentru a schimba echilibrul puterii în Europa Centrală. „În rest, vizirul și-a dedicat toată atenția potolirii disensiunilor interne și pregătirii forțelor sale împotriva Transilvaniei […]. În Europa, Ragotzi [Rákóczy], crezând că prin declanșarea războiului îi poate forța pe cei care îl detestau cel mai mult să participe, a întâlnit un contingent mare de turci la începutul anului și a ucis peste o mie dintre ei; dar când era pe punctul de a intra în campanie la momentul potrivit, s-a trezit cu nu mai mult de șase mii de soldați”[49].

Gheorghe Rákóczy al II-lea și-a regrupat forțele și, prin mijlocirea lui Ioan Kemény, a reușit să fie reales principe al Transilvaniei pe 29 septembrie 1659. A trebuit însă să înfrunte armata Pașei de Buda la Gilău: bătălia din 22 mai 1660 a fost câștigată de otomani, iar principele s-a retras la Oradea, unde, din cauza rănilor primite, avea să moară în scurt timp[50]. „Cu toate acestea, hotărât să-și încerce norocul cu disperare, a înfruntat armata inamică, care număra douăzeci și cinci de mii de oameni, și a luptat cu atâta curaj încât, expunându-se la orice, a fost pe punctul de a obține o victorie notabilă, când i-a căzut coiful și a fost rănit în cap de o lovitură atât de grea încât, scăpând frâiele, a căzut de pe cal, amețit. Oamenii săi au fost apoi risipiți, iar el a fost dus la un castel din apropiere, unde a murit la scurt timp după aceea; un om capabil de lucruri mărețe și mai demne de laudă, dacă ar fi întreprins mai puțin împotriva unor vecini atât de puternici cu un spirit superior forțelor sale. I-a lăsat fiului său, Francisc, mari proprietăți și bogății, împreună cu amintirile triste ale Principatului pierdut”[51].

[47] *Ibidem*.
[48] *Ibidem*, p. 361.
[49] *Ibidem*, p. 382.
[50] C. Göllner, *op. cit.*, p. 124-125.
[51] B. Nani, *op. cit.*, parte seconda, p. 382.

Trupele otomane sub conducerea lui Köse Ali Paşa au sosit la Oradea pe 13 iulie şi, începând cu 15 iulie, au insistat asupra predării cetăţii. În aceeaşi zi, locuitorii au trimis un sol să ceară ajutorul Palatinului Ungariei şi al împăratului, crezând că nu pot spera la niciun sprijin din partea principatului, deoarece Acaţiu Barcsay fusese capturat de turci. Când aceştia au refuzat să predea cetatea, otomanii au asediat-o începând cu 16 iulie[52]. „Mulţi erau bucuroşi de soarta lui, dar toţi se înşelau. Bachiani [Barcsay] spera să se bucure de un principat sigur; oamenii se amăgeau că, odată ce vizirul se va fi potolit, războiul va fi încetat. Împăratul credea că îşi poate recupera în linişte comitatele. Dar vizirul, iubind avantajele acestuia mai mult decât îl ura pe Ragotzi, i-a ordonat lui Ali să asedieze Oradea, o fortăreaţă care, într-un cerc mic înconjurată de cinci bastioane, era respectată pentru amplasarea sa, o foarte puternică poartă a Ungariei. Paşa a cucerit imediat oraşul, apoi a asediat cetatea timp de cincizeci şi şapte de zile"[53].

La 27 august 1660, otomanii – după un asediu de 46 de zile care a pus o armată turcească de 45.000 de luptători împotriva unei garnizoane de 850 de oameni – au cucerit cetatea, care avea să fie sediul paşalâcului de Oradea timp de 32 de ani[54]. Nani susţine că imperialii au fost reticenţi în a interveni pentru a ajuta Oradea; miniştrii lui Leopold şi consilierul Portia[55], ezitanţi şi temători, au neglijat problema. Leopold a ordonat doar în mod formal ajutor oraşului, dar fără a oferi resurse sau forţe. „Ungurii au fost profund mişcaţi de un astfel de pericol; dar miniştrii împăratului, arătând că cunosc răul, au neglijat să-l remedieze. Într-adevăr, Portia, timid şi ezitant în sfaturile sale, crezând că poate scăpa de pericol, l-a amplificat şi l-a grăbit, nemaigândindu-se la el. El, dornic să-şi demonstreze puterea şi autoritatea în provinciile în care deţinea posesiuni şi jurisdicţii şi, în acelaşi timp, să adune daruri şi cadouri, l-a determinat pe Leopold să viziteze Stiria, Carintia şi Cragno şi să ajungă la Trieste. Astfel, în timp ce împăratul îşi juca jocul, Oradea lâncezea, Transilvania implora ajutor, iar ungurii strigau cu voci disperate după asistenţă. Împăratul le-a ordonat comandanţilor săi să ajute Oradea, dar, din moment ce nu le-a dat nici mijloacele, nici forţele, cetatea a căzut, iar ungurii au crezut că misiunea avea scopul de a-i potoli mai degrabă decât de a o executa. Aşa a fost. Leopold credea că, odată cu ocuparea celor două cetăţi care se aflaseră în posesia lui Rákóczy, turcii vor fi mulţumiţi; dimpotrivă, s-a dovedit că setea de cucerire creşte atunci când pare potolită"[56].

În 1660, Ioan Kemény a fost ales principe al Transilvaniei şi confirmat în funcţie de Dieta Transilvaniei (1 ianuarie 1661) în locul lui Acaţiu Barcsay. Neprimind confirmarea din partea Sublimei Porţi, l-a ucis pe Acaţiu Barcsay şi pe fraţii săi, pregătindu-se de război. A fost forţat să fugă de ameninţarea militară turcească, dar a găsit sprijin din partea împăratului Leopold I, care l-a ajutat cu o armată de 36.000 de soldaţi, sub comanda generalului Montecuccoli. Între timp, datorită intervenţiei lui Ali Paşa de Timişoara, Poarta l-a confirmat pe Mihai Apafi I drept

[52] L. Borcea, *Contribuţii la istoria oraşului Oradea în timpul stăpânirii otomane (1660-1692)*, în *Crisia*, nr. 9, 1981, p. 109.

[53] B. Nani, *op. cit*., parte seconda, p. 382.

[54] Referitor la asediul otoman al Oradei, vezi: Ion Totoiu, *Contribuţii la problema stăpânirii turceşti în Banat şi Crişana*, în *Studii. Revistă de istorie*, 13, nr. 1, 1960, p. 5-35; L. Borcea, *Un document inedit despre căderea Oradiei în mâna turcilor (scrisoarea din 31 august 1660)*, în *Crisia*, 6, 1976, p. 207-231.

[55] Contele Giovanni Ferdinando Portia, consilier al lui Leopold I în perioada 1657-1665.

[56] B. Nani, *op. cit.*, p. 382-383.

principe”[57]. „Transilvănenilor el [Vizirul] le-a cerut o creștere a tributului și predarea cetăților. Principele, deși participase alături de turci la campania de la Oradea, și-a dat seama că începeau să fie suspicioși față de el, așa că, anticipând nenorocirea, a renunțat la stat, permițându-i lui Giovanni Chimeni [Ioan Kemény] să fie ales din rândul poporului în locul său. Dar turcii nu s-au mulțumit cu acest lucru, deoarece cei care caută pretexte nu sunt niciodată mulțumiți, Stările Transilvaniei s-au îndreptat către împărat, cerând ajutor și o garnizoană […]. Între timp, turcii, pregătindu-se cu mare efort pentru anul care urma, au ocupat Alba Iulia fără opoziție, iar tătarii, mărșăluind, au devastat jalnic granița. Vizirul a încercat cu oficii și amenințări să-l determine pe împărat să retragă armele din Transilvania și, dând dovadă de autoritate, l-a numit drept principe pe Michel Abaffi [Mihai Apafi], un om capabil să-l înfrunte pe Chimeni cu alaiul său, pentru a slăbi apărarea provinciei, cu discordia nobililor”[58].

Ioan Kemény a reacționat prompt și a încercat să-l captureze pe Mihai Apafi I, care era asediat la Sighișoara. Otomanii au intervenit în ajutorul lui Mihai Apafi I, iar cei doi principi s-au confruntat în Bătălia de la Seleușul Mare, în 22-23 ianuarie 1662. Ioan Kemény a căzut în luptă, iar în urma acestei victorii, adversarul său, Mihai Apafi I, a devenit noul principe al Transilvaniei[59]. „Numai Abaffi, după ce a fost dezamăgit de-a lungul iernii de diverse propuneri de înțelegere cu Chimeni, la începutul campaniei a încercat să-l alunge și, după ce l-a atacat cu ajutorul turcilor, l-a învins în așa fel încât nu numai că toți adepții lui Chimeni au fost uciși sau dispersați, dar el însuși a fost masacrat, negăsindu-se nici măcar cadavrul, cu viața sa se pierde orice memorie despre scurta și nefericita sa guvernare. Abaffi, după ce a ocupat cele mai slabe poziții, a atacat Clujul, dar apărat cu curaj de guvernatorul David Retani din Veneto și susținut de colonelul Schnidau cu două mii de cai, a fost forțat să se retragă. Noul vizir, pentru a se stabili mai întâi ferm în rangul său, nu a grăbit mișcarea viguroasă a armelor. L-a lăsat pe Ali singur în Transilvania, dar cu forțe slabe, cu atât mai mult de bunăvoie, cu cât el, în calitate de confident al sultanei, îl iubea de departe”[60].

Nani îl menționează pe Davide Rettani, arhitect militar venețian, care a participat la consolidarea fortificațiilor orașului Cluj în 1662. El este pomenit și de Alessandro Maria Vianoli: „Comandantul orașului David Rettani, venețian, care l-a fortificat mult cu lucrări și cu tăieturi interioare și l-a apărat cu atâta statornicie”[61].

Aici încheie referirile lui Giovanni Battista Nani despre situația politică din Transilvania și implicarea acesteia în Războiul de Treizeci de Ani. Prin participarea sa la Războiul de Treizeci de Ani, Gabriel Bethlen a reușit să integreze Transilvania în principalele sisteme de alianțe europene și, cu sprijin militar otoman și românesc, să obțină o serie de victorii care au asigurat rolul important al Principatului în menținerea echilibrului politic în Europa vremii. La rândul său, Gheorghe Rákóczy I, prin acțiunile sale militare, a sporit prestigiul internațional al principatului. Reflectarea acțiunilor principilor transilvăneni în această lucrare, publicată la Veneția, demonstrează importanța contribuției lor la desfășurarea evenimentelor din cadrul conflictului religios care a divizat Europa în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Nani oferă, de asemenea,

[57] Tahsin Gemil, *Țările Române în contextul politic internațional (1621-1672)*, București, 1979, p. 185-186.
[58] B. Nani, *op. cit.*, parte seconda, p. 391.
[59] T. Gemil, *op. cit.*, p. 186.
[60] B. Nani, *op. cit.*, parte seconda, p. 398.
[61] Alessandro Maria Vianoli, *Historia Veneta di ~ Nobile Veneto. Parte Seconda*, Veneția, 1680, p. 669.

informaţii detaliate despre schimbările la conducerea principatului transilvănean după încheierea conflictului religios. Tabloul general este cel al tensiunilor dintre otomani şi Transilvania la mijlocul secolului al XVII-lea, în care Veneţia a fost implicată indirect, având în vedere că războaiele otomane au influenţat echilibrul puterii în Balcani şi în Marea Mediterană.

Ca diplomat de profesie, Nani a fost martor la unele dintre evenimentele şi personajele relatate în cartea sa, aşadar informaţiile sale sunt corecte, rod al experienţei sale directe. Sursele utilizate sunt, de asemenea, de primă mână, având în vedere că în calitatea sa de istoric oficial i s-a acordat acces la arhiva documentelor Republicii din Palatul Dogilor[62], rezultând o carte veridică, plină de detalii importante despre istoria Transilvaniei.

[62] E. A. Cicogna, *Saggio di bibliografia veneziana*, Veneţia, 1847, n. 576, p. 78.

doi: 10.66142/Crisia.2025.11

RELATĂRILE CĂLĂTORILOR STRĂINI DESPRE ORIGINEA, LIMBA ȘI MORAVURILE ROMÂNILOR (1710-1810)

Sorin ȘIPOȘ*

FOREIGN TRAVELERS' ACCOUNTS OF THE ORIGIN, LANGUAGE AND CUSTOMS OF THE ROMANIANS (1710-1810)

ABSTRACT

The accounts of the foreign travelers of the 18lh century and the first decade of the following century are full of observations regarding the language spoken by the inhabitants of the Romanian lands. For the period of time analyzed, namely the one between the years 1710 and 1810, we identified the accounts of 171 travelers who crossed the Romanian space. Only 27 of them refer to the origin of and the language spoken by Romanians. Of the travelers who talk about the Romanity of the Romanians, 12 have liberal professions, 8 are diplomats, 6 are officers, and one is a merchant. All the visitors consider the Romanian language to be a successor of Latin, based on the similarities between the two. The Latinity of the Romanian language is, for this era, a fact accepted by all the travelers who write about the origin of the Romanians. The travelers who write about the Romanian space use various documentary sources, especially historical, geographical, and philological ones. To these older sources, we can add numerous works published in the 18th century; especially on history and geography, featuring information on the origin and language of the Romanian people. Other travelers, less educated, gather their information directly from the Romanians, remarking with surprise that this country speaks a language that many of them, especially the Italians, can understand. Therefore, most of the voyagers come to the conclusion that the Romanian language is the successor of Latin. The scholars, those who have liberal professions, are closer to the truth, managing to understand the formation of the Romanian language, with its three main components: the Dacian substrate, the Latin stratum, and the Slavic adstrate. Among the voyagers who wrote about the origin of the Romanians, 22 clearly determined that Romanian emerged from Latin, while 21 also spoke about the origin of the Romanians, which they correctly retraced, considering them the successors of the Roman colonists settled in Dacia. For all the travelers who arrived in the Romanian Principalities, the language spoken by Romanians represents the decisive element in determining their origin. Historical data, such as archaeological sources or ancient and medieval chronicles, which talk about the Roman origin of the Romanians, are of secondary importance when it comes to identifying the Romanians as the successors of the Romans. Most of the travelers managed to correctly piece together the cthnogenesis and glotogenesis, as well as the presence of numerous Slavic and Turkish words in Wallachia and Moldavia, and of Hungarian and German ones in Transylvania. We also have five foreign travelers who managed to distinguish between the name Romanian, used by the people themselves, and that of Wallachian, only used by foreigners when referring to them. This aspect is, in their opinion, an argument in favor of their Romanity.

Keywords: Romanity of the Romanians, Romanian Principalities, foreign travelers.

* Universitatea din Oradea; e-mail: sorin.sipos@yahoo.com.

Motto:

„Națiunea română a luat naștere dintr-un amestec de traci vechi, de romani si slavi... Deci limba poate fi socotită ca o singură ramură principală ce poartă numele de limba românească. M-am mirat foarte mult în primele zile ale ședерii mele în Moldova, când am auzit vorbindu-se românește și totuși am fost întrebat: „Știți moldovenește?". Eu i-am răspuns: „Românește știu, dar moldovenește nu". Mi s-a spus, ce e drept, că ar fi o singură limbă, numai că multe cuvinte se deosebesc (ca pronunție subdialectală) de cele din limba românească din Transilvania" (Andreas Wolf, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea II, volum îngrijit de Maria Holban, Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu (redactor-responsabil), Editura Academiei Române, Bucureşti, 2001, p. 1266).

Metodologia cercetării

Încă de la finalul secolului al XVII-lea, tot mai numeroase persoane au fost interesate să cunoască realitățile geografice aflate la periferia lumii „civilizate", acolo unde se produceau transferuri economice, culturale și umane. Sensibilizarea anumitor cercuri occidentale cu privire la spațiul din partea răsăriteană a continentului se produsese deja, iar interesul a sporit progresiv, odată cu trecerea timpului. Țările Române au reintrat în atenția marilor puteri europene pe măsură ce teritoriile ocupate de turci au fost eliberate de armatele Imperiului Habsburgic[1]. Fascinația lumii occidentale față de Orient a jucat și în acest caz un rol important în conștiința elitelor europene interesate să cunoască pe viu sistemul politic din Imperiul Otoman și din provinciile aflate sub dominația lui. În acest tip de analiză este important ca istoricul să precizeze unde este centrul, pentru a afla unde se află periferia. Majoritatea spațiilor geografico-culturale pot să devină periferie, în raport cu alt spațiu. Spre exemplu, contele de Ségur, trecând din Prusia în Polonia, în iarna 1784-1785, era conștient că traversa o graniță importantă. Simțea că „ieșise complet din Europa" și, mai mult, că „ajunsese cu zece secole în urmă"[2]. La distanță de câteva decenii, marchizul de Custine, aflat în Rusia, nota următoarele în chip de concluzie la vizita sa: „Trebuie să fi trăit în această pustietate fără tihnă, în această închisoare fără răgaz, ce se numește Rusia, pentru a simți cum se cuvine întreaga libertate de care te bucuri în celelalte țări din Europa, indiferent de forma lor de cârmuire. Dacă veți întâlni nemulțumiți în Franța, folosiți metoda mea, și spuneți-le: Duceți-vă în Rusia. Este o călătorie folositoare oricărui străin; cine va fi văzut cum trebuie această țară va fi mulțumit să poată trăi oriunde în altă parte"[3].

În ambele relatări de călătorie regăsim o idee, omniprezentă la majoritatea voiajorilor, anume că Principatele se regăseau fie la marginea Europei, înăuntrul sau în afara frontierelor sale răsăritene, fie într-un alt spațiu geografic, pe alt continent, care avea puține lucruri în comun cu Europa. Edward W. Said, academicianul palestinian-american, este acela care a

[1] Vezi Călin Felezeu, *Statutul Principatului Transilvaniei în raporturile cu Poarta Otomană (1541-1688)*, Cluj-Napoca, 1996, p. 107-119; David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, București, 1984, p. 134; Mathias Bernath, *Habsburgii și începuturile formării națiunii române*, Cluj, 1994, p. 87.

[2] Larry Wolff, *Inventarea Europei de Est: Harta civilizației în Epoca Luminilor*, traducere din engleză de Bianca Rizzoli, București, 2000, p. 21.

[3] Marchizul de Custine, *Scrisori din Rusia în 1839*, ediție, prefață și dosar de Pierre Nora, traducerea din franceză de Irina Negrea, București, 2007, p. 337.

definit noțiunea de orientalism[4]. Construind pe această teorie, Sorin Mitu scrie că în realitate, nici Occidentul nu este altceva decât un ansamblu de realități eterogene și identități hibride (omogenizate doar în imaginar), supus schimbărilor, reprezentat mental și construit social, potrivit unor scopuri ideologice, cu aportul decisiv al elitelor politice și intelectuale[5]. În consecință, nici Orientul și, implicit, nici Țările Române, nu pot fi asociate doar cu reprezentări și adevăruri negative.

Potrivit istoricului Jean Boutier, începând cu finalul secolului al XVII-lea, traseele „Marelui Tur" vor include și părți din Ungaria, de curând integrată în Europa Creștină[6]. Într-un sens mai general, istoricii, istoricii artei, specialiștii în literatura anglo-saxonă au asociat perioada dintre 1680-1780 cu anii de aur ai „Marelui Tur"[7]. Numeroase scrieri și obiecte conservate demonstrează importanța acestui ritual. Tinerii bărbați din marile familii plecau pentru trei ani pe marile drumuri ale Europei, în compania unui preceptor sau a altor persoane aflate în serviciul lor[8].

Interesul nostru se va concentra în prezentarea de față asupra relatărilor voiajorilor care vorbesc despre români, mai precis despre originea și limba lor. Tema a suscitat atenția specialiștilor, îndeosebi a istoricilor și a filologilor[9]. Investigarea originii românilor se încadrează într-o cercetare mai largă ce privește identificarea acelor elemente din Țările Române care le așază pe ele și pe români în Occident, respectiv Orient[10]. În consecință, identificarea și precizarea

---

[4] Edward W. Said, *L'Orientalisme. L'Orient créé par l'Occident*. Traduit de l'américain par Catherine Malamoud**.** Préface de l'auteur (2003). Traduite par Sylvestre Meininger. Préface a l'édition française de Tzvetan Todorov. Postface de l'auteur traduite par Claude Wauthier, Paris, Éditions du Seuil, 2004, p. 13-14.

[5] Melinda Mitu, Sorin Mitu, *Ungurii despre români: Nașterea unei imagini etnice*, Polirom, Iași, 2014, p. 29.

[6] „Le voyage va jusqu'aux frontières, dans le sens militaire qu'elles revêtent alors: à la fin du XVIIe siècle, de nombreux Grands Tours poussent jusqu'en Hongrie, territoire récemment repris aux Ottomans, marqué par des batailles célèbres et par la construction d'imposantes fortifications. A l'est, la Pologne, souvent considérée comme dépourvue de culture, est peu fréquentée, moins encore la Russie", Jean Boutier, *Le Grand Tour: une pratique d'education des noblesses européennes (XVIe – XVIIIe siècles)*, în *Le voyage à l'epoque moderne*, Presse de l'Université de Paris-Sorbonne, Paris, 2004, p. 15-16.

[7] Gilles Bertrand, *Voyager dans l'Europe des années 1680-1780*, în *Les circulations internationales en Europe, années 1680-années 1780*, Sous la direction de Pierre-Yves Beaurepaire et Pierrick Pourchasse, Rennes, 2010, p. 243. Gilles Bertrand, Pierre Serna (coord.), *La République en voyage, 1770-1830*, Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 2013. Vezi și Gilles Bertrand, *Le Grand Tour revisité: Pour une archéologie du tourisme: Le voyage des Français en Italie, milieu XVIIIe – début XIXe siècle*, Rome, 2008. A se vedea și studiul lui Guido Santato, *Immagini e confini della nuova Europa nei viaggiatori italiani del Settecento*, in Bianca Maria Da Rif (coord.), *Civiltà italiana e geografie d'Europa*. XIX Congresso AISLLI 19-24 settembre 2006, Trieste – Capodistria – Padova – Pola, EUT Edizioni Università di Trieste, Trieste, 2009, p. 180-198. Robert Shackleton propune să se discute despre trei tipuri ale Marelui Tur, anume: cel privind formația tinerilor nobili, apoi pentru cei bogați și Marele Tur pentru savanți, în Robert Shackleton, *The Grand Tour in the Eighteenth Century*, în *Studies in Eighteenth Century Culture*, I, 1971, p. 127-142.

[8] Paul Hazard, *Criza conștiinței europene 1680-1715*, traducere Sanda Șora, prefață Romul Munteanu, București, 1973, p. 6. A se vedea numărul foarte interesant din revista *Source(s) Arts, Civilisation et Histoire de l'Europe*, *Dossier: voyages éducatifs: histoires de textes et de pratiques pédagogiques*, n° 18, 2021, Strasbourg, p. 7-196.

[9] Vezi Vasile Arvinte, *Român, românesc, România*, ediția a II-a, Bacău, 2004; Adolf Ambruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, ediția a II-a revăzută și adăugită, București, 2012, 289 p.; Ioan-Aurel Pop, *De la romani la români. Pledoarie pentru latinitate*, București-Chișinău, 2019, 366 p.

[10] Neagu Djuvara, *Între Orient și Occident. Țările Române la începutul epocii moderne (1800-1848)*, traducere de Maria Carpov, București, 1995, p. 41-58. Pompiliu Eliade, *Influența franceză asupra spiritului public în România. Originile. Studiu asupra stării societății românești în vremea domniilor fanariote*, traducere din franceză de Aurelia Dumitrașcu, ediția a II-a integrală și revizuită, București, 2000, p. 121-125; I.-A. Pop, *op. cit.*, p. 18-19; Lucian Boia, *România, țară de frontieră a Europei*, ediția a IV-a, București, 2012, p. 27-56; Paul Cernovodeanu, *Societatea feudală românească văzută de călători străini (sec. XV-XVIII)*, București, 1973, p. 39-59.

corectă a originii romane a românilor şi a limbii vorbite de ei constituie un argument important în favoarea aşezării lor în cadrul civilizaţiei Occidentale.

Din perioada de timp analizată, anume cea dintre anii 1710-1810, s-au identificat relatări de călătorie de la un număr de 171 de călători care au străbătut spaţiul românesc[11]. Deşi nu este întotdeauna relevantă originea celor care au traversat lumea românească, remarcăm prezenţa în fruntea listei a călătorilor de origine franceză. Franţa reprezenta încă principala putere a Europei la cumpăna dintre secolele XVIII şi XIX. Francezii sunt urmaţi de germani, englezi şi austrieci, puteri importante şi cu interese majore în Orient. Avem şi 14 călători italieni, dar aceştia sunt prezenţi, mai ales, având interese comerciale şi religioase. Sunt şi 12 călători ruşi, dar numărul acestora nu este foarte relevant, deoarece Rusia avea şi alte direcţii prin care reprezentanţii ei puteau să ajungă la Istanbul.

În cercetarea noastră urmărim să stabilim şi profesiunile voiajorilor care au străbătut spaţiul românesc. Din analiza realizată avem următoarea situaţie: 54 din călători sunt funcţionari superiori în Ministerul Afacerilor Externe, anume: consuli, comisari cu afaceri comerciale, diplomaţi, iar 53 dintre voiajori sunt ofiţeri sau persoane care au legătură cu armata; 24 sunt feţe bisericeşti, iar 22 au profesiuni liberale. Avem şi un ţar, un arhiduce, iar la 6 dintre călători nu le cunoaştem profesiunea. Marea majoritate a călătorilor au pregătire superioară. În privinţa profesiunilor călătorilor, majoritari sunt reprezentanţii civili şi militari ai marilor puteri, anume 107. Doar 22 dintre călători au profesiuni liberale şi sunt animaţi de curiozităţi ştiinţifice şi profesionale. Primează interesele politico-economice ale marilor puteri din epocă, în detrimentul celor ştiinţifice şi de cunoaştere personală. Marile rute de formare profesională erau încă în interiorul părţii de vest a Europei[12].

---

[11] Analiza s-a realizat îndeosebi pe baza următoarelor surse documentare: *Călători străini despre Ţările Române*, vol. VIII, volum îngrijit de Maria Holban (redactor-responsabil), Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1983; *Călători străini despre Ţările Române*, vol. IX, volum îngrijit de M. Holban (redactor-responsabil), M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1997; Petre P. Panaitescu, *Călători poloni în Ţările Române*, Bucureşti, 1930; Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ediţie îngrijită, studiu introductiv şi note de Adrian Anghelescu, Bucureşti, 1981; *Călători străini despre Ţările Române*, vol. X, partea I, volum îngrijit de M. Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu (redactor-responsabil), Editura Academiei Române, Bucureşti, 2000; *Călători străini despre Ţările Române*, vol. X, partea II, volum îngrijit de M. Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu (redactor-responsabil), Editura Academiei Române, Bucureşti, 2001; *Călători străini despre Ţările Române*, serie nouă, vol. I (1801-1821), volum îngrijit de Georgeta Filitti, Beatrice Marinescu, Şerban Rădulescu-Zoner, Marian Stroia (secretar de volum), redactor-responsabil P. Cernovodeanu, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2004; *Călători străini despre Ţările Române*, supliment II, Ştefan Andreescu (coord.), Editura Academiei Române, Bucureşti, 2016; Ioan Horga, Sorin Șipoș, *De la „Mica la Marea Europă" Mărturii franceze de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea despre frontiera răsăriteană a Europei. Studii și documente. De la „Petite" à la „Grande Europe" Témoignages français de la fin du XVIIIe et du début du XIXe siècle sur la frontière orientale de l'Europe. Études et documents*. Traducerea textelor. Traduction des textes: Delia-Maria Radu, Editura Universităţii din Oradea, Oradea, 2006.

[12] Gilles Bertrand, *Voyager dans l'Europe des années 1680-1780*, în *Les circulations internationales en Europe, années 1680- années 1780*, sous la direction de Pierre-Yves Beaurepaire et Pierrick Pourchasse, Rennes, 2010, p. 247.

A se vedea Edouard Thomas Charton, *Voyageurs anciens et modernes: ou Choix des relations de voyages les plus intéressantes et les plus instructives depuis le cinquième siècle avand Jésus-Christ jusqu'au dix-neuvième siècle, avec biographies, notes et indications iconographiques. Voyageurs du Moyen Âge*, Paris, 1863, 440 p. A se vedea Edouard Thomas Charton, *Voyageurs anciens et modernes: ou Choix des relations de voyages les plus intéressantes et les plus instructives depuis le cinquième siècle avand Jésus-Christ jusqu'au dix-neuvième siècle, avec biographies, notes et indications iconographiques. Voyageurs modernes. Quinzième siècle et commencement du seizième,* Paris, 1865, 422 p.; Edmond Bonnaffé, *Voyages tt Voyageurs de la Renaissance*, Paris, 1895, 172 p.

Trebuie precizat că, din cei 171 de călători despre care avem informații până în momentul de față, 89 dintre aceștia doar au tranzitat spațiul românesc, iar 81 au avut ca destinație Țările Române. Este important de făcut precizarea, fiindcă relatările celor care doar au tranzitat lumea noastră sunt, cel puțin teoretic, subiective și superficiale, datorită timpului redus petrecut în Țările Române.

Un aspect important în metodologia cercetării este cel privind tipologia surselor documentare care ni s-au păstrat de la călătorii străini[13]. După prelucrarea informațiilor privind tipurile de documente păstrate a rezultat următoarea situație: 123 rapoarte/jurnale, 33 de istorii/descrieri, iar la 19 călători avem păstrate scrisori trimise destinatarilor. Pentru doi călători ni s-au păstrat două tipuri de relatări, anume rapoarte și scrisori.

Originea și limba românilor

După ce călătorii străini pătrund în Țările Române, ei au parte de experiențe noi pe care simt nevoia să le consemneze. După traversarea frontierelor politice din Țările Române, voiajorii intră în contact cu alte tipuri de frontiere, anume cu cele de civilizație și cu frontierele mentale[14]. Acestea din urmă sunt, uneori, mai puternice și mai greu de dislocat decât frontierele politico-administrative, deoarece se originează în stereotipuri, în imagini deja conturate despre popoare și țări, care sunt transmise din generație în generație. Călătorul venit din Occident ajunge în spațiile românești aflate la frontiera cu Orientul cu anumite preconcepții și prejudecăți. În unele situații, voiajorii își modifică imaginile despre lumea românească după contactul direct cu realitățile de aici. Alteori, încearcă să găsească explicații pentru a înțelege decalajul existent între Principate și lumea din care provin. Avem însă și exemple de voiajori care rămân ancorați în propriul sistem de valori, de tip europocentrist, și evaluează doar critic lumea românească.

Johann Lehmann (Christopher Seipp), director de teatru, a traversat de numeroase ori Transilvania. Într-unul din drumurile sale spre Transilvania a descris trăirile intense pe care le-a avut când a intrat în Principat, fiind marcat de frumusețea locurilor. „De la Coșevița o luăm la deal. Sus se află o cruce, care arată granița cu Transilvania [venind din Banat n.n.]. Ți se încălzește inima chiar în toiul iernii, când privești ținutul din jurul acestei cruci. Am fost în Tirol și în Harz și în Elveția, am avut întotdeauna ochii trezi și inima deschisă. N-am simțit niciodată ceea ce am simțit lângă această cruce. Natura este aici măreață, minunată, puternică, variată, de o frumusețe încântătoare; acolo o vedeam de o frumusețe înspăimântătoare. Acolo ochii mei priveau la cruce, rătăceau înlăcrimați de jur împrejur. Nu mă încred în sentimentele mele, de la primul cuvânt. De câte ori am făcut drumul, am stat în același loc și, de fiecare dată, m-am simțit nespus de bine [...] La Dobra este poștă, vamă, trecătoare. Dobra este un oraș grăniceresc ardelean. Este locuit de români, are 230 de case, între care unele sunt foarte nostime”[15].

Pentru unii, trecerea frontierei avea un impact psihologic negativ. În cazul de față, Johann Lehmann (Christopher Seipp) a fost pătruns de un puternic sentiment religios în fața măreției și frumuseții naturii pe care o admira, așezat fiind simbolic lângă o cruce care domina frontiera dintre Banat și Transilvania. Pentru directorul de teatru, Carpații erau de o frumusețe încântătoare, în contrast cu Alpii, ai căror frumusețe o considera înspăimântătoare.

[13] O analiză a surselor păstrate pentru călătorii francezi din Principatele Române în P. Cernovodeanu, *Les voyageurs français en présence des réalité roumaines de la période phanariote*, în *Revue Roumanine d'Histoire*, t. XIII, 1974, nr. 5-6, p. 737.

[14] I. Horga, S. Șipoș, *op. cit.*, p. 6-7.

[15] *Călători străini despre Țările Române*, serie nouă, vol. I, p. 571-572.

De cealaltă parte a Carpaților avem o descriere a Țării Românești și a Moldovei realizată de Kelemen Mikes, secui de origine, născut la Zagon (Trei Scaune), în Transilvania, în august 1690. Viața sa a fost plină de provocări. A intrat de tânăr în slujba principelui Transilvaniei Francisc Rákóczi al II-lea, pe care l-a urmat, ca și mulți alți fideli, la 1711 în exil. Din timpul călătoriei lui Mikes din Țara Românească spre Moldova, în primăvara-vara anului 1938, călătorie parcursă în trăsura oferită de domnul Țării Românești, avem o consemnare interesantă despre realitățile din cele două principate. „Ce păcat că pământurile acestea frumoase și bogate stau pustii! Căci în decurs de două zile, doar o dată dacă am dat peste locuințe omenești. Eu niciodată n-am văzut locuri mai frumoase! Călătoria noastră a fost o plăcere; și o mireasă ar fi mers bucuroasă cu noi, căci de la București până la Iași ar fi călcat numai pe flori, care de care mai frumoase, câmpiile erau acoperite cu flori pretutindeni, astfel că și caii călcau numai pe garoafe și lalele. Pe scurt, pretutindeni umblam printr-o grădină de flori. Dar ce să spun? Nici nu cred să fie vreo grădină cu atâtea feluri de flori!”[16].

L-am putea acuza pe nobilul secui de subiectivism, deoarece după mulți ani petrecuți în pribegie revine în două țări creștine, Țara Românească și Moldova, de care este fascinat, învecinate cu Transilvania, locul său de baștină. Drumul parcurs cu trăsura de la București la Iași îi produce nobilului secui o impresie deosebită, cele două țări române sunt asemuite cu o adevărată grădină cu flori, de garoafe și lalele, iar locurile străbătute de călător sunt considerate a fi cele mai frumoase pe care le-a vizitat. Kelemen Mikes se înscrie în șirul mare al călătorilor străini care descriu atât de generos cele două principate române, asemuindu-le cu două mari grădini pline cu flori. Oare, Principatele Române erau chiar așa cum apar descrise de Kelemen Mikes? Cel mai probabil da, deoarece voiajorul nostru a străbătut cele două țări în timpul verii, în luna iunie, când pajiștile care acopereau mare parte din țările noastre erau înflorite, deci a avut ocazia să se bucure de câmpiile și dealurile acoperite cu iarbă și cu flori de câmp. Cum drumurile nu erau amenajate decât în puține locuri, voiajorul nostru a străbătut în căruță aceste câmpuri pline de flori. În consecință, dincolo de senzația intensă și firească trăită de călătorul secui de-a străbate locuri din care își putea admira din depărtare locurile natale peisajul din Principatele Române era cu adevărat frumos și impresionant pentru orice voiajor sensibil la aceste frumuseți. Din păcate, Mikes remarcă și partea mai puțin plăcută prezentă în țară, anume faptul că pământurile frumoase și bogate din principate erau nelucrate și că exista o mare nesiguranță a călătorilor datorită prezenței hoților. Cu alte cuvinte, Principatele Române dispuneau de resurse naturale, din păcate, aceste recurse și pământuri bogate și frumoase nu sunt puse în valoare de administrația politică a țării. În plus, călătoria prin țară, datorită numeroaselor conflicte militare, se făcea cu mare dificultate pentru siguranță a călătorilor.

Din perioada cercetată de noi au ajuns în Țările Române numeroși călători străini care au tranzitat sau au rămas mai mult timp aici. Dintre cei care au lăsat consemnări documentare privind misiunile avute, doar o mică parte au făcut consemnări despre originea românilor și limba vorbită de ei. Numărul mic de consemnări din partea voiajorilor despre originea românilor poate fi explicată prin formația lor intelectuală și rațiunile călătoriei. Așa cum s-a văzut, formația intelectuală a majorității călătorilor nu este din categoria disciplinelor umaniste. În consecință, marea majoritate a voiajorilor sunt preocupați de realitățile politice, de activitățile economice și de cele religioase. Apoi, o bună parte a călătorilor sunt reprezentanții politici și militari ai marilor puteri, atenți la realitățile geopolitice din această parte a Europei.

[16] *Călători străini despre Țările Române*, vol. IX, p. 200, 202-203.

Datorită numărului relativ mic de relatări privind originea românilor, intenţia noastră este de-a ne concentra pe cele mai reprezentative informaţii, realizate într-o analiză cronologică. Dintr-un număr de 171 de călători identificaţi care au lăsat consemnări documentare despre drumurile lor prin Ţările Române, 22 de voiajori vorbesc explicit despre originea şi limba vorbită de români. Din perspectiva formaţiei intelectuale a celor care scriu despre originea românilor, majoritatea călătorilor au o pregătire în domeniul ştiinţelor umaniste.

Antonio-Maria Del Chiaro a rezidat mulţi ani în Ţara Românească în calitate de secretar al domnilor munteni Constantin Brâncoveanu, Ştefan Cantacuzino şi Nicolae Mavrocordat[17]. Secretarul florentin a stat în Muntenia şi s-a familiarizat cu realităţile din această ţară. În consecinţă, numeroasele comentarii pe care le-a făcut despre istoria românilor, în general, şi despre realităţile politice, sociale, economice şi viaţa cotidiană se bazează pe experienţa personală, dar şi pe numeroasele informaţii culese de la contemporani şi din lucrările privind istoria Ţării Româneşti pe care le-a consultat. Începând din primăvara anului 1710, el este martor ocular al evenimentelor pe care le descrie, iar informaţia sa e fie directă, fie luată de la câte un martor ocular vrednic de încredere. Nu o dată informaţia vine chiar de la domn, de la stolnic, sau de la domniţe[18]. Având o serioasă pregătire umanistă, Antonio-Maria Del Chiaro s-a aplecat şi asupra trecutului românilor. Chiar în proiectul iniţial al cercetării sale urmărea să demonstreze cu ajutorul izvoarelor de epocă romanitatea românilor[19]. De aceea, informaţiile sale despre originea romană a românilor pornesc de la o persoană autorizată. În lucrarea de sinteză *Istoria delle moderne revoluzioni della Valachia*, fostul secretar domnesc consemna următoarele: „Îşi zic, în limba lor, români şi numesc patria lor, adică Valahia, Ţara Românească, (iar) limba lor limba românească, şi de fapt, dacă mai sunt din cei care s-ar îndoi că naţiunea română modernă se trage din romanii care s-au stabilit aici în colonii, să observe cu atenţie limba lor, şi vor recunoaşte că limba românească nu este altceva decât pur si simplu o deformare a limbii latine”[20].

Familiarizat cu sursele antice şi medievale privind romanitatea românilor şi având contact cu românii din Muntenia, Antonio-Maria Del Chiaro se adresează mai degrabă străinilor, care aveau puţine informaţii despre istoriei acestui neam aflat la periferia romanităţii orientale. Cunoscătorii istoriei antice şi medievale şi specialiştii în limbi romanice nu întâmpinau nicio greutate în a înţelege cum s-a produs miracolul supravieţuirii românilor printre popoarele nelatine din jur. Călătorilor străini care nu aveau o pregătire istorico-filologică, şi care veneau din spaţiul Europei occidentale, le venea greu să înţeleagă cum la nordul Dunării a supravieţuit un popor care era urmaşul romanilor. Nedumerirea era şi mai mare deoarece voiajorii i-au găsit pe românii într-o situaţie economico-socială dificilă şi era greu de acceptat că acest neam, care să tărăgea din cel mai puternic popor din Antichitate, a ajuns în această situaţie. Antonio-Maria Del Chiaro bănuia că mulţi dintre cititori se vor îndoi de afirmaţiile sale şi îi îndemna, îndeosebi pe compatrioţii săi unde şi-a publicat lucrarea, să compare limba română cu limba latină, pentru a constata similitudinile dintre cele două limbi.

---

[17] Vezi C. Boroiana, *Anton Maria del Chiaro*, în *Studia bibliologica*, nr. III, 1969, p. 115-132.

[18] *Călători străini despre Ţările Române*, vol. VIII, p. 368.

[19] *Ibidem*, p. 366.

[20] Anton Maria del Chiaro, *Revoluţiile Valahiei*, după textul reeditat de Nicolae Iorga, în românește de S. Cris-Cristian, cu o introducere de N. Iorga, Iaşi, 1929, p. 7; *Călători străini despre Ţările Române*, VIII, p. 366; N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ediţie îngrijită, studiu introductiv şi note de Adrian Anghelescu, Bucureşti, 1981, p. 314; A. Ambruster, *op. cit.*, p. 210; P. Cernovodeanu, *Societatea feudală românească văzută de călători străini (sec. XV-XVIII)*, p. 54.

Charles de Peyssonnel este și el preocupat de cunoașterea realităților politice și economice din Moldova și din Țara Românească din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. În 1753, la propunerea ambasadorului des Alleurs, este numit consul al Franței în Crimeea. Îndată după luarea postului în primire (1754), Peyssonnel începe să adune material pentru o lucrare despre popoarele care au locuit la gurile Dunării și pe țărmul Mării Negre. Strânge numeroase informații cu privire la satele moldovenești de sub stăpânirea hanului, și despre relațiile politice, financiare și comerciale ale Moldovei și Țării Românești cu tătarii[21]. Numit consul la Caneca (Creta), Peyssonnel a străbătut în toamna anului 1758 Moldova pustiită de tătarii lui Krim Ghirai, care au ridicat într-o săptămână 40 000 de robi, vite nenumărate și prăzi bogate. După un scurt popas la Iași, Peyssonnel s-a îndreptat în tovărășia compatriotului său, negustorul Pierre-Francois Linchou, spre Țara Românească, oprindu-se în București, la sfârșitul anului 1758[22]. În cursul acestei călătorii, Peyssonnel adună date și informații cu privire la trecutul Țărilor Române, cât și la forma lor de cârmuire și la bogățiile lor. Deși este preocupat în primul rând de identificarea resurselor celor două țări, și de câștigurile pe care Franța le-ar putea obține de aici, în lucrarea *Observations historiques et géographiques sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube et du Pont Euxin*, găsim și câteva observații despre trecutul și originea românilor.

Autorul, utilizând lucrări mai vechi, se plasează de partea autorilor care îi consideră pe români ca urmașii romanilor, iar limba română ca fiind înrudită cu italiana și cu alte limbi romanice[23]. În lucrarea sa publicată la câțiva ani de la vizitarea Țărilor Române, autorul chiar consemnează faptul că: „Românii au și astăzi numele de romani și ieșind din Focșani, oraș care este jumătate în Moldova și cealaltă jumătate în Țara Românească, am fost uimit auzind pe un țăran că răspunde uneia din slugile mele care îl întrebase unde ne aflam: „à venit domieta la tzara roumounească", adică: domnia voastră, a venit în Împărăție sau în Țara Românească"[24].

Fără a fi preocupat în mod special de trecutul românilor, Peyssonnel aduce ca argument o experiență personală care i s-a întâmplat la Focșani, la frontiera dintre Moldova și Țara Românească, unde un locuitor i-a explicat slujitorului său că se afla în Țara Românească, argument considerat suficient de autor pentru a afirma că românii au conștiința romanității lor.

Abatele Francois-Xavier de Feller din ordinul iezuiților s-a născut în 18 august 1735 la Bruxelles[25]. El funcționează o vreme ca profesor de retorică în diferite orașe ale Belgiei, la Luxemburg și Liège, apoi, după suprimarea ordinului său, în 1773, se dedică cu totul carierei de publicist. De Feller sosește în Ungaria la 15 mai 1765, iar în anul următor se stabilește în Monok, ca preceptor al copiilor contelui Miklós Andrássy[26]. Aici face cunoștință cu contele d'Ybarra, directorul general al minelor din Transilvania, care îl invită să se stabilească la Bistrița, unde își avea reședința. Acolo avea să-și petreacă de Feller cea mai mare parte din această călătorie. Pe parcursul voiajului din Transilvania, el și-a consemnat impresiile aproape în fiecare zi[27].

[21] *Călători străini despre Țările Române*, vol. IX, p. 391.

[22] *Ibidem*.

[23] Charles de Peyssonnel, *Observations historiques et géographiques sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin*, Paris, 1765, p. 192-195.

[24] *Ibidem*, p. 195; *Călători străini despre Țările Române*, vol. IX, p. 407.

[25] *Encyclopedia Britannica*, vol. 10 (11th ed.), Cambridge University Press, p. 242-243.

[26] *Călători străini despre Țările Române*, vol. IX, p. 556.

[27] *Ibidem*, p. 556. *Itinéraire, ou voyages M. l'abbé de Feller en diverses parties de l'Europe* , Liège and Paris, 1820, vol. I, 266 p.

Abatele Francois-Xavier de Feller urmează drumul de la Szolnok spre Caşovia, Debreţin şi Oradea, pătrunde în Transilvania, ajungând la Cluj şi, apoi, Bistriţa. Pe traseu, călugărul iezuit are ocazia să-i întâlnească pe români, faţă de care are o anumită reţinere, datorită sfaturilor primite din partea autorităţilor[28].

În călătoria de la Oradea la Cluj, el va fi însoţit de români, şi în urma experienţelor prin care a trecut cu aceştia, unele dintre impresiile sale negative despre ei se vor schimba. Românii apar adesea în însemnările călătorului nostru în diferite ipostaze şi situaţii, una dintre ele fiind şi cea în vorbeşte despre originea şi limba vorbită de ei. Abatele de Feller, la intrarea în Transilvania, probabil şi sub influenţa cărăuşilor români care îl însoţeau prin defileul Crişului, pe care a ajuns să-i cunoască mai bine, să-i audă vorbind şi să-i vadă cum acţionează şi cum gândesc, face următoarea însemnare despre originea românilor: „Pare sigur că aceşti români sunt o colonie romană, după cum spun ei. „Noi suntem romani": Nos sumus Romani. Limba lor seamănă mult cu italiana, franceza, latina; unele cuvinte sunt aceleaşi, bou, vacă etc. Altele sunt foarte asemănătoare, ca foc (focus), apa (de la aqua), gât (de la guttur), feintana (fontaine), bună seara (bon soir), jug pronuntand pe g, noapte bună. În acest limbaj rapsodic se găsesc cuvinte ungureşti, germane, slavone, greceşti etc. Salutul lor este bună sănătate. Accentul şi tonul sunt cu adevărat italieneşti, deşi mai puţin delicate. Scrierea este cea grecească puţin schimbată, aşa cum o folosesc sârbii. La Blaj, în Transilvania, există o tipografie românească"[29].

Dacă la ieşirea sa din Ungaria, când i-a întâlnit pe românii din Maramureş, călătorul nostru nu ştie că românii ar fi urmaşii romanilor, după familiarizarea cu populaţia românească, autorul este convins că aceştia ar fi urmaşii romanilor. Astfel, despre români declară de fiecare dată că sunt urmaşii romanilor, aducând ca argument limba vorbită. Călătorul însuşi compară cuvinte din limba română cu cele din latină şi constată că unele din ele sunt identice. Autorul opinează că românii şi-au păstrat identitatea etnică cu ajutorul limbii, iar unii dintre ei, îndeosebi cei care au urmat şcoli, şi dintre aceştia românii greco-catolici, au conştiinţa faptului că sunt urmaşii romanilor.

Baronul François de Tott era fiul unui răsculat maghiar refugiat în Franţa, pe nume András Tóth, după înfrângerea mişcării antihabsburgice a lui Rákóczy din 1711[30]. În anul 1720, András Tóth s-a stabilit în Franţa, unde ajunge ofiţer la husari, căsătorindu-se cu o tânără franţuzoaică. Cum el deprinsese limbile turcă şi tătară, a fost trimis cu diferite misiuni la Istanbul. Cu prilejul misiunii în Crimeea, François de Tott a trecut prin Moldova, mai întâi la ducere în 1767 (prin septembrie), apoi părăsind Crimeea a străbătut călare sudul Basarabiei şi Dobrogea, până la Constantinopol[31]. Aceste călătorii sunt descrise în lucrarea *Memoires sur les Turcs el les Tartares*, publicată la Amsterdam în 1781 şi la Paris în 1785. În lucrare, baronul Francois de Tott face următoarea constatare: „Moldova şi Ţara Românească au fost în vechime o colonie romană. Se

[28] „Popa a vrut să-mi încerce lupa şi să cerceteze medalia mea; i-am spus numaidecât, prin tălmaci, că era de aramă, fiindu-mi teamă să nu mă omoare prin pădurile pe care trebuia să le străbat, dacă ar fi ştiut el este de aur; căci fusesem prevenit în acest sens. Dar am recunoscut apoi că această, teamă era zadarnică, şi deşartă, ca şi altele cu care au încercat <unii> să mă influenţeze". *Ibidem*, p. 560.

[29] *Ibidem*. *Itinéraire, ou voyages M. l'abbé de Feller en diverses parties de l'Europe*, Liège and Paris, 1820, vol. I, 267 p.

[30] Idem, *La Turquie vue par un jeune européen au milieu du siècle des Lumières. Le Mémoire sur la Turquie du baron de Tott – Publication de texte avec commentaire*, în *Archivum Ottomanicum*, 40, p. 133-138.

[31] Ferenc Tóth, *Un diplomate militaire français en Europe orientale à la fin de l'ancien régime. François de Tott (1733–1793)*, Istanbul, 2011; Idem, *La Turquie vue par un jeune européen au milieu du siècle des Lumières. Le Mémoire sur la Turquie du baron de Tott – Publication de texte avec commentaire*, în *Archivum Ottomanicum*, 40, p. 133-138.

mai vorbește și astăzi acolo o latină stricată și această limbă se numește "Roumiè" (!), limba romană"[32].

Și în acest caz, călătorul remarcă corect romanitatea românilor, faptul că limba vorbită de români este o „latină stricată", mai corect ar fi o latină care a trecut prin procesul complex regăsit la nivelul întregii Europe în procesul formării noilor limbi și popoare.

O consemnare despre originea românilor, e drept, fără a preciza că ar fi urmașii romanilor, a fost făcută de Iosif al II-lea în *Raportul asupra călătoriei din Transilvania* din primăvara-vara anului 1773. Raportul redactat de suveran este o sinteză a problemelor pe care le-a găsit în Banat, Transilvania și Maramureș, însoțite de o listă de soluții propuse Mariei Terezia, dar cuprinde și următorul pasaj: „Acești bieți supuși români, care fără îndoială sunt cei mai vechi și mai numeroși locuitori ai Transilvaniei, sunt în așa fel chinuiți și copleșiți cu nedreptăți de către fiecare, fie unguri ori sași, încât într-adevăr soarta lor dacă o cercetezi, este cu adevărat vrednic de milă [...]"[33].

Relatarea viitorului împărat scoate în evidență situația grea a românilor din Transilvania supuși abuzurilor nobilimii maghiare și a patriciatului săsesc, împăratul amintind și despre vechimea și numărul acestui popor. Vechimea și numărul românilor vor fi două dintre argumentele pe care se baza episcopul Inochentie Micu când va solicita autorităților imperiale și Dietei Transilvaniei statut egal al românilor cu celelalte națiuni din provincie.

Friedrich Wilhelm von Bauer sau Bawr s-a născut în 1731 la Hallau, în Germania. Ofițer în perioada războiului ruso-turc din 1768-1774, Friedrich Wilhelm von Bauer a stat în Țara Românească și Moldova. A întocmit proiectul unui mare *Atlas geografic și militar*, pentru a servi ca introducere la istoria războiului la care tocmai participa. Prin ofițerii săi de stat major, a desenat hărțile provinciilor, pe al cărui teritoriu s-a desfășurat războiul, anume Moldova, Țara Românească, Podolia, Volhinia Crimeea, cât și Bulgaria și strâmtorile, precum și planurile bătăliilor principale ca, de pildă, asediul cetăților Hotin, Tighina, Cetatea-Albă, Chilia, Brăila, Giurgiu etc. Ne-a lăsat și o descriere a Țării Românești, *Memoires historiques et geographique sur la Valachie avec un prospectus d'un atlas geographique et militaire de la dernierre guerre entre la Russie et la Porte Ottomane*, publicată în 1778. În subcapitolul privind locuitorii, autorul face numeroase considerații despre limba și originea locuitorilor[34]. Friedrich Wilhelm von Bauer recunoaște originea romană a românilor, ca urmare a cuceririi Daciei de oștile conduse de Traian

[32] *Mémoires du baron de Tott, sur les Turcs el les Tartares***,** Seconde Partie, Amsterdam, 1784, p. 54; *Călători străini despre Țările Române*, vol. IX, p. 609.

[33] Ileana Bozac, Pavel Teodor, *Călătoria împăratului Iosif al II-lea în Transilvania la 1773*, ediția a II-a, vol. II, Cluj-Napoca, 2007, p. 92.

[34] „Nu mai încape nici o îndoială că locuitorii de acum ai Țării Românești se trag din colonia romană, pe care Traian a stabilit-o în aceste ținuturi, după ce, mai întâi, a învins pe vechii stăpâni, al căror nume și amintire au fost șterse de strălucirea numelui roman. Și cu toate că Țara Românească n-a fost mai apărată decât celelalte țări din sud împotriva revărsărilor năvălirilor barbarilor, numele de roman și limba romană s-au păstrat aici întotdeauna. Locuitorii își mai spun încă romani, numele de valah este se pare un nume slav, pe care turcii 1-au adoptat, totuși. Dar, cum românii de astăzi sunt un amestec de mai multe popoare, limba lor este de asemenea amestecată multe cuvinte străine, atât de corupte, că de cele mai multe ori nu este cu putință să le ghicești originea. Fiecare popor barbar și-a lăsat câte ceva din limba sa și din acestea toate împreună a ieșit un amestec îngrozitor. Totuși, limba romană (latina) a învins, dar ea n-a avut o soartă mai bună în Țara Românească decât în celelalte țări, unde predomina odinioară. Aici, s-a corupt chiar mai mult decât peste tot aiurea". *Memoires historiques et geographique sur la Valachie avec un prospectus d'un Atlas géographique et militaire de la dernierre guerre entre la Russie et la Porte Ottomane,* publié par Monsieur de B…, Francfort et Leipsic, 1778, p. 18-19; *Călători străini despre Țările Române*, vol. X$_1$, p. 149.

și a romanizării regiunilor de la nordul Dunării. Dovezi în acest sens sunt conștiința românilor că sunt urmașii romanilor, numele de roman păstrat de locuitori cu mândrie, dar și originea latină a limbii vorbite de ei. Ofițerul german remarcă faptul că în limba română au pătruns numeroase influențe străine, îndeosebi slave, fapt care au alterat limba română, fără însă să-i modifice structura, ea rămânând o limbă de origine latină. Și în acest caz, dovezile istorice sunt completate de argumente lingvistice și de elemente care țin de conștiința faptului că românii se consideră urmașii romanilor. Wilhelm von Bauer remarcă și faptul că străinii îi numesc pe români cu numele de vlah, termen de origine slavă, românii, ca și alte popoare europene, având două nume, unul cu care se numesc pe ei și altul prin care îi numesc străinii. Românii se numesc pe ei înșiși cu etnonimul de român, desigur cu diferitele variante rumun, rumân etc., dovadă a originii romane a românilor.

Venețianul Francesco Griselini, cartograf și naturalist, în perioada 1774-1776 a stat în Banat, fiind autorul *Istoriei Banatului*[35]. Primele luni ale șederii lui Griselini în Banat au fost consacrate unor excursii și călătorii de studii. În iunie și august 1774, el se află la Lipova și Caransebeș. În aprilie 1775, cercetează munții Banatului din ținutul Caransebeșului, observând cu luare aminte, pe lângă condițiile științifice și geografice, realitățile legate de populație și de modul ei de trai. În iunie și iulie, merge pe apă de la Timișoara la Orșova. În anul următor, vizitează regiunea de șes. Acum termină harta Banatului, la care lucra de ceva vreme. Când, la sfârșitul anului 1776, contele von Brigido a fost numit comisar plenipotențiar al regatului Galiției, în locul său în Banat fiind numit fratele său, Pompeo Brigido, Griselini a părăsit și el Banatul[36]. În Scrisoarea a VII-a trimisă baronului Pompeo Brigido, *Despre românii ce locuiesc în Banat*, Francesco Griselini consemnează următoarele: „Atât însă este sigur, că această națiune însăși niciodată nu-și dă acest nume: ei se numesc „rumuni" sau „rumagnesch"... și dovedesc îndeajuns prin limba lor că sunt de origine romană"[37] .

Cu alte cuvinte, Griselini, care a stat în Banat trei ani, știe că românii se numesc pe sine rumuni, dar că străinii îi numesc valahi; în plus, românii dovedesc prin limba lor, așa cum au observat și ceilalți autori, că sunt de origine romană. Și în acest caz, numele românilor, precum și limba vorbită de ei, sunt probe concludente în probarea romanității lor.

Generalul Alexandre de Langeron, de origine franceză, intră în serviciul Rusiei participând la războaiele ruso-turce desfășurate în Principatele Române. În lucrarea *Jurnalul campaniilor făcute în serviciul Rusiei*, redactată în 1790, generalul face și câteva scurte observații asupra originii românilor din Moldova și din Țara Românească[38]. Ofițerul francez a preluat aceste informații de la autori mult mai bine pregătiți care au scris despre originea românilor, pe care le-

[35] Griselini Francesco, *Lettere odeporiche ove i suoi viaggi e le di lui osservazioni spettanti all'istoria naturale, ai costumi di vari popoli e sopra più altri interessanti oggeti si descrivono, giuntevi parecchie memorie dello stesso autore, che riguardano le scienze e le arti utili*, tomo I, edizione e introduzione a cura di Angela Lasorsa, Edizioni CISVA 2008, p. III; P. Cernovodeanu, *Societatea feudală românească văzută de călători străini*, p. 58.

[36] *Călători străini despre Țările Române*, vol. X_1, p. 385.

[37] *Ibidem*, p. 385.

[38] „Aceste două țări au fost locuite odinioară de geți și daci, al căror trecut îndepărtat este foarte nelămurit și puțin interesant. Roma i-a supus, dar ei au silit-o adeseori să-și oprească înaintarea sau să răzbune devastările lor. În sfârșit, Roma a făcut ca aceste două provincii lipsite de locuitori (!) în urma războaielor, locul de surghiun al nenorociților pe care politica senatului sau tirania împăraților îi scoate din patria lor. De aceea, românii pretind că se trag din romani și le-au adoptat numele cu mulțumire. Este neîndoios că ei par să aibă o oarecare asemănare cu acest popor atât de lăudat, dar această asemănare este mult slăbită de trecerea vremii și de regimul la care au fost supuși". *Călători străini despre Țările Române*, vol. X_2, p. 939.

a verificat la fața locului, în cei doi ani petrecuți în Principatele Române. În esență, Langeron surprinde corect fenomenul cuceririi și cel al romanizării provinciei Dacia romană. El nu are nicio problemă în a recunoaște romanitatea românilor, ci doar cu faptul că românii sunt urmașii coloniștilor aduși în Dacia. Consideră, însă, pornind de la statutul social al românilor din Principate din vremea fanarioților, că romanii colonizați în Dacia au fost corupți de elementele alogene, în special de migratori. Așa s-ar explica situația socială și culturală dificilă în care se aflau românii când el i-a cunoscut. Unele din informațiile prezentate în lucrare nu s-au întâmplat, așa cum sunt descrise de generalul Langeron, îndeosebi faptul că provincia Dacia cucerită de romani a fost golită de populația autohtonă. Langeron, ca și marea majoritate a călătorilor străini care abordează problema romanității românilor, remarcă faptul că românii aveau conștiința faptului că erau urmașii romanilor și că limba română provine din limba latină[39].

Teologul clasicist și editorul de texte antice James Dallaway s-a născut în orașul Bristol, la 20 februarie 1763. După studii urmate la Colegiul Trinity din Oxford, unde obține licența în teologie, în 1784, devine paroh la Rodmarton și apoi la Rodborough, în comitatul Gloucester. James Dallaway părăsește Londra la 20 martie 1794, însoțindu-l pe sir Robert Liston, noul ambasador la Constantinopol. Delegația engleză va ajunge în capitala Turciei, la 19 mai 1794. La finalul lunii aprilie și la începutul lunii mai, călătorii englezi au traversat Transilvania și Țara Românească. James Dallaway va consemna în lucrarea *Constantinople, Ancient and Modern, with excursions to the Shores and Islands of the Archipelago and to the Troad,* apărută la Londra, în 1795, următoarele informații despre români: „Ca scoborâtori din coloniștii lui Traian, ei încă își zic romani și limba lor vorbită este un amestec de latină și slavonă, prima fiind foarte alterată. La Curte predomină greaca modernă și turca”[40].

James Dallaway, bun cunoscător al limbilor clasice, remarcă și el romanitatea românilor, având ca punct de pornire informații antice despre cucerirea și colonizarea Daciei, dar și constatările directe în privința limbii vorbite de români. Savantul englez remarcă prezența cuvintelor de origine latină și a celor slave, dar și faptul că limbile de cultură și cele oficiale în Principatele Române din vremea fanarioților erau greaca și turca.

Andreas Wolf, medic de formație, de origine germană din Transilvania, a fost chemat de două ori, între 1780 și începutul lui 1783, și între 1788 și 1797, de domnii Moldovei, pentru a-i trata pe membrii familiei sale[41]. A avut prilejul să străbată țara în lung și lat și să constate cu propriii ochi realitățile de aici. Sas din Transilvania, Andreas Wolf a învățat limba română și a reușit să surprindă diferențele dialectale dintre limba română vorbită în cele trei țări. De la autorii umaniști și de la cei iluminiști, acesta a preluat informații privind romanitatea românilor și etnogeneza românilor. Andreas Wolf este singurul voiajor care vorbește în consemnările sale despre substratul geto-dac, stratul roman și adstratul slav. Și Robert Murray Keith, diplomat de carieră și reprezentant al Marii Britanii la congresul de Pace de la de la Șistov, face însemnări despre originea latină a limbii române, atunci când i-a cunoscut pe români, în 1790[42].

Eduard Daniel Clarke, de origine engleză, aflat într-o călătorie de formare profesională în calitate de perceptor, prin Imperiul Țarist și Imperiul Otoman, tranzitează și lumea românească,

[39] *Ibidem*.

[40] *Ibidem*, p. 1215.

[41] *Ibidem*, p. 1266.

[42] *Călători străini despre Țările Române*, supliment II, p. 385; P. Cernovodeanu, *Societatea feudală românească văzută de călători străini*, p. 57.

în drumul de întoarcere spre casă. Obține informații de la elita politică din Țara Românească, Moldova și Transilvania, dar și din numeroasele lucrări consultate, după ce revine în patrie. Despre populația autohtonă din Principate scrie următoarele lucruri: „Nimic nu ni s-a părut mai vrednic de luare aminte ca limba <lor>. Nu este destul să se spună că este foarte înrudită cu latina: în multe privințe, ea este latină curată, deosebirea dintre felul nostru de a vorbi latină și felul lor aflându-se doar în pronunție. Toate numirile de lucruri de trebuință pentru călători, îndeosebi de provizii sunt latinești. Cărui factor trebuie atribuit acest fapt, decât colonilor pe care i-au trimis romanii în această țară? [...]. Locuitorii băștinași de acum își zic români [...]"[43].

Eduard Daniel Clarck, care a străbătut câteva săptămâni Țările Române, insistă, ca de altfel marea majoritate a călătorilor, asupra limbii ca element al identității etnice. Limba latină este pentru călătorul englez mai mult decât o limbă din care se trage româna, ci limba română este chiar o latină curată, datorită numeroaselor cuvinte latine care s-au păstrat. Explicația acestei situații este simplă pentru voiajor, anume colonizarea Daciei cu populație romanizată. De asemenea, un element important este păstrarea prin numele de român a apartenenței la civilizația romană. Cu alte cuvinte, limba română, care este în proporție covârșitoare de origine latină, precum și numele românilor, sunt dovezi privind originea romană a românilor.

Moravurile

Călătorii străini care au ajuns în Principatele Române au așternut pe hârtie cele mai interesante consemnări despre credințele, obiceiurile și tradițiile românilor pe care i-au întâlnit în peregrinările lor. Specialiștii în etnografie și folclor au demonstrat, cu multă vreme în urmă, că obiceiurile și tradițiile la români sunt în legătură strânsă cu practicile și religiile precreștine și creștine[44].

Vince Batthyány, consilier aulic, călător pasionat, de o factură intelectuală aleasă, a cutreierat atât Imperiul Habsburgic, cât și unele ținuturi și țări străine, ajungând la București în drumul său către Constantinopol. În călătoria efectuată în anul 1801, el a trecut prin Transilvania și Țara Românească, urmând la ducere traseul Sibiu, Turnu Roșu, Pitești, Curtea de Argeș, București, Silistra, Varna. Autorul nostru reușește să reconstituie în linii generale istoria locurilor pe care le-a traversat, precum și a românilor, locuitorii majoritari ai Țărilor Române[45]. Mai departe, bazându-se pe observații directe făcute asupra românilor, autorul face următoarele considerații: „La Comloș ne-am amuzat privind o ceată de români așezați în grup și jucând cărți, zgomotoși și certăreți, oferind împreună cu limba lor dovezi puternice ale asemănării cu italienii, care sunt totdeauna astfel ocupați în principalele orașe din Italia"[46].

---

[43] Edward Daniel Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa*, vol. 8, London, p. 250; *Călători străini despre Țările Române*, serie nouă, vol. I, p. 59.

[44] Simion Florea Marian, *Sărbătorile la români*, vol. I–II, ediție de Iordan Datcu, București, Editura Fundației Culturale Române, 1994; Idem, *Nașterea la români, Nunta la români, Înmormântarea la români*, ediție îngrijită de Teofil Teaha, Ioan Șerb și Ioan Ilișiu, București, Editura Grai și Suflet – Cultura Națională, 1995; Sabina Ispas, *Cultură orală și informație transculturală*, București, Editura Academiei Române, 2003. Tudor Pamfile, *Sărbătorile la români. Studiu etnografic*, ediție și introducere Iordan Datcu, București, 2018, 414 p.

[45] „După Pliniu, locuitorii băștinași erau geți, numiți daci apoi de către romani. Erau guvernați de proprii lor regi, până când Traian a prefăcut țara lor într-o provincie romană. După aceea au fost subjugați pe rând de sarmați, de goți și de huni, și, în cele din urmă, saxonii, alungați de cuceririle lui Carol cel Mare, s-au stabilit în Dacia, împărțită în mai multe părți din Ungaria, Transilvania, Țara Românească și Moldova". *Călători străini despre Țările Române*, serie nouă, I, p. 72.

[46] *Ibidem*, p. 80.

Cu alte cuvinte, Vince Batthyány, pe lângă limba vorbită de români, foarte asemănătoare limbii latine, are în vedere comportamentul și atitudinea lor, similară cu a italienilor, de care sunt înrudiți. Despre limbă, autorul știe foarte bine că este moștenitoarea limbii latine, datorită romanizării acestei provincii[47].

Adam Neale, medic militar de origine scoțiană, a străbătut Țara Românească și Moldova în anul 1804. Despre populația românească din aceste provincii el face următoarele constatări: „Portul și înfățișarea războinică a moldovenilor sunt izbitoare ca pitoresc, au rămas aproape aceleași ca <pe vremea> când Hadrian [...] a adus pe strămoșii daci în triumf la Capitoliul din Roma și pe care artiștii romani i-au cizelat în basoreliefuri pe Columna lui Traian. Culoarea căciulilor lor îi deosebește de românii din Țara Românească, ale căror cușme sunt negre, pe când cele ale românilor din Moldova sunt albe. Graiul lor este atât de aspru și de bărbătesc, ca privirile lor, fiind alcătuit din cuvinte latinești amestecate cu <cuvinte> turcești și slave”[48].

Adam Neale este bine informat despre trecutul provinciei. El cunoaște faptul că provincia Dacia a fost colonizată cu populație romanizată, iar românii vorbesc o limbă de origine latină, cu numeroși termeni slavi și turcești. Interesantă este utilizarea informațiilor de pe Columna lui Traian în privința portului, călătorul remarcând similitudinile dintre portul dacilor și cel al românilor.

Erasmus Heinrich Weismantel, ofițer de origine germană, a descris critic credințele, obiceiurile și tradițiile românilor. Rezidând pentru o perioadă mai lungă de timp în Moldova, în urma înfrângerii regelui Carol al XII-lea de țarul Petru I, călătorul s-a familiarizat cu realitățile din țară. Erasmus Heinrich Weismantel remarcă o sinonimie între obiceiurile și credința românilor, descrise asemenea unor niște practici mimetice, executate mecanic și puțin înțelese de credincioși. Potrivit autorului, cunoștințele românilor de ordin teologic sunt foarte slabe. Cunoștințele românilor se reduceau la conștiința faptului că sunt creștini ortodocși, că există Sfânta Treime, îngerii și Satana, că există Rai și Iad. Cu toate acestea, majoritatea nu cunoșteau nimic despre Cuvântul Domnului și despre Biblie[49]. Românii care frecventau Biserica ascultau slujba religioasă, își făceau cruci, se rugau în genunchi în fața icoanelor, pomeneau și invocau numele Domnului, dar rugăciunile le știau doar puțini dintre ei. Una dintre cauzele identificate de Erasmus Heinrich Weismantel pentru această situație prezentă la români ar fi lipsa de educație a preoților, unii din ei având doar cunoștințe minimale de scris și citit, aspect care se repercuta asupra serviciului religios și în raporturile cu enoriașii[50]. Ofițerul suedez remarcă un lucru interesant despre prezența sentimentul religios la români; credincioșii își doreau să rostească rugăciunile în întregime și corect, dar erau împiedicați de inabilitatea de a scrie și citi[51].

Unele informații consemnate de autor despre ritul, practicile și ceremoniile religioase la românii ortodocși s-au transmis până în prezent, datorită conservatorismului bisericii și a dorinței credincioșilor de-a continua practicile moștenite de la părinții lor. Spre exemplu, se păstrează obiceiul credincioșilor ortodocși de-a sfinți bucatele la biserică în timpul marilor

[47] „Ea este un monument al biruinței romane (prin romanizarea dacilor învinși de către Traian, a ajuns multă latină în limba, de altfel, proprie a acestei națiuni), dar nu și un mijloc de instrucțiune”. *Ibidem*, p. 98.

[48] *Ibidem*, p. 182.

[49] *Călători străini despre Țările Române*, vol. VIII, p. 352.

[50] *Ibidem*, p. 352-353.

[51] *Ibidem*, p. 353.

praznice religioase, practică descrisă dar neînțeleasă de Erasmus Heinrich Weismantel[52]. Dimpotrivă, el o privește în mod critic și nu-i pătrunde sensul spiritual. Marile praznice la români erau precedate de perioadele de post lungi și istovitoare. De asemenea, rezistența credincioșilor ortodocși față de intenția ofițerilor străini, ca în cimitirul comunității lor să fie îngropați morți de o altă credință sau confesiune, este considerată de călător ca un semn de incultură religioasă și de intoleranță. În realitate, această atitudine, prezentă până în istoria recentă în unele comunități rurale, are legătură mai degrabă cu neștiință și cu atitudinea conservatoare a lumii țărănești care acționează adesea respectând tradiția înaintașilor[53].

Autorul descrie cu amănunte chiar desfășurarea evenimentelor importante din viața comunităților rurale, anume: ceremoniile legate de botez, căsătorie și înmormântare. În lumea rurală evenimentele de sărbătoare erau mai rare, nunțile, botezurile, căsătoriile, sărbătorile, în general, erau prilej de bucurie, de socializare, de strângere a legăturilor din comunitate, chiar prilej de împăcare între oamenii certați. În general, bucuria și necazul dintr-o comunitate rurală din Evul Mediu și din Epoca Modernă crea solidaritate între membrii ei. Lumea țărănească funcționa după reguli adesea nescrise, transmise din generație în generație, care păreau adesea, pentru necunoscători, ca fiind depășite și de neînțeles.

Concluzii

Toți voiajorii consideră limba română ca fiind moștenitoarea limbii latine, bazându-se pe asemănările dintre ele. Latinitatea limbii române este pentru această epocă un fapt acceptat de toți voiajorii care scriu despre originea românilor. Sursele documentare utilizate de călători sunt diverse, în special scrieri realizate de istorici, geografi și filologi antici și medievali. La aceste surse mai vechi se adaugă numeroasele lucrări apărute în secolul al XVIII-lea, îndeosebi de istorie și de geografie, unde apar informații despre originea limbii și a poporului român. Alți călători, mai puțin instruiți, își culeg informațiile direct de la români, remarcând cu mirare că acest popor vorbește o limbă pe care mulți dintre ei, mai ales italienii, o înțelegeau. Așadar, majoritatea voiajorilor ajung la constatarea că limba română este moștenitoarea limbii latine.

Savanții, cei care au profesiuni liberale, sunt mai aproape de adevăr, ei reușind să surprindă procesul formării limbii române, cu cele trei mari componente: substratul geto-dac, stratul latin și adstratul de origine slavă. Dintre voiajorii care scriu despre originea românilor, 23 dintre călători stabilesc în mod clar că limba română s-a format din latină, iar 21 vorbesc și despre originea românilor pe care o reconstituie corect, considerându-i urmașii coloniștilor romani

[52] „De zilele mari de Sărbătoare, precum și ale apostolilor și sfinților, își duc mai toată mâncarea lor la biserică spre a fi sfințită, și adesea sunt bisericile așa de pline de blide, că nici nu se poate trece din cauza lor, aceasta are loc în partea de mijloc a bisericii". *Ibidem*, p. 354.

[53] „Cu acest creștinism așa de grozav al lor, ei disprețuiesc religiile noastre, și sunt așa de îndărătnici că nici nu lasă nicidecum de voie bună să îngropăm pe morții noștri alături de a-i lor, sau măcar numai în aceleași cimitire, chiar dacă în cele din urmă s-au .încredințat lămurit că eram și noi creștini, măcar că nu țineam posturile lor, în a căror ostentație se mărginea toată religia lor creștină. Când am pus la Furceni să fie îngropat răposatul maior Radeker, nu au vrut să mă lase câtuși de puțin să-i sap groapa în, sau lângă cimitir, ci a trebuit să pun să o facă mai de o parte, ceea ce ei au făcut siliți sub paza dragonilor puși anume acolo, și așa a umblat vorba printre ei că vor dezgropa trupul, care însă a rămas apoi bine îngropat. Oamenii nerozi ziceau: La învierea morților nu o să-i cunoască băștinașii noștri de aici, și apoi o să iasă de acolo mare ceartă între ei și pentru a împiedica aceasta l-ați putea îngropa în câmp și era cu neputință să-i urnești de la această idee. În Varnița s-a făcut un cimitir deoparte pentru ai noștri, măcar că răposatul colonel Ribbing a fost îngropat în cimitirul moldovenesc. Când moare la ei un sărac și nu are cu ce să fie înmormântat, atunci ei culcă mortul pe o scândură și o scot pe uliță ca trecătorii să dea ceva pentru îngroparea lui". *Ibidem*, p. 355.

așezați în Dacia. Pentru toți călătorii ajunși în Principatele Române, limba vorbită de români reprezintă elementul determinant în stabilirea originii lor. Abia în al doilea rând, datele istorice, precum izvoarele arheologice sau cronicile antice și medievale, care vorbesc despre originea romană a românilor, îi fac pe voiajorii străini să-i considere pe români ca fiind urmașii romanilor. Majoritatea voiajorilor reușesc să reconstituie corect procesul etnogenezei și al glotogenezei, respectiv prezența unor numeroase cuvinte din limba slavă și din limba turcă, pentru Țara Românească și Moldova, și din maghiară și germană, pentru Transilvania. Avem și 5 călători străini care reușesc să facă o diferențiere între numele de român, termen cu care se numesc între ei, și cel de vlah, nume atribuit de străini populației românești, acest aspect fiind în opinia lor un argument în favoarea romanității lor.

Toate trăsăturile identificate la români sunt oarecum amestecate între moștenirea Occidentală și cea Orientală: originea, poziția geografică, limba, dar și credința religioasă. Românii sunt urmașii romanilor, dar au și o componentă slavă importantă. Sunt creștini, dar de rit bizantin, cu anumite specificități, nu de fiecare dată înțelese de străini. Străinii remarcă îndeosebi formele de manifestare ale credinței religioase printre românii de rând: posturile lungi și dure, semnul crucii, sărutarea icoanelor, acele practici din creștinism rezultate din îmbinarea elementelor păgâne cu cele creștine, pomenirea morților, pietrele puse pe pieptul celor îngropați etc. Acestea sunt puse în antiteză cu formele de manifestare în Bisericile creștine din Occident. Acolo creștinii știu rugăciunile, în timp ce la noi mai puțin. Acolo sunt dezbateri teologice aprinse, aici doar la nivelul elitei. Cu alte cuvinte, majoritatea călătorilor asociază practicarea credinței creștine cu educația, cu o bună cunoaștere a învățăturilor creștine. Pentru ortodocși, însă, cultul icoanelor, semnul crucii și posturile sunt importante și reprezintă în epocă forma maximă de manifestare a creștinismului la românul de rând.

doi: 10.66142/Crisia.2025.12

DUHUL LUI HOREA PESTE VEACURI. SECVENȚE DESPRINSE DIN IMAGINEA IMPRIMATĂ DE EROUL-MARTIR HOREA ÎN MENTALUL COLECTIV AL ROMÂNILOR ȘI MAGHIARILOR TRANSILVĂNENI

Augustin ȚĂRĂU*

THE SPIRIT OF HOREA ACROSS THE CENTURIES. SEQUENCES TAKEN FROM THE IMAGE IMPRINTED BY THE HERO-MARTYR HOREA IN THE COLLECTIVE CONSCIOUSNESS OF THE ROMANIANS AND HUNGARIANS OF TRANSYLVANIA

ABSTRACT

In this study, we set out to analyse how the myth of the national hero Horea, leader of the anti-Hungarian uprising and of the national emancipation movement of the Transylvanian Romanians, was born, and how this myth evolved in the consciousness of Romanians and Hungarians over time. Eliminated by the governor of Transylvania through a martyr's death sentence, the hero Horea continued to represent the symbol of bravery and freedom in the collective mind of Romanians, while in the Hungarian collective consciousness he remained the most terrible and unforgiving Romanian rebel, always ready to shed innocent Hungarian blood to avenge the unjust fate of slavery to which his people had been condemned by the Hungarian nobility. In literature, the first accounts of Horea's life and struggle were written two decades after his death, but the manuscripts lay unprinted in the dust of the archives for more than a hundred years. Nevertheless, the memory of Horea circulated in Romanian villages through lithographs printed in Vienna and was displayed prominently on the walls of Romanian homes, alongside icons of Christ the Savior and the Virgin Mary. The mythology surrounding Horea grew in the second half of the 19th century, as the Hungarian government in Budapest intensified its efforts to denationalize the Romanians. In this context, the Hungarian administration initiated a series of press trials against Romanian newspapers in various courts in Transylvania, but failed to stop the dissemination of poems and stories about the hero Horea.

Keywords: Horea, uprising, hero, myth, mentality, legend, propaganda, denationalization.

Istoria face parte din viața noastră cotidiană. Evenimentele politice și economice se succed neîntrerupt, iar consecințele acestora reverberează inexorabil asupra stării societății. Cu alte cuvinte, trăim și producem istorie zi de zi. Noi ne petrecem viața sub auspiciile democrației noastre „originale" și a repetatelor reforme nefinalizate, părinții noștri și-au epuizat viețile sub pretinsele și trâmbițatele binefaceri ale „democrației populare", bunicii sub entuziasmul și deziluziile furnizate de politicienii României reîntregite, dar și a devastatoarei conflagrații mondiale secunde, iar străbunicii și ceilalți înaintași ai noștri transilvăneni sub „civilizatoarea" hegemonie a ungurilor.

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: gustav_arhive@yahoo.com.

Rezumată, întreaga noastră istorie poate fi definită ca un cumul de reușite și eșecuri, din păcate foarte multe eșecuri, cele din urmă cântărind foarte greu și amar în mentalul colectiv. De aceea, poate că nu este întâmplător faptul că în vremuri de restriște românul face apel la memoria glorioasă a justițiarului domnitor Vlad Țepeș, în special atunci când poporul se află sub povara vreunui regim uzurpator, tiranic și corupt, clădit pe obediența unei minorități privilegiate. Vrând-nevrând, oamenilor le vin atunci în minte ilustrativele versuri așternute de poetul nepereche Mihai Eminescu în „Scrisoarea a III-a":

„Cum nu vii tu, Țepeș doamne, ca punând mâna pe ei,
Să-i împarți în două cete: în smintiți și în mișei,
Și în două temniți large cu de-a sila să-i aduni,
Să dai foc la pușcărie și la casa de nebuni"[1].

În esență, avem de-a face în asemenea situații cu o invocație colectivă, asemenea celor ce vor fi fost rostite de strămoșii noștri în vremuri de cumpănă, când se părea că numai o forță supranaturală le mai poate schimba în bine cursul vieții, însă, în mod curios, nefăcându-se apel la divinitatea creștină și atotputernică, ci solicitând sprijinul și mijlocirea câte unui personaj palpabil, preexistent, desprins din panteonul eroilor noștri conducători-martiri, „atleți ai lui Hristos" întru instaurarea păcii și dreptății, în fruntea cărora mentalul colectiv îl plasează nesmintit pe emblematicul Vlad Țepeș.

Un al doilea personaj invocat odinioară de români, cu precădere de cei transilvăneni, mai ales în perioada redeșteptării și radicalizării mișcării de emancipare națională, a fost eroul-martir Horea. În jurul său s-a înfiripat și apoi s-a cultivat o adevărată mitologie în fibra mentalului colectiv rural românesc, manifestat prin povești, doine și cântări menite în mod natural să păstreze vie amintirea moțului mucenic, jertfit pe altarul libertății naționale la 28 februarie 1875 la locul numit Dealul Furcilor. În sensul analizei trăsăturilor care conturează profilul persoanei mitologizate sau a mitului în sine, istoricul bistrițean Petre Din, preluând din înțelepciunea unor gânditori occidentali (francezi), sintetizează două concepte definitorii privitoare la mit și la forma lui de manifestare publică, și anume[2]:

---

[1] „În același poem, Scrisoarea III, acest raport induce o mișcare de la oda eroică, susținută de un ritm armonic, la pamfletul-parodie a eroicului, scandat prin dizarmonii și ruperi de ton. O viziune feerică, de plinătate cosmică, în prima secvență (*Pe când oastea se așază, iată soarele apune / Voind crestetele-nalte ale țării să-ncunune*) este ultragiată de una scatologică și desfigurare umană, în partea a doua (*Spuma asta-nveninată, astă plebe, ăst gunoi / Să ajung-a fi stăpână și pe țară și pe noi*). Lirismul vizionar, constructor de imagini ample, epopeice, din prima parte, își asumă aici un lirism pamfletar, care discalifică și aolică anatema asupra obiectului.

Cele două aspecte ale eului, lirismul vizionar și cel protestatar, devin vocile principale din orchestrația operei eminesciene. Ele angajează o literatură de luptă, în care se întrec poetul și ziaristul. Tocmai lirismul, de care aminteam, alimentează și substanța invectivei, în imagini poetice de mare rafinament. (…) Dacă acceptăm că publicistica eminesciană este un mozaic de texte plurifuncționale pentru o literatură a evenimentului, nu întâmplătoare este dinamizarea prozei jurnalistice prin infuzia unui lirism care structurează toate formele, de la eseu, discurs polemic, la artă retorică, pamflet, artă scenică.

Polimorfia textului eminescian, sesizată aici și la nivelul satirei, face posibilă trecerea cronicii de eveniment, specifică jurnalisticii, într-o structură și formă de literatură. Alegorii, parabole, discursuri didactice, o sumă de figuri retorico-stilistice (ironia, antifraza, litota, oximoronul, dialogismul, mitologisme) construiesc un text de literatură, dincolo de efemeritatea obiectului satirizat, care l-a generat". Cf. Cornel Munteanu, *Eminescu. Polimorfismul operei*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellónskiego. Kraków, 2012, p. 102-103.

[2] Petre Din, *Mitul lui Horea în sensibilitatea colectivă a românilor ardeleni la 1785*, în „Revista Bistriței", nr. XVII/2003, p. 171.

„1) un concept / o «imagine» (construcție imaginară) capabilă să evoce instinctiv emoții, viziuni ale oamenilor”[3] și

2) o istorie (o povestire sau fabulă simbolică, conținând o schemă cu eficacitate permanentă[4]), care are un rol prescriptiv, explicativ, ordonator și mobilizator”[5].

La o simplă privire asupra sistemului mai sus citat, regăsim toate elementele componente reproduse în persoana legendatului Horea și a întregii mitologii țesute în jurul lui și a faptelor sale, precum emoție instinctivă, viziune fabuloasă, narațiune eficientă și permanentă, explicativă, ordonatoare și mobilizatoare totodată, toate exprimate cumulativ mai târziu în producții lirice populare și apoi în literatura cultă ale românilor, ori în realatări secvențiale ocazionate de situațiile de criză, când figura lui Horea era periodic readusă la lumină ca o amenințare exprimată împotriva abuzului și autoritarismului.

În legătură cu această ultimă ipostază, ne vom începe disertația cu semnalarea unui prim incident în care numele lui Horea a fost pronunțat public cu vădită tendință de intimidare, de inducere a unei stări de îngrijorare asupra simțămintelor individului sau grupului luat drept țintă a amenințării. Astfel, cu prilejul împlinirii vârstei de 50 de ani, periodicul „Revista Istorică” i-a închinat numărul omagial, din octombrie-decembrie 1921, părintelui revistei, Nicolae Iorga, număr în care mai mulți dintre colaboratorii și simpatizanții ai periodicului au contribuit cu studii de specialitate, socotite de ei ca fiind ofrande așternute pe altarul cunoașterii istoriei naționale. Și fiindcă n-a fost posibilă publicarea tuturor acestor materiale, o parte dintre ele au fost doar semnalate și rezumate în rubrica „Cronică”. Printre ele s-a numărat și scurta biografie întocmită cărturarului Gheorghe Șincai de către preotul Ioan Modrigan, în care sunt enumerate toate nedreptățile pătimite de cunoscutul nostru cronicar sub mandatul episcopului unit al Blajului, Ioan Bob.

Ne atrage atenția însă pasajul în care sunt descrise împrejurările întemnițării lui Șincai la Aiud, pe 24 august 1794, sub acuzația că ar fi condus un complotat împotriva stăpânului său ierarhic și totodată prim-stătător al eparhiei unite transilvănene, pedeapsă înăsprită ulterior după ce baronul Kemény Simon l-a înștiințat pe vice-comitele Gyütjó Sándor că Șincai ar fi amenințat că „va face mai mult ca Horea însuși”[6]. În realitate, în 19 august, când episcopul l-a destituit din funcția de director școlar, Șincai ar fi spus la nervi „ori pier eu, ori piere episcopul, care-și va pierde și vlădicia; eu nu voi pieri, fiindcă știu dreptul, deci va pieri episcopul… Să știți că eu sunt șeful conjurațiunei”, iar după câteva zile, retrogradat ca profesor de rând, le-ar fi explicat elevilor săi despre cum „omul are dreptul să ucidă în legitimă apărare”[7].

---

[3] Georges Sorel, *Reflexions sur la violence*, Paris, 1919, p. 32-33. Apud: Petre Din, *op. cit.*, p. 171.

[4] Claude Levi-Strauss, *Antropologie structurală*, Editura Politică, București, 1978, p. 149-150. Apud: *Ibidem*.

[5] Raoul Girardet, *Mituri și mitologii politice*, Institutul European, Iași, 1997, p. 4. Apud: *Ibidem*.

[6] „Domnul Ion Modrigan arată cum a fost scos Șincai din directoratul școlilor, primit de el la 15 octombrie 1782. Era acuzat că are legături cu o femeie, că, ieșind din călugărie, se poartă „nemțește”, cu sabie, că vrea să omoare pe Vlădica și că a bătut pa niște dezertori. Cercetarea e din iulie 1794; se constată că, la scoaterea limbii latine (1791), el n'a introdus maghiara, după ordin, ci limba sa.

Șincai a fost închis la Aiud, ca șef de complot contra episcopului. Ba, Simon Kemeny îi atribuie a fi spus «*că va face mai mult ca Horea însuși*». El protestă: ține pe cei doi fii ai fratelui, care e dus la războiu în Franța; frații Andrei și Grigore-i cer liberarea. E achitat, după zece luni și două zile, în ce privește pedeapsa cu moarte (!), dar condamnat la cheltuieli; apelu-i e respins; în zadar își va cere el înapoi postul.

Atunci trece la Oradea-Mare, apoi la Viena; acolo stă, așteptând răspuns, până târziu în 1796. În novembre cerea măcar un loc de translator; nu i se dădu; era *siftenios*, bețiv și «imoral»”. Cf. *Cronică*, în „Revista Istorică”, nr. 10/12, din octombrie-decembrie 1921, p. 244-245.

[7] Zenovie Pâclișanu, *Contribuții la biografia lui Gheorghe Șincai. Legăturile lui cu episcopul Bob*, în „Transilvania”, nr. 4, din aprilie 1922, p. 302-302.

În sprijinul celor semnalate, baronul Kemény Simon își mai mai argumenta denunțul exemplificând cu cazul preotului român din Apahida, care ar fi colportat printre mireni amenințarea lansată de Șincai, deși nu s-a putut stabili niciodată pe ce filieră aflase parohul despre „cumplita" primejdie ce viza populația maghiară. „Așa a început și revoluția lui Horea" – subliniază cu vădită exagerare baronul. Deși cuvintele corifeului ardelean au stârnit o panică nejustificată printre unguri, guvernul Transilvaniei s-a dovedit foarte ponderat în aprecieri și a stabilit că era vorba despre o deformare intenționată a stării de lucruri, întrucât informații neserioase de acest fel au fost primite doar din comitatul Albei de Jos, chiar de unde era moșier delatorul, și că amenințările lui Șincai „au purces mai mult din caracterul său violent și nu dintr-o intenție precisă de răzvrătire"[8].

În ce privește vechimea scrierilor istorice referitoare la evenimentele de la 1784-1785, în numărul din 27 februarie 1938 al periodicului Episcopiei Ortodoxe a Aradului, „Biserica și Școala", ne este semnalată pregătirea pentru tipar a unei lucrări inedite privitoare la istoria românilor. Era vorba despre publicarea a două manuscrise ce purtau paternitatea teologului unit Ioan Monorai[9], documente care, pe la începutul veacului al XIX-lea, au ajuns în posesia profesorului arădean Alexandru Gavra, cel care începuse deja să tipărească la Pesta operele corifeilor „Școlii Ardelene". Nereușind să-și ducă demersul la bun sfârșit, editorul Gavra a donat manuscrisele mai târziu bibliotecii Seminarului Teologic din Arad, unde au zăcut necercetate mai bine de un secol, fiind în cele din urmă descoperite de un pasionat profesor al liceului din Arad, Ion Găvănescu.

Destoinicul dascăl de liceu ne și prezintă, cu ocazia acestei semnalări, o scurtă biografie a autorului manuscriselor. Așadar, aflăm că Ioan Monorai a fost contemporan cu „cei trei luceferi ardeleni" și coleg cu viitorul episcop unit al Oradiei, Samuil Vulcan, pe când urma cursurile Seminarului Greco-Catolic din Lvov, studii pe care nu și le-a finalizat, din cauză că episcopul unit al Blajului, Ioan Bob, i-a retras bursa școlară, la fel cum procedase și cu alți studenți care îmbrățișaseră „spiritul iosefinist". Vitregit de beneficiul unei pregătiri superioare și nedorit în administrația eparhială a Blajului, a profesat preoția în parohia Mănărade și apoi în cea a Cergăului. „A scris și dânsul o *Istorie a Românilor* și a adăugat și despre evenimente contemporane, grăind despre răscoala lui Horea în părțile ardelene și de pe la Arad — pe unde trecuse și autorul pe aceea vreme — în calitate de martor ocular și cu mai multă simpatie pentru această mișcare, decât Gh. Șincai, care detesta revoluția, fiind el însuși nobil (nemeș)" – mai

[8] *Ibidem*, p. 302.

[9] „N. c. 1760, în Mănărade, jud. Alba, decedat la 9 aug. 1836, în Cergău Mare, jud. Alba. Nu se știe unde și-a făcut studiile medii. Călătorește prin Transilvania și Banat, ajutor de consilier în Sibiu (1785), învățător în Ocna Sibiului (1785-1786), în 1786 trimis la studii teologice în Lvov, unde stă până prin 1789, preot în Cergău Mare (1794- 1836).

A scris o lucrare istorică sub titlul: *Scurte cunoștințe a lucrurilor Dachiei și mai alea ale Ardealului și ale altor mișcări care în zilele ceste mai de curând să întâmplară în Europa. Culese și puse în rând prin un patriot român în anul 1820* (ms. rom., 315 p., în Biblioteca Episcopiei Arad), cu o variantă în limba latină: Brevis *Notitia Rerum Dacicarum aliorumque Motuum et Revolutionum quae recentibus temporibus Europam infestarum*... (ms. autograf, 298 p. în Biblioteca Filialei Cluj a Academiei, o altă variantă latină a făcut în 1822, azi în Biblioteca Episcopiei Arad).

Lucrarea, cu 5 capitole, cuprinde istoria românilor de la origini până la 1817; pentru dovedirea romanității și continuității poporului român folosește izvoare latine, bizantine, maghiare, acte papale, ș.a.". Cf. *Ioan Monorai, preot istoric*, în „Creștin Ortodox", din 13 februarie 2009 (https://www.crestinortodox.ro /dictionarul-teologilor-romani/ioan-monorai-84370.html).

adaugă editorul[10]. Așadar, putem spune că pe la 1820 avem o primă evocare de factură literară despre Horea și faptele lui, autorul fiind contemporan cu eroul și martor la multe din cele petrecute cu ocazia răscoalei conduse de acesta.

Apoi, în numărul 4/6, din aprilie-iunie 1939, al periodicului „Revista Istorică", profesorul Nicolae Iorga publică, printre altele, și o recenzie întocmită pe marginea cărții „Les femmes en Orient", scrisă de românca Dora d'Istria (prințesa Elene Ghica) în urma unei călătorii întreprinse de aceasta în Transilvania, tipărită de domnia sa în 1859 la Zürich. În fapt, lucrarea conține cinci scrisori expediate de scriitoarea noastră unor amici, două dintre acestea atrăgându-ne atenția prin informațiile furnizate despre românii ardeleni și despre modul cum se văd ei pe sine înșeși în raportul cu cele două etnii hegemonice în principat.

Horea, capul mișcării dela 1784 așa cum a fost văzut de o revistă nemțească din acea vreme

Din conținutul primei epistole, scrise la Cluj, atenția istoricului îi este atrasă de pasajul în care scriitoarea subliniază neștirbita calitate a românilor transilvăneni în a-și conserva etnia și credința. „Orice român din Ardeal, care-și păstrează religia, rămâne român, cu toate tentativele ce se vor face pentru a-l face să-și uite originea" – sună constatarea Dorei d'Istria[11].

În a doua scrisoare, elaborată la Brașov, scriitoarea, probabil în urma unor discuții purtate cu intelectualitatea românească a locului, subliniază faptul că românii ardeleni se consideră „urmașii veteranilor lui Cesar, ai stăpânilor lumii" și că, raportându-se la originea și continuitatea locuirii lor pe aceste meleaguri, ei consideră că ungurii și sașii îi batjocoresc pe „vechii stăpâni ai brazdei"[12].

Scriitoarea participă în periplul ei și la săvârșirea unei liturghii românești într-o biserică din vecinătatea urbei, admiră frumusețea fetelor și femeilor române, vorbește pe urmă despre felul cum se organizează horele și nunțile în părțile Hațegului, pomenește de întocmirea atentă și îngrijită a zestrei mireselor. În cadrul acestui context nupțial și totodată marital, prințesa Dora d'Istria ia parte la o șezătoare, găzduită într-o locuință românească din Roșia Montană

[10] Bibliografii: Editor I. Găvănescu, *Ioan Monorai, un istoric ardelean necunoscut*, Arad, 1938, în „Biserica și Școala", nr. 9, din 27 februarie 1938, Arad, p. 80.

„Ioan Monorai recurge la evidențierea unor aspecte de ordin istoric, o prezentare evolutivă a evenimentelor până la manifestările istorice contemporane, insistând asupra perioadei răscoalei lui Horea, la care a fost martor ocular. Discursul său este conceput înspre o evidențiere explicativ formativă a începuturilor Neamului său, insistând asupra originii poporului român.

Această funcționalitate a discursului său, explicativă, înspre relevarea aspectelor istorice caracteristice diferitelor epoci de referință, este constantă în prima parte a lucrării, unde se conturează un prediscurs susținut și de cronologie chiar dacă acesta nu reprezintă pentru Ioan Monorai decât un mod de a susține sau nu o opinie.

În cadrul acestui prediscurs, Ioan Monorai insistă asupra unor aspecte concretistorice: definiția vechii Dacii, originea poporului român și continuitatea sa la nordul Dunării". Cf. Larisa Matei, *Discurs istoric și sursologie la Ioan Monorai (1756-1836)*, în „Annales Universitatis Apulensis Series Historica", 8/2004, Universitatea „1 Decembrie 1918" Alba Iulia, p. 114.

[11] Nicolae Iorga, *Dora d'Istria și Românii*, în „Revista Istorică", nr. 4/6, din aprilie-iunie 1939, p. 146.

[12] *Ibidem*.

(*Vereșpatak*), descrisă ca fiind împodobită cu „talere de argint și aur, cu pendule, cu gravuri din Viena, «picturi primitive înfățișând sfinți» și pe Horea, *al cărui cântec, cu biografia alături, se dă*, sau pe Pintea Viteazul" –subliniază ea în epistolă[13].

Pesemne că prințesa va fi vizitat vreo casă a unor români avuți, în care gazdele își etalau bunăstarea, dat fiind și profilul aurifer al îndeletnicirilor prestate de localnicii de la Roșia Montană[14]. Ne atrage însă atenția cultul lui Horea și ai altor eroi naționali ai românilor, precum Pintea Viteazul, afișat alături de odoarele făurite din metale prețioase, ilustrat prin portretele litografiate ale acestor vrednici înaintași, realitate confirmată și de cărturarul Ioan Sălăgeanu la mai bine de un deceniu, în 1868. „Horia și Cloșca stau cu mândrie pe mai mulți pereți români, în reminiscență de martiri români ai libertății" – subliniază acesta[15].

imaginea 3/10
„Horea în costum românesc", stampă de
Adrian Dumitrache (după autor necunoscut)
Colecția „Stampe", patrimoniul MMN

Din anul 1859 avem, așadar, o primă semnalare privitoare la cuviosenia purtată eroului-martir Horea de către toți românii transilvăneni, ilustrată atât prin litografiile ce-l înfățișează, etalate printre icoanele creștine, cât și prin „cântarea lui Horea" doinită obișnuit prin satele Apusenilor:

[13] *Ibidem*, p. 147.

[14] Fond: *Ghica Alexandru Dimitrie (1796-1862)*; Anii extremi: 1825-1885; 1904, 763 u.a., inventar nr. 1226, limbile: franceză și greacă: „Corespondența de familie provine de la Alexandrina Blaremberg, nepoată, Elena Blaremberg, Vladimir Blaremberg, cumnatul prințului, Pulcheria Blaremberg, sora prințului, Constantin Ghica, frate, prințesa Hélène Massalsky, născută Ghica (scriitoarea Dora D'Istria), Carol Ghica, nepot, I. A. Vaillant, baronul d'Allègre și reflectă situația politică a anilor 1848, 1856 și 1859 din țară și din alte state, printre care și Italia.

O parte dintre scrisori sunt primite de la Dimitrie Bolintineanu, Elena Ghica, Iordachi Ghica, vistier, Constantin Ghica, fratele prințului, Nicolae Golescu, Ștefan Golescu, prințesa Safta din Italia, Alexandrina Magheru, generalul Gheorghe Magheru, Ion Heliade Rădulescu și fac referire la situația politică din țară. În afara documentelor menționate se regăsesc în fond și un istoric al primei biserici luterane din București (1836), acte ce reflectă viața mondenă, bilanțul casei domnești pe anii 1853-1856, cheltuielile casei Alexandru Dimitrie Ghica, lista cu numele marilor proprietari, cu mențiunea poziției acestora față de Unirea Principatelor și un memoriu adresat Puterilor semnatare ale Tratatului de la Paris, privind dorința românilor de a uni cele două Principate într-o singură țară". Cf. Filofteia Rînziș, Arhive personale și familiale. Repertoriu arhivistic, vol. I, Arhivele Naționale ale României, București, 2001, p. 83-84.

[15] I. Selegeanu, *Estrasu matricullariu a lui Horia și Cloșca*, în „Federațiunea", nr. 12, din 1868, Budapesta, p. 43. Apud: Gheorghe Bartoș, *Horea, Cloșca și Crișan în iconografia vremii*, în „Acta Musei Napocensis", nr. 8/1971, p. 268.

(…)
Foaie verde măieran,
Vine Horea și Crișan!
Horea vine de n` Abrud
Unde-i aurul cel mult,
Cu pistoale aurite
Și de gloanțe ticsuite
Și cu o lance lucioasă
De te iau fiori prin oasă!
Unde trage lancea lui,
Lasă urma focului,
Unde pușcă din pistoale,
Rămân curțile tot goale...
Cât o fost Horea împărat,
Grofii nu s-or desculțat.
Nici în pat nu s-or culcat,
Nici la masă n-au mâncat!
Când fu Horea căpitan
Și grofii purtau suman!
Iară cât fu Horea Crai,
Pe domnire era vai![16]

Apoi, în numărul 3 din martie 1944 al revistei sibiene „Transilvania", pe atunci tânărul scriitor Eugen Hulea[17] readucea în memoria cititorilor, cu ocazia împlinirii a 159 de ani de la

[16] *Horia și Crișan*, în „Cântece bătrânești ale românilor. Cântece istorice", Editura Litera, București-Chișinău, 2003, p. 42-43.

[17] Eugen Hulea (18 septembrie 1899 - 22 iunie 1982), s-a născut la Galda de Jos, jud. Alba. Tatăl său, Aurel Hulea a făcut parte din sutele de studenți români care i-au susținut în anul 1894 pe fruntașii români judecați la Cluj în procesul politic al „Memorandiștilor", iar bunicul său, Maxim Hulea, a fost tribun și secretar al prefectului pașoptist Axente Sever. Și-a început pregătirea școlară la Bărăbanț (Alba), a continuat-o la Alba Iulia și în 1910 s-a înscris la Liceul Romano-Catolic de aici, pe care l-a părăsit din pricina discriminării la care a fost supus. Își continuă studiile la Blaj, dar în curând este mobilizat pe front, este trimis la școala de subofițeri din Szarvas (Ungaria) și apoi la cea de ofițeri din Cluj. În toamna anului 1918, pe când se afla în concediu militar de refacere, s-a înrolat în garda națională română din Bucium și apoi în Legiunea Română de Alba. În anii 1925-1926 își completează studiile la Paris, cu sprijinul universitarului clujean Alexandru Lapedatu, predă apoi ca profesor la Liceul Real din Brașov, la Liceul „Mihai Viteazul" din Alba Iulia și va fi numit inspector general al învățământului din județul Mureș, dar după Dictatul de la Viena se întoarce la Alba. Cf. Nicolae Josan, Ioan I. Șerban, *Profesorul Eugen Hulea (1899-1982)*, în „Apulum, nr. XXI/1983.

„Profesor de istorie la Liceul Mihai Viteazul din Alba-Iulia, unchiul Genu a fost, ca și alți Hulești de altfel, un iubitor de carte, un vânător pasionat și un «bon viveur». (...) În 2011, în timpul unei vizite în România, Mirela Theodorescu, cumnata mea, mi-a înmânat un caiet școlar în care, pe 162 de pagini scrise mărunt, unchiul meu și-a scris jurnalul de lagăr, aproape imediat după eliberarea lui (aprilie 1954).

Unchiul meu, după cum arată jurnalul său, nu a fost supus torturii psihice sau fizice raportate de mulți alți deținuți rămași în viață, ceea ce m-a făcut să cred că el ar putea reprezenta un alt grup semnificativ de deținuți, care au avut parte de un tratament non-violent. Dar, în ciuda acestui fel de tratament «blând» aplicat în 619 zile, unchiul meu, cum cred că au fost și alții scăpați netorturați, după eliberare a fost un om profund schimbat, un alt om, nu unchiul Genu al copilăriei și adolescenței mele". Cf. *Cronica unei condamnări. Deva, Alba Iulia, Ghencea, Midia, Onești (1952-1954)*, Editura Vremea, 2019. Ediție îngrijită de Victor Gheție și Stela Gheție, *Cronica unei condamnări* reprezintă

martiriul celor doi eroi ai românilor ardeleni, Horea și Cloșca, două episoade legate de amprenta nemuritoare pe care au lăsat-o acești mucenici în mentalul colectiv al transilvănenilor peste ani, înspăimântătoare pentru unguri și izvorâtoare de nădejde pentru români. În acest sens, Eugen Hulea face apel la o primă întâmplare amintită în scrierile sale de fruntașul pașoptist și părinte al presei românești din Transilvania, George Barițiu, petrecută la pragul anilor 1830-1831, când un zvon a pus în mișcare întreaga clasă avută maghiară și a determinat-o să se refugieze pentru o vreme la Cluj.

„Era a patra zi de Crăciunul gregorian din 1830 spre 1831. În dimineața acelei zile, voind să intru în sala studenților din anul al doilea de facultate filosofică din Cluj – povestește Barițiu – frații Prodan, dar frați ca doi brazi, ieșindu-mi înainte:

– *Stai pe loc*, îmi ziseră, *să intrăm dintr-o dată mai mulți români, că de nu, copilandrii ca tine aveți să fiți sfărâmați.*

– *Ce este?*

– *Iacă ce, conșcolarii noștri unguri s-au înfuriat , că iar s-a sculat Horia*.

După prelegeri, ieșind, vedem pe strade care și sănii încărcate cu oameni, cu cereale și obiecte de casă, venind ca niciodată și așezându-se pe unde puteau. Era fuga domnilor de pe la sate. Comunicațiunea cu poșta se afla în stare mizerabilă, în mai multe ținuturi mari lipsea cu totul. Tot ce transpira în public era din rapoartele venite la guvern de la prefecți prin cursori călăreți.

Din acea parte se află peste puțin că s-ar fi răsculat nu numai valahii din munți, ci acum și cei din regiunea câmpiei, că un protopop și câțiva popi rebeli au fost arestați, că vin trupe, în fine, că episcopul Vasile Moga de la Sibiu, iar din Blaj canonicul Dimitrie Caian, în calitate de vicar în locul de curând răposatului Ioan Bob, sunt condamnați sub pierderea capului ca să alerge în ținuturile dintre Turda și Sas-Reghin spre a pune în loc mintea românilor.

Această faimă a avut de urmare călcarea unui mare număr de locuințe preoțești și biserici române. Nu se poate crede ce daune enorme își cauzară domnii feudali prin acea fugă ticăloasă, nu numai Clujul, ci toate orașele… se umplură cu familii fugite”[18].

Iată cum un simplu zvon neîntemeiat, „scornit sau din răutate diabolică sau din frică de poltroni” – după cum îl caracterizează Barițiu – a reușit să readucă în cotidianul maghiarilor înfricoșătoarea mișcare de răsturnare a vechii și nedreptei orânduirii a societății transilvănene pornită de moții lui Horea, Cloșca și Crișan, deși trecuseră aproape cinci decenii de la înăbușirea răscoalei și de la eliminarea fizică a celor trei capi ai revoltaților. Până la urmă lucrurile s-au liniștit, teribilele vești colportate pe căi neoficiale s-au dovedit ca făcând parte dintr-o diversiune, comandată nu se știe de cine și cu ce scop, iar preoțimea românească, întemnițată la Târgu Mureș, a fost pusă în libertate și trimisă să-și păstorească pe mai departe comunitățile parohiale, nu înainte ca eliberații să fie poftiți la un oaspăț de împăcare.

Cel de-al doilea eveniment s-a petrecut la mai bine de cinci decenii de la cel mai devreme descris, pe 28 februarie 1885, și l-a avut ca protagonist principal pe avocatul și viitorul „memorandist” Rubin Patiția[19]. Pe când se afla cu slujba avocățească la Abrud, acesta, fiindcă se

transcrierea integrală a caietului-manuscris redactat de Eugen Hulea după ieșirea din închisorile comuniste (în 1954). Victor Gheție (https://www.dol.ro/carti/beletristica/memorii-jurnale/cronica-unei-condamnari-yvre00450.html).

[18] Eugen Hulea, *Parastas pentru Horia la Alba-Iulia în anul 1885, Faur 28. Din însemnările memorandistului Dr. Rubin Patiția*, în „Transilvania”, nr. 3, din martie 1944, Sibiu, p. 259-260.

[19] Rubin Patiția (21 august 1841-13 iunie 1918). „S-a născut în familia preotului Ioan Patiția, din Câmpeni, «capitala» Țării Moților. Bunicul patern al lui Rubin Patiția a fost Ispas Patiția, originar din Câmpeni, proprietar de moară și

apropia momentul comemorării martiriului lui Horea, s-a alăturat localnicilor români care adunaseră bani pentru ridicarea unui monument în cinstea marelui erou al moților și pregătirea unei serbări aniversare, demersuri care au ajuns la urechile autorităților maghiare, care au instituit măsuri drastice de monitorizare a populației locului. Și de data aceasta, un zvon a fost acela care a condus la mobilizarea fără precedent a forțelor de ordine, și anume că serbarea avea să se desfășoare „în podeiul de jos, la viile de la Maieri, pe promontoriu, în prezența a 2.000 de țărani aduși din multe sate, pentru a-i înfricoșa" pe unguri[20].

„S-a dat deci ordin magistratului urban de a veghea pașii inteligenței române și chiar din luna noiembrie 1884 a mea casă în toate nopțile era păzită de haiducii și vigilii de noapte, care cercetau dacă nu ținem conventicule" – povestește Rubin Patiția. „Auzind de această supraveghere, am cercetat cauza și aflai cum că de la Ministerul de Interne i se dase știri magistratului că eu și cu alți consoți vom ridica un monument de marmură lui Horea și chiar inscripția se comunicase"[21].

La fel ca și în primul caz descris aici, și de data aceasta puterea se lăsase anternată într-o diversiune, destul de costisitoare, deși nu ar fi fost foarte greu de analizat și demontat datorită ridicolului înserat în conținutul informațiilor culese de agenți. „Am presupus că ori e o denunțare oarbă, sau cineva a purtat de nas pe cei de la cârma țării, și mai vârtos credeam cea din urmă, căci era vorba de o piatră de marmură din Carara" – constată în acest sens Patiția[22], subliniind totodată ridicolul informației prin raportarea ei la starea materială precară a țărănimii românești, departe de a suporta edificarea unui monument săpat în marmură de Carrara.

---

comerciant. Tatăl lui Rubin Patiția a fost Ioan Patiția (1807-1877), preot ortodox în Câmpeni, apoi protopop, iar mama sa s-a numit Sofia. Familia Patiția a avut în total șase copiii, trei băieți și trei fete. Unul dintre frații lui Rubin, Beniamin (Veniamin) a fost ucis la vârsta de 12 ani, în timpul Revoluției de la 1848 din Transilvania (...). Școala primară a început-o în localitatea natală, Câmpeni. Pentru că dascălii din acest orășel erau foarte slab pregătiți din punct de vedere profesional, Rubin a fost mutat la școală din satul Neagra (azi Poiana Vadului), unde funcționa un dascăl cu o pregătire superioară, pe numele său Grigore Stănescu. După terminarea claselor primare, Rubin urmează școala normală din Sibiu, unde a fost elev la o școală germană timp de trei ani. Terminând școala normală, el intră elev de gimnaziu la liceul românesc din Beiuș, județul Bihor. Din cauza lipsei cărților românești și a greutății, ca urmare, de a învăța, R. Patiția se mută din nou la Sibiu, la un liceu luteran de limbă germană. Ultima clasă de liceu, totuși, o termină la liceul românesc din Beiuș. Diploma de bacalaureat o primește în anul 1862. În același an s-a înscris la Academia de Drept săsească, din Sibiu. În anul 1866 Rubin Patiția a absolvit această instituție de învățământ. După absolvirea Dreptului, Rubin Patiția primește postul de practicant la Tabla Regească de la Târgu Mureș. După terminarea stagiului, se va muta de la Târgu Mureș la Abrud, județul Alba, în anul 1867, aici fiind ales notar, iar mai apoi asesor la sedria orfanală. În perioada cât a stat la Abrud a scris cartea «Munții noștri. Țara Țopilor», o istorie a Țării Moților, începând din timpuri mai vechi și terminându-se cu episodul răscoalei lui Horea, Cloșca și Crișan. În anul 1872 R. Patiția este ales senator în magistratul din Alba Iulia, funcție pe care o va ocupa până în anul 1878 (…). Între anii 1881-1893 a fost un participant activ la viața politică românească din județul Alba, fiind recunoscut ca un luptător îndârjit pentru cauza românilor din Imperiul Austro-Ungar. Ca urmare a implicării sale în lupta pentru recunoașterea drepturilor românilor, a fost ales membru al comitetului central al Partidului Național Român din Transilvania. Ca membru în acest for, a mers la Viena cu delegația Memorandului, pentru a prezenta împăratului Franz Ioseph revendicările românilor din Ardeal.

În procesul memorandiștilor, ținut la Cluj între 7-25 mai 1894, a făcut parte din lotul fruntașilor români acuzați și condamnați la închisoare. A primit o condamnare de doi ani și jumătate. A fost închis în închisoarea de la Vác, în ziua de 19 iulie 1894. A fost eliberat din închisoare la 16 septembrie 1895, după ce executase ceva mai mult de un an de închisoare, de restul pedepsei fiind grațiat". Cf. Nicolae Josan, *Memorialistul moț Rubin Patiția (1841-1918),* Editura ALTIP, Alba Iulia, 2002. Apud *Enciclopedia României* (https://enciclopediaromaniei.ro/wiki/Rubin_Pati%C5%A3ia).

[20] Eugen Hulea, *op. cit.*, p. 261.

[21] *Ibidem.*

[22] *Ibidem.*

Dincolo de acest nou episod de anxietate trăit de populația maghiară transilvăneană de pe urma unei proiectate activități cultural-istorice românești, ori poate indus voit și cu scop precis de cabinetul de la Budapesta, rămâne de lăudat soluția prin care intelectualitatea română a locului a reușit să preîntâmpine măsurile represive pregonizate de putere și să-și comemoreze totuși eroul, deși nu la nivelul planificat, printr-un simplu și firesc parastas desfășurat în biserica ortodoxă din oraș, prin parohul Alexandru Tordoșan.

Mai mult, în preseara săvârșirii slujbei parastasului, Ruben Patiția, însoțit de stagiarul său Demetriu Câmpean, s-a deplasat la cafeneaua hotelului „Hungaria" pentru a gusta un ceai (*thea*), știind că acolo îi va întâlni pe ofițerii trimiși din capitală pentru a coordona eventuala intervenție armată de a doua zi. Într-adevăr, înaintea cafenelei se aflau 30 de jandarmi, iar căpitanul detașamentului, Jenei István, se afla în interior în compania mai multor agenți (*spitzli*), care petreceau în compania muzicii tarafului țigănesc. Cunoscându-l, șeful lăutarilor, „Coca", l-a întrebat pe Patiția dacă n-ar avea vreo preferință muzicală românească, la care acesta l-a întrebat dacă știe „*cântarea lui Horea*", muzicantul i-a răspuns afirmativ, însă de cântat i-a cântat „*doina lui Buteanu*", apoi, corectat fiind, i-a cântat „*Deșteaptă-te Române*". În sfârșit, după ce Patiția i-a îngânat la ureche linia muzicală a melodiei cerute, taraful a reprodus și „*cântarea lui Horea*".

La urmă, încântat de melodicitatea cântărilor românești, căpitanul jandarmilor l-a chestionat pe avocatul nostru în legătură cu natura pieselor reproduse de țigani, în special a ultimei cântate, iar acesta i-a răspuns că sunt „hore de felul celor naționale românești (*a féle oláhországi horé*), fără ca ofițerul să facă legătură între similitudinea și consonanța cuvântului horă cu numele eroului ce avea să fie comemorat a doua zi. La fel de străin de ceea ce se întâmplă sub ochii săi s-a dovedit și a doua zi căpitanul jandarmilor, barierele etnice, culturale și confesionale făcându-l să ignore procesiunea religioasă a parastasului săvârșit de dimineață de ortodocșii români abrudeni în amintirea mucenicului lor.

„Slujba s-a finit cu rugăciunea pentru martirii naționali, fără nici un obstacol la care gândeam că ni-l va face poliția, pe care însă alte gânduri o păștea, pentru că trimisese haiduci și jandarmi în pădurea orașului la podeiul de sus, ca să oprească acea adunare care era în fantezia lor" – relatează Patiția mai departe. „Ieșind din curtea bisericii în stradă, m-a întâmpinat un haiduc orășenesc cu numele Vingărzan, care mi-a spus că este trimis de căpitanul orașului ca să vadă ce se întâmplă la biserică și care mi-a spus că căpitanul Jenei István îl așteaptă la hotelul național. Mi-am îndreptat pașii într-acolo și l-am întâlnit. La întrebarea lui, că de unde vin, i-am spus că de la biserică, unde s-a serbat un parastas. Cuvântul acesta îi era neînțeles și i-am explicat ce este parastasul în ritul bisericii orientale și i-am spus că și sora lui, măritată după negustorul român N. Görög (*Grecu*), încă dă parastas. Apoi m-a întrebat, că unde ținem adunarea pentru amintirea lui Horea? I-am răspuns că nu se mai ține nici o adunare, că românii se roagă pentru cei morți lui Dumnezeu și aceea acum s-a făcut. Deci, mai bine ar fi să-și recheme din pădure haiducii și jandarmii, că numai în zadar s-au ostenit aceia pe acolo..."[23].

Căpitanul l-a rugat apoi pe Patiția să-l ajute cu redactarea raportului ce trebuia să-l expedieze superiorilor săi la Budapesta, pentru că, după cum nici el n-a înțeles nimic din cele întâmplate în cursul zilei, la fel nu vor înțelege nici șefii săi, care se așteptau la demonstrații de forță din partea românilor, nu la un ritual pașnic și inofensiv ca acela al parastasului tocmai săvârșit, necunoscut în lumea catolică și în cea calvină.

[23] *Ibidem*, p. 261-262.

Mitul lui Horea s-a perpetuat și în veacul următor și a trezit aceleași sentimente ca în vechime în sufletele românilor și maghiarilor trăitori în Transilvania, antagonice în esența lor, de unde și reacția exagerată a autorităților centrale și locale ale vremii. Astfel, în articolul de fond, găzduit de numărul din 19 iunie/2 iulie 1904 al săptămânalului „Libertatea" din Orăștie, redacția și-a propus să analizeze insistența cu care ministrul maghiar al Internelor, Hieronymi Károly, încerca să-l determine pe premierul Tisza István să le interzică românilor transilvăneni folosirea adjectivului „național" în compunerea numelui partidului, asociațiilor, fundațiilor, cluburilor și a altor forme de manifestare și afirmare politică sau culturală a identității lor etnice, în oglindă cu îndărătnicia cu care fruntașii români se opuneau oricărei oprelişti dictate în acest sens de la Budapesta.

Premiat cu medalia de aur.

MILAN PETKO-PAVLOVITS

Versecz (In casa proprie. Lângă palatul episcopal.)

Țesătorie artistică și atelier de desen pentru scopuri bisericești și casnice. — Țesătorie de icoane sfinte și pictură cu aur.

Odăjdii, stihare, baldachine „Gjolgj", brîuri de lână pentru preoți Cor. 3·60 franco.

Icoane sfinte în stil oriental prima calitate în toate mărimile.

Batiste, fețe de masă etc. cu chipuri istorice românești ca: Horea, Cloșca și Crișan, Mihai Viteazul, Neagoe Basarab, Bogdan Vodă, Mihai la Călugăreni cu versuri. Articole desenate și țesute, toate cu prețuri foarte reduse. Articolele acestea nu trebuie să lipsească din nici o casă românească.

Reclamă pentru comerțul cu obiecte bisericești și „chipuri istorice românești" (1907)

Atât ungurii, cât și românii își motivau deopotrivă îndârjirea invocând principii de dreptate și moralitate, primii hiperbolizându-și poziția de națiune „civilizatoare" și hegemonică în părțile răsăritene ale imperiului dualist, în timp ce românii le opuneau originea lor latină, primatul și vechimea locuirii lor pe pământul Transilvaniei. Chiar dacă de-a lungul veacurilor, românii nu reușiseră să-și obțină statutul de națiune politică egal îndreptățită în stat, alături de maghiari, secui și sași, deși au încercat prin toate mijloace pașnice ori mai puțin pașnice, pe măsura ieșirii din „pasivitate" a Partidului Național Român, lupta pentru emanciparea națională se va muta în tribunele parlamentului de la Budapesta.

Aici intervine critica redacției gazetei „Libertatea" la adresa ambiției fruntașilor români de a se crampona în apărarea și păstrarea adjectivul „național" în folosul etniei lor, negat pe mai departe de politicienii unguri, și de a se abate astfel de la problemele reale cu care se confruntă românitatea ardeleană în combaterea și contracarea măsurilor de deznaționalizare dictate împotriva ei de toate guvernele maghiare de la 1867 încoace. „Într-adevăr, toată cinstea și toată adorațiunea noastră pentru nobilele suflete a celor ce țin la principii, la morală, la dreptate, chiar și în imorala politică – apreciază redacția – dar în cazul de față, ni se pare un hiperzel nemaisuportabil și de nemaiscuzat persistarea în această ținută, căci ne facem de râs și aducem cea mai mare pagubă cauzei poporului nostru!".

Cazul cel mai recent era cel livrat de nou constituitul „club național român" al intelectualității noastre din comitatul Bistriței, care a inflamat și radicalizat încă odată protipendada maghiară, mai ales după ce respectivul club și-a declarat în statut supunerea față de cauza Partidului Național Român. În opinia redacției, este de neiertat a-și irosi intelectualitatea română eforturile pe chestiuni de „principiu" și a neglija pe această cale adevărata luptă pentru emanciparea națională a etniei lor, mai ales că partea maghiară a răspuns de fiecare dată cu măsuri samavolnice, disproporționate față de așa-zisul pericol reprezentat de amintita denominație, cum s-a întâmplat și de astă dată, când ministrul Hieronymi a strigat în plenul dezbaterilor parlamentare „*Megállj!*" (Stop!) și a obținut interzicerea proaspătului înființat „club național român" din Bistrița. Într-un atare context, nu este mai puțin legitimată nici publicarea

în periodicul „Libertatea” a unei doine de inspirație populară, rearanjată în tiparele poetice de publicistul V.E. Moldovan, care nu numai că evocă figura eroului Horea, a acțiunii sale revendicative și a tragicului său sfârșit pe roată, dar le și dă de gândit mai marilor vremii că „roata se învârte”, cum bine spune un proverb românesc.

Roata din Bălgrad

De jale-i poveste – S-o dus la împăratu,
C'așa i-o fost gându și-așa i-o spus satu.
Și-o zis el acolo, mai mul pe-apucate:
La mulți ani cu pace, Slăvite'mpărate!
Aduc un ponoslu, Măriilor Sale!
Voiu spune tot rău, că rău îi mare…
De n'oi spune bine, mă rog de iertare!
La noi, în Ardeal, sunt multe păcate,
Sunt multe hoții și – puține bucate.
Românu-i iobaj și iobaju îi câne,
Cu multe nevoi și cu drepturi puține.
Muncim noi, – nu-i vorbă – muncim ca și vita,
C'așa ne-o fost nouă bagseamă ursita.
Răbdăm noi ca bou… și nu ne-am fi plâns,
Dar focu din vatră de mult ni s'a stins,
Iar pruncii, pe drumuri, de foame ne pier,
Și plângem, dar ochii ne'nghiață de ger!
Și-atuncia vin domnii… Și ce le dă'n gând?...
Așa, ca din glumă – ne pușcă râzând…
Io nu știu!... doar legea-i așa, ori soartea,
Că nouă blăstăm ni-i și traiu și moartea!...
Și-o vinit Horea acasă și-o spus la tot satu
Ce vorbe-o grăit către el Împăratu.
O spus, și de-odată pornitu-s-o focu…
Pe urma lui scrum și cenuș-o fost locu!
Pornitu-s-o groaza, de patimi aprinsă,
De ură străveche, de foame învinsă.
O mare, scurmată de mii de furtuni!...
Și-abia ce trecură vreo câteva luni,
La Bălgrad de-odată trezitu-s-o gloata,
În fața lor domnii… și Horea… și roata…
Că ce-o mai fost? Nu știu! – atâta știu și eu
Că roata – tot roată-i! Se'nvârte mereu!...[24]

Rezultatul acestui act de curaj s-a materializat într-un proces de presă intentat de administrația maghiară împotriva redactorului-șef al publicației, Iuliu V. Ioanoviciu, pentru că autorul poeziei fugise în România cu un an mai devreme, din pricina unui proces similar deschis

[24] Valer E. Moldovan, *Roata din Bălgrad*, în „Libertatea”, nr. 19, din 19 iunie/2 iulie 1904, Orăștie, p. 1.

împotriva sa de aceeași administrație[25]. Așadar, pe 16 februarie 1905, Curtea cu Juraţi din Cluj l-a găsit vinovat de „agitație" pe redactor și l-a osândit la un an „temniță de stat", iar gazeta la plata unei amenzi de 1.000 de coroane și suportarea cheltuielilor de judecată. Sentința s-a bazat pe rechizitoriul întocmit de procurorul Szöllösy Jenö, transferat de la Deva, care „în pledoarul său face istoricul (?) revoluțiunei lui Horea, pe care-l prezintă ca pe un căpitan de bandiți și înșelător, iar răscoala sa ca cea mai neagră pagină din istoria țării ungurești!... Susține că poezia incriminată a falsificat istoria și e potrivită să agite în contra națiunei, că acuzatul e numai un «Strohmae»[26], iar pentru aceea cere o pedeapsă cât mai aspră, apelând la «patriotismul» juraţilor"[27].

Era de așteptat ca juriul să încuviințeze în totul conținutul rechizitoriului, ceea ce s-a și întâmplat, câtă vreme corpul juraților a fost alcătuit eminamente din unguri, la fel ca și completul de judecată (președinte Dr. Jeleki Dániel, judecători Kocsi Ándor și Elek István), așa încât, la întrebarea adresată de procuror juriului dacă „e vinovat Iuliu V. Ioanovici pentru delict de agitație comis prin publicarea poeziei «*Roata de la Bălgrad*», publicată în numărul 25 al «*Libertății*», din 2/19 iulie 1904, mai mult decât 7 inși au răspuns că «*da*»" – relatează gazeta[28].

În apărarea sa, rostită în limba română, redactorul-șef și-a susținut nevinovăția acuzând că tocmai justiția ar fi cea care agită spiritele în țară „prin procese politice, chiar față de poezii nevinovate, cum este cum este asta, apoi agită pe nemaghiari, administrația și guvernul, când ne pune oficianți și judecători care nu înțeleg limba și necazurile noastre și care fac pe mulți, prin prigonirile lor, să-și ia lumea-n cap și bățul pribegiei" – făcând aluzie la recenta fugă a publicistului Valer E. Moldovan în România. „Am citit poezia și am răscitit-o și, negăsind agitație într-însa, am publicat-o și primesc răspunderea pentru ea. Puteți să ne trimiteți, domnilor, în Siberia, dar așa să vă ajute Dumnezeu, juraților, cum veți judeca!" – a încheiat Ioanovici[29].

Figura și faima mucenicului Horea aveau să fie reiterate de presa maghiară în primele luni ale anului 1914, tot într-un context sumbru și tot în folosul propagandei antiromânești gestionate de cabinetul de la Budapesta. Prilejul i-a fost oferit actul terorist consumat la Debreţin. În fapt, pe 23 februarie 1914 capul de afiș al ziarelor din Ungaria și Transilvania era deținut de știrea atentatului cu bombă de la Debreţin, ținta acestuia fiind reședința episcopului greco-catolic de

Horea,
Cloșca,
Crișan,

cei trei capi ai revoluției țărănești din 1784, i-a tipărit într'un splendid tablou colorat, după portretele originale dintr'un muzeu, „*Librăria Națională*" *S. Bornemisa*, și i-a pus în vânzare pentru suma de cor. 2.50 franco; și cor. 2·75 franco recomandat.

Cei ce doresc să aibă o
icoană națională
în casă, care să le vorbească de una dintre cele mai dureroase pagini ale neamului nostru, să comande acest tablou, care e unic în felul lui și e vrednic să steă pe părețele oricărei case românești.

La o comandă de 10 ecsemplare se trimite franco recomandat pentru numai **21 coroane,** *în loc de cor. 27·50.* A se comandă la

„LIBRĂRIA NAȚIONALĂ"
S. BORNEMISA
în ORĂȘTIE—SZÁSZVÁROS

Reclamă pentru comerțul cu icoane cu „cei trei capi ai revoluției țărănești din 1784"

[25] „Curia a aprobat sentința Tribunalului din Cluj, prin care publicistul V.E. Moldovan a fost osândit la 3 luni temniță de stat și 300 coroane pedeapsă în bani pentru articolul «Mene Thekel Phares», apărut în «Tribuna» din Sibiu. Domnul V.E. Moldovan petrece de present în București, ca colaborator la ziarul «Vremea»". Cf. *Proces de presă terminat*, în „Bunul Econom", nr. 9, din 13 martie 1904, Orăștie, p. 9.

[26] *Strome* – zvonist, colportor, propagandist – n.n., A.Ț.

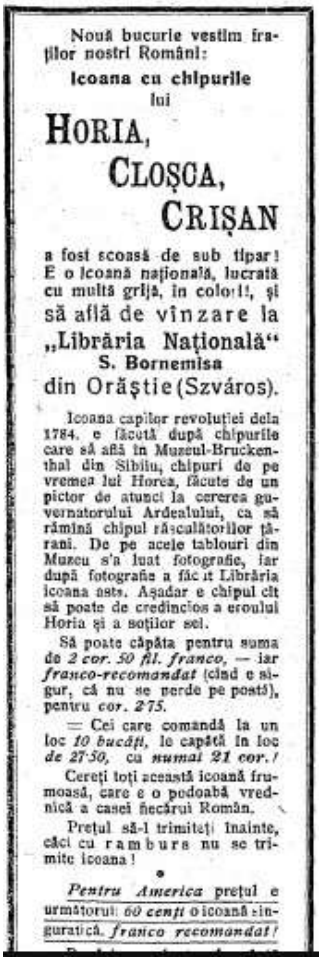
[27] *Procesul nostru, III. O nouă osândă grea dată „Libertății". Procesul pentru poezia „Roata de la Bălgrad"*, în „Libertatea", nr. 8, din 5/18 februarie 1905, p. 1.

[28] *Ibidem*.

[29] *Ibidem*.

Hajdudorog, Miklossy István. Primul bilanţ al dezastrului indica cinci morţi şi nouă persoane grav rănite[30].

După nici trei zile, departe ca serviciile poliţieneşti să fi încheiat ancheta, presa maghiară a şi găsit vinovaţii, nimeni alţii decât românii din imperiu. „Sunt dovezi cât de îndepărtate pentru aceasta?" – sună întrebarea firească din partea celor acuzaţi – „Nu sunt, dar ce ne mai trebuie dovezi, căci doar numai Românii sunt capabili de aşa ceva!" – venea răspunsul întregii prese otrăvite de ură, încercând să lege atentatul de nemulţumirea românilor uniţi, mai ales ale sătmărenilor, ale căror parohii au fost smulse abuziv de la vechea lor dieceză şi arondate Episcopiei Greco-Catolice de la Hajdudorog, înfiinţate arbitrar în anul 1912 cu scopul declarat de a servi credincioşilor ruteni din nord-estul regatului maghiar, în realitate însă cu rostul tăinuit de a sprijini politicile de deznaţionalizare aplicate de guvernele maghiare împotriva rutenilor şi românilor uniţi din această parte a ţării[31]. Investigaţiile criminaliştilor au scos la iveală faptul că bomba a fost ascunsă într-un pachet expediat pe adresa episcopiei de către credincioasa Kovács Anna, de baştină din Carei dar colonizată în satul bucovinean Hadikafalva[32] de lângă Cernăuţi. Femeia îi mai trimisese episcopului o scrisoare, cu câteva zile mai devreme, şi îi dăruise cu această ocazie o sută de coroane pentru pomenirea morţilor ei, cu promisiunea că-i va trimite în curând un candelabru, o blană de leopard şi diferite efecte bisericeşti într-un colet. Serviciile secrete au dat de un fir care le conduceau către autorul din umbră al atentatului, contele Lev Bobrinski, un susţinător fervent al politicii neo-slavismului, ca răzbunare pentru procesul deschis de autorităţile maghiare împotriva unui grup de ruteni care se răzvrătiseră[33]. Apoi detectivii au identificat-o pe Ecaterina Bugarsky, o sârboaică originară din Timişoara, dar care se stabilise la Kiev, de unde a călătorit la Debreţin pentru a constata cu propriii ochi reuşita atentatului şi a-l proba cu fotografii. Se bănuia că spioana s-ar fi aflat în legături cu alţi doi agenţi ruşi, unul venit pe teritoriul Ungariei de la Lemberg (Liov), din Galiţia, şi altul din Moldova[34].

Nouă bucurie vestim fraţilor noştri Români:
Icoana cu chipurile
lui
HORIA,
CLOŞCA,
CRIŞAN
a fost scoasă de sub tipar! E o icoană naţională, lucrată cu multă grijă, în colori!, şi să află de vînzare la
„Librăria Naţională"
S. Bornemisa
din Orăştie (Szváros).
Icoana capilor revoluţiei dela 1784, e făcută după chipurile care să află în Muzeul-Bruckenthal din Sibiiu, chipuri de pe vremea lui Horea, făcute de un pictor de atunci la cererea guvernatorului Ardealului, ca să rămînă chipul răscalătorilor ţărani. De pe acele tablouri din Muzeu s'a luat fotografie, iar după fotografie a făcut Librăria icoana asta. Aşadar e chipul cît să poate de credincios a eroului Horia şi a soţilor sei.
Să poate căpăta pentru suma de *2 cor. 50 fil. franco*, — iar *franco-recomandat* (cînd e sigur, că nu se perde pe poştă), pentru *cor. 2·75*.
= Cei care comandă la un loc *10 bucăţi*, le capătă în loc *de 27·50*, cu *numai 21 cor.!*
Cereţi toţi această icoană frumoasă, care e o podoabă vrednică a casei fiecărui Român.
Preţul să-l trimiteţi înainte, căci cu rambura nu se trimite icoana!
Pentru America preţul e următorul: *60 cenţi* o icoană inguratică, *franco recomandat!*

Reclamă pentru comerțul cu „icoane cu chipurile lui Horea, Cloșca, Crișan" (1913)

În ciuda progreselor făcute de organele poliţieneşti pentru elucidarea cazului şi descoperirea adevăraţilor autori ai atentatului, pe 27 februarie 1914, cotidianul clujean „Ujság" scria, sub titlul «*Bande de comitagii în Ungaria. Comitagii balcanici au intrat în inima Ungariei*»: „Azi a fost aruncat în aer palatul episcopiei maghiare, mâine vor fi aruncate în aer şi vor fi incendiate casele ungureşti din Ardeal... Asasinii sunt nu numai acei cari au asasinat în Debreţin, ci şi aceia care sărbătoresc ca pe eroi pe toţi acei Horea şi Cloşca, cari jupuiesc pielea maghiarilor...

[30] *Palatul episcopului de Hajdudorogh aruncat în aer*, în „Unirea", nr. 18, din 24 februarie 1914, Blaj, p. 2.
[31] *Atentatul de la Dobriţin*, în „Unirea", nr. 19, din 26 februarie 1914, Blaj, p. 18.
[32] *Dornești* (în ungurește *Hadikafalva*, în germană *Kriegsdorf*, adică *Războieni*) comună în județul Suceava, alcătuită din localitățile Dornești și Iaz – n.n. A.Ț.
[33] *Cum s-a petrecut atentatul*, în „Unirea", nr. 19, din 26 februarie 1914, Blaj, p. 19.
[34] *Pe urmele făptuitorilor*, în *Ibidem*, p. 5.

Ce se va întâmpla în Ardeal în cazul când tribunii poporului vor da de știre valahilor de la munte, care trăiesc viață de vite, că: «*Vedeți, prima dinamită a explodat deja în Dobrițin; s'a început deja măcelărirea maghiarilor, pentru ca tot pământul să ne rămână nouă*»"[35].

La începutul lunii martie 1914 însă principalii autori ai asasinatului erau deja cunoscuți și numai indiscreția poliției și lăudăroșenia presei maghiare au făcut ca ei să nu fie prinși. Era vorba despre basarabeanul Ilie Cătărău (Katarov), fost ofițer în armata rusă și acum student la Litere în București[36], și Timofei Kiriloff, manechin al sculptorului bucureștean Frederic Storck, matelot fugit în România în urma rebeliunii de pe crucișătorul Potemkin[37].

Poliția română a cercetat și ea cazul și a constatat că pe la începutul lunii februarie prințul Vasili Dolgorukov, consilier al țarului Nicolae al II-lea, a petrecut mai multe zile la București în compania secretarului consulatului Rusiei, iar după întoarcerea acestuia la Sankt Petersburg, Cătărău a fost chemat de mai multe ori la consulat, lucru care ar fi trădat implicare Rusiei în atentatul de la Debreţin[38]. După spusele prefectului din Ploiești, cei doi bănuiți au fost văzuți într-un automobil în oraș, unde au staționat pentru scurt timp, după care s-au făcut nevăzuți, existând bănuiala că au trecut granița în Transilvania. Alte surse afirmau că unul dintre urmăriți, pesemne Cătărău, s-ar fi înecat în Dunăre, la Brăila, pe când încerca să traverseze fluviul pe un sloi de gheață pentru a-și pierde urma în Basarabia natală[39].

Ca de obicei, la aflarea veștii că cei doi fugari au scăpat, ziarele maghiare n-au contenit cu insultele și injuriile la adresa românilor ardeleni, îndemnând fățiș la ură și răzbunare populația maghiară conlocuitoare cu aceștia. Gazeta „A Nap" învinuia de complicitate „Liga pentru Unitate Culturală a Tuturor Românilor" și personal pe profesorul Nicolae Iorga, apoi pe membrii Comitetului executiv al Partidului Național Român, reproșându-i premierului Tisza István că mai continuă dialogul cu aceștia.

Ba mai mult, cotidianul budapestan „Pesti Hirlap" îi solicita premierului să accelereze procesul de deznaționalizare a conaționalilor de altă etnie și în special a românilor ardeleni, să nu aibă pardon în folosirea oricăror metode, opunându-i prim-ministrului spectrul sumbru al pieirii națiunii maghiare sub amenințarea unora de teapa lui Horea, Cloșca sau Iancu. „Noi (adecă Maghiarii) credem că e datorința statului să maghiarizeze și guvernele trebuie să facă tot posibilul pentru asimilarea naționalităților; deci condamnăm programul contelui Tisza, care are de scop

Librăria diecezană din Arad

anunță, că intrând în legături cu un sculptor renumit i-a succes să câștige în execuție frumoasă și succesă

BUSTURILE

următorilor bărbați mari ai neamului nostru:

Andreiu Mureșan, Vasilie Alexandri, Mihail Eminescu, Vasilie de Stroiescu, Traian, Avram Iancu, Horea, Cloșca, Crișan, Mihaiu Viteazul și Aurel Vlaicu.

Busturile sunt de mărimea 40×24 cm.

Bucata din cement englez, costă 5 cor.. — din gips 4 cor.. — iar bronzat 6 cor.. Seria completă (11 buc.) comandată pe odată, execuție cement englez costă 44 cor.. — din gips 33 cor.. — iar bronzat 55 cor.

4—5

Celce comandă seria complectă sunt rugați, ca pentru cruțarea speselor de transport cu ocazia comandei să indice pe lângă posta ultimă și gara mai apropiată.

(::) Comandele sunt a se adresa (::)

Librăriei diecezane, Arad, Deák Ferenc 35.

Reclamă pentru comerțul cu „busturile următorilor bărbați mari ai neamului nostru" (1914)

[35] *Presa maghiară*, în „Românul", nr. 36, din 27 februarie 1914, Arad, p. 6.
[36] *Cine este Cătărău?*, în „Românul", nr. 41, din 5 martie 1914, Arad, p. 4.
[37] *Kiriloff*, în „Românul", în *Ibidem*, p. 4.
[38] *Mâna Rusiei*, în *Ibidem*, p. 5.
[39] *Cătărău înecat?*, în *Ibidem*, p. 5.

valahizarea statului. Noi vrem ca pământul acesta să fie numai al Ungurilor, care l-au ocupat cu arma înainte cu 1.000 de ani și l-au stropit cu sângele lor. Cui nu-i place supremația maghiară, limba statului, poftească să plece: Valahii în Valahia, Sârbii în Sârbia etc. – recomanda gazeta – Noi Maghiarii avem drept la politica de maghiarizare agresivă, deoarece așa se face și în celelalte țări. Așa face și România cu Ciangăii.

Dar se poate, în urma urmelor, să maghiarizăm și cu buna: prin școală. Guvernul trebuie să decidă ca în părțile locuite de naționalități să se trimită funcționari, învățători etc. curat maghiari, iar pe intelectualii naționalităților să-i mute în pusta maghiară. Trebuie desființat partidul național, instituțiile și școlile românești, care sunt reduse la coteţe de porci. Dacă statul nu va proceda astfel, atunci va pieri maghiarimea și încă de moartea cea mai scârboasă: nimicită de limba și cultura lui Horea, Cloșca, Iancu – ceea ce însemnează că se îneacă într'o mocirlă..."[40].

După asasinarea arhiducelui Franz Ferdinand, pe 28 iunie 1914, ostilitățile din Austro-Ungaria și Serbia au intrat într-un vârtej al acuzelor reciproce și al amenințărilor care n-au mai lăsat loc niciunei șanse de dezamorsare pe cale pașnică a tensiunilor. Presa italiană dădea știrea că ministrul de Externe al imperiului dualist era pe punctul de a înmâna guvernului de la Belgrad declarația de război dar ar fi fost oprit în ultima clipă de intervenția împăratului german care ar fi prevăzut pericolul globalizării conflictului. „Începerea unui războiu între Austro-Ungaria și Serbia ar însemna o neapărată intervenție a Rusiei, și poate și a României. Dar intrarea în acțiune a Rusiei ar chema fatal mobilizarea Germaniei. Franța, obligată de alianța ei cu Rusia, și-ar îndrepta imediat armatele spre Rin. Iată prin urmare războiul general"[41] – susțineau jurnaliștii de la „Messagero" că ar fi fost replicat kaizerului.

În decembrie 1914 administrația centrală de la Budapesta se arăta îngrijorată de perspectivă intrării României în război alături de puterile Antantei și își făcea griji în legătură cu atitudinea pe care românii ardeleni o vor adopta într-o asemenea eventualitate. În acest sens, președinția Consiliului de Miniștri a trimis comisarilor guvernamentali din Transilvania o telegramă prin care le solicita să culeagă informații privitoare la starea de spirit a populației românești. „Solicit răspuns cifrat: **1.** În cazul unei invazii românești, putem conta pe fidelitatea populației? **2.** Se poate presupune că deja, în prezent, există vreo organizație în scopul unei eventuale răscoale și, dacă în cazul unei invazii românești, va izbucni răscoala? **3.** În sânul populației sunt asemenea fenomene care duc la concluzia de neloialitate? **4.** Se speră în făurirea unei Românii Mari? **5.** În mod deosebit, pătura intelectuală a populației este neloială și cine? **6.** În pofida mobilizării ireproșabile a jandarmilor și rezerviștilor, starea de spirit din țară este potrivnică monarhiei?" – erau întrebările la care autoritățile locale trebuiau să le găsească răspuns[42]. Într-adevăr, pe 27 august 1916 România intra în război împotriva Puterilor Centrale, odată cu declarația remisă ministrului austriac de Externe de consulul român la Viena la ora nouă seara[43]. Nu vom zăbovi însă asupra desfășurării războiului și a suferințelor pe care le-a adus

[40] *Apărarea maghiarimei*, în „Pesti Hirlap", din 12 martie 1914. Apud: „Românul", nr. 47, din 27 februarie/12 martie 1914, p. 3.

[41] *Demersul monarhiei la Belgrad, amânat*, în „Românul", nr. 141, din 12 iulie 1914, Arad, p. 6.

[42] Arhivele Naționale Istorice Centrale (ANIC) București, fond *Microfilme Ungaria*, rola 74, cadrele 743-745. Magyar Országos levéltár, *Magyar Király Miniszterelnökség*, 98/1915 res., f. 21-23. Apud: *** *1918. Bihorul în Epopeea Unirii. Documente*, Comitetul de Cultură și Educație Socialistă al județului Bihor, Oradea, 1978, p. 85.

[43] *România a declarat războiu Austro-Ungariei, Germania a declarat războiu României*, în „Unirea", nr. 88, din 4 septembrie 1916, Blaj, p. 1.

românilor, ci ne vom opri la momentul începerii procesului de transpunere în viață a idealului secular de unire a românilor sub o singură coroană.

Întregul imperiu dualist a fost cuprins de convulsii în cursul lunii octombrie 1918. Pe tot cuprinsul său se auzeau tot mai des și tot mai vocal revendicări de natură națională și socială. În acest vortex general, care anunța prăbușirea lumii vechi și nașterea alteia noi, fruntașii românilor ardeleni se pun și ei în mișcare și la începutul lunii octombrie hotărăsc convocarea urgentă a Comitetului executiv al Partidului Național Român. Într-o scrisoare, datată pe 6 octombrie 1918, președintele partidului, dr. Teodor Mihaly, se consulta cu fostul președinte, Gheorghe Pop de Băsești, și îi făcea propunerea ca această întrunire să se desfășoare la Oradea cel târziu pe data de 12 ale lunii[44]. Alarmată, administrația locală a solicitat Comandamentului jandarmeriei din Debrețin să suplimenteze posturile de jandarmi în regiunile mărginașe ale comitatului Bihor, mai precis în trecătorile săpate de Crișul Repede și de Crișul Negru în Apuseni, care asigurau accesul dinspre Transilvania interioară, și pe linia de demarcație dintre zonele locuite de românii și maghiarii bihoreni[45], iar pe viitor, dacă ar era posibil, mai recomanda împânzirea cu alte noi posturi jandarmerești a plaselor locuite majoritar de români[46]. Cu toate măsurile luate de autorități, fruntașii români s-au reunit la Oradea și au ținut o ședință secretă în casa avocatului Aurel Lazăr. După spusele gazetei locale „Nagyváradi Napló", „au fost prezenți dr. Teodor Mihali, dr. Alexandru Vaida, dr. Ștefan C. Pop, Vasile Goldiș, dr. Ioan Suciu, dr. Gheorghe Popovici, Gheorghe Crișan, Nicolae Ivan, dr. Ioan Ciordaș, dr. Nicolae Comșa, Ioan Nedelcu, Gheorghe Dobrin, Petru Cornean" și aceștia ar fi purtat discuții în legătură cu poziția pe care partidul românesc o va adopta pe marginea dreptului la autodeterminare enunțat de președintele american Woodrow Wilson, urmând ca textul deciziei luate să fie citit în Parlamentul budapestan[47].

În contextul entuziasmului popular prilejuit de Marea Adunare de la Alba Iulia, din 1 decembrie 1918, și a făuririi României Mari, duhul lui Horea a fost redeșteptat în cântările ostășești ale militarilor români ardeleni, foști deținuți în Rusia ca prizonieri ai armatelor austro-ungare, care s-au întors acasă ca voluntari înrolați în legiunile românești care vor participa la eliberarea Transilvaniei și în 1919 la zdrobirea regimului bolșevic maghiar instaurat de anarhistul Kun Béla în Ungaria și județele românești situate la vest de linia de demarcație de la Sighet-Ciucea-Zam.

Cântecul voluntarilor

Auzit de la soldați

Sus la munte, jos la șes
Îmi răsare codru des,

[44] Biblioteca Centrală Universitară Cluj-Napoca, fond *Colecții speciale*, *Corespondența lui George Pop de Băsești*, vol. II, f. 133. Apud: **** 1918 la Români. Documentele Unirii. Unirea Transilvaniei cu România, 1 Decembrie 1918*, vol. VII, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1989, p. 36.

[45] Se solicita suplimentarea cu noi posturi în localitățile: „Bucea, Beretyószenmárton, Báránd, Sáránd, Körösszakál, Petreu, Tărcaia, Stâna de Vale și Gepiu". Arhivele Naționale-Serviciul Județean Bihor (AN-SJ Bh), fond *Prefectura județului Bihor*, inv. 24, dosar 371/1918, f. 32. Apud: **** 1918. Bihorul în Epopeea Unirii. Documente*, Comitetul de Cultură și Educație Socialistă al județului Bihor, Oradea, 1978, p. 109-110.

[46] Se solicita înființarea unor noi posturi în localitățile: „Criștior, plasa Vașcău, Urvind, plasa Aleșd, Lăzăreni, plasa Ceica, Mezösas, plasa Biharkeresztes, Husasău de Tinca, plasa Tinca, Șoimi, Meziad și Curățele, plasa Beiuș". *Ibidem.*

[47] *Ședința Comitetului Național Român de la Oradea*, în „Nagyváradi Napló", nr. 226 fin 12 octombrie 1918, Oradea, p. 2. Apud: *Ibidem*, p. 110

Dar nu-i codru de stejari
Că-i un corp de voluntari.
Lângă steagul ridicat
Voluntarii au jurat...
Și cu foc se vor lupta
Pentru Transilvania.
Înainte bravi eroi,
Înainte la răsboi!
Noi vieața ne vom da
Pentru Transilvania.
Horea, Cloșca și Crișan,
Cei din viță de roman,
La Bălgrad îngropați,
De Huni au fost spânzurați.
Înainte bravi români,
Nu ne temem de păgâni.
Înainte bravi eroi,
Nu ne temem de răsboi,
Că și Anglia-i cu noi!
Înainte bravi viteji,
Că-i avem și pe Francezi![48]

După cum era de așteptat, preocupările pentru cercetarea și documentarea perenității mitologiei eroice în mentalul colectiv al comunităților rurale au început să prindă contur, deși destul de firav. Astfel, la finalul lucrării monografice închinate personalității și vieții eroului național Avram Iancu, tipărită în anul 1922, autorul Ioan Georgescu își exprima regretul față de puținătatea „poesiilor poporale" culese din lumea satelor, mai precis a folclorului politic izvorât din lirismul rural pe marginea înfricoșătoarelor evenimente de la 1848-1849, lăsând să se înțeleagă că ar fi posibil ca tezaurul creației populare să fie mult mai bogat. „Aproape tot ce cunoaștem astăzi e din cărticica folcloristului bucovinean Simion Florea Marian, *Poesii poporale despre Avram Iancu*, Suceava, 1900 – mărturisește monografistul – cărticică pe care am întrebuințat-o și noi în cele de mai înainte"[49]. Autorul redă în paginile antologiei sale o poezie în care Iancu este perceput de popor ca un continuator al luptei naționale începute de Horea.

Colo'n munții Țebei…
Colo'n munții Țebei…
Unde Horea-odată
Și-aduna oștirea
Sub falnic gorun,
Este o movilă
Și-o cruce uitată,
Alui Avram Iancu

[48] *Cântecul voluntarilor*, în „Unirea Poporului", nr. 14, din 1 mai 1919, Blaj, p. 2.
[49] Ioan Georgescu, *Avram Iancu. Crâmpeie din viața și din vremea lui*, Editura „Asociațiunii", Sibiu, 1922, p. 92-93.

Eroul tribun.
(…)
Dormi etern în pace
Eroule mare,
Căci de a ta umbră
Ungurii se tem.
Căci veni-va vremea
Ziua sfântă-n care
O Dacie nouă
Iar să ridicăm[50].

„Suntem încredințați că în munții noștri apuseni, atât de bogați în aur și alte metale nobile, se mai află încă multe comori de poesie poporală necunoscută. – își continuă pledoaria Ioan Georgescu – Folcloriștii (culegătorii noștri de poessii poporale), acești mineri ai sufletului poporal, sunt chemați să descopere încă mult aur și argint de adevărată gândire și simțire românească în legătură cu numele neuitatului nostru erou (…). E cu neputință să nu fi fost mișcar și sguduit, în toată ființa sa, poporul nostru de la sate, care a trebuit să-și vadă și să cânte în nenorocirea eroului său propria sa nenorocire”[51].

Din păcate, apelul lansat de Ioan Georgescu în 1922 nu și-a regăsit ecoul scontat și doar sporadic au mai fost publicate producții ale liricii populare, de multe ori și acestea alterate, în sensul pozitiv al cuvântului, de intervenția școlită a folcloriștilor care le-au descoperit.

Glonțul lui Horea

S'adunase fariseii, sfat făcut-au cum să-l prindă,
Cu ce sumă să plătească pe-un mișel ce-ar vrea să-l vândă,
Pe liberatorul Horea, și consoții, ce-au voit
Ca să rupă'al iobăgiei lanț amar și ruginit.
Au știut, că Horea unde-i, satele din jur mai toate
Ș-au disprețuit ispita, preferând mai bine moarte,
Decât să trădeze-un nume, un loc sfânt de adăpost.
Oh! Doar vezi că lăcomia și atunci, ca zi, a fost!
Un văr dulce, fiu d e frate, dar sărac în omenie,
Ca un Iudă, prins in ghiare de josnica lăcomie,
Se legase trădătorul că-l va aduce legat,
Ca pe Isus, fariseii, înaintea lui Pilat.
ÎI trădează, și mi-l prinse cei trimiși d e farisei,
Iar pe galbeni – preț de sânge – pusa-u mâna alți mișei,
Să-și cumpere pentru casă o măsură de făină.
El, când moartea grea pe roată și sânge țâșnind văzu,
Cum Horea privindu-l țintă, ca trăznit așa căzu[52].

[50] *Ibidem*, p. 95.
[51] *Ibidem*, p. 93.
[52] *Glonțul lui Horea (Din vremea robiei)*, în „Unirea Poporului”, nr. 17, din 24 aprilie 1927, Blaj, p. 6.

Ce s-a ales de moții mânați în lupta pentru libertate și emancipare națională de către Horea și mai apoi de Avram Iancu, cu ce s-a îmbunătățit soarta lor sub stăpânirea românească pe care atât de mult și-au dorit-o și pentru instaurarea căreia au sângerat atât de mult, ne-o arată un reportaj întocmit în 1937 pe marginea festivităților organizate la Alba Iulia cu prilejul împlinirii a 15 ani de la glorioasa încoronare a regelui Ferdinand Întregitorul și a soției sale regina Maria. „Serbările au fost impunătoare. Nenorocirea este că noi nu am ajuns încă la marile înfăptuiri. Cultivăm încă fațada și ne încântăm cu forme, uitând fondul. Serbările acestea ar fi fost la locul lor dacă ele ar fi încoronat înfăptuiri formidabile, așa după cum s-ar fi cuvenit pentru moții tuturor suferințelor și pentru o țară mândră ca a noastră. Moții au dat prea mult românismului, pentru ca ei să nu se învrednicească de asemenea înfăptuiri. Să îmbraci haina cea mai bună și să defilezi prin fața regelui tău e frumos. Dar acasă te așteaptă mizeria neagră, pentru înlăturarea căreia guvernanții prezenți și trecuți, clasa noastră conducătoare, nu a făcut aproape nimic. În munții apuseni, numai descendenții acelora care au vândut pe Horia călăilor se mai bucură de bunăstare, ca urmare a faptei infame a strămoșilor lor. Am păstrat stările de lucruri moștenite de la fosta stăpânire, pentru ca să dăm dovadă și noi de aceeași lipsă de solicitudine pentru sărăcia și suferința moților. În douăzeci de ani s-ar fi putut croi drumuri asfaltate, autostrade turistice până în vârful munților. Și, odată împăenjeniți munții cu autostrade confortabile, ar fi sosit și bogăția, cu captarea cursurilor de ape, cu fabrici, cu turiștii din toată lumea atrași de frumusețile neasemănate ale acelor regiuni. Nu numai bunăstarea moților s-ar fi putut salva, dar se putea face până acum din masivul acesta de munți un bastion inexpugnabil pentru apărarea țării. Să nu ne spuie că nu erau capitaluri. Acolo e granitul, acolo e mâna de lucru. Nouă până acum ne lipsește însă esențialul: *granitul din suflete*”[53].

[53] *Horia, Cloșca și Crișan. Serbările de la Alba Iulia*, în „România Eroică. Revistă pentru promovarea românismului”, nr. 7, din noiembrie 1937, Cluj, p. 12.

doi: 10.66142/Crisia.2025.13

CONSIDERAȚII CU PRIVIRE LA OPINIILE ISTORICULUI AMERICAN KEITH HITCHINS DESPRE AVRAM IANCU

Antonio FAUR*

CONSIDERATIONS ON THE OPINIONS OF THE AMERICAN HISTORIAN KEITH HITCHINS ABOUT AVRAM IANCU

ABSTRACT

The interest of American historiography in the history of Romanians in Transylvania has found its most prestigious representative in the historian Keith Hitchins, the best specialist, probably also internationally, on this subject. For this reason, I have chosen – to make some considerations – on this occasion (200 years since the birth of Avram Iancu), a chapter from one of his books, which refers to the European dimension of the thought of the Romanian's hero of the of 1848 revolution, Avram Iancu.

Keywords: Avram Iancu, Keith Hitchins, 1848-1849 Revolution, Transylvania, 19th Century.

Avram Iancu, de la a cărui naștere s-au împlinit, în 2024, 200 de ani, s-a bucurat de atenția unui număr semnificativ de istorici și cercetători români, care au înțeles semnificațiile naționale și europene ale acțiunii sale, din timpul revoluției de la 1848-1849. Printre istoricii străini care i-au acordat atenție, s-a numărat și reputatul istoric și profesor Keith Hithchins (n. 1931 – d. 2020), de la University din Illinois, Urbana-Champaign.

A fost, fără îndoială, cel mai important istoric american, probabil și dintre cei străini, care s-a aplecat, pentru un timp îndelungat, cu pasiune și rigoare exemplare, asupra istoriei românilor și României, în secolul al XIX-lea, așa cum o demonstrează, cu prisosință, cărțile și studiile sale publicate de-a lungul remarcabilei sale cariere[1], cu privire la care vom furniza câteva detalii necesare pentru a înțelege modul cum a ajuns să se apropie și să-și asume, ca temă principală de cercetare, istoria românilor.

Primele contacte ale eminentului absolvent de istorie al celebrei Universități Harvard cu realitățile românești s-a produs cu peste 60 de ani în urmă, după ce anterior studiase, imediat după absolvirea facultății, la Paris și Viena în anii '50, beneficiind de o bursă a Fundației Ford[2], pentru a se familiariza cu istoria europeană. Ceva mai târziu, la începutul anilor '60 ai secolului

* Universitatea din Oradea; e-mail: afaur@uoradea.ro.

[1] A se vedea, pentru amănunte, valoroasa contribuție a academicianului Vasile Pușcaș, *The Historian Honesty/Onestitatea istoricului*, Academia Română. Filiala Cluj, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2021. Pentru activitatea științifică: *Bibliografia lui Keith Hitchins*, p. 92-162.

[2] *Ibidem*, p. 66.

trecut, când avea peste 30 de ani, tânărul cercetător, bursier Fullbright, a ales să studieze istoria românilor, în arhive și biblioteci românești, intrând în contact nemijlocit cu bibliografia și cercetătorii români, în special clujeni, dar și din alte centre universitare și de cercetare, cu care a întreținut relații cordiale, pe parcursul întregii cariere. Această bursă i-a influențat restul carierei, pentru că l-a așezat pe o direcție de cercetare pe care a urmat-o până la sfârșitul vieții. Tema de debut a cercetărilor sale a fost *mișcarea națională a românilor din Transilvania*, finalizată cu o carte de referință pentru subiect[3].

Keith Hitchins a publicat mai multe sinteze cu privire la istoria românilor și a României, care sunt printre cele mai pertinente și utile pentru cunoașterea, atât de către străini (cele mai multe din cărțile și studiile sale au apărut mai întâi în engleză sau alte limbi de circulație internațională, fiind, ulterior, traduse în română), dar și de către publicul românesc a istoriei românilor[4].

Nu este lipsit de importanță faptul că, prin aceste cărți, istoria și istoriografia românească a devenit și mai vizibilă – deziderat de actualitate și azi – pe plan internațional, prin vocea autorizată a unui reputat istoric american.

Din aceste motive am ales, cu această ocazie, un capitol din cartea sa, *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania 1700-1868*[5], în care autorul argumentează valențele naționale și europene ale personalității lui Avram Iancu[6], care a fost lăsat într-un con de umbră de istoriografia vest-europeană, ca și, de altfel, evenimentele revoluționare din estul Europei.

Keith Hitchins a început prin a arăta că în istoriografia europeană occidentală s-a trasat, din punct de vedere mental, o *linie de demarcație* între evenimentele revoluționare din Franța sau spațiul german, italian, în unele cazuri Austria, pe de o parte și, pe de altă parte, estul continentului, care ar intra într-o categorie diferită. Aceasta este dominată de lupta de autodeterminare națională, existând „tendința de a trece cu vederea cauzele sociale și economice" ale revoluției. De asemenea, naționalismul popoarelor de aici a fost interpretat ca antiliberal și conservator, pentru că „«s-au aliat» cu habsburgii"[7]. Plecând de la aceste considerații, s-a tras o „linie de demarcație – chiar dacă numai mentală – între Răsărit și Apus, ca pentru a distinge două fenomene pretins deosebite"[8], despre care autorul afirmă și demonstrează că, în realitate, nu există, mai ales în cazul concepției revoluționare a lui Avram Iancu.

Așadar, revoluția de la 1848 trebuie privită, consideră autorul, ca un *fenomen unitar*, fără clivaje între vest și est, pentru că toate popoarele europene au împărtășit obiective și valori comune, chiar dacă, în mod firesc, existau anumite deosebiri, legate de preeminența unora dintre

[3] *The Rumanian National Mouvement in Transylvania 1780-1848*, Cambridge, Mass.; Harvard University Press, 1969, 311 p.

[4] Vezi în acest sens lucrările: *Rumania 1866-1947*, Oxford: Clarendon Press, 1994, X+579 p.; *Românii* 1774-1866, București, Humanitas, 1998, 407 p.; *România 1866-1947*, ed. a II-a, București, Humanitas, 1998, 573 p.; *Istoria României* (împreună cu M. Bărbulescu, D. Deletant, S. Papacostea, P. Teodor), București, Editura Enciclopedică, 1998, p. 351-485; *The Identity of Romania*, Bucharest: Encyclopaedic Publishing House, 2003, 216 p.; *A concise History of Romania*, Cambridge, Cambridge University Press, 2014, 327 p.; *Scurtă istorie a României*, Iași, Polirom, 2015, 367 p. (Translated into Romanian of the English Language edition 2014); Romania. Storia e Cultura, Trieste, 2015, 364 p. (Translation into Italian of the English- language edition 2014).

[5] Keith Hitchins, *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania 1700-1868*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1987.

[6] *Ibidem*, p. 152-155.

[7] *Ibidem*, p. 152.

[8] *Ibidem*.

ele. Nu este vorba, deci, de două revoluții, ci *de una singură*, desigur cu unele aspecte specifice locale, cum a fost, spre exemplu, atașamentul lui Avram Iancu față de popor și al poporului față de liderul lor: „... trăsătură distinctivă, în comparație cu personalități care au jucat roluri asemănătoare în Europa Apuseană”[9], el realizând, așa cum s-a exprimat foarte plastic Keith Hitchins, în persoana sa „o remarcabilă sinteză a inteligenței și idealismului și a forței aspre a umanității ultragiate”[10].

Autorul îl percepe pe Iancu ca pe un autentic revoluționar pașoptist, un tânăr din elita intelectuală care a aderat la principiile și valorile comune ale generației pașoptiste europene: „*Avram Iancu a aparținut generației europene de la 1848, acelui grup de tineri intelectuali din toate țările care au imprimat impulsul necesar pentru schimbarea vechii structuri a societății și politicii și a elaborat idealurile în baza cărora putea fi clădită noua Europă*”[11] (subl. ns.-A.F.). Așadar, Avram Iancu făcea parte dintr-un grup al elitelor europene liberale cu idealuri comune, care se originează în cele ale revoluției franceze și al curentului iluminist, sintetizate în deviza: „Libertate! Egalitate! Fraternitate!”. Hitchins îl aseamănă, din perspectiva ideologiei, cu „contemporanii săi din Italia sau Irlanda”, pentru că „el a crezut în forța constructivă a ideilor, mai ales a acelor idei exprimate în lozinca tuturor revoluționarilor – libertate, egalitate, fraternitate”[12]. El a manifestat un entuziasm sincer, fratern, în martie 1848, pe când se afla cancelist la Târgu-Mureș, față de evenimentele de la Viena și Budapesta, realitate care l-a determinat pe istoricul american să afirme că e dovadă „adîncului său atașament față de aceste idealuri”, și că „Sentimentul său de fraternitate era mai puternic decît cauzele îndeajuns de obscure ale disensiunii dintre popoarele oprimate ale monarhiei, și credința sa în *triumful suprem al dreptății spulbera rămășițele conservatorismului, căci el căuta armonia și pacea*, *iar nu rivalitatea și conflictul* (subl. ns.-A.F.)”[13].

În comparație cu personalitățile pașoptiste din occident, trăsătura distinctivă a personalității lui Avram Iancu a fost atașamentul acestuia față de popor, ale cărui nevoi și speranțe le-a înțeles cel mai bine, pentru că provenea din popor: „*... Avram Iancu nu s-a temut de popor și nu a încercat să reprime străduințele sale legitime pentru obținerea dreptății sociale; el s-a unit cu poporul și a devenit conducătorul lui...* ”[14] (subl. ns.-A.F.).

Iancu a fost *o personalitate carismatică*, chiar de la începutul declanșării revoluției, numai așa poate fi explicată mobilizarea exemplară a moților în luptele desfășurate în munți, în toamna lui 1848 și în prima jumătate a anului 1849. Implicarea sa în evenimente s-a produs încă de la începutul lunii aprilie, când s-a întors în Țara Moților, pentru a informa și mobiliza poporul la fapte, la acțiune, singura, în concepția sa, care putea duce la o schimbare în bine. Efectul acestor acțiuni a devenit evident atunci când Avram Iancu a venit la a doua Adunare de la Blaj, însoțit de miile de moți, organizați de el, ca o armată disciplinată. Tocmai această încredere reciprocă evidentă, între lider și poporul său, a făcut posibilă rezistența eroică din iarna anului 1848 și primăvara anului 1849, „... când el și oamenii lui au rămas singuri” și s-a dovedit „a fi un organizator experimentat și un conducător curajos”.

Chiar dacă în această parte a Europei dimensiunea luptei naționale era mai importantă, rezolvarea ei se împletea, în mod inerent, cu acordarea drepturilor sociale și economice pentru

[9] *Ibidem,* 154.
[10] *Ibidem*.
[11] *Ibidem*, p. 153.
[12] *Ibidem*.
[13] *Ibidem.*
[14] *Ibidem*, p. 154.

români. În opinia lui K. Hitchins, scopul luptei lui Iancu din munți este transpunerea în viață a programului revoluționar în care drepturile naționale, sociale și liberalismul se condiționează și întrepătrund în mod inevitabil: „*Luptînd împreună, Iancu și armata sa de țărani s-au străduit să transpună în viață un larg program de reforme în care elementele social, național și liberal nu pot fi despărțite: abolirea completă a iobăgiei fără compensații pentru moșieri; acordarea deplinelor libertăți politice și egalități civile tuturor popoarelor din Transilvania, fără deosebire de limba pe care o vorbeau și recunoașterea dreptului la autodeterminare*”[15] (subl. ns.-A.F.).

Condițiile istorice nu erau – observa istoricul american –, încă mature pentru înfăptuirea acestor idealuri liberale și naționale, așa cum își doreau înflăcărații revoluționari români, în frunte cu Avram Iancu, deoarece vechiul regim, reprezentat de cele două imperii, habsburgic și țarist, era suficient de puternic, ca să înăbușe dorința de libertate a popoarelor din această parte a continentului. Hitchins este de acord cu aserțiunea istoricului francez Georges Duveau că „(...) revoluționarii au apreciat greșit ritmul de evoluție al istoriei. Ei au prevăzut dezintegrarea vechiului regim mai înainte de a fi fost îndreptățiți să se aștepte la aceasta, iar rezultatul a fost eșecul istoric de a opera cotitura așteptată în punctul considerat de cotitură (ca să parafrazăm formula istoricului britanic George M. Trevelyan)”[16].

Acțiunea lui Avram Iancu a fost, în esența sa, o afirmare clară a idealului național, social și economic, *în același timp românesc și european*. Din punctul nostru de vedere a fost – chiar dacă, în acel moment, fără sorți de izbândă – o etapă necesară a procesului emancipării națiunii române în viitor. În acest caz, era esențială numai victoria, dar și puterea exemplului personal al acțiunii lui Iancu pentru mișcarea națională din Transilvania, ca și pentru celelalte spații românești.

Generațiile care vor urma și-au asumat nu numai ideile sale, ci și atitudinea dârză a revoluționarului român și european, Avram Iancu. Este dificil de imaginat a doua jumătate a secolului al XIX-lea fără impactul personalității sale în conștiința națională a românilor transilvăneni, de atunci și de mai târziu, pentru că, așa cum arăta istoricul Pompiliu Teodor: „Generațiile asociază rodul noilor experiențe, dar de fiecare dată, în momentele de răscruce, puritatea idealului reprezentat de Avram Iancu va fi izvorul de apă vie al unei istorii”[17] și asta e valabil chiar și acum, la început de secol XXI.

Din aceste considerente se poate spune, fără teama de a greși, că Avram Iancu nu a fost numai o figură de prim-plan a istoriei românești, ci și o personalitate a revoluției europene, care se bucură, în această calitate, de atenția constantă a publicului și cercetătorilor români și străini.

Anexă:

AVRAM IANCU ȘI REVOLUȚIA EUROPEANĂ DE LA 1848

de Keith HITCHINS

„Revoluția românească de la 1848 în Transilvania a constituit o parte din mișcarea general-europeană a oamenilor și ideilor în acel an de mare însemnătate istorică. Acest fapt trebuie să fie subliniat, deoarece istoricii din Europa occidentală au fost înclinați să-și formuleze concluziile în legătură cu

[15] *Ibidem*, p. 155.

[16] *Ibidem*.

[17] Pompiliu Teodor, *Avram Iancu în memorialistică*, Editura Dacia, 1972, p. 5.

Revoluția din 1848 în baza faptelor petrecute în Franța, Germania, Italia și, în unele cazuri, în Austria. În cazurile, nu prea frecvente, cînd și-au extins cercetările și dincolo de Viena (mă refer la lucrările cu caracter general privind Europa ca un întreg), ei au tratat, în mod obișnuit, revoluția din Europa răsăriteană ca intrînd într-o categorie diferită de cea întîlnită în Occident. Ceea ce i-a impresionat ca fiind caracteristica dominantă în Europa răsăriteană a fost lupta pentru autodeterminarea națională și, în consecință, ei au manifestat tendința de a trece cu vederea cauzele sociale și economice care se aflau la baza acestei mișcări. Acești istorici au interpretat, de asemenea, naționalismul în Europa răsăriteană ca fiind, în esența, antiliberal sau conservator, deoarece mulți dintre reprezentanții săi „s-au aliat" cu Habsburgii sau au dat dovadă de o intoleranță marcantă față de aspirațiile naționale ale altor popoare. In consecință, se trage, în mod obișnuit, o linie de demarcație -chiar dacă numai una mentală - între Răsărit și Apus, ca pentru a distinge două fenomene pretins deosebite.

Această linie nu exista însă pentru Avram Iancu, în 1848, și ea nu poate exista nici astăzi pentru nici un istoric care dorește să clarifice evenimentele care au avut loc în Transilvania acum mai bine de un secol. Avram Iancu a aparținut generației europene de la 1848, acelui grup de tineri intelectuali din toate tarile care au imprimat impulsul necesar pentru schimbarea vechii structuri a societății și a politicii și a elaborat idealurile în baza cărora putea fi clădită o nouă Europă. El a împărtășit aspirațiile mișcării Europei tinere, care s-a manifestat în aproape toate țările în deceniul dinaintea izbucnirii revoluției. Ca și contemporanii săi din Italia sau Irlanda, el a crezut în forța constructivă a ideilor, mai ales a acelor idei exprimate în lozinca tuturor revoluționarilor - libertate, egalitate, fraternitate – și în capacitatea lor, ca atunci cînd erau formulate limpede și apărate cu consecvență, de a transforma monarhia habsburgică și, de fapt, întreaga Europă.

Entuziasmul pe care l-a manifestat Iancu, în martie 1848, la știrea importantelor evenimente de la Viena și Budapesta oglindește adîncul său atașament față de aceste idealuri. Sentimentul său de fraternitate era mai puternic decît cauzele îndeajuns de obscure ale disensiunii dintre popoarele oprimate ale monarhiei, și credința sa în triumful suprem al dreptății spulbera rămășițele conservatorismului, căci el căuta armonia și pacea, iar nu rivalitatea și conflictul.

Încredințat că mișcarea românilor constituia o parte a renașterii generale a popoarelor, el s-a alăturat puternicului curent internaționalist al Europei tinere, așa cum și-a exprimat pozițiile prin Actul de Frăție din 1834: „Orice popor își are misiunea sa proprie, care va să contribuie, la îndeplinirea misiunii obștești a umanității. Această misiune o constituie naționalitatea proprie". Dacă Iancu n-ar fi subscris la această declarație, el n-ar fi îmbrățișat cu atîta căldură programul liberal proclamat de maghiari la începutul revoluției, și simpatiile lui față de aceștia n-ar fi supraviețuit teribilelor lupte din Munții Apuseni în cursul iernii următoare. Însă aceasta nu înseamnă că el a ignorat aspirațiile specifice ale propriului său popor. Dimpotrivă, el era adînc convins de noblețea cauzei sale și s-a consacrat, fără rezerve, traducerii în viață a libertății naționale și dreptății sociale a poporului român. În ciuda unor serioase provocări, care urmăreau să-l îndrepte spre o altă cale în cursul revoluției, el nu a părăsit principiile exprimate în Actul de Frăție. El nu a căutat niciodată libertatea pentru poporul său în detrimentul altui popor, și nu a încetat niciodată să preconizeze respectul și colaborarea reciprocă drept căile cele mai eficiente de reglementare a oricăror dispute s-ar fi putut ivi.

Iancu a împărtășit, de asemenea, spiritul romantic sau eroic al epocii sale; fără acest spirit, acțiunile sale și însăși ideea de naționalitate ar fi de neînțeles. Credința sa, aproape biblică, în bunul simț funciar al poporului și inspirația pe care și-o trăgea din trecut, adică din originea romană a poporului român, sînt ilustrări vii în această privință. Însă, în același timp, el era profund conștient de nedreptățile societății în care trăia, și pe care le cunoscuse încă de copil, în satul său natal. Formația sa ulterioară de jurist, mai ales studiul imensei literaturi juridice tratînd despre lupta țăranilor pentru apărarea pămînturilor lor în fața abuzurilor aristocrației și statului, îi ascuțise facultățile critice și el, asemenea multor oameni de lege din alte părți ale Europei, neavînd investite nici un fel de interese în sistemul social existent, se simțea liber să lupte pentru schimbări radicale. Însă propunerile sale nu erau niciodată exaltate sau utopice și, spre deosebire de cei în situații similare care făceau parte din parlamentul din Frankfurt și din alte adunări de

acest fel din alte părți, nu s-a amestecat niciodată în dezbateri constituționale îndelungate și sterile. Strînsa sa identificare cu aspirațiile poporului l-a făcut să evite asemenea tergiversări și inerții și i-a dat posibilitatea să-și dedice dragostea sa pentru istorie și pentru drept, precum și robustul său idealism, soluționării problemelor sociale fundamentale.

Puternicul atașament dovedit de Iancu față de mase constituie trăsătura sa distinctivă în comparație cu personalitățile care au jucat roluri asemănătoare în Europa apuseană. Spre deosebire de intelectualii ale căror portrete le întîlnim în scrierile unor istorici britanici ca Lewis Namier și A. J. P. Taylor, Avram Iancu nu s-a temut de popor și nu a încercat să reprime străduințele sale legitime pentru obținerea dreptății sociale; el s-a unit cu poporul și a devenit conducătorul lui și, făcînd aceasta, el a realizat în persoana sa o remarcabilă sinteză a inteligenței și idealismului și a forței aspre „a umanității ultragiate". Deși originală în multe privințe, acțiunea sa a fost în deplină concordanță cu tradițiile mișcării naționale românești, așa cum se dezvoltase în secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Simpatia și încrederea reciprocă - trăsături caracteristice ale relațiilor dintre intelectuali și țărănime - s-au dovedit din nou, în 1848, o inepuizabilă sursă de forță.

Identificarea lui Avram Iancu cu năzuințele populare s-a manifestat încă de la începuturile crizei revoluționare. La începutul lunii aprilie, el s-a grăbit să se întoarcă acasă, în Munții Apuseni, pentru a fi alături de poporul său. El a participat la numeroase întruniri politice acolo și, în luna următoare, a condus o vastă mulțime de oameni înapoi la Blaj, pentru a lua parte la Marea Adunare Națională de pe Cîmpia Libertății. Cariera sa de revoluționar a început în iunie, după masacrul țăranilor de la Mihalț, cînd s-a hotărît să părăsească masa conferinței pentru a-i pregăti pe moții săi în vederea luptei pe care o considera acum inevitabilă. El n-a mai putut fi convins să „aștepte evoluția evenimentelor", ci s-a simțit constrîns să acționeze, atitudine care constituie trăsătura distinctivă a unui adevărat revoluționar. In eroica apărare a Munților Apuseni, în iarna anului 1848 și în primăvara anului următor, cînd el și cu oamenii săi au rămas singuri, s-a arătat a fi un organizator experimentat și un conducător curajos și care se bucura de mare popularitate. A fost un rol pe care puțini dintre revoluționarii de la 1848, atît în Europa apuseană cît și în Europa răsăriteană, au fost în măsură să-l îndeplinească. Sub conducerea sa s-a realizat adevărata participare țărănească la revoluția din 1848, fenomen rareori înregistrat în Apus, unde centrele urbane au reprezentat scena conflictului decisiv. Luptînd împreună, Iancu și armata sa de țărani s-au străduit să transpună în viață un larg program de reforme în care elementele social, național și liberal nu pot fi despărțite: abolirea completă a iobăgiei fără compensații pentru moșieri; acordarea deplinelor libertăți politice și egalități civile tuturor popoarelor din Transilvania, fără deosebire de limba pe care o vorbeau și recunoașterea dreptului la autodeterminare. În împrejurări mai favorabile, această îmbinare dintre masiva presiune populară exercitată asupra structurii economice și sociale împreună cu o conducere viguroasă ideologică – visul real al revoluționarilor – ar fi reușit, fără îndoială, să deschidă o nouă eră în istoria popoarelor Transilvaniei.

Însuflețit de o tinerească fervoare, ca și ceilalți revoluționari de pretutindeni în Europa, Iancu a crezut în transformarea grabnică și glorioasă a societății. Însă, așa cum a remarcat istoricul francez Georges Duveau, revoluționarii au apreciat greșit ritmul de evoluție al istoriei. Ei au prevăzut dezintegrarea vechiului regim mai înainte de a fi fost îndreptățiți să se aștepte la aceasta, iar rezultatul a fost eșecul istoric de a opera cotitura așteptată în punctul considerat de cotitură (ca să parafrazăm formula istoricului britanic George M. Trevelyan)".

(Extras din cartea lui Keith Hitchins, *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania 1700-1868*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1987, p. 152-155)

doi: 10.66142/Crisia.2025.14

DA MIRCEȘTI A MESSINA. NOVE DOCUMENTI CARTACEI INEDITI DI VASILE ALECSANDRI INVIATI A TOMMASO CANNIZZARO*

Francesco RUVOLO**

FROM MIRCEȘTI TO MESSINA. NINE UNPUBLISHED PAPER DOCUMENTS BY VASILE ALECSANDRI SENT TO TOMMASO CANNIZZARO
ABSTRACT

The essay presents nine unpublished paper documents from the renowned Romanian poet and patriot Vasile Alecsandri to the Messina poet Tommaso Cannizzaro, who had translated into Italian his Montpellier-winning poem on the Latin race. The relationship between Alecsandri, Cannizzaro, and De Gubernatis at the end of the 19th century is studied and explored.

Keywords: Vasile Alecsandri, Tommaso Cannizzaro, Angelo De Gubernatis, Messina, Sicilia.

«Alecsandri (Basilio), il più insigne poeta vivente rumano, appartiene ad una famiglia moldava di origine veneziana. Nato nell'anno 1821, fece i suoi primi studii a Jassi; nel suo quattordicesimo anno fu inviato, sotto la direzione di un pedagogo, a Parigi a studiarvi, da prima, la giurisprudenza, senza sentire per questa scienza, come per la medicina è la matematica, alle quali pure si accosto, alcuna vera vocazione». Così inizia (pur con qualche inesattezza sull'origine veneziana della famiglia) la voce biografica di Vasile Alecsandri, nel primo volume del *Dizionario biografico degli scrittori contemporanei ornato di oltre 300 ritratti, diretto da Angelo De Gubernatis*, pubblicato a Firenze: coi tipi dei successori Le Monnier, 1879. Ma chi è Angelo De Gubernatis? «Angelo De Gubernatis, torinese, è un poligrafo italiano vissuto fra la seconda metà dell'Ottocento e i primi del Novecento: lo smisurato numero di titoli che costituiscono la sua bibliografia lascia senza fiato ed è testimonianza di una personalità poliedrica animata da curiosità e da interessi molteplici e con una rara capacità di operosità e di scrittura. Drammaturgo dai toni lirico-declamatori, erudito divulgatore di cultura attraverso una intensa attività di biografo e di conferenziere, autore di memorie di viaggio, studioso e professore di sanscrito, di mitologia comparata, di letteratura italiana, di usi e costumi dei popoli indoeuropei, collaboratore di riviste prestigiose e fondatore e direttore lui stesso di importanti periodici» (Buonincontro).

La voce biografica su Vasile Alecsandri è dettagliata coprendo diverse pagine (dalla 24 e seguenti) ed è corredata del ritratto (vedi foto 1). Vasile Alecsandri, poeta, autore drammatico e

* Desidero esprimere i miei vivissimi ringraziamenti all'infaticabile Miriam Zucchiatti della Biblioteca Centrale Comunale Sormani di Milano per la celere predisposizione di testi bibliografici anche rari e ai responsabili della Biblioteca Comunale di Messina.

** Ricercatore indipendente, Milano; e-mail: franzruvolo@yahoo.it.

patriota romeno (Bacău 1819/1821 – Mirceşti 1890); di famiglia aristocratica, prese parte alla rivoluzione moldava del 1848 e, dopo l'unione dei Principati, al cui trono fu candidato nel 1859, alla vita politica del suo paese, sia in patria, sia come diplomatico a Londra, Parigi e Torino[1]. A noi interessa un passaggio successivo della voce biografica: «Nella guerra di Bulgaria, il bardo di Mirceşti pubblicò parecchi canti, i quali furono già riuniti in un volume; nel marzo 1878, la Società delle Lingue romanze di Montpellier offriva all'Alecsandri il premio d'onore pel miglior canto scritto in lingua d'origine latina, e intitolato: «Il Canto della schiatta latina» ove si rappresenta la schiatta latina come la regina del mondo, come una vergine divina affascinante, innanzi alla quale lo straniero s'inchina e s'inginocchia adorando. Essa cammina con una fierezza virginea, e spande sopra le sue tracce la luce (*Versand lumina 'n urma ei! / Versando luce sopra le sue tracce).* La schiatta latina personificata come una Beatrice è la vera Musa del poeta rumano. Alcuni puristi rimproverarono allo scrittore l'uso eccessivo di alcune parole d'origine slava introdotte nel romeno nel secolo XVI, ed usate ancora in alcune provincie della Romania, ma che, per non trovarsi ugualmente diffuse in tutte le parlate rumane, non riescono facilmente intelligibili all'universale, e nuocciono un poco alla popolarità in ogni modo grandissima delle sue poesie arieggianti felicemente la poesia popolare. Non meno grande è la popolarità delle commedie dell'Alecsandri». Il *Dizionario* citato prosegue: «Dopo aver contribuito a distruggere in Romania il predominio russo, dopo aver col Kogalniceanu e col Panu contribuito efficacemente alla fusione dei Principati in un solo Stato, dopo essere stato nel febbraio del 1859 incaricato dal Principe di Romania d'una commissione confidenziale presso Napoleone III, dopo essersi seduto come deputato e presidente della Camera in Parlamento, e poi, sotto il principe Cuza, di cui fu amico, ne' consigli della Corona come ministro, la sua maggiore ambizione è quella di riposarsi a Mirceşti (Foto 2) con la nobile e fida sua Musa latina». La poesia premiata dell'Alecsandri «Il Canto della schiatta latina» ebbe un eco e diffussione immediata nella patria di Alecsandri ma anche in Italia[2].

Cintecul gintei latine (il canto della razza latina) e i *félibres.* Cronaca di un successo culturale.

I *félibres* è una cerchia di poeti (capofila F. Mistral), che nel 1854 attivò un movimento letterario teso a far rivivere la tradizione della lingua occitanica (*felibrismo*, per l'appunto). Il

[1] Alessandro Marcu, *Vasile Alecsandri e l'Italia. Contributo alla storia dei rapporti culturali tra l'Italia e la Rumenia nell'Ottocento*, Roma, Istituto per l'Europa Orientale – Anonima Romana Editoriale, 1929, pp. 85-107. Opera oramai centenaria e superata. Presenta sviste anche nell'indice dei nomi (non presente ad es. Bălcescu che pure viene citato nel testo). Sulla specifica opera letteraria si veda Alexandru Ciorănescu, *El Himno de la raza latina de Vasile Alexandri.* [La Laguna?] 1954. Cfr. pure Angelo Tamborra, *Cavour e i Balcani*, Torino, Ilte, 1958; Pasquale Fornaro, *Risorgimento italiano e questione ungherese (1849-1867). Marcello Cerruti e le intese politiche italo-magiare,* Soveria Mannelli, Rubbettino, 1995; Camillo Cavour, *Epistolario*, vol. XVI (1859), tom. 1 (gennaio-marzo), a cura di Carlo Pischedda e Rosanna Roccia, Firenze, Olschki, 2000.

[2] Su Angelo De Gubernatis (Torino, 7 aprile 1840 – Roma, 26 febbraio 1913) docente universitario, etnologo, linguista, orientalista e storico della letteratura italiana, si veda la voce in *Dizionario Biografico degli Italiani*, Roma, Istituto della Enciclopedia italiana, 1960 (anche sul web all'indirizzo https://www.treccani.it› biografico). Si veda anche Amedeo Benedetti, *Dizionari biografici di Angelo De Gubernatis*, in *Culture del Testo e del Documento: le discipline del libro nelle biblioteche e negli archivi*, n. 45 (2014) n.s. 9, p. 41-59; Stefano Aloe, *Angelo De Gubernatis e il mondo slavo: gli esordi della slavistica italiana nei libri, nelle riviste e nell'epistolario di un pioniere, 1865-1913*, Pisa: s. n., 2000; Tatiana Nicolescu, Alexandru Niculescu, *Angelo de Gubernatis şi România*, cuvânt-înainte de Valeriu Râpeanu, postfaţă de Ion Bulei, Bucureşti, Meronia, 2020. La citazione riportata è di Pasquale Buonincontro, *De Gubernatis e i Romeni*, in *Angelo De Gubernatis: Europa e Oriente nell'Italia umbertina*, a cura di Maurizio Taddei, Napoli, Istituto universitario orientale, 1995, vol. 1, p. 160. A questo primo volume ne seguirono altri 4 volumi, con notevoli saggi sulla complessa personalità del De Gubernatis.

termine deriva dal provenzale *felibre,* parola trovata da Mistral in un componimento popolare e da lui intesa come derivata dal latino tardo *fellebris* «lattante» e riferita ai poeti in quanto succhiano il latte delle Muse. In seguito si chiamarono *félibres* tutti gli scrittori e verseggiatori di lingua provenzale moderna che continuarono la scuola. Apparteranno a questa cerchia di poeti Alecsandri e il messinese Cannizzaro[3]. Alla fine del 1877, mentre infuriava la guerra nei Balcani, il diplomatico Alecsandri inviò la poesia, *Cânticul gintei latine* (il canto della razza latina), al concorso su questo argomento indetto dalla Società per lo studio delle lingue romanze di Montpellier. La giuria, composta da Mistral, Quintana, il barone de Tourtoulon, il dottor Obedenaru (con funzioni di segretario) e il filologo italiano Graziadio Ascoli in rappresentanza di cinque lingue romanze, si riuni a Montpellier nel maggio 1878 e assegnò il premio ad Alecsandri. Il 16 maggio egli da Mircești, informava del successo riproducendo il telegramma della giuria[4]. II 22 maggio la coppa in premio fu solennemente consegnata a un rappresentante del poeta, nel contesto di una grande festa alla quale erano presenti decine di miglia di persone. Fu un trionfo per il poeta rumeno, persino assalito da visitatori e curiosi (3 ottobre da Mircești[5]). Per la prima volta la voce di un poeta romeno si udiva nei cenacoli letterari occidentali, a suggellare i successi militari del neonato stato della Romania, guidato dal principe e poi Re Carlo I della dinastia Hohenzollern-Sigmaringen. La poesia romena non poteva che essere orgogliosa di questo risultato. Quasi contemporaneamente si amplifica la diffusione con l'adattamento musicale e teatrale. Alecsandri (5 giugno 1878, Mircești[6]) ringraziava per la melodia del *Gentius latino*, composta da Maestro Pietro Mezetti, così pure il giorno dopo, ringraziava il dottor Mihail Obedenaru[7] per la musica composta dal Maestro Marchetti sui versi della *Ginta latina.* A proposito del banchetto a Bucarest, gli inviava la traduzione italiana della poesia premiata. Successivamente (12/24 luglio, al poeta Domenico Muti ringraziava per la traduzione italiana del latino *Genta.* Si rammaricava che la traduzione, non mantenendo lo stesso ritmo del maestro Marchetti, non potrà eseguire la sua poesia sulla musica composta[8]. Riassumendo si può affermare che il documento più importante del latinismo rumeno è "La Gent latine est la reine/Latin ginta e regina" (1877) di Vasile Alecsandri. Partendo da una visione cosmica – "La Ger latine est la reine/ Des Nations de l'univers/ Son étoile, fixe et sereine,/ Scintil au fond des cieux ouverts" il poema racchiude gran parte dei topoi del discorso nazionalista liberale, riuniti e trasferiti in una comunità sovranazionale: la personificazione della nazione come vergine, l'elogio dei beni della natura come il suolo fertile, la difesa della libertà contro la tirannia, e infine la missione escatologica: «Lorsque viendra l'heure suprême/ Et que Dieu li demandera/ 'Je t'ai donné le diadème/ Qu'as-tu fait?' elle répondra,/ Ayant à s droite la Victoire,/ A sa gauche la Vérité:/ 'Sur la terre, pour ta gloire,/ Mo Dieu, je t'ai représenté». In sintesi l'identità rumena in un contesto pannazionale di solidarietà latina, sottolineando che le influenze culturali organiche provenivano necessariamente dai popoli consanguinei.

[3] Si veda Ida Rampolla, *Il Félibrige a Palermo*, in *Labora*, XIV, n. 263, Palermo 1973; *I corrispondenti francofoni di Tommaso Cannizzaro*, a cura di René Corona, Ogliastro Cilento, Licosia 2017; Dumitru Pop, *Alecsandri către Mistral: scrisori inedite*, [s.n.], [București], 1965, Estratto da *Steaua*, XVI, 1965, nr. 2, februarie, pp. 95-105; Alexandru Ciorănescu, *El Himno de la raza latina de Vasile Alexandri* cit., p. 50 con qualche inesattezza. Il citato Maestro Pietro Mezetti compositore italiano (Medicina, Bologna 1822) era professore al Conservatorio di Iași e all'Accademia Mihăileană.

[4] *Catalogul corespondenței lui Vasile Alecsandri*, întocmit de Marta Anineanu, București, Editura Academiei R. P. R., 1957, regesto 1346.

[5] *Catalogul corespondenței lui Vasile Alecsandri*, regesto 1349.

[6] *Catalogul corespondenței lui Vasile Alecsandri*, p. 527.

[7] *Catalogul corespondenței lui Vasile Alecsandri*, p. 333.

[8] *Catalogul corespondenței lui Vasile Alecsandri*, p. 529.

Cântecul gintei latine (il canto della razza latina) e la traduzione Cannizzaro

Col nuovo anno 1879 la notorietà in Italia del poeta romeno si amplifica con la pubblicazione del *Dizionario* de Gubernatis citato e il 27 febbraio stando alla data apposta, un poeta messinese, Tommaso Cannizzaro (foto 3) si cimenta in una traduzione italiana dal romeno (foto 4) ed il successivo invio al bardo di Mircești. Ma chi è Tommaso Cannizzaro, oggi del tutto dimenticato al di fuori della sua città? Raffaello Barbiera (1851-1934) *giornalista e scrittore* in quegli stessi anni nel libro *Mondo sereno: schizzi letterari e biografici* così ne traccia un ritratto di prima mano accanto a D'Annunzio, Fogazzaro, Rapisardi[94]. «Tommaso Cannizzaro nacque a Messina nel 1838. Non ebbe a soffrire povertà, poiché nato ricco, ma ebbe a soffrire altri dolori: egli si vide una dopo l'altra cadere nel sepolcro le persone più care. Ne rimase folgorato, e per distrarsi cercò altri paesi. Viaggio Europa, apprese varie lingue vive in modo da scrivere in esse colla facilità con cui scrive la lingua materna. Ritornato in patria col plauso di Victor Hugo del quale fu ospite caro, visse colla moglie, gentile signora, e coi figli, in un paese solitario alle falde dell'Etna, ed ivi si segregò da tutto il resto del mondo, eremita della famiglia e della poesia. La natura selvaggia, vergine di predominio umano lo inebbriava; e ne' suoi canti si sente perciò un saluto giocondo, impetuoso agli spettacoli della Natura, le cui schiettezze prestano spesso al suo verso vigorose bellezze. Bisogna leggere le quartine sulla *Neve* e quelle sulle Montague: la vita della natura vi palpita. … Non già che nei due volumi del Cannizzaro *In solitudine* non pesi un po' di zavorra; ma quale abbondanza di argomenti, di cadenze armoniose, quante ispirazioni sincere, quanta parte di un uomo che alla poesia confida come fra le braccia di donna gentile ciò che gli turbina dentro e gli fa male! Si direbbe che nel poeta Cannizzaro siano due uomini: il siciliano e il nordico: l'uno prorompe come lava, l'altro si ripiega su se medesimo e si esplora, e sorride amaramente e si lagna. Il Cannizzaro possiede disinvoltura invidiabile nel maneggio de' ritmi, e li fa gustare persino allora che, imitando Victor Hugo, snocciola versi di due e anche, per bizzarria, d'una sillaba sola. Egli sa scegliere il metro secondo gli argomenti che tratta, e il verso gli sgorga facile. Ora ci promette un volume di poesie francesi *Epines et Roses* e una versione italiana del poema del *Cid*, che apparirà in Spagna e allora avremo più vasta misura dell'ingegno di codesto biondo meridionale, che continuerà forse a scrivere per sé o per pochi amici, disdegnando i clamori d'una rapida e vasta pubblicità da altri cercata con ansia». Tommaso Cannizzaro di natura schiva, ma con una produzione letteraria notevolissima e non del tutto edita, ci ha lasciato un ricco archivio con carteggi notevolissimi e per l'epoca di respiro non solo europeo nei campi poetici e letterari ma anche filosofici, linguistici, filologici, folklorici e soprattutto di traduttologia, da stupire persino i contemporanei. Ci sarebbe da interrogarsi sui motivi di questa volontà di conoscenza di tantissime lingue straniere. La citazione del Barbiera offre una spiegazione come reazione all'elaborazione dei gravi lutti familiari del Cannizzaro. Viaggiare per l'Europa e carteggiare con il mondo. Ma a ben vedere la vicenda biografica del poeta messinese è molto simile a quella De Gubernatis. Entrambi sono sposati a donne straniere, entrambi hanno subito il fascino dell'internazionalismo mazziniano e bakuniano ed entrambi sono aperti verso una cultura mitteleuropea ed addirittura orientale. Ma si può continuare e dire che entrambi non hanno steccati disciplinari o nazionali. Entrambi ci hanno lasciati notevolissimi carteggi. Si direbbe quasi che la loro importanza non sia nella qualità della produzione letteraria

[9] Raffaello Barbiera, *Mondo sereno: schizzi letterari e biografici*, Cesena, Ettore Gargano, 1883. Sull'A, si veda la voce in *Dizionario Biografico degli Italiani*. Sul Cannizzaro si veda pure la voce nello stesso dizionario con ulteriore bibliografia, anche se il curatore della voce ignora il citato Barbieri.

ma nella quantità dei rapporti intrecciati con mezzo mondo. Corrispondenti a cui dava notizie letterarie e culturali ma anche sue opere edite ed inedite. Quando avviene il terribile e tragico sisma di Messina del 28 dicembre 1908 un intellettuale danese come Georg Brandeis, critico letterario e filosofo di prim'ordine scrive in una sua lettera ad un conoscente, lo rimpiangerà credendolo morto: «sono sicuro che il mio vecchio amico, il poeta Tommaso Cannizzaro, sia sepolto sotto le macerie di Messina, mi voleva così bene che ho non solo i suoi libri ma anche i suoi manoscritti»[10]. Cannizzaro fu anche autore della prima versione in lingua siciliana della *Divina Commedia*. Nel suo volume *Fiori d'oltralpe* (Messina, 1893 alle pagine 317 e 318 figura la versione in questione), oltre a traduzioni dal francese, inglese, tedesco, spagnolo, portoghese, danese, svedese, ungherese, ceco, rumeno. La versione della poesia di Alecsandri da parte di Cannizzaro era però già apparsa sulla rivista fiorentina del De Gubernatis del 5 marzo 1882 *Cordelia* a p. 144 (foto 5). Qualche mese dopo (aprile-maggio 1882) Vasile Alecsandri visita personalmente Montpellier e altri centri sella Provenza. Ovunque, la sua accoglienza fu altrettanto festosa, mostrando la stessa esuberanza meridionale delle feste ricevute a Bucarest e Iasi. L'episodio più significativo di questa spedizione trionfale sembra essere stato il pellegrinaggio obbligatorio a Maillane, residenza di Mistral.

«Cher Monsieur et Confrerè». 9 nuovi documenti cartacei di Vasile Alecsandri

La versione della poesia di Alecsandri da parte di Cannizzaro e il relativo invio a Mircești fu occasione di un rapporto epistolare con nove documenti cartacei inediti di Vasile Alecsandri, oggi custodito nel corposo fondo Cannizzaro della Biblioteca Comunale di Messina, proprio intitolata al poeta messinese, che qui presentiamo[11].

Nella prima lettera, datata *Mircești 15/07 1880* (foto 6) che qui traduciamo e sintetizziamo Alecsandri scrive al Cannizzaro «Caro signore e fratello / Ho ricevuto con gioia il primo volume delle tue splendide poesie *"In solitude Carmina"*, così come la tua meravigliosa lettera del 21 giugno[12]. Ti prego di accettare i miei ringraziamenti, per le strofe che mi hai fatto l'onore di indirizzarmi e per tutto ciò che la tua lettera contiene e mi è stata molto gradita. Sebbene non comprenda sufficientemente la lingua italiana, mi piace leggere una serie di armonie consonantiche, ricche di immagini poetiche e che, tra gli altri meriti, possiedono quello di essere facilmente comprensibili». Alecsandri prosegue scrivendo di apprezzare nella poesia del Cannizzaro, il *suono dolce del tuo bel canto siciliano*, ricordandomi *del mio soggiorno in Sicilia*. Inoltre il poeta romeno lo ringrazia dell'onore fattogli di aver tradotto il mio *canto de la razza*

[10] Cf. Henrik Pontoppidan.dk https://henrikpontoppidan.dk. Georg Brandes til Henri Nathansen 31. dec 1908. Per il Cannizzaro poliglotta una importante informazione sulla formazione educativa e linguistica della famiglia e delle sorelle (che sapevano parlare anche francese ed inglese) ci viene dal libretto *In morte di Lucrezia Paviglianiti nata Cannizzaro* 1868, p. 8 n. Altre informazioni sulla famiglia d'origine e quella di Tommaso sono (anche per le date dei lutti) in Jean-Paul De Nola, *Paul Bourget à Palerme et d'autres pages de littérature française et comparée avec quatorze lettres (la plupart inédites) de Paul Bourget*, Paris, A.C. Nizet, 1979. Questo A. è particolarmente critico relativamente al valore scientifico delle traduzioni francesi del Cannizzaro.

[11] Nè il *Catalogul corespondenței lui Vasile Alecsandri* (vedere indice dei nomi) né altri testi romeni o italiani hanno pubblicato questi 9 documenti a mia conoscenza. Non si conosce invece né l'esistenza né l'ubicazione delle lettere o cartoline inviate dal Cannizzaro al poeta romeno.

[12] Cf. Messina, Biblioteca Comunale, Raccoglitore 24, con 9 unità presenti. La prima lettera consta di 2 carte. Sono scritte le prime 3 facciate. Questa lettera ha la busta mancante di una parte dove era il francobollo (vedi foto). C'è un timbro ("8? Aug.). Manoscritto l'indirizzo: "Monsieur Tommaso Cannizzaro / Tip, Via S. Martino, n.11 / Messina". Sul retro della busta presente un timbro ("Dist, 3 ? Jasi").

latuna. La lettera si chiude con un'osservazione fatta proprio su questa traduzione. *Voi mi accordate il diritto di presentare un osservazione su vostra traduz dta la franchezza tra fratelli e aggiungere e preferire la frase: io metterei* argilla *a* creatura *una immagine piu appropriata alla grandezza della razza latina.* Giudicandole *magnifiche strofe* quelle del Cannizzaro, Alecsandri lo invita a inviargli *un vostro lavoro annunciato e gradisca sentimenti e affetti di molta considerazione.* Chiude la lettera la firma, V. Alecsandri.

Riassumendo la lettera 4 sono i punti interessanti:

1. ricezione del primo volume di poesie del Cannizzaro, *Nuovi albori: 1874-1876; Esperidi: 1863-1876* stampato a Messina: tip. via S. Martino n. 11, 1876 (composto di XXIV, 694 p.; 19 cm). E' il primo volume dell'opera due volume titolato come scrive l'Alecsandri nella lettera: *In solitudine: carmina. Il secondo* volume uscirà proprio nel 1880;

2. ricordo del poeta rumeno di un viaggio in Sicilia. Sembrerebbe quello fatto nel 1847 a Palermo con Bălcescu e l'innamorata ventitreenne Elena Negri: entrambi segnati da un destino fatale proprio a Palermo;

3. gradimento per la traduzione fatta dal Cannizzaro e inviatagli del celebre *Cântecul gintei latine,* pur con un'unica osservazione critica;

4. richiesta del volume annunciato dal Cannizzaro, cioè il 2 volume dell'opera indicata nella lettera.

Il secondo, terzo e quarto documento dell'Alecsandri spediti al Cannizzaro sono tre biglietti da visita (vedi foto relative) con alcune frasi di circostanza cadenzati annualmente nel 1881, 1882 e 1883. Il quinto documento invece è a riscontro di altri invii di libri del Cannizzaro e precisamente: "Me remercient fraternalii à l'harmoniuse poete / de : in Solitudine Carmina, pour suo aimable / envoi de Epine et rose et de Cianfrusaglie .. / Bientot je lui enverrai, en retorn, me nouvelle/ piece : La Fontaine de Blandusie. Salut amical / V. Alecsandri / Mircesti 16 mai. 1884"

Il sesto, settimo, ottavo e nono documento sono 4 biglietti da visita non datati con la significativa scritta sotto il nome del poeta rumeno, "Envoye Extraordinaire et, Ministre Plenipotentiarie / de S. M. Le Roy Roumanie"[13].

[13] Cf. Messina, Biblioteca Comunale, Raccoglitore 24, con 9 unità presenti. L'unità 2 è un biglietto da visita "V. Alecsandri / felicititans affectuos / Mircesti Romanie 1881". Sotto il nome a stampa le due scritte sono manoscritte. Presente busta manca della parte dove era francobollo. Manoscritto l'indirizzo: "Monsieur Tommaso Cannizzaro / Strada Rovere 58 / Messine Sicile". Sul retro della busta 2 timbri: uno con "MESSINA e data illegibile e l'altro "3 A. Dist. 19 GEN". L'unità 3 è un biglietto da visita "V. ALECSANDRI". Presente busta manca della parte dove era francobollo. Segnato ms. indirizzo: "Monsieur Tommaso Cannizzaro / Messine / Sicile".
In alto timbro circolare "JASSY 13 JAN 82". Sul retro della busta 2 timbri: uno illeggibile e l'altro timbro circolare "JASSY 14 JAN 82". L'unità 4 è un biglietto da visita "V. Alecsandri" presente busta manca della parte dove era francobollo. "Monsieur Tommaso Cannizzaro / Strada Rovere 58 / Messine Italie". Sul retro della busta 2 timbri illeggibile si scorge solo un "83". L'unità 5 è un cartoncino con frasi manoscritte. Presente busta manca della parte dove era francobollo. Indirizzo: "A l'autour de Cianfrusaglie / Tipografia Via della Rovere 58 / Messine Sicile" sul margine inscritto in un rettangolino c'è scritto "Via Varcirova – Hongrie". Sul retro della busta 3 timbri si scorge un "BOLOGNA 19 MAG 84", "MESSINA 21.5. 84" e "3 DIST 21 MAG 84". Specifichiamo i titoli dei libri citati: *Cianfrusaglie: versi editi ed inediti per l'autore dei versi: in solitudine* / Cannizzaro Tommaso! Messina: Tip. via Della Rovere n. 58, 1884; *Epines et roses: pages entre-melees de la jeunesse et de l'age mur par un sicilien: 1857-1884* / \Cannizzaro Tommaso! Messine: Typographie rue Rovere, 1884. Sull'opera che l'Alecsandri intende inviare al Cannizzaro si veda Vasile Tomescu, *Musica daco-romana 1982* Vol. 2 p. 339 e N. I. Apostolescu, *L'influence des romantiques français sur la poésie roumaine*, 1909, p. 316: Alecsandri met en scène le sujet suivant: Horace rencontre un jour près de la Fontaine Blandusie une esclave de.
L'unità 6 è un biglietto da visita a stampa "V. Alecsandri / Envoye Extraordinaire et, Ministre Plenipotentiarie / de S. M. Le Roy Roumanie"

ALE — 25 — ALE

l'Italia, esordì con una novella che s' intitolava per l'appunto: « La Fioraia di Firenze, » inserita nella Rivista: *La Dacia Letteraria*, fondata allora dal Kogalniceanu (1840). Nell' anno 1842, l'Alecsandri pubblicò parecchie poesie intitolate: « Baba Cloantza; Strunga; Doina; Hora; Groza; Andripopa; Gli Haiduc; Kraiul-Nou, ec.; » ed incominciò a raccogliere, assistito dal suo compianto giovine amico Alessandro Russo, morto nel 1855, le ballate popolari rumane, che pubblicò poi nel 1852. (Nel 1855 ne apparve una traduzione francese con prefazione dell' Ubicini.) Incaricato nel 1844, insieme col Kogalniceanu e col Negruzzi, di dirigere il Teatro di Jassi, egli vi fece rappresentare parecchie produzioni originali o tradotte dal francese, quali: « Giorgio di Sadagura; Jassi in carnovale; La Casa di pietra; Le nozze del villaggio; La signora Kiritza a Jassi; La signora Kiritza in provincia, ec., » le quali diedero principio al teatro rumano.

Nello stesso anno, egli fondò col Kogalniceanu e con Giovanni Ghica una nuova Rivista scientifica e letteraria sotto il titolo: *Progressul*, (Il Progresso), che, dopo nove mesi, fu soppressa. Allora l'Alecsandri intraprese un viaggio in Oriente; visitò Costantinopoli, Brussa, Atene, le Isole Jonie, rivide Venezia e rientrò in Moldavia con numerose poesie che formano ora la raccolta intitolata: « Lacrime e perle. » Compromesso ne' moti dell' aprile 1848, egli partì per Parigi, ove continuò a scrivere in difesa del proprio paese; nell' anno 1855 egli fondò la *Romania Letteraria*, che pur essa, al termine d'un anno, venne soppressa. Nel 1856, egli compose il suo famoso Canto nazionale intitolato: « L' ora dell'unione. » Nel 1857 egli sedette nei divani *ad hoc;* nel 1859 fu eletto Ministro degli esteri; dopo quel tempo sedette, più volte in Parlamento come deputato. Divenuto nel 1855 padrone de' suoi beni, per la morte del padre, diede la libertà a' suoi contadini che erano tenuti schiavi, e il suo esempio fu imitato da un migliaio di signori rumani, prima che la liberazione degli schiavi fosse decretata dal principe Gregorio Ghica. L' Alecsandri continua ora ad abitare nelle sue terre di Mircesci in Moldavia. Oltre le opere già citate dell' Alecsandri, si ricorda un volume d' articoli e poesie; un volume di « Dornele, » tradotte in francese da Voinescu; il « Lac de Balta alba, » pubblicato in francese nella Rivista di Federico Damé: *La Roumanie Contemporaine* (che si pubblicava a Parigi nel 1874) e altre raccoltine sotto i titoli: « Margaritarele; Pastelurile; Lacrimioarele; Legendele. » Nell' anno 1873, l'Alecsandri diede al Teatro nazionale un nuovo dramma in cinque atti in prosa: « Boierii si Ciocoii » (I nobili e la gente nuova), gran quadro di costumi che presenta lo stato della società rumana prima del 1856. È ancora dell' Alecsandri la « Grammatica rumana» pubblicata in francese a Parigi sotto lo pseudonimo di *E. Mircescu*. Nella guerra di Bulgaria, il bardo di Mircesci pubblicò parecchi canti, i quali furono già riuniti in un volume; nel marzo 1878, la Società delle Lingue romanze di Montpellier offriva all'Alecsandri il premio d'onore pel miglior canto scritto in lingua d'origine latina, e intitolato: « Il Canto della schiatta latina, » ove si rappresenta la schiatta latina come la regina del mondo, come una vergine divina affascinante, innanzi alla quale lo straniero s'inchina e s'inginocchia adorando. Essa cammina con una fierezza virginea, e spande sopra le sue tracce la luce

Versând lumina 'n urma ei!
(Versando luce sopra le sue tracce).

La schiatta latina personificata come una Beatrice è la vera Musa del poeta rumano. Alcuni puristi rimproverarono allo scrittore l'uso eccessivo di alcune parole d' origine slava introdotte nel rumano nel secolo XVI, ed usate ancora in alcune provincie della Romania, ma che, per non trovarsi ugualmente diffuse in tutte le parlate rumane, non riescono facilmente intelligibili all' universale, e nuocciono un poco alla popolarità in ogni modo grandissima delle sue poesie arieggianti felicemente la poesia popolare. Non meno grande è la popolarità delle commedie dell' Alecsandri. Sebbene per alcune il soggetto sia tolto dal Teatro francese, l' imitazione riuscì così felice, che i tipi sembravano studiati sul vivo nel paese stesso, al modo stesso che praticava Plauto, il quale con soggetti greci faceva commedie originali latine. L'Autore, invero, introdusse pure, in commedie imitate, personaggi di sua intiera creazione. L' ebreo polacco, il maestro greco, la vecchia civetta, il bellimbusto, il cantore della

Fig. 1. Voce biografica con ritratto di Vasile Alecsandri, nel primo volume del *Dizionario biografico degli scrittori contemporanei ornato di oltre 300 ritratti*, diretto da Angelo De Gubernatis, pubblicato a Firenze: coi tipi dei successor, Le Monnier, 1879, p. 25

La presente busta manca della parte dove era francobollo. Destinatario: "Monsieur Tommaso Cannizzaro / Messine Sicile" con timbro "Paris .. 3 JANV.. Sul retro della busta timbro illeggibile si scorge solo un "MESSINA". L'unità 7 è un biglietto da visita "V. Alecsandri / Mircesti Romanie"

Sotto il nome a stampa le due scritte sono manoscritte. Presente busta manca della parte dove era francobollo. Destinatario; "Monsieur Tommaso Cannizzaro / Via Rovere 58 / Messine Sicile"

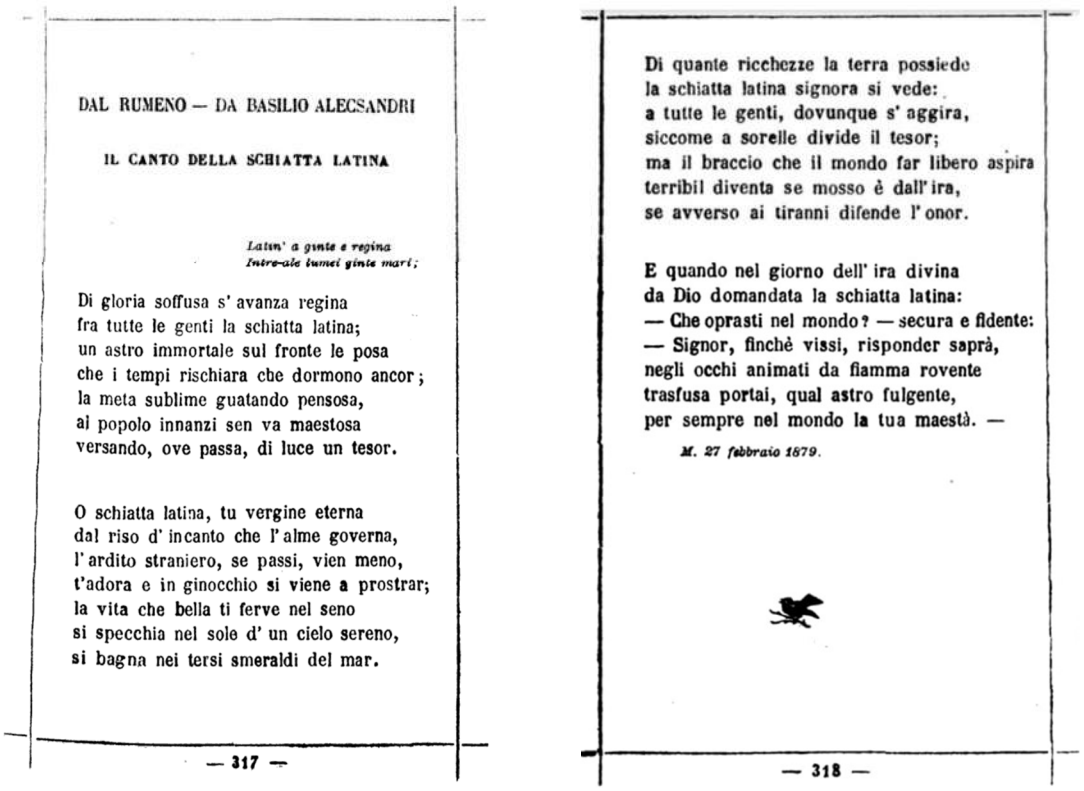
timbro illeggibile- Sul retro della busta 3 timbri illegibili. L'unità 8 è un biglietto da visita "V. Alecsandri". Sotto il nome a stampa due sigle manoscritte. Presente busta manca della parte dove era francobollo. Destinatario: "Monsieur Tommaso Cannizzaro / Via Rovere N. 58 / Messine Italie". Sul retro della busta timbro illegibile. L'unità 9 è un biglietto da visita a stampa "V. Alecsandri / Envoye Extraordinaire et, Ministre Plenipotentiarie / de S. M. Le Roy Roumanie". presente busta manca della parte dove era francobollo. Destinatario; "Monsieur Tommaso Cannizzaro / Messine Sicile", Sul retro della busta nessun timbro.

Fig. 2. Mircești, Casa Museo Alecsandri, interno

Fig. 3. Tommaso Canizzaro

DAL RUMENO — DA BASILIO ALECSANDRI

IL CANTO DELLA SCHIATTA LATINA

Latin' a ginte e regina
Intre-ale lumei ginte mari;

Di gloria soffusa s' avanza regina
fra tutte le genti la schiatta latina;
un astro immortale sul fronte le posa
che i tempi rischiara che dormono ancor;
la meta sublime guatando pensosa,
al popolo innanzi sen va maestosa
versando, ove passa, di luce un tesor.

O schiatta latina, tu vergine eterna
dal riso d' incanto che l' alme governa,
l' ardito straniero, se passi, vien meno,
t'adora e in ginocchio si viene a prostrar;
la vita che bella ti ferve nel seno
si specchia nel sole d' un cielo sereno,
si bagna nei tersi smeraldi del mar.

— 317 —

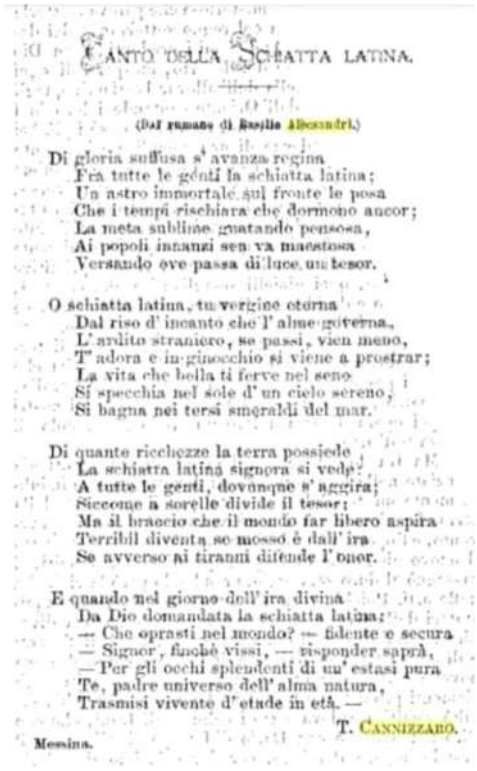
Di quante ricchezze la terra possiede
la schiatta latina signora si vede:
a tutte le genti, dovunque s' aggira,
siccome a sorelle divide il tesor;
ma il braccio che il mondo far libero aspira
terribil diventa se mosso è dall' ira,
se avverso ai tiranni difende l' onor.

E quando nel giorno dell' ira divina
da Dio domandata la schiatta latina:
— Che oprasti nel mondo? — secura e fidente:
— Signor, finchè vissi, risponder saprà,
negli occhi animati da fiamma rovente
trasfusa portai, qual astro fulgente,
per sempre nel mondo la tua maestà. —

M. 27 febbraio 1879.

— 318 —

Fig. 4. V. Alecsandri, *Il Canto della schiatta Latina*, traduzione italiana di T. Cannizzaro nel suo libro *Fiori d'oltralpe,* Messina, 1893, alle pagine 317 e 318

IL CANTO DELLA SCHIATTA LATINA.

(Dal rumeno di Basilio Alecsandri.)

Di gloria suffusa s' avanza regina
Fra tutte le genti la schiatta latina;
Un astro immortale sul fronte le posa
Che i tempi rischiara che dormono ancor;
La meta sublime guatando pensosa,
Ai popoli innanzi sen va maestosa
Versando ove passa di luce un tesor.

O schiatta latina, tu vergine eterna
Dal riso d' incanto che l' alme governa,
L' ardito straniero, se passi, vien meno,
T' adora e in ginocchio si viene a prostrar;
La vita che bella ti ferve nel seno
Si specchia nel sole d' un cielo sereno,
Si bagna nei tersi smeraldi del mar.

Di quante ricchezze la terra possiede
La schiatta latina signora si vede:
A tutte le genti, dovunque s' aggira;
Siccome a sorelle divide il tesor;
Ma il braccio che il mondo far libero aspira
Terribil diventa se mosso è dall' ira
Se avverso ai tiranni difende l' onor.

E quando nel giorno dell' ira divina
Da Dio domandata la schiatta latina:
— Che oprasti nel mondo? — fidente e secura
— Signor, finchè vissi, — risponder saprà,
— Per gli occhi splendenti di un' estasi pura
Te, padre universo dell' alma natura,
Trasmisi vivente d' etade in età. —

T. CANNIZZARO.

Messina.

Fig. 5. V. Alecsandri, *Il Canto della schiatta latina*, traduzione italiana di T. Cannizzaro nella rivista fiorentina *Cordelia*, del De Gubernatis del 5 marzo 1882, p. 144

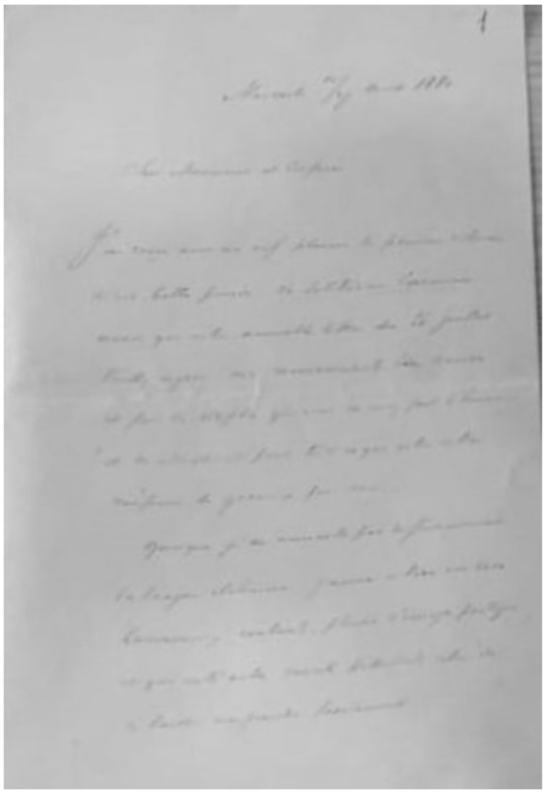

Fig. 6. V. Alecsandri, una lettera a T. Cannizzaro (Messina, Biblioteca Comunale, Raccoglitore 24, doc. 1)

Fig. 7. V. Alecsandrna scritto a T. Cannizzaro (Messina, Biblioteca Comunale, Raccoglitore 24, doc. 9)

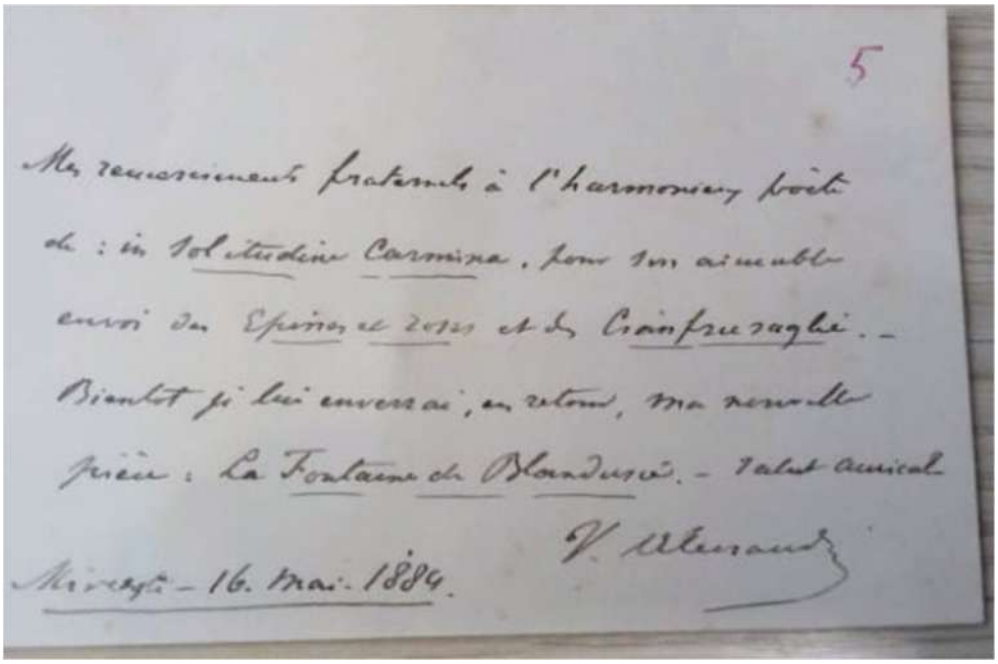

Fig. 8. V. Alecsandri scritto a T. Cannizzaro (Messina, Biblioteca Comunale, Raccoglitore 24, doc. 5)

doi: 10.66142/Crisia.2025.15

DIN ISTORIA PAROHIEI GRECO-CATOLICE GRUILUNG (A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX – LEA – PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI XX)

Ioan CIORBA*

FROM THE HISTORY OF THE GREEK CATHOLIC PARISH OF GRUILUNG (SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY – FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY)

ABSTRACT

This article aims to follow the history of the small Greek Catholic parish in the town of Gruilung over a period of almost 90 years. Based on important press articles and unpublished information extracted from various archival funds, we have concluded that a whole series of important events for the Greek Catholic faithful in the town and the surrounding region took place there.

Even though they changed often, the priests in this parish proved to be good administrators and orators. Thanks to their efforts, Greek Catholicism spread (especially in the first half of the 20th century) to other towns, a fact that will bring them numerous accusations from representatives of the Orthodox Diocese of Oradea.

The beautiful evolution of this community was seriously disrupted by the outbreak of World War II and, subsequently, by the installation of the communist regime. Under pressure from the new authorities, the population was forced to convert to Orthodoxy, and some of the priests who worked here were sentenced to long periods of detention

Keywords: Gruilung, Greek Catholic, parish, priests, Episcopate.

Situată la 28 km sud-est de Oradea, localitatea Gruilung aparține din punct de vedere administrativ de comuna Lăzăreni. Ea a făcut parte, de-a lungul intervalului de timp pe care ni l-am asumat în prezentele pagini, din categoria sutelor de așezări din arealul bihorean care și-au dus existența în cadre ordinare, având o istorie liniară și repetitivă, fapt pentru care a intrat mai puțin în atenția creatorilor de memorie istorică. În condițiile în care aici – conform mărturiilor documentare avute la îndemână – nu a existat o unitate de învățământ până în anul 1927, principala instituție care și-a asumat rolul de a contribui la educarea populației, combaterea viciilor (mărturiile documentare consemnează că în cadrul comunității erau des întâlnite mai cu seamă violența fizică și verbală, alcoolismul și concubinajul) și civilizarea moravurilor a fost Biserica. La început de credință ortodoxă, marea majoritate a sătenilor au îmbrățișat începând cu primăvara anului 1860 greco-catolicismul, situația menținându-se pe aceste coordonate până în primii ani de după încheierea celui de-Al Doilea Război Mondial.

Modificarea structurii confesionale a Gruilungului a avut loc într-un context complex, cu grijă și eficiență valorificat de către episcopul Vasile Erdeli pentru consolidarea pozițiilor Bisericii

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal / Universitatea din Oradea, Centrul de Studii Interdisciplinare; e-mail: ciorbaionut@yahoo.com.

Române Unite cu Roma în părțile apusene ale spațiului românesc. Alături de mai buna echipare și dotarea cu cele necesare a instituțiilor de învățământ teologic din arealul aflat sub jurisdicția sa, a efectuat și numeroase vizitațiuni canonice, ușurându-i efortul de înțelegere a realităților din teren, precum și pe cel de transformare a enoriașilor în credincioși sinceri, smeriți în raporturile cu divinitatea și bunii cetățeni.

Un rol important în aplicarea și dezvoltarea acestei strategii a fost alocat creșterii numărului de suflete, obiectiv care a reclamat din partea diriguitorilor destinelor greco-catolicismului mult tact și implicare. Efortul reclamat însă de atingerea acestui obiectiv se va vedea în multe cazuri răsplătit, scenariul trecerii gruilunganilor la greco-catolicism repetându-se exact în aceeași perioadă în cadrul altor localități bihorene (Bălnaca, Beznea, Cihei, Ciocaia, Dicănești, Dobricionești, Drăgești etc.) ori din Banat[1].

Nu avem până în prezent decât o singură mărturie în legătură cu motivul principal pentru care locuitorii din Gruilung au decis părăsirea ortodoxismului și îmbrățișarea greco-catolicismului și ea i se datorează învățătorului de aici, Ioan Lile, autorul unei monografii (rămasă sub formă de manuscris) a localității, întocmită în cursul anului 1941, la care vom face și noi referiri de mai multe ori în cursul prezentelor rânduri. Potrivit consemnării sale, „Satul a trecut la unire ca și celelalte sate fiind amăgit cu bani și să nu plătească bir la preotul ortodox, după spusele oamenilor”[2]. În condițiile în care autorul se va arăta impresionat de caracterul și activitatea bisericească și administrativă a unor slujitori ai bisericii greco-catolice din localitate, precum Ioan Gârleanu, Gheorghe Ignat, Ioan Ladan sau Gheorghe Vamoșiu (întâlnit uneori și în varianta Vameșiu), credem că nu poate fi acuzat de nesinceritate sau de partizanat ortodox și, prin urmare, putem reține acest argument, mai cu seamă că el s-a bazat mărturiile locuitorilor satului. Putem adăuga aici faptul că el a fost invocat și anterior în repetare rânduri de către tabăra ortodoxă, evident nemulțumită de hemoragiile confesionale care o făcuseră să piardă și anterior mai multe suflete. Cu certitudine însă acesta nu a fost singurul, celelalte trebuind căutate în buna activitate a celor responsabili cu convingerea locuitorilor să facă acest pas (în acest sens remarcându-se preotul Alexandru Farkas)[3] ori în perspectivele mai generoase pe care aceștia și le imaginau în urma integrării rapide și depline în rândul comunității greco-catolice.

Ultimul preot ortodox al localității, respectiv Dimitrie Mangra a fost localnic și va activa în intervalul 1853 – 25 mai 1860, după schimbarea geografiei confesionale a localității el continuându-și activitatea în Lupoaia. Lista slujitorilor greco-catolici a fost deschisă de Ilie Darabant, cu o activitate întinsă pe parcursul intervalului 15 iunie 1860 – decembrie 1874. Cercetări recente în legătură cu acesta au scos la iveală câteva date biografice importante, de reținut fiind îndeosebi faptul că inclusiv el s-a integrat corpului sacerdotal al Bisericii greco-catolice după ce absolvise Institutul Teologic Ortodox din Arad și a fost hirotonit ca preot pentru comunitatea ortodoxă din Dicănești (unde acesta s-a și născut în anul 1822 și va fi înmormântat

[1] Iacob Radu, *Istoria diecezei române-unite a Orăzii-Mari, scrisă cu prilejul aniversării de 150 de ani dela înființarea aceleia, 1777-1927*, Oradea, 1932, p. 113.

[2] Serviciul Județean Bihor al Arhivelor Naționale (în continuare: SJBhAN), *Fond Prefectura județului Bihor* (monografii), dos. nr. 46, f. 64.

[3] În dreptul acestuia se va putea contabiliza o excelentă activitate de prozelitism, vizibilă, de pildă, în cazul localității Drăgești, integral trecută la unire în 1856, sau Vintere și Dumbrăvița Mică, unde va readuce la greco-catolicism o parte din cei care părăsiseră această confesiune în 1848. Iudita Căluşer, *Episcopia greco-catolică de Oradea*, Oradea, 2000, p. 183.

spre finalul anului 1898), fiind introdus în funcție de către episcopul Gherasim Raț[4]. I-au urmat Iuliu Vlas (preot în intervalul ianuarie 1875 – august 1882), Simion Milian (administrator din februarie 1883 până în octombrie 1884), Teodor Moza (1 noiembrie 1884 – iunie 1904, absolvent și el al Facultății de Teologie Ortodoxă din Arad), Teodor Dringău (august 1904 – noiembrie 1910; alături de funcția sacerdotală și-o va asuma pentru un timp și pe cea educativă), Iuliu Pataky (administrator din noiembrie 1910 până în martie 1911), Ioan Ghenț (paroh local în debutul anului 1911 după care parohia a rămas vacantă, fiind administrată de Papp Ioan, preot în Dicănești; în intervalul iulie 1918-1919 acesta din urmă va deveni paroh local în Gruilung, postul rămânând ulterior iarăși vacant și administrat de preotul Ioan Ghenț, ajuns între timp slujitor bisericesc în Drăgești), Petru Iancic (preot în intervalul 1 noiembrie 1919 – 26 septembrie 1920), Eugen G(h)ent (decembrie 1920 – decembrie 1922), Gheorghe Marta (martie 1923 – august 1923), Cornel Marian (administrator intermediar între 31 decembrie 1923 – martie 1924); Romul Mihalcea (administrator parohial martie-octombrie 1924); Traian Tamaș (administrator ianuarie-iunie 1925), Cornel Marian (suplinitor din Vintere – 1925), Simion Iscan (administrator din Drăgești – 1927), Petru Vancu (aprilie 1927 – mai 1929), Ioan Gârleanu (octombrie 1929 – iulie 1931), Gheorghe Ignat (Iulie 1931 – februarie 1932), Ioan Ladan (februarie 1932 – septembrie 1940), Gheorghe (Ghiță) Vamoșiu (din 1940)[5].

O primă și rapidă concluzie care se degajă cu ușurință din inventarierea intervalelor în care toți cei enumerați mai sus și-au exercitat funcția în cadrul acestui oficiu parohial indică mai cu seamă cadența accentuată a acestora (uneori mărginită la intervale de doar câteva luni), precum și faptul că în destule situații grija sufletelor a trebuit încredințată unor preoți din alte sate. Instabilitatea de la nivelul parohiei Gruilung trebuie pusă în ecuație (și) cu situația eco-demografică a localității (populație săracă, relativ izolată de alte comunități și puțin numeroasă, trăind mai ales din activități agricole și forestiere), dar și în imposibilitatea Episcopiei Greco-Catolice de Oradea de a asigura preoți pentru toate parohiile din cuprinsul său, în pofida încercărilor repetate de a acoperi acest neajuns. Acceptarea unor slujitori bisericești formați în medii ortodoxe și abia mai apoi convertiți este, credem noi, o bună dovadă în acest sens. Se cuvine precizat tot în acest loc și că pentru unii dintre acești slujitori bisericești activitatea desfășurată în Gruilung a reprezentat o etapă pregătitoare pentru accederea la funcții mult mai importante (Cornel Marian va deveni, de pildă, protopop al Holodului în primii ani ai celui de-Al Doilea Război Mondial) sau pentru consolidarea rolului de promovator cu o largă recunoaștere a intereselor greco-catolicismului (cazul lui Ioan Gârleanu, vezi mai jos).

Având hramul Sfântului Nicolae, biserica greco-catolică din Gruilung[6] se va dezvolta într-un ritm rapid, indiferent dacă ne raportăm la totalul locuitorilor satului sau la dinamica generală a populației greco-catolice din regiunea centrală a Bihorului. În anul 1867 numărul credincioșilor

[4] Ierom. Gabriel-Florian (Grigore) Borzoș, *Preoții Eparhiei Greco-Catolice de Oradea și familiile lor, în documente arhivistice. I Preoți hirotonisiți (1723-1873)*, Oradea, 2022, p. 268.

[5] SJBhAN, *Fond Prefectura județului Bihor* (monografii), dos. nr. 46, f. 64v-66v.

[6] În bine cunoscuta sa lucrare dedicată comitatului Bihor, Borovszki Samu precizează că biserica din localitate a fost construită în anul 1860 (Borovszki Samu, *Bihar vármegye és Nagyvárad*, Budapest, 1901, p. 92). Având în vedere faptul că trecerea populației la greco-catolicism a fost aproape totală, e de presupus mai degrabă că cea veche, ortodoxă, a fost transformată în greco-catolică. Pe de altă parte, ținând cont de faptul că mult timp lăcașul de cult va apărea consemnat documentar ca fiind construită din lemn, nu ar fi exclus ca într-adevăr în acel an să se fi ridicat o biserică nouă, lucru absolut posibil în condițiile existenței unor mari suprafețe forestiere în apropierea localității, fapt în măsură să scutească comunitatea de contribuții bănești semnificative.

a ajuns la 252 de suflete, de parohia din Gruilung aparținând în calitate de filii și localitățile Cărănzel, Cărăndeni, Calea Mare, Lăzăreni și Miheleu[7] (această stare de lucruri va continua să se manifeste și în primi ani ai secolului următor)[8]. Populația satului a ajuns să totalizeze, în anul 1880, 238 de suflete, numărul celor de confesiune greco-catolică fiind covârșitor (228 de persoane), ortodocși declarându-se doar 8 persoane, iar două erau de religie izraelită[9]; în 1900 raportul favorabil populației greco-catolice se va accentua și mai mult, aceasta ajungând să numere 252 de suflete dintr-un total de 254 de locuitori[10], pentru ca în 1910 numărul lor să ajungă la 276 de suflete (adăugându-li-se 5 izraeliți)[11]; populația satului va crește apoi într-un procent însemnat, ajungând în 1930 la un total de 474 de persoane, din care 309 erau greco-catolici, 134 baptiști, 29 ortodocși, o persoană era de religie mozaică, iar o alta a fost înregistrată la categoria „Alte religii și secte"[12]. Credem că creșterea la fel de spectaculoasă a numărului de baptiști poate fi pusă și ea în legătură cu instabilitatea de la nivelul conducerii oficiului parohial greco-catolic, ea evidențiind încă o dată lunga perioadă de căutare reclamată de această nouă comunitate. La finele anului 1931 numărul greco-catolicilor a ajuns la 347 de suflete[13], scăzând la capătul anului 1932 la 311 suflete[14] și la 293 în anul 1933 (scădere imputată însă dinamicii demografice, respectiv deceselor și emigrărilor)[15]. În sfârșit, la cumpăna anilor 1941/1942 populația satului va ajunge la un total de 527 de suflete, din care greco-catolici s-au declarat 362 de persoane, 40 de confesiune ortodoxă, iar 125 au fost încadrați la categoria „alții"[16].

Un rol foarte important în consolidarea pozițiilor greco-catolicismului nu doar în Gruilung ci și în alte așezări din vecinătate, ba chiar și din toată partea centrală și sudică a Bihorului, va reveni cu începere din a doua parte a anului 1929 călugărilor franciscani, recunoscuți pentru zelul arătat pe tărâmul apostolatului, temeinic ancorat într-o conduită exemplară și o accentuată renunțare la sine. La solicitarea episcopului Valeriu Traian Frențiu, în localitatea Drăgești au sosit doi reprezentanți ai acestui ordin (aparținând Fraților Minori ai Conventului din Provincia Sf. Iosif din Moldova), instalarea lor făcându-se la data de 20 octombrie în prezența protopopului de Beiuș. Celui dintâi, Dominic Niculăeș, doctor în filozofie, îi va fi încredințată comunitatea din

[7] *Monografia comunei Lăzăreni*, coord.: Gabriel Moisa, Oradea, 2007, p. 183-184.

[8] *Schematismus venenerabilis cleri Magno-Varadiensis graeci ritus catholicorum ad annum Jesu Christi 1909,* Oradea, 1909, p. 148.

[9] *Magyar-zsidó szemle*. Szerkesztik Bacher Vilmos és Bánóczi József, Budapesta, 1884, vol. I, p. 450; *Erdély településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása (1850-1941)*, Budapesta, 1991, p, 51; *Recensământul din 1880. Transilvania*, coord.: Traian Rotariu, Maria Semenic, Cluj-Napoca, 1997, p. 68-69.

[10] *Recensământul din 1900. Transilvania*, coord.: Traian Rotariu, Maria Semenic, Mezei Elemer, Cluj-Napoca, 1999, p. 138-139.

[11] *Recensământul din 1910. Transilvania*, coord.: Traian Rotariu, Maria Semenic, Mezei Elemer, Cluj-Napoca, 1999, p. 128-131. Între datele oferite de recensăminte și cele cuprinse în Sematismele Episcopiei Greco-Catolice de Oradea există mici diferențe. Astfel, în Sematismul pe anul 1900 localitatea este menționată doar cu greco-catolici (259 de suflete), în timp ce în anul 1909 sunt pomeniți 242 de greco-catolici, 47 de ortodocși și 5 izraeliti. *Schematismus historicus venenerabilis cleri diocensis Magno-Varadiensis graeci ritus catholicorum pro anni jubilari 1900 arestaurata Sancta Unione anno 200*, Oradea, 1900, p. 207; *Schematismus venenerabilis cleri Magno-Varadiensis graeci ritus catholicorum ad annum Jesu Christi 1909*, Oradea, 1909, p. 148.

[12] *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*, publicat de Dr. Sabin Manuilă, vol. II, *Neam, Limbă maternă, Religie*, București, 1938, p. 552.

[13] SJBhAN, Fond Protopopiat greco-catolic Beiuș, dos. nr. 113, f. 48.

[14] *Ibidem*, dos. nr. 114, f. 14.

[15] *Ibidem*, dos. nr. 117, f. 219.

[16] Idem, *Fond Primăria Lăzăreni*, dos. nr. 15, f. 193.

Drăgești, în timp ce însoțitorului său, Ioan Gârleanu[17], îi va reveni păstorirea sufletelor credincioșilor din Gruilung și Dicănești.

La foarte puțin timp după instalare cei doi sunt consemnați ca organizând (la 24 noiembrie 1929) Jubileul papei Pius al XI-lea, evenimentul constituindu-se într-un excelent prilej de reculegere și reconfortare mentală pentru credincioși, la această atmosferă contribuind din plin și seria de predici bine alcătuite și prezentate acestora cu câteva zile în avans, astfel încât „mulți s-au apropiat de sfintele Taine și au împlinit condițiunile cerute pentru dobândirea Indulgenței depline acordate de Sf. Părinte cu această ocazie". S-au mărturisit și cuminecat cu acest prilej un număr de aproximativ 160 de persoane din care circa 40 erau din Gruilung[18].

De altfel, decizia conducerii Episcopiei Greco-Catolice de Oradea se va dovedi inspirată, activitatea comună a acestora cumulând o serie de reușite, importanța lor depășind necesitățile micilor lor parohii, dovedindu-se, în schimb, utile întregii spiritualități greco-catolice bihorene. Ne putem rezuma, spre exemplificare, să amintim de faptul că biserica parohiei din Drăgești va deveni loc de pelerinaj, atrăgând mii de pelerini (până în 1948) în prima duminică de după data de 13 iunie (când în calendarul greco-catolic este sărbătorit Sfântul Anton din Padova, cel sub a cărui hram funcționa acest edificiu)[19]. Deși scurtă, șederea lui Ioan Gârleanu își va pune pecetea în mod decisiv pe destinul credincioșilor gruilungani, mai multe mărturii contemporane reținând în legătură cu el o intensă activitate lucrativă („Munca îl caracterizează în toate domeniile", consemna Ioan Lile. „Prin muncă și cole(c)te a ridicat actuala biserică din Gruilung de cărămidă. Biserica are hramul Preacuratei Născătoare"), cu efecte vizibile deopotrivă în plan administrativ și pe tărâm pastoral. Expresivă în acest sens rămâne și mărturia dascălului din Lăzăreni Ion Bradu de la finalul anului 1946, calitățile sale de bun teolog fiind dublate, în opinia acestuia, de numeroase altele din sfera altruismului[20].

Ridicarea de către el a unei noi biserici pentru această comunitate (de altfel se va remarca la acest capitol și în cazul localității învecinate Calea Mare, unde pentru noii trecuți la greco-catolicism va ridica după 1931 o biserică nouă) va rămâne adânc întipărită în memoria colectivă a sătenilor din Gruilung, acest gest răspunzând unei nevoi pe care aceștia o reclamau deja de mult timp. Starea primului edificiu religios a început să se deterioreze rapid, în jurul anului 1888 ea fiind supusă unor ample lucrări de reparații. Deși utile, acestea nu au putut stopa decât parțial degradarea sa, impunând-se tot mai accentuat zidirea unui lăcaș nou.

Două protocoale întocmite cu prilejul unor vizitațiuni canonice din primii ani ai secolului XX, mai exact din 1909[21], respectiv 1911[22], consemnează și ele faptul că în ambele momente biserica a fost găsită ca aflându-se într-o „stare rea". E drept că interiorul ei era păstrat curat și că era prevăzută cu vase și ornate sacre. În schimb, terenul din vecinătatea ei fusese găsit curat în

[17] Ioan M. Gârleanu (numele lui apare în multe surse și sub forma Gărleanu, iar prenumele în varianta Ion) s-a născut la Butea (Iași), într-o comunitate în care și în prezent există un mare număr de romano-catolici. La vârsta de 20 de ani a intrat în Ordinul Fraților Minori Conventuali și la Seminariul de la Hălăucești (Iași), după care va studia filosofia și teologia la Roma. În 1922 va fi hirotonit preot. A fost un prolific și apreciat autor de poezii religioase. Sursele documentare îl surprind desfășurând o bogată activitate pentru cauza greco-catolicismului (predici, conferințe). A murit la data de 15 martie 1944 la Săbăoani (Neamț). *Ion M. Gărleanu, Poezii și comentarii*, vol. I, *Poezii*, ediție îngrijită de fr. Iosif Bisoc, Roman, 2003, p. 10.

[18] *Vestitorul*, nr. 23-34, 1929, p. 14.

[19] *Unirea*, nr. 23, din 6 iunie 1936, p. 4.

[20] *Monografia comunei Lăzăreni*, p. 185-186.

[21] SJBhAN, *Fond Episcopia Greco-Catolică de Oradea*, dos. nr. 28, f. 50-51.

[22] *Ibidem*, f. 143-144.

primul an din cele două momente anterior amintite și „puțin curat" în cel secund, fapt care trebuie pus și el în relație cu perioada de instabilitate de la nivelul acestui oficiu parohial, rămasă vacantă în exact acest interval, destinele comunității fiind încredințate preoților din Drăgești și Dicănești. Se preciza și că pentru slujitorii bisericești exista o casă parohială (cu o lungime de 12 m și o lățime de 5 m, acoperită cu șindrilă), construită în anul 1888 din material lemnos, având trei încăperi, o bucătărie („culină") și o cămară.

În lipsa unor alte intervenții hotărâtoare asupra structurii sale, biserica din localitate a continuat să se degradeze, trebuind dărâmată în anul 1918, operațiunea desfășurându-se astfel încât o parte a materialului să poată fi refolosit (parțial el va fi vândut în jurul anului 1930 contra sumei de 600 de lei). La o accentuată degradare va fi supusă și casa parohială, comunitatea luând decizia vinderii ei în vara anului 1920, banii obținuți urmând a fi folosiți și ei pentru ridicarea noii biserici. Răstimpul lung (12 ani) în care credincioșii au rămas fără edificiu religios nu a însemnat doar privarea acestora de un spațiu sacru în care să se poată închina, mulțumi divinității pentru ajutor sau adresa rugăminți în momentele dificile din viața individuală sau colectivă, ci și o consistentă lovitură pentru blocul greco-catolic de aici, materializată prin îmbrățișarea de către peste o sută de persoane a confesiunii baptiste. Serviciile religioase au fost ținute în acest interval într-o cameră, modestă ca dimensiuni, închiriată de la localnicul Iosif Hoduț contra unei sume de 500 lei pe an (pentru inventarul bisericesc din acest moment, vezi Anexa).

Ridicarea unei noi biserici (care va fi așezată sub hramul „Nașterea Preacuratei Vergure Maria") s-a făcut exact la un an de la sosirea lui Gârleanu în localitate și ea a reclamat un efort financiar și material consistent și o bună colaborare cu forul episcopal orădean, autoritățile județene și locale, locuitorii satului, diverșii filantropi etc., relaționarea dintre toate părțile implicate fiind cu multă pricepere mediată de către acesta. Potrivit unui articol apărut în *Vestitorul*[23] la începutul lunii noiembrie a anului 1930, însuși Sfântul Scaun a contribuit pentru acest proiect cu suma de 5000 de lire italiene (echivalentul sumei de 43 000 de lei). Diverse ajutoare au venit apoi din partea episcopului Valeriu Traian Frențiu (15 000 kg var, 12 vagoane de piatră, 16 000 cărămizi și material lemnos); acoperișul (în valoare de 30 000) de lei a fost suportat de localnici, contribuția acestora fiind întregită de numeroase cărăușii; autoritățile locale au pus de asemenea la dispoziție lemn de construcție și o sumă provenită din comercializarea a 200 metri de lemn pentru foc[24]; importante prin cuantumul lor au fost și sumele provenite din apelurile lansate de Gârleanu: 17 000 de lei de la credincioșii din Beiuș, 15 000 de lei de la cei din Lugoj, 6400 de lei de la o călugăriță română care activa în Alexandria (Egipt), 5000 de lei de la autoritățile județene etc., ele vădind încă o dată dedicarea sa totală pentru finalizarea cu succes a acestui demers; nu trebuie omisă, desigur, nici contribuția profesorului Ioan Bușiția din Beiuș, care a pictat iconostasul, donând în plus și o serie de icoane.

Ceremonia de sfințire a bisericii a avut loc în duminica zile de 19 octombrie 1930 și credem că prin amploare, prin pregătirile făcute pentru buna ei desfășurare și, mai cu seamă, prin prezența a numeroase fețe bisericești și ai unor oficiali importanți (între aceștia regăsindu-se și prefectul Bihorului, dr. Petru Popoviciu, sau deputatul țărănist D. Popescu-Ceica) a fost cel mai

[23] *Vestitorul*, nr. 21, 1 noiembrie 1930, p. 4.

[24] Demersurile sale vor avea însă ca efect imediat ostilizarea și mai accentuată a taberei ortodoxe, dar și a celei baptiste, cea din urmă publicând în „Lumina" o presupusă adresă întocmită de către el și adresata Prefecturii prin care-i solicita să nu-și dea concursul pentru dezvoltarea comunității din Gruilung. Se pare că, potrivit deciziilor autorităților comunale din Gruilung și Lăzăreni, din vinderea celor 200 metri cubi de lemn a 5-a parte trebuia cedată tocmai comunității baptiste. *Lumina*, an II, n. 39, Oradea, septembrie 1930, p. 2-3.

mediatizat moment din istoria de până atunci a localității, desfășurarea sa găsindu-și ecou nu doar în presa locală, ci și în cea centrală[25]. A fost cu certitudine un eveniment important în istoria localității, scoțând, fie și temporar, membrii acesteia din mrejele unei existențe cotidiene anoste. Sărbătoarea nu a fost însă o afacere exclusivă a lor, la ea participând numeroși cetățeni (inclusiv ortodocși sau de etnie maghiară și evreiască) din arealele învecinate, a căror număr s-a ridicat, potrivit estimărilor *Vestitorului*, la peste 5000 de persoane.

Modul efectiv de desfășurare a evenimentului și prezentarea etapelor sale principale și-au găsit o bună reflectare în paginile *Tribunei* din Oradea[26]. Parcurgerea rândurilor consacrate acestuia lasă să se înțeleagă minuțiozitatea cu care au fost tratate toate detaliile, dar și buna conlucrare a elitei locale. Merită aici subliniată și implicarea în buna desfășurare a lucrurilor a notarului Alexandru Popescu din Lăzăreni (el însuși prezent la festivitate, alături de familie), din inițiativa sa luându-se măsuri de reparare și pregătire a drumului dintre Lăzăreni și Gruilung, astfel încât acesta să poată fi parcurs de către invitați cu mașina. Gestul său se cuvine menționat aici mai cu seamă în contextul în care el însuși era un ortodox fervent (se înscrisese în tinerețe la Academia Teologică din Sibiu, dar va trebui să renunțe la cursuri după moartea tatălui său), opunându-se mai apoi încercărilor de răspândire a greco-catolicismului în cadrul notariatului său.

Sosirea în Gruilung a episcopului Valeriu Traian Frențiu și a celorlalte notabilități a avut loc dimineața, la ora 09:00. Pentru primirea acestora a fost amenajat în dreptul școlii primare a satului un arc de triumf, salutul de întâmpinare fiind rostit de către dascălul locului, Ioan Dărăbean. Atmosfera de sărbătoare a fost fericit întregită de corul teologilor din Oradea. A urmat o cuvântare a părintelui Ioan Gârleanu, după care participanții s-au îndreptat spre biserică în ambianța unor cântece religioase compuse chiar de către acesta. Liturghia din cadrul noului lăcaș de cult (în a cărui altar fuseseră așezate „moaștele sfinților martiri Gratus, Amanda și Redempta", în timp ce pe altar a fost așezată „o bucățică veritabilă din adevărata Cruce a dlui Hristos") a fost săvârșită de către episcop. Ulterior în curte au fost slujite clopotele (donate de un alt slujitor bisericesc, pe nume Iosif Tălmăcel), s-a înconjurat biserica, iar episcopul a ținut o cuvântare în cursul căreia, între altele, a lăudat activitatea lui Ioan Gârleanu și a mulțumit tuturor celor care au sprijinit materializarea acestui proiect. S-a intrat apoi iar în lăcașul de cult, trecându-se la actul propriu-zis de târnosire. La final s-a ținut un parastas pentru toți răposații localității, întreaga acțiune încheindu-se cu o agapă desfășurată în școală.

Consolidarea poziției Bisericii Unite cu Roma în regiunea centrală a Bihorului în localități precum Gruilung, Drăgești sau Dicănești va fi însoțită de o serie de alte treceri de la ortodoxie la greco-catolicism în câteva din așezările din vecinătate (Calea Mare, Mierlău etc.), dar și de debutul unor intense dispute între cele două tabere, opiniile lor fiind făcute cunoscute publicului larg prin intermediul organelor de presă ale celor două episcopii (*Vestitorul*, respectiv *Legea românească*), dar și a *Unirii* din Blaj sau a cotidianului *Universul* din București. Narativul părții ortodoxe se va dezvolta în jurul ideii că tabăra opusă, reprezentată prin personaje în rândul cărora sunt adesea menționați și preoții din Gruilung, încearcă prin fel de fel de mijloace scandaloase și promisiuni amăgitoare să câștige noi suflete; drept replică, acesteia i s-a transmis că schimbarea confesiunii e străină de orice ingerințe venite pe filieră instituțională greco-catolică și că, preponderent, ea se fundamentează pe atașamentul sincer al noilor convertiți, ancorat în calitatea

[25] Într-o manieră succintă desfășurarea sa a fost, de pildă, anunțată cititorilor ziarului *Dreptatea*, oficiosul Partidului Țărănesc din București, *Dreptatea*, nr. 910, 19 octombrie 1930, p. 3.

[26] *Tribuna*, nr. 41, 26 octombrie 1930, p. 2.

corpului sacerdotal, a actelor liturgice şi a predicilor pline de miez şi învăţătură. Începută în chiar debutul anilor `30, această dispută va continua cu intensitate până la izbucnirea secundului război mondial, cheltuind de ambele părţi mari resurse de energie.

Dintr-un Proces verbal cu referire la progresul înregistrat de învăţământul religios în unele localităţi aparţinând de protopopiatul greco-catolic de Beiuş pe parcursul anului şcolar 1930-1931 aflăm că în acel moment Gruilungul era filie, aparţinând de Dicăneşti[27]. Într-un alt document din cursul lunii octombrie a anului 1931 se consemnează că cele două localităţi formau o parohie, de ea aparţinând, ca filie, Calea Mare[28].

De bune referinţe în amintita monografie a localităţii întocmită de către dascălul Ioan Lile va beneficia şi preotul Gheorghe Ignat, chiar dacă activitatea sa la cârma acestui oficiu parohial a durat puţin peste jumătate de an. Apreciat ca având o bună pregătire teologică şi o extraordinară capacitate de muncă, el va juca un rol important în ridicarea mănăstirii de la Drăgeşti. Calităţile oratorice i-au înlesnit ţinerea unor predici cu un bun efect în rândul credincioşilor. O dare de seamă întocmită de către el în legătură cu „funcţiunile sacre" efectuate în Gruilung pe parcursul anului 1931 indică faptul că au fost săvârşite aici un număr total de 23 utrenii, 60 de liturghii, 122 predici, 16 botezuri, 472 de mărturisiri, 507 cuminecături, 7 înmormântări, 48 paraclisuri sau acatisturi, 31 de cercetări ale bolnavilor şi aproape 40 de ore de catehizare[29].

În debutul lunii august a anului 1931 episcopul Valeriu Traian Frenţiu informa Protopopiatul din Beiuş în legătură cu decizia sa de instalare a lui Gheorghe Ignat în Dicăneşti, solicitând mijlocirea introducerii lui în noua parohie[30]. Rezultă de aici că, între timp, cele două s-au separat. „Introducerea oficioasă" va avea loc la data de 26 octombrie[31], fără ca acest lucru să însemne ruperea sa totală de credincioşii din Gruilung. Bunăoară, scuzându-se faţă de conducerea protopopiatului beiuşan în legătură cu neparticiparea sa la adunarea preoţilor din toamna acelui an, el invoca în favoarea sa, între altele, şi faptul că a fost reţinut de solicitarea unui bolnav din Gruilung[32], căruia, cel mai probabil, i-a oferit asistenţă religioasă. Exemplul de mai sus poate fi completat de cazurile în care a trebuit să-i suplinească parţial pe preoţii din Gruilung în situaţiile în care, din motive obiective, aceştia trebuiau să părăsească localitatea.

O caldă prezentare va fi făcută de către Ioan Lile şi preotului Ioan Ladan, cel care va beneficia, în sfârşit, de o mai lungă perioadă la conducerea acestui oficiu parohial (februarie 1932 – septembrie 1940). Aprecierile la adresa sa vor viza atât caracterul şi pregătirea sa („A fost un om foarte aspru cu cei necredincioşi şi vicioşi (…). A avut pregătirea ştiinţifică şi morală necesară cea ce l-a făcut să rabde de multe ori şi foame în aceste locuri sărăcăcioase sacrificându-şi viaţa pentru credincioşi şi nevoile lor "), cât şi activitatea pe tărâm bisericesc[33], filantropic („Ş-a făcut

[27] SJBhAN, *Fond Protopopiat Greco-Catolic Beiuş*, dos. nr. 112, f. 218 v. Cu referire la Gruilung, de pildă, se preciza că ar fi trebuit să urmeze cursurile un număr de 60 de elevi, dar la examen s-au prezentat 48. Un număr de 40 de copii s-au cuminecat cu prilejul sărbătorii pascale. S-a menţionat totodată că cei tineri frecventează în mod regulat biserica în zilele de dumineca sau cu prilejul sărbătorilor, dar că sunt lipsiţi de cărţi de rugăciuni. La fel se vor prezenta lucrurile şi în anul şcolar 1934-1935. *Ibidem*, dos. nr. 120, f. 140.

[28] *Ibidem*, dos. nr. 112, f. 363.

[29] *Ibidem*, dos. nr. 113, f. 95; pentru aceleaşi activităţi, cu unele diferenţe ale valorilor, a se vedea şi *Ibidem*, f. 73-74.

[30] *Ibidem*, dos. nr. 112, f. 397.

[31] *Ibidem*, f. 395.

[32] *Ibidem*, f. 468.

[33] În primăvara anului 1935, de pildă, a ţinut timp de o săptămână în cadrul parohiei Gruilung un curs de misiuni, cuminecând 78 de persoane. În ultima zi a organizat şi o procesiune care a presupus deplasarea până la o cruce amplasată în zona centrală a localităţii, unde a fost rostită o predică, programul continuând cu întoarcerea la biserică

pe deplin datoria făcând în fiecare duminică și sărbătoare 2 slujbe. S-a interesat foarte mult de cei bolnavi, ducându-i la medic și cumpărându-le medicamente"), cât și în domeniul școlar, menționând că în calitate de președinte al comitetului școlar a depus eforturi pentru ridicarea unei noi școli, din cărămidă. Îi va aduce, totuși, și o imputare („În unele locuri s-a amestecat prea mult în chestiunile particulare ale locuitorilor din care cauză de unii a fost urât") rezultată însă, cel mai degrabă, din dorința lui de a combate orice viciu din cadrul comunității sale și de a instaura peste tot o disciplină morală desăvârșită.

O sumă consistentă de documente fac apoi referire la intensa sa activitate administrativă, surprinzându-l, de pildă, trimițând forurilor superioare bisericești „coale" după modelul celor două sigilii ale bisericilor din Gruilung și Dicănești[34], luând parte, alături de dascălul din Lăzăreni Ion Bradu (el însuși greco-catolic) și de câțiva credincioși din Gruilung la congresul AGRU al organizației eparhiale din Oradea care se va desfășura la 1 iunie 1935 la Beiuș[35], participând la exerciții spirituale în cadrul Seminarului Teologic din Oradea[36] sau înaintând o fotografie a cantorului Mihai Dumitrașcu, precum și o chitanță cu achitarea sumei de 25 de lei în contul cărora acesta urma să primească un carnet în baza căruia putea călători cu trenul la clasa a II-a beneficiind de o reducere de 50 %[37].

O altă inițiativă importantă pe care o va avea la sfârșitul anului 1935 și pe care o va dezvolta împreună cu Gheorghe Ignat (ajuns între timp administrator parohial în Drăgești) și cu Iosif Iacob (administrator parohial în Dicănești) va viza scoaterea celor trei parohii de sub jurisdicția Protopopiatului din Beiuș și includerea lor în Protopopiatul Central de Oradea, invocându-se în folosul solicitării distanța mai scurtă dintre aceste localități și Oradea, precum și faptul că cele din urmă erau administrate de călugări franciscani ai căror Casă centrală își avea sediul tot în reședința județului[38]. Se cruța astfel, indicau cei trei, eșantioane importante din timpul lor care putea fi astfel valorificat în alte moduri, înlesnindu-se totodată și contactul cu factorii decizionali, fapt în măsură să le aducă o serie de avantaje legate de desfășurarea profesiei și de menținerea unei mai strânse legături cu comunitatea încredințată păstoririi lor.

Intensa sa activitate la conducerea parohiei din Gruilung a fost brusc curmată de consecințele imediate ale Dictatului de la Viena, din motive care nu ne sunt cunoscute el luând decizia de a sluji în Vadu Crișului, localitate care în noua configurație va fi cedată Ungariei. Ulterior, va ajunge paroh în Iaz (județul Sălaj).

Succesorul său va fi Gheorghe Vamoșiu, sosirea sa în Gruilung având loc în cursul lunii octombrie a anului 1940. „Își face pe deplin datoria. Ține foarte mult la dreptate. Este o fire mai blândă și mai răbdătoare (blajină). Ține predică în fiecare duminică, bine pregătită. Este iubit și ascultat de popor. Poartă grijă de cei orfani, săraci și bolnavi", avea să noteze Ioan Lile. Alături de Ioan Ladan a depus eforturi consistente pentru creșterea numărului de greco-catolici din satele învecinate. Cel dintâi a reușit convertirea a 125 de ortodocși din Mierlău, dar grija păstoririi acestora în anii celui de-Al Doilea Război Mondial îi va reveni preotului Vamoșiu. Greutatea

și înconjurarea ei de 3 ori, intrarea apoi în interiorul acesteia și rostirea de rugăciuni și intonarea unor cântece. Evenimentul a atras iarăși un mare număr de credincioși, unii dintre el provenind din localitățile învecinate. *Ibidem*, dos. nr. 120, f. 229.

[34] *Ibidem* f. 82.

[35] *Ibidem*, f.127.

[36] În vara anului 1935. *Ibidem*, f. 149-149 v.

[37] La finalul anului 1935. *Ibidem*, f. 325, 333.

[38] *Ibidem*, f. 373.

parcurgerii distanței dintre Gruilung și Mierlău (devenit localitate de graniță), în condițiile suspendării unor trenuri dinspre Oradea spre Vașcău, îi vor compromite mult strădaniile menținerii unei legături strânse cu noii convertiți, ducând în final la eșecul întregului proiect.

Un efort constant din partea sa (și de altfel a întregului corp sacerdotal care a activat în Gruilung) a fost acela de a asigura intrarea în inventarul bisericii a unor cărți, reviste sau ziare care să-i ajute să-și îmbunătățească serviciile oferite, dar și să-i țină în contact cu deciziile luate de autoritățile bisericești sau cu cele generale referitoare la lumea greco-catolică. Fondului de carte veche existent (vezi Anexa) i se vor alătura pe parcursul anilor numere din *Unirea* (cea mai veche consemnare identificată cu abonarea la acest organ de presă datează din anul 1899)[39], *Vestitorul*, *Viața Creștinului*, *Lumina*, opuri din colecția *Biblioteca Presa Bună* ori cu diverse cântări bisericești. Laolaltă, ele au oferit slujitorilor bisericești șansa acumulării unor noi cunoștințe și informații, ușurându-le activitatea și făcând-o mai utilă.

Instaurarea regimului comunist va însemna pentru el o dublă lovitură: comunitatea din Gruilung a trebuit să treacă la ortodoxism, iar el (ajuns în 1948 preot în Oradea) va fi condamnat datorită convingerilor sale religioase la 13 ani și 7 luni de detenție[40]. Îi va urma Dumitru Pascal[41], numit administrator parohial în cursul lunii iunie a anului 1947. Pentru convingerile sale religioase va fi condamnat și el și urmărit ulterior mulți ani de către organele de securitate.

A luat sfârșit, astfel, odată cu instalarea noului sistem politic o primă etapă din istoria acestei mici, dar însuflețite comunități. Bunele auspicii care au favorizat dezvoltarea sa în primii ani de existență au fost cu brutalitate îndepărtate de noua structură de putere.

Deși mică și situată la distanțe apreciabile de principalele căi de comunicație (calea ferată Oradea-Vașcău sau drumul ce lega Oradea de Beiuș), parohia din Gruilung a fost condusă, chiar dacă pentru intervale uneori scurte de timp, de o serie de slujitori bisericești de o foarte bună calitate, unii dintre ei reușind să se facă remarcați prin activitatea lor nu doar pe plan local, ci și în cel mai larg al promovării intereselor generale ale greco-catolicismului, transformând localitatea într-un veritabil vector de răspândire a acestei confesiuni. Eforturile și reușitele lor vor fi recunoscute de către superiorii lor cu diverse prilejuri; în mod indirect o altă atestare a calității și cantității muncii lor ne este furnizată de ritmicitatea cu care au fost criticați și condamnați de către partea ortodoxă. Vehemența discursului acesteia trădează teama că activitatea slujitorilor bisericești aparținând de Episcopia Greco-Catolică din Oradea se va traduce, în final, prin dislocarea poziției hegemonice pe care ortodoxismul o deținea în multe comunități.

O serie întreagă de documente și mărturii confirmă faptul că activitatea desfășurată în cadrul bisericii din Gruilung a atras nu de puține ori în localitate un mare număr de credincioși (inclusiv de ortodocși, neoprotestanți sau iudaici), convinși că la activitățile spirituale organizate aici li se vor oferi servicii religioase de o bună calitate, precum și ocazia unor echilibrări emoționale. Tocmai de aceea reconstituirea istoriei unor comunități, precum cea aflată în atenția noastră în rândurile de față, se dovedește utilă nu doar „micii istorii", ci și celei care își propune să urmărească traiectoria prin timp a Episcopiei Greco-Catolice din Oradea.

[39] *Unirea*, nr. 3, 19 ianuarie 1901, p. 20.

[40] Sergiu Soica, *Eparhia Greco-Catolică de Oradea și Securitatea în anul 1948*, Cluj-Napoca, 2014, p. 48, 53.

[41] Pentru succinte date biografice ale acestuia, dar și ale unor predecesori (Eugen G(h)enț, Cornel Marian, Ioan Gârleanu, Ioan Ladan, Petru Vancu sau Gheorghe Vamoșiu), a se vedea Ierom Gabriel-Florian (Grigore) Borzoș, *Preoții Eparhiei Greco-catolice de Oradea și familiile lor, în documente arhivistice. II. Preoții hirotoniți (1874-1948)*, Oradea, 2023, p. 193-194, 220, 235-236, 250-251, 260, 325, 336.

Anexa

Inventarul Sf. Biserici gr. cat filiale din Gruilung, județul Bihor, protopopiatul Holod, dieceza gr. cat. Oradea

Biserica

Nu este (ter)minată. Serviciul divin se celebrează într-o cameră, luată în arendă din casa lui Iosif Hoduț, cu 500 lei pe an. Casa din lemn. Camera de 4 m (de) lungă, 4 m (de) lată. Materialul bisericii s-a vândut cu 600 lei.

Fondul instruct al Bisericii

Altarul de lemn cu patru picioare. Tabernacolul de lemn vopsit alb cu ornitură. Pe tabernacol deasupra se păstrează într-o cutie de carton Sf. Mir, Sf Olio, o pereche de foarfeci și vată. În tabernacol se găsește cibo(r)iu în care se păstrează Sf. Cuminecătură, donat de Reuniunea Attaristică din Budapesta. Pe altar mai sunt: o cruce de lemn, una de sticlă, sfeșnice, lumânărar de aramă, Sf. Evanghelie sub care se găsește un antimis consacrat de Episcopul Valeriu Traian Frențiu în anul 1923, un (alt?) antimis, un burete de șters, un Liturghier cu litere latine tip(ărit) la Blaj (în) 1905 donat de episcopul Traian Valeriu Frențiu împreună cu Evanghelia.

Prascomedierul, o masă de lemn cu patru picioare, pe el stau Sf. potir, discul, lingurița copia, toate aurite, în stare bună, o scândurică, o farfurie de lemn și una de lut, o sticlă pentru vin și una pentru apă, o icoană (…) în față. Proescomedierul e acoperit cu două fețe de masă de pânză. Lângă proscomedier se găsește o cutie de lemn în care se păstrează lumânări și obiecte, apoi două cădelnițe, una mai mare și alta mai mică, amândouă în stare bună, vas de tinichea pentru foc, un sfeșnic de aramă pe masa proscomediei.

Sub masa altarului se găsesc două cununi pentru cei ce se căsătoresc.

În fața altarului se găsește un ținător de icoane, deasupra se află o coroană care reprezintă pe P(rea) C(instita) V(ergura) Maria cu crucifixul în mână; sticla de pe icoană e spartă.

Acest ținător e acoperit cu două fațe de masă, lângă el se află un sfeșnic de lemn, deasupra o cruce de lemn. Pe ambele părți se găsește câte 4 scaune, toate legate împreună; restul se găsește la curatorul al II-lea. Strana e de partea dreaptă, de scânduri în formă de poliță, cu un scaun. Aici se găsește un Apostol tip(ărit) la Blaj (în anul) 1911 (cu) litere latine, Echologiu cu litere latine tip(ărit) la Blaj (în anul) 1913, Orologier cu litere latine tip(ărit) la Blaj (în anul) 1912, toate trei donate de Episcopul Valeriu Traian Frențiu. (Există și un) Triod cu litere latine tip(ărit) la Blaj (în anul) 1810 un Octoih cu litere c(h)iril(ic)e, cam slab, (un) Penticostar mic cu litere latine tip(ărit) în Blaj în anul 1889, Evanghelie cu litire c(h)iril(ic)e în stare bună, Strașnic cu litere c(h)iril(ic)e în stare bună, Octoih cu litere latine destul de bun, Canonic cu litere c(h)iril(ic)e destul de bun, Catavasilier cu litere latine destul de bun, Liturghier cu litere latine, un clopoțel, Eveanghelie cu litere c(h)iril(ic)e în stare bună.

Imediat lângă strană sunt hainele bisericești, cari sunt patru rânduri în stare slabă și necompletate, stihare sunt numai trei. Patru prapori destul de bune. Șterguri întregi - 24, jumătăți - 10 și 2 fețe de masă pe lângă 2 purificatoare. Acestea se pastrează într-o cutie de lemn sub masa altarului în care se găsește un potir de nichel, un disc de aramă, un clopot mic.

Pământurile bisericești

După copia autentică a cărții funduale – care copie este la Preon(oratul) Ordin Episco(opesc) diecezan – pământurile bisericești scrise pe numele bisericii Gruilung sunt următoarele:

1. No 1 curent; No 2 topogr(afic) școală de pământ în intravilan cu teritor de 127 □ stângeni. 2. No 2 curent No, topogr(afic). Arător în intravilan cu teritor de 765 □ strângeni, cari se folosește de cimitir la capătul satului, desgrădit. No. 3 curent, No 81 topogr(afic) Arător în intravilan cu teritor de 1254 □ stângeni, imediat lângă cimitir, desgrădit, se folosește de preotul local. No. 4 curent. No 82 topogr(afic) cimitir cu teritor de 1153 □ stângeni desgrădit, imediat lângă calea purdente.

2. Posesiune parohială (urbarială). No 1 curent, No. 17 topogr(afic) - Casa parochiei, respectiv locul pentru casă și curte, casa cu teritor de 138 □ stângeni; No. 2 curent, No. 18 topogr(afic) - Grădina casei

parochiale, imediat lângă curte cu teritor de 298 □ st(ângeni). După observarea făcută în copia autentică teritoarele de sub no 1-4 curenți au trecut în posesiunea bisericii prin regularea posesiunilor în anul 1868, dec(embrie) 20 sub nr. 15553 în toate posesiunile așa și cele indicate sub no II, C 1-2 s-au expediat prin predarea faptică (anul 1911, februarie 21 sub no 107).

Privitor la copia cărții fonduare sunt de notat: s-au scos și copia autentică a coalei cadastrale de proprietate a bisericii din Gruilung și confruntându-se cu cea din cărțile fonduale se află următoarele abateri:

- în copia coalei cadastrale teritorul unde a fost biserica e luat de posesiune bisericească. Acest teritor e indus pe coala cadastrală cu No 34 sub No 1 topogr(afic) și face 16 □ pe când în copia cărții fonduale nu se află. La cărțile fonduare acest teritor e pe numele urbariștilor ca parte integrantă a posesiunii urbariale pe când la cadastru e pe numele bisericii;

- e la capătul satului desgrădit de tot, departe de 30 m de la locul casei parohiale;

- în copie cu No 35 a coalei cad(astrale) pe numele bisericii din Gruilung sub denumirea Gorög Kath – alap figurează teritoriile sub No. 11 curent, iar celea 3 teritorii 599 □ stângeni sub no. 12 apare 2 terit(orii) de 211 stângeni cari nu se află în copia cărții fonduare. Aceste teritorii la cărțile fonduare sunt scrise pe numele comunei politice Gruilung. S-au cumpărat pe licitații prin licitație în anul 1892 și la casadtru după observația notarului cercual s-a luat pe numele bisericii „A birtikos cim lapja folytin". Toate aceste teritorii sunt către capătul satului, lângă casa faurului comunal.

Pentru pâmânturile acestea nu s-a plătit contribuție mai bine de 25 de ani, până la 17 ani nici nu s-a cerut; în anul 1911 s-a citat contribuția doi ilegal, iar în anul 1914 nici nu s-a cerut contribuția fiindcă figurează pământul pe lângă cimitir, care cimitir pe de fapt și servește spre acest scop.

Casa parohială

Era din lemn edificată în anul 1888 din fondul religiunii de 12 m lungime și 5 m lată, acoperitî cu șindrilă. Deoarece era cu totul ruinată ca să nu rămână nici o urmă s-a vândut la 7 iulie 1920 cu scopul ca banii respectiv prețul sub titlul „Fond" pentru ridicarea unei biserici în comuna Gruilung în suma de patru mii și nouă sute de lei să se augmenteze prin fructificare până când credincioșii vor ajunge în posibilitatea de a-și edifica și ridica doritul locaș sfânt.

Ocolul fostei case parohiale îngrădit cu niște târși și o poartă slabă de scânduri, în grădină câțiva pomi.

Supraedificate nu sunt; un grajd, un coteț și o găinărie ce au fost s-a vândut și banii s-au pus în casa bis(ericii). Atât edificiul bisericii, cât și al casei au fost asigurate la „Dochia".

Fondul instruct al casei parohiale

Un sigil de aramă;

Arhiva care este compusă din următoarele:

1.Matricula botezaților: un ton de la 1845-1852 nelegat, foile se desfac, cu ștergeri, numerii 48, 49 și 50 din anul 1857 și 59, 60 și 61 din anul 1852 lipsesc; b) un ton dela 1852-1880 slab broșat cu multe ștergeri, alocuri descifrabile; c) un ton de la anul 1880 până azi, legat cu acoperiș tare, destul de stabil.

2.Matricula cununaților: a) un ton de la 1845-1852 care lipsește și nici la preluarea parohiei nu l-am găsit; b) un ton de la 1853-1880 cu un acoperiș moale; c) un ton de la 1881 până azi, legat în condițiuni bune.

3.Matricula morților: a) un ton de la 1850-1852 tip(ărit) în ungurește, fără acoperiș, defectuos, pe alocurea abea descifrabil; b) un ton de la 1853-1880 e acoperit cu un acoperiș vânăt; c) un ton de la 1881 până azi legat în condiții destul de bune.

4.Un protocol nou pentru capitole de la anul 1881 ian(uarie) pînă la 1906 Dec(embrie) 31. în stare bună;

5.Un protocol nou pentru capitole de la 1908 până azi; un protocol vechiu cu percepțiuni și erogațiuni dela anul 1907 până azi; Un ton nou de exibitor, foarte bun de la anul 1907 până la anul 1920 octombrie 31. Acesta s-a folosit pentru toate satele aparținând de Dicănești, (și e) plin;

6.Actele și decretele sinodului diecezan în anul 1880, un exemplar al doilea nu-l găsesc;

7.Conciliul prov(incial) al III-lea în 2 exemplare neprevăzute, acoperiș tare;

8.Shematismul din 1900 cu acoperiș moale din 1909 nu se găsește; actele oficioase din anii 1904-1910, iar din anul 1911 pînă în luna febr(uarie), de aici înainte ne mai ținându-se Gruilungul ca filială la Dicănești, actele sunt în fascicole, dar multe defectuoase.

Averea bisericii

Rem cassei cu fin(ele) anului 1928 inclusiv capitaluri de bani dați la credincioși: 61 459, 72 lei. Intratele anului: 478, 27 lei. Ieșirile: 68 lei. Rem cassei la 28 mai 1929 61 869 lei și 97 bani, afară de interesele de ăe banii alocați cari nu s-au încasat încă.

Pâmânturile primite prin reforma agrară în anul 1927 sunt (în suprafață) de 20 iug(ăre) cadastrale sesiune parohială, 8 iug(ăre) cadastrale sesiune bisericească, 4 iug(ăre) cadastrale sesiune cantorală, cari încă nu sunt întăbulate.

Cimitrirul e de 1 iug(ăr) cadastral 163 stj. □ neîngrădite, întabulate pe numele bisericii.

Damian Sălăgean
Irimie Mangra
Curatori

Gruilung, 10 Ianuarie 1930
Io(a)n M. Gârleanu
C(ălugăr) franci(iscan)

Am văzut
Valeriu Hetco,
protopop districtual

Am văzut
Oradea, 4 aprilie 1930
Episcop Valeriu Traian Frențiu

No. 748/1930

(SJBhAN, Fond Protopopiat Greco-Catolic de Beiuș, dos. nr. 112, f. 123-125 v.)

doi: 10.66142/Crisia.2025.16

CONSIDERAȚII PRIVIND IMAGINEA LUI IULIU MANIU ÎN PRESA MAGHIARĂ A VREMII (1918-1929)

Silviu SANA*

CONSIDERATIONS REGARDING THE IMAGE OF IULIU MANIU IN THE HUNGARIAN PRESS OF THE TIME (1918-1929)
ABSTRACT

About Iuliu Maniu's personality was written in Romanian historiography especially after the 1989 revolution, highlighting his implications in the political act of December 1, 1918 and his role in the political life of interwar and post-war Romania, as leader of the National Peasants' Party. But very little is known about the image of this Romanian politician in the Hungarian press and archival sources. This study brings to light, for the first time in Romanian, four different texts from the interwar Hungarian press – the newspapers "Világ", "Pesti Napló", "Nagyvárad" and the magazine "Medvetánc" – which talk about Iuliu Maniu: the Arad negotiations (November 1918); Iuliu Maniu, possible Prime Minister of Greater Romania (January 1919); the visit to Oradea (April 29-30, 1919) and the letter of Jászi Oskár (January 1929). The image outlined by his Hungarian opponents completes the reality of the time and paints a portrait closer to reality of the Romanian politician who served the Romanian nation with devotion, both before and after the Union of December 1, 1918.

Keywords: Iuliu Maniu, Jászi Oskár, Hungarian press, Budapest, Oradea, Arad, Romanian nation, portrait.

Despre Iuliu Maniu s-a scris în istoriografia românească mai ales după revoluția din 1989, fiind scoase în evidență implicațiile sale în actul politic de la 1 decembrie 1918 și rolul său în viața politică a României interbelice și postbelice, ca lider al Partidului Național Țărănesc[1]. Totodată,

* Biblioteca Județeană „Gheorghe Șincai" Bihor; e-mail: sana_silviu@yahoo.com.

[1] Redăm aici câteva lucrări care s-au ocupat de viața și activitatea marelui om politic român: Sever Stoica, *Iuliu Maniu*, Institut de arte grafice, Tipografia Mayer, Cluj, 1932; Ioan Scurtu, *Iuliu Maniu*, Editura Enciclopedică, București, 1995; Cicerone Ionițoiu, *Viața politică și procesul Iuliu Maniu. Volumul I. O jumătate de secol 26 octombrie – 11 noiembrie 1947*, București, 1997; Ionel Pop, Zaharia Boilă, *Amintiri despre Iuliu Maniu*, Dacia, Cluj-Napoca, 1998; *Teroarea: documente ale procesului: Iuliu Maniu, Ion Mihalache*, Vremea, București, 1999; Alexandru Zub, *Iuliu Maniu – un destin sub semnul rezistenței* în *Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologice. Academia Română*, București 28/2003, p. 27-32; Gheorghe Iancu, *Aspecte din activitatea politică a lui Iuliu Maniu în anii 1910 și 1919*, în *Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca*, 44/2005, p. 551-572; Ion Zainea, *Sibiu-Paris 1919-1920. Iuliu Maniu în corespondență cu Alexandru Vaida-Voevod*, în *Acta Musei Porolisensis*, 27/2005, p. 237-250; Marin Pop, *Viața politică în România interbelică (1919-1938). Activitatea Partidului Național și Național-Țărănesc din Ardeal și Banat*, Mega-Porolissum, Cluj-Napoca, 2014; Vasile Puşcaş, *Iuliu Maniu văzut de americani*, Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2018; Corneliu Coposu, *Maniu în jurnalul lui Corneliu Coposu*, București, 2023; Cristian Borz, Ana-Maria Borz, *Iuliu Maniu: politică și morală, Zalău-Cluj*, Editura Caiete Silvane, Editura Școala Ardeleană, 2023; Marin Pop, *Iuliu Maniu. Sfinxul de la Bădăcin*, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2023; Radu Pisică, *Iuliu Maniu: om de stat, naționalist*

prin desecretizarea arhivelor ale fostului aparat de represiune al regimului comunist, au apărut date noi cu privire la persecuția împotriva „dușmanului de clasă", cum i-au numit comuniștii pe Iuliu Maniu și Partidul Național Țărănesc[2]. Însă, rămân semne de întrebare legitime despre activitatea și imaginea acestei personalități emblematice românești în presa și izvoarele maghiare ale vremii[3]. Adversari ai mărețului act de la 1918, politicienii și publiciștii maghiari ai vremii i-au păstrat lui Iuliu Maniu un respect binemeritat, așa cum vom vedea în rândurile care urmează – așa cum au fost găsite în câteva ziare maghiare centrale și locale, precum și într-o scrisoare personală –, prezentarea imaginii acestuia nefiind egalată, din păcate, de unii compatrioți din perioada interbelică, ce să mai vorbim de „compatrioții" de după 1945.

Studiul de față scoate la lumină patru momente diferite în care liderul român este surprins de către presa maghiară[4] a vremii: tratativele de la Arad (noiembrie 1918); Iuliu Maniu, posibil prim-ministru al României Mari (ianuarie 1919); vizita de la Oradea (29-30 aprilie 1919) și scrisoarea lui Jászi Oskár (ianuarie 1929). Imaginea conturată de autori și oponenții săi întregesc realitatea vremii și creionează un portret mai aproape de realitate al politicianului român care a slujit cu devotament națiunea română, atât înainte cât și după Unirea din 1 decembrie 1918.

Tratativele de la Arad (13-14 Noiembrie 1918)

În noiembrie 1918, ziarul „Világ" (Lumea) menționa următoarele despre Iuliu Maniu: *Consiliul Național Român i-a încredințat lui dr. Iuliu Maniu, membru al Consiliului și fost deputat, sarcina de a administra toate problemele legate de afaceri militare și externe și l-a însărcinat să facă demersurile necesare pentru formarea Consiliilor Naționale Române și pentru organizarea unitară a ostașilor români. În conformitate cu acest ordin, la Viena a fost înființat Consiliul Central al Ostașilor Români, care se află sub autoritatea Consiliului Național Român*[5].

În această prima descriere, apărută în presa maghiară centrală, lui Iuliu Maniu i se recunoaște titlul academic, calitatea de membru al Consiliului Național Românesc, faptul că a fost deputat în Parlamentul de la Budapesta și apoi sarcinile primite din partea Consiliului Național Român: afacerile militare și externe ale acestui organism politic românesc. Autorul menționa că sarcina dată lui Maniu, aceea de a organiza o structură militară românească, a fost îndeplinită cu succes. Este un articol de tip „știre", echilibrat, care redă, fără judecăți de valoare, imaginea unui om care își îndeplinește sarcinile încredințate.

---

luminat, martir anticomunist, Maritain, București, 2024; Narcis Dorin Ion, *Opoziție în război. Iuliu Maniu în atenția Serviciului Special de Informații (martie-iunie 1943)*, în *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu"* LXIII, 2024, p. 417-438.

[2] *Teroarea: documente ale procesului: Iuliu Maniu, Ion Mihalache*, Vremea, București, 1999.

[3] O lucrare recentă, demnă de luat în seamă privind opiniile istoriografiei maghiare, despre Iuliu Maniu este cea a lui Veress Emőd, *Iuliu Maniu, a „Badacsonyi Szfinx" Nagy-România megteremtője?* [Iuliu Maniu, „sfinxul de la Bădăcin", întemeietorul României Mari?], în *Magyar Szemle*, 3-4, 2022, p. 39-53.

[4] Textele au fost traduse pentru prima dată în limba română și, în afara scrisorii semnate de Jászi Oskár, au fost puse la subsolul paginii în limba maghiară pentru a oferi cititorilor veridicitatea necesară.

[5] *A Román Nemzeti Tanács állásfolalása* [Poziția Consiliului Național Român], în *Világ*, nr. 264, 10 noiembrie 1918, p. 4. Textul în limba maghiară este astfel: *A román nemzeti komité dr. Maniu Gyulát, a komité tagját, volt országgyűlési képviselőt a hadügyi és külügyi vonatkozású összes ügyek intézésével, a komiténak ez ügyekben való képviseltetővel bízta meg és utasította, hogy a román ka- tonák tanácsának megalakítása és a román katonák egységes szervezése céljából szükséges lépéseket tegye meg. Ezen utasításhoz képest Bécsben megalakult a román katonák központi tanácsa, amely a román Nemzeti Tanács rendelkezése alattáll.*

În 15 noiembrie, în același ziar, „Világ", apare articolul „Az aradi tárgyalások" [Tratativele de la Arad][6]. În partea a doua a acestuia, Iuliu Maniu este prezentat prin cuvintele Ministrului Jászi Oskár (1875-1957)[7], text din care răzbate noblețea unui *gentleman* față de politicianul român și față de aspirațiile sale. Aici avem de-a face mai puțin cu portretizarea politicianului român, cât mai ales cu opiniile diferite prezentate într-un ton amical: [...] *Noua propunere a lui Jaszi*[8]. *Ministrul Jászi a reflectat asupra observațiilor făcute. El îi datorează o mare recunoștință lui Iuliu Maniu pentru atitudinea sa deschis bărbătească, cu care a afirmat clar despre ce s-a vorbit în cele din urmă. Și anume că trebuie făcut cunoscut, cum că dreptul la autodeterminare al poporului român, doriți să îl realizați într-un stat român complet independent, în afara cadrului statal maghiar.*

Aș înțelege dacă Iuliu Maniu ar vrea să unească românii din Ungaria cu Regatul României. Acest lucru este încă de conceput, deși, în opinia mea, nu ar fi o soluție favorabilă pentru românii din Ungaria. Cu toate acestea, separarea românilor de Ungaria și organizarea lor într-un stat independent ar fi complet imposibilă, creând astfel o statalitate neviabilă și distorsionată. Pericolul este sporit de situația regatului român învecinat, care astăzi este cea mai feudală și coruptă formațiune statală din Europa. În această țară nu e voie să le dai drepturi minorităților maghiare, germane și sârbe. Într-adevăr, Iuliu Maniu și cu mine explicăm dreptul popoarelor la autodeterminare în moduri diferite. În opinia mea, acest drept la autodeterminare ar însemna o Elveție maghiară și, conform opiniei lui Maniu, un imperiu național românesc îngust.

Dr. Iuliu Maniu subliniază că și națiunea română va avea dreptul de a declara secesiunea totală. În orice caz, națiunea română este o națiune care se simte suverană, și vrea să ia puterea executivă în propriile mâini [...][9].

---

[6] *Az arádi tárgyalások* în *Világ*, nr. 268/15 noiembrie 1918, p. 2-3. Imaginea tratativelor de la Arad prezentată în ziarul maghiar central e puțin diferită de opinia unui persoane care a fost de față la Arad. Este vorba despre profesorul dr. Ion Jovin (1899-1994), cel care avea să devină medicul curant al lui Iuliu Maniu, care menționa următoarele despre întâlnirea delegației române și maghiare la Arad: *Vă referiți, desigur, la tratativele româno-maghiare din 12-14 noiembrie 1918 de la Arad, când ministrul Jászi Oskár a făcut în numele guvernului maghiar Károlyi o supremă și disperată încercare de a obține de la români un modus vivendi care să salveze integritatea teritorială a Ungariei, propunând delegației române un fel de „helvetizare" a Ardealului cu cantoane autonome, oarecum croite după cele trei naționalități din Transilvania. Am participat ca simplu spectator, dintr-un colț al sălii de consiliu a prefecturii județului Arad, la discuțiile aprinse, contradictori, dintre cele două delegații care în prima zi s-au ciocnit cu argumente și blânde și tăioase, dar fără nici un rezultat. A doua zi a tratativelor a fost copleșită de o intensă febrilitate și tensiune care parcă prevestea o explozie. La un moment dat șeful delegației maghiare, Jászi Oskár, observând intransigența membrilor delegației române, a pus întrebarea: În definitiv, ce vor românii? Și atunci un fruntaș al Partidului Național Român* [adică Iuliu Maniu n.n.] *a răspuns simplu, dar ca o lovitură de trăznet, pentru delegația maghiară: Separare totală de Ungaria (Teljes elszakadást). Cu această replică memorabilă pronunțată fără patos, dar cu fermitate, s-au încheiat tratativele de la Arad* [...] (Ion Isaiu, *Drumul la Alba Iulia n-a fost o călătorie oarecare, ci marșul triumfal al unui popor ce își cucerește libertatea*, în *Familia* nr. 11/1982, p. 6).

[7] Pe numele său adevărat Jakubovics Oskár, acesta a publicat o carte despre destrămarea imperiului austro-ungar, *The dissolution of the Habsburg Monarchy* [Fărâmițarea Monarhiei Habsburgice], The University of Chicago Press, Chicago-Illinois, 1929.

[8] Este vorba de a doua propunere făcută de trimisul guvernului Károlyi. Și aceasta a fost respinsă de către membrii Consiliului Național Român. Pentru detalii despre cele două propuneri a se vedea Sever Stoica, *Iuliu Maniu și Marea Unire*, Bookstory, București, 2023, p. 121-129.

[9] *Az arádi tárgyalások*, în *Világ*, nr. 268/15 noiembrie 1918, p. 2-3. Textul original în limba maghiară este următorul: *Jászi új javaslata. Jászi miniszter reflektál az elhangzott észrevételekre. Nagy hálával tartozik Maniu Gyulának azért a nyílt férfias állásfoglalásáért, amelylyel végre tisztán és világosan megmondotta, hogy miről van szó, hogy tudniillik önök a román nép önrendelkezési jogát úgy képzelik, hogy a teljesen független román állapotot nem a magyar államiságon*

Modul în care acest politician maghiar vorbește deschis și limpede față de aspirațiile românilor, menționând atât avantajele cât și dezavantajele, îl face deja o personalitate educată care dialoghează în mod diplomatic, fără a face atacuri la persoană și fără a emite judecăți de valoare lipsite de fundament. Jaszi Oskár face referire la Maniu, menționându-i opiniile pe care le combate cu contra-argumente. Autorul articolului surprinde dreptul la replică al ministrului, din cuvintele căruia se observă și imaginea lui Maniu: un om curajos, căci îi laudă „bărbăția", care luptă pentru drepturile poporului său. În antiteză, portretul ministrului maghiar arată, pe de o parte, poziția oficială a guvernului de la Budapesta, iar pe de alta, negociatorul sau „comerciantul" care încearcă o mediere cu cealaltă parte. În această a doua poziție, Jászi Oskár dă să înțeleagă cerințele lui Maniu (de exemplu *dreptul la autodeterminare*). El menționează că *înțelege* și aspirația *unirii românilor din Ungaria cu Regatul României*, dar pe care nu și-o imaginează, afirmând că *e de neconceput*. Subliniază că nu ar fi o soluție *favorabilă*, adică fericită pentru românii din Ungaria, argumentele sale principale – de altfel, adevărate în raport cu sistemul politic de factură austriacă și maghiară – fiind legate de nivelul slab al democrației românești (*cea mai feudală și coruptă formațiune statală din Europa*) și lipsa de drepturi pentru minorități. Legat de conceptul de „autodeterminare", ministrul a menționat cele două viziuni, definindu-le ca „moduri diferite": în viziunea lui Jaszi Oskár dreptul la autodeterminare al popoarelor era văzut ca o *Elveție maghiară*, pe când, în viziunea lui Iuliu Maniu, acesta însemna *un imperiu național românesc*. Tot aici, Jaszi Oskár surprinde, din nou, atitudinea hotărâtă din discursul lui Maniu, adică *dreptul* [poporului român] *de a declara secesiunea totală*, care, la rândul lui, creiona o imagine patriotardă a românilor, anume că aceștia sunt hotărâți să-și ia soarta în propriile mâini: [...] *națiunea română este o națiune care se simte suverană și vrea să ia puterea executivă în propriile mâini* [...][10].

Budapesta, 25 ianuarie 1919

În luna ianuarie 1919, ziarul „Pesti Napló" (Jurnalul de Pesta) a preluat o știre transmisă de București, anume că Iuliu Maniu ar putea fi însărcinat cu conducerea noului guvern al României mari. Iată cum a fost redată știrea în periodicul central maghiar: *Iuliu Maniu — prim ministru al României Mari. București, 24 ianuarie. Potrivit rapoartelor de presă, este probabil să se formeze un guvern național pentru România Mare sub conducerea lui dr. Iuliu Maniu. Ceea ce îl face pe Maniu potrivit pentru această poziție este neutralitatea sa politică față de vechile partide din regat.*[11] Din nou, o știre telegrafică fără judecăți de valoare. Imaginea lui Iuliu Maniu e nuanțată doar prin cuvântul „politician neutru", adică din afara politicii de la București.

---

belül akarják megvalósítani. Azt még érteném, ha Maniu Gyula a magyarországi románságot a román királysággal akarná egyesíteni. Ez még elképzelhető, bár véleményem szerint a magyarországi románságra nem kedvező megoldás volna. Ámde, a magyarországi románságot Magyarországból kiszakítva, önálló államba szervezni,teljesen lehetetlen volna, így életképtelen, torzállamiság jönne létre. Növeli a veszélyt a határosromán királyság helyzete, amely ma Európa legfeudálisabb és legkorruptabb államalakulata. Ennek az országnak nem szabad a magyar, a német és szerb kisebbségeket kiszolgáltatni. Valóban Maniu Gyula és én különbözőképpen magyarázzuk a népek önrendelkezési jogát. Az évifelfogásom szerint ez az önrendelkezési jog egymagyar Svájcot jelentene, a Maniu felfogása szerint pedig szűk román nacionalista imperiumot. Dr. Maniu Gyula azt hangsúlyozza, hogy a román nemzetnek jogába fog állani az is, hogy a teljes elszakadást kimondva. Mindenesetre a román nemzet magát szuverénnek érző nemzet, saját magán akarja a végrehajtó hatalmat a kezébevenni.

[10] *Ibidem.*

[11] *Pesti Napló*, nr. 22, 25 ianuarie 1919, p. 2.

Vizita de la Oradea, 29-30 aprilie 1919

În rândurile cotidianului maghiar „Nagyvárad" din 1 mai 1919 găsim un articol amplu, intitulat „Dr. Maniu Gyula Nagyváradon", autorul acestuia făcând o detaliere a vizitei principalului om politic român al momentului. Textul este o cronică a vizitei lui Maniu, detaliile surprinse fiind legate de personalitățile care l-au așteptat în gară și de cuvântarea ținută în Oradea.

Dr. Iuliu Maniu, președintele Consiliului Dirigent din Sibiu, a sosit marți seara la Oradea. Sosirea sa a fost anunțată pentru ora 18.00 și a fost așteptat la gară de către generalul Holban. [Roman] Ciorogariu, vicar episcopal, ministru Dr. Aurel Lazăr și prefectul Dr. Pop Coriolan, oficialități ale Bihorului și Oradiei, precum și alții din conducerea județului și orașului. La 7 seara, a existat un apel telefonic fals către ministrul dr. Aurel Lazăr care a fost informat că trenul prim-ministrului va sosi cu întârziere, fără a fi anunțată ora, dar se va anunța ora când va sosi trenul. Marea majoritate a celor care așteptau trenul au plecat. În mod neașteptat, însă, după ora 7 și jumătate, trenul doctorului Maniu a intrat în gară, fiind primit de către generalul Holban, dr. Sever Ardelean secretar al prefectului, dr. Dumitru Mangra, Dr. Gheorghe Matei și Sever Andru[12].

Această primă secvență este un text echilibrat, fără judecăți de valoare. Textul din ziarul local este o imagine realistă asupra primirii celui mai important om politic al momentului, Iuliu Maniu fiind președintele Consiliului Dirigent. Autorul notează personalitățile care l-au așteptat, oameni politici și lideri religioși, totodată fiind surprinsă și o întârziere anunțată a trenului, care i-a făcut pe mulți să renunțe la a-l aștepta.

Ieri dimineață, consiliul local i-a adus un omagiu primului-ministru Dr. Iuliu Maniu, la sediul prefecturii. Pe lângă ministru, au fost prezenți și alți miniștri Dr. [Aurel] Lazăr, Dr. Suciu și Dr. Boilă. Primarul Károly Rimler l-a salutat pe primul-ministru după cum urmează:

«În numele Consiliului Local, îl salutăm respectuos pe primul-ministru și îi cerem să sprijine orașul nostru în mod eficient în munca de refacere după marea încercare, astfel încât să putem începe munca productivă care va avea ca rezultat bunăstarea binemeritată a cetățenilor noștri, după consolidarea economică. Îi urez bun venit prim-ministrului și vă rog să ne sprijiniți în mod eficient în această activitate» […][13].

A doua „secvență" se petrece în 30 aprilie 1919. Autoritățile locale îl primesc pe Iuliu Maniu în clădirea prefecturii. Cu această ocazie Rimler Károly, primarul Oradiei, a ținut un discurs.

---

[12] *Dr. Maniu Gyula Nagyváradon*, în *Nagyvárad*, nr. 97/1 mai 1919, p.1. Textul original în limba maghiară este următorul: *Dr. Maniu Gyula, a nagyszebeni Román Kormányzó Tanács elnöke kedden este Nagyváradra érkezett. Érkezése este 6 órára volt jelezve és a pályaudvaron várta Holban tábornok, Ciorogar püspöki helynök, dr. Lázár Aurél miniszter és dr. Pop Coríolán főispán vezetése alatt Biharmegye és Nagyvárad előkelőségei, valamint a vármegye és a város vezetősége. Esti 7 órakor bizonyára téves telefon értesités alapjás dr. Lázár miniszter tudtára adta a várakozóknak, hogy a miniszterelnök vonatának érkezése bizonytalan ideig késik, és majd tudatni fogja, mikor fog érkézni a vonat. Erre a várakozók nagy többsege eltávozott. Egészen váratlanul azonban fél 8 óra után dr. Maniu vonata berobogott az álomásra, ahol Holban tábornok, továbbá dr. Erdély Szevér főispáni titkár, dr. Mangra Demeter, dr. Máté György, Andru Szevér fogadták* […].

[13] *Ibidem*. Textul original în maghiară este următorul: A városi tanács tegnap délelőtt testűletileg tisztelgett dr. Maniu Gyula miniszterelnök előtt a főispáni hivatal helyi ségbében. A miniszterelnökön kívül ott voltak dr. Lázár, dr. Suciu és dr. Boila miniszterek. Rimler Károly polgármester a miniszterelnököt a következőkben üdvözölte: - A városi tanács nevében tiszteletteljesen üdvözöljük a miniszterelnök urat és kérjük, hogy városunkat a nagy meg próbáltatás után a regenerálás munkájában hathatósan támogatni szíveskedjék, hogy megkezdhessük a produktív munkát, a melynek eredménye az lesz, hogy városunk polgársága gazdasági megerősödése után a jól megérdemelt elhaladásban fog részesülni. Üdvözlöm miniszterelnök urat és kérem, hogy ebben a munkában minket hathatósan támogatni szíveskedjék […].

Acesta îi cere ajutor lui Maniu pentru a reface viața socială și economică a orașului. La acest apel, Iuliu Maniu are un discurs echilibrat, de mulțumire și apreciere, în care reafirmă sprijinul Consiliului Dirigent pentru refacerea orașului și comitatului Bihor, în respectul tuturor națiunilor.

Dr. Iuliu Maniu a răspuns la discurs după cum urmează:

«Stimate domnule primar, Onorabili domni! Vă mulțumesc pentru primirea călduroasă pe care mi-ați oferit-o în calitate de membru al Consiliului Dirigent Român de la Sibiu. În mod special vă mulțumesc pentru amabilitatea cu care ați întâmpinat armata noastră victorioasă. Vă cer să fiți convinși de faptul că, urmare a hotărârii de la Alba Iulia, Consiliului Dirigent Român îi va păsa de prosperitatea acestui oraș frumos. Când Adunarea Națională din Alba Iulia a declarat alipirea Bihorului și Oradiei la Regatul României, am pus un accent extraordinar ca acest oraș cu un trecut glorios, cu prestanță economică, să fie o parte complementară și un membru important al statului nostru prosper. Să fie convinse domniile voastre de faptul că statul român are la bază o dezvoltare democratică în toate domeniile, dorind fiecărei națiuni și fiecărui cetățean o libertate deplină, care va prevala în toate direcțiile. Prima noastră sarcină este aceea de a menține și asigura ordinea socială și de drept, mai ales după suferințele la care a fost expusă această regiune. Aceasta este sarcina noastră principală și dacă reușim, munca socială productivă va fi asigurată din toate punctele de vedere. Fiți siguri că putem aprecia pe deplin importanța muncii productive și că toate aspectele muncii productive vor fi ajutate și sprijinite. Și deoarece Oradea este un factor atât de important în munca productivă, acest oraș merită, în special, să fie sprijinit în funcționarea sa atât de guvernul regal, cât și de Consiliul Dirigent. Dumnezeu să vă dea sănătate și vă doresc ca, în acest nou cadru, orașul Oradea să se bucure de prosperitate continuă».

Apoi miniștrii și dr. Iuliu Maniu au pus foarte multe întrebări despre nevoile orașului, în special despre aprovizionarea cu cărbune. Toți au promis, cu cea mai devotată cordialitate, că vor face tot posibilul pentru a se asigura ca Oradea să nu aibă greutăți de nici un fel[14].

În discursul său, Maniu pune accentul pe recunoaștea valorilor istorice, culturale și economice ale orașului și Bihorului. Într-un ton amical, el se arăta recunoscător bihorenilor pentru primirea, fără incidente, a Armatei Române și asigura populația de sprijinul Consiliului

[14] *Ibidem*. Textul original în limba maghiară este acesta: *Dr. Maniu* Gyula a beszédre a következőkben válaszolt:*Mélyen tisztelt polgármester ur! Tisztetl uraim !* Köszönöm a szives fogadtatást araelyben engem, mint a nagyszebeni Román Kormányzó Tanács tagját részesíteni szi veskedtek. De különösen köszönöm azt a szívélyességet, amivel győzelmes hadseregünket fogadni méltóztáttak. Kérem önökét, legyenek meggyőződve arról hogy a Román Kormányzó Tánács mindig szivén fogja hordani ennek a határozottan szép városnak felvirágozását. Amikor a gyulafehérvári nemzetgyűlés Biharmegyének és Nagyváradnak a román királysághoz való csatolását kimondotta, kiváló sulyt fektettünk arra, hogy épen ezen dicsőséges mülttál bíró város, ez a gazdasági emporium a mi virágzó államunknak kiegészítő része és tagja legyen. Legyenek az urak megyőződve arról, hogy a román állam minden tekintetben a demokratikus feilödés alanpján áll s a román állam minden nemzetnek és minden egyes polgárának teljes szabadságot kiván biztosbani, amely minden irányban érvényre fog jutni. Első feladatünk a társadalom rendje és a jogrend fenntartása és biztosítása azokután a szenvédések után, amelynek ez a vidék kitéve volt. Ez a legfőbb feladatunk és ha *ez* sikerülni fog, akkor a társadalmi produktív munka minden tekintetben biztosítva lesz. Legyenek meggyőződve arról, hogy teljes mértékben tudjuk méltányolni a produktív munka jelentőségét és a produktív munka minden tényezőjét segiteni és támogatni *fogjuk. És miután épen Nagyvárad városa a produktív munkának oly hatalmas tényozője: különösen megérdemli ez a város, hogy kifejtendő működésében ugy a kiralyi kormány által, mint a kormányzó tanács által támogattassék. Isten éltesse önöket s kívánom. hogy Nagyvárad városa ez uj alakulatban folytonos virágzásnak Örvendhessen. Ezután a miniszterek és dr. M a n i u Gyula is igen élénken kérdezősködtek o város szükségleteiről, főképen a szén ellátásról s valamennyien a legodaadóbb szívélyességgel ígérték, hogy mindent megtesznek, hogy Nagyvárad semmiben sem szénvédjen szükséget*.

Dirigent în restabilirea ordinii sociale și de drept. Își susține apartenența la România Mare, numind Armata Română, *armata noastră*. Reamintește apoi de hotărârea de la Alba Iulia, unde s-a declarat *alipirea Bihorului și Oradiei la Regatul României*, act pe care îl valorizează ca fiind fundamentul noii construcții statale. Și în această nouă construcție statală, Oradea și Bihorul sunt menționate ca *o parte complementară și membru important al statului nostru prosper.* Referitor la folosirea cuvintelor *statul nostru prosper*, Maniu este încă atașat valorilor politice, economice și sociale din fosta monarhie austro-ungară pe care, fără simț critic, le proiectează în noul Regat al României Mari. Știind că orașul avea atunci o populație majoritar maghiară și o mare comunitate de evrei, vorbește de garantarea libertății depline pentru fiecare cetățean. Totodată, el vorbește de muncă ca factor al dezvoltării umane, sociale și economice.

Scrisoarea lui Jászi Oskár către Iuliu Maniu (22 ianuarie 1929)[15]

Această scrisoare a fost redactată cu ocazia numirii lui Iuliu Maniu în funcția de președinte al Consiliului de Miniștri al României[16]. Din textul scrisorii răzbat atât sentimente alese ale fostului politician maghiar[17] pentru Iuliu Maniu, cât mai ales idei legate de drepturi privind echitatea socială pentru toți cetățenii României și stabilitatea politică a spațiului Europei Centrale și de Est. Prima parte a epistolei emană politețea lui Jászi Oskár față de Iuliu Maniu, unde fostul politician maghiar își cerea scuze pentru că nu a scris la timpul cuvenit, transmițându-i *cele mai bune urări în marea misiunea istorică*, [...] *putere, perseverență și succes* […][18]. În urarea sa, politicianul maghiar pune accent pe ideea unei responsabilități mai largi, care nu se limitează doar la *soarta* națiunii române, ci și la *soarta* altora (*poporului meu*, maghiar), și chiar la viitorul Europei Centrale și de Est[19]. Este un mesaj direct și sincer pentru că Jászi Oskár, stabilit în S.U.A., continua să susțină drepturile maghiarilor din România Mare. Face acest lucru mizând pe faptul că Iuliu Maniu avea aceeași formație intelectuală, fiind educat în școlile maghiare din fosta monarhie. Aceste fraze de curtoazie sunt de fapt un *intermezzo* la chestiunea pledoariei pentru drepturile maghiarilor și al stabilității politice din Europa Centrală și de Est.

În partea a doua, Jászi Oskár i-a amintit lui Maniu un episod important din tratativele de la Arad, când acesta a respins ideea unei Ungarii federalizate. El semnala realitatea acelui moment, inconvenientă de altfel pentru maghiari, anume că poziția lui Maniu nu era una neutră, ci de partea României Mari (*vorbeați deja în numele noii României Mari*[20]). Acesta își continuă pledoaria și subliniază atitudinea respectuoasă pe care a avut-o Maniu față de idealul său (*vă entuziasmează și idealul care trăiește în sufletul meu*)[21]. Acest amănunt, vârât cu istețime de politicianul maghiar în scrisoare, îi „demască" lui Maniu sensibilitatea față de idealul lui Jászi

[15] *Jaszi levelek* [Scrisorile lui Jaszi], în *Medvetanc* [Dansul ursului], 1982/3-1983/1, p. 293-294. A se vedea scrisoarea în Anexa.

[16] Este vorba de primul guvern condus de Iuliu Maniu în perioada 10 noiembrie 1928-7 iunie 1930 (Detalii, în rezumat, despre această guvernare țărănistă la Ion Mamina, Ioan Scurtu, *Guverne și Guvernanți (1916-1938)*, Silex, București, 1996, p. 69-77).

[17] Despre activitatea lui Jászi Oskár din perioada interbelică a se vedea studiul lui L. Nagy Zsuzsa, *Jászi Oskár és a hazai polgári radikálisok kapcsolata a két világháború között* [Jászi Oskár și legăturile cetățenești radicale între cele două războaie mondiale], în *Történelmi Szemle* [Revista istorică], nr. 4/1974, p. 631-649.

[18] *Jaszi levelek* [Scrisorile lui Jaszi], în *Medvetanc* [Dansul ursului], 1982/3-1983/1, p. 293-294.

[19] *Ibidem*.

[20] *Ibidem*.

[21] *Ibidem*.

Oskár, anume *cel al unei uniuni pașnice a națiunilor Dunării*[22]. Politicianul maghiar a arătat și reacția lui Maniu de atunci, care l-a asigurat de respectarea drepturilor tuturor națiunilor din Transilvania, prin cuvintele: *națiunea română va privi națiunea maghiară în orice moment și în orice împrejurare ca pe un popor liber și egal în toate sferele vieții de stat și culturale*[23]. În această frază – pusă de Jászi în gura lui Maniu – i se acorda încredere politicianului român, totodată fiind scoasă la lumină sensibilitatea suferințelor românești în perioada monarhiei austro-ungare. Amintirea acelor vremuri Jászi Oskár o folosește pentru a-l avertiza pe Maniu să nu procedeze precum odinioară au făcut-o maghiarii cu românii: *România nu trebuie să urmeze practica nefericită a fostei Monarhii Austro-Ungare, dacă nu vrea să sufere soarta acestui stat distrus*[24]. Conștient că doleanțele lui nu depind numai de Maniu, Jászi Oskár menționa că situația de față *are dificultăți politice externe și interne serioase*, identificând chiar cea mai importantă dintre ele: *democratizarea completă a țărilor vecine – mai ales a Ungariei*[25]. Aceasta ar fi o condiție preliminară pentru *stabilizarea democrației țărănești românești. Fără aceasta*, spunea politicianul maghiar, *nu va exista o soluție definitivă în bazinul Dunării*[26].

Finalul scrisorii are o încurajare și un îndemn adresat lui Iuliu Maniu, Jászi Oskár văzându-l ca pe cel mai potrivit om pentru această nobilă misiune, pe care o numește *această oportunitate rară a istoriei*[27]. Și pentru a-l sensibiliza mai mult pe politicianul român, Jászi Oskár îl scoate în evidență pe Ady Endre, prin ale cărui cuvinte cele două țări și națiuni se pot reconcilia: [...] *România și Ungaria sunt două popoare frățești cu interese fundamentale în comun, poate chiar mai comune decât cele ale celorlalte popoare ale Dunării*[28].

*

Deși autorii articolelor din ziare – și nu doar ei – sunt supuși tentației de a idealiza sau minimiza portretul unui om, în cazul de față imaginea lui Iuliu Maniu este chiar o reflectare a realității vremii. În cele patru momente menționate mai sus, atât ziariștii maghiari cât și Jászi Oskár au un numitor comun: respectul față de politicianul român. Să fie oare acestea doar datorită poziției de forță pe care o ocupa Iuliu Maniu sau pentru că, într-adevăr era un om integru, un om de caracter? În „Tratativele de la Arad" observăm atitudinea hotărâtă, diplomația și chiar empatia față de ideile opuse (spusă mai târziu chiar de Jászi Oskár în 1929). În ianuarie 1919, ziarele budapestane reflectă un zvon transmis de ziarele de la București, imaginea lui Iuliu Maniu crescând în popularitate, fiind considerat cel mai capabil și potrivit om pentru a forma guvernul României Mari. În aprilie 1919, politicianul român este surprins ca liderul care vizitează „țara". Este o vizită de protocol, de verificare a climatului social și politic care a pregătit vizita

[22] *Ibidem*.

[23] *Ibidem*. Din nefericire, realitatea respectării drepturilor și libertăților privind minoritățile naționale (mai ales cea pentru comunitatea maghiară) din perioada interbelică nu a fost cea promisă de Maniu lui Jászi Oskár. Și asta datorită politicii de românizare inițiată de guvernele succesive de la București. O părere mai puțin partinică asupra politicii privind minoritățile naționale din România interbelică este în studiul lui Lucian Năstasă, *Maghiarii din România și etica minoritară. Repere istorice 1920-1940*, în *Maghiarii din România și etica minoritară (1920-1940)*, editori Lucian Năstasă și Levente Salat), Centrul de Resurse pentru diversitate etnoculturală, Cluj, 2003, p. 27-41.

[24] *Jaszi levelek* [Scrisorile lui Jaszi], în *Medvetanc* [Dansul ursului], 1982/3-1983/1, p. 293-294.

[25] *Ibidem*.

[26] *Ibidem*.

[27] *Ibidem*.

[28] *Ibidem*.

regală din mai 1919. Această vizită aduce, prin el, încredere față de noua formulă statală a României Mari: interes față de bunăstarea Oradiei și Bihorului. Însă, portretul omului de caracter, școlit de altfel în mediile maghiare și austriece, se reflectă mai ales în cuvintele și scrisoarea omologului său care i-a recunoscut valoarea și demnitatea umană atunci când a spus: *Cu adevărat respect pentru prim-ministru, susținătorul său de lungă durată, Oszkár Jászi*[29].

Anexă

1929, 22 ianuarie

Stimate prim-ministru,

De mult am simțit nevoia să scriu această scrisoare, dar, în ultimele luni am fost copleșit de muncă, iar sănătatea mea nu a fost satisfăcătoare. De aceea, să nu-mi reproșați dacă îmi exprim cu întârziere cele mai bune urări pentru marea misiune istorică pe care națiunea română v-a încredințat-o să o îndepliniți. Dumnezeu să vă dea putere, perseverență și succes în această lucrare măreață, de care depinde nu numai soarta poporului român, ci și soarta poporului meu și, într-adevăr, viitorul întregii Europe Centrale și de Est. Cu atât de multe responsabilități, nu vreau să abuzez de timpul dumneavoastră prețios. Totuși, permiteți-mi să vă reamintesc un episod important din viața noastră, care pentru voi a însemnat eliberarea finală a poporului român, pentru mine prăbușirea tragică a țării mele. Mă refer la tratativele noastre de la Arad, când, în numele Consiliului Național Român, ați respins politicos, dar ferm, oferta de pace a guvernului Károlyi față de o Ungarie federalizată. La acea vreme vorbeați deja în numele noii Românii Mari, dar ați încheiat adăugând că vă entuziasmează și idealul care trăiește în sufletul meu: cel al unei uniuni pașnice a națiunilor Dunării, dar că până când acest ideal îndepărtat va fi realizat, m-ați asigurat că națiunea română va privi minoritatea maghiară în orice moment și în orice împrejurare ca pe un popor liber și egal în toate sferele vieții de stat și culturale. Domnule prim-ministru, am încredere în seriozitatea și sinceritatea promisiunii dumneavoastră, pentru că ați suferit din cauza politicii blestemate a opresiunii etnice, iar claritatea dumneavoastră ca om de stat, vă spune că România nu trebuie să urmeze practica nefericită a fostei Monarhii Austro-Ungare, dacă nu vrea să sufere soarta acestui stat distrus. Știu că îndeplinirea promisiunilor făcute nu depinde în întregime de dumneavoastră. Știu că situația are dificultăți politice externe și interne serioase. Știu că fără democratizarea completă a țărilor vecine – și mai ales a Ungariei – care ar fi o condiție prealabilă pentru stabilizarea democrației țărănești românești, nu va exista o soluție definitivă în bazinul Dunării. Dar, în ciuda acestui fapt, cheia situației este în mâinile dumneavoastră într-o măsură mai mare decât în mâinile oricărui alt om de stat dunărean în viață astăzi. Este dorința mea sinceră să folosiți cu acuratețe și eficient această oportunitate rară a istoriei. Mai presus de toate, lăsați-vă ghidați de spiritul prietenului meu nemuritor, Ady Endre, care, mai clar decât oricine altcineva, a recunoscut că România și Ungaria sunt două popoare frățești cu interese fundamentale în comun, poate chiar mai comune decât cele ale celorlalte popoare ale Dunării.

Cu adevărat respect pentru prim-ministru, susținătorul său de lungă durată, Oszkár Jászi

Sursa:
Jászi levelek [Scrisorile lui *Jászi*], în *Medvetánc* [Dansul ursului], 1982/3-1983/1, p. 293-294.

[29] *Ibidem.*

doi: 10.66142/Crisia.2025.17

CONSIDERAȚII DESPRE PRESA CULTURALĂ ROMÂNEASCĂ DIN ZONA NORD-VESTICĂ A ROMÂNIEI ÎNTREGITE. STUDIU DE CAZ: BIHOR, ARAD, SATU MARE (1919-1940)

Cornelia ROMÎNAŞU*
Radu ROMÎNAȘU**

CONSIDERATIONS ON THE ROMANIAN CULTURAL PRESS IN THE NORTH-WESTERN REGION OF GREATER ROMANIA: A CASE STUDY OF BIHOR, ARAD, AND SATU MARE (1919–1940)

ABSTRACT

Between 1919 and 1940, the cultural press in north-western Romania played an important role in shaping national identity, promoting Romanian culture, and mobilizing society in response to historical challenges. Beyond its informational function, it acted as a catalyst for social and cultural progress, leaving a profound and lasting imprint on collective consciousness. The press contributed significantly to advancing education and cultural life in the region, evolving alongside the consolidation of Romanian state institutions. This period witnessed a notable expansion in the number and circulation of publications, as well as the emergence of talented journalists, many of whom were drawn from literary and political circles. As such, the press became a key driver of the social and cultural reforms essential for Romania's transformation into a modern state and served as an instrument of social integration and civic participation.

Keywords: magazines, culture, education, social life, interwar period.

Apărută cu doar câteva decenii înaintea primului moment al epopeii creării statului național unitar, presa de dincoace și de dincolo de Carpați s-a implicat cu mult curaj în dezbaterea marilor teme cu care se confrunta societatea românească din Principate, militând deschis pentru realizarea Unirii Moldovei cu Țara Românească, pentru consolidarea acestui proiect politic, precum și pentru continuarea reformelor care vizau transformarea Principatelor Unite, mai apoi a României, într-un stat modern, cu instituții pe măsură.

Pe măsura dezvoltării instituțiilor statului, presa a cunoscut un continuu progres, fapt dovedit de perpetua creștere a numărului publicațiilor, a tirajelor, a apariției de noi și talentați jurnaliști, mulți dintre aceștia provenind din rândurile scriitorilor și oamenilor politici ai epocii.

Momentul 1878, care marca și intrarea Dobrogei în cadrul statului român, a fost salutat de către presa națională, în ciuda polemicilor aprinse cu privire la schimbul de teritorii gestionat de

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: corne_romanasu@yahoo.com.
** Universitatea din Oradea; e-mail: rrd1214@ yahoo.com.

Congresul de Pace de la Berlin (cedarea sudului Basarabiei în schimbul Dobrogei). Statul român modern își extindea granițele, devenea tot mai vizibil pe arena internațională, iar presa sublinia această nouă orientare a Bucureștiului, care descoperea „dimensiunea maritimă", în condițiile în care „ochii" media, dar și cei ai opiniei publice, erau îndreptați dincolo de Carpați.

Anul 1913 a coincis cu o nouă sporire teritorială a Regatului României, sudul Dobrogei, cunoscut sub numele de Cadrilater, fiind primit de către România, în urma campaniei militare în Bulgaria și a Păcii de la București din august 1913. A fost un alt moment în care jurnaliștii români, fie de pe front, fie din redacții, au tratat cu atenție acest subiect, care a stârnit destule controverse în epocă, chiar dacă România devenea, din acel moment, arbitrul politic și militar în Balcani.

Memorabilul an 1918 a marcat apogeul luptei românilor pentru unitate națională, la acest deziderat contribuind, în chip deosebit, și presa. Jurnaliștii au relatat amănunțit despre marile momente ale memorabilului an 1918 (27 martie – unirea Basarabiei, 28 noiembrie – unirea Bucovinei și 1 Decembrie – Unirea Transilvaniei cu Regatul României).

Prin atitudinile şi informaţiile pe care le promovează, prin circuitul de idei pe care ea însăşi îl stimulează, prin participarea afectivă declanşată în rândul cititorilor, prin emulaţia pe care o provoacă, prin contactele pe care le facilitează între zonele unei regiuni, prin aportul ei substanţial la dezvoltarea vieţii cultural-artistice, sociale şi politice, prin persistenţa acţiunilor sale, presa reprezintă un factor puternic de mobilizare şi coeziune pentru populaţia unei regiuni, a unui judeţ sau a unei ţări.

Pe lângă acceptarea faptului că presa a devenit o adevărată forţă, prin coeficientul ridicat de influenţă asupra opiniei publice şi prin temuta sa disponibilitate critică, ţintind până la nivelurile cele mai înalte ale societăţii şi ale statului, răspândirea ei actuală a evidenţiat şi un alt aspect al multiplelor funcţii sociale pe care le exercită: operează asupra cititorilor o anume psihoterapeutică. Lectura ei cotidiană oferă o evaziune, o compensare pentru desele frustrări, o reechilibrare psihică, atât de necesară sistemului nervos. Ea serveşte integrării sociale a individului, constituind un dialog cu lumea; este deci un agent al socializării, al extragerii din izolare, al incitării de a participa la viaţa colectivă. Lectura presei orientează conştiinţa apartenenţei la un grup socio-politic, profesional, sau la alte forme de comunitate, clarificându-i omului identitatea personalităţii, prin stimularea reacţiilor de adeziune sau de respingere a unor fenomene din ambianţa socială[1].

Etape importante ale istoriei noastre naţionale demonstrează rolul covârşitor pe care l-a avut presa, încă de la apariţia sa, în modelarea conştiinţelor, în integrarea lor în tendinţele progresiste ale epocii. Rolul presei din Transilvania, Banat, Crişana şi Maramureş până la Marea Unire a fost cu totul remarcabil, mai ales în ceea ce priveşte lupta pentru limba română, cultură românească şi desăvârşirea unităţii naţionale. Apărând aceste elemente definitorii ale neamului, militând pentru răspândirea cititului şi a culturii, informând despre realităţile din spaţiul românesc, european şi mondial, dezvoltând, prin cele mai variate căi, conştiinţa naţională, presa a reuşit să se transforme într-un veritabil laborator, în care ideea „daco-românismului" din Transilvania şi-a găsit o expresie şi mai evidentă în acţiunea pentru existenţa şi afirmarea naţională[2].

În epoca modernă, și în Bihor progresele înregistrate de români vor fi popularizate printr-o serie de periodice proprii, care încep să fie tipărite. Ele se circumscriu străduaniilor populației

[1] L. Thayer, *On the mass-media and mass communication*, Editura Inter-Media, Oxford, 1988, p. 138-143; D. McQuail, *Mass Comunication Theory*, Editura Sage Publ., London, 1987, p. 71-73; Mihai Coman, *Introducere in sistemul mass media*, Editura Polirom, Iași, 1999, p. 83-88.

[2] Vasile Pasailă, *Presa în istoria modernă a românilor*, Editura Fundației „Pro", București, 2004, p. 9.

româneşti din Transilvania de a-şi manifesta disponibilităţile spirituale, în ciuda unor împrejurări politice deloc favorabile. Cu atât mai lăudabil şi mai demn de interes este ceea ce s-a petrecut în Crişana, în condiţii deosebit de grele, în contextul încercării iniţierii unor activităţi cultural-naţionale, într-o regiune istorică românească situată la extremitatea vestică a spaţiului românesc. De la începuturile timide, manifestate prin intermediul „foilor" manuscrise, precum *Deşteaptă-te române* (scrisă de Iosif Vulcan aproximativ între anii 1857 şi 1859), *Muza Crişanei* (română), editată de membrii Societăţii „Samuil Vulcan" din Beiuş, în urma hotărârii din 15 mai 1867, schimbându-şi denumirea în *Aurora* din anul 1883, se ajunge la tipărirea unor reviste în adevăratul sens al cuvântului. Astfel, apare revista *Amvonul* (1868-1871), cu un caracter ecleziastic, şi *Familia* (debutează la Pesta la 1/13 iunie 1865, fiind subintitulată „Foaie enciclopedică şi beletristică cu ilustraţiuni", proprietarul, redactorul şi editorul ei fiind, timp de 42 de ani, Iosif Vulcan, care din aprilie 1880 îi va transfera redacţia la Oradea, de care era legat afectiv. Ea a fost una dintre cele mai citite publicaţii româneşti, având un număr apreciabil de abonaţi. Odată cu mutarea la Oradea, *Familia* se transformă într-o autentică tribună de luptă şi de propagare a sentimentului naţional. Articolele acoperă o gamă largă de domenii: viaţă bisericească, spiritualitate, articole omagiale închinate unor personalităţi ale vieţii culturale şi bisericeşti din Crişana şi Transilvania, articole istorice, de actualitate şi de impact, articole cu caracter educaţional-formativ). Începând cu data de 1 mai 1880 a fost tipărită la Oradea şi revista *Şezătoarea*, al cărei redactor responsabil, editor şi proprietar a fost tot publicistul şi scriitorul bihorean Iosif Vulcan. Subintitulată *Foaia poporului român*, revista a apărut mai întâi la Budapesta. Începând cu 1 ianuarie 1875, *Siedietorea*, conform scrierii etimologizante a epocii, a militat pentru ridicarea nivelului cultural al lumii rurale, făcând adeseori rabat faţă de criteriul valorii estetice.

Interesul manifestat de publicul bihorean pentru presa culturală a stimulat iniţiativa pentru diversificarea şi specializarea acesteia. Astfel, la 10 ani după ce *Şezătoarea* lui Vulcan îşi încetează apariţia, se naşte la Oradea o publicaţie de factură umoristico-satirică, intitulată sugestiv *Vulturul*. Redactor responsabil era Iustin Ardelean, student la Academia de Drept din Oradea. Primul număr apare la 13 ianuarie 1892, tipărirea sa continuând în oraşul de pe Crişul Repede până la 1 septembrie 1905. Revista va face în Crişana un serviciu de pionierat, pus în slujba cauzei naţionale şi a justiţiei sociale.

Peisajul presei culturale bihorene se întregeşte, la sfârşitul secolului al XIX-lea, cu *Foaia literară*, apărută la 18 aprilie 1897. Aceasta a avut ca intenţie programatică emanciparea culturală a populaţiei din Crişana şi Transilvania, difuzarea culturii în cercuri cât mai largi şi stimularea creaţiei originale[3].

În ultimul său pătrar, secolul al XIX-lea românesc cunoaşte o efervescenţă spirituală şi gazetărească considerabilă, iar politica devine, treptat, o cale realistă de înfăptuire a idealurilor naţionale. Această realitate este prezentată magistral de marele istoric Nicolae Iorga, care afirma că „Principatele române şi Ardealul – dar mai cu seamă Muntenia şi Moldova – n-au avut o presă decât în ziua în care această presă a făcut şi oarecare politică. A făcut-o clandestin, a făcut-o sub forma fabulei, a făcut-o cu greutate şi întotdeauna împiedicată de cenzură sau de suprimare, dar faptul istoric este că presa românească s-a născut mai mult din nevoia românului de a răsufla

[3] Viorel Faur, *Cultura românilor din Bihor*, Fundaţia Culturală „Cele Trei Crişuri", Oradea, 1993, p. 146-184; *Foaia literară*, 1897, nr. 1, p. 6; Florin Ardelean, *Istoria presei culturale din Oradea. Studii (I)*, Editura Eikon, Bucureşti, 2019, p. 11-29.

politiceşte decât din aceea de a informa pe cititori asupra faptelor zilnice. Acest adevăr stabilit, putem afirma că presa română, de la începuturile ei, a fost naţională. Ideea naţională i-a dat naştere. Ideea naţională a făcut-o să crească, ideea naţională a călăuzit-o neîncetat până în zilele pe care le trăim”[4].

În preajma Primului Război Mondial jurnalistica din România a atins un nivel apropiat celei europene, prin dotarea tehnică, tiraje, procedură de difuzare, amploarea informaţiilor interne şi externe, calitatea şi incisivitatea comentariilor politice. Ele au consacrat şi în peisajul cultural românesc pe jurnalistul de profesie, sau pe omul de cultură cu frecvente şi substanţiale incursiuni în jurnalistică.

Timpul era în cumpănă, Europa se mişca, de aceea românii au sesizat suflul nou orientat în direcţia libertăţii, independenţei, progresului social-politic şi, în consecinţă, au acţionat în cunoştinţă de cauză.

Deşteptarea naţiunilor, revoluţiile, progresul, tranziţia spre binefacerile unui sistem constituţional, apariţia unor noi instituţii sunt o serie de caracteristici ce se vor accentua pe parcursul secolului următor. Legătura dintre naţional şi social este tot mai pregnantă în această perioadă, fapt care determină apariţia unui trinom: *Idee naţională – Naţiune – Unire*. „Conceptele tradiţionale româneşti, întemeiate pe structura autohtonă, religie şi folclor, concretizate sub forma unei adevărate etnologii politice, au constituit componente importante în formarea ideii naţionale. Presa reţine importanţa legăturii între ideea naţională şi istoria presei, ca valoare fundamentală pentru explicarea prezentului modern”[5].

Din asemenea considerente apare la Oradea, la 25 decembrie 1918, primul număr al periodicului românesc intitulat *Tribuna Bihorului*. Ziarul a apărut ca Organ poporal al Consiliului Naţional Românesc din Oradea-Mare. Editor şi responsabil al acestuia a fost Gheorghe Tulbure, un cărturar sibian venit în Oradea la începutul secolului XX. Principala menire a ziarului a fost aceea de a informa cititorii români despre evenimentul major consumat la Alba Iulia la 1 decembrie 1918, care i-a transformat şi pe cetăţenii bihoreni în cetăţeni ai României întregite[6].

Deşi suntem la începutul secolului al XXI-lea, imaginea fenomenului cultural de excepţie produs în perioada interbelică nu este estompată, ci mai mult, prin depărtarea în timp, i se defineşte şi mai clar contururile, face mai vizibile cauzele, resursele şi efectele acelei efervescenţe intelectuale cu urmări atât de benefice în plan social şi spiritual. Exemplaritatea sa a făcut ca lungile perioade de restrişte care au urmat: raptul teritorial din vara tragicului an 1940, a doua conflagraţie mondială, dar mai ales epoca aridă, de fixaţie ideologică impusă în societatea românească de regimul comunist, să evidenţieze şi mai clar reala ei amplitudine. Oricât de dureroase au fost acele vremuri, ele nu au putut să oprească, ci poate cel mult să întârzie, complexitatea fenomenului cultural, ca parte componentă a unui proces istoric desfăşurat în logica sa inexorabilă.

Realizarea statului naţional unitar român a făcut posibilă, începând cu anul 1919, participarea activă, neîngrădită şi nemijlocită a Bihorului la viaţa culturală românească. Tendinţa generală a fost – de la început – aceea de afirmare şi de dezvoltare a culturii naţionale, mai cu

[4] Nicolae Iorga, *Istoria presei româneşti*, Editura Muzeul Literaturii Române, Bucureşti, 1999, p. 206.

[5] Nicoleta Dandu, *Intrarea românilor în modernitatea europeană: Presă-modele-mentalităţi-imagine (1848-1866)*, Editura Anima, Bucureşti, 2002, p. 109.

[6] Viorel Faur, „Tribuna Bihorului – important periodic al Unirii”, în *Cele trei Crişuri*, 1993, nr. 9-10, p. 6; Idem, „Contribuţii la istoricul presei româneşti din Crişana”, în *Crisia*, 1986, p. 313-317; Barbu Ştefănescu, „Tribuna Bihorului – primul ziar românesc din Bihor”, în *Crisia*, 1994, nr. 1-2, p. 8; Florin Ardelean, *op. cit.*, p. 158-177.

seamă în centrele urbane, de transformare a lor, îndeosebi a oraşului Oradea, în focare de cultură românească.

Această iniţiativă, cât se poate de firească, după evenimentele anilor 1918 şi 1919, avea de depăşit preponderenţa culturii de expresie maghiară, care n-a cunoscut piedici în afirmarea sa până în 1918, după cum nu va cunoaşte nici după actul unirii Transilvaniei cu România. Abia după depăşirea acestei etape introductive, printr-o viaţă culturală susţinută şi diversă, urma să se ajungă la transformarea oraşelor în centre culturale româneşti puternice şi la ridicarea statutului cultural al satului. Generaţia Marii Uniri a fost conştientă de această necesitate, precum şi de faptul că Unirea trebuia consolidată în toate domeniile: cultural, economic, social şi politic.

Astfel, datorită acestei responsabilităţi asumate de generaţia de la 1918, se vor derula cu intensitate diferită eforturi exemplare care au avut ca scop imediat îmbogăţirea şi lărgirea orizontului spiritual al tuturor păturilor sociale, în fapt educarea permanentă, conceptul care în secolul al XIX-lea mobilizase generaţii de intelectuali români, fiind cunoscut în special sub denumirea de *luminare a poporului*.

Parcurgând în linii generale principalele reviste culturale ale vremii, observăm că transpare concepţia potrivit căreia culturalizarea poporului trebuie să primeze în faţa oricărei alte preocupări culturale, întrucât, în opinia lui Teodor Neş, „cultura trebuie să fie o avuţie obştească şi nu concentrată şi izolată în câteva capete”[7]. Ca urmare, activitatea editorială a cunoscut o dezvoltare fără precedent, îndeosebi în domeniul presei. Motivaţiile au în vedere, dincolo de conştiinţa aportului intelectualilor, nevoia de a aşeza România întregită în concertul statelor europene. Putem spune că ruperea zăgazurilor, impuse de puteri politice străine, a fost ocazia şi nu cauza dezvoltării fără precedent a vieţii culturale naţionale în general şi a presei culturale în speţă. Deci principiul cauzal îl putem identifica în comandamentele majore pe care generaţia Unirii şi le-a asumat cu responsabilitate şi dăruire.

Reuniunea culturală „*Cele Trei Crişuri*” şi Casa Naţională a Judeţului Bihor, cele două mari societăţi culturale orădene interbelice, au fost cei mai stăruitori şi mai importanţi editori, după cum remarcă Lucia Cornea[8]. Ambele societăţi culturale au considerat activitatea de editare a unor organe de presă ca fiind de primă importanţă în dezvoltarea procesului de culturalizare. Avem în vedere, din perspectiva analizei periodicelor de cultură, îndeosebi revista *Cele trei Crişuri* (1920-1944), cu variantele sale pentru lumea satelor *Cele trei Crişuri pentru popor* (tipărită începând din 18 martie 1923, sub conducerea lui George Bacaloglu, având ca director general pe Gheorghe Tulbure) şi *Revista satelor* (apărută în anul 1927, cu o structură similară). În cele două decenii de existenţă a revistei *Cele trei Crişuri* se pot evidenţia două perioade distincte: una este cuprinsă între anii 1920 şi 1933, iar cealaltă se desfăşoară între 1933 şi 1940. Revista a apărut sporadic şi la Bucureşti, în intervalul ianuarie-februarie 1941 – martie-aprilie 1944. Începând din anul 1933, revista a fost marcată de transformarea profilului ei în *Anale culturale*. *Platforma-program* a publicaţiei viza cu prioritate absolută dezvoltarea culturii şi spiritualităţii româneşti la graniţa de vest a ţării: „În vremuri atât de grele, faţă de înmulţirea zilnică a necesităţilor şi a problemelor, revista *Cele trei Crişuri* va continua să desfăşoare activitatea sa românească şi latină, pentru a impune tot mai departe conştiinţa unei munci bine împlinite, a unei realizări de care, pe zi ce trece, se simte tot mai imperioasă nevoie”[9]. În coloanele revistei îşi găsesc locul şi studii de o

[7] Teodor Neş, „Propaganda culturală”, în *Familia*, 1926, nr. 3, p. 1-2.

[8] Lucia Cornea, „Activitatea editorială românească în Bihor în perioada interbelică”, în *Crisia*, 1986, p. 97-115.

[9] *Cele Trei Crişuri*, 1936, nr. 3-4, p. 55.

valoare ştiinţifică incontestabilă, studii ce au urmărit constant abordarea adecvată a culturii bihorene, cu accent pe specificul românesc, în contextul mai larg al curentului interculturalităţii promovat în epoca interbelică[10]. Revista s-a impus în perioada la care ne raportăm ca o publicaţie de primă importanţă în peisajul revuistic bihorean şi chiar transilvănean. Articolele programatice, staff-ul redacţional compus din membri din rândul cărora reţin atenţia câteva nume cu rezonanţă în spaţiul de cultură bihorean (Roman Ciorogariu, George Bacaloglu, Alexandru Pteancu) şi tematica editorială reprezintă probe concludente în sensul celor afirmate. Dincolo de scopul lor informativ, aceste reviste l-au vizat şi pe acela de *luminare* şi *progres*, prin ştiinţă şi cultură, fiind puternic marcate de temperatura evenimentelor timpului. Principiile programatice au fost redactate într-un spirit lucid şi echilibrat, exprimând, în mod sintetic, dezideratele momentului, resimţite cu acuitate şi de populaţia bihoreană.

În acest climat emulativ apar, desigur, noi publicaţii. Perioada la care facem referire, deosebit de generoasă sub aspect spiritual, înregistrează şi o seamă de efemeride, periodicele culturale importante rămânând *Cele trei Crişuri* şi *Familia*, seriile a doua (1926-1929) şi a treia (1934-1940). Desigur, nu trebuie să omitem revista *Aurora* (decembrie 1922 – iunie 1923), într-o redactare bilingvă româno-maghiară, o frumoasă şi temerară încercare de apropiere între intelectualii români şi cei unguri. Aceasta a fost, de fapt, rodul strădaniilor celor din conducerea Reuniunii culturale „Cele Trei Crişuri", între care, pe lângă colonelul George Bacaloglu, amintim pe alţi doi mari luptători pentru Unire: dr. Aurel Lazăr şi dr. Nicolae Zigre. Ei s-au implicat cu generozitate într-o problemă extrem de actuală, aceea a cunoaşterii şi apropierii dintre români şi maghiari. Mai mult, lor li s-au asociat nume sonore în epocă, cum au fost George A. Petre[11], Kerestúri Sándor, Salamon László, Tiron Albani şi Korda Béla.

Astfel, la 24 decembrie 1922, apare la Oradea *Aurora* literară, artistică, teatrală şi socială. Director era G. Bacaloglu, iar redactori George A. Petre, Kerestúri Sándor şi Salamon László[12]. Entuziasmul acestei iniţiative este promovat încă din primul număr al revistei: „…Pornim nainte… Suntem tineri, dar suntem vlăstare altoite pe trunchiul comun al lui Eminescu şi Petőfi. Din rădăcinile acestui trunchiu vom sorbi hrană pentru amândouă neamurile. Convinşi de nouile rosturi ale vremii aruncăm cu toată credinţa sămânţa înfrăţirii şi a cunoaşterii reciproce. Fie ca această sămânţă să încolţească şi să rodească într-un ogor uman fără graniţe sufleteşti…"[13].

Deschisă tuturor colaborărilor serioase, după cum preciza directorul revistei în articolul-program de la început de drum, publicaţia îşi propunea să publice cât mai multe traduceri din ambele literaturi, iar în aria ei de interes intra şi viaţa socială văzută în ansamblul său. În contextul social-cultural şi istoric postbelic, apariţia revistei orădene se corelează cu o orientare realistă în plan politic atât din partea intelectualităţii române, cât şi a celei maghiare. Începea să devină limpede pentru ambele părţi că, în condiţiile noi create după momentul 1918, doar un dialog interetnic fructuos ar putea conduce la rezolvarea situaţiilor conflictuale. Demersul umanist al grupării de la *Aurora* se înscrie în ansamblul unor înfăptuiri culturale notabile din perioada

[10] Viorel Horj, „Semicentenarul revistei «Cele trei Crişuri»", în *Crişana*, 1970, nr. 80, p. 2; I. Hangiu, *Dicţionar al presei literare româneşti (1790-1982)*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1987, p. 74; Nae Antonescu, *Scriitori şi reviste din perioada interbelică*, Editura revistei „Convorbiri literare", Iaşi, 2001, p. 42; Radu Romînaşu, *Asociaţiile culturale româneşti din Oradea şi Bihor în perioada interbelică*, Editura Universităţii din Oradea, Oradea, 2008, p. 56.

[11] Poet şi ziarist teleormănean cu studii liceale la Satu Mare şi apoi stabilit în Oradea. Pentru mai multe amănunte, vezi Stelian Vasilescu, „Schiţă de portret. Un poet bihorean George A. Petre", în *Familia*, 1983, nr. 2, p. 9.

[12] *Aurora*, 1922, nr. 1, p. 1.

[13] George A. Petre, „Noui orizonturi", în *Ibidem*, p. 2.

interbelică, ce vizau apropierea româno-maghiară. Revista s-a dorit o punte de comunicare, iar motivaţia acestei străduinţe este lesne de înţeles într-o epocă în care memoria oamenilor păstra încă vie amintirea ororilor „Marelui Război", nu de mult încheiat.

Ca rezultat al acestei conexiuni, a apărut o antologie din poeţii români moderni, ale căror versuri au fost traduse în limba maghiară de Kerestúri Sándor. În replică, un scriitor maghiar orădean a pregătit, în anul 1922, o culegere de nuvele din cei mai reprezentativi scriitori români[14]. Colaborarea culturală a înregistrat noi momente semnificative la sfârşitul lunii iunie 1923, când, la Oradea, a apărut o antologie a poeţilor moderni maghiari, transpusă în româneşte de Iustin Ilieşiu. Au fost traduse versuri din peste 25 de poeţi unguri, un loc important ocupând poeziile lui Ady Endre (care figura cu 18 poeme în versiune românească) şi Babits Mihály. Volumul s-a intitulat *Laura*. Prin eforturile lui George A. Petre, în anul 1930 a apărut (în traducere românească) primul volum de versuri de sine stătător din creaţia poetului Ady Endre, intitulat *Sânge şi aur*[15].

Revista mai conţine – conform *articolului-program* – numeroase note referitoare la actualitatea cultural-artistică şi literară. Semnalările de spectacole, expoziţii şi concerte organizate la Cluj, Budapesta şi Bucureşti sunt însoţite de comentarii pertinente. Teatrului şi spectacolelor teatrale le este rezervat un spaţiu generos, făcându-se referiri – în repetate numere – la teatrul popular şi cel muncitoresc.

Treptat, în calea *Aurorei* s-au ridicat o serie de obstacole, mai mult sau mai puţin obiective, începând din zona oficială, care considera prematură iniţiativa din oraşul de pe Crişul Repede, şi sfârşind în sânul intelectualităţii locale care s-a lăsat ademenită într-o serie de intrigi şi neînţelegeri mărunte. Ca alternativă la *Aurora*, Ligeti Ernö, fost redactor la *Napkelet*, a propus editarea unei reviste, în limba română, care să se ocupe exclusiv de cultura maghiară. Însă semnalele redresării situaţiei erau din ce în ce mai anemice. De exemplu, Daday Lorant îşi manifesta neîncrederea faţă de apropierea româno-maghiară, apreciind rezultatele obţinute ca fiind nesemnificative. Acestor dificultăţi li s-au adăugat şi cele de ordin financiar. Totuşi, revista a reapărut în anul următor, fiind redactată numai în limba maghiară[16].

Viaţa *Aurorei* n-a fost lungă (niciun an de existenţă), însă ea constituie în sine o experienţă exemplară, valabilă şi astăzi, în măsura în care şi-a depăşit epoca şi s-a făcut expresia celor mai sincere năzuinţe de armonie interetnică. După o jumătate de an (iunie 1923) şi-a încetat apariţia, nu atât din cauza greutăţilor materiale, cât datorită neîncrederii şi suspiciunilor survenite de ambele părţi.

Fără îndoială, experienţa revistei orădene nu a fost izolată. În special în Transilvania interbelică au existat şi alte publicaţii bilingve: *Culisele* (Cluj), *Cimbora* (Satu Mare)[17], dar se pare

[14] *Cele Trei Crişuri*, 1922, nr. 12, p. 1.

[15] *Ibidem*, 1923, nr. 6, p. 100; Ioan Kohn, „Momente semnificative în istoria relaţiilor culturale româno-maghiare-perioada interbelică", în vol. *Trepte vechi şi noi de istorie, cultură şi viaţă bisericească în Eparhia Oradiei. Mărturii-Evocări*, Editura Episcopiei Ortodoxe Române Oradea, Oradea, 1980, p.147.

[16] Nae Antonescu, *Reviste din Transilvania*, Biblioteca revistei Familia, Oradea, 2001, p. 291-292; Stelian Vasilescu, „O experienţă a dialogului interetnic. Revista Aurora (1922-1923)", în *Aurora*, 1993, nr. 1, p. 17-20.

[17] Revistă ilustrată pentru copii, apărută în 1922 din iniţiativa lui Szentimrei Jenőef. De la primul număr şi până la desfiinţare (1929), publicaţia a fost condusă de Benedek Elek. La început a avut o apariţie săptămânală, ulterior de trei ori pe lună. Ea a fost tipărită la Baia Mare şi Satu-Mare, în condiţii destul de dificile. Conţinutul ei s-a desfăşurat pe o arie destul de diversificată: articole moral-educative, distractive, literare, istorice şi de popularizare a cunoştinţelor ştiinţifice. De asemenea, *Cimbora* avea o rubrică special destinată corespondenţei cu copiii, prin care se încerca o îndrumare a acestora în tainele scrisului. Revista a atins într-un timp relativ scurt o mare popularitate, publicând opere din literatura pentru copii maghiară, română şi universală. În acelaşi timp, redactorul-şef i-a

că revista orădeană s-a remarcat printr-un program bine articulat, pe care a dorit să-l aplice consecvent. Dacă nu a reuşit în întregime să atingă acest deziderat nu fost vina ei, ci a împrejurărilor de moment.

Ajunsă la seria a doua, revista lui Iosif Vulcan a căutat să promoveze unitatea spirituală a tuturor românilor. Reapărută în peisajul orădean cultural în martie 1926, revista a rămas una de cultură, tipărită din iniţiativa unor intelectuali „dornici de a lupta pentru cultura românească". Acest obiectiv este fixat în noua *platformă-program* a revistei: „În măsura în care cultura este necesară individului şi umanităţii, ea este necesară şi unei naţiuni. Dată fiind importanţa fără margini a culturii, este uşor de constatat că neamul românesc, căruia sacrificiile actualei generaţiuni, alimentate de visurile entuziaste ale înaintaşilor, i-au creat posibilitatea de o locui ca stăpân în hotarele unei ţări întregite, are nevoie mai mult de cât oricând de cultură. Şi încă de o cultură cât mai temeinică şi răspândită cât mai adânc în toate straturile populare… Hotărâţi a contribui şi noi prin modestele noastre puteri, la marea operă de luminare şi de întărire prin cultură a acestui progres, ne-am decis a scoate această revistă"[18].

Grupul local care a publicat în paginile revistei era alcătuit din Teodor Neș, Ștefan Mărcuș, G. A. Petre, Petre A. Petre, Alexandru Olteanu, Gheorghe Tulbure, Titus L. Roșu, Ion Isaiu, Tiberiu Moșoiu. Acestora li s-au adăugat poeți, eseiști, filosofi de marcă ai epocii, precum Ion Minulescu, Emil Isac, Cezar Petrescu, Ion Agârbiceanu, Mircea Vulcănescu, Constantin Noica, Emil Cioran, Tudor Vianu[19].

S-au avut în vedere „luminarea poporului" şi „culturalizarea poporului", concepte care au stat la temelia activităţilor culturale interbelice, potrivit cărora deţinătorii de cunoştinţe aveau datoria de a le răspândi în societate. „În special dascălilor li se impune această misiune apostolică – era de părere apreciatul profesor şi colaborator al revistei, Teodor Neș. Sufletul lor trebuie să-şi risipească lumina cu dărnicie şi tot el trebuie să sălăşluiască înţelepciunea cuminţilor bătrâni. Poporul trebuie convins că are nevoie de experienţa străbunilor, închisă în filele istoriei, aşa cum are nevoie individul de păţaniile trecutului său. Prin activitate dârză, fără destindere, profesorul va arăta maselor nevoia cunoştinţelor structurii sociale căreia trebuie să se adapteze individul. Constituţia ţării, legile, întocmirile şi instituţiile sociale sunt elemente indispensabile oricărei orientări în haosul vieţii"[20]. Din această perspectivă, accentul revistei a căzut pe ideea naţională şi mai puţin pe promovarea unei literaturi originale, redactorii noii serii fiind interesaţi de viaţa culturală a oraşului Oradea[21]. În consecinţă, paginile publicaţiei au fost „inundate" de ample pledoarii pentru înfiinţarea unui teatru românesc la Oradea, în vreme ce trupa de teatru maghiară se confrunta şi ea cu serioase dificultăţi materiale[22].

încurajat pe cei mai buni scriitori şi poeţi contemporani să colaboreze la revistă. Amintim doar câteva nume: Áprily Lajos, Berde Mária, Dsida Jenő, Kacsó Sándor, Karácsony Benő, Ligeti Ernő, Reményik Sándor, Tamási Áron. Din anul 1933 revista reapare cu numele de *Cimbora Nouă*, având ca redactor şef pe F. László Marcella. Vezi Szabó Zsolt, *„Elek apó és Cimborája" [Moş Elek şi camaradul său], în Könyvtár*, 1979 nr. 3, p. 5.

[18] V. Cotruş, „Cuvânt înainte", în *Familia*, 1926, nr. 1, p. 1.

[19] Florin Ardelean, *op. cit.*, p. 110-120.

[20] Teodor Neş, *op. cit.*, p. 1-2.

[21] *Familia*, 1926, nr. 1, p. 16; Ion Simuț, „Revista Familia în configurația culturală a Oradiei după Marea Unire", în vol. *Presa culturală. Lucrările prezentate la Congresul Național de Istorie a Presei*, ediția a VIII-a, Editura Universității din Oradea, 2015, p. 43-45. Vezi și Radu Romînașu, „Culture, Literature and Elites at the Western Border of the Reunited Romania. The „Cele Trei Crişuri" Journal from Oradea (1920-1940)", în *Journal of Romanian Literary Studies*, 2014, nr. 4, Târgu Mureş, p. 189-198.

[22] Tiron Albani, „Criza teatrului maghiar din Oradea", în *Familia*, 1926, nr. 2, p. 14-15.

Între artele plastice, pictura nu a fost neglijată. Coperta revistei era ilustrată cu reproduceri din Francisc Şirato, Teodorescu Sion, Ştefan Dimitrescu, Augustin Pál sau Tibor Ernö.

Emanciparea culturală a oraşului Oradea a fost o preocupare constantă a *Familiei*. Redactorul responsabil M. G. Samarineanu[23], „un macedonean de treabă", cum era numit în epocă, a depus eforturi considerabile pentru a obţine colaborarea lui Victor Eftimiu, Cezar Petrescu şi Tabéry Géza. Tot el a organizat numeroase şezători literare cu scriitorii din Bucureşti şi a găzduit în paginile revistei dările de seamă ale Universităţii „Emanoil Gojdu", pe care le-a comentat pozitiv. O preocupare importantă a revistei a vizat şi constituirea unei organizaţii profesionale pentru ziariştii locali. Astfel, s-a înfiinţat *Cercul ziariştilor din Oradea*, cu membri români şi maghiari: Gheorghe Tulbure, Tabéry Géza, George A. Petre, M.G. Samarineanu, Katona Béla, Hegedüs Sándor etc. Din perspectiva obiectivului fundamental enunţat, *Familia* a militat şi pentru aşezarea unor busturi (Vulcan, Coşbuc), precum şi un monument Eminescu, în perimetrul oraşului Oradea.

În ceea ce priveşte tărâmul literar, în domeniul prozei sunt prezenţi Victor Eftimiu, Cezar Petrescu, Gib I. Mihăescu, L. Sandu, George Acsineanu (proză scurtă), dar cel mai frecvent este publicat cu poezii chiar redactorul responsabil, M.G. Samarineanu. Au urmat alte colaborări notabile, cum au fost cele ale lui Al. T. Stamatiad, Emil Isac, Ion Marin Sadoveanu[24].

Marele handicap al acestei a doua serii a fost, fără îndoială, lipsa unui critic literar cu experienţă. Recenziile şi cronicile literare s-au ocupat în numeroase cazuri de publicaţii lipsite de însemnătate. Acest fapt demonstrează inexistenţa unei orientări literare clare, fapt care are, desigur, o încărcătură majoră pentru o revistă literară şi de cultură. Ca urmare, acest fapt poate fi un motiv suficient de consistent pentru care această serie a *Familiei* nu a rezistat mai mult de patru ani. Mai adăugăm şi lipsa de criterii estetice, nivelul depăşit al producţiilor literare publicate etc. Dincolo de aceste neîmpliniri, din perspectiva temporală, revista a rămas un câştig cert pentru societatea bihoreană. Avem în vedere experienţa acumulată, zbaterile redacţiei şi ale colaboratorilor, număr de număr, eşecurile şi succesele lor. În acest sens, ilustrativ ni se pare bilanţul activităţii făcut la începutul anului 1929, care încearcă să explice lămuritor şi pertinent – din perspectiva istoriei culturale – situaţia revistei: „Pornim un an nou. Greutăţile care s-au ţinut scai de noi încearcă să ne sugrume. Suntem tineri însă. Toţi purtăm entuziasmul ca o platoşă. Şi vom învinge. Nu încercăm să formăm curente… Noi vrem să punem în mâna celor ţinuţi de soartă secole de-a rândul în întuneric, o luminiţă… Nu şcoală vrem să formăm, ci un stimulent pentru dezvoltarea gustului spre slova românească… Colecţia celor trei ani ne este mărturie că ne-am ţinut de program"[25].

După trei ani de strădanii, a doua serie a revistei îşi încetează apariţia, urmând ca experienţa dobândită să rodească într-o nouă serie, a treia, sub coordonarea aceluiaşi M.G. Samarineanu. Perioada cuprinsă între martie 1934 şi august-septembrie 1940 a reprezentat o realizare de excepţie pentru revista *Familia*, atât din punctul de vedere al modernităţii, al contactului direct cu literatura momentului, cât şi al apropierii fecunde faţă de ideile culturii româneşti şi europene interbelice. Grupul redacţional a reuşit să depăşească problemele financiare. Directorul ei acumulase o vastă experienţă în domeniu, astfel că a avut răgazul necesar

[23] Pentru mai multe amănunte vezi Gabriel Moisa, *Elita locală și identitate națională la frontiera de vest a României în perioada interbelică. M. G. Samarineanu și George A. Petre*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2020, p. 131-172.
[24] *Familia*, 1926, nr. 4, p. 5, *Ibidem*, 1927, nr. 10-11, p. 8; nr. 8-9, p. 2-5; *Ibidem*, 1928, nr. 1-2, p. 1.
[25] *Pe marginea actualității*, în *Familia*, 1929, nr. 1, p. 1.

pentru a evalua cu obiectivitate atât succesul, cât şi nereuşitele, şi astfel, la începutul unui nou drum pentru destinul revistei, a reuşit să impună acesteia un program modern, în consens cu noile achiziţii literar-artistice, eliminând provincialismul şi mentalitatea sămănătoristă, elemente promovate constant în seria precedentă. Revista nu a mai păstrat caracterul enciclopedic, şi a devenit aproape în exclusivitate o publicaţie cu caracter literar, păstrând totuşi un spaţiu destul de vast pentru înregistrarea evenimentului cotidian.

Noul program fixează reorientarea redacţiei: „Ne-am propus să fim în linia vremei noastre… Nu ne paşte gândul să dăm directive, să creăm curente şi opinii literare…Ceea ce ne interesează este talentul onest. Programul unei reviste îl defineşte, mai bine decât orice, linia colaboratorilor săi. Va trebui, în mod firesc, să depăşim limitele orizontului provincial”[26]. Ilustrativ, tot în acest sens, este articolul *Regionalism şi centrism*, din care spicuim un paragraf edificator: „Noi ţinem să se ştie: reprezentăm cultura românească, una şi aceeaşi la Botoşani ca şi la Craiova, la Constanţa ca şi la Baia Mare”[27].

A fost, de altfel, perioada de glorie a revistei, care se încadrează într-un proces mai larg de resurecţie literară şi artistică din Transilvania deceniului al patrulea din secolul XX. Revista orădeană a fost susţinută de un grup de scriitori transilvăneni, cărora li s-au adăugat numeroşi bucureşteni. Familia îşi schimbă şi formatul, adoptându-l pe cel de carte, iar ca volum depăşeşte de departe toate revistele literare din Transilvania interbelică (avea în medie 100-110 pagini), apărând în condiţii grafice excepţionale[28].

Pe lângă implicarea revistei în problematica fenomenului literar interbelic românesc (problemele de critică şi istorie literară, dezbaterile opiniilor literare etc.), publicaţia orădeană a făcut loc în paginile sale şi teoriei privind concepţia estetică a localismului creator[29]

În faţa redacţiei a stat un obstacol deosebit de dificil pe care a reuşit să-l depăşească în urma experienţei şi tenacităţii. Era vorba, în primul rând, de aducerea unui cronicar literar energic şi competent, bine informat şi cu o cultură generală bine consolidată, care să devină coloana vertebrală a revistei. Octav Şuluţiu a fost persoana la care s-a oprit conducerea revistei. Acesta a reprezentat un câştig enorm pentru *Familia*, el susţinând rubrica *Scriitori şi cărţi* într-un mod magistral, după părerea unanimă a specialiştilor din domeniu. De altfel, zona dedicată cronicii literare aparţinea, aproape în exclusivitate, lui Octav Şuluţiu[30].

Din anul 1938 apare cu subtilul „Revista Asociaţiei scriitorilor români din Ardeal”, situaţie care a produs unele nedumeriri, întrucât în paginile sale publicau şi numeroşi scriitori bucureşteni. Colaboratorii revistei au fost numeroşi şi importanţi: N. Iorga, Lucian Blaga, Mircea Eliade, Constantin Noica, Ion Agârbiceanu, Emil Isac, Ion Minulescu, Ion Pillat, Cezar Petrescu, Coca Farago, Al. Dima, N. Davidescu, Eugen Jebeleanu, Al. Brătescu-Voineşti, Hortensia Papadat Bengescu, Radu Gyr, Aron Cotruş, Victor Eftimiu, Ştefan Baciu, Radu Stanca etc.

Au fost tipărite articole cu conţinut istoric semnate de Teodor Neş, Titus L. Roşu şi Dariu Pop, în vreme ce poezia a fost bine reprezentată, ea aparţinând generaţiei care se maturizase în jurul creaţiei genialului Lucian Blaga şi a lui Ion Barbu. La rândul ei, proza este una eclectică şi

[26] Gheorghe Tulbure, „De la Iosif Vulcan până la noi”, în *Ibidem*, 1934, nr. 1, p. 5-9.

[27] M. G. Samarineanu, „Regionalism şi centrism”, în *Ibidem*, 1935, nr. 9, p. 121.

[28] Nae Antonescu, *Reviste*, p. 15-16; Stelian Vasilescu, „Reviste culturale din Nord-Vestul Transilvaniei în perioada interbelică”, în vol. *Trepte vechi şi noi de istorie, cultură şi viaţă bisericească în Eparhia Oradiei. Mărturii-Evocări*, Editura Episcopiei Ortodoxe Române Oradea, 1980, p.142.

[29] Al. Dima, „Localismul creator”, în *Familia*, 1935, nr. 2, p. 3-8.

[30] Nae Antonescu, *Reviste*, p. 16-17.

aparţine unor nume sonore, precum Anton Holban, Horia Furtună, Cezar Petrescu, Gib I. Mihăescu, V. Papillian, Mihail Chirnoagă etc[31].

Unitatea spirituală a tuturor românilor a fost în continuare un obiectiv major al publicaţiei. *Familia* „este primul organ de presă românesc care nu se sprijină exclusiv pe contribuţia financiară a autorităţilor, ci şi pe cititorii săi proprii. Este prima revistă românească din Bihor care şi-a asumat riscul de a porni pe cont propriu, ca un organ independent şi, plasându-se în ierarhia revistelor româneşti fruntaşe, s-a angajat să propovăduiască unitatea spirituală a tuturor românilor pe plan european"[32]. Această pledoarie *pro domo* încerca să dea un răspuns unor atacuri venite dinspre alte reviste, şi, în acest context, se reafirma programul revistei: popularizarea culturii româneşti în Transilvania, contactul permanent cu Bucureştiul, perfecţionarea conştiinţei estetice în părţile de vest ale ţării, descoperirea şi încurajarea talentelor locale.

O altă problemă, foarte atent urmărită, a fost aceea a relaţiilor româno-maghiare. În anul 1935, directorul revistei a iniţiat o anchetă[33] pe această temă, la care au răspuns numeroşi scriitori români şi unguri: Lucian Blaga, Mihail Sadoveanu, Cezar Petrescu, Petru Comarnescu, Victor Eftimiu, Camil Petrescu, Szemler Ferencz, Zilahi Lajos, Babits Mihály, Illés Gyula. Concluziile dezbaterilor au fost optimiste: „Răspunsurile scriitorilor publicate până acum sunt categorice. Toţi sunt călăuziţi de gânduri identice cu noi, cei din jurul revistei *Familia*. De ce nu? Mai ales pe tărâmul înflorit al culturii. De ce să nu ne înţelegem? Desprinşi de politicianism, dezghiocaţi de preocupări cari nu aduc decât foloase personale momentane unora, ne putem avânta spre soare ca să-i smulgem o fărâmă de căldură cu care să încălzim inimi, să luminăm unghere sufleteşti şi să netezim drum spre prietenie"[34].

Din păcate, revizionismul de atunci a menţinut întrebarea la ordinea zilei, iar drumul spre prietenie şi colaborare, dorit de unii dintre ambele părţi, avea să întâmpine încă multe şi dureroase asperităţi. De remarcat, în acest sens, activitatea intensă a lui Alexandru Olteanu, care, între anii 1934 şi 1940, a fost, fără întrerupere, titularul rubricii *Revista revistelor maghiare*. De asemenea, a semnat recenzii şi comentarii în această problematică, consemnând şi momente de apropiere sinceră existente în tradiţia culturală a celor două popoare. De pildă, poemul *Ady Endre şi românii* a fost scris cu ocazia comemorării a două decenii de la moartea poetului[35].

Curentul politic de revizuire a Tratatului de la Trianon, care a pus stăpânire cu frenezie peste Ungaria, a fost combătut cu fermitate de revista *Familia*. Au fost publicate numeroase studii şi articole care demonstrează lipsa de temeinicie a argumentelor părţii ungare. De altfel, redacţia revistei a încurajat munca depusă de Alexandru Olteanu în direcţia elaborării unei Cronici a Europei Centrale, în care o atenţie deosebită s-a acordat luptei antirevizioniste şi respingerii regimurilor totalitare. Vremurile, însă, erau tulburi şi – după ce, prin mijlocirea literaturii şi culturii, revista orădeană şi-a adus o contribuţie importantă la apropierea popoarelor român şi ungar – *Familia* şi-a întrerupt brusc apariţia în toamna tragică a anului 1940. De altfel, numărul 7/8 (iulie-august) – ultimul din serie – a fost confiscat la graniţă de autorităţile horthyste.

Toate revistele consultate până în acest punct al demersului nostru au propus cititorilor o lectură pe cât de agreabilă, pe atât de instructivă, cu generoase reverberaţii educative, apreciată

[31] *Ibidem*, p. 69-73; Stelian Vasilescu, *op. cit*., p. 142.

[32] *Familia*, 1935, nr. 2, p. 110.

[33] Pentru mai multe amănunte vezi M. G. Samarineanu, „Ancheta noastră", în *Ibidem*, nr. 5-6, p. 65-75.

[34] *Familia*, nr. 9-10, p. 75.

[35] *Ibidem*, 1939, nr. 2-3, p. 31-42.

de toate straturile sociale din Crişana şi de dincolo de fruntariile acestei provincii istorice. Atât pentru conţinutul lor interesant, cât şi pentru posibilitatea ţinerii unei evidenţe culturale, aceste reviste se puteau păstra ani de-a rândul, chiar în colecţii, atât în micile, cât şi în marile biblioteci, constituind o adevărată „carte de învăţătură" pusă la îndemâna tuturor vârstelor.

O altă revistă care s-a impus în societatea timpului a fost cea intitulată *Rânduri* – literară şi pedagogică, tipărită bilunar, începând din anul 1934, din iniţiativa unui grup de învăţători din Vaşcău, coordonaţi de Rânchitză Bratu. Redactor responsabil a fost numit Alexandru Nica. După constituirea Revizoratului şcolar Beiuş (1 aprilie 1935), publicaţia a fost patronată de această instituţie, ea militând pentru implicarea cadrelor didactice (inclusiv a învăţătorilor veniţi din Vechiul Regat pe graniţa de vest a ţării, imediat după Marea Unire, pentru a suplini lipsa acută de personal didactic) în procesul de culturalizare a mediului rural, prin stabilirea efectivă a acestora în satele şi comunele judeţului[36].

Coloanele ei au fost deschise, spre colaborare, tuturor celor care doreau să participe la propăşirea şi ridicarea nivelului cultural al locuitorilor din această zonă. Au fost propuse numeroase rubrici: pedagogie şi educaţie (*Metoda centrelor de interes*, *Individualizarea învăţământului*, *Factorul primordial al cunoaşterii: Intuiţia*, *Jocul şi importanţa lui educativă*, *Însemnătatea orientării profesionale în viaţa individului*, *Doctrina lui Freud*, *Însuşirile cerute educatorului* ş.a.), poezie şi proză (articole consacrate unor personalităţi din domeniul literar, versuri, fragmente de romane elaborate de autori locali, cronici literare), folclor (amintim aici pe învăţătorul Dumitru Colţea din Cărăsău, un harnic culegător de folclor din satele Depresiunii Beiuşului), istorie politică şi culturală în Transilvania etc[37]. Revista a reuşit într-un timp foarte scurt să obţină o largă colaborare cu alte reviste similare din ţară, precum *Banatul literar* (Caransebeş), *Iconar* (Cernăuţi), *Pământul* (Călăraşi), *Decalog* (Bucureşti), *Marea noastră* (Constanţa), *Statul şi şcoala* (Cluj), *Raza literară* (Craiova), *Luceafărul* (Timişoara)[38].

Publicaţia a avut de luptat cu multe greutăţi, dintre care cea mai stringentă a fost nepăsarea, „acest flagel ce omoară atâtea iniţiative bune"[39]. Pe lângă aceasta, au apărut şi o serie de fricţiuni între conducerea revistei şi Revizoratul şcolar, ceea ce a determinat încetarea colaborărilor publicistice. Totuşi, demersul cultural şi tipografic de la Vaşcău a fost continuat la Beiuş, prin revista *Crişul Negru*, primul număr fiind tipărit în 1936, sub egida Revizoratului şcolar Beiuş, cu o apariţie lunară, şi cu efortul şi susţinerea exemplară a învăţătorilor din regiune. Noua publicaţie şi-a început activitatea sub conducerea unui comitet de redacţie, având ca director pe Constantin Borc, iar ca secretar de redacţie pe Miron Mechiu.

Reţin atenţia, din articolul-program, câteva idei interesante şi generoase: „coloanele acestei reviste vor sta întotdeauna la dispoziţia tuturor acelora care vor să lupte alături de noi, pentru propăşirea şi ridicarea nivelului cultural al acestei regiuni. Vom publica articole din toate domeniile de activitate spirituală, vom sprijini şi vom încuraja orice încercare de afirmare românească, pe aceste plaiuri…Vom ţine neîntrerupt trează flacăra naţionalismului curat şi nefalsificat. Toate sufletele româneşti din această regiune, care sunt şi gândesc alături de noi, sunt chemate să activeze în rândurile noastre"[40].

---

[36] G. Boboc, „Şcoala şi educatorii ei", în *Rânduri*, 1935, nr. 1, p. 2-3; *Ibidem*, 1936, nr. 10-12, p. 18-19.

[37] *Crişul Negru*, 1936, nr. 1, p. 1, 17-40; nr. 2, p. 3-9.

[38] Gavril Hădăreanu, „Înflorirea culturii în perioada interbelică", în vol. *Beiuşul şi lumea lui. Studiu monografic*, vol. II, Editura Primus, Oradea, 2008, p. 674.

[39] Constantin Tâlvescu, „Cuvânt înainte", în *Crişul Negru*, 1936, nr. 2, p. 1.

[40] „Apel", în *Ibidem*, nr. 1, p. 1.

Revista de cultură a fost tipărită la Tipografia şi Librăria „Doina" din Beiuş şi a câştigat rapid aprecierea învăţătorilor, prin gama largă de probleme abordate în paginile sale. Exemplificăm printr-o serie de articole reprezentative: *Raportul dintre şcoală şi familie prin educaţie*, *Determinarea sensibilităţii vizuale şi auditive a copiilor de şcoală primară*, *Educatorul aşa cum îl concepea Rousseau*, *Ideile dominante în noua programă analitică*, *Experienţa în pedagogie* etc. Alături de acestea se regăseau rubrici destinate recenziilor, fragmentelor de roman, folclor adunat din satele bihorene, scurte cronici ale principalelor reviste culturale din România, informaţii despre manifestările muzicale, teatrale sau plastice şi nu în ultimul rând *Partea oficială*, redactată de Revizoratul şcolar din Beiuş, în care erau publicate note despre posturile didactice vacante în regiune, despre legislaţia educaţională, despre experienţele metodice proprii etc. Astfel, s-a intenţionat ţinerea la curent a dascălilor români din regiune cu întreaga problematică referitoare la procesul de învăţământ şi, în paralel, s-a militat pentru deschiderea unor pagini special destinate încercărilor literare. Dintre colaboratorii revistei amintim pe: George Sfârlea, Gavril Cosma, V. Cordoş, C. Tâlvescu, Pantea Toma, I. A. Chiriţă, D. Colţa, I. Bradu, F. Lăzureanu, Paul Pop, Vasile Tiba, dr. Anton Feier. De asemenea, revista s-a remarcat printr-o redactare îngrijită, care a adus un plus de valoare publicaţiei beiuşene[41]. Concluzionând, suntem de acord cu aprecierile lui Constantin Tâlvescu, unul dintre mentorii principali ai publicaţiei: „Revista Crişul Negru a lăsat în urmă o dâră de lumină, menită să asigure cele mai frumoase perspective viitorului. Ea şi-a ales de la început o linie de conduită dreaptă, demnă şi bine definită...a realizat marea operă de a concentra cel puţin o dată pe lună... toate gândurile şi sentimentele dăscălimii de pe aceste plaiuri, asemenea unor raze concentrice dătătoare de viaţă"[42].

Din aceeaşi arie tematică face parte şi *Foaia Şcolară* – revistă pedagogică-culturală, cu o apariţie lunară, cu excepţia lunilor iulie şi august (din anul 1935 se nota că, în caz de necesitate, revista va edita şi suplimente săptămânale), tipărită la Tipografia Diecezană Oradea, având ca redactori pe C. Coroiu şi C. Bunea în perioada 1928-1932, pe revizorul şcolar Constantin Munteanu (1933), iar din 1935 pe Ioan Mangra, preşedintele Comitetului Şcolar Judeţean. Revista şi-a propus să cuprindă preocupările educaţionale şi culturale ale cadrelor didactice bihorene. Începând din luna mai a anului 1937, ea şi-a schimbat denumirea în *Şcoala Bihorului*, revistă pedagogico-culturală a corpului didactic primar din judeţ, susţinută şi editată de Reuniunea învăţătorilor din Bihor şi de aceleaşi Revizorat şi Comitet şcolar[43].

Articolele au fost grupate pe diverse teme pedagogice (*Dominantele pedagogiei contemporane*, *Aparatul psihanalizei în educaţie*, *Corelaţia dintre gândire şi mişcare la copil*, *Realizări şi tendinţe în şcoala americană*), moral-religioase (*Religie şi şcoală*, *Mintea, religia, morala*, *Rugăciune şi educaţie*) şi de propagandă culturală (*Ridicarea culturală a satelor*, *Din cetatea culturii*, *Pentru dezvoltarea satului cultural*)[44]. Printre colaboratorii revistei se evidenţiază o serie de personalităţi marcante: Gh. Sofronie, dr. Eugen Speranţia, Nicolae Firu, George Bota, Gh. Tulbure, Dan Pompiliu, Gh. Bordaşiu, C. Bunea şi Nicu Anghel.

În paginile acestor reviste cu profil pedagogic-cultural au fost dezbătute principalele probleme ale învăţământul românesc interbelic, căutându-se cele mai eficiente mijloace şi

[41] *Ibidem*, p. 17-21; *Ibidem*, nr. 3, p. 14-26.

[42] *Ibidem*, nr. 2, p. 2-3.

[43] *Astra Bihariei*, 1932, nr. 1, p. 1; G. Bacaloglu, „Programul nostru", în *Aurora*, 1922, nr. 1, p. 1; Radu Romînaşu, *op. cit.*, p. 322-323; Nae Antonescu, *Reviste din Transilvania*, Biblioteca revistei „Familia", Oradea, 2001, p. 291-292; *Crişul Negru*, 1936, nr. 1, p. 1; *Şcoala Bihorului*, 1938, nr. 1, p. 1.

[44] *Foaia Şcolară*, 1936, nr. 4-7, p. 53-65; *Ibidem*, 1935, nr. 7-8, p. 120-122; *Ibidem*, 1934, nr. 5, p. 127-130; *Ibidem*, 1928, nr. 2, p. 42-45; nr. 9-10, p. 318-320; *Ibidem*, 1929, nr. 4, p. 425-431; nr. 5-6, p. 481-484.

metode pentru modernizarea procesului instructiv-educativ. Temele abordate cu predilecţie făceau referire la influenţa familiei în educaţie; Activitatea extra-şcolară a învăţătorului; Cunoaşterea individualităţii elevului; Despre alegerea carierei; Rolul învăţătorului în societate; Cum poate să-şi câştige învăţătorul autoritatea morală faţă de şcolari şi părinţi; Influenţa educaţiei în procesul de formare a caracterului moral; greşelile pedagogice şi îndreptarea lor etc.

În centrul preocupărilor dascălilor s-a aflat şi culturalizarea populaţiei româneşti. Ca atare, în diverse contexte s-a pus în discuţie, prin ample articole de fond, identificarea celor mai eficiente mijloace prin care locuitorii satelor să conştientizeze importanţa ştiinţei de carte. Învăţătorii apreciau într-un mod just faptul că neştiinţa reprezintă un serios obstacol în calea propăşirii întregului neam, şcoala fiind considerată din această perspectivă „magazinul bogăţiilor lumeşti, iar învăţătorul împărţitorul acelora”[45].

De asemenea, prin intermediul acestor reviste de specialitate, învăţătorii aveau posibilitatea să se informeze în legătură cu evenimentele politice importante ale vremii, dar şi cu cele mai noi abordări didactico-pedagogice din ţară şi străinătate.

De aceea, preocupările acestor publicaţii s-au îndreptat şi în direcţia găsirii celor mai eficiente mijloace pentru perfecţionarea metodico-didactică a învăţătorilor, care să fie în consens cu realităţile timpului. Prin intermediul acestor reviste, învăţătorii români bihoreni îşi propuneau să promoveze în societatea românească de la graniţa de vest a ţării o cultură autentică, considerată un important factor de progres social. În consecinţă, au fost alocate spaţii editoriale generoase articolelor care evidenţiau starea precară a şcolilor, în special din mediul rural, încercându-se şi identificarea unor soluţii optime pentru remedierea situaţiilor semnalate. Erau apoi evidenţiate carenţele sistemului educaţional, cauzate în principal de lipsa manualelor şcolare, de scăderea numărului cadrelor didactice şi de slaba lor pregătire profesională. Ca urmare, au fost trase numeroase semnale de alarmă referitoare la necesităţile stringente de dezvoltare şi perfecţionare a corpului didactic în consens cu principiile moderne ale pedagogiei europene. Alte subiecte discutate au fost din domeniul limbii şi literaturii române, a ştiinţelor naturale etc.

La rândul său, *Observatorul* a fost o revistă culturală, socială şi religioasă, având o orientare confesională greco-catolică, fiind tipărită cu sprijinul episcopului unit Valeriu Traian Frenţiu. A debutat în peisajul presei locale în martie 1928, având în frunte pe profesorii Ioan Teiuşean şi Louis Barral, alături de Iréné Merloz, care asigurau traduceri şi recenzii din beletristica franceză. Între anii 1931 şi 1932 publicaţia a avut ca şi subtitlu „Revistă documentară-culturală-religioasă”, iar din anul următor şi până la sistarea apariţiei sale (1936) s-a prezentat ca o revistă de cultură generală. Articolele publicate au acoperit o problematică foarte variată, de la chestiunile sociale, istorice şi literare, până la cele de ordin filosofic, estetic, religios şi ştiinţific. De asemenea, existau rubrici destinate recenziilor de carte, revistei presei şi dialogului cu cititorii. Dintre colaboratori îi amintim pe Moisa Sora Noac, Ioan Georgescu, Ioan Ceparu, Traian Pinteru, Valeriu Traian Frenţiu şi alţii[46]. De remarcat că toţi aceştia erau intelectuali locali profund implicaţi în procesul de culturalizare a societăţii bihorene interbelice, fapt promovat cu perseverenţă şi de *Observatorul* beiuşean: „o istorie a mişcării literare nu se poate face numai prin studiul scriitorilor mari, ci trebuie să se ţină seama şi de scriitorii mai de rând”[47].

[45] *Şcoala Bihorului*, 1938, nr. 3, p. 1.

[46] Gavril Hădăreanu, *op. cit.*, p. 665-668, 671, 672; Gabriel Moisa, „Oradea anilor ’20 ai secolului trecut. Repere demografice, politice, economice şi spirituale”, în vol. *Aurel Lazăr şi epoca sa*, coordonatori: Aurel Chiriac, Ion Zainea, Editura Muzeului Ţării Crişurilor, Oradea, 2007, p. 83-84.

[47] *Observatorul*, 1933, nr. 4, p. 152.

În anul 1934, profesorul Louis Barral s-a mutat în capitala ţării şi a transferat la Bucureşti şi redacţia revistei. În perioada bucureşteană, revista a avut o orientară culturală evidentă. S-au publicat numeroase articole despre opera unor mari romancieri din literatura universală, s-au tradus texte culturale şi literare din limba franceză, s-au stabilit rubrici permanente precum buletin literar, buletin artistic şi buletin bisericesc[48].

Presa culturală locală a înregistrat şi alte încercări de scurtă respiraţie, unele promiţătoare, precum *Muguri Noui* (1932), *Suflet românesc* (1933, editată de Casa Naţională a Judeţului Bihor), *Flori de crâng* (1933-1934) şi *Astra Bihariei* (editată sub egida despărţământului central-judeţean al „Astrei", în intervalul 6 martie – 15 mai 1932), ultima continuând apreciatele calendare populare, care s-au adresat cu precădere lumii rurale.

Prin intermediul ultimei reviste menţionate, s-a solicitat realizarea unei colaborări permanente între intelectualii din mediul rural şi cel urban, scopul urmărit fiind dezvoltarea culturală a Crişanei în acord cu realităţile timpului. O modalitate eficientă pentru concretizarea acestui deziderat a fost – în concepţia iniţiatorilor – această „foaie pentru mintea şi inima săteanului".

Încă din primul număr, *Astra Bihariei* a cuprins numeroase articole care au încercat să informeze şi să educe ţărănimea bihoreană, fiind abordate domenii diverse ale vieţii socio-culturale. Spre exemplificare, redăm câteva dintre titlurile cele mai reprezentative ale revistei: *Industria la sate*, *Sărmanul vicovean* (povestire de război), *Criza economică şi plugarii români, Lucrările plugarului în luna martie*, *Întovărăşirea plugarilor, Creşterea păsărilor*, *Îngrijiți-vă sănătatea, Fabule, Evanghelia zilei* etc[49].

Comitetul redacţional a adresat intelectualităţii rurale, prin articolul *Un cuvânt şi o rugare către cărturarii satelor*, un apel de a colabora la revistă, astfel încât să se poată dezvolta „toate laturile de manifestare ale vieţii culturale la sate, a ridica la suprafaţa conştiinţei intelectuale cu fapte concrete de informaţie problemele ei de actualitate… a le analiza în laboratorul muncii de specialitate şi astfel cristalizate… să păşim cu toţii la înfăptuiri de organizare culturală a satelor noastre"[50]. În aceeaşi direcţie, prin revistă s-a urmărit şi promovarea rolului cultural al *Astrei* în realitatea postbelică, când s-au făcut auzite şi o serie de voci care susţineau inutilitatea vechii Asociaţii de cultură în noile realităţi social-politice. Reacţia redacţiei a fost promptă: „După război – se putea citi într-un articol – *Astra* are un rol mai luminos ca oricând. Ea are chemarea frumoasă de a reînnoi frumoasele zile de însufleţire şi înţelegere românească… Astăzi, mai mult decât oricând, trebuie să deşteptăm la popor şi intelectuali deopotrivă cugetările cele senine şi serioase pentru întronarea adevăratei înţelegeri şi solidarităţi naţionale. Stând deasupra frământărilor politice, Astra e chemată să facă această împăcare şi înfrăţire a sufletelor"[51].

Problemele cele mai frecvent discutate erau din sfera următoarelor domenii: Noţiuni de educaţie cetăţenească (cu accent pe combaterea comunismului), Chestiuni agrare şi silvice, Educaţia ţăranului pentru ideea şi foloasele întovărăşirii lor, Gospodăria plugarului, Ocupaţii de iarnă, Industrii săteşti, Etnografia şi arta poporană a Bihariei, Literatura din popor şi pentru popor, Igiena plugarului, Gânduri şi sfaturi de la femei pentru femei, Şcoala şi cultura satului, Educaţia religioasă şi morală (cu accent pe combaterea sectelor religioase), Din nevoile satului (rubrică permanentă pentru susţinerea şi promovarea iniţiativelor culturale ale intelectualităţii de la sate), Răvaşul săptămânii (ştiri de interes pentru sate, culese şi comentate), De vorbă cu

[48] Gavril Hădăreanu, *op. cit.*, p. 672.

[49] *Astra Bihariei*, 1932, nr. 1, p. 2-9; Radu Romînaşu, *op. cit.*, p. 250.

[50] *Astra Bihariei*, 1932, nr. 1, p. 12.

[51] *Ibidem*, nr. 3, p. 2.

intelectualii satelor (sfaturi pentru organizarea culturală a satului), Mişcarea culturală a Bihariei (rapoarte scurte ale activităţii diferitelor asociaţii culturale ce au acţionat în mediul rural), Activitatea culturală a studenţimii la sate, Lucrul făcut la vremea sa (sfaturi de sezon pentru plugar, informaţii despre târguri, expoziţii, demonstraţii agricole), Calendarul, evanghelia săptămânii, Sfat bun la nevoie (răspunsuri la întrebări), Sacul cu snoave (rubrica de umor)[52]. După cum se poate observa, aceste rubrici înglobau articole culturale, juridice, literare, economice, administrative şi moral-religioase[53].

Deşi nu a avut timpul necesar pentru a se impune în peisajul publicistic interbelic local, *Astra Bihariei* a reprezentat o apariţie salutată cu entuziasm atât de intelectualitate, cât şi de lumea rurală românească. Din păcate, şi această revistă a fost sacrificată datorită lipsei fondurilor financiare. Acest fapt nu a împiedicat-o însă ca, pe tot parcursul apariţiei sale, să servească mişcarea culturală iniţiată de despărţămintele bihorene ale *Astrei* în mediul rural românesc din spaţiul istoric al Crişanei.

Toate publicaţiile, fără excepţie, s-au confruntat cu dificultăţi materiale, uneori insurmontabile, în ciuda eforturilor deosebite ale unor redactori care, de multe ori, au contribuit la susţinerea acestora din propriile salarii. Această luptă continuă pentru a menţine pe linia de plutire mai ales periodicele culturale, de a căror necesitate iniţiatorii erau ferm convinşi, răzbate mereu în paginile revistelor. Dar cine erau aceşti redactori de periodice culturale, cărei categorii de intelectuali aparţineau? În primul rând, erau cadre didactice. Mulţi dintre profesorii şi învăţătorii şcolii interbelice bihorene au considerat că una dintre cele mai importante misiuni pentru ei este aceea de animatori culturali. Putem enumera nume de prestigiu: George Bota, Constantin Pavel, Teodor Neş, Nicolae Firu. O altă categorie intelectuală cu contribuţii semnificative a fost cea a juriştilor (George Sofronie, Victor Cădere, Iosif Iacob). Urmau profesioniştii, gazetarii de formaţie, care îşi merită acest atribut prin continuitate şi responsabilitate asumată. Ei sunt cei care au dat girul seriozităţii şi al lucrului făcut responsabil. Ei au ţinut legătura cu mişcarea culturală, literară şi au fost la curent cu întreaga viaţă socială românească, iar prezenţa lor în comitetele de redacţie ale revistelor de cultură a reprezentat un fapt firesc: M. G. Samarineanu, George A. Petre, Octav Şuluţiu, Gh. Tulbure, G. Bacaloglu[54]. Efortul continuu şi generos al acestor oameni, punctat cu realizări greu de evaluat azi, a avut ca urmare o activitate publicistică pe tărâmul culturii româneşti demnă de aprecierea noastră.

În ceea ce priveşte programele acestor reviste culturale, trebuie să reiterăm observaţia care are în vedere mai vechea sintagmă familiară intelectualităţii militante române: „luminarea poporului". Dacă luăm în considerare marile handicapuri pe care le avea cultura românească de depăşit în această parte a ţării, vom fi de acord asupra priorităţilor programatice pe care intelectualii implicaţi s-au străduit să le respecte şi cărora noi, acum, după ce am trecut pragul secolului şi al mileniului, le datorăm atât de mult: „nevoia de a consolida sufleteşte un teritoriu, care ne revenea de drept, dar a cărui viaţă românească nu fusese lăsată să se dezvolte în mod firesc, după tendinţele ei organice, ci fusese forţată să ia alte forme după un tipar străin"[55].

Evidenţiindu-se prin programe proprii, având ca obiective emanciparea culturală, renaşterea naţională, asanarea morală şi impunerea valorilor locale şi naţionale în procesul de culturalizare, revistele de cultură din Bihorul interbelic au demonstrat, număr de număr, că şi-au

[52] *Ibidem*, nr. 1, p. 12.

[53] *Gazeta de Vest*, 1932, nr. 738, p. 2.

[54] Gabriel Moisa, *op. cit*., p. 131-352.

[55] „Drumul nostru", în *Cele trei Crişuri*, 1921, nr. 1-2, p. 3.

asumat, în mod responsabil şi în deplină cunoştinţă de cauză, realizarea acestor obiective. Asanarea morală, cristalizarea valorilor morale prin evidenţierea unei atitudini de mare verticalitate au făcut parte din acest demers cultural interbelic atât de necesar în vremurile imediat următoare constituirii statului naţional unitar român.

Aria tematică este una de mare respiraţie naţională şi socială, servind în egală măsură idealului de dreptate socială şi celui de unitate naţională. Abordările sunt în măsură să susţină ideile anunţate, dar de o manieră care să aducă şi alinare sufletului mult încercat al românului bihorean.

Nevoia de informare corectă a cititorilor, concomitent cu procesul de emancipare şi culturalizare a acestora, e pusă în pagină de redacţiile revistelor de cultură prin subiecte menite să alunge nebuloasele din minţile acestora, prin articole temeinic documentate, mai ales când e vorba de istorie. Vorbind despre acest tip de articole, în urma unei cercetări monografice a revistelor studiate, s-ar desprinde cu pregnanţă o coordonată constantă, şi anume: problematica fiinţei naţionale româneşti. Mărturiile de acest fel, ce domină paginile numeroaselor numere din revistele culturale, se pot cuprinde în următoarea posibilă structurare: o primă grupare de articole istorice, scrise cu moderaţie, cu vădit scop de popularizare, mai întotdeauna îmbrăcând o haină voit didactică. Ele au ca obiect o variată gamă de aspecte ale trecutului şi prezentului românesc (comunicarea unor sumare cunoştinţe despre etnogeneza poporului român, evocarea unor momente dramatice din istoria Crișanei, transcrierea unui bogat material informaţional despre istoria românilor, vizând momente, evenimente şi personalităţi determinante în păstrarea şi consolidarea fiinţei naţionale etc.); inserarea în cuprinsul numerelor a medalioanelor de personalităţi care s-au jertfit pentru cauza românească şi care au reprezentat tot atâtea lecţii de educaţie naţional-patriotică; abordarea identităţii naţionale prin intermediul limbajului literar, textele din această sferă ocupând un loc semnificativ în economia generală a revistelor.

Creaţia lirică, cu segmente mai mult sau mai puţin reuşite, prezentă în fiecare număr al revistelor la care facem referire, dincolo de promovarea unor talente locale, e percepută ca o formă de militantism cultural-naţional şi are menirea să sensibilizeze pe cititori, să ţină treză conştiinţa naţională şi să revigoreze spiritul patriotic şi sentimentul mândriei de a aparţine poporului român reîntregit.

Din punct de vedere publicistic, putem afirma că periodicele culturale româneşti din Bihorul interbelic se încadrează în categoria periodicelor moderne, cu o rubricatură echilibrată, cu titluri interesante şi rubrici stabile, pe tot parcursul apariţiilor lor. Revistele culturale româneşti din Bihorul interbelic au reprezentat consecinţa firească a dezvoltării şi modernizării presei româneşti, fenomen puternic resimţit la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului următor, când „modernizarea ziarului, înmulţirea rubricilor, ieftinirea şi comercializarea mai dibace, dezvoltarea reportajului, punerea ziarului în mâna celor mulţi le datoreşte presa română ziariştilor străini veniţi şi statorniciţi în România. Intelectualizarea şi punerea ziarului în serviciul ideilor a fost, întotdeauna, opera ziariştilor români”[56].

Această activitate efervescentă, stopată pentru câţiva ani ai deceniului 40, a persistat apoi în conştiinţa generaţiilor care au trăit acele frământări şi au petrecut ca pe un vis interminabil deceniile totalitare. Împreună cu toate celelalte, care vin din paginile de istorie, ideile pe care le-au promovat au germinat ulterior şi au făcut ca bihorenii să fie mai bogaţi sufleteşte şi intelectual. Fără această perioadă luminoasă, liberă, de exprimare substanţială, de nobile strădanii de

[56] Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 207.

propăşire culturală şi socială, cu toate greutăţile şi scăderile ei, viaţa spirituală din Crişana ar fi fost mai anostă.

În perioada interbelică și în Arad asociaționismul cultural a fost foarte bine reprezentat. Aici funcționau peste 70 de asociații culturale, dintre care cele mai importante au fost *Asociațiunea națională*, care a fuzionat cu *ASTRA* în anul 1924, *Concordia* (înființată în 1910), *Ateneul popular* (1931), Societatea culturală *Kölcsey* care și-a serbat 50 de ani de existență la 15 noiembrie 1931 etc[57].

După Marea Unire de la 1 Decembrie 1918, când idealul unităţii naţionale s-a împlinit, şi la Arad apar o serie de publicaţii, unele efemere, altele care s-au impus mulţi ani în circuitul presei scrise locale. Alături de *Biserica şi Şcoala*, cu cei 42 de ani de viaţă de până atunci, şi *Românul*, ce-şi reia apariţia, se adaugă aproximativ 80 de jurnale, reviste şi calendare româneşti. Nu toate au avut o viaţă lungă. În această situaţie au fost *Apărarea națională*, organ al Ligii apărării naţionale creştine (1928-1930), *Aradul*, organ al Asociației *Înfrățirea* (1930-1932), *Calendarul tineretului și al Oastei Domnului* (1935), *Cionvica*, revistă umoristică săptămânală (1935-1936) şi multe altele. Excepţie au făcut *Românul*, organ al Partidului Naţional Român (1920-1936), *Ecoul,* organ independent săptămânal (1925-1940), *Ştirea,* ziar politic, social și economic (1931-1944). Dintre celelalte periodice se remarcă: *Gazeta oficială a județului Arad* (1919-1924), *Gata oricând* (1920-1922), *Gazeta Aradului* (1921-1922), *Solidaritatea* (1922-1923), *Voința poporului* (1923-1932), *Tribuna nouă* (1924-1930), *Cuvântul Ardealului* (1926-1927), *Hotarul* (1933-1940), *Înainte* (1934-1938), *Călăuza* (1935-1939), *Litera* (1938-1939), *Credința* (1940-1943, 1945)[58].

Revistele culturale ale Aradului au publicat creațiile literare ale scriitorilor locali și ale scriitorilor români care au participat la diversele manifestări cultural-artistice organizate de asociațiile culturale locale[59]. Între toate acestea s-a remarcat ziarul *Aradul*, a cărui politică editorială s-a înscris pe o coordonată de promovare a culturii românești. Acesta a intervenit operativ de fiecare dată când au apărut disfuncționalități în politica culturală promovată de autorități[60]. De altfel, la 20 septembrie 1931 primăria arădeană a desemnat acest ziar drept „organ de publicitate pentru toate organizațiile și asociațiile culturale românești din județ"[61].

Presa literară a fost reprezentată și de reviste precum *Tribuna Aradului* (1923), *Voința poporului* (1923), *Salonul Literar* (1925), *Bravo* (1933), *Înnoirea* (fondată în septembrie 1937 de Tiberiu Vuia s-a deschis spre fenomenul cultural național) și de o serie de publicații în limba maghiară: *Szezon* (1919), *Geniusz* (1924), *Új Geniusz* (1925), *Periszkop* (1925) etc. S-a remarcat *Tribuna Aradului*, care a publicat creația poetică a avocatului Tiberiu Vuia apreciată de Aron Cotruș.

Dintre scriitorii arădeni care s-au afirmat în această perioadă sunt de amintit: Alexandru Stamatiad, Mircea Micu, Szántó György și Franyó Zoltán[62].

În total, în Aradul perioadei interbelice, au apărut nu mai puțin de 108 titluri de ziare și reviste. De remarcat este și cotidianul *Aradi Közlöny*, apărut prima oară în 1885, acesta fiind editat

[57] Virgil Valea, „Asociaționismul cultural în Arad după Marea Unire", în *Ziridava*, 1993, p. 558-580.

[58] Amănunte pentru întregul registru al periodicelor arădene în perioada interbelică, vezi I. Negrilă, *Presa literară românească arădeană (1869-1944)*, p. 354-386 și Ion Mierluțiu, „Revistele de cultură din Arad, din perioada interbelică, între aspirații și împliniri", în *Arca*, 2011, nr. 10-12.

[59] Iulia Tripon*, Societate și viață cotidiană în Arad în perioada interbelică*, Editura Pro Universitaria, București, 2021, p. 220; Lucian Emandi, „Contribuția presei arădene la afirmarea gândirii social-politice a generației Unirii", în *Ziridava*, 1975, nr. 5, p. 74.

[60] *Aradul*, 1930, nr. 3, p. 1.

[61] *Ibidem*, 1931, nr. 46, p. 5.

[62] Vasile Popeangă, „Patru personalități interbelice arădene", în *Ziridava*, 2000, p. 231-246; Iulia Tripon, *op. cit.*, p. 220, 222.

până în 1940, iar în 1920, în Aradul Nou, a fost fondat *Arader Zeitung*, care și-a mutat în scurt timp sediul la Arad. Acesta a apărut de trei ori pe săptămână, fiind apreciat ca cel mai bun ziar de limbă germană din România. Ziarul s-a axat pe știri politice, economice și sociale[63].

Printre periodicele arădene de profil literar s-a impus *Salonul literar*, cu o viaţă scurtă, doar 12 numere (1925-1926), care a publicat valoroase creaţii literare originale sau traduceri şi cronici literare. Revista a fost condusă de poetul Alexandru T. Stamatiad, venit la Arad, în anul 1919, ca profesor de limba română la Liceul „Moise Nicoară". Între colaboratorii mai importanți îi amintim pe Aron Cotruș, Eugen Lovinescu, Ion Minulescu, Tudor Vianu, Al. Popescu-Negură, Constantin Șăineanu. Revista a cultivat o poezie modernă cu o preferinţă aparte pentru simbolism. Apariţia ei a fost salutată de multe publicaţii de specialitate, ea răspunzând unei necesităţi spirituale stringente a intelectualităţii române de la graniţa de vest a ţării, aceea de a ridica în zonă nivelul general al mișcării culturale românești.

Revistele maghiare *Geniusz* (editată de Franyó Zoltán în anii 1924-1925) și *Periszkop* (apărută paralel cu *Salonul literar*, sub redacţia arhitectului Szanti György) s-au făcut remarcate prin promovarea ideilor moderne ale vremii. Cea de-a doua revistă se detașează prin popularizarea mișcării artistice moderne europene și literatura epocii, constituind o interesantă contribuţie la publicistica de avangardă din România[64].

În perioada interbelică s-a evidențiat, atât prin creaţiile literare publicate, prin prezentarea unor aspecte din istoria ţinuturilor arădene, recenziile și informaţiile din viaţa cotidiană, cât și prin forma grafică deosebită revista *Hotarul* (1933-1940), rolul acesteia în viaţa culturală arădeană fiind remarcabil, bucurându-se de o primire caldă din partea cititorilor săi. Revista a fost coordonată de un comitet de redacție alcătuit din membrii „Ateneului popular arădean". În paginile sale a fost promovat un regionalism cultural, fapt apreciat de revista orădeană *Flori de crâng*. Între anii 1933 și 1936 profilul revistei a fost dominat de beletristică și de articole de istorie[65].

Și în zona Sătmarului, la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX s-au evidențiat o serie de personalități care au militat pentru promovarea limbii române într-un areal de întrepătrundere etnică și culturală. Impactul cuvântului scris într-o comunitate era cunoscut de autorităţile austro-ungare, care au încercat, prin numeroase mijloace, să-l împiedice, mai ales în rândurile românilor, care, întâmpinând obstacole diverse, au reușit să facă posibilă existența cuvântului tipărit și în acest areal. Vorbim despre contribuțiile lui Moise Sora Novac (care tipărește studii de istorie, geografie și ortografie)[66], protopopul Petru Bran (autorul unui volum de versuri în limba română și ctitorul Societății de lectură a studenţilor români și a catedrei de limba română de pe lângă liceul regesc din Satu Mare)[67], protopopul Ioane Marcu (care a publicat *Declarațiune în causa limbii române din partea inteligenței române în comitatul Satu Mare*)[68], V. Lucaciu (care publică *Revista catolică*, mai întâi la Satu Mare, apoi la Baia Mare, precum și câteva volume de scrieri filosofice)[69].

[63] Mircea Timbus, Andrei Caciora, „Viața culturală a județului Arad între anii 1919-1944", în *Ziridava*, 1978, p. 493-510; Iulia Tripon, *op. cit*., p. 220.

[64] Idem, „Cultura", în vol. *Aradul – permanență în istoria patriei*, Arad, 1978, p. 587.

[65] Iulia Tripon, *op. cit*., p. 221-222.

[66] Viorel Faur, „Moise Sora Novac – un cărturar transilvănean mai puțin cunoscut", în *Crisia*, 1978, p. 235-236.

[67] Gheorghe Toduț, *Cultură sătmăreană în presa interbelică*, Editura Solstițiu, Satu Mare, 2003 p. 20.

[68] *Ibidem*, p. 23.

[69] *Ibidem*, p. 24.

O perioadă de puternic avânt cultural avea să înceapă după Unirea din 1918 şi în judeţul Satu Mare, unde au apărut mai multe ziare şi reviste româneşti, care au creat o efervescenţă în rândul populaţiei, chiar dacă unele au fost efemere. Astfel, în perioada interbelică s-au înregistrat peste 50 de titluri în limba română. Cel mai reprezentativ a fost ziarul *Satu Mare*, apărut chiar în anul 1918, având o evoluţie sinuoasă. Din 1919 până în anul 1938 ziarul s-a tipărit de două ori pe săptămână, miercurea şi duminica.

Dintre ziarele de limba română menţionăm doar câteva titluri: *Gazeta de luni* (Carei, 1921-1922), *Neamul nostru* (1924-1927), *Sentinela de Nord* (Sanislău, 1925), *Glasul Sătmarului* (1925-1928), *Graiul Neamului* (1927-1940), *Nordul Ardealului* (1927-1929), *Viitorul Sătmarului* (1927-1928), *Gazeta Sătmarului* (1928-1932), *Valahul* (1935-1937), *Solidaritatea* (1935-1940), *Conştiinţa Română* (1938-1940) şi *Frontiera* (1938-1939).

Totuşi, anul 1918 dezvăluia în Sătmar o realitate îngrijorătoare: se vorbea puţin româneşte, populaţia românească era poziţionată marginal în spectrul vieţii economice şi sociale, iar viaţa culturală aproape dispăruse, în contextul greilor ani de război. Tot acest tablou se încadra într-un context în care, potrivit datelor statistice, românii reprezentau majoritatea populaţiei atât după recensământul din 1900, cât şi după cel din 1920[70].

Neavând o tradiţie în presa scrisă, lipsită de sprijinul autorităţilor locale, presa românească interbelică sătmăreană şi-a început activitatea prin intermediul unor tineri intelectuali entuziaşti. La început de drum, ea a avut de suferit din cauza lipsei de profesionalism a redactorilor şi a dificultăţilor financiare. Cu toate acestea, ea s-a născut din cele mai bune intenţii privind promovarea idealului naţional românesc. Apariţia periodică a publicaţiilor a fost greu de respectat. Nu se primeau subvenţii de la stat, iar tipografiile se schimbau mai mereu, în căutarea unor preţuri mai accesibile. Redacţiile erau influenţate de desele schimbări de redactori, de preferinţele lor politice şi de salariile nemotivaţionale. De multe ori, din cauza lipsurilor financiare, apariţiile s-au oprit după tipărirea câtorva numere sau chiar după primul număr. Mai mult, unele publicaţii au întreţinut o atmosferă tensionată, intrând în diferite polemici mărunte care nu au adus o efervescenţă culturală[71].

Alături de *Ţara de Sus, Icoane Maramureşene şi Viaţa Şcolară*, în Satu Mare au apărut, în perioada la care facem referire, şi alte publicaţii, precum *Săgeata* (1923), un periodic cu un profil cultural, fiind scris în întregime de G. M. Zamfirescu, sub pseudonime diferite. Acesta a sosit în Satu Mare din capitala ţării, la rugăminţile lui Anton Davidescu, în contextul eforturilor depuse de autorităţi pentru românizarea zonei, cu ajutorul unui grup de tineri intelectuali, care a sosit în Satu Mare din Regat[72]. Angajat la Casa Cercuală, G. M. Zamfirescu a stat doi ani în oraşul de pe Someşul Mic şi a colaborat la ziarul *Satu Mare*[73]. De altfel, Davidescu a fost unul dintre cei mai activi jurnalişti români din Sătmar, provenit şi el din intelectualitatea românească a Vechiului Regat. El a avut un rol determinat în procesul de dezvoltare a culturii de limbă română în judeţul Satu Mare. Mai mult, scriitorii, ziariştii şi dascălii din această regiune aveau menirea de a sădi în inimile tinerilor dorinţa de a cunoaşte literatura naţională[74]. *Săgeata* a avut şi un profil satiric,

[70] *Ibidem*, p. 18.

[71] Nae Antonescu, „Bibliografia presei româneşti sătmărene", în *Satu Mare. Studii şi comunicări*, Satu Mare, 1994-1995, p. 371.

[72] *Satu Mare*, 1922, din 16 aprilie; Nae Antonescu, *G.M. Zamfirescu şi revista Săgeata*, în *Limbă şi literatură*, 1968, p. 234.

[73] Nae Antonescu, *G.M. Zamfirescu*, p. 234.

[74] *Almanahul Presei Române pe 1926*, editat de Sindicatul presei române din Ardeal şi Banat, Tipografia „Viaţa" Cluj, 1926, p. 155-156.

prin intermediul umorului fiind caricaturizate realitățile economice, sociale și politice ale orașului și ale județului[75].

Un alt periodic cultural a fost editat de Societatea culturală a studenţimii şi tinerilor intelectuali din comuna Sanislău. Primul număr din cele șapte, cu numele *Sentinela de Nord*, a văzut lumina tiparului în iunie 1925. Revista a apărut lunar, sub conducerea unui comitet și a fost tipărită pentru început la tipografia „Patria" din Carei, apoi, ultimul număr, la tipografia „Convorbirilor Literare" din București[76]. Gr. Pop, redactorul șef al revistei, scria în primul număr: „veniţi toţi cei ce simţiţi românește și vă alăturaţi steagului desfășurat de *Sentinela*, spre a munci pentru popor. Îndeplinind cu sfinţenie chemarea ce-o avem faţă de acei din care suntem, vom îndeplini o muncă sfântă ce trebuie să aibă un puternic ecou"[77].

Activitatea revistei se înscrie în tendința generală de ofensivă culturală la granița de nord-vest a țării care viza, cu prioritate, cultivarea limbii și literaturii române și a educației în general[78]. Ziarul *Satu Mare* a apreciat în termeni elogioși, în coloanele sale, activitatea celor de la *Sentinela de Nord*. Pe parcursul celor șapte numere, revista i-a avut ca principali colaboratori pe Gr. Pop, I. Maghiaru, G. P. Văleanu, V. Rusu, Ion Anghel, G. Miclăuș, G. Mocanu, G. P. Dobanu, G. A. Petre.

Revista *Mustul care se limpezește* (1928) este un alt titlu care apare în peisajul cultural sătmărean, sub conducerea lui At. I. Bălănescu. Ea a fost catalogată drept o „revistă pedagogică și culturală", dar nu a reușit să aibă o continuitate. În *articolul-program*, revista și-a propus să se identifice cu „… nevoile culturale ale acestui ţinut și vom înfăţișa problema culturalizării satelor și românizării orașelor pe toate feţele sale".

În 1929 a apărut revistă culturală *Muguri,* sub conducerea tânărului poet Al. Nicorescu. Revista nu a beneficiat de un suport financiar și a apărut într-un singur număr.

În anii '30, au apărut periodicele: *Hotarul* (1933-1936), *Granița* (1934-1935), *Frontul* (1935) și *Glasul Hotarelor* (1936).

Cea mai importantă publicaţie culturală interbelică sătmăreană a fost revista *Afirmarea*. Apărută între martie 1936 și august 1940, sub conducerea lui Constantin Gh. Popescu și Octavian Ruleanu, a avut un profil literar-social, fiind editată de despărţământul Satu Mare al *Astrei*. Dintre colaboratori amintim pe: Ștefan Andercău, Augustin Baciu, Horia I. Gheorghiță, Ion Luca, Corneliu Mezea, Alexa Nanu, Zeno Spârchez, Petru Ţiucra-Pribeagul, Felician Zaciu, Lucian Bretan, Al. Nicorescu[79]. Inițiativa au avut-o un grup de intelectuali cu dragoste de literatură și istorie[80]. *Afirmarea* și-a asumat rolul de a-și deschide sufletul „în vederea primenirii culturii românești..."[81].

Revista *Datina* este ultimul periodic cultural apărut în anii interbelici în zona Sătmarului (1938). Ea a avut un profil eclectic: literatură, artă și știință. Scopul principal a fost să lumineze „... conștiința băștinașilor de la fruntarii; când la orizont se arată din plin prefacerile sociale..., menținerea prestigiului limbii noastre este o datorie sfântă"[82]. Chiar în primul număr al revistei a fost publicată scrisoarea lui Nicolae Iorga către directorul revistei Gh. I. Ţucanovici. Spicuim un

[75] *Săgeata*, 1923, nr. 1, p. 1.
[76] Gheorghe Toduț, *op. cit.*, p. 30.
[77] *Sentinela de Nord*, 1925, nr. 1, p. 1.
[78] Gheorghe Toduț, *op. cit.*, p. 30-31.
[79] *Ibidem*, p. 40.
[80] *Afirmarea*, 1936, nr. 1, p. 1.
[81] *Ibidem*, p. 48.
[82] *Datina*, 1938, nr. 1, p. 1.

pasaj semnificativ: „mai mult decât oriunde la graniţa de apus a neamului trebuie mare priveghere şi multa muncă a tuturora”[83].

Între anii 1919 şi 1940 presa culturală românească din zona Bihorului, Aradului şi Sătmarului a jucat un rol esenţial în formarea şi consolidarea identităţii naţionale româneşti, precum şi în promovarea culturii şi educaţiei în această regiune. Ea a reuşit să mobilizeze opinia publică în direcţia consolidării unităţii naţionale, contribuind la conştientizarea identităţii naţionale şi la integrarea comunităţilor româneşti din vestul spaţiului românesc în fluxul României întregite, stimulând sentimentul de apartenenţă la statul naţional unitar român.

De-a lungul duratei analizate, presa a evoluat constant, reflectând dezvoltarea instituţiilor statului român. Aceasta a fost marcată de creşterea numărului publicaţiilor şi a tirajelor, precum şi de apariţia unor jurnalişti talentaţi care proveneau din rândurile scriitorilor şi oamenilor politici. Astfel, presa a devenit un factor important în promovarea reformelor sociale şi culturale necesare pentru transformarea României într-un stat modern. Ea a devenit şi un agent al socializării, facilitând integrarea socială şi stimulând participarea la viaţa comunităţii.

Presa culturală din părţile nord-vestice ale României a fost esenţială în promovarea limbii şi culturii româneşti, în special în faţa influenţelor externe. Publicaţii precum *Familia, Cele Trei Crişuri*, *Afirmarea*, *Hotarul* etc. au avut un rol important în educaţia populaţiei şi în răspândirea valorilor culturale româneşti. Această efervescenţă culturală a fost crucială pentru consolidarea identităţii naţionale româneşti în perioada interbelică. Ea a avut un impact major asupra dezvoltării identităţii naţionale şi promovării culturii româneşti, fiind un motor al progresului social şi cultural. Publicaţiile amintite au contribuit la informarea publicului, la mobilizarea societăţii şi la integrarea socială, stimulând participarea la viaţa comunităţii şi consolidând conştiinţa naţională. De altfel, acest tip de presă a acţionat ca un agent al socializării, facilitând dialogul între diverse grupuri sociale şi promovând valori morale şi culturale. Treptat, s-a remarcat o creştere constantă a numărului de publicaţii şi a tirajelor, precum şi apariţia unor jurnalişti şi intelectuali de marcă implicaţi activ în viaţa culturală. Este adevărat că multe publicaţii au avut un caracter efemer, însă cele importante au reuşit să impună teme şi valori relevante pentru comunitate.

Majoritatea redactorilor şi colaboratorilor proveneau din rândul cadrelor didactice, juriştilor şi profesioniştilor din domeniul cultural, asumându-şi rolul de animatori ai vieţii culturale şi de promotori ai „luminării poporului”. Accentul a fost pus pe culturalizarea maselor, pe ridicarea nivelului de educaţie şi pe promovarea valorilor locale şi naţionale.

Publicaţiile la care am făcut referire s-au confruntat frecvent cu dificultăţi financiare şi cu lipsa resurselor materiale, ceea ce a dus la dispariţia multor reviste promiţătoare. Au existat şi tensiuni interetnice sau divergenţe de viziune, însă unele reviste au încercat să promoveze dialogul şi colaborarea între români, maghiari, evrei, germani etc.

Presa culturală din nord-vestul României a contribuit la emanciparea culturală a regiunii, la consolidarea identităţii naţionale şi la promovarea valorilor democratice şi europene. Publicaţiile au servit şi ca o „carte de învăţătură” pentru toate vârstele, fiind păstrate în colecţii personale şi instituţionale. Această moştenire a presei culturale interbelice persistă în conştiinţa colectivă, fiind un reper pentru generaţiile următoare şi un factor de coeziune socială şi spirituală. Ea a fost un pilon esenţial al dezvoltării culturale, educaţionale şi naţionale, depăşind numeroase obstacole şi lăsând o amprentă durabilă asupra societăţii locale şi naţionale.

[83] *Ibidem.*

Anexe documentare

1

Familia

Teatrul de Vest

de M. SAN-MARINO.

O problemă veche pare a se rezolva astăzi. Lupta de cinci ani a intelectualilor din această regiune începe să dea rod. Teatrul de Vest se înfiripă. Zi de zi vezi cum ia ființă, în ciuda tuturor greutăților cari se interpun. O energie potențiază acum această realizare; o hotărâre fermă activează, punând capăt tembelismului pertractant și duplicității.

Vom avea deci teatru românesc la Oradea, chiar anul acesta. Noi, cei cari am contribuit la aceasta, simțim o satisfacție deosebită. Văzând reparațiunile, cari se fac teatrului sub supravegherea unuia dintre noi, ne amintim de primele zile când cloceam proectul în birourile sărăcăcioase ale redacției ziarului „Vestul României." Lucram din greu pentru susținerea acestei gazete și, munca, extrem de intensă, în loc să ne istovească, ne stimula energia. Ce de vise, ce de proecte, în huruitul mașinelor! Aci, în această redacție, între două corecturi, s'a emis pentru prima dată ideea ridicării unui bust lui Iosif Vulcan. Se făcuse proectul și se și ceruse machete pictorului Kara Mihai, care ni le și prezentase.

Aci s'a desbătut pentru prima dată, primul proect pentru înființarea trupei Teatrului de Vest. Ștefan Marcus, Gheorghe A. Petre, Gheorghe Bota și M. G. Samarineanu, ne-am frământat mult cu aducerea la îndeplinire a acestui proect. Memorial prezentat de noi Ministerului de Arte atunci, e mărturie a preocupărilor noastre. Fusesem bine primiți de dl Ministru și asigurările cari ni s'ab dat, credem că vor fi și realizate.

E o tradiție la noi însă. Tocmai când ajungi la ultima treaptă, să te nărui. Intervin altăta și altăta, cari îți dau brânci. Primii cari ni s'au pus de-a curmezișul, au fost conducătorii echipelor volante. Pierdeau astfel un teren fertil pentru „trebușoarele" lor și nu le convenea. Apoi avem aci la frontieră anumiți factori de cultură, cari, deși n'au nimic comun cu ea, pismuesc orice inițiativă a altora.

Și iată cum ideea emisă de noi pentru bustul lui Iosif Vulcan, a fost realizată de alții. Iar acum, după altăta ani, se realizează și proectul teatrului de Vest.

Se vede, că dl Lapedatu s'a convins de rostul teatrului în acest punct expus al țării. A dat fondurile necesare. Nu era deajuns însă, dacă nu găsea și omul. Și l-a găsit, în persoana d-lui Victor Eftimiu.

Primăria, care se lăsa atât de greu, azi s'a hotărât. Teatrul local a fost închiriat pentru 3 zile pe săptămână dlui Victor Eftimiu, directorul general al Operei și al Teatrului Național din Cluj. D-sa ne va trimite echipa complectă a operei pentru două reprezentații pe săptămână. Întreg ansamblul, care va juca la Cluj, va veni să joace și la noi cu montări, cu rechizite, cu tot. Nu se pornește cu țărâita deci, ci cu toată măreția. Și ne vom impune. Vom cuceri.

Tot așa se va proceda și cu drama, care va da o reprezentație pe săptămână.

Ca început, soluția e bună. O considerăm însă ca o epocă de tranziție și sperăm că nu va întârzia ziua când Oradea își va avea trupa stabilă. Oradea e un oraș bogat și are toată posibilitatea ca să susțină o trupă permanentă proprie.

Numai să vrea!

Revista *Familia* (Oradea), 1927, nr. 8-9
(colecția personală de fotografii Radu Romînașu)

2

CELE TREI CRIȘURI

ANUL XII
No. 1-2

ANALE CULTURALE

NUMAR INCHINAT
ARMATEI NOASTRE

Ianuarie
Februarie
1931

IN AL 12-lea AN

Intrând în al 12-lea an de neîntreruptă activitate, începem acest număr închinat *armatei*, cu gândul îndreptat către Acela ce a știut să se afirme de la început ca un viguros apărător de țară. Mărită prin alipirea provinciilor strămoșești, întărită în siguranța ei de o dreptate de atâta timp așteptată, România s'a ridicat, granită neclintită de voință latină. S'a ridicat și s'a întărit; nu destul însă pentru ca, într'o lume încordată mocnind de răsvrătiri, să-și poată asigura mai departe dreptul cucerit. Astfel, în clipe ce se anunță a deveni și mai grave, Regele recâștigat a strigat apelul solidarității. Solidaritate de creere, prin ofensivă culturală, solidaritate de suflete prin disciplinarea partidelor, solidaritate de putere prin întărirea armatei. De aceia, după ce ne-am oprit asupra ofensivei culturale în cadrul problemelor noi, facem un nou popas care este și o reculegere. Căci trebue să ne reculegem energiile, să le cântărim spre a exalta mai departe în ele viaga învingătoare a neamului. Și ne-am aplecat asupra armatei, această supremă resursă a destinului unei țări, spre a ne opri cu recunoștință la Acela ce a însuflețit-o. Centru vibrant al t ...țiilor noastre, al jertfelor, al sforțărilor, a' ...țărilor unui popor frământat, Regele să r ... călăuză. Iar noi, ce-i suntem îndemn de n ...uptă realizare, noi care am străbătut, mulțime hotărâtă și compactă, primejdiile atâtor chinuitoare nesiguranțe, vom ști să-l urmăm. Popor isvorât din avântul cel mai puternic pe care l-a avut istoria lumii, fragment de credincioasă latinitate în mijlocul unor neamuri străine, să ne păstrăm curajul și credința.

Spre a ne crea prin viitor, ceia ce trecutul n'a isbutit încă să ne dea.

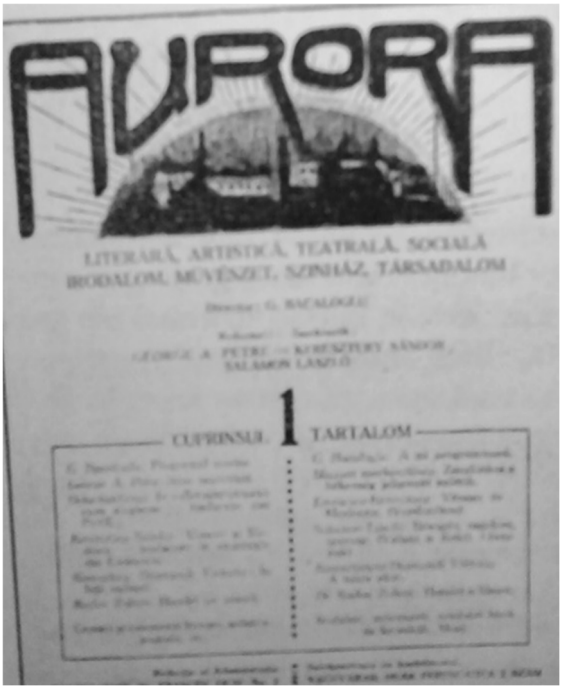
* * *

Precum am amintit la început, acesta e al 12-lea an de activitate a instituției noastre în cuprinsul țării și la granită. Cei ce ne-au urmărit cunosc etapele ce le-am trecut: naționalism intransigent, aplecat asupra problemei culturale la hotarele noastre; oglindirea vieții naționale în aspectele ei mai semnificative; afirmarea avântului latin și armonizarea sufletului nostru cu acest avânt; apropierea, am putea spune contopirea progresivă a ritmului nostru spiritual cu ritmul de creație apusean. Aceasta în ce privește trecutul. Cu anul în care intrăm, facem un nou pas înainte. Conștienți de evoluția precipitată a vieții moderne și de necesitatea adaptării noastre la această viață, vom căuta în tineret elementele de plastică și vie realizare ce singure pot răspunde acestei evoluții.

„Cele Trei Crișuri"

Revista *Cele trei Crișuri* (Oradea), seria interbelică
(colecția personală de fotografii Radu Romînașu)

3

AURORA

LITERARĂ, ARTISTICĂ, TEATRALĂ, SOCIALĂ
BODALOM, MUVÉSZET, SZÍNHÁZ, TÁRSADALOM

1

CUPRINSUL — TARTALOM

Aurora, 1922, nr. 1
(colecția personală de fotografii Radu Romînașu)

4

REVISTA SATELOR
„CELE TREI CRIȘURI"

Redactată de
Dr. D. GĂLDĂU.

I. MIHALACHE
Ministrul Agriculturii și Domeniilor.

Oradea, Ianuarie 1929. Anul VII. No. 2.

Prețul unui exemplar 8 Lei.

Revista satelor Cele trei Crişuri, 1929, nr. 2
(colecția personală de fotografii Radu Romînașu)

5

Anul IV Oradia, Iulie şi August 1926 No 7—8

CELE TREI CRIŞURI

PENTRU POPOR

REVISTA DE PROPAGANDĂ CULTURALĂ
A REUNIUNII „CELE TREI CRIŞURI"

Redactată de: GH. TULBURE.

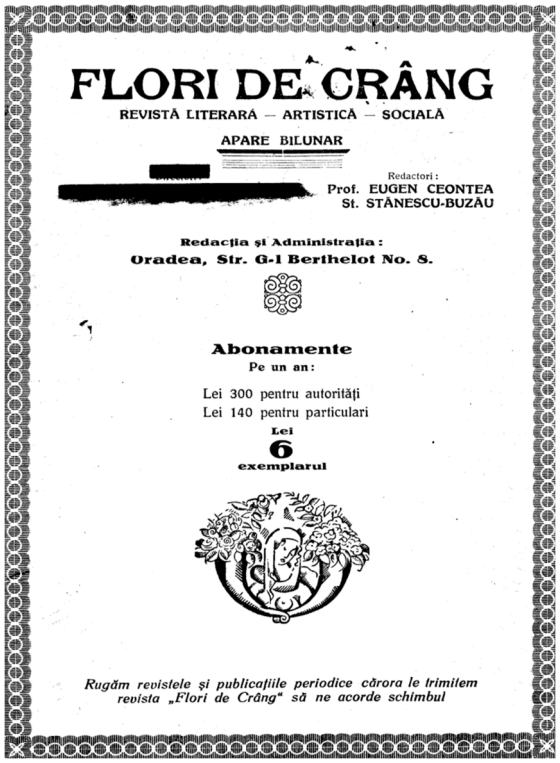
CUPRINSUL:

Cărţi pentru copii . . . Gh. Tulbure
Ştefan cel Mare . . . . Riza Alex.
Fabule . . . . . George Bota
Povestiri cu tâlc . . . Gh. Tulbure
Românii de peste Nistru . V. Harea
Cântece din Maramureş Cul. de Maria Duncaa
Ai carte, ai parte . . . T. P.
Sfaturile unui Doctor . . dr. M. Pană
Veşti din lume şi ţară.

UN EXEMPLAR 5 LEI

Cele trei Crişuri pentru popor, 1926, nr. 7-8
(colecţia personală de fotografii Radu Romînaşu)

6

FLORI DE CRÂNG

REVISTĂ LITERARĂ — ARTISTICĂ — SOCIALĂ

APARE BILUNAR

[redacted]

Redactori:
Prof. EUGEN CEONTEA
St. STÂNESCU-BUZĂU

Redacţia şi Administraţia:
Oradea, Str. G-l Berthelot No. 8.

Abonamente
Pe un an:

Lei 300 pentru autorităţi
Lei 140 pentru particulari

Lei
6
exemplarul

Rugăm revistele şi publicaţiile periodice cărora le trimitem revista „Flori de Crâng" să ne acorde schimbul

Flori de crâng (Bihor), 1933
(colecţia personală de fotografii Radu Romînaşu)

7

Anul I. Beiuş — Aprilie 1937 Nr. 7

CRIŞUL NEGRU

REVISTĂ DE CULTURĂ

CUPRINSUL:

Inviere... . . . . M. M.
Ofrandă de Paşti . . . . CONST. BORC
Sinceritatea . . . . . DUMITRU PRADA
Hereditatea ca punct spre eugenie . . . . . TOMA LUPŞA
Comandamente naţionale . FL. STĂNICĂ
Poezia tradiţionalistă şi poezia modernă . . . . . D. TĂTĂROIU
Din când în când (versuri) LEONTIN BALŞ
Mi-e dor... (versuri) . . DE ŞTEFANIUS
Folklor din Bihor cules de LUC. MUSTAŢĂ
Folklor din Bihor cules de LEONTIN BALŞ

CRONICĂ—RECENZII

Aurel Cârciumaru: *Album pentru tine — poeme* . . . . . ELENA VLĂDESCU
Neagu Rădulescu: *„Sunt soldat şi şi călăreţ" — roman* . . . . . GH. M. PĂUNESCU
Dumit. Hinoveanu: *Luminişuri în soma* ION BERINDE
Paul Doumer: *„Cartea copiilor mei"*
Al. Olinescu: *„Milionul lui Prichindel* . . . . . FLORIAN STĂNICĂ
† Victoria Blaga . . . . . .

Partea oficială

„DOINA" TIPOGRAFIE ŞI LIBRĂRIE
BEIUŞ — 1937

Crişul Negru, 1937, nr. 7
(colecţia personală de fotografii Radu Romînaşu)

8

Anul I. 279535 Oradea-Mare, 20 Februarie 1923. No. 1.

FOAIA ŞCOLARĂ

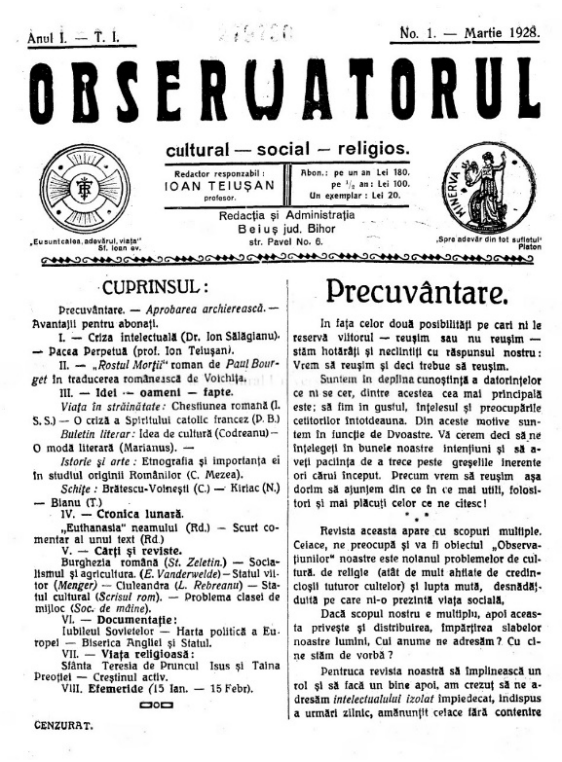
APARE LA 5 ŞI LA 20 A FIECĂREI LUNI

Cuvânt către domnii învăţători ai jud. Bihor

O făclie

Foaia şcolară (Bihor), nr. 1, 1925
(dspace.bcucluj.ro)

9

Anul I. — T. I. No. 1. — Martie 1928.

OBSERVATORUL

cultural — social — religios.

Redactor responzabil: IOAN TEIUȘAN profesor. Abon.: pe un an Lei 180. pe ½ an: Lei 100. Un exemplar: Lei 20.

Redacția și Administrația Beiuș jud. Bihor str. Pavel No. 6.

„Eu sunt calea, adevărul, viața" St. Ioan ev. „Spre adevăr din tot sufletul" Platon

CUPRINSUL:

Precuvântare. — *Aprobarea archiereească.* — Avantajii pentru abonați.
I. — Criza intelectuală (Dr. Ion Sălăgianu). — Pacea Perpetuă (prof. Ion Teiușan).
II. — *„Rostul Morții"* roman de *Paul Bourget* în traducerea românească de Voichița.
III. — Idei — oameni — fapte.
Viața în străinătate: Chestiunea romană (I. S. S.) — O criză a Spiritului catolic francez (P. B.)
Buletin literar: Idea de cultură (Codreanu) — O modă literară (Marianus). —
Istorie și arte: Etnografia și importanța ei în studiul originii Românilor (C. Mezea).
Schițe: Brătescu-Voinești (C.) — Kiriac (N.) — Bianu (T.)
IV. — Cronica lunară.
„Euthanasia" neamului (Rd.) — Scurt comentar al unui text (Rd.)
V. — Cărți și reviste.
Burghezia română (*St. Zeletin.*) — Socialismul și agricultura. (*E. Vanderwelde*) — Statul viitor (*Menger*) — Cluieandra (*L. Rebreanu*) — Statul cultural (*Scrisul rom.*) — Problema clasei de mijloc (*Soc. de mâine*).
VI. — Documentație:
Iubileul Sovietelor — Harta politică a Europei — Biserica Angliei și Statul.
VII. — Viața religioasă:
Sfânta Teresia de Pruncul Isus și Taina Preoției — Creștinul activ.
VIII. Efemeride (15 Ian. — 15 Febr).

Precuvântare.

In fața celor două posibilități pe cari ni le reservă viitorul — reușim sau nu reușim — stăm hotărâți și neclintiți cu răspunsul nostru: Vrem să reușim și deci trebue să reușim.

Suntem în deplina cunoștință a datoriniețlor ce ni se cer, dintre acestea cea mai principală este: să fim în gustul, înțelesul și preocupările cetitorilor întotdeauna. Din aceste motive suntem în funcție de Dvoastre. Vă cerem deci să ne înțelegeți în bunele noastre intențiuni și să aveți pacința de a trece peste greșelile inerente ori cărui început. Precum vrem să reușim așa dorim să ajungem din ce în ce mai utili, folositori și mai plăcuți celor ce ne citesc!

* * *

Revista aceasta apare cu scopuri multiple. Ceiace, ne preocupă și va fi obiectul „Observațiunilor" noastre este notarul problemelor de cultură. de religie (atât de mult ahitate de credincioșii tuturor cultelor) și lupta mută, desnădăjduită pe care ni-o prezintă viața socială.

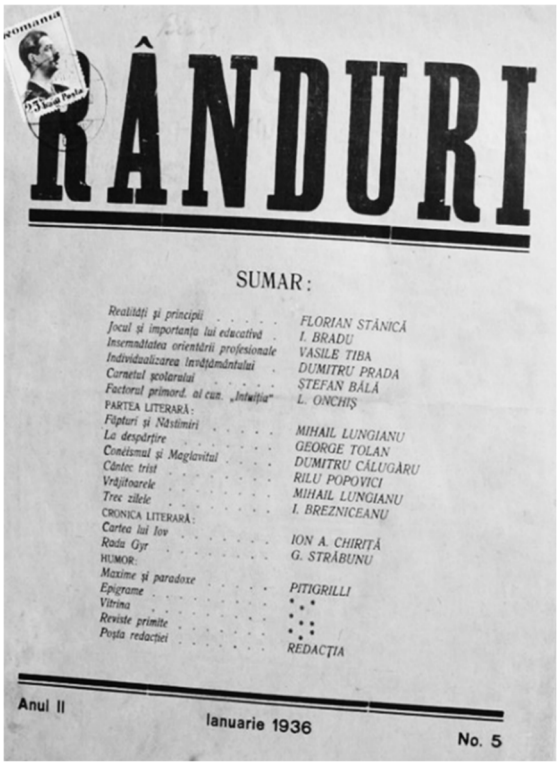
Dacă scopul nostru e multiplu, apoi aceasta privește și distribuirea, împărțirea silabelor noastre lumini, Cui anume ne adresăm? Cu cine stăm de vorbă?

Pentruca revista noastră să împlinească un rol și să facă un bine apoi, am crezut să ne adresăm *intelectualului izolat* împiedecat, indispus a urmări zilnic, amănunțit celace fără contenire

CENZURAT.

Revista *Observatorul* (Beiuș), nr. 1, 1928
(dspace.bcucluj.ro)

10

RÂNDURI

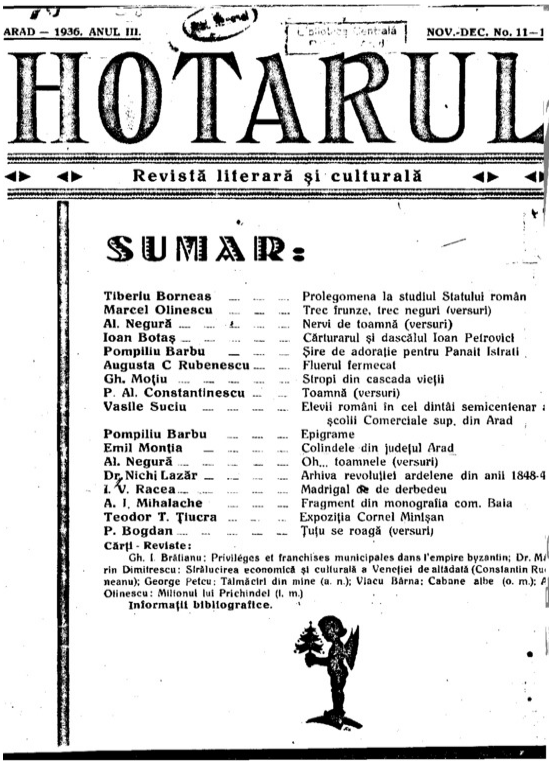
SUMAR:

Realități și principii . . . FLORIAN STĂNICĂ
Focul și importanța lui educativă . . I. BRADU
Însemnătatea orientării profesionale . VASILE TIBA
Individualizarea învățământului . . DUMITRU PRADA
Cornetul școlarului . . . ȘTEFAN BĂLĂ
Factorul primord. al cun. „Intuiția" . L. ONCHIȘ
PARTEA LITERARĂ:
Fulgurări și Năzuințe . . . MIHAIL LUNGIANU
La despărțire . . . GEORGE TOLAN
Conținsmul și Maglavitul . . DUMITRU CĂLUGĂRU
Cântec trist . . . RILU POPOVICI
Vrăjitoarele . . . MIHAIL LUNGIANU
Trec zilele . . . I. BREZNICEANU
CRONICA LITERARĂ:
Cartea lui Iov . . . ION A. CHIRIȚĂ
Roata Gyr . . . G. STRĂBUNU
HUMOR:
Maxime și paradoxe . . . PITIGRILLI
Epigrame . . .
Vitrina . . .
Reviste primite . . .
Poșta redacției . . . REDACȚIA

Anul II Ianuarie 1936 No. 5

Rânduri, 1936, nr. 5
(colecția personală de fotografii Radu Romînașu)

11

ARAD — 1936. ANUL III. Bibliotecă Centrală NOV.-DEC. No. 11—1

HOTARUL

Revistă literară și culturală

SUMAR:

Tiberiu Borneas . . . Prolegomena la studiul Statului român
Marcel Olinescu . . . Trec frunze, trec neguri (versuri)
Al. Negură . . . Nervi de toamnă (versuri)
Ioan Botaș . . . Cărturarul și dascălul Ioan Petrovici
Pompiliu Barbu . . . Șire de adorație pentru Panait Istrati
Augusta C Rubenescu . . . Fluerul fermecat
Gh. Moțiu . . . Stropi din cascada vieții
P. Al. Constantinescu . . . Toamnă (versuri)
Vasile Suciu . . . Elevii români în cel dintâi semicentenar a școlii Comerciale sup. din Arad
Pompiliu Barbu . . . Epigrame
Emil Montia . . . Colindele din județul Arad
Al. Negură . . . Oh... toamnele (versuri)
Dr. Nichi Lazăr . . . Arhiva revoluției ardelene din anii 1848-4
I. V. Racea . . . Madrigal de derbedeu
A. I. Mihalache . . . Fragment din monografia com. Baia
Teodor T. Țiucra . . . Expoziția Cornel Mintșan
P. Bogdan . . . Țutu se roagă (versuri)
Cărți - Reviste:
Gh. I. Brătianu: Privilèges et franchises municipales dans l'empire byzantin; Dr. Mirin Dimitrescu: Sirălucirea economică și culturală a Veneției de altădată (Constantin Runeanu); George Petcu: Talmăciri din mine (u. n.); Viacu Bârna: Cabane albe (o. m.); Olinescu: Milionul lui Prichindel (l. m.)
Informații bibliografice.

Revista *Hotarul* (Arad), 1936
(https://digital.bibliotecaarad.ro/s/periodice/item-set/86984)

12

Acest număr costă 20 Lei.

Anul III. Arad, 9 Ianuarie 1927. Nr. 1—2.

BISERICA ȘI ȘCOALA

REVISTA BISERICEASCĂ ȘCOLARĂ LITERARĂ și ECONOMICĂ

Adevărata aniversare.

Aniversările adevărate trebue să se facă pe lângă observarea criteriilor drepte judecăți. O aniversare de caracter bisericesc trebue să corespundă unei realități, care impune bucuria, nu o inventează. Ar fi extrem de periculos ca aparențe înșelătoare să fie substratul unei aniversări bisericești.

Vor spune alții adevărul în privința caracterului de aniversare pentru „Biserica și Școala" după 50 ani de apariție. Noi privim în abstract o aniversare. El bine, se poate ca nu toate aniversările să fie în adevăr ceeace pretind a fi. Nu numai cu cuvântul, dar și cu fapta poate cineva să se depărteze de adevăr. Cu vorba zici că ești creștin, iar cu fapta arăți că nu ai urmat morala creștină: în cazul acesta și cu vorba și cu fapta ai trecut de partea minciunei.

P. S. S. Dr. Grigorie Gh. Comșa.

Biserica și Școala, Arad, 1927
(https://digital.bibliotecaarad.ro/s/periodice/item-set/86963?page=3)

13

Anul II. 1 Decemvrie 1938. Nr. 5.

Innoirea

Director: TIBERIU VUIA

Sub steaua care suie

Ziua, care adună anii vieţuirii împreună a Românilor, vine peste oameni şi vremea de aici, cu o grabă care nu iartă. Cele două decade îşi încremenesc pe-o clipă doar înfăţişarea, spre a supune unui examen de conştiinţă insul şi obştea, deopotrivă.

Ceasul de aici, este un ceas de confruntare mai mult decât unul de paradă: se cer numărate roadele, faptele; se cer puse în şir mărfurile muncii româneşti, pe acestе meleaguri. Nu pentru a împodobi în chip trecător o zi, ci pentru a arăta un spor de patrimoniu, cu care generaţiile cari vin, să fie mai puternice, mai fericite şi mai rodnice.

Un atare inventar trebuie făcut, pe toate fronturile de muncă românească, dar mai cu seamă el trebuie să cuprindă capitalul moral şi spiritual al unui exerciţiu de viaţă liberă, timp de două decade.

În lumina idealurilor, pe cari generaţiile de eri l-au însufleţit cu sufletul sacrificiilor lor, acest spor de calitate poate fi discutat.

Dacă în unele înfăptuiri, materiale, ale vieţii putem înregistra progrese, pe linia marilor ideaturi colective, a culturii, a artelor, a creaţiei, suntem abia înaintea pragului cel mare.

Exigenţa în această materie, trebuie să constituie un stimulent mai mult: avem ce-i drept prefaţate unele capitole introductive la o lucrare de proporţii a spiritualităţii româneşti. O catedrală, zeci de lăcaşuri de închinare, câteva nume cari circulă valabil pe întreg cuprinsul românesc în artă, două trei nume pe plachete, (şi preacurând, pe câte o piatră funerară), — sunt abia indicii către ce ar trebui să grăbim.

Nu este nici un rău în puţinul acesta: tehnica topografiei spirituale are şi ea nevoie de „scări milimetrice" uneori, spre a înfăţişa în amănunt pentru nevoi practice, suprafeţele reduse ale câte unui veac mic. Două decade sunt prea puţin pentru a rodi roadele cele mari. Privite însă cu atenţia unei judecăţi, trebuitoare în ceasul de faţă, putem descoperi în câmpul vizual al vremii ce s'a scurs indicaţiile toate ale unei porniri spre înfăptuire?

Aceasta este întrebarea şi — de aici vom trebui să pornim mâine mai departe. Căci este adevărat că istoria se scrie pe veacuri — şi uneori ea absolvă dela răspundere, pe insul mărunt care nu îşi găseşte ritmul pe măsura exigenţelor ei. Pentru generaţii însă ea nu poate aplica legea ierării. Ele merg către un scaun de judecată cu întreaga povară: cu aurul ce adună, cu vinovăţiile ce încarcă.

Pentru asta, se fac, pe featuri mai scurte, opririle de-o zi. Pentru asta să-le tragem folosul învăţămintelor. Azi e ceasul învăţămintelor numai, de care să nu fugim: mâine ar putea să vie ceasul scadenţei, pe care să nu-l mai putem ocoli.

Să lăsăm odată mai mult grija marilor linii de destin altora — să ne aplecăm cu credinţă şi nădejde peste izvoarele de preţ ale creaţiei spirituale, din care se alimentează, din ele şi din conştiinţă, florile ce nu pier ale rodnicii româneşti: operele minţii, lucrarea sufletului. Dela plinirea lor, nici o dezertiune nu este îngăduită, dela realizarea lor nici o energie nu poate fi înlăturată. Prin ele traectoria celestă a vieţii româneşti va sui abia spre zenitul aurorii de mâine, suiş de biruinţă.

Pentru asta, viaţa ne mai dă întâlniri asemănătoare celei de azi: nimic nu este pierdut; dar în chip necesar, lucrurile se cer reluate aproape dela început.

Pentru o confruntare care ne va ieşi mâine din nou — în întâmpinare.

Innoirea

14

1. évfolyam. Satu-Mare (Szatmár) 1922. febr. 12. 1. szám.

Cimbora

JÓ GYERMEKEK KÉPES HETILAPJA.

Téli mulatozás.

Hahó, ropog a hó!
Elő a könnyű szánt!
Röpüs gyorslábu ló,
Öreg Hektor kutyánk!

Csak kettőt térülünk,
Hegyről le, hegyre fel,
Estére honn leszünk
S úgy alszunk, mint a tej

Egyes szám ára Románia területén 4 leu.

Înnoirea (Arad), 1938
(https://dspace.bcucluj.ro/bitstream/123456789/53238/1/BCUCLUJ_FP_451327_1937-1938_001_015_016.pdf)

Cimbora (Satu Mare), 1922
(https://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/cimbora/1922/BCUCLUJ_FP_P1519_1922_001_001.pdf)

15

TARA DE SUS

ARTA PENTRU ARTA

DIRECTOR
DARIU POP

SATU-MARE

No 1 Februarie

1921

Primul număr al revistei literare *Ţara de Sus* (Satu Mare)
(https://www.gazetanord-vest.ro/2021/07/care-erau-principalele-ziare-din-satu-mare-in-perioada-interbelica/)

doi: 10.66142/Crisia.2025.18

UN SCRIITOR ARDELEAN ÎN VIZORUL DIPLOMAȚIEI ITALIENE: ION AGÂRBICEANU

Veronica TURCUȘ*

A TRANSYLVANIAN WRITER IN THE SIGHTS OF ITALIAN DIPLOMACY: ION AGÂRBICEANU

ABSTRACT

The study aims to nuance the presence of the Transylvanian writer Ion Agârbiceanu in the local political life and journalism during the 1930s based on two diplomatic reports of the Italian consul in Cluj, Carlo Alberto Perego, dated March 20, 1934, and May 23, 1934. The respective diplomatic communications addressed to the Minister of Foreign Affairs in Rome, then Benito Mussolini, contain unpublished data about the subsidization of the Iron Guard with funds from abroad, about the route of the money via Cluj and about the role played in the context by the publicist and politician Sebastian Bornemisa, associating the issues with the figure of the prose writer Ion Agârbiceanu, around whom the second diplomatic briefing is entirely built.

Keywords: Italian diplomacy, Cluj, Iron Guard, Transylvanian political life, Transylvanian writer.

Una dintre cele mai controversate și intens dezbătute probleme, cu ecouri care ating inclusiv prezentul politic, cultural și spiritual-religios al României contemporane, rămâne istoria Mișcării Legionare, mai ales sub aspectul susținerii de care aceasta s-a bucurat, direct sau voalat, din partea unui consistent sector al intelectualității interbelice. În context transilvan, situația a fost cu atât mai complicată întrucât propensiunea națională care a animat cultura și spiritualitatea ardeleană interbelică reprezenta o puternică forță motrice și oferea un câmp deschis noilor idei ale tineretului de dreapta al anilor ’20 care s-au cristalizat apoi, treptat, în formulele extremiste specifice celui de-al doilea deceniu interbelic.

Legiunea Arhanghelul Mihail a fost germinată încă din toamna anului 1923, când Corneliu Zelea Codreanu (fiul lui Ion Zelea Codreanu, fost deputat în Parlament imediat după război, în primele alegeri, cele din 1919, pe listele de la Suceava din partea Partidului Național-Democrat, creat de Nicolae Iorga și Alexandru Constantin Cuza în 1910) se afla în închisoare în urma descoperirii, la 8 octombrie 1923, a „Complotului din Dealul Spirii”, pus la cale pentru a asasina mai mulți miniștri, complot organizat după încheierea congresului Ligii Apărării Național-Creștine[1] de la Câmpulung (17 septembrie 1923), atunci când se contura tot mai evident eșecul

* Institutul de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca al Academiei Române; e-mail: vturcus@yahoo.it.

[1] Liga Apărării Național-Creștine (L.A.N.C.), avându-l ca președinte pe profesorul Alexandru C. Cuza (din descendența lui Alexandru Ioan Cuza, apreciat chiar de ideologul șef al nazismului, Alfred Rosenberg, ca „mentorul antisemitismului european”), se constituise la 4 martie 1923 în cadrul unui congres care s-a desfășurat în Aula Universității din Iași, iar Corneliu Zelea Codreanu fusese însărcinat cu organizarea L.A.N.C. la nivelul întregii țări. Cum prin Constituția din martie 1923 (adoptată de Adunarea Deputaților la 26 martie și în Senat o zi mai târziu,

luptei studenților naționaliști pentru impunerea *numerus clausus* în universități, responsabili fiind considerați guvernanții. Practic însă, Legiunea Arhanghelul Mihail a fost lansată patru ani mai târziu, la Iași, organismul fiind constituit la 24 iunie 1927 (semnificativ pentru mistica legionară tocmai de Sânziene) de Corneliu Zelea Codreanu în urma desprinderii de mentorul și principalul său susținător, Alexandru C. Cuza[2]. Ulterior, în 1930, Codreanu a creat Garda de Fier în climatul alegerilor locale din februarie 1930 (câștigate, de altfel, de Partidul Național-Țărănesc cu o majoritate covârșitoare, aproape 82%). Amintitul organism politic se dorea o gardă împotriva răspândirii comunismului, un fel de partid umbrelă pentru racolarea altor partide în vederea intrării în competiția electorală ca un front comun. Singurul partid care a aderat la amintitul front a fost Legiunea Arhanghelul Mihail, așa că Garda de Fier și Legiunea Arhanghelul Mihail s-au suprapus, denominațiunea devenind un alt nume al Mișcării Legionare. Astfel, în aprilie 1930, au fost puse bazele Gărzii de Fier în capitală, în cadrul unei întruniri a tinerimii din toate societățile și grupările politice, convocată la București de Codreanu pentru Duminica Floriilor a anului 1930 – 13 aprilie, dar la care au participat prevalent membrii Legiunii[3]. Din nefericire, utilizarea violenței pentru atingerea scopurilor electorale a devenit o practică în anii '30, din păcate nu numai a Mișcării Legionare, deși în mare parte determinată de cultul violenței profesat de orientările de extremă dreapta[4]. În consecință, încă din primii ani ai organizării sale,

sancționată și promulgată de regele Ferdinand I la 28 martie și în vigoare din 29 martie odată cu publicarea în „Monitorul Oficial"), în perioada guvernării liberale, a fost acordată din oficiu cetățenie deplină tuturor evreilor aflați pe teritoriul Regatului României, L.A.N.C. nu a fost de acord și a îndemnat studențimea la proteste, urmate de ciocniri cu poliția, Codreanu având un rol important în calitate de membru al L.A.N.C. De amintit că art. 7 din Constituție privitor la naturalizare stabilea că aceasta se acordă în mod individual de Consiliul de Miniștri, în urma constatării unei comisii, prevedere diferită față de art. 7 din Constituția de la 1866, intrată în vigoare în momentul publicării, în 1 iunie 1866, și care preciza că „numai streinii de rituri creștine pot dobândi împământenirea". Amintitul articol din Constituția de la 1866 a fost apoi revizuit într-o formă asemănătoare cu cel din Constituția din 1923 prin Legea nr. 2186/13 octombrie 1879, conținând prevederea că împământenirea se face fără deosebire de religie, dar individual și cu condiția locuirii după aceea vreme de zece ani în România. În plus, art. 133 al noii Constituții, ratificând o serie de decrete-legi din 1918-19 privitoare la acordarea drepturilor cetățenești, ratifica și două decrete-legi din mai și august 1919 referitoare la încetățenirea evreilor care locuiau în Vechiul Regat, aceștia urmând să își facă declarațiile de încetățenire în trei luni de la promulgarea Constituției, fiind ratificate totodată și toate decretele-legi de încetățenire individuală. Tot în închisoare, în noiembrie 1923, Codreanu a pus bazele organizației tinerilor naționaliști cu vârsta sub 18 ani, „Frăția de Cruce".

[2] Desprinderea lui Codreanu din Ligă și crearea, în 1927, a Legiunii Arhanghelul Mihail a avut loc pe fondul nemulțumirii acestuia pentru că la alegerile generale din mai 1926 (unde candidase pe listele L.A.N.C. în județul Putna), nu reușise să obțină un loc de deputat, chiar dacă L.A.N.C. a avut 10 deputați în perioada Guvernării Averescu (1926-27).

[3] Armin Heinen, *Legiunea „Arhanghelul Mihail". Mișcare socială și organizație politică. O contribuție la problema fascismului internațional*, ed. a II-a, traducere din germană de Cornelia și Delia Eșianu, control științific Florea Ioncioaia, Editura Humanitas, București, 2006, p. 181.

[4] Amintim confruntările sângeroase din București din 10 aprilie 1930 dintre invalizii de război și jandarmerie, protestului celor dintâi alăturându-i-se studențimea de extremă dreapta, context al violenței în care au și fost puse bazele Gărzii de Fier în capitală, la o întrunire a tinerimii convocată de Codreanu peste câteva zile. Organizația își va inaugura primul sediu la București, pe Calea Victoriei nr. 40, la 8 noiembrie 1930, de sărbătoarea Arhanghelului Mihail și ziua oficială a Legiunii. Violența politică a legionarilor se declanșase acum acut. După primele atacuri din anii 1924-25 ale grupărilor tineretului extremist care au avut ca victime funcționari ai poliției (Manciu) sau chiar studenți (Vernichescu – vezi cazul lui Ion Moța), violența se îndreaptă asupra înalților funcționari ai statului (la 22 iulie 1930, studentul legionar macedoromân/cuțovlah Gheorghe Beza l-a împușcat cu cinci focuri de armă pe Constantin Angelescu, economist și politician, atunci subsecretar de stat la Ministerul de Interne în Guvernul Iuliu Maniu II (funcție îndeplinită de acesta în perioada 17 iunie – 9 octombrie 1930). Constantin Angelescu a scăpat însă cu viață și va îndeplini apoi trei mandate de guvernator al Băncii Naționale a României (martie-iunie 1931, apoi noiembrie 1931 – februarie 1934, respectiv 1 aprilie – 30 septembrie 1944). Motivul a fost o nouă lege a colonizării,

Garda de Fier a fost interzisă de nu mai puțin de 3 ori, desfășurându-și activitatea, așadar, pentru perioade îndelungate, în ilegalitate[5]. Deja de la începutul anilor '30 legionarii organizaseră formațiuni paramilitare (aici anii de educație militară ai lui Corneliu Zelea Codreanu s-au făcut

expusă de Angelescu în Parlament și pe care macedoromânii o considerau favorabilă bulgarilor. Legătura cu Mișcarea Legionară a fost făcută întrucât asupra lui Beza se găsiseră manifeste legionare, iar într-un manifest adresat de Codreanu românilor din Capitală cu doar două zile înainte (la 20 iulie 1930), acesta incita la violență ca o reacție la interzicerea de către autorități a unui marș al Gărzii de Fier în Basarabia, care urma să aibă loc în aceeași zi, 20 iulie 1930, însă pentru care Ministerul de Interne s-a văzut nevoit să retragă aprobarea în ultimul moment ca urmare a violențelor legionare de la Borșa (Maramureș) și din nordul țării. A mai fost un incident care a determinat reacția hotărâtă a autorităților: la 30 decembrie 1930, un tânăr licean (elevul C. Dumitrescu-Zăpadă), membru al Legiunii Arhanghelul Mihail, a pătruns înarmat în clădirea Editurii ziarelor „Adevărul" și „Dimineața", și a vrut să tragă în redactorul cotidianului, Emil Socor, care a fost rănit doar superficial în încăierarea care a urmat, mulțumită faptului că se blocase cocoșul revolverului. *Ibidem*, p. 182-184.

[5] Garda de Fier a fost astfel interzisă pentru prima dată de Guvernul Gheorghe Gh. Mironescu (10 octombrie 1930 – 17 aprilie 1931), printr-o dispoziție emisă în ianuarie 1931 de ministrul de Interne, Ion Mihalache (Codreanu a fost arestat și au urmat o serie de procese în februarie-martie 1931 în chestiunea implicării unor membri ai Gărzii de Fier, în frunte cu Codreanu, în pregătirea unei lovituri de stat, dar în urma proceselor sunt achitați, ca și Beza în vara anului 1931). Interzicerea Gărzii nu a fost anulată, așa că la alegerile din 1 iunie 1931 s-a participat sub denumirea de Gruparea Corneliu Zelea Codreanu. Atunci s-a înregistrat primul puseu electoral, chiar dacă modest, al Mișcării Legionare, care, sub numele de Gruparea Corneliu Zelea Codreanu, a depus liste în 17 județe și a strâns 1,05% din voturi la nivel național (cfr. Marcel Ivan, *Evoluția partidelor noastre politice în cifre și grafice (1919-1932)*, Editura și tiparul Drafft & Krotleff s.a., Sibiu, f.a), întrunind 34.000 de voturi. Gruparea Codreanu a fost în cartel electoral cu Liga Creștinilor Basarabeni și Oastea Moldovenească. La amintitele alegeri din 1931, Mișcarea Legionară a obținut un singur loc în Parlament, ocupat de Codreanu: la 31 august 1931 au fost organizate alegeri parțiale în Județul Neamț, unde Corneliu Zelea Codreanu a candidat și a obținut 11.300 de voturi, fiind ales deputat, rostind la 3 decembrie 1931 un discurs de răspuns la Mesaj în Camera Deputaților (A. Heinen, *op. cit.*, p. 153, 184-185; Zigu Ornea, *Anii treizeci. Extrema dreaptă românească*, ed. a IV-a, prefață de Marta Petreu, Cartea Românească, București, 2015, p. 235; https://partid.miscarea-legionara.net/istoric/cronologie/, accesat la 10 iulie 2024). Pentru proiectul electoral al Mișcării Legionare din anul 1931, proiect expus de Codreanu Senatului legionar în decembrie 1930, rămâne iarăși sugestiv faptul că broșura care conținea textul programului electoral al Gărzii de Fier, intitulată *„Legiunea Arhanghelul Mihail". Garda de Fier – Programul și caracterul general*, broșură publicată în 1931, a fost tipărită la Huși – locul nașterii lui Codreanu – în Atelierele „Zanet Corlățeanu" (însuma 14 pagini fără copertă) și la Cluj, la Tipografia Cartea Românească. Programul va fi tipărit apoi, cu anumite modificări, în ziarul „Biruința. Organ al Legiunei Arhanghelul Mihail - Covurlui", Galați, a. III, nr. 7, 25 decembrie 1932. Broșura este identificabilă în Arhivele CNCSAS (conform http://www.cnsas.ro/documente/arhiva/Biblioteca%20Securitatii.pdf, accesat la 3 iulie 2024). Vezi A. Heinen, *op. cit.*, p. 188-189. A doua oară Garda de Fier a fost dizolvată în mai 1932 de Guvernul Iorga, Internele fiind ocupate de Constantin Argetoianu ca ministru ad-interim (se fac arestări, sediile sunt sigilate, iar Corneliu Zelea Codreanu este împiedicat să apară în Parlament). Decizia a fost luată în contextul premergător alegerilor care s-au desfășurat la 17 iulie 1932. De reținut că la alegerile din 17 iulie 1932, Gruparea Corneliu Zelea Codreanu a ieșit a 9-a formațiune politică după Partidul Național-Țărănesc, Partidul Național Liberal I.G. Duca, Partidul Național Liberal Gh. Brătianu, Partidul Maghiar, Partidul Țărănesc Dr. N. Lupu, Liga Apărării Național-Creștine, Partidul Național Agrar și Partidul Social Democrat, fiindu-i atribuite proporțional cu procentul de voturi întrunite pe țara întreagă un număr de 5 mandate în Cameră (Gruparea Corneliu Zelea Codreanu a obținut un procent de 2.37% din voturi la nivel național, fiind însă în cartel cu Obștea Țării și cu Obștea Cultivatorilor de Sfeclă) – vezi I. Teodorescu, *Alegerile pentru Camera Deputaților din 20 Decemvrie 1933*, în „Buletinul Statistic al României", 1934, p. 9-11; A. Heinen, *op. cit.*, p. 153. Din nou formațiunile paramilitare au fost interzise în aprilie 1933 de Guvernul Alexandru Vaida-Voevod, George G. Mironescu fiind și vicepreședinte al Consiliului de Miniștri și ministru de Interne (prin Ordinul 27845/29 al Ministerului de Interne). Se făcea referire directă, în amintitul Ordin al Ministerului de Interne, la scopul lor mărturisit de a provoca violență și a răsturna „actuala orânduire politică" stabilită prin lege, fiind condamnate toate acele formațiuni care au devenit un pericol pentru ordinea publică, fie că erau independente, ori puse sub auspiciile Gărzii de Fier, ale „hitleriștilor" sau ale L.A.N.C. Vezi Roland Clark, *Sfântă tinerețe legionară. Activismul fascist în România interbelică*, trad. Marius-Adrian Hazaparu, Polirom, Iași, 2015, p. 113 (cap. 4. *Alegeri, violență și disciplină*, subcap. *Echipele morții*).

simțiți) pe care le-au încadrat în noul organism creat în anul 1930, Garda de Fier. Se materializa acum îndemnul pe care Codreanu îl adresase studenților la Congresul Asociației Studențești Creștine „Ștefan cel Mare" de la Mănăstirea Putna, desfășurat în zilele de 14-16 septembrie 1929 sub președinția lui Andrei C. Ionescu (unul dintre inițiatorii primelor asociații legionare la București, ales din noiembrie 1929 Președintele Centrului Studențesc București): „cartea și carabina". Aceste „batalioane" au servit interesele Legiunii mai ales după ce aceasta a devenit un candidat la alegerile generale desfășurate în 1931 și 1932. Uniforma impresiona, iar grupuri de legionari îmbrăcați în uniforme defilau prin sate intonând cântece naționaliste și ținând discursuri aprinse în fața celor reuniți din curiozitate. Combinația de naționalism profesat și apelul la credință au fost infailibile, așa că, în preajma alegerilor din 1933, Legiunea se afla într-una dintre cele mai favorabile posturi: în mai 1933 existau celule legionare în 50 de județe, iar numărul acestora s-a ridicat la 60 în iulie și 68 în preajma alegerilor din 1933 (din cele 71 de județe câte avea România interbelică în perioada 1925-38, stabilite prin Legea de Unificare administrativă din 1925). Iar conform unei estimări a poliției de la finele anului 1933, numărul legionarilor era ridicat – 28.000[6] – în raport cu numărul alegătorilor reprezentând spre 1% (0.96%) din votanți (dacă ținem cont aici că la alegerile din 1933 au fost înscriși 4.380.354 de alegători, însă votanții vor fi mai apoi doar 2.919.793[7]). Ca un răspuns la măsurile ferme guvernamentale, în vederea alegerilor din 1933, Codreanu a creat echipele morții, care urmau să recurgă la violență pentru a-și face auzit mesajul. Sugestiv pentru momentul respectiv și pentru maniera în care erau aplicate amintitele măsuri (percheziții întreprinse de forțele de ordine, confiscări de documente și arestări) rămâne episodul petrecut în primăvara anului 1933 la Cluj, despre care relata ziarul „Dimineața" (fondat în 1904 de Constantin Mille) din 8 mai 1933[8]. În vederea aplicării ordinului Internelor din aprilie de interzicere a formațiunilor paramilitare, autoritățile locale au încercat, la 6 mai 1933, să închidă sediul Gărzii de Fier din Cluj, „instalat în locuința studentului Bănică, șeful acestei organizații", care se afla în proximitatea Pieței Unirii, așa cum relatează mai departe cronica jurnalistică din epocă. Grupul de polițiști condus de Aurel Drăghici, șeful diviziei juridice din chestura Poliției clujene, și de comisarul Marcozan a solicitat celor 7 membri ai organizației găsiți la sediu să le predea scriptele. Însă după ce au confiscat o serie de documente importante, agenții au fost încercuiți de grupul de legionari care, „la ordinul studentului Bănică, au scos cuțitele și au declarat polițiștilor că vor scăpa teferi dacă le vor înapoia actele luate. Apoi, pentru a impresiona pe agenți, au intonat diverse cântece funebre și la urmă marșul «Gărzii de Fier»". Intimidate, forțele de ordine au returnat documentele confiscate și s-au retras de la fața locului. Mai mult, au urmat busculade în Piața Unirii întrucât membrii Gărzii de Fier, pe care descinderea poliției îi găsise într-o îmbrăcăminte sumară, „au ieșit așa în Piața Unirii până în fața comisariatului I de poliție, unde au manifestat ostil". Gardiștii au fost întâmpinați de o patrulă de polițiști, pe care au reușit însă să o respingă. După busculadă însă, forțele polițienești întărindu-se, s-a putut purcede la arestarea a 11 membri ai Gărzii de Fier, în ziua următoare continuând cercetările la chestura clujeană. În cursul dimineții s-a făcut și o nouă descindere la sediul organizației, însă, „după spusele unora dintre anchetatori, o parte din actele confiscate în cursul nopții, când s-a făcut prima descindere, au dispărut". În plus, a fost emisă și o ordonanță a chesturii Poliției clujene (semnată de chestorul Hațiegan și de secretarul general al chesturii,

[6] R. Clark, *op. cit.*, p. 113.

[7] I. Teodorescu, *op. cit.*, p. 4.

[8] N. Ionescu, *Dizolvare a organizației „Garda de Fier" din Cluj. Polițiști sechestrați și amenințați cu moartea. Arestările*, în „Dimineața", București, a. 29, no. 9466, 8 mai 1933, p. 9. Vezi și R. Clark, *op. cit.*, p. 114.

Clonța) prin care se aducea „la cunoștința tuturor că organizația așa-zisă a «Gărzii de Fier» din Cluj și județ în conformitate cu ordinul Ministerului de interne No. 27145-933 pe ziua de 8 maiu 1933 a fost disolvată și desființată de către noi. În consecință toți acei cari vor mai activa începând de azi, direct sau indirect în această organizație, vor fi supuși rigorilor legii pentru reprimarea unor infracțiuni contra liniștei publice din 21 Martie 1933 publicat în M.O. No. 68-933". Așa cum relatează presa vremii, forțele de ordine au intervenit și au dizolvat organizația, însă informațiile de nuanță indică faptul că autoritățile nu au reușit să intre în posesia tuturor actelor care ar fi oferit o imagine de ansamblu, mai clară, asupra resorturilor mișcării la nivel local.

O decisivă scoatere a Gărzii de Fier în afara legii s-a produs prin Jurnalul Consiliului de Miniștri din 9 decembrie 1933 privind dizolvarea Gărzii de Fier, publicat în „Monitorul Oficial" din aceeași zi (act care urma a fi pus în practică de miniștrii Guvernului I. G. Duca, Ion Inculeț – ministru de Interne și Victor Antonescu – ministru de Justiție). Prin amintita dispoziție guvernamentală, așa cum este bine-cunoscut, a fost blocată participarea Gărzii de Fier la alegerile care urmau să se desfășoare la 20 decembrie 1933[9]. Măsura Guvernului I. G. Duca (un guvern de scurtă durată, 14 noiembrie 1933 – 29 decembrie 1933, cu un prim-ministru liberal după o perioadă de guverne național-țărănești care a deschis, la rândul său, o nouă eră liberală reprezentată de guvernele Tătărescu, un prim-ministru chemat la guvernare de monarh în noiembrie 1933 tocmai pentru a organiza alegerile care trebuiau convocate după demisionarea Guvernului Al. Vaida-Voevod la 9 noiembrie 1933[10]) a provocat reacția dură a Gărzii de Fier, soldată cu asasinarea lui I. G. Duca de către Nicadori, în seara zilei de 29 decembrie 1933, pe peronul Gării din Sinaia[11].

În primăvara anului 1934, Garda de Fier era de câteva luni scoasă în afara legii, orice asociere cu amintita organizație reprezentând în fapt un act ilicit. De altfel organismul a funcționat apoi, practic, în ilegalitate, iar pentru intrarea în competițiile electorale a fost creat partidul legionar Totul pentru Țară, constituit la decizia lui Codreanu din 10 decembrie 1934 și înregistrat la Tribunalul București la 20 martie 1935[12].

---

[9] În conformitate cu art. IV al Jurnalului Consiliului de Miniștri din 9 decembrie 1933 se prevedea că „Toate listele de candidaturi depuse pe baza legii electorale în vederea alegerilor legislative care încep la 20 decembrie 1933 în numele și cu semnul grupării «Garda de Fier» sunt nule și neavenite". Jurnalul Consiliului de Miniștri nr. 1456/9 decembrie 1933, în „Monitorul Oficial", partea I, nr. 286 bis, 9 decembrie 1933. Pentru rezultatele alegerilor din decembrie 1933, câștigate de Partidul Național Liberal cu un procent de 50.99%, vezi I. Teodorescu, *op. cit.*, p. 5.

[10] Prin Înaltul Decret Regal nr. 2987 din 18 noiembrie 1933 („Monitorul Oficial", nr. 268, 19 noiembrie 1933), dizolvându-se adunările legiuitoare, a fost din nou convocat, pentru consultare, întreg corpul electoral din țară pentru 20 decembrie 1933 (art. 11 din Legea electorală prevăzând că data convocării alegătorilor pentru Adunarea Deputaților și pentru Senat trebuie fixată până în două luni de la data dizolvării corpurilor legiuitoare, iar ziua începerii alegerilor neputând fi fixată mai devreme de 30 de zile de la data decretului de convocare). I. Teodorescu, *op. cit.*, p. 3.

[11] Desigur că aici ar fi de discutat poziția lui Carol al II-lea, care aparent cunoștea intențiile Nicadorilor chiar dintr-un raport al șefului poliției capitalei, Gabriel Marinescu, bazat pe o notă a unui informator al poliției apropiat complotiștilor. Mai precizăm că măsura dizolvării Gărzii de Fier a fost considerată oricum autoritară, însă ea dorea să răspundă și să se opună șirului de comploturi și violențe promovate de liderii Mișcării Legionare (se afirma în preambulul amintitului Jurnal al Consiliului de Miniștri că Legiunea Arhanghelului Mihail/Garda de Fier „prin programul și acțiunea sa din ultimul timp [...] urmărește pe de o parte schimbarea pe cale revoluționară a ordinei legale în stat și pe de altă parte întronarea unui regim social și politic contrar celui statornicit atât prin Constituție, cât și prin tratatele de pace" și că „mijloacele de acțiune ale acestei grupări sunt teroarea și violența").

[12] Corneliu Ciucanu, *Dreapta politică românească. Politică și ideologie: 1919-1941*, Ed. Mica Valahie, București, 2009, p. 91-92. Partidul Totul pentru Țară era format din elementele organizației dizolvate, având-l ca președinte pe Generalul Gheorghe Cantacuzino-Grănicerul, apoi pe inginerul Gheorghe Clime (primul conducător al asociației Corpul Muncitoresc Legionar, de la înființarea acestuia, în 1936).

În acest context aducem în discuție două documente, păstrate în Arhivele de la Farnesina și datate 20 martie 1934, respectiv 23 mai 1934, care conțin date inedite în legătură cu activitatea Gărzii de Fier la Cluj. Pentru documentele pe care dorim să le supunem atenției și analizei interesează mai ales prevederile amintitului Jurnal al Consiliului de Miniștri, atunci în vigoare, conținute în art. II („Localurile de întrunire ale membrilor acestor grupări vor fi închise, iar arhivele și orice corespondență vor fi ridicate de autoritățile respective, oriunde s-ar găsi"), respectiv pct. c al art. III („Sunt interzise: Adunarea de fonduri sau a oricăror alte mijloace materiale pentru continuarea sau repetarea activității acestei grupări"). Mai mult, în urma arestării înainte de alegerile din 20 decembrie 1933 a mii de legionari ca urmare a dizolvării Gărzii de Fier (care de atunci nu a mai existat în mod oficial), a urmat un val de proteste din partea membrilor Mișcării Legionare și declanșarea unor reacții de susținere. Publicația „Calendarul", care a tipărit în toamna electorală a anului respectiv o serie de articole denigratoare despre o seamă de personalități ministeriale și din lumea financiară, făcând o panoramă asupra protestelor studenților din întreaga țară arestați în acel context, publica la 14 decembrie 1933 și un articol intitulat *Studenți gardiști internați la Someșeni au declarat greva foamei*[13], în care era deplânsă soarta tinerilor deținuți în condiții precare fără comunicarea motivului reținerii. Pentru Sibiu se cunoaște că Nicolae Bălan, mitropolitul Ardealului, a intervenit în cazul studenților arestați acolo[14]. De amintit că ziarul prolegionar „Calendarul" a fost închis definitiv la 1 ianuarie 1934[15], iar forțele de ordine urmăreau în lunile succesive orice acțiune suspectă de gardism.

Pe acest fundal al vieții politice interne din primăvara anului 1934 trebuie să analizăm informațiile conținute în două rapoarte diplomatice păstrate în Arhiva Istorico-Diplomatică de la Farnesina, din 20 martie și 23 mai 1934, rapoarte aparținând Consulatului Italiei la Cluj, semnate de consulul A. Perego[16] și adresate Externelor italiene, respectiv ministrului în funcție,

[13] R. Clark, *op. cit.*, p. 117 (cap. 4. *Alegeri, violență și disciplină*, subcap. *Asasinatul și închisoarea*); *Studenți gardiști internați la Someșeni au declarat greva foamei*, în „Calendarul. Ziar independent cu ultimele știri din țară și străinătate", [director Nichifor Crainic], București, a. II, nr. 538, 14 decembrie 1933, p. 5. Cronica jurnalistică informa la 13 decembrie 1933 că fuseseră arestați la Cluj și se aflau în a treia zi de detenție „studenții gardiști și cei ce figurau pe listele de candidați ai Gărzii de Fier", fiind „internați în barăcile de la Someșeni", „la o depărtare considerabilă de Cluj" unde, „din pricina localurilor nesănătoase, umede și reci, cei arestați – profesori universitari, avocați și studenți s-au îmbolnăvit", fiind „îngrijiți în infirmeria grupului de aviație". Așa că, drept răspuns la tratamentul aplicat în detenție (reținuți de câteva zile fără a fi interogați și a li se comunica motivul arestării), deținuții au declarat greva foamei și intenționau să o continue. Grupul arestat la Cluj și internat la Someșeni îi număra pe prof. univ. Dan Rădulescu, adv. dr. Vasiliu Cluj, Ioan Șchopu, căpit. înv. Vancea, studenții C. Șerban, St. Ventonie, E. Popa, Șerbu Ion, Gh. Dumitrescu, Vict. Apostolescu, Paul Bărbulescu, Al. Caranica, Buzdugan, R. Sighartan, L. Munteanu, Olariu, Gh. Munteanu, dar și pe o serie de studenți aparent neafiliați politic (Alex. Aluaș, Eliseu Bogățilă, T. Pop etc.).

[14] R. Clark, *op. cit.*, p. 117-118.

[15] Detalii în Nichifor Crainic, *Istoria „Calendarului"*, în „Sfarmă-Piatră", București, a. IV, 24 martie 1938 (publicația „Sfarmă-Piatră", avându-l ca director pe Al. Gregorian a apărut din 1935, însă din 1938 a fost condusă de Nichifor Crainic).

[16] Carlo Alberto Perego, născut la Ferrara la 5 martie 1903, a absolvit Facultatea de Drept a Universității din Bologna la 10 iulie 1924 cu teza *La riparazione degli infortuni del lavoro nella legislazione internazionale (appunti di legislazione comparata e brevi note preparatorie alla VII sessione della Conferenza Internazionale del Lavoro)*, 1925. În anul 1927 a intrat în Externele italiene, având o serie de misiuni în străinătate de natură diplomatico-consulară la Ambasadele din Rio de Janeiro, București, Sofia, Budapesta, Bratislava (ca reprezentant al Republicii de la Salò) și Bangkok. A funcționat în calitate de consul clasa a II-a în Tunisia, în Singapore și în Brazilia, precum și ca însărcinat cu afaceri în Siam și în Ungaria. Perego și-a desfășurat marea parte a misiunilor sale pe lângă baze navale și aeriene importante precum Biserta, Malta, Gibraltar, Constanța, Aden, Singapore, Saigon, Manila, Hong Kong, specializându-se în chestiuni militare, având astfel ocazia să călătorească în întreaga lume, din Peru, Australia, Argentina, Africa de Sud,

care atunci nu era altul decât Benito Mussolini. Ambele comunicări diplomatice ating problema activității clandestine a Gărzii de Fier în România momentului – în Cluj în mod special – și ambele fac referire la figura preotului, scriitorului și jurnalistului Ion Agârbiceanu. Cea dintâi comunicare, de la finele lunii martie 1934, este trimisă în Italia exact în momentul în care opinia publică românească era captivată de procesul atentatorilor lui I. G. Duca, așa că o mare atenție se concentra pe problema legionară[17].

Perego transmitea astfel Externelor italiene că informatori de absolută încredere l-au înștiințat că au parvenit din Austria, pentru finanțarea organizației locale a Gărzii de Fier, două tranșe de bani (21.000 de lei în luna februarie și o sumă despre care diplomații italieni nu puteau preciza la cât se ridicase, vărsată în 6 martie 1934). Mai mult decât atât, diplomația italiană era informată exact – și trimitea la Roma informația pentru a fi procesată de Ministerul Afacerilor Străine și de Mussolini direct într-un moment internațional în care Clujul era un punct destul de sensibil[18] – asupra traseului banilor, care sosiseră din Austria în mod ilegal, întrucât amintitul Jurnal al Consiliului de Miniștri care dizolva Garda de Fier preciza ca delict, prin art. III, finanțarea Gărzii de Fier.

Astfel Perego informa Externele italiene că sumele erau destinate unei asociații inexistente, denumită „Asociațiunea Poporului Român", iar persoana care a fost însărcinată cu ridicarea sumei respective s-a deplasat la un funcționar al Direcției Apelor locale, care i-a încredințat un cec pe care era trecut „Asociațiunea Poporului Român". Cu respectivul cec persoana amintită a putut cu ușurință să ridice suma de la poștă, pe care însă a dus-o la direcțiunea ziarului „Lumea și Țara", condusă de fostul – la momentul respectiv – primar al Clujului (mai precis președinte al

în Statele Unite, Egipt, Arabia, India, Malaysia, China, Oceanul Pacific. În 1937 s-a căsătorit la Roma cu o austriacă. Misiunile sale în Extremul Orient au fost legate de interesul diplomației mussoliniene pentru promovarea relațiilor cu Japonia, în vederea alianței împotriva Angliei. Așa cum amintește Ciano în Jurnalul său, Perego a fost promotorul unei acțiuni de intelligence pentru obținerea planurilor bazelor engleze din Singapore, planuri pe care Mussolini intenționa să le încredințeze Japoniei pentru a întări relațiile diplomatice cu aceasta în vederea unei viitoare alianțe împotriva englezilor. Odată terminat războiul, Perego a fost trecut în rezervă de tribunalul pentru epurări instituit imediat după conflictul mondial. A ieșit din serviciu cu rangul de consul clasa a II-a la 11 ianuarie 1950 și a devenit reprezentant de vânzări al firmei Chinotto-Neri. La sfârșitul anilor '50 și începutul anilor '60 a fondat și a condus, la Roma, C.I.S.A.E.R. (Centro Italiano Studi Aviazione Elettromagnetica), care a adunat în jurul său numeroși specialiști și corespondenți din toată lumea. Între anii 1957-70 a publicat patru volume despre fenomenul UFO, fiind fondatorul ufologiei italiene (interesul pentru acest domeniu i-a fost trezit de o experiență personală avută la 6 noiembrie 1954) și unul dintre părinții gândirii exopolitice. În anul 1963 a fost trimis de Farnesina la Belo Horizonte, în calitate de consul al Italiei în Brazilia. A decedat în anul 1981. Marino Viganò, *Il Ministero degli Affari Esteri e le relazioni internazionali della Repubblica Sociale Italiana (1943-1945)*, Jaca Book, Milano, 1991, p. 245, 413; Galeazzo Ciano, *Diario 1937-1943*, a cura di Renzo De Felice, 3 ed., Milano, Rizzoli, 1996, 743 p. (pentru ziua de 28 noiembrie 1937). Vezi și biografia scrisă de Ivan Ceci, *Alberto Perego. Il console che svelò il mistero dei dischi volanti*, Lampi di stampa, Milano, 2010, 259 p. Pe tema *Alberto Perego, pionier al ufologiei*, s-a desfășurat și colocviul din 7 noiembrie 2010 organizat la Accademia di Romania din Roma.

[17] Vezi *A început procesul atentatorilor primului ministru I. Duca*, în „Patria. Organ al Partidului Național Țărănesc", Cluj, a. XVI, nr. 65, 20 martie 1934.

[18] Contextul internațional era marcat de relansarea raporturilor italo-maghiare și italo-austro-maghiare prin semnarea Protocoalelor de la Roma (17 martie 1934), în detrimentul relațiilor bilaterale româno-italiene. Acestea din urmă intrau pe o pantă descendentă în contextul politicii filofranceze a lui Titulescu, a recentei perfectări a Înțelegerii Balcanice care deranja interesele regionale ale Italiei, iar răcirea a fost semnificată și de maniera de abordare a problemei expirării pactului de amiciție româno-italian (stipulat pentru cinci ani și care putea fi denunțat sau reînnoit cu un an înainte de scadență). Pactul, după ce a fost extins din șase în șase luni până în vara anului 1933, a fost reînnoit atunci cu mari eforturi din partea diplomației românești, existând în anii 1933-34 o tendință constantă a Italiei de a lăsa în mod tacit pactul să își piardă valabilitatea.

Comisiei Interimare a orașului Cluj, echivalentul actualei funcții de primar), Sebastian Bornemisa, despre care consulul italian dă și informații precise, arătând că era un element de marcă al partidului lui Goga (atunci Partidul Agrar, care se desprinsese în 1932 de Partidul Poporului). Perego mai preciza un alt fapt interesant, anume inconsecvența autorităților în a aplica măsurile cuvenite, dat fiind faptul că Garda de Fier era scoasă în afara legii. Arăta că în urmă cu o săptămână poliția, având probabil informații asupra chestiunii, făcuse o percheziție la sediul ziarului „Lumea și Țara", crezând că va găsi documente compromițătoare, dar fără niciun rezultat. Și nu pentru că amintitul cec compromițător nu ar fi existat; ci pentru că deși un funcționar de poliție ar fi pus mâna pe faimosul cec, la un semn al lui Bornemisa s-ar fi făcut că nu observă respectivul document compromițător. Concluzia diplomatului italian era că, în fond, autoritățile clujene nu desfășoară o reală acțiune împotriva Gărzii de Fier, exact așa cum presa vremii din România a descris – pentru luna mai 1933 – acțiunea poliției locale care, în procesul de dizolvare a Gărzii de Fier din Cluj a dat înapoi, în prima razie, la presiunea câtorva membri, iar în momentul în care s-a făcut o nouă descindere, documentele care nu reușiseră să fie confiscate au dispărut. Mai mult, diplomatul italian își explică situația prin faptul că Garda de Fier era favorizată nu doar la nivelul unui eventual agent de poliție corupt și care a dat ascultare indicațiilor fostului primar al Clujului, ci chiar la nivelul cel mai înalt al administrației locale. Pentru că – transmite Perego conducerii Externelor italiene – într-adevăr se organizase o reuniune la Prefectură pentru a se discuta despre măsurile care erau de luat împotriva propagandei susținute de Garda de Fier, însă la reuniune – subliniază consulul italian incisiv – au fost prezenți alături de prefect (atunci era liberalul Eugen Dunca[19]), primar (tot liberalul Nicolae Drăganu[20]) și șeful inspectoratului de poliție, de asemenea fostul primar Bornemisa și protopopul

[19] Eugen Dunca a condus Clujul pe toată perioada guvernării liberalilor lui Tătărescu de la mijlocul anilor '30 (17 noiembrie 1933 – 21 noiembrie 1937). Eugen Dunca era avocat, iar în 1932 era secretar general al organizației P.N.L. Cluj. În ianuarie 1937 părea că nu mai beneficiază de sprijinul politic al președintelui organizației județene a P.N.L., Alexandru Lapedatu, apropiindu-se de contracandidatul acestuia la conducerea amintitei organizații locale, Valer Pop, așa că nu mai era considerat „lapedatist". Vezi *Răzmeriță liberală în Ardeal*, în „Patria", nr. 4, 9 ianuarie 1937 apud Zoltán Györke, *Prefectura Județului Cluj [1923-1938]*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2013, p. 140; vezi și *Ibidem*, p. 128, 166.

[20] Profesorul Nicolae Drăganu (18 februarie 1884 – 17/18 decembrie 1939) a ocupat funcția de președinte al Comisiei Interimare a orașului Cluj în perioada 18 noiembrie 1933 – 1 ianuarie 1938. Filolog, lingvist și istoric literar, fostul profesor din Năsăud făcea parte din colectivul de la Muzeul Limbii Române întemeiat de Sextil Pușcariu în 1919 pentru elaborarea Dicționarului limbii române. A funcționat ca decan în 1923-24 și 1932-39 al Literelor clujene, prorector în 1932-39, după ce mai fusese prorector în 1919-20 sub Sextil Pușcariu, și rector al Universității în 1931-32, fiind urmat de Florian Ștefănescu-Goangă, care a deținut rectoratul până în 1940 (vezi Claudia Septimia Sabău, *Nicolae Drăganu – un grănicer năsăudean în slujba Universității românești din Cluj*, în „Făclia", 30 mai 2019 https://ziarulfaclia.ro/a_1/nicolae-draganu-un-granicer-nasaudean-in-slujba-universitatii-romanesti-din-cluj/?doing_wp_cron=1720336458.1059288978576660156250). N. Drăganu a ocupat funcția de Președinte al Secțiunii literare-filologice a Astrei, ales în succesiunea lui Gh. Bogdan-Duică și fusese membru în Comitetul Central al Astra mai bine de două decenii (vezi Ion Agârbiceanu, *Nicolae Drăgan [necrolog]*, în „Transilvania. Buletin de tehnică a culturii", Sibiu, a. 71, ianuarie-aprilie 1940, nr. 1-2, p. 6-11, la rubrica „Figuri și fapte pilduitoare, din trecut". Materialul este textul unei comunicări ținută de Agârbiceanu în ședința de comemorare a Secțiunilor literare-științifice ale Astrei, desfășurată la 22 ianuarie 1940 în sala Bibliotecii Universității din Cluj. Au mai cuvântat înainte Iuliu Moldovan, președintele Astra, și profesorul Sextil Pușcariu). N. Drăganu a fost și președintele Societății Române de Lingvistică (1939). Profesorul Drăganu era greco-catolic; era căsătorit cu fiica lui Constantin Moisil, iar în momentul când are loc desfășurarea de evenimente relatată de consulul italian era președinte al Oficiului de Editură al Universității (1932-1935) și, din anul 1932, președintele Extensiunii universitare. Era și un apropiat al lui Sextil Pușcariu (pe temă Lucian Nastasă, *„Suveranii" Universităților românești. Mecanisme de selecție și promovare a elitei intelectuale. I. Facultățile de Filosofie și Litere*, Ed. Limes, Cluj-Napoca, 2007, p. 101). Ca primar al Clujului s-a distins

greco-catolic al Clujului, Ion Agârbiceanu, despre care precizează exact că era, asemeni lui Sebastian Bornemisa, „un alt element favorizator al «Gărzii de Fier»".

Analizând personalitățile vieții politice și culturale clujene la care face referire documentul se poate constata că Sebastian Bornemisa a fost un apropiat al cercurilor legionare, iar publicistic a exprimat deseori o părere favorabilă asupra național-socialismului german, inclusiv înainte de venirea lui Hitler la putere. În plus, sursele edite indică o relație de curtoazie intelectuală și literară între Sebastian Bornemisa și Ion Agârbiceanu, cunoscutul prozator ardelean fiind în momentul respectiv secretar al Secțiilor literare și științifice ale Astra[21] și comisar al Guvernului României pe lângă concesiunea Teatrului Național și a Operei din Cluj (numit prin decret la 15 septembrie 1933), rolul și prestigiul său în cetate augmentând astfel la începutul anului 1934[22].

Sebastian Bornemisa (născut în zona Hunedoarei, la Burjuc, la 12 iunie 1890, și decedat în închisoarea de la Sighet la 16 iulie 1953, cu studiile liceale la Orăștie și Brașov, apoi absolvent al Facultății de Litere a Universității din Budapesta) s-a remarcat ca filolog și publicist, iar în viața politică, în calitate de membru al Partidului Național Român din Ungaria și Transilvania, apoi – fiind un apropiat al lui Octavian Goga, al cărui traseu în viața politică l-a urmat – al Partidului Poporului, din 1920. În anul 1919 a fost ales deputat de Hunedoara din partea Partidului Național Român, iar în 1926 a fost reales ca membru al Adunării Deputaților[23] pe listele Partidului Poporului. Ulterior Bornemisa, urmând tot direcția politică aleasă de Octavian Goga, s-a orientat spre Partidul Agrar creat de acesta (Partidul Național Agrar, un partid de dreapta creat de Goga în 1932 prin desprinderea de Partidul Poporului al mareșalului Averescu, partid care a durat trei ani și a fuzionat, în iulie 1935, cu L.A.N.C.). Mai apoi Sebastian Bornemisa a fost membru al Partidului Național Creștin. În viața politică a Clujului interbelic s-a remarcat prin poziția sa de cel dintâi om al Cetății, ocupând funcția de primar al orașului în două rânduri, prima dată în perioada Guvernului Iorga, între 1 februarie și 11 iunie 1932 (după ce fusese consilier municipal, ajutor de primar al lui Coriolan Tătaru), iar a doua oară din 29 septembrie 1938 și până în 11 septembrie 1940, deci până la cedarea teritorială în urma Dictatului de la Viena[24]. În viața politică a României interbelice a fost și subsecretar de stat la Președinția Consiliului de Miniștri în

---

prin măsurile privind redresarea financiară și modernizarea orașului (amintim extinderea și modernizarea Abatorului Comunal, edificarea a trei școli primare, modernizarea și extinderea iluminatului public, asfaltarea de străzi și a Pieței Unirii; tot acum au fost edificate Colegiul Academic, Palatul Uzinei Electrice, clădirea Clinicii Medicale II, SORA, Conservatorul de Muzică). Opțiunile sale politice îndreptate spre Partidul Național Liberal l-au determinat cumva pătimaș pe Onisifor Ghibu – fervent discipol al lui Iorga – să afirme că Alexandru Lapedatu a făcut din Universitatea din Cluj „o sucursală a Partidului Liberal, prin N. Drăganu și Fl. Ștefănescu-Goangă" (L. Nastasă, *op. cit*., p. 80). Faptul că a acumulat mai multe funcții în viața universitară și administrativă a Clujului interbelic a generat protestul lui Onisifor Ghibu (vezi *Este sau nu cumulard primarul Clujului*, în „Patria", a. XVI, nr. 268, 22 noiembrie 1934, p. 4 apud L. Nastasă, *op. cit*., p. 116).

[21] Olimpiu Boitoș, *Ion Agârbiceanu – Schiță bio-bibliografică* –, în „Luceafărul. Revistă lunară de literatură, artă și cultură generală", Sibiu, s.n., a. II, nr. 10, octombrie 1942, p. 353-355 sub genericul „Ion Agârbiceanu sexagenar", mai ales p. 354; Dimitrie Vatamaniuc, *Ion Agârbiceanu. Biobibliografie*, Ed. Enciclopedică Română, București, 1974, p. XXIX-XXX., XXXIV, XXXVI-XXXVII, XXXIX, XLI.

[22] D. Vatamaniuc, *op. cit*., p. XXXVIII; Mircea Zaciu, *Ion Agârbiceanu*, Minerva, București, 1972, p. 295.

[23] Vezi Sebastian Bornemisa, *Durerile Ardealului: vorbirea dlui deputat Bornemisa rostită în Parlament în ziua de 7 decembrie 1926*, Imprimeria foii „Lumea și Țara", Cluj, 1927, 26 p.; Vasile Lechințan, *Primăria clujeană în perioada interbelică*, în *80 de ani de administrație românească la Cluj-Napoca*, vol. I, coord. Dan Brudașcu, s.n., Cluj-Napoca, 1999, p. 69-70, 89-94.

[24] Octavian Buzea, *Clujul: 1929-1939. Glas izbânzilor românești! Cu prilejul congresului Astrei. Însemnări și compilații bilanțiere-monografice*, Tip. „Ardealul", Cluj, 1939, p. 108-109.

Guvernul Octavian Goga (30 decembrie 1937 – 20 februarie 1938), un guvern, de altfel, care număra foarte mulți ardeleni (Ioan Lupaș era la Culte și Arte, Silviu Dragomir era ministru secretar de stat, iar ca subsecretari de stat îi avem la Președinția Consiliului de Miniștri pe Alexandru Hodoș, fiul scriitorului Ion Gorun, pe avocatul Aurel Baciu la Justiție, pe Lucian Blaga la Externe), un guvern care îl avea pe generalul Ion Antonescu în fruntea Apărării Naționale și pe cei doi Cuza (Alexandru C. și Gheorghe A., tată și fiu), miniștri în același cabinet.

Ca literat, Sebastian Bornemisa și-a îndreptat atenția spre folclor[25]. Interesant este că Bornemisa a semnat și o serie de texte programatice. De exemplu *Cum s-ar putea înfăptui o Românie nouă și fericită. Păreri, îndemnuri și îndrumări politice, scrise pe seama plugarilor*[26], volum închinat lui Octavian Goga și în care oferă un exemplu de program politic radical țărănesc sau agrarian trimițând la modelul național-socialismului german, prezentat propagandistic în final, la fel ca și figura lui Adolf Hitler (textul poartă data „Cluj, 18 august 1932", deci înainte de venirea lui Hitler la putere). Alături de amintitul proiect al partidului radical agrarian, Sebastian Bornemisa a elaborat tot în anii respectivi, 1932-33, o veritabilă broșură de propagandă anticomunistă intitulată *De ce nu poate fi plugarul român comunist*[27].

Ca jurnalist, Sebastian Bornemisa s-a remarcat prin tipărirea unor periodice culturale precum „Cosînzeana" de la Orăștie (inițiată acolo în 1911, unde a și apărut până în 1915, mai apoi strămutată după șapte ani de pauză, din ianuarie 1922, la Cluj – redacția și administrația era în Piața Cuza Vodă nr. 16, apoi pe Strada Regina Maria nr. 11) sau „Lumea și Țara. Foaie ilustrată cu știri de pretutindeni", publicație săptămânală tipărită la Cluj în Tipografia Dr. Sebastian Bornemisa (a. I, 1923 – a. XVII, 1938), periodic ce își avea sediul la Cluj pe Strada Regina Maria 35. Publicația a fost suspendată în 1938 și își va relua activitatea la București în 1940 cu titlul „Lumea și Țara. Gazetă pentru săteni întemeiată în Cluj în anul 1922. Întemeietor Dr. Sebastian Bornemisa. Apare în fiecare săptămână cu cele din urmă știri de pretutindeni", periodicul având ca prim-redactor pe Ioan Munteanu și ca redactor răspunzător pe Atanasie Bran (a apărut în perioada 1940-44: a. XVIII, 1940 – a. XX, 1944). De asemenea, din 1928 a mai fost tipărit la Cluj și periodicul „Apărarea" (care ieșea lunea și joia) și al cărui director era tot Sebastian Bornemisa (a. I, 1928, 16 numere, tipărit la Imprimeria foii „Lumea și Țara").

Activitatea publicistică a lui Bornemisa o vedem astfel îndreptată în anii '30 spre receptarea modelului național-socialist. Inclusiv la nivel personal Sebastian Bornemisa era legat extrem de direct de Mișcarea Legionară: soția sa, Ana Bornemisa, era sora lui Ion I. Moța (aveau împreună două fiice, Ileana și Lucia și un fiu, Mircea), iar ca ginere al protopopului de Orăștie, Ioan Moța, fusese de timpuriu implicat în proiectele editoriale ale acestuia (de reținut că revista pe care Bornemisa o fondase la Orăștie, „Cosînzeana", era în continuare publicată, după relocarea ei la Cluj în 1922, la Tiparul Tipografiei „Libertatea" din Orăștie, ziarul protopopului Ioan Moța). Iar Ion I. Moța era cumnatul lui Corneliu Zelea Codreanu, fiind căsătorit cu Iridenta Zelea Codreanu/Iridenta Moța (cei doi având împreună doi copii, Mihai și Gabriela). Legătura lui Sebastian Bornemisa cu tânărul Ion I. Moța a rămas constantă până târziu în anii '30 inclusiv la

[25] Vezi volumele S. Bornemisa, *Cântece de dor și jale*, Tip. „Astra", Cluj; Idem, *Cele mai frumoase cântece poporale din Ardeal și Banat*, Editura foii „Lumea și Țara", Cluj, 1926, 151 p.; Idem, *O sută patru chiuituri de la joc*, Cluj, Editura foii „Lumea și Țara", 1926, 32 p.; Idem, *Nouăzecișiopt de cântece de dragoste*, Editura foii „Lumea și Țara", Cluj, 1926, 42 p.; Idem, *Dor și jale: cântece poporale*, Editura foii „Lumea și Țara", Cluj, 1926, 32 p., mare parte publicate în Biblioteca poporală „Lumea și Țara".

[26] Apărut la Cluj, Editura gazetei „Lumea și Țara", 1932, 43 p.

[27] Volum tipărit la Sibiu, în „Biblioteca poporală a Asociațiunii «Astra»", a. 23, 1933, nr. 207, 52 p.

nivel profesional, întrucât Ion I. Moța, în calitate de ziarist și totodată avocat, s-a numărat printre consilierii Sindicatului Ziariștilor Români din Ardeal și Banat câtă vreme Sebastian Bornemisa s-a aflat în fruntea amintitului organism al jurnaliștilor[28]. De altfel, la 13 ianuarie 1938, întreaga familie Bornemisa a participat în Catedrala clujeană la parastasul de un an în memoria lui Moța și Marin, uciși în Spania în 1937, slujba religioasă fiind una dintre multele care au fost organizate în memoria celor doi legionari într-un moment în care țara era condusă de un guvern decisiv orientat spre Germania hitleristă din care și Bornemisa făcea parte[29].

De asemenea, la nivel publicistic, Agârbiceanu și Sebastian Bornemisa erau vechi asociați (așa cum amintește și Mircea Zaciu în biografia dedicată lui Agârbiceanu în 1972[30]). Până în 1927, Ion Agârbiceanu a fost director al ziarului „Patria", organul Partidului Național și al Consiliului Dirigent, apoi jurnalul Partidului Național-Țărănesc, publicație inițiată în 1919 la Sibiu și apoi transferată (de la nr. 158) la Cluj, iar de la început prim-redactor a fost Sebastian Bornemisa. La jurnalul „Patria", Sebastian Bornemisa va rămâne însă puțină vreme, continuându-și propriul drum în jurnalismul ardelean, dar relația cu Agârbiceanu nu s-a răcit deloc, așa cum indică scrisoarea deschisă prin care Bornemisa arăta motivele pentru care a părăsit redacția ziarului „Patria" la finele lui iulie 1919, subliniind însă că a lucrat cu Agârbiceanu în cele mai bune condiții vreme de cinci luni[31]. Pe de altă parte, la periodicul lui Sebastian Bornemisa, „Lumea și Țara", Agârbiceanu a contribuit doar în anii de început ai apariției acestuia, fie cu nuvele și povestiri (bucăți de proză deja publicate în „Cosînzeana"[32]) sau cu materiale etnografice[33].

Sebastian Bornemisa a recenzat o serie de proze ale lui Agârbiceanu în presa transilvăneană a vremii (de exemplu, în 1922, în bilunarul „Cosînzeana. Revistă ilustrată"[34]). Pe de altă parte, Ion

[28] Valentin Orga, *Moța. Pagini de viață. File de istorie*, Ed. Argonaut, Cluj-Napoca, 1999, p. 114, 130-137, 199.

[29] Nicolae Niță, *Articole din presa legionară. Culegeri*, Ed. „Libertatea", Jacksonville, 2019, p. 421-422; *Măreața, prin evlavia ei, sărbare a pomenirii lui 13 Ianuarie 1937. În mii de biserici din Țară, mii de genunchi legionari s'au plecat, la acelaș ceas: al căderii celor doi mucenici, Moța și Marin, stropind cu lacrimi ferbinți pomenirea tragicului lor ceas*, în „Libertatea", București, a. XXXVI, nr. 4, 20 ianuarie 1938.

[30] „Relațiile sale cu Orăștia nu erau întâmplătoare: «Orăștia, cu gazetele lui Ion Moța: *Libertatea*, *Foaia interesantă*, cu noua revistă călăuză ardeleană: *Cosînzeana* a lui Seb. Bornemisa, cu Editura Librăriei naționale, a fost o vreme un viu centru cultural, care a pornit cu tineresc avânt. Eram tânăr și eu la 1912» își va aminti scriitorul. Sprijinul lui Bornemisa, ginerele lui I. Moța, bun ziarist ardelean dinainte de Unire, va fi un prilej de a începe o colaborare rodnică, prelungită și între cele două războaie. Deocamdată, Agârbiceanu figurează în *Almanahul scriitorilor de la noi* (Orăștie, 1911) cu o scurtă prezentare și cu reproducerea *Luminiței*, considerată pe drept cuvânt și cu un gust estetic sigur, drept o proză antologică de mare clasă. În aceeași editură îi apare ediția a II-a, amplificată, din *De la țară*, sub titlul *Schițe și povestiri*. Colaborează și la *Albumul Vlaicu*, editat tot la Orăștie, în 1913. În paginile *Cosînzenei* publică schițe diverse: *Vîrvoara*, *Zile de tăcere*, *Haine noui*, *Interogator*, *O glumă*, *La secere* ș.a., cele mai multe cu un timbru de umor trist. Găsim aici și unele meditații, ades reluate, sub titlul *Ceasuri de seară*, o bună producție foiletonistă. În 1913 revista îi face în mai multe rânduri prezentări elogioase". M. Zaciu, *Ion Agârbiceanu*, p. 103-105.

[31] *[De la Sebastian Bornemisa]*, în „Patria", I, nr. 130, 27 iulie 1919, p. 3.

[32] I. Agârbiceanu, *Nelegiuirea cea mare*, în „Cosînzeana. Revistă ilustrată", Cluj, a. VIII, nr. 4, 26 februarie 1924, p. 42-43; „Lumea și Țara", a. II, nr. 9, 2 martie 1924, p. 2-3; Idem, *Bucuria lui Nicodim*, „Cosînzeana", a. VIII, nr. 5, aprilie 1924, p. 77-78; „Lumea și Țara", a. II, nr. 14, 16 aprilie 1924, p. 2-3.

[33] [I. Agârbiceanu], *Cântece vechi și cântece noi*, „Lumea și Țara", a. VII, nr. 51-52, 25 decembrie 1929, p. 2 (material pe tema cântecelor populare românești și a rolului armatei în răspândirea lor, contribuție nesemnată care a mai apărut în lunile noiembrie-decembrie 1929 și în „Cuvântul poporului", foaia culturală, economică, industrială și politică de la Sălișteă Sibiu, în „Cultura poporului", revistă tipărită la Cluj, mai apoi la București, în „Foaia noastră", foaia de propagandă poporală a Asociațiunii, „Cuvânt moldovenesc", „Foaia poporului" tot de la Sibiu sau „Meseșul" din Zalău).

[34] Vezi S.B. [Sebastian Bornemisa], *„Robirea sufletului" povestiri de I. Agârbiceanu*, „Cosînzeana", a. VI, nr. 3, 10 februarie 1922, p. 48 (recenzie favorabilă, centrată pe tendința morală și susținerea ei faptică; proza este apreciată ca „fermecătoare" și „închegată", tehnica e „dusă la perfecție, care se dezvoltă natural și fără de nici o lacună", cu o acțiune

Agârbiceanu a colaborat la revista „Cosînzeana" în mai multe rânduri, cu începere din anul 1912. Chiar în primul număr, din ianuarie 1922, cu care se deschidea „Cosînzeana" la Cluj, Ion Agârbiceanu a semnat povestirea *Dezamăgire*[35], iar revista anunța încă de la cea dintâi apariție clujeană că va fi gazda „chiar din numărul viitor" a „unei lungi și admirabile povestiri a dlui Agârbiceanu «Piciorul de lemn», scrisă anume cu prilejul reapariției revistei «Cosînzeana» și pentru cetitorii ei"[36]. Mai mult, publicația „Cosînzeana" apără scrierile lui Agârbiceanu – nepublicate din motive obiective în anii Marelui Război și tipărite în masă după conflict (*Trăsurica verde*, *Ceasuri de seară*, *Luncușoara în Paresimi*, *Popa Man*, *Ultimele zile ale căpitanului Pârvu*, ediția a III-a a primului volum al prozatorului, *De la țară*) – de judecata critică a cercurilor moderniste, exprimată în primul rând în „Sburătorul literar" (denumire sub care a apărut din 1921 revista literară, artistică și culturală condusă de Eugen Lovinescu), care invocau neajunsurile unei narațiuni scrise cu scop moralizator, construind o pledoarie în favoarea „artei pentru artă". „Cosînzeana" se ridica în apărarea lui Agârbiceanu printr-un articol intitulat *Rectificări critice – Cu prilejul volumelor dlui Agârbiceanu* –, care era însă anonim (semnat *Cetitor*), reacție importantă la nivelul criticii vremii întrucât pozițiilor critice exprimate de „Sburătorul literar" se raliau și periodice tradiționaliste precum „Gândirea", ori chiar revista orădeană „Cele Trei Crișuri". În plus, în finalul amintitelor rectificări critice, se reiterează importanța operei lui Agârbiceanu în literatura română, scriitorul fiind congratulat cu titlul la care aspirase constant, mai ales în anii de după război, acela de Sadoveanu al Ardealului (Agârbiceanu era apreciat ca „unul dintre cei mai fecunzi prozatori români, alături de Mihail Sadoveanu")[37]. De asemenea, prezența lui Agârbiceanu în rândul primelor figuri parlamentare pe care Ardealul le trimitea la București era salutată de revista „Cosînzeana"[38].

De altfel, atât Ion Agârbiceanu, cât și Sebastian Bornemisa au împărtășit o experiență profesională comună și în organismele asociative ale jurnaliștilor ardeleni din anii interbelici. Ion Agârbiceanu a fost membru al Fundației Ziariștilor Români din Ungaria, înființată în 1910, la Sibiu, de către bancherul Ioan Mihu din Orăștie, fundație ce a fost absorbită ulterior de Sindicatul Presei Române din Ardeal și Banat, înființat la Cluj, în anul 1921. În perioada 1921-1923, Ion Agârbiceanu a fost Președintele Sindicatului Presei Române din Ardeal și Banat, cu sediul la Cluj[39]. În martie 1926, la sediul Sindicatului ziariștilor ardeleni a avut loc o întrunire a reprezentanților publicațiilor românești din Ardeal și Banat, prezidată de Sebastian Bornemisa cu scopul constituirii Asociației „Presa", care urma să reprezinte mai bine publicistica ardeleană și bănățeană. Atunci conducerea asociației a fost încredințată lui Ion Clopoțel, membri în

bogată pe care scriitorul o încheie la timp și îi conferă un „desnodământ dintre cele mai firești"); Idem, *I. Agârbiceanu: „Scene"*, în „Cosînzeana", a. VI, nr. 14, 31 iulie 1922, p. 222 (din nou o recenzie favorabilă a prozei pentru care scriitorul a ales formula dialogurilor; Agârbiceanu este considerat „marele prozator al Ardealului și cel mai adânc psiholog de azi al literaturii noastre").

[35] I. Agârbiceanu, *Desamăgire*, în „Cosînzeana.", a. VI, nr. 1, la Anul-Nou/10 ianuarie 1922, p. 12-15.

[36] Vezi „Cosînzeana", a. VI, nr. 1, la Anul-Nou 1922, p. 21 (la rubrica „Rânduri mărunte"); I. Agârbiceanu, *Piciorul de lemn*, în „Cosînzeana", a. VI, nr. 2, 25 ianuarie 1922, p. 33-35; nr. 3, 10 februarie 1922, p. 49-50; nr. 4, 25 februarie 1922, p. 67; nr. 5, 10 martie 1922, p. 81-84; nr. 6, 25 martie 1922, p. 97-99; nr. 7, 15 aprilie 1922, p. 115-116; nr. 8, 30 aprilie 1922, p. 133-136; nr. 9-10, 30 mai 1922, p. 150-152; nr. 11, 15 iunie 1922, p. 168-171; nr. 12, 30 iunie 1922, p. 200-202; nr. 14, 31 iulie 1922, p. 217-219; nr. 15, 15 august 1922, p. 232-234; nr. 16, 1 septembrie 1922, p. 250-251. Nuvela va fi publicată apoi în volum cu titlul *Stana*.

[37] Cetitor, *Rectificări critice – Cu prilejul volumelor dlui Agârbiceanu* –, în „Cosînzeana", a. VI, nr. 2, 25 ianuarie 1922, p. 31.

[38] „Cosînzeana", a. VI, nr. 6, 25 martie 1922, p. 93.

[39] Răducu Ruşeţ, *Ion Agârbiceanu – o rememorare*, pe https://www.napocanews.ro/2023/10/ion-agarbiceanu-o-rememorare.html, accesat la 7 iulie 2024.

comitetul de conducere al „Presei" fiind Ion Agârbiceanu, Sebastian Bornemisa și N. Bratu[40]. La finele anilor '20, atât Ion Agârbiceanu cât și Sebastian Bornemisa – era în etapa în care ambii făceau parte din Partidul Poporului – s-au numărat printre colaboratorii noului ziar „Biruința. Ziar politic național" (tipărit la Cluj din 1926 și care era sub direcția lui Alexandru Hodoș). Printre colaboratorii ziarului se mai aflau Octavian Goga (atunci și el în Partidul Poporului), Zaharia Bârsan, Ioan Lupaș, Septimiu Popa, Vasile V. Osvadă, Vasile Goldiș, Teodor Murășanu[41].

Figura lui Ion Agârbiceanu este bine-cunoscută istoricilor literaturii române (i-au consacrat pagini importante Mircea Zaciu, Mircea Popa, Dimitrie Vatamaniuc), dar și cercetătorilor publicisticii românești a secolului XX. Operele sale au cunoscut mai multe ediții (amintim că Mircea Zaciu a îngrijit seria operelor prozatorului la Editura pentru Literatură – 1956, 1962-65 –, iar George Pienescu i-a îngrijit operele la Dacia și Cartea Românească, prevalent după 1968; de asemenea, în perioada 2014-2017, opera sa a fost publicată sub îngrijirea lui Ilie Rad și sub auspiciile Fundației Naționale pentru Știință și Artă). S-a avut în vedere mai ales activitatea literară și publicistică și mai puțin implicarea sa în viața politică a României interbelice, mai cu seamă în anii '30, fiind totodată evidențiată minor activitatea politică în cadrul Partidului Național din anii antebelici[42]. Intenționăm să aducem aici în discuție doar câteva aspecte ale acestei implicări politice, care l-au situat pe prozatorul ardelean tocmai la mijlocul anilor '30 pe partea dreaptă a eșichierului politic românesc. Ion Agârbiceanu a intrat astfel în viața politică a României interbelice din partea „naționalilor" (a fost Membru al Marelui Sfat Național[43], a condus la începutul anilor '20 ziarul Consiliului Dirigent, iar în septembrie 1919, în condițiile reorganizării Partidului Național Român în județul Cojocna, Agârbiceanu a fost ales membru în Comitetul central al acestuia). În octombrie 1919 a candidat pentru Constituantă pe lista Partidului Național Român în circumscripția Șeica Mare din Județul Târnava Mare. A îndeplinit mandatul de deputat de Șeica Mare din 1919, iar pentru alegerile din mai 1920 (pentru Transilvania amânate pentru iunie), Ion Agârbiceanu a fost propus pentru circumscripția Zalău, județul Sălaj (la 21 mai 1920, Comitetul Executiv al Partidului Național Român a publicat lista candidaților pentru alegerile din 3 și 4 iunie). În urma candidaturii, tot pe listele Partidului Național Român, depusă pentru circumscripția electorală Aiud-Alba Inferioară, a fost deputat de Aiud-Uioara în 1922-26[44]. A fost astfel activ în tot acest timp în Partidul Național Român, la Congresul acestuia de la Alba Iulia din 1920, Agârbiceanu fiind ales în comitetul central și în

[40] *Constituirea „Presei"*, în „Societatea de Mâine. Revistă săptămânală pentru probleme sociale și economice", Cluj, a. III, nr. 12, 21 martie 1926, p. 226 (la rubrica „Fapte și observațiuni săptămânale").

[41] *Ziarul „Biruința"*, în „Tribuna. Ziar politic național", Oradea, a. IX, nr. 17, 28 aprilie 1929, p. 3.

[42] I. Agârbiceanu s-a implicat în mișcarea națională românească, semnând, în 1911, alături de O. Goga și I. Lupaș, *Declarația* de sprijinire a ziarului „Tribuna" din Arad, pentru ca apoi aceștia să susțină, în numele „tinerilor", campania de presă împotriva „bătrânilor" de la conducerea Partidului Național Român (D. Vatamaniuc, *op. cit.*, p. XXIX). Astfel, pe teren politic, a colaborat înainte de Unire la alegerile comitatense și la alegerile generale de deputat în cercul Ighiului. O. Boitoș, *op. cit.*, p. 354.

[43] În cadrul Marelui Sfat Național a susținut, la 6 august 1919, un discurs pe problematica agrară. D. Vatamaniuc, *op. cit.*, p. XXXIII.

[44] Ca deputat de Aiud al P.N.R. va susține în Cameră o serie de cuvântări în care critică accentuat guvernarea liberală (29 martie 1922 – când, la replica liberalilor, este susținut de Nicolae Iorga; 13 martie 1923). În lunile mai-iunie 1925, Agârbiceanu a participat la dezbaterile din Cameră privind o serie de reforme administrative, criticând proiectul de schimbare a regulamentului Camerei, propus de liberali, care limita exprimarea membrilor, definindu-l „o primejdie națională". *Ibidem*, p. XXXV-XXXVI; O. Boitoș, *op. cit.*, p. 354. Vezi și http://www.roaep.ro/prezentare/wp-content/uploads/2017/10/Parlamentari-alesi-1919.pdf, accesat la 18 martie 2025.

comitetul executiv[45]. Pentru scurt timp a rămas în Partidul Național-Țărănesc (în 1926, după unificarea Partidului Național Român cu Partidul Țărănesc – de reținut că a participat la lucrările Congresului de constituire a Partidului Național-Țărănesc și va fi chiar ales, la finele lunii octombrie 1926, în Comisiunea presei P.N.Ț.[46]). A fost apoi membru al Partidului Poporului din 1927 (a devenit din „manist", „averescan"). Semnalul trecerii la averescani a fost dat de începerea colaborării la periodicul clujean patronat de Octavian Goga, „Țara noastră", cu câteva zile înainte de demisia oficială din Partidul Național-Țărănesc, demisie urmată de încetarea colaborării la „Patria"[47]. În anii 1927-32 va colabora intens la „Țara noastră", unde a publicat în 1928 articole aproape în fiecare număr, iar ziarul clujean „Biruința" al aceluiași partid, apărut în anii 1926-29, îi va înregistra activitatea politică[48].

Relativ la trecerea lui Agârbiceanu la averescani, s-a afirmat deseori că scriitorul s-a implicat în dezbaterea modalităților de afirmare a specificului național și, mai ales, a tradiției, și că acesta a fost și motivul care l-a determinat să părăsească Partidul Național Român și să se afilieze, în 1927, Partidului Poporului. În fond – consemnează un articol contemporan din ziarul „Patria" –, trecerea scriitorului la averescani s-a produs pe fondul constituirii noului consiliu comunal din Cluj (8 decembrie 1926). Agârbiceanu a fost ales în martie 1927 ca membru al delegației permanente a Consiliului și a candidat atunci din partea averescanilor într-un moment în care P.N.Ț. hotărâse să se retragă de la alegerea primarului și a delegației permanente (de reținut că astfel el a întrunit cel mai mare număr de voturi, 28, mai mare decât al oricăruia dintre ceilalți 6 membri votați pentru delegația permanentă)[49]. Oricum, răspunsul cotidianului „Patria" – ziar care inițial motivase voalat

[45] D. Vatamaniuc, *op. cit.*, p. XXXIII-XXXIV.

[46] *Partidul Național Țărănesc*, în „Patria", a. VIII, nr. 224, 12 octombrie 1926, p. 1; *Comisiunile Partidului Național Țărănesc*, în „Patria", a. VIII, nr. 229, 19 octombrie 1926, p. 2.

[47] Cu începere din 18 martie 1927, Ion Agârbiceanu a început să publice în periodicul „Țara noastră", atunci sub conducerea lui O. Goga, care era membru al Partidului Poporului din 1926 (de altfel, Octavian Goga, Vasile Goldiș, Silviu Dragomir și Ioan Lupaș au părăsit, în 1926, Partidul Național Român și s-au alăturat Partidului Poporului condus de Averescu; și tot aceștia se vor regrupa, în 1932, în Partidul Național Agrar). Materialul publicat avea în vedere calitatea umană și definirea ei în cadrul sistemului politic (I. Agârbiceanu, *Om și lege*, în „Țara noastră", a. IX, nr. 12, 18 martie 1927, p. 385-387). La 23 martie 1927, Agârbiceanu a demisionat din Partidul Național-Țărănesc, înscriindu-se în Partidul Poporului. Scriitorul a demisionat atunci și de la conducerea ziarului „Patria", unde a fost substituit de Ion Clopoțel (ultimul editorial din „Patria", a. IX, nr. 50, 11 martie 1927, p. 1, intitulat *Concluzii*, atinge din nou problema zilei, Tratatul de amiciție și colaborare cu Italia încheiat la Roma la 17 septembrie 1926 și recunoașterea de către Italia a Tratatului de pace din 28 octombrie 1920 de la Paris privind Basarabia; editorialul era o continuare a celui din ziua precedentă, intitulat *După ratificarea Italiei*, „Patria", a. IX, nr. 49, 10 martie 1927, p. 1). D. Vatamaniuc, *op. cit.*, p. XXXVI.

[48] Vezi cuvântarea sa cu prilejul intrării în Partidul Poporului (*Cuvântarea d-lui I. Agârbiceanu*, în „Biruința", Cluj, a. II, nr. 274, 23 martie 1927, p. 1, publicată alături de alte cuvântări – ale lui Octavian Prie, I. Dăianu, V. C. Osvadă, S. Opreanu – sub titlul *Triumful democrației active a Ardealului*).

[49] De altfel, în articol se consemnează: „Notăm aici că dl. I. Agârbiceanu a fost ales pe lista aceasta în calitate de membru al partidului averescan. Consumarea actului de felonie a partidului averescan a decurs ca o dulce idilă de ironie. Partidul zămislit din trădări și denunțători ai cuvântului dat niciodată nu va putea fi respectat și nici nu se va putea impune vreodată". Emil Popp, *Constituirea Consiliului comunal al orașului Cluj. Felonia guvernamentală*, „Patria", a. IX, nr. 58, 20 martie 1927, p. 1 (alegerea lui Agârbiceanu ca membru al delegației permanente, candidatura pe lista averescană și înlocuirea sa de la conducerea ziarului „Patria"); Rep., *O lămurire. În chestiunea incidentului dintre d. I. Agârbiceanu și organizația din Cluj a Partidului Național-Țărănesc*, în „Biruința", a. II, nr. 274, 23 martie 1927, p. 1 (contextul în care Agârbiceanu a plecat din P.N.Ț. și s-a înscris în Partidul Poporului); *Ion Agârbiceanu s-a înscris în Partidul Poporului*, în „Frăția", Orăștie, a. II, nr. 13, 24 martie 1927, p. 2; *Constituirea noului Consiliu comunal din Cluj. Intrarea d-lui Ion Agârbiceanu în Partidul Poporului*, în „Lumea și Țara", a. V, nr. 13, 27 martie 1927, p. 2 (care aprecia favorabil trecerea scriitorului la averescani).

plecarea lui Agârbiceanu de la național-țărăniști pentru că se declarase „un învins" în lupta partidului – răspuns intitulat *Perfidie cucernică* și adresat lui Pamfil Șeicaru (care aprecia abnegația, dezinteresul, modestia și smerenia părintelui Agârbiceanu, arătând că plecarea aceasta ar trebui să-i dea de gândit mult lui Maniu) era destul de virulent: „părintele Agârbiceanu a trecut în partidul averescan încurajând un prim act de felonie al acestuia pentru un loc de ajutor de primar, luând parte la un al doilea act de felonie al aceluiași partid pentru un loc de consilier în Consiliul de administrație al Băncii Agrare și așteptând să i se facă liber locul de director al Bibliotecii Universității din Cluj – astăzi în proces – loc care i-a fost promis încă din martie 1926, de când sufletește părintele Agârbiceanu nu mai aparținea partidului nostru. Aceste toate, și poate și altele, vor aduce părintelui Agârbiceanu 50-60.000 lei lunar. Nu zicem că nu-i merită, dar care dintre noi s-a «chiaburit pe urma trădării electorale»?"[50]. Pentru publicistica lui Agârbiceanu din momentul respectiv rămâne însă sugestiv articolul *Spre noi orientări*, publicat în noiembrie 1928 în „Transilvania", în care, sub pseudonimul Sevastian Voicu, se pronunță pentru o nouă concepție de viață pe care tineretul ar trebui să o asume, care să pregătească „Anul Nou și cetățeanul nou"[51]. În aprilie 1932, în contextul regrupărilor din partid în jurul lui Goga, publică în „Țara noastră" articolul *Punctul de plecare* („Țara noastră", a. XI, nr. 6, 16 aprilie 1932, p. 1-2), cu referiri la noul Partid Agrar, fondat la 10 aprilie 1932, dovedind și interesul său pentru noua formațiune politică, interes care a durat însă doar câteva luni, până în vara anului 1932.

Revine astfel la Partidul Național-Țărănesc (din august 1932, publicând în „Patria" o serie de articole sub titlul *După cinci ani*; la finele lunii martie 1934 se pronunța în „Patria" pentru necesara introducere, în cadrul noului statut al Partidului Național-Țărănesc, a „duhului cel adevărat al democrației: cinstita educație politică și culturalizarea maselor" pentru a avea, de la primul nucleu de organizație, nu doar oameni de partid ci și cetățeni conștienți[52]). În momentul în care diplomația italiană face referire la figura prozatorului ardelean – martie-mai 1934 – acesta făcea parte din Partidul Național-Țărănesc însă, după cum este cunoscut și după cum aprecia și Zigu Ornea în exegeza sa asupra mișcării de extremă dreapta românească, numeroși au fost exponenții amintitului partid politic susținători, declarat sau voalat, ai Mișcării Legionare în anii săi de început. Astfel, Alexandru Vaida-Voevod „după noiembrie 1928 [...] nu făcea un secret din asistența pe care o acorda legionarilor, autonumindu-se apoi «Nașul Gărzii de Fier»"[53]. Mai mult, Zigu Ornea preciza că „în iunie 1930, Legiunea adoptă numele de Garda de Fier. Cei informați știau că ideea i-ar fi dat-o lui Codreanu nimeni altul decât Al. Vaida-Voevod. Acesta din urmă l-ar fi sfătuit pe Codreanu, în 1929, să-și formeze o «Gardă de Fier». Astfel a devenit Vaida-Voevod «nașul Gărzii de Fier». Și, devansând puțin lucrurile, să adaug că tot ideea lui Vaida a fost, în 1933, constituirea Casei Verzi în cartierul Grivița, ca reacție împotriva tendinței de organizare a muncitorilor. Iar alt lider penețist, Sever Bocu, i-a echipat pe legionari, prin intermediul fabricii Mociorniță, cu bocanci și centiroane, dând dispoziție «Oficiului de turism» să le dea și bani. S-a demonstrat că nu Tăslăuanu, șef de cabinet al lui Vaida-Voevod, subvenționa, în secret, Garda de Fier"[54].

[50] *Un învins*, în „Patria", a. IX, nr. 59, 22 martie 1927, p. 1 (plecarea lui Agârbiceanu din Partidul Național-Țărănesc); Pamfil Șeicaru, *Plecarea părintelui Agârbiceanu*, în „Cuvântul", București, a. III, nr. 721, 28 martie 1927, p. 1 (reprodus și în „Frăția", a. II, nr. 14, 31 martie 1927, p. 1); *Perfidie cucernică*, în „Patria", a. IX, nr. 64, 29 martie 1927, p. 1.

[51] I. Agârbiceanu, *Spre noi orientări*, în „Transilvania", a. LIX, nr. 11, noiembrie 1928, p. 859-863.

[52] Idem, *Câștig și pagubă*, în „Patria", a. XVI, nr. 63, 17 martie 1934, p. 1.

[53] Z. Ornea, *op. cit.*, p. 232.

[54] *Ibidem*, p. 233-234. Sever Bocu a ocupat funcția de ministru de stat în primul Guvern Maniu (10 noiembrie 1928 – 6 iunie 1930).

Orientarea lui Agârbiceanu, produsă în 1935, către formațiunea de dreapta, filofascistă a lui Alexandru Vaida-Voevod, Frontul Românesc, susținătoare a conceptului de *numerus valachicus* (proporționalitatea reprezentării românești să fie de 80%) și născută sub directul patronaj al Regelui Carol al II-lea, este trecută sub tăcere de marea parte a biografiilor scriitorului. Ion Agârbiceanu și-a încetat colaborarea cu ziarul „Patria" în martie 1935, iar biografiile publicate nu menționează foarte multe detalii despre implicarea sa în viața politică pentru anii 1935-38. Cert este că Agârbiceanu s-a apropiat de Frontul Românesc, formațiune politică structurată în martie 1935 ca o disidență de dreapta a Partidului Național-Țărănesc, sub conducerea fostului prim-ministru Alexandru Vaida-Voevod, creație politică de esență filofascistă, curtată de alte grupări radicale precum Partidul Național Agrar al lui Goga, apoi de Partidul Național Creștin (creat în iulie 1935 prin alianța formațiunii conduse de O. Goga cu L.A.N.C) și care a avut de la început, din primele luni de existență, ca parteneri de discuție și de eventuală negociere pentru constituirea unui puternic pol naționalist atât L.A.N.C., cât și Cruciada Românismului sau alte formațiuni de extremă dreapta (Svastica de Foc a lui Ion V. Emilian, desprinsă din L.A.N.C. etc.). Ideologia antisemită a lui Vaida i-a câștigat și sprijinul colonelului Ștefan Tătărescu, fratele premierului și fost lider al național-socialiștilor români. De amintit că organizația Frontului Românesc din Orăștie îl includea și pe părintele Ioan Moța. De asemenea, se pare că Frontul Românesc se bucura de susținerea tacită a ierarhilor ambelor biserici, Ortodoxă și Unită cu Roma, în optica lui Vaida atât patriarhul Miron Cristea, cât și episcopul greco-catolic de Cluj-Gherla simpatizând cu mișcarea, ceea ce poate confirma că orientarea lui Agârbiceanu era cumva și în acord cu poziția înaltei ierarhii clujene a Bisericii Unite[55]. Chiar pentru momentul de început al noii sale orientări politice amintim, pentru primăvara anului 1935, că Agârbiceanu a participat, la 19 mai 1935, la Adunarea generală a Ligii antirevizioniste din Transilvania și Banat, ținută la Cluj, fiind ales în comitetul organismului[56]. Proximitatea scriitorului față de Frontul Românesc este oglindită de faptul că, din septembrie 1936, Ion Agârbiceanu a devenit un asiduu colaborator al periodicului „Ofensiva română", săptămânal publicat la Cluj din 1936 sub direcția lui Liviu Hulea și care era periodicul Frontului Românesc (a contribuit chiar la primul număr, unde publică „*Astra*". *75 de ani de activitate*[57], apoi articole pe teme social-politice cu începere de la articolul *Duhul distrugerii*, „Ofensiva română", a. I, nr. 3, 5 octombrie 1936, p. 3). Amintim

[55] Vezi discursul lui Vaida-Voevod la întrunirea Frontului Românesc de la Dej din ziua de 27 iulie 1936 (*Ardealul s-a încadrat pe linia națională. Întrunirea de la Dej*, în „Gazeta Transilvaniei", Brașov, a. XCIX, nr. 60, 2 august 1936, p. 1-2, publicația brașoveană fiind atunci, de facto, publicația Frontului Românesc), mai ales partea discursului intitulată *Biserica și „Frontul Românesc"*, p. 2. „Când am pornit mișcarea «Frontului Românesc» la Cluj – afirma Vaida-Voevod în discursul său – m-a binecuvântat din lojă I.P. Sf. Sa Episcopul Hossu […] A trebuit să le spun toate acestea pentru că dvoastră preoții, nu puteți să le spuneți și cu atât mai mult cu cât pentru faptul de a fi participat la conferința mea de la Cluj, Sf. Sa Hossu a fost supus la toate intrigăriile preoților, pentru a fi împiedicat de a ajunge [în final] cu ocazia alegerii de Mitropolit la Blaj. Și aceasta de ce? Pentru ca la urmă să fie numit Sf. Sa Niculescu cu un coadjutor, blamându-se astfel nu numai Nunțiul din București, dar și biserica noastră cu noi toți. S. Sa Hossu nu putea să mai ajungă Mitropolit pentrucă a fost la conferința mea română și creștină. Apoi și aici se amestecă francmasoneria? Dați-mi voie ca de aici în numele d-voastră să trimit un protest atât la București cât și la Roma".

[56] Pentru continuitatea sa de poziție în domeniu vezi *Manifestația anti-revizionistă la Cluj*, în „Patria", a. XV, nr. 115, 30 mai 1933, p. 4 (unde Agârbiceanu a rostit o cuvântare); *Adunarea generală a Ligii Antirevizioniste Române din Ardeal și Banat*, în „Lumea și Țara", a. XIII, nr. 20, 26 mai 1935, p. 1 (scriitorul Ion Agârbiceanu a ținut o cuvântare și a fost ales în comitet).

[57] I. Agârbiceanu, „*Astra*". *75 de ani de activitate*, în „Ofensiva română", a. I, nr. 1, 21 septembrie 1936, p. 3-4.

că Agârbiceanu a avut colaborări la aproape fiecare număr al periodicului în toamna-iarna anului 1936-37 și în vara anului 1937[58]. Mai mult, într-un articol din „Ofensiva română" din 8 martie 1937, Ion Agârbiceanu și-a definit poziția în problema evreiască, materialul rămânând semnificativ în contextul în care scrierile sale de tinerețe au fost marcate, pe linia realismului popular, de o serie de accente antisemite[59]. Colaborarea sa la „Ofensiva română" a continuat și în anul 1938, de asemenea după instaurarea dictaturii lui Carol al II-lea, ale cărei principii sunt salutate de Agârbiceanu în articolele publicate acolo: apreciază ca salutară măsura desființării partidelor politice, în urma căreia considera că viața politică din România se va însănătoși[60]. După cum este bine-cunoscut, în partidul unic proiectat de Carol al II-lea, Frontul Renașterii Naționale, cristalizat în decembrie 1938, au fost antrenate atât Frontul Românesc, cât și Partidul Național Creștin. Oricum, colaborarea lui Agârbiceanu la „Ofensiva română" a durat până în aprilie 1938 (vezi articolul *După cinci sute de ani. Răscoala de la Bobâlna. Conferința d-lui Ioachim Crăciun*, în „Ofensiva română", III, nr. 80, 11 aprilie 1938, p. 5), publicația oprindu-și apoi apariția de la nr. 81 în condițiile desființării partidelor politice de către Carol al II-lea, la 31 martie 1938. Iar de la finele lui octombrie 1938, Agârbiceanu se va ocupa apoi prevalent de ziarul clujean „Tribuna", a cărui direcțiune a asumat-o și care a devenit, în fond, oficiosul Frontului Renașterii Naționale (de reținut că multe materiale din „Tribuna" le-a semnat cu pseudonim, Ion Olariu, Sevastian Voicu, dar și cu inițiale A., I.A., I. Ag., I.O., O., S.V., și îi sunt atribuite și foarte multe materiale nesemnate ale redacției). Biografiile amănunțite ale lui Ion Agârbiceanu, mai ales cea întocmită de Vatamaniuc (apărută, desigur, într-o epocă în care nu se puteau spune prea multe), fac referire doar trecător la faptul că și-a prezentat candidatura pentru Cameră în județul Târnava Mică, în vederea alegerilor din martie 1938, alegeri pe care le pregătea Guvernul Goga-Cuza și care nu au mai avut loc în contextul instaurării dictaturii regale în februarie 1938[61]. Ion

[58] D. Vatamaniuc, *op. cit.*, p. 190-191, 195-197.

[59] Este vorba de articolul I. Agârbiceanu, *În jurul unei tăceri. Răspuns d-lui O. Papadima*, în „Ofensiva română", a. II, nr. 26, 8 martie 1937, p. 5-6, articolul fiind redactat ca un răspuns la provocările aruncate atunci de extrema dreaptă românească. Era un răspuns la provocarea ziarului antisemit „Sfarmă-Piatră" (apărut la București sub coordonarea lui Nichifor Crainic și care încerca să ralieze o serie de grupări fasciste, tradiționaliste și ultranaționalist-creștine în jurul principiului etnocratic profesat de Crainic, având astfel în redacție, condusă de Alexandru Gregorian ca redactor șef, și alți intelectuali de extremă dreapta: Ovidiu Papadima, Vintilă Horia, Dan Botta, Dragoș Protopopescu, Toma Vlădescu, Nicolae Crevedia, Pan M. Vizirescu; de altfel, ziarul a lansat atacuri și asupra lui Tudor Arghezi, Eugen Lovinescu sau Mihail Sadoveanu): Ovidiu Papadima, *De ce taci, Părinte Agârbiceanu?*, în „Sfarmă-Piatră", a. III, nr. 64, 18 februarie 1937, p. 5. În materialul din „Sfarmă-Piatră" era reprodus un articol al lui Agârbiceanu din „Neamul Românesc" din 14 decembrie 1906, făcându-se apel, în momentul respectiv, la o raliere pe față a lui Agârbiceanu la extrema dreaptă, solicitându-i-se lui Agârbiceanu, dacă ar vrea, „să fie ca odinioară", „să ne fie aproape și de folos și astăzi".

[60] Semnificative sunt I. Agârbiceanu, *Literatură și românism*, în „Ofensiva română", a. II, nr. 29, 29 martie 1937, p. 3 (o analiză a raporturilor om-artă și instincte-artă, dezavuând cultivarea în artă a instinctelor); Idem, *Spre apus de regim*, în „Ofensiva română", a. II, nr. 57, 18 octombrie 1937, p. 1; Idem, *Regenerare*, în „Ofensiva română", a. III, nr. 69, 24 ian. 1938, p. 3 (în care condamnă „tirania electoratului", cerând înlăturarea ei și arătând necesitatea promovării în funcții pe merit); Idem, *Organizare de stat*, în „Ofensiva română", a. III, nr. 72, 14 februarie 1938, p. 3; Idem, *Armonie și stabilitate*, în „Ofensiva română", a. III, nr. 73, 21 februarie 1938, p. 2; Idem, *Datorii și drepturi*, în „Ofensiva română", a. III, nr. 74, 28 februarie 1938, p. 5; Idem, *Despre strigoi, cari să nu mai fie*, în „Ofensiva română", a. III, nr. 75, 7 martie 1938, p. 5; Idem, *Considerații actuale*, în „Ofensiva română", a. III, nr. 76, 14 martie 1938, p. 2.

[61] D. Vatamaniuc, *op. cit.*, p. XL.

Agârbiceanu a candidat atunci pe listele Frontului Românesc pentru județul Târnava Mică[62]. Propagandă pentru Frontul Românesc în presa clujeană a făcut și pentru alegerile din 20 decembrie 1937 (vezi I. Agârbiceanu, *„Frontul românesc" în alegeri*, în „Chemarea românilor", [foaie națională țărănească, economică, politică, informativă și ilustrată, care apărea la Cluj din 1933 sub conducerea lui Ilarion Moldovan], a. V, nr. 15, 17 decembrie 1937). Oricum ralierea sa ulterioară la Frontul Renașterii Naționale – partidul politic înființat prin voința lui Carol al II-lea la 16 decembrie 1938 – l-a propulsat în anii dictaturii regale, fiind numit senator reprezentând tot Târnava Mică în Parlamentul ales în iunie 1939, parlament care a funcționat foarte puțin, până în iulie 1940[63]. A ocupat și funcția de vicepreședinte al Senatului în legislatura 1939-40[64]. Concret, a fost implicat în instituțiile și programele regimului carlist (vezi implicarea sa din cadrul Astrei, în contextul preluării de societate a executării legii Serviciului social; conferințele ținute la Radio la ora Serviciului Social; conferințele ținute în cadrul programului „Muncă și Voie bună" etc.)[65].

Întorcându-ne la documentele diplomatice italiene prezentate, menționăm că reprezentantul Italiei la Cluj a revenit asupra figurii lui Agârbiceanu două luni mai târziu. Cel de-al doilea raport diplomatic invocat aici aparține tot consulului Perego și este datat 23 mai 1934. Diplomatul italian îl înfățișa pe Agârbiceanu ca o „figură destul de interesantă între personajele scenei [politice și culturale] a Transilvaniei". Protopopul greco-catolic al Clujului era descris înaltelor foruri ale Ministerului Afacerilor Străine de la Roma ca o figură extrem de expresivă „înalt, cu o lungă barbă neagră de tip «rasputinian»", făcându-se astfel o directă trimitere, prin analogie fizică, la aura de misticism în care a fost învăluit Grigori Rasputin, dar și la influența semnificativă pe care acesta a avut-o, din umbră, asupra destinului Imperiului Țarist în ultimii săi ani și asupra ultimului țar al dinastiei Romanov, Nicolae al II-lea. Trimiterea sugestivă (întărită, de altfel, de ultimele aprecieri din raport, care îl indicau pe prozatorul ardelean ca pe „un om care ar putea avea mâine, într-o perioadă politică de excepție, un rol politico-instituțional preponderent") constituie preambulul unei alte creionări a personalității și activității lui Agârbiceanu. În primul rând este subliniat „naționalismul îndârjit" al scriitorului transilvănean, aflat, se exprima Perego, „într-o continuă luptă cu maghiarii". Afirmația acestuia este, de altfel, dovedită și de poziția antirevizionistă exprimată constant de Agârbiceanu în publicistica sa politică, unde, mai mult, la începutul anilor '30, s-au strecurat și o serie de articole relativ defavorabile la adresa

[62] *Candidații de deputați ai Frontului Românesc la alegerile pentru Cameră din 2 martie din Ardeal și Banat*, în „Chemarea românilor", Cluj, a. VI, nr. 1, 28 ianuarie 1938, p. 3.

[63] *Marea întrunire a Frontului Renașterii Naționale*, în „Tribuna", a. I, nr. 48, 24 decembrie 1938, p. 1, 3, 12 (de amintit că Ion Agârbiceanu a ținut o cuvântare despre „solidaritatea națională"). Vezi participarea sa din iunie 1939 la lucrările Senatului ca deputat al Târnavei Mici, unde susține un discurs critic la adresa politicianismului și aprobă măsura desființării partidelor politice (D. Vatamaniuc, *op. cit.*, p. XL).

[64] O. Boitoș, *op. cit.*, p. 353-355.

[65] I. Agârbiceanu, *Astra și serviciul social*, în „Tribuna", a. I, nr. 48, 24 decembrie 1938, p. 2; Idem, *Astra și Serviciul social. La muncă organizată în spiritul tradiției de însuflețire și jertfă*, în „Transilvania", a. LXX, nr. 1, ianuarie-februarie 1939, p. 15-19; Idem, *Astra – Serviciul social*, în „Tribuna", a. II, nr. 136, 19 iunie 1939; Idem, *Trecutul și activitatea „Astrei"*, în „Curierul Serviciului social", București, a. V, nr. 14, 17 septembrie 1939, p. 3 (conferință). De asemenea o întreagă serie de articole publicate în „Tribuna" și „Transilvania" de I. Agârbiceanu la începutul anului 1939. Vezi și T. R. [Tiberiu Rebreanu], *În cadrul mișcării „Muncă și Voie bună" cei mai mari scriitori au vorbit muncitorimii clujene*, în „Tribuna", a. III, nr. 96, 26 aprilie 1940, p. 7.

Italiei mussoliniene[66]. În plus, primăvara anului 1934 reprezintă momentul în care Agârbiceanu a semnat și materiale favorabile concepțiilor eugenetice (în „Transilvania", condusă atunci de Iuliu Moldovan, președintele Astra, și care se și subintitula „Buletin de tehnică culturală" – vezi I. Agârbiceanu, *Necesitatea culturalizării maselor. Tehnica culturală*, în „Transilvania", a. LXV, nr. 2, martie-aprilie 1934, p. 78-82)[67]. Faptul că detaliul privitor la filogardismul lui Agârbiceanu din comunicarea diplomatică italiană din 20 martie 1934 nu a fost o informație cazuală ne-o dovedește acest nou raport din mai 1934, centrat în întregime asupra figurii lui Ion Agârbiceanu și unde este reiterată informația că preotul și scriitorul ardelean simpatiza cu „Guardia di Ferro" și, în plus, se vine cu precizarea că acesta ar fi protejat în secret amintita organizație. Pentru a-și întări spusele și pentru a explicita mai exact atmosfera politică din Clujul lunilor respective, consulul italian trimitea la Roma traducerea unui articol semnat de Agârbiceanu în „Patria", în care scriitorul și publicistul transilvănean își exprima dezamăgirea față de sistemul partidelor politice, cauzatorul unei profunde îngrijorări și dezorientări la nivelul opiniei publice. Este vorba de materialul *Neliniște primejdioasă*, apărut pe prima pagină a ziarului „Patria" din 12 mai 1934[68], parte a unei serii de articole pe care Ion Agârbiceanu le semna în fiecare sâmbătă pe prima pagină a organului clujean al Partidului Național-Țărănesc și care atingeau problemele sociale și politice, uneori evenimentele culturale importante ale Ardealului și țării[69]. Așa cum transmite diplomatul

[66] I. Agârbiceanu, *Optimismul creator*, în „Patria", a. XIV, nr. 225, 2 noiembrie 1932, p. 1 (în care se arată că optimismul guvernului italian era unul de paradă, neținând seama de interesele poporului italian); Idem [dar nesemnat], *Ce vrea Italia?*, în „Nădejdea", Vîrșeț, nr. 42, 15 octombrie 1933, p. 2, publicat și în „Unirea poporului", Blaj, a. XVI, nr. 2, 14 ianuarie 1934, p. 2-3 (tot nesemnat); „Foaia noastră. Foaie de propagandă poporală în serviciul Asociațiunii «Astra» scrisă pentru luminarea poporului român", Cluj, a. IX, nr. 418, 18 februarie 1934, p. 5; „Foaia poporului", Sibiu, a. XLII, nr. 10, 4 martie 1934, p. 5, articol în care analizează politica italiană; Idem [dar nesemnat], *Continuă încercările*, în „Glasul Ardealului", Cluj, a. VII, nr. 44, 29 octombrie 1933, p. 1, publicat și în „Foaia poporului", a. XLI, nr. 47, 19 noiembrie 1933, p. 5; „Foaia noastră", a. VIII, nr. 407, 26 noiembrie 1933, p. 5; „Lumina satelor", Sibiu, a. XII, nr. 49, 3 decembrie 1933, p. 3 (de data acesta nesemnat); „Poporul românesc", Chitila, a. III, nr. 1, 1 ianuarie 1934, p. 3-4 (cu titlul *Drumul cel mijlociu*) (o privire critică la adresa regimurilor dictatoriale din Germania sau Italia). De amintit că Agârbiceanu a redactat astfel de articole pe tot parcursul anului 1934 (vezi I. Agârbiceanu, *Prietenia Italiei cu Ungaria*, în „Poporul românesc", a. III, nr. 11, 1 iunie 1934, p. 203-204) și a privit cu ochi critic atitudinea revizionistă a guvernului lui Mussolini și politica Italiei în Abisinia (în publicistica sa din 1936). Vezi D. Vatamaniuc, *op. cit*., p. 100, 188, 190.

[67] Concepțiile sale în domeniu le va expune și într-o serie de scrieri din a doua jumătate a anilor '30 și de la începutul anilor '40. Vezi I. Agârbiceanu, *Preotul și familia preoțească. Rostul lor etnic în satul românesc*, Sibiu, Editura subsecției eugenice și politice a Astrei, 1942, 192 p. (Astra. Colecția Neam și familie, 11). Pentru Astra și politica ei socială în domeniu, Iuliu Moldovan, *Statul etnic*, Sibiu, Tipografia Cartea Românească din Cluj, 1943, 24 p. (Biblioteca Viață și cultură a Universității „Regele Ferdinand I" din Cluj-Sibiu, seria Realități de viață și cultură românească, fasc. 2).

[68] I. Agârbiceanu, *Neliniște primejdioasă*, în „Patria", a. XVI, nr. 107, 12 mai 1934, p. 1.

[69] Vezi și Idem, *În jurul șomajului*, în „Patria", a. XVI, nr. 51, 3 martie 1934, p. 1 (în care apreciază politica statului unificat de susținere a școlarizării populației românești și se exprimă pentru reducerea procentului minoritarilor în administrație, o corectă protecție a muncii indigene și aplicarea legii cumulului); Idem, *Noua educație*, „Patria", a. XVI, nr. 57, 10 martie 1934, p. 1 (unde aprecia: „Ca popor creștin noi nu putem avea însă altă educație morală decât aceea care decurge din doctrina Evangheliei. Și în interesul țării și al viitorului poporului nostru, noi nici nu putem întemeia pe ceva mai temeinic clădirea caracterului, decât pe etica creștină"); Idem, *Câștig și pagubă*, „Patria", a. XVI, nr. 63, 17 martie 1934, p. 1 (problema acordării votului universal); Idem, *Simțul devotamentului*, „Patria", a. XVI, nr. 69, 24 martie 1934, p. 1 (se exprimă împotriva autoindividualismului rău înțeles, pe care îl consideră echivalent cu autoadorarea, și pentru educație cetățenească); Idem, *Toleranța noastră*, în „Patria", a. XVI, nr. 75, 31 martie 1934, p. 1 (respectarea drepturilor minorităților în România și combaterea atitudinilor iredentiste maghiare, toleranța fiind o dovadă de superioritate); Idem, *Regenerare în creștinism*, în „Patria", a. XVI, nr. 82, 8 aprilie 1934, p. 1 (articol redactat cu ocazia numărului de Paște în care combate concepția materialistă); Idem, *Atenție!*, în „Patria", a. XVI, nr. 86, 14

italian conținutul articolului (*Inquietezza pericolosa* în anexă, mai acurat decât titlul adaptat și explicitat de *Inquietezza Spirituale* din comunicarea diplomatică propriu-zisă), într-o traducere extrem de fidelă și omițând doar unele precizări ale lui Agârbiceanu asupra lipsei de stabilitate în politica internă din România vremii (în care Agârbiceanu face trimitere la articolul său din sâmbăta anterioară, intitulat chiar *Stabilitatea ce va veni*, articol centrat pe politica externă a României, despre care publicistul afirmă că s-a bucurat de avantajul stabilității, indiferent de guvernarea de moment, spre deosebire de evoluția politicii interne[70]), se observă imediat ceea ce l-a captivat în privința opiniilor politice ale lui Agârbiceanu. Întregul material este centrat pe „starea de spirit bolnăvicioasă" care se încetățenise în viața politică românească „de câțiva ani", o stare de spirit generată de agitațiile politice săptămânale (și aici scriitorul face referire la cele „de ordin intern"), a căror motivație nici măcar nu mai este întrevăzută, pentru a nu mai discuta despre eventuala controlare a acestor agitații, devenită imposibilă. Mai mult – acuza Agârbiceanu –, clasa politică și opinia publică se obișnuiseră cu acest sentiment al neliniștii, care pătrunsese societatea ca o „apă tare", atât de mult încât el se transformase în plăcere, iar neliniștea într-un veritabil drog: „neliniștea umple toate inimile, paralizează orice dorință de muncă, risipește energiile, cari dacă mai sunt doar bune pentru anemice acțiuni sau afaceri de căpătuială la repezeală". Această veritabilă „boală" o întrezărește atât la nivelul omului comun („un popor întreg de funcționari lucrează de mântuială"), cât și la nivelul elitei („alt popor de clientelă politică" care „adulmecă semnele vremilor: colportează sau duc mai departe știri de la alții"). Îngrijorarea sa se manifestă în mod special față de „neliniștea primejdioasă [care] s-a cuibărit în inima păturii noastre culte", „năzuind să ajungă o calitate alcătuitoare a firii sale", ceea ce considera scriitorul că este impropriu spiritului românesc. Argumentele sale din finalul articolului se situează astfel pe linia românismului. Neliniștea primejdioasă, argumentează Agârbiceanu, devenită o adevărată boală, este, în fond, o „anormalitate", o „gravă deviere de la cumpăna judecății sănătoase", care este străină firii românești, iar partidele politice trebuie să se întoarcă pe linia românismului pentru a se însănătoși: „partidele politice trebuie să revie la această sănătate, moralitate și demnitate românească. Să se ajute [...] ca factori ai românismului neschimbător și nemuritor – în curățirea țării de această miasmă pestilențială a neliniștii izvorâtă din nestabilitate"[71]. În plus, sunt invocate pacea și liniștea care își au

aprilie 1934, p. 1 (despre profunzimea opiniei publice, deplângând din nou unele „fenomene bolnăvicioase" din viața socială); Idem, *Două responsabilități*, „Patria", a. XVI, nr. 92, 21 aprilie 1934, p. 1 (pledoarie împotriva tezelor materialiste și pentru responsabilitate în fața lui Dumnezeu); Idem, *Autoritatea morală*, în „Patria", a. XVI, nr. 97, 28 aprilie 1934, p. 1 (se declară împotriva eliminării principiului moral al actului de stat); Idem, *De la carte la cultură – După săptămâna cărții* –, în „Patria", a. XVI, nr. 113, 20 mai 1934, p. 1 (pledoarie pentru creșterea puterilor spirituale prin cultură); Idem, *Partidul contra sa*, în „Patria", a. XVI, nr. 118, 26 mai 1934, p. 1 (în care constată evidența decadenței „în loc de evoluție normală în democrația luminată", arătând că din dorința de căpătuire a oamenilor politici „partidul politic luptă astfel contra sa însuși și împotriva dreptului său de existență. Pentru că organizarea sa internă a ajuns motiv de o scârboasă târguială", și avertizând că o asemenea situație nu poate dăinui, căci „ea se va răzbuna contra partidelor și din vina lor, dacă nu se va putea institui și la noi o *dictatură a inteligenței și a etnicei* în democrație").

[70] Evoluția nefastă a politicii interne era cauzată, în opinia lui Agârbiceanu, de surclasarea politicii de stat de către politica de partid, scriitorul pronunțându-se pentru stabilitate în politica de stat și de guvernare, urmărită după un *program comun*, indiferent care ar fi partidul de la guvern. Idem, *Stabilitatea ce va veni*, în „Patria", a. XVI, nr. 102, 5 mai 1934, p. 1.

[71] Idem, *Neliniște primejdioasă*, p. 1.

sorgintea în *autoritate* drept condiții neapărat necesare pentru bunăstarea națională, autoritatea sub imperiul căreia încetează luptele interpartinice.

Aici se cuvine să remarcăm că românismul a avut în anii '30 teoreticienii săi. Pentru Partidul Național-Țărănesc, din care Agârbiceanu făcea parte în momentul redactării articolului din „Patria", au rămas edificatoare definirile lui Constantin Rădulescu-Motru (filosof și politician cu o poziție politică antiliberală la începutul anilor '20 și raliat Partidului Național-Țărănesc la finele aceluiași deceniu, membru al cercului de intelectuali ai partidului care s-au implicat, în 1935, în definirea noului program al P.N.Ț., la inițiativa lui Ion Mihalache, Mihai Ralea, angrenându-i și pe Mihail Ghelmegeanu sau Petre Andrei[72]), care, în esență, operează disjuncția dintre românism și fascism, rasism, antisemitism, xenofobie și ortodoxism[73]. Spre deosebire de ceea ce afirmă Agârbiceanu în suita de articole din primăvara anului 1934, reiterând că nu vede nicio dezvoltare în afara eticii creștine, C. Rădulescu-Motru, în definirea românismului, puncta pe ideea de autoritarism, însă insista pe secularism, ceea ce i-a și adus criticile intelectualilor care simpatizau cu „Garda de Fier", Mircea Vulcănescu ori Nae Ionescu (cu cel din urmă C. Rădulescu-Motru angajând o bine-cunoscută polemică). Revenind la articolul lui Agârbiceanu din „Patria" zilei de 12 mai 1934, observăm astfel că finalul este edificator pentru concepțiile politice ale scriitorului, subsumate ideilor românismului și autoritarismului, ceea ce a atras atenția diplomației italiene în căutare de eventuali susținători cu convingeri de dreapta, favorabili unei guvernări autoritare.

Mai mult, Perego indica, în opinia sa, în completarea celor conținute în articol, că Agârbiceanu nu pierde nicio ocazie pentru a se pronunța în favoarea unui viitor politic mai bun – deci alternativ – pentru țara sa, un viitor masiv unitar. Era astfel prefigurată – dacă e să analizăm în perspectivă – atitudinea lui Agârbiceanu din momentul instaurării dictaturii regale; atunci, cum este bine-cunoscut, scriitorul a redactat o serie de articole politice în care saluta noul regim și anihilarea partidelor politice de către un sistem de esență dictatorială, fundamentat apoi pe un partid unic. Aici, în mod interesant, traseul său în viața politică a fost oarecumva paralel cu al lui C. Rădulescu-Motru, care a ales să sprijine Frontul Renașterii Naționale din calitatea de președinte al Academiei Române pe care o avea atunci[74].

---

[72] Afilierea la Partidul Național-Țărănesc l-a determinat pe Constantin Rădulescu-Motru să se apropie de politica și doctrinele grupării. Din 1935 el și-a adaptat criticismul față de individualism (asociat cu viziunea național-liberală) la doctrina poporanistă a „statului țărănesc", pe care mai târziu îl va defini ca în mod necesar totalitar, însă diferit de totalitarismul experimentat de statul fascist, național-socialist sau sovietic, „stat țărănesc" care se legitima și urma să guverneze nu pe baza unei glorioase tradiții imperiale, sau prin stimularea raporturilor de rasă ori prin structurarea unui plan dictatorial, ci prin crearea și promovarea unei țărănimi sănătoase, muncitoare și morale, pregătită să apere granițele țării atunci când condițiile geografice și istorice o vor reclama. *Doctrina țărănistă în România. Antologie de texte*, de Vasile Niculae, Ion Ilincioiu, Stelian Neagoe, București, Noua Alternativă, 1994, p. 204-232.

[73] Vezi C. Rădulescu-Motru, *Românismul*, în „Revista Fundațiilor Regale", a. II, nr. 7, 1935, p. 70-86; Idem, *Românismul. Catehismul unei noi spiritualități*, București, Fundația pentru Literatură și Artă Regele Carol al II-lea, 1936, 216 p.; ed. a II-a revăzută, București, Fundația pentru Literatură și Artă Regele Carol al II-lea, 1939, 216 p., iar pentru analiza concepției Adrian Mircea Dobre, *Câteva considerații despre românismul lui Constantin Rădulescu-Motru (I)*, în „Revista de filosofie", tom. 55, nr. 5-6, sept.-dec. 2008, p. 575-587.

[74] Sub președinția lui C. Rădulescu-Motru s-a constituit, la 17 decembrie 1938, primul nucleu al F.R.N. În ianuarie 1939, C. Rădulescu-Motru a fost numit membru al Consiliului Superior al noului partid, unic, a devenit apoi membru al Adunării Deputaților și vicepreședinte al acesteia, din 28 iunie 1939, respectiva cameră fiind atunci condusă de Al. Vaida-Voevod, ales președinte la 9 iunie 1939. Reputatul filosof a ocupat și funcția de președinte al

Așadar remarcăm că, în plus, o altă observație a lui Perego rezistă la proba istoriei: aceea că într-un viitor nu prea îndepărtat, într-o perioadă politică de excepție – vezi dictatura regală – Agârbiceanu va putea să dețină o funcție importantă (și într-adevăr în legislatura 1939-40, susținător al Frontului Renașterii Naționale și senator de Târnava Mică în Parlamentul României de efemeră consistență și durată care a funcționat un an în perioada dictaturii regale a lui Carol al II-lea[75], Agârbiceanu a devenit vicepreședintele Senatului României, rol însă fără substanță decizională și încărcătură politică în contextul autoritarismului monarhic)[76].

În concluzie, documentele prezentate în anexă aruncă o nouă lumină asupra vieții politice a Clujului anilor '30, marcată de contraste și, în mod incontestabil, de un puternic filon naționalist. Emerge, din datele conținute în rapoartele diplomatice, figura prozatorului, publicistului și preotului greco-catolic Ion Agârbiceanu, care a trezit la momentul respectiv interesul diplomației mussoliniene, exact cum în aceeași perioadă capitalul cultural-intelectual și filonul patriotic al poetului Octavian Goga au fost intens exploatate de Germania hitleristă. Cercetări viitoare probabil că vor aduce mai multă lumină asupra problemelor aici expuse, necesitând în primul rând un vast efort de investigație arhivistică (de amintit că se păstrează foarte puțin din corespondența lui Agârbiceanu, deoarece, la îndemnul lui Mihail Sadoveanu, prozatorul ardelean și-a distrus scrisorile primite)[77].

F.R.N. (ales la 20 ianuarie 1940) și a fost cel care va și prezida ultima ședință a Parlamentului carlist din 3 iulie 1940. Constantin Schifirneț, *C. Rădulescu-Motru. Viața și faptele sale*, vol. II, Ed. Albatros, București, 2004, p. 759, 764, 769-773.

[75] Ion Agârbiceanu s-a numărat printre intelectualii intrați în F.R.N. care au fost numiți de Carol al II-lea senatori în 1939 (alături de L. Blaga, M. Cancicov, Dimitrie Gusti, N. Iorga, Ion Petrovici, Alexandru Rosetti, Mihail Sadoveanu, Silviu Dragomir, dr. Nicolae Hortolomei, Ioan Lupaș, Gr. Ionescu-Șișești, Victor Vâlcovici, Grigore Antipa, George Enescu, George Georgescu, Ion Jalea). Inițial Nicolae Iorga a fost ales președinte al Senatului, dar în urma demisiei savantului, acesta a fost substituit ulterior de C. Argetoianu. *Ibidem*, p. 767.

[76] Rămân sugestive pentru figura lui Agârbiceanu la începutul anilor '40 cuvintele așternute de Victor Papilian, președintele Societății Scriitorilor Români din Ardeal, organism societar al literaților transilvăneni creat în 1936. În articolul său aniversativ – tipărit sub genericul „Gând și faptă" și având deasupra o litografie reprezentându-i pe Horea, Cloșca și Crișan –, Victor Papilian aprecia astfel opera scriitoricească și autorul: „Avem mulți dușmani. O știm și o simțim la fiece pas al istoriei [...] Totuși în fața acestei adversități noi trebuie să facem front comun de mărturie, cum făceau vechii creștini în jurul mucenicilor. Azi mucenicii noștri sunt și stegari, și unul dintre acești stegari a fost și este părintele Ion Agârbiceanu. El este un ostaș al cuvântului. Ofensiva lui este de natură creștină, defensiva lui de natură națională. După amvon el alungă răul și urâtul din lume, prin scrisul său el aliniază piepturile și sudează sufletele". Apoi se face o trimitere directă la militantismul prozei lui Agârbiceanu: „Sunt scriitori care pornesc în drumul lor scriitoricesc numai și numai din considerente de artă pură. La scriitorul Ion Agârbiceanu au fost alte imbolduri și alte temeiuri. Ion Agârbiceanu este un autentic scriitor român și transilvănean. [...] El se găsește pe linia marilor înaintași și pe linia adevăratei tradițiuni ardelene, care totdeauna a ținut strâns legat pe autor de brazdă, de biserică și de om, în ceea ce are el mai etern, uman și românesc". Agârbiceanu este definit ca un „apostol al scrisului", arătându-se că „Părintele Agârbiceanu își trage emotivitatea dintr-o adâncă concepție creștină și română [...] Patria părintelui Agârbiceanu e împărăția lui Dumnezeu, iar drumul către ea duce prin scumpul ținut al țării românești". Victor Papilian, *Sensul mesianic al activității scriitorului Agârbiceanu*, în „Luceafărul", s. n., a. II, nr. 11, noiembrie 1942, p. 421-422 (text scris în contextul în care Agârbiceanu a împlinit 60 de ani cu o lună înainte); revista apărea la Sibiu, redactată de Victor Papilian, D. D. Roșca, Olimpiu Boitoș, Mihai Beniuc, Grigore Popa și îl avea pe Agârbiceanu printre colaboratori.

[77] *Ceasuri de seară cu Ion Agârbiceanu. Mărturii – Comentarii – Arhivă*. O carte gândită și alcătuită de Mircea Zaciu, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1982, p. 342.

ANEXĂ[78]

1

Consolato di Italia — Cluj, 20 marzo 1934/XII
Nº 586/ 50 – A s. — [bollo] MINISTERO DEGLI AFFARI ESTERI
24 MAR. 934

Oggetto: Sovvenzioni straniere alle „Guardie di Ferro".
24. 3. 1934

Signor Ministro,

Da informatori di assoluta fiducia mi è stato riferito che sono pervenute dall'Austria delle somme alla locale sezione della „Guardia di Ferro" e precisamente Lei 21.000 nel mese di febbraio ed una somma di cui non si conosce l'ammontare in data 6 marzo, u.s. –

Dette somme erano indirizzate all'Associazione del Popolo Romeno (Asociatiunea Poporului Roman), associazione che di fatto non esiste.

La persona incaricata di ritirare detta somma si recò da un impiegato della direzione dell'acquedotto locale il quale le consegnò un bollo portante la scritta „Asociatiunea Poporului Roman". – Con tale bollo la persona potè facilmente ritirare la somma dalla posta. –

Detto bollo fu quindi portato alla direzione del giornale „Lumea si Tara" di cui direttore è l'ex Podestà di Cluj, Bornemiza, elemento direttivo del partito di Goga.

La settimana scorsa la polizia fece una perquisizione al giornale „Lumea si Tara" credendo di trovare documenti compromettenti, ma senza alcun risultato. – Sembra però che un funzionario di polizia avesse messo la mano sul famoso bollo, ma che ad un cenno del Bornemiza il funzionario abbia mostrato di non fare attenzione al bollo stesso. Pare infatti che le Autorità di Cluj non spieghino una positiva azione contro la „Guardia di Ferro". – Infatti in una riunione che ha avuto luogo in Prefettura per discutere le misure da prendersi contro la propaganda delle „Guardie di Ferro", oltre al Prefetto, al Sindaco ed all'Ispettore di Polizia, hanno partecipato l'ex Podestà Bornemiza ed il Parroco greco cattolico Agarbiceanu – altro elemento favoreggiatore della „Guardia di Ferro". –

Voglia gradire, Signor Ministro, gli atti del mio più devoto ossequio.

A. Perego

REGIO MINISTERO DEGLI AFFARI ESTERI
ROMA
e per conoscenza
alla R.Legazione d'Italia

BUCAREST

[78] Documentele se păstrează în Arhiva Istorico-Diplomatică a Ministerului Afacerilor Externe de la Roma/ Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri, Roma, Fondul Affari Politici, 1931-1945, Romania, busta nr. 7 (1934).

Consolato di Italia Cluj, 23 maggio 1934/XII

N. 1035-102 Situazione politica in Transilvania

26.5.934

Oggetto: Articolo sulla situazione politica in Transilvania

Signor Ministro,

Ritengo possa dare la sensazione dell'attuale atmosfera politica a Cluj, l'articolo „Inquietezza Spirituale" pubblicato sul giornale „Patria", che invio tradotto, in allegato.

Ne è autore il parroco greco-cattolico Ion Agarbiceanu figura assai interessante tra i personaggi della scena di Transilvania. Alto, con una lunga barba nera tipo „rasputiniano" l'Agarbiceanu è un nazionalista accanito che simpatizza con la „Guardia di Ferro", e si ritiene la protegga segretamente.

Egli coglie ogni occasione per manifestare a favore di un avvenire politico migliore, e solidamente unitario, per il suo Paese.

In continua lotta contro gli Ungheresi, l'Agarbiceanu è un uomo che potrebbe avere, domani, in un periodo politico di eccezione, una funzione personale preponderante.

Voglia gradire, Signor Ministro, gli atti del mio più devoto ossequio.

[olografo A Perego]

R. MINISTERO DEGLI AFFARI ESTERI [bollo] MINISTERO DEGLI AFFARI ESTERI

ROMA 26 MAG 1934

doi: 10.66142/Crisia.2025.19

DESPRE FALSIFICAREA BANCNOTELOR CEHOSLOVACE ÎN ROMÂNIA: CAZUL IACOB GOLDBERG, BRAȘOV, 1926

Ștefan VASILIȚĂ*

ABOUT THE FORGING OF THE CZECHOSLOVAK BANKNOTES IN ROMANIA: THE IACOB GOLDBERG CASE, BRAŞOV, 1926

ABSTRACT

This article presents the 1926 case of forging Czechoslovak banknotes in Romania. In an artisanal workshop placed in a house in the city of Brașov, Iacob Goldberg (Golberg, Goldenberg), together with his accomplices, made forgeries after the Czechoslovak 10 korun 1919 and 500 korun 1923. The 500 korun notes, out of which several hundred were made, were a failure, probably caused by the impossibility to properly reproduce the technique details used on the original note, made using *intaglio* and *irisdruck* print. The 10 korun forgery was more successful. The forgers took some of the forged 10 korun notes over the Romanian-Czechoslovak border, and place them in the villages from Carpathian Ruthenia, around the Sighetu Marmației area. In April 1926, the group was arrested, and it was reported that around 3.900 fake notes were confiscated, together with the machinery and the plates used to print the forgeries. The prompt investigation of the Romanian authorities linked Iacob Goldberg with the Antal brothers from Brașov, owners of a printing work, Ion G. Ion and Iulius Klein, two zincographs from Bucharest, the latter employed at the moment of his arrest in the Romanian Army Geographical Service and others. Iacob Goldberg was arrested again in 1928, this time for forging Romanian banknotes. In 1930, he and Iulius Klein were convicted for the forging of Czechoslovak banknotes in 1926.

One of the forged, unfinished, 10 korun made in Brașov in 1926 was recently discovered, and on close inspection, reveals and confirms the particular details that allow its identification. All in all, it is a mediocre forgery, with unproper colors, made with rather crude printing plates.

Keywords: banknotes, banknote forgeries, Czechoslovak banknotes, 10 korun 1919, Brașov.

La finalul lunii aprilie 1926, mai multe ziare din România au anunţat prinderea unei bande de falsificatori de bancnote din Brașov. Spre deosebire de majoritatea cazurilor din epocă, de data aceasta falsificatorii nu au încercat să imite bilete de bancă românești, ci bilete cehoslovace de 10 coroane 1919 și 500 coroane 1923, pe care au încercat să le plaseze peste graniță, în zona de est a Cehoslovaciei.

La 21 ianuarie 1926, în orașul Mukačevo din estul Cehoslovaciei (astăzi Muncaci, Ucraina), aflat nu departe de granița cu România, a fost identificată o bancnotă falsă de 10 coroane din

* Banca Națională a României – Muzeul B.N.R.; e-mail: Stefan.Vasilita@bnro.ro.

Țin să le mulțumesc domnilor Jaroslav Moravec și Péter Kuscsik pentru sprijinul acordat pentru pregătirea acestui articol și, în special, regretatului Zbyšek Šustek pentru îndemnul de a studia detaliile acestui caz.

emisiunea 1919[1]. Realizată prin tipărire, aceasta prezenta caracteristici care au dus la atribuirea sa unui nou tip de falsificat, necunoscut până atunci[2], cu autori necunoscuți. În aceeași perioadă, Inspectoratul Siguranței Statului din Sighetu Marmației a arestat două femei, Edelstein și Glaser (Glozer), asupra cărora s-au găsit bilete false similare cu cele găsite în Cehoslovacia[3]. Din informațiile oferite presei de către autoritățile române, inspectorii Siguranței Statului au găsit dovezi care indicau faptul că atelierul funcționa în Brașov, într-o casă aflată pe Strada Zizinului, în zona fabricii Frații Schiel, spre marginea orașului (fig. 1). Percheziția, condusă de inspectorul Zachiu de la Siguranța Statului din Brașov, ajutat de inspectorii Constantin Repea și Gheorghe Comșa din Sighetu Marmației, a dus la descoperirea unei prese tipografice cu cinci valțuri, cinci clișee metalice[4] și altele de cauciuc, a cernelurilor și hârtiei gata tăiate, precum și a unei cantități de 3.867 sau 3.947 bancnote false de 10 coroane[5], din care o parte incomplete. Cel care locuia în casă, Iacob Goldberg, a fost arestat, împreună cu soția acestuia, Berta, și unul dintre fiii lor, Bernard, în vârstă de 17 ani (fig. 2, 3)[6].

Prins în flagrant, Iacob Goldberg (numele acestuia a fost ortografiat în presa epocii Goldberg, Goldenberg sau Golberg) și-a recunoscut fapta. În urma declarațiilor inițiale ale acestuia, autoritățile i-au mai arestat și pe frații István, Béla și Lajos Antal din Brașov, propietarii unei tipografii aflate pe Strada Porții din Brașov, Nicolae Gh. Spânu, comerciant din Bran, Samuel Mauer (Mayer) Stern din Toplița, precum și pe Iulius Klein, zincograf de meserie și soldat în termen la Serviciul Geografic al Armatei din București în acel moment[7]. Toți au fost trimiși sub escortă la București, unde au fost interogați de Romulus Voinescu, directorul general al Siguranței Statului, D. Vladimirescu, subinspector general, și V. Parizianu, șef de serviciu, care a preluat conducerea anchetei[8].

Fig. 1. Vedere cu clădirile fabricii Frații Schiel (Brüder Schiel Machinenfabrick) din Brașov – începutul anilor 1930.

[1] Moravec 2002, pp. 5, 9-10.

[2] Moravec 2002, pp. 1-12; Sůla 2013, p. 56. Cinci încercări de contrafacere a acestui bilet au avut loc între mai 1922 și mai 1941, patru în Cehoslovacia și unul, cel pe care îl prezentăm, în România.

[3] Anonim 1926a, p. 3; Anonim 1926b, p. 2; Anonim 1926d, p. 4; Anonim 1926e, p. 1; Munteanu 1926a, p. 1.

[4] Moravec 2002, p. 2.

[5] Anonim 1926f, p. 3 indică 3.947 bucăți, din care *o parte complet terminate*; după Moravec 2002, p. 2, au fost găsite 3.867 bilete false complete și încă aproximativ 100 neterminate.

[6] Anonim 1926, p. 2; Anonim 1926d, p. 4; Anonim 1926f, p. 3; Munteanu 1926a, p. 1; Munteanu 1926b, p. 11.

[7] Anonim 1926a, p. 3; Anonim 1926b, p. 2; Anonim 1926c, p. 4; Anonim 1926d, p. 4; Anonim 1926e, p. 1; Anonim 1926f, p. 6; Anonim 1926h, p. 2; Anonim 1926j, p. 1; Anonim 1926p, p. 2; Munteanu 1926a, p. 1.

[8] Anonim 1926d, p. 4; Anonim 1926e, p. 1; Anonim 1926g, p. 3; Anonim 1926i, p. 2; Anonim 1926k, p. 1.

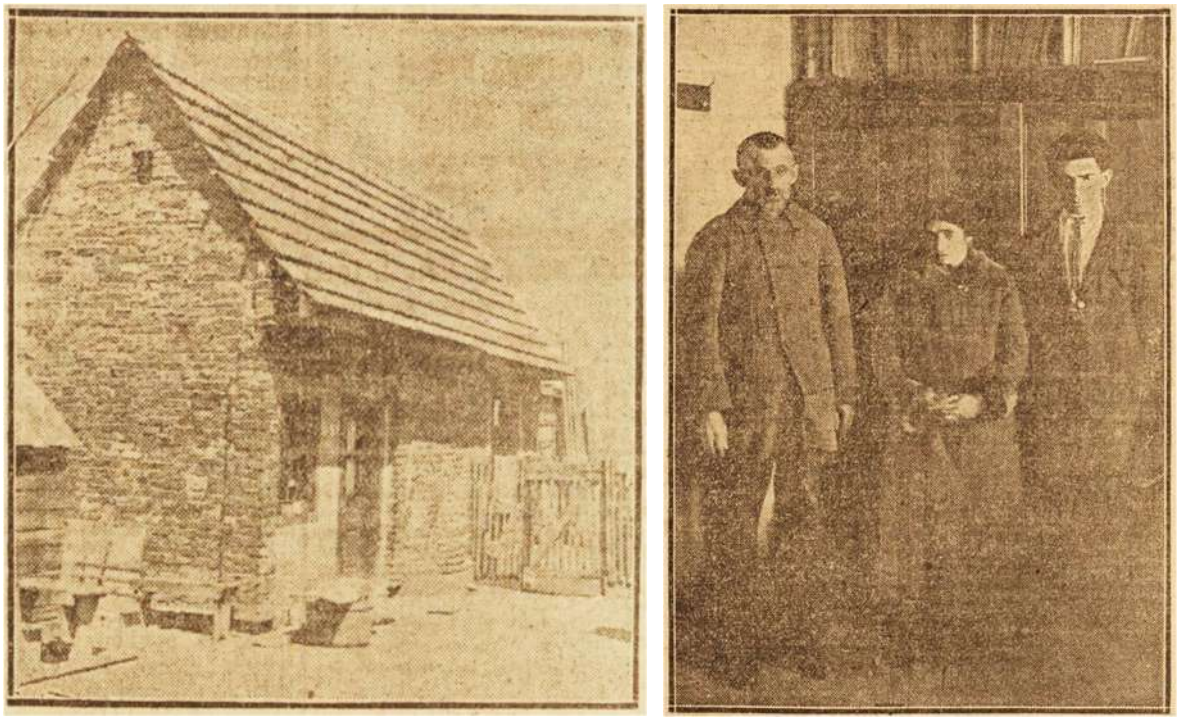

Fig. 2, 3. Casa în care locuia Iacob Goldberg și în care a funcționat atelierul de fabricare a bancnotelor cehoslovace false (stânga); Iacob, Berta și Bernard Goldberg arestați (dreapta) – fotografii publicate în ziarul *Dimineața* din 26 și 27 aprilie 1926.

Declarațiile lui Iacob Goldberg au fost contradictorii, acesta susținând la început că inițiativa falsificării a aparținut fraților Antal din Brașov, el fiind doar un complice. Ulterior, a recunoscut că el este cel care a făcut demersurile pentru achiziționarea celor necesare falsificării bancnotelor, indicându-i pe frații Antal și pe Nicolae Gh. Spânu ca cei care l-au sprijinit financiar. Mașina pentru tipărirea bancnotelor false a fost cumpărată din Franța[9]. Lipsindu-i cunoștințele tehnice necesare, Iacob Goldberg i-a cunoscut la București pe Iulius Klein și pe Ion G. Ion, fost angajat al zincografiei Sorescu din București, care au executat clișeele pentru falsificarea biletelor cehoslovace de 500 coroane, emisiunea 1923, și apoi pentru 10 coroane, emisiunea 1919.

Spre finalul anului 1925, pregătirile au fost finalizate. Inițial, Iacob Goldberg a încercat să tipărească bilete de 500 coroane. Realizate, conform declarațiilor sale, în tipografia fraților Antal[10], cele câteva sute de falsuri rezultate erau însă de calitate foarte slabă, fiind foarte ușor de recunoscut, iar falsificatorii au renunțat să le mai pună în circulație[11]. După acest eșec, se pare că doar Iacob Goldberg a continuat lucrul, pe cont propriu sau împreună cu Iulius Klein și Ion G. Ion[12], falsificând, începând cu ianuarie 1926, biletul de 10 coroane, considerat *mai ușor de imitat*. Tipărirea falsurilor a avut loc acasă la Iacob Goldberg vreme de patru luni, până în momentul arestării acestuia (fig. 4)[13]. Odată produse, falsurile erau vândute cu câte 4 coroane bucata pentru cantități mici și 2 coroane sau chiar 1,5 coroane pentru cantități mari[14] unor plasatori care le duceau în Cehoslovacia.

[9] Anonim 1926m, p. 6.

[10] Anonim 1926u, p. 3.

[11] Anonim 1926b, p. 2; Anonim 1926u, p. 3.

[12] Informațiile privind aceste detaliu sunt contradictorii. Anonim 1926b, p. 2 (doar Iacob Goldberg); Anonim 1926u, p. 3; Anonim 1926v, p. 8 (Iacob Goldberg împreună cu Iulius Klein și Ion G. Ion).

[13] Anonim 1926d, p. 4.

[14] Moravec 2002, p. 3.

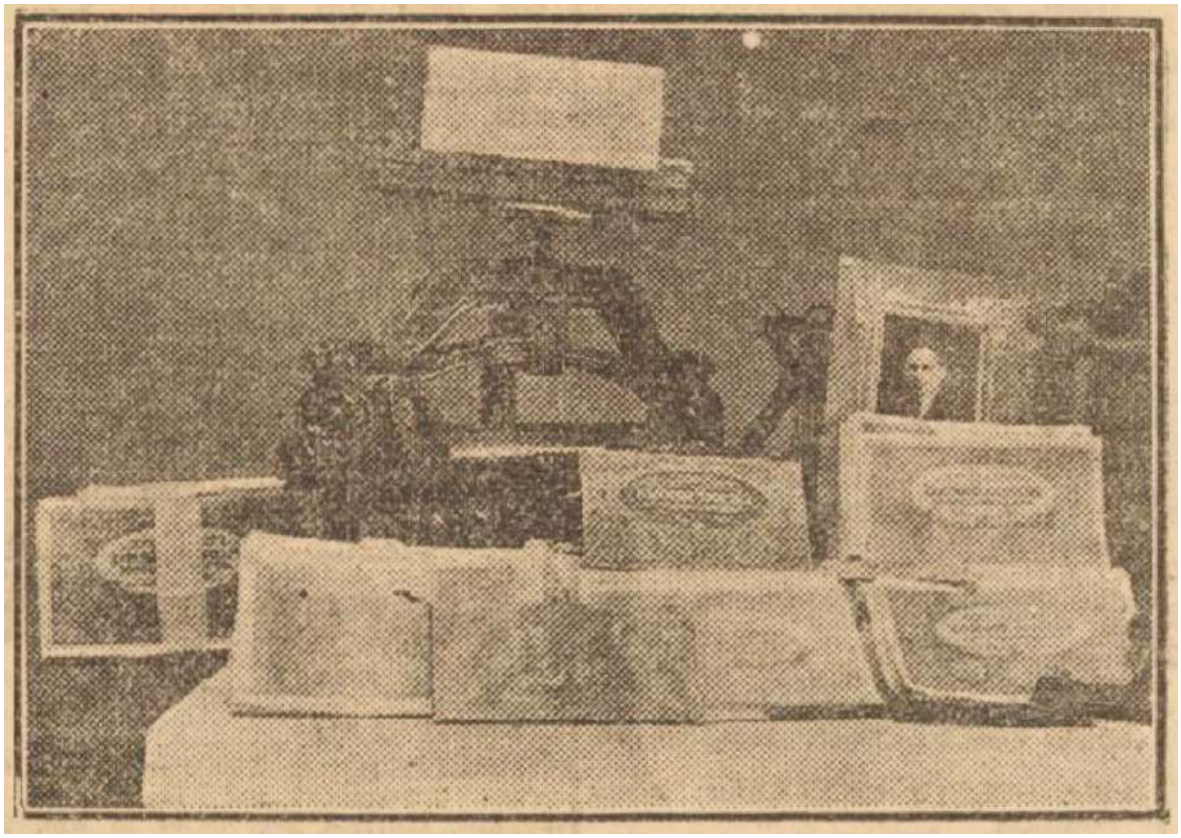

Fig. 4. Corpurile delicte confiscate din casa lui Iacob Goldberg: presa de tipărit, clișee și bancnote false – fotografie publicată în ziarul *Dimineața* din ziua de 29 aprilie 1926.

Ancheta s-a desfășurat cu dificultate. În luna mai 1926, Nicolae Gh. Spânu și frații Antal au fost eliberați din lipsă de probe. Trei luni mai târziu, frații Antal au fost arestați din nou[15], împreună cu Ion G. Ion, cel care l-a ajutat pe Iulius Klein la realizarea clișeelor. În împrejurări necunoscute, ulterior au fost eliberați toți acuzații, inclusiv Iacob Goldberg, instrucția fiind încheiată abia la finalul lunii mai 1928[16]. La 18 decembrie 1928, acesta a fost arestat încă o dată, însă în urma unui alte anchete. În urma percheziției prăvăliei acestuia din Strada Gării și a noii sale locuințe s-au găsit obiecte care dovedeau o încercare de falsificare a bancnotelor românești: clișee, diferite cerneluri și hârtii decupate pe mărimea biletelor de bancă de 100 lei și 1.000 lei[17].

La 11-14 noiembrie 1930 Tribunalul Brașov a judecat cazul falsificării bancnotelor cehoslovace, Iacob Goldberg și Iulius Klein fiind găsiți vinovați și condamnați la 8 luni, respectiv 5 luni de închisoare. Frații István, Béla și Lajos Antal, acuzați de complicitate, au fost găsiți nevinovați. Câțiva complici, găsiți vinovați pentru plasarea bancnotelor, au primit și ei condamnări de câteva luni: Tivadar Mann, Vasile Jupânu și Roszy Glaser (Glozer) din Sighetu Marmației. Sentința a fost confirmată de către Curtea de Apel Brașov la 20 martie 1931[18].

Motivul pentru care autorii falsificării au ales biletele cehoslovace ne este necunoscut. Dată fiind valoarea coroanei cehoslovace față de leu, este posibil ca acesta să fie obținerea unui câștig mai mare față de cel obținut din falsificarea bancnotelor românești de 20, 100, 500 sau 1.000 lei. Cursul de cumpărare al coroanei cehoslovace a fluctuat, în prima jumătate a anului 1926, la Bursa oficială

[15] Anonim 1926r, p. 7; Anonim 1926u, p. 3.
[16] Anonim 1928a, p. 7.
[17] Anonim 1928b, p. 3.
[18] Anonim 1930, p. 5; Moravec 2002, pp. 2-3.

din București, între 6,45 lei și 8,05 lei, iar la Căile Ferate Române era fixat la 8 lei[19]. Un bilet de 500 coroane valora, așadar, aproximativ 4.000 lei, iar unul de 10 coroane aproximativ 80 lei.

Așa cum rezultă din articolele din presa epocii, autorii falsificării au eșuat în încercarea lor de a imita biletul de 500 coroane, cele câteva sute de falsificate produse neputând fi puse în circulație din cauza calității foarte scăzute[20]. Nu este lipsit de interes detaliul că biletul respectiv era tipărit în tehnica *intaglio*, cu un fundal multicolor (*irisdruck*), de către firma American Bank Note Company (ABNCo) din Statele Unite ale Americii. Aceste tehnici erau puțin cunoscute în România, inclusiv de către falsificatorii de bancnote, care foloseau litografia[21] și, într-o măsură mai mică, zincografia pentru a imita bancnotele românești. Și hârtia biletului original, cu o compoziție pe bază de bumbac, mai sonoră și mai groasă, prezenta caracteristici diferite față de cea găsită în mod normal în țara noastră. Hârtia folosită de falsificatorii din România era de obicei *de o calitate ordinară, în genere cumpărată din comerț, mai ales calitatea de hârtie denumită velină, supusă la diferite procedee tehnice pentru a se apropia de calitatea și aspectul hârtiei biletelor bune*, după cum informa o circulară a Băncii Naționale a României din anul 1923. Cunoștințele tehnice și mijloacele avute la dispoziție de către falsificatorii români nu permiteau, așadar, reproducerea cu succes a bancnotelor tipărite pe hârtie de bumbac în tehnica *intaglio*, în special dacă originalele erau tipărite cu ajutorul clișeelor de oțel și aveau un fond multicolor, precum în cazul celor cehoslovace de 500 coroane. Din păcate, până în momentul publicării acestui articol nu am reușit să identificăm un exemplar de 500 coroane 1923 falsificat de Iacob Goldberg la Brașov. În schimb, în epocă au fost semnalate alte tipuri de falsuri, realizate în Cehoslovacia, calitatea bună a acestora determinând schimbarea culorii biletului în 1929 și retragerea emisiunii 1923 în anul 1931[22].

Spre deosebire de biletul de 500 coroane, cel de 10 coroane a putut fi imitat mai ușor, întrucât originalul a fost tipărit în tehnica *typo*, pe o hârtie filigranată de calitate mai slabă. Deși de calitate scăzută, falsul de tip „Iacob Goldberg, Brașov, 1926" s-a dovedit a fi cel mai periculos dintre cele cinci tipuri de contrafaceri cunoscute, prin comparația cu acestea și prin cantitatea produsă[23]. În general, calitatea bancnotelor de 10 coroane falsificate la Brașov (fig. 5, 6) poate fi apreciată ca fiind una mediocră, dar cantitatea produsă a fost una apreciabilă. Știrile inițiale indicau suma totală a biletelor falsificate găsite de poliție în momentul percheziției la 380.000 coroane[24], așadar 38.000 de bilete falsificate. Informația nu a fost confirmată ulterior, surse diferite indicând aproape 3.900 de bilete confiscate: 3.867 terminate și circa 100 de bilete neterminate, respectiv 3.947[25]. În baza acestor informații, coroborate cu faptul că falsificatorii au lucrat aproximativ patru luni la tipărirea biletelor falsificate, cantitatea totală produsă poate fi estimată la câteva mii.

Nu se cunoaște cu precizie, însă, câte au fost puse în circulație. Biletele false de 10 coroane au fost duse cu succes în Cehoslovacia, prin ajutorul mai multor persoane din Sighetu Marmației, oraș aflat chiar la granița României cu Cehoslovacia, *care își luaseră angajamentul de plasare a bancnotelor în Cehoslovacia* și care au reușit *să le plaseze mai mult în satele aflate de-a lungul frontierei româno-cehoslovace*[26]. Primul falsificat a fost identificat la 21 ianuarie 1926, la

[19] Anonim 1926l, p. 1.

[20] Anonim 1926u, p. 3; Munteanu 1926b, p. 11.

[21] Stahl 1934, pp. 10-12.

[22] Sem 1977, p. 108; Šustek 2011, pp. 144-145. Pentru original, vezi Bajer, Holna, Kohout 2010, p. 62, nr. 20; Hejzlar 2019, p. 62, nr. 20.

[23] Moravec 2002, pp. 1-12.

[24] Anonim 1926a, p. 3 (probabil o greșeală de tipar).

[25] Vezi nota 5.

[26] Anonim 1926d, p. 4.

Mukačevo, iar ultimul la 3 mai 1941, în Praga. În acest timp, 215 astfel de falsuri au fost reținute de Narodní Banka Československa, majoritatea în anii 1926 (27 bucăți), 1927 (78 bucăți) și 1931 (55 bucăți). Ca repartizare geografică, cele mai multe au fost găsite în zona Podkarpatská Rus, așadar în apropierea graniței[27].

Fig. 5. Imagine din presa epocii cu un fals de 10 coroane realizat la Brașov în anul 1926.

Caracteristicile tipului de fals de 10 coroane realizat în România sunt cunoscute în literatura de specialitate dintr-un articol publicat în anul 2002[28]. Recent, am avut ocazia să studiem un exemplar (fig. 6), permițându-ne să analizăm în detaliu elementele sale specifice. Acesta prezintă câteva ștampile în limba română, două pe recto (FALȘIFICATĂ și o ștampilă oficială, ilizibilă, a unei instituții de stat românești, probabil Inspectoratul Siguranței Statului din Brașov) și una pe verso (FALSIFICATĂ), și este neterminat, lipsindu-i numărul prefixului și cel de serie. Acest detaliu sugerează că ne aflăm în fața unuia dintre exemplarele incomplete descoperite în casa lui Iacob Goldberg.

Pe baza prefixului S O, imprimat cu cerneală roșie pe partea stângă a recto-ului, putem deduce faptul că originalul utilizat ca model a fost un bilet aparținând variantei realizate la tipografia Otto a Růžička din Pardubice[29]. Pe partea dreaptă apare litera C (pe original Č), care ar fi trebuit urmată de numărul de serie compus din șase cifre. În privința prefixelor, atrag atenția câteva dintre obiectele găsite cu ocazia percheziției, anume *ștampile cu inscripția S.O.C*, indicând că numerotarea falsurilor se făcea aplicându-le pe acestea la început, iar numerele de serie ulterior. Acestea sunt întotdeauna diferite[30], dovedind numerotarea individuală a fiecărui bilet fals.

Hârtia falsului este una de calitate medie, ușor gălbuie, parțial satinată, fără filigran, ușor de recunoscut prin comparația cu o bancnotă originală. Culorile sunt nereușite, nuanța de maro-albastru închis a culorii principale a biletului original fiind maro-cenușiu închis, în timp ce fondul este maro-galben deschis.

[27] Moravec 2002, pp. 3, 5, 9-10.

[28] Moravec 2002, pp. 2-5.

[29] Bajer, Holna, Kohout 2010, p. 47, nr. 9b; Hejzlar 2019, p. 44, nr. 9b.

[30] Moravec 2002, pp. 3-4, 9-10 (prefixe de la O3 la O998, numere de serie diferite, dintre care multe încep cu 151…, 159…),

Prin comparația cu un exemplar original se remarcă imediat stilul precar de execuție al clișeelor (fig. 7, 8). Se observă lipsa de finețe a gravurilor, care au fost executate neglijent. Fondul este șters, compus din elemente lipsite de precizie. Stema Cehoslovaciei și efigiile celor doi soldați de pe recto, precum și portretele tinerei de pe verso sunt lipsite de claritatea originalului. Elementele decorative sunt executate stângaci, în grabă, autorul clișeelor preluând simplist elementele bancnotei originale, desenate de Alphons Mucha. Lipsa cunoașterii limbii slovace a dus la apariția unor erori precum lipsa accentelor, cele mai vizibile fiind în cuvintele KORÚN de pe recto (scris KORUN) și DESAŤ KORÚN de pe verso (scris DESAT KORUN). Primul detaliu, absența accentului de pe litera U din KORUN, era, de altfel, remarcat încă din anul 1926. Câteva exemplare prezintă cuvântul KORÚN de pe recto scris corect, cu accent[31], sugerând eventuala corectare a clișeelor de către falsificatori. Se remarcă și lipsa sau forma incorectă a altor accente, precum PLATI în loc de PLATÍ, și erori de scriere a cuvintelor, precum FAISIFINAC`A în loc de FALSIFIKÁCIA și DZIESEC în loc de DZIESIĘÇ[32]. În general, toate literele sunt executate cu stângăcie, forma acestora fiind lipsită de precizie, precum în cazul titulaturii MINISTER FINANCIÍ din dreptul semnăturii lui Alois Rašin.

Fig. 6. Fals (neterminat) de 10 coroane realizat la Brașov în anul 1926.

[31] Moravec 2002, p. 3.

[32] Pentru caracteristici, Moravec 2002, p. 3.

Încă de la început, cazul a stârnit atenția presei din România, care l-a considerat *cea mai mare afacere cu bancnote false cunoscută până acum în România*[33]. Cu toate acestea, știrile inițiale care indicau și falsificarea de bancnote românești de către frații Antal sau chiar de către Iacob Goldberg nu s-au confirmat. Reacția promptă a autorităților române poate fi înțeleasă nu numai prin dorința de anihilare a încă unei bande de falsificatori de bancnote, tot mai numeroase și mai bine organizate în a doua jumătate a anilor 1920, ci și pusă în legătură cu implicațiile internaționale ale cazului. În acest sens, amintim de un eveniment larg comentat în presa epocii, petrecut chiar la începutul anului 1926: „afacerea francilor" sau „afacerea Esterhazy", falsificarea la Budapesta, cu concursul unor oficiali maghiari, a bancnotelor franceze de 1.000 de franci[34]. Cazul, care a stârnit numeroase reacții diplomatice, a fost relatat pe larg în presă românească și cea internațională, inclusiv cu detalii despre activitatea din anii 1920-1921 a profesorului Gyula Meszáros și a falsificării de către acesta a bancnotelor cehoslovace în scopul destabilizării circulației monetare în această țară. Nu este exclus ca zelul autorităților române în găsirea falsificatorilor din Brașov să poată fi pus și pe seama relațiilor diplomatice dintre România și Cehoslovacia, țări aliate, membre ale Micii Antante.

Pe seama unor ateliere aflate în România au fost puse și alte tipuri de falsuri de bancnote cehoslovace. Un astfel de caz a avut loc în septembrie 1926, curând după cazul de la Brașov. După descoperirea în estul Cehoslovaciei a unor bilete false de 20 coroane, autoritățile cehoslovace s-au adresat Inspectoratului Siguranței Statului din Satu Mare, bănuind că și acestea au fost fabricate în România. Ancheta din țara vecină a dus la descoperirea adevăraților autori, frații Friedrich din Moravia[35]. Până în acest moment, singurul caz sigur de falsificare de bancnote cehoslovace petrecut pe teritoriul României rămâne cel petrecut la Brașov, la începutul anului 1926, cu Iacob Goldberg ca autor principal.

[33] Munteanu 1926a, p. 1.

[34] Klay 1974, pp. 107-113; Garami 2003-2004, pp. 73-71; Pelbárt 2003-2004, pp. 73-74.

[35] Hlinka 1987, pp. 205-208.

Fig. 7. Comparație între elementele grafice ale unei bancnote false (stânga), respectiv autentice (dreapta) – recto.

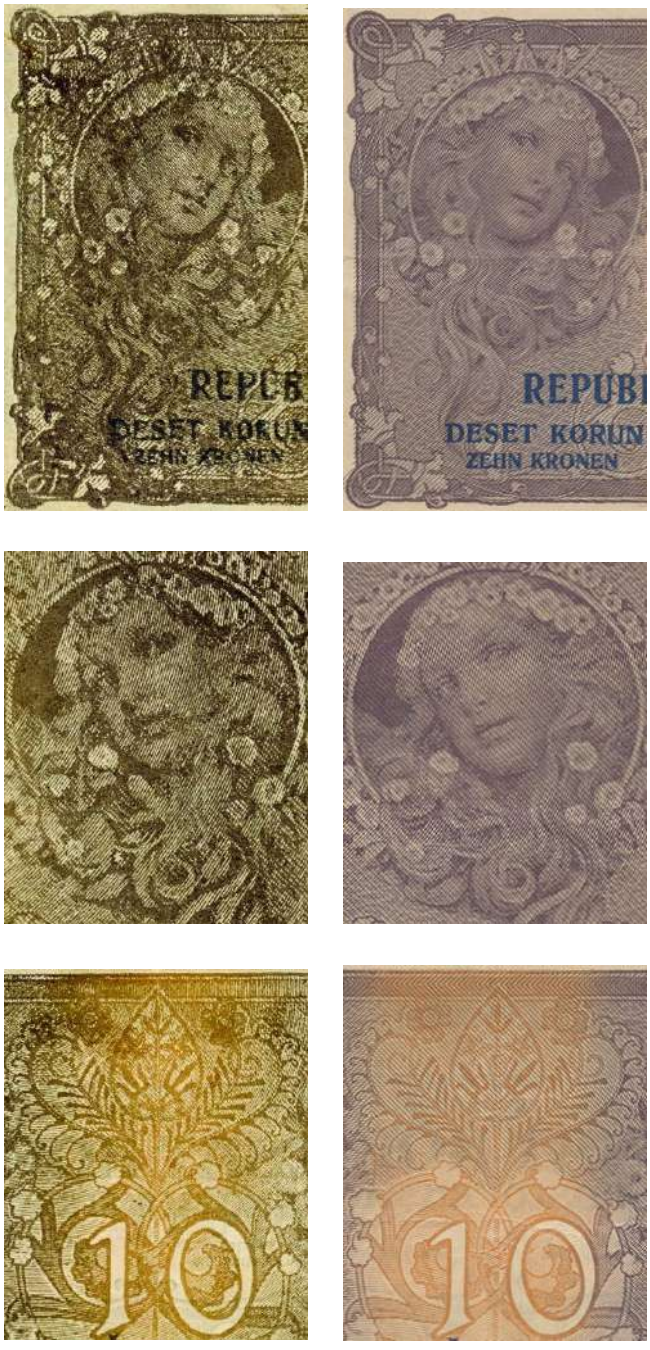

Fig. 8. Comparație între elementele grafice ale unei bancnote false (stânga), respectiv autentice (dreapta) – verso.

Bibliografie

Anonim 1926a *Descoperirea unei organizații de falsificatori de bancnote în Ardeal*, în *Argus* (București), 17, 24 aprilie 1926, 3901, p. 3.

Anonim 1926b *Descoperirea unor falsificatori de bancnote în Ardeal*, în *Adevărul* (București), 39, 25 aprilie 1926, 12993, p. 2.

Anonim 1926c *Informațiuni*, în *Gazeta Transilvaniei* (Brașov), 89, 25 aprilie 1926, 42, p. 4.

Anonim 1926d *Bancnotele false din Ardeal*, în *Argus* (București), 17, 26 aprilie 1926, 3902, p. 4.

Anonim 1926e *Afacerea bancnotelor false din Ardeal*, în *Dimineața* (București), 22, 26 aprilie 1926, 6973, p. 1 = 27 aprilie 1927, 6974, p. 1.

Anonim 1926f *Coroanele cehoslovace falsificate la Brașov*, în *Universul* (București), 44, 27 aprilie 1926, 95bis, p. 3.

Anonim 1926g *Bancnotele false din Ardeal*, în *Argus* (București), 17, 28 aprilie 1926, 3903, p. 3.

Anonim 1926h *Operațiunile falsificatorilor de bancnote din Ardeal*, în *Adevărul* (București), 39, 28 aprilie 1926, 12995, p. 2.

Anonim 1926i *Cercetările în afacerea bancnotelor false*, în *Cuvântul* (București), 3, 28 aprilie 1926, 442, p. 2.

Anonim 1926j *Bancnote false din Ardeal*, în *Dimineața* (București), 22, 28 aprilie 1926, 6975, p. 1.

Anonim 1926k *Afacerea bancnotelor false*, în *Dimineața* (București), 22, 29 aprilie 1926, 6976, p. 1.

Anonim 1926l *Noul curs de convertire al valutelor străine la CFR*, în *Argus* (București), 17 3906, 1 mai 1926, 3906, p. 1.

Anonim 1926m *Știrile săptămânii*, în *Unirea Poporului* (Blaj), 8, 2 mai 1926, 18, p. 6.

Anonim 1926n *Falsificatorii de bancnote din Ardeal*, în *Dimineața* (București), 22, 5 mai 1926, 6981, p. 11.

Anonim 1926o *Instrucția în afacerea bancnotelor false din Ardeal*, în *Dimineața* (București), 22, 7 mai 1926, 6983, p. 5.

Anonim 1926p *Instrucția în afacerea falsificărei de bancnote din Ardeal*, în *Adevărul* (București), 39, 8 mai 1926, 13003, p. 2.

Anonim 1926r *În chestia falsificării de bancnote din Ardeal*, în *Dimineața* (București), 22, 17 mai 1926, 6991, p. 7.

Anonim 1926s *Informațiuni*, în *Adevărul* (București), 39, 18 mai 1926, 13009, p. 2.

Anonim 1926t *Știri diferite*, în *Universul* (București), 44, 21 mai 1926, 113, p. 6.

Anonim 1926u *O nouă întorsură în afacerea bancnotelor false de la Brașov: arestarea unui nou complice*, în *Adevărul* (București), 39, 11 august 1926, 10382, p. 3.

Anonim 1926v *Bancnotele false din Brașov*, în *Dimineața*, 22, 12 august 1926, 7078, p. 8.

Anonim 1928a *Procesul falșificatorilor de coroane cehoslovace*, în *Dimineața* (București), 24, 30 mai 1928, 7710, p. 7.

Anonim 1928b *Banda de falsificatori de bancnote arestată la Brașov*, în *Adevărul* (București), 41, 20 decembrie 1928, 13806, p. 3.

Anonim 1930 *Procesul falsificatorilor de bancnote cehoslovace*, în *Universul* (București), 48, 17 noiembrie 1930, 286, p. 5.

Anonim 1931 *Prinderea unei bande de falsificatori la Budila și Teliu*, în *Gazeta Transilvaniei* (Brașov), 94, 15 august 1931, 84, p. 4.

Bajer, Holna, Kohout 2010 J. Bajer, J. Holna, A. Kohout, *Papírová platidla í Československa, České a Slovenské republiky 1919-2010*, Praga, 2010.

Garami 2003-2004 E. Garami, *Az 1920-as évekbeli magyarországi frankhamisítás numizmatikai vonatkozásai*, în *Numizmatikai Közlöny*, 102-103, 2003-2004, pp. 63-71.

Hejzlar P. 2019 P. Hejzlar, *Papírová platidla na území Čech, Moravy a Slovenska 1900-2019*, Praga, 2019.

Hlinka 1987 B. Hlinka, *Atentáty na peníze*, Praga, 1987.

Klay 1974 — A. Klay, *Hungarian counterfeit francs: a case of post-World War I political sabotage*, în *Slavic Review*, 33, 1974, 1, pp. 107-113.

Moravec 2002 — J. Moravec, *Padělky československých papírových platidel, 3. část: 10 Kč vzor 1919*, în *Mercur Revue*, 7, 2002, 3, pp. 1-12.

Munteanu 1926a — V. Munteanu, *Descoperirea unei vaste organizații de falsificatori de bancnote în Ardeal*, în *Dimineața* (București), 22, 24 aprilie 1926, 6972, p. 1.

Munteanu 1926b — V. Munteanu, *Afacerea bancnotelor false din Ardeal*, în *Dimineața* (București), 22, 24 aprilie 1926, 6972, p. 11.

Pelbárt 2003-2004 — J. Pelbárt, *Egy eredeti francia és egy hamis 1000 frankos bankjegy vízjelének összefüggései*, în *Numizmatikai Közlöny*, 102-103, 2003-2004, pp. 73-82.

Sem 1977 — J. Sem, *Papírové peníze na území Československa 1762-1975*, Praga, 1977.

Stahl 1934 — H. Stahl, *Biletul de bancă. Cum se falsifică. Cum se descoperă falsul*, București, 1934.

Sůla 2013 — J. Sůla, *Československé statovky tzv. I. emise*, în *Historica. Revue pro historii a příbuzné vědy*, 2013, 1, pp. 23-64.

Šustek 2011 — Z. Šustek, *Československá mena 1919-1939 / Czechoslovak currency 1919-1939*, în *Platidlá na Slovensku / The money in Slovakia*, Bratislava, 2011, pp. 136-149.

doi: 10.66142/Crisia.2025.20

PATRIOTISM VERSUS OBEDIENȚĂ ECCLESIALĂ. ALOISIE TĂUTU VERSUS SECRETARIATUL DE STAT AL SFÂNTULUI SCAUN (1942)

Șerban TURCUȘ*

PATRIOTISM VERSUS ECCLESIASTICAL OBEDIENCE. ALOISIE TĂUTU VERSUS THE SECRETARIAT OF STATE OF THE HOLY SEET (1942)

ABSTRACT

The present study focuses on an important figure of the Romanian Church United with Rome and Romanian historiography: the canon from Oradea, Aloisie Tăutu. For a period of his life, he was an ecclesiastical counselor at the Romanian Legation to the Holy See (1937-1947). He was very active in diplomatic work after the Second Vienna Diktat (1940), which affected the institutional structure of the Romanian Church United with Rome, placing it under Hungarian tutelage. Since the Hungarian authorities wanted to integrate many Romanian parishes into the Hajdudorogh diocese and to Magyarize the Romanian Greek Catholics, Aloisie Tăutu reproaches the Secretariat of State of the Holy See for its inactivity towards Hungarian anti-Romanian militancy, at the risk of upsetting the Catholic hierarchy in Rome. Through the memoranda he sent and his diplomatic activity, Aloisie Tăutu pointed out the injustice of the Second Vienna Diktat and put the interests of Romania and its church before obedience to the Roman Catholic hierarchy.

Keywords: Holy See, Romania, Hungary, Romanian Greek-Catholic Church, Magyarization, Hajdudorogh.

Una dintre cele mai ilustre personalități interbelice orădene a fost canonicul orădean Aloisie Ludovic (Luigi) Tăutu. Azi o figură tot mai estompată în climatul cultural românesc, Aloisie Tăutu a marcat decenii la rând, prin prezența lui la Roma, știința istorică românească de cea mai bună calitate, cu excelente competențe paleografice și diplomatice.

Avid cunoscător al Evului Mediu românesc și balcanic, Aloisie Tăutu a avut și o bogată, dar puțin semnificată livresc, activitate diplomatică[1]. Aceasta l-a marcat, i-a grevat personalitatea și l-a impus definitiv în Cetatea Eternă ca unul dintre cei mai avizați români din toate timpurile pe teme istorice și politico-diplomatice.

* Universitatea „Babeș-Bolyai", Cluj-Napoca; e-mail: serban.turcus@ubbcluj.ro.

[1] Termenul **diplomatică** în limba română are două accepțiuni: cea dintâi definește știința documentară a istoriei care studiază toate înscrisurile cu caracter juridic; cea de-a doua accepțiune, derivând din prima, se referă la arta și știința manifestării intereselor politice în relațiile internaționale, bilaterale și multilaterale. Aloisie Tăutu a acoperit ambele accepțiuni, dar în contextul dat ne referim la cea de-a doua accepțiune.

Aloisie Tăutu[2] s-a născut la 23 septembrie 1895 în cătunul Șeimeș/Selymes (Mătăsari) din comuna Terebești, județul Satu-Mare. Părinții săi erau țărani săraci, Gaspar Tot și Ana Șuta. La vârsta de 4 ani a rămas orfan de tată. După terminarea claselor primare, la îndemnul preotului din Craidorolț, Constantin Lucaciu, fratele lui Vasile Lucaciu, este trimis la liceul „Samuil Vulcan", din Beiuș. Din 1907 până la 1915 a fost bursier al fondului „Mihail Pavel". Atrăgând atenția profesorilor săi prin interesul manifestat pentru studii, episcopul unit de Oradea Mare, Demetriu Radu, îl recomandă, după absolvirea liceului, la Roma pentru studii filozofice și teologice la Colegiul „De Propaganda Fide". Războiul l-a obligat să se întoarcă acasă și, în toamna anului 1915, se înscrie la Universitatea din Viena. Vacanțele și le petrece la Oradea în mijlocul cunoscuților săi. Era încă student la finalul lui 1918, când, la 1 decembrie, este desemnat ca delegat al comunei sale de reședință, Valea Vinului, unde se mutase mama sa, la Marea Adunare de la Alba-Iulia.

În anul 1919 a fost trimis din nou la Roma, unde-și pregătește doctoratul, pe care îl susține la 28 iunie 1921, la Colegiul Pontifical Urbanian „De Propaganda Fide", cu teza *Niceta Remesianul, apostolul Românilor*. Întors în țară, Aloisie Tăutu a fost numit profesor de religie și limba latină la liceul de fete „Mihai Pavel" din Beiuș, unde desfășoară o importantă activitate didactică de educație spirituală și națională a elevelor. În 1922 episcopul Valeriu Traian Frențiu l-a desemnat la catedra de teologie dogmatică, iar din 1929 la cea de teologie morală a Academiei Teologice Greco-Catolice din Oradea. În același timp a predat religia la Școala normală de băieți, Liceul de fete „Oltea Doamna" și Școala comercială de fete din Oradea. Organizează coruri în școli și în licee din Oradea, susținut de profesorul său, dirijorul Francisc Hubic. Lărgindu-și aria activității sale în sfera publicisticii, a înființat la Oradea organul bilunar „Vestitorul". Urmează apoi un segment cronologic de cercetări în problemele ce relaționau românii cu Roma și cu ambianța cultural-spirituală occidentală, prin lucrări de sine stătătoare, elaborate în perioada 1929-1932, alături de numeroase traduceri din autori francezi. De anii celui de al patrulea deceniu se leagă și activitatea lui Tăutu la capitlul catedralei unite din Oradea, apoi aceea de director general al A.G.R.U. (Asociația Generală a Românilor Uniți), între 1934-1937, susținută de Buletinul A.G.R.U. pe care l-a înființat, și tot în cadrul aceleași structuri a înființat „Asociația Studenților Români Uniți" (A.S.T.R.U.), cu filiale în centrele universitare din Cluj, Oradea și București.

În 1937 este din nou în drum spre Roma, unde i se încredințează nobila muncă de culegere a întregii corespondențe pontificale cu părțile orientale și balcanice, necesară pentru alcătuirea codului canonic de drept oriental sub supravegherea Comisiei Pontificale pentru redactarea codului canonic oriental, instituită de papa Pius al XI-lea la 17 iulie 1935 și desființată de Ioan Paul al II-lea la 27 februarie 1991. Aici, la Roma, a îndeplinit și funcția de consilier ecleziastic al legației regatului României pe lângă Sfântul Scaun, între anii 1937-1947, întemeind societăți de cultură și corale cu caracter românesc, a înființat revistele „Sufletul românesc" și „Bună Vestire" în cuprinsul cărora publică studii și articole despre istoria, ecclesiologia și spiritualitatea

[2] Pentru date biografice despre Aloisie Ludovic Tăutu a se vedea Lucian Periș, *Aloisie Tăutu. Aspecte din opera istorică*, prefață de Ovidiu Ghitta, Editura Buna Vestire, Blaj, 2003, *passim*; Viorel Cîmpean, *Oameni și locuri din Sătmar*, Editura Citadela, Satu Mare, 2010, vol. II, p. 132-133; Vasile Vetișanu, *Viața istorică și cultura neamului românesc în opera lui Aloisie L. Tăutu*, în „Studii și Comunicări", Satu Mare, 1981-1982, p. 357-368. Veronica Turcuș, *Raporturi politice și culturale româno-italiano-vaticane: Legația Română de pe lângă Sfântul Scaun într-un moment de cumpănă (august 1944)*, în „Anuarul Institutului de Istorie «George Barițiu» din Cluj-Napoca", Series Historica, 2017, tom LVI, p. 309-357.

românească. Din 1937 a slujit la biserica română unită San Salvatore alle Coppelle din Roma. A trecut la cele veşnice în 21 septembrie 1981, fiind înmormântat în cimitirul Campo Verano din Roma, alături de mama sa.

A publicat lucrări de istorie şi teologie în ţară până pe la mijlocul anilor '30 (*Primatul papilor în istorie*[3], *Drepturi şi datorii în familia creştină*[4], *Compendiu de teologie morală*[5] sau traducerea din Alfonso Rodriguez, *Calea desăvârşirii creştineşti*[6]), iar din anii '40 a tipărit studii teologice şi istorice la Roma şi München – *I Rumeni*[7], *Discuţiile teologice la Sinodul unionist de la Ferrara-Florenţa (1438-1439)*[8], *Dionisie Smeritul, o podoabă a Bisericii noastre strămoşeşti*[9], *Saggio di storia ecclesiastica romena*[10] –, fiind iniţiatorul publicaţiei „Acta Historica", periodic al Societăţii Academice Române (tomul I apărut la Roma, celelalte la München), redactor al revistelor „Suflet Românesc. Revistă de cultură creştină"[11] (1949-1952) şi „Bună Vestire. Organ de zidire creştină" (1962-1968), ambele apărute la Roma, unde au văzut lumina tiparului numeroase contribuţii ale sale[12]. A publicat la Roma 15 volume de documente pontificale privind corespondenţa dintre Roma şi structuri publice şi ecleziastice din Orientul Europei, mergând până la pontificatul lui Martin al V-lea (1417-1431)[13].

În calitate de consilier ecleziastic al Legaţiei române pe lângă Sfântul Scaun sarcina sa era de a facilita agrementarea diplomaţilor români cu protocolul, ritualurile şi tehnica diplomatică a Sfântului Scaun, ţinând cont şi de faptul că majoritatea diplomaţilor ajunşi la post la Roma erau de confesiune ortodoxă, necunoscători sau puţin cunoscători ai realităţilor diplomatice şi rituale de la Sfântul Scaun. În contextul izbucnirii celui de-Al Doilea Război Mondial şi a consecinţelor pe care le-a antrenat asupra ţării noastre acest conflict global, sarcina lui Tăutu a luat imediat o turnură diplomatico-politică foarte acută, dramatică uneori.

În această intervenţie vom prezenta doar un fragment din intensa activitate a lui Aloisie Tăutu, ca quasidiplomat român şi maniera în care el, personaj ecleziastic cu dublă subordonare, îşi demonstrează riguros ataşamentul faţă de biserica şi ţara cărora le aparţine.

Speţa la care vom face referire se detaşează imediat în succesiunea Dictatului de la Viena din 30 august 1940, când prin cedarea Ardealului de Nord s-a produs o cezură nu doar teritorială în corpul teritorial al României, ci şi în cel ecclesial, ortodox, greco-catolic şi romano-catolic. Pentru romano-catolici, majoritar maghiari, şocul Dictatului a fost tratat cu spirit pozitiv,

[3] Oradea, 1926, 224 p.

[4] Oradea, 1931, 36 p.

[5] Vol. 1-2, Oradea, 1931-32, 319+932 p.

[6] 2 vol, Oradea, 1933, 414+400 p.

[7] „Oriente Cristiano e Unità della Chiesa", Palermo, 1940, V, n. 5, p. 105 sqq.; 1941, VI, p. 5-10, 39-45, 54-59; Roma, 1942, 32 p.

[8] Roma, 1965 (extr. din „Bună Vestire").

[9] Ed. II, Roma, 1967.

[10] „Acta Historica", ed. de Societas Academica Dacoromana, München, tomus VIII, 1968.

[11] A se vedea în revistă contribuţiile lui A. L. Tăutu, *Fii om de principii*, a. I, nr. 1, ian. 1949, p. 8-10; Idem, *Cine a fost Sf. Niceta Remesianul*, a. I, nr. 2, febr. 1949, p. 6-9; Idem, *Când vom avea şi noi un sfânt canonial?*, a. I, nr. 3, mart. 1949, p. 11-14; Idem, *Simbolul credinţei*, a. I, nr. 5, mai 1949, p. 7-9; Idem, *Este necesară o unire a bisericilor?*, a. I, nr. 6, iun. 1949, p. 11-14; Idem, *Pentru ce nu se poate face unirea bisericilor*, a. I, nr. 7, iul. 1949, p. 8-12; Idem, *Nicolae Bălcescu a murit greco-catolic*, [a. I], nr. 8-9, aug.-sept. 1949, p. 14-18; Idem, *Unirea calomniată*, a. II, nr. 3-4, iul.-dec. 1950, p. 138-153 (nr. dedicat Unirii românilor ardeleni cu Roma, 1700-1950).

[12] A se vedea cele două volume omagiale din „Bună Vestire" (*Omagiu canonicului Aloisie Ludovic Tăutu cu ocazia împlinirii etăţii sale de 80 de ani. Opere*, vol. I-II, Tip. Univ. Gregoriene, Roma, 1975, 434+350 p).

[13] Romae-Città del Vaticano, Typis P. Universitatis Gregorianae-Typis Polyglottis Vaticanis, 1943-1971.

rememorată fiind, în parte, situația de dinainte de 1918. Pentru ortodocși drama era un *déjà vu*, anterior lui 1918, doar cu o altă componentă dominatoare (cea maghiară, nu cea austro-maghiară), dar ortodoxia era habituală cu împilările precedente, iar această încercare nu aducea decât o situație trăită odinioară. Pentru greco-catolici situația era la fel de dramatică ca pentru ortodocși, dar cu anumite accente în plus care țineau de arondarea instituțională a secțiunilor de episcopie decupate prin linia stabilită la Viena. Drama se intensifica prin presiunile de romano-catolicizare ale greco-catolicilor, fenomen accentuat constant din 1867 până la 1918 și acum reluat cu aplomb.

Reprezentând interesele monarhiei române, dar și ale Bisericii Române Unite, în dubla sa ipostază de consilier ecleziastic și de paroh al bisericii românești unite din Roma, San Salvatore alle Coppelle, având în vedere maniera în care autoritățile maghiare acționau pentru a îngrădi sau anihila greco-catolicismul românesc, Aloisie Tăutu a luat atitudine oficială.

Cunoaștem din recente publicații științifice maghiare, de înaltă ținută, care au avut acces la corespondența Secretariatului de Stat al Sfântului Scaun[14], că Aloisie Tăutu a avut o întrevedere în 19 decembrie 1942 cu monseniorul Domenico Tardini[15], la acel moment secretar al Congregației pentru Afaceri Ecleziastice Extraordinare[16] (numit în 16 decembrie 1937), întrevedere cerută în numele Legației române pe lângă Sfântul Scaun. Era o audiență să zicem recurentă, întrucât imediat după Dictatul de la Viena, Tăutu a întreprins demersuri ecleziastico-diplomatice pentru a preveni maghiarizarea românilor uniți din teritoriul cedat. În cadrul audienței la care facem referire Tăutu, mai mult ca oricând, și-a exprimat îngrijorarea și supărarea pe atitudinea Sfântului Scaun de temporizare în relația cu Ungaria horthystă, stat care urmărea eradicarea Bisericii Române Unite printr-o încadrare ecleziastică maghiară a multor parohii românești din nordul Transilvaniei ocupate prin dictat.

Discuția dintre diplomatul pontifical și Tăutu a fost aprinsă și încărcată cu reproșuri, ceea ce l-a determinat pe Tardini să-i replice monseniorului român atât verbal cât și în scris. Potrivit corespondenței avute de Tardini cu cardinalul Eugène Tisserant[17] „*Monseniorul Tăutu a încălcat*

[14] *Források a Magyar Görögkatolikusok Történetéhez*, 6. kötet: *1939-1972*, szerkesztette: Véghseő Tamás, Közreműködtek: Földvári Katalin – Varga Anett Sárándi Tamás – Suslik Ádám, Nyíregyháza, 2022.

[15] Domenico Tardini s-a născut la Roma în ziua 29 februarie 1888. În 1908 a absolvit Facultatea de filosofie la universitatea „La Sapienza" din Roma. În data de 2 iulie 1912 a obținut licența în teologie, iar pe 21 septembrie același an a fost hirotonit preot.

- În ziua de 26 iulie 1921 a început serviciul ca minutant în prima secție a Secretariatului de Stat. Ca parte a reformei apostolatului laic, în numele unei centralizări eficiente, pe 25 aprilie 1923, Pius al XI-lea l-a numit asistent ecleziastic al Federației Italiene a Tineretului Catolic și, doi ani mai târziu, asistent ecleziastic general al Societății Tineretului Catolic Italian .

- Pe 7 iunie 1929 a fost numit subsecretar al Congregației pentru Afaceri Ecleziastice Extraordinare. În 1934 a devenit consultant al Congregației pentru Bisericile Orientale, apoi în 1936 consultant al Sfântului Oficiu. Începând cu 13 decembrie 1937 a fost numit secretar al Congregației pentru Afaceri Ecleziastice Extraordinare, precum și președinte al Comisiei Pontificale pentru Rusia. În 1952, Pius al XII-lea, care nu a mai numit un secretar de stat după moartea cardinalului Maglione (1944), le-a conferit titlul de prosecretari de stat lui Domenico Tardini și lui Giovanni Battista Montini (viitorul papă Paul al VI-lea). După numirea lui Montini ca arhiepiscop de Milano, Tardini a rămas singurul pro-secretar până la moartea lui Eugenio Pacelli, la 9 octombrie 1958.

- Alegerea lui Angelo Giuseppe Roncalli – Ioan al XXIII-lea pe tronul pontifical a dus la numirea imediată a lui Tardini ca secretar de stat (pe 28 octombrie 1958). În primul consistoriu ținut de Ioan al XXIII-lea, la 15 decembrie 1958, Tardini a fost creat cardinal. Moare în 30 iulie 1961.

[16] Congregația avea și atribuții specifice unui minister de externe.

[17] Eugène Tisserant, născut la Nancy pe 24 martie 1884 și decedat la Albano Laziale pe 21 februarie 1972, a fost un cardinal și orientalist francez, din iunie 1936 secretar al Congregației pentru Biserici Orientale (titlul în epocă era

măsura şi a fost lipsit de respect faţă de Sfântul Scaun". Sunt cuvinte care apar foarte rar în corespondenţa diplomatică, mai cu seamă că era vorba de doi clerici. Mai mult, pentru a înţelege nivelul revoltei care l-a caracterizat pe Tăutu în conversaţia oficială avută cu Tardini, acesta din urmă îl numeşte pe canonicul orădean „fierbinte consilier ecleziastic" şi îi spune lui Tisserant: „*Cred că ar fi bine să-l pun puţin la punct pe acest... fierbinte consilier ecleziastic. De aceea am pregătit o scrisoare în nume personal*".

Care era mărul discordiei dintre Tardini şi „fierbintele" Tăutu? Aflăm întreaga poveste din memoriul pe care canonicul orădean l-a expus oral diplomatului pontifical şi pe care îl avem conservat în Arhiva Secretariatului de Stat al Sfântului Scaun.

Aşa cum relatează intervenţia scrisă a lui Tăutu, marea problemă, pentru regatul României şi Biserica Română Unită, în ceea ce privea situaţia ecleziastică din nordul Transilvaniei, era maniera în care funcţiona episcopatul greco-catolic de limbă maghiară de la Hajdúdorogh[18]. Fondat în 8 iunie 1912, de Pius al X-lea prin bula *Christifideles graeci*, acel episcopat maghiar greco-catolic avea iniţial 215.000 credincioşi şi 162 de parohii. Multe parohii fuseseră arbitrar rupte din Biserica Română Unită, 44 din episcopia de Oradea, 35 din arhiepiscopia de Făgăraş şi Alba-Iulia şi 4 din episcopia de Gherla (alte 70 erau luate din dioceza de Mukačevo, 8 din cea de Prešov şi una de la Budapesta). Această dioceză-plombă, în aparatul ecleziastic din Austro-Ungaria, nu avusese alt rol decât de a-i dezrădăcina demografic pe românii uniţi şi de a-i asocia entităţilor ecleziastice maghiare, cu scopul maghiarizării forţate într-una sau două generaţii[19]. Episcopia, odată fondată, s-a dovedit a fi o operă de propagandă şi deznaţionalizare şi nu reper ecleziastic de ţinută, dioceza de Hajdúdorogh dintru început nu respectase prescripţia lui Pius al X-lea care impunea ca liturghia şi celelalte oficii religioase să se ţină în limba greacă (pentru a evita maghiarizarea). Chiar şi restituirea administrativă oficială din partea Sfântului Scaun a parohiilor obediente Hajdúdorogh-ului, cuprinse după Trianon în teritoriul român, s-a făcut foarte târziu, în 1934[20].

Congregaţia pentru Biserica Orientală), papa fiind prefectul acesteia. Faima sa de-a lungul secolului XX se datorează nu numai marii sale competenţe ştiinţifice, ci şi rolului său de cardinal decan al Bisericii Catolice, rol în care a prezidat două conclavuri, cel din 1958 (a fost ales papa Ioan al XXIII-lea) şi cel din 1963 (a fost ales papa Paul al VI-lea). Veronica Turcuş, Şerban Turcuş, *Tra diplomazia, ecclesiologia e storia: Eugène Tisserant ed Emil Panaitescu*, în „Revue Roumaine d'Histoire", 2010, tome XLIX, nr. 1-2, p. 175-187.

[18] Ion Cârja, *La Santa Sede e l'identità nazionale romena nel contesto della fondazione del vescovado di Hajdurorogh (1912)*, în „Anuarul Institutului Italo-Român de Studii Istorice", nr. 1, Cluj-Napoca, 2004, p. 152-161.

[19] Notează istoricul Luca Carboni de la Arhiva Apostolica Vaticana: „*Deja la începutul misiunii sale în Ungaria nunţiul apostolic nota: cuvântul creştini în gândirea cercurilor politice maghiare este pur şi simplu sinonim cu maghiar*". Luca Carboni, *Nascita e morte delle rappresentanze pontificie e dei loro archivi nell' Europa Centro-Orientale. Dalla „grande guerra" alla „guerra fredda" (1918-1952)*, în „Textus et Studia. Journal of the Faculty of History an Cultural Heritage. The Pontifical University of John Paul II in Krakow", II, nr. 2, 2015, p. 137

[20] „La Sacra Congregazione per la Chiesa Orientale col suo decreto No. 482/1933, 9 Aprile 1934, ha restituito definitivamente e per sempre alle diocesi di Rito Bizantino-Romeno 67 Parrocchie, cioè I. - All'Arcidiocesi di Alba Iulia e Fagaras: 35 parrochie: Arcus (Arkos), Borosineul Mare (Nagyborosnyó), Imper (Nagykászon), Ciucsângiorgiu (Csikszentgyörgy), Lazaresti (Csiklázárfalva), Ilieni, (Ilyefalva), Ghelinta (Gelencze), Lemnia (Lemhény), Lisnau (Lisznyó), Boian (Kezdiszentkereszt), Turia (Torja), Aldea (Abásfalva), Bodogaia (Alsóboldogfalva), Bezidul nou (Bözödujfalu), Sarateni (Sóvárad), Aita-seaca (Szá roz ajta), Eliseni (Székelyszenterzsébet), Odorheiu (Székelyudvarhely), Jacu (Oláhzsákod), Joseni (Gyergyóalfalu), Sândominic (Csikszentdomokos), Frumoasa (Szépviz), Gimes - Faget (Gyimesbükk), Gheorgheni (Gyergyószentmiklós), Voslab (Gyergyóvasláb), Sântandreiu (Nyárádandrásfalva), Bolintineni (Nyárádbálintfalva), Roteni (Harasztkerék), Craciunesti (Nyárádkarácsony), Ivanesti (Kebeleszentivány), TârgulMures (Marosvásárhely), Sardu-Nirajului (Székélysárd), Troita (Szentháromság), Laureni (Szentlőrincz), Tirimioara (Kisterem). II. - Alla Diocesi di Oradea-Mare: 22 parrochie: Amat (Amács),

În ziua de 26 octombrie 1940, Angelo Rotta, nunțiul apostolic de la Budapesta, l-a informat pe cardinalul Maglione, secretarul de stat al Sfântului Scaun, cu privire la intențiile maghiare relative la reorganizarea ecleziastică a regatului acefal în părțile Transilvaniei cedate:

„*Am aflat în ultimul moment punctele principale ale proiectului guvernului maghiar de reorganizare ecleziastică a părții din Transilvania retrocedată acum Ungariei și simt că este de datoria mea să le aduc imediat la cunoștința Eminenței Voastre.*

Le voi menționa doar schematic, mai ales că, în principiu, corespund cu previziunile deja făcute în această privință:

1) Unirea – aeque principaliter – a scaunelor de rit greco-român din Maramureș și din Oradea Mare.

2) Revenirea la scaunele din Hajdudorogh și Munkacs a parohiilor care le aparțineau înainte de război.

3) Neacceptarea nici a Excelenței sale monseniorul Frențiu, ca episcop de Oradea Mare, nici a monseniorului Suciu, episcop titular și vicar general al monseniorului Frențiu, într-un post de conducere pentru că ambii au participat la demonstrații de iredentism românesc, în timp ce negocierile de la Viena erau în desfășurare..."[21].

Monseniorul Aloisie Tăutu, după aproape doi ani de administrație maghiară a românilor uniți din partea cedată a Ardealului, susținea că guvernul său a făcut numeroase memorii către Sfântul Scaun în care a învederat îngrijorarea greco-catolicilor transilvani față de raportarea principială, rituală și istorică a românilor și maghiarilor la respectiva episcopie[22]. Constată însă

Satmarel (Szatmárzsadány), Ciumesti (Csomaköz), domanesti (domahida), Ghenciu (Gencs), Moftinul mic (Kismajtény), Carei (Nagykároly), Resighea (Reszege), Sanislau (Szaniszló), Andrid (Endréd), Dindesti (Érdengeled), Tiream (Mezőterem), Vezend (Vezend), Portita (Portelek), Eriuadon (Éradony), Curtuiuseni (Érkörtvélyés), Tarcea (Értarcsa), Galospetreu (Gálospetri), Piscolt (Piskolt), Vasad (Vasad), Cheniz (Érkenéz), Silindru (Érselind).56 III. - Alla Diocesi di Maramures: 10 parrochie: Culciul Mare (Nagykolcs), Boghis (Csengerbagos), Oar (Óvári), petea (pete), doba (Szamosdob), Vetis (Vetés), Botiz (Batizvasvári), Satu'Mare (Szatmár), Odoreu (Szatmárudvari), Jojib (Józsefháza). Cosi rimasero alla diocesi di Hajdudorog soltanto le seguenti parrochie romene situate nel Regno di Ungheria, fuori del territorio delle diocesi romene: Csegöld, Csengerujfalu, Porcsalma, Nyiracsád, Nyiradony, Nyirábrány, Álmosd, Bogamér, Hosszupályi, Kakad, Nagyléta, Pocsaj, Vértes, Makó". Astfel în memoriul mitropolitului Alexandru Nicolescu, adresat lui Pius al XII-lea în succesiunea dictatului de la Viena, nedatat. *Rapporti dei nunzii Angelo Rotta (Ungheria) e Andrea Cassulo (Romania) dopo il primo e secondo lodo di Vienna 1939–1941/ Angelo Rotta magyarországi és Andrea Cassulo romániai nuncius jelentései az első és második bécsi döntést követően 1939–1941*, szerkesztette: Somorjai Ádám OSB, Sárándi Tamás bevezető tanulmányával, Budapest, Emte, 2023, p. 219.

[21] *Ibidem*, p. 244.

[22] Una dintre primele reacții ale Sfântului Scaun este raportul înaintat de cardinalul Tisserant cardinalului Maglione, secretarul de stat, în 24 octombrie 1940, în care se comunică următoarele:

„*Provincia ecleziastică Alba Iulia și Făgăraș are cinci eparhii: Blaj, Oradea Mare, Cluj-Gherla, Lugoj și Maramureș. Dintre acestea, doar eparhia Lugojului a rămas în întregime în România: cele rămase au fost împărțite de noua graniță politică. Oradea Mare, Cluj-Gherla și Maramureșul au trecut aproape în întregime în posesia Ungariei, rămânând respectiv în România, aproximativ treizeci de parohii, aproximativ cincizeci de parohii, șase parohii rutene din sudul Bucovinei. Blajul (România) a pierdut toate parohiile (aproximativ 150 cu aproximativ 120.000 de credincioși) situate pe teritoriul secuilor, trecute în posesia Ungariei.*

Prea Excelenții Episcopi Români au solicitat următoarele:

1) unul dintre cei trei episcopi care au trecut în Ungaria va fi numit arhiepiscop și însărcinat cu primirea apelurilor în toate cauzele;

2) se vor lua măsurile necesare pentru apărarea drepturilor catolicilor români: limbă, liturghie, școli diecezane, proprietăți ecleziastice etc.;

3) cele 67 de parohii, care au aparținut diecezei de Hajdudorog din 1912 până în 1918 și care au fost agregate diecezelor române prin decret al acestei Sacre Congregații, din 9 aprilie 1934, vor rămâne agregate acelorași dieceze;

că Sfântul Scaun nu reacţionează corespunzător, considerând problema ca una strict administrativă, rezolvabilă prin simple măsuri, de natură tot administrativă. Primim informaţia că legaţia română pe lângă scaunul petrin adusese la cunoştinţa aparatului diplomatic pontifical constant această temă[23], dar nu primise niciun răspuns lămuritor. În informarea respectivă fusese relatat în mod amănunţit cum anume episcopia de Hajdúdorogh încearcă nu numai să smulgă noi şi noi parohii din corpul ecleziastic român-unit, dar şi încearcă asimilarea elementului românesc prin presiuni şi deznaţionalizare. Acest aspect greva puternic asupra Bisericii Române Unite, îi afecta capacitatea de funcţionarea, posibilitatea rezistenţei şi îi ataca însăşi esenţa funcţionării.

Tăutu, cu o vehemenţă puţin diplomatică, afirmă, în memoriul lăsat lui Tardini, că atitudinea episcopiei maghiare de Hajdúdorog şi acest *laissez faire, laissez passer*, al Bisericii Romano-Catolice la vârful ei diplomatic, nu fac altceva decât să încredinţeze guvernul român şi conducerea unităţilor români, că structura ecleziastică maghiară funcţionează ilegal şi încalcă atât prevederile bulei „Christifideles graeci" cât şi prevederile Sfântului Oficiu, dar şi alte dispoziţii pontificale, iar autorităţile române nu pot să înţeleagă impasibilitatea diplomaţiei papale. Ceea ce este însă cu mult mai periculos şi păgubos, avertizează Tăutu „*În opinia Guvernului şi a Bisericii Române Unite, o astfel de procedură este contrară nu numai declaraţiilor solemne ale diferiţilor Pontifi romani, făcute întru protejarea şi respectul diferitelor rituri şi Biserici răsăritene, contrar angajamentelor solemne asumate de Sfântul Scaun cu ocazia unirii Bisericii Române Unite din 1700, pentru păstrarea ritului şi autonomiei acestei Biserici, dar şi prevederilor categorice ale documentelor papale menţionate anterior*".

Prin acest avertisment guvernul român şi conducerea Bisericii Române Unite învederează diplomaţiei pontificale că se ating însăşi fundamentele ce au concurat la edificarea greco-catolicismului românesc, unirea religioasă presupunând o conservare a patrimoniului ritual şi instituţional, dar şi spaţial al românilor, aşa cum fusese convenit în urmă cu 242 de ani. Aici este vorba, în opinia guvernului, exprimată de Tăutu, de ceva ce transcende circumstanţele politice de moment şi, la nivel ecclesiologic, profilează comuniunea directă dintre românii ortodocşi care au trecut la unirea religioasă şi Sfântul Scaun. Mesajul era extrem de puternic, cu caracter quasi ultimativ, şi nu putem evalua cât anume din el era expresia guvernului antonescian şi cât al Bisericii Române Unite. Românitatea spaţială, indiferent de frontierele de moment, trebuia să

4) se vor lua măsuri pentru administrarea spirituală a părţilor rămase în România din dieceza de Oradea Mare, Cluj-Gherla, Maramureş, precum şi pentru partea care a trecut în Ungaria din arhidieceza de Blaj;

5) Colegiul Pontifical Pio Romeno din Roma va primi studenţi din toate diecezele de rit bizantin românesc, şi din Ungaria şi România". *Ibidem*, p. 229.

[23] Încă din data de 15 noiembrie 1940, Aloisie Tăutu informase Secretariatul de Stat al Sfântului Scaun despre intenţiile guvernului maghiar: „*Guvernul maghiar de la Budapesta intenţionează să organizeze Biserica Catolică de rit bizantino-român din Transilvania, din teritoriul cedat acestuia prin arbitrajul de la Viena, în funcţie de interesele sale politice. Doreşte, în primul rând, să reducă numărul parohiilor din cele trei dieceze catolice de rit bizantino-român care au trecut în întregime în stăpânirea sa. În acest scop, doreşte să realizeze acest lucru forţând credincioşii multor parohii să treacă fie la ritul latin, fie la ritul calvin protestant, sau să ceară sub presiunea terorii şi a persuasiunii, să fie reanexaţi la dieceza de limbă maghiară de Hajdudorogh. După ce a redus în acest mod numărul parohiilor aparţinând diecezelor bizantino-române de Baia-Mare şi Oradea-Mare, doreşte să unească aceste două dieceze aeque principilater, recunoscându-le ca având un singur episcop, la Oradea-Mare. El doreşte să supună diecezele româneşti astfel organizate, precum cea bizantino-maghiară de la Hajdudorogh, Mitropolitului Primat de rit latin de Gran (Esztergom). Pentru toate aceste scopuri ar dori să obţină aprobarea şi sprijinul Sfântului Scaun*", *Források a Magyar Görögkatolikusok Történetéhez*, p. 153.

corespundă granițelor unirii religioase convenite, fără alte justificări de administrație ecclesială. Nu era prima dată când Tăutu se exprima atât de grav ecclesiologic. O mai făcuse și în 15 noiembrie 1940, când afirmase explicit: „*Încercarea de a dezmembra un număr de parohii din eparhiile lor mamă de rit și limbă românească și de a le supune eparhiei de rit greco-maghiar de Hajdudorogh**, ar fi interpretată de clerul și poporul acestei Biserici ca un atac la adresa esenței și a existenței însăși a Bisericii lor, săvârșit cu cooperarea și ajutorul Sfântului Scaun**, și ar contribui la zdruncinarea și scăderea încrederii și a atașamentului de nezdruncinat al acestei Biserici, clerului și poporului, pe care l-au arătat și mărturisit întotdeauna față de Sfântul Scaun Apostolic Roman. Cu atât mai mult cu cât nu doar parohiile a căror anexare la dieceza maghiară de Hajdudorogh se cere acum nu sunt de origine maghiară - cu excepția cazului în care se vrea să se susțină că convertiții și botezații în rit grec de către episcopul Ierotheus, chemat în 955 de cei doi prinți maghiari Bulcs și Gyula în Ungaria de atunci, au supraviețuit până în zilele noastre - ci aceleași parohii din care a fost compusă și înființată numita dieceză greco-maghiară de Hajdudorogh sunt parohii de origine ruteană și românească, maghiarizate în ultimii șaizeci de ani, maghiarizare, aplicată cu tărie de guvernele maghiare în această perioadă, mai ales după Ausgleich-ul din 1867. Merită să ne amintim în acest sens impresia deprimantă pe care a lăsat-o crearea acestei dieceze în 1912-13, când au avut loc mișcări sângeroase cu arestări, împușcături, încarcerări, ale preoților și credincioșilor care se opuneau anexării la dieceza de Hajdudorogh, mișcări care s-au încheiat cu explozia, în palatul episcopal din Nyiregyhaza, a dispozitivului trimis prin colet poștal de cercurile românești iredentiste din acea vreme, primului episcop al noii dieceze, Miklossy, o explozie care a cauzat moartea vicarului general Jazkoviks și a altor angajați ai diecezei; și cu manifestarea unei mișcări notabile care a avut loc în sânul clerului și al catolicilor români din acea vreme pentru o revenire la biserica română schismatică, din care a apărut Biserica Unită în 1700*”[24].

Memoriul aspru pe care Tăutu i-l lasă lui Tardini continuă în aceeași notă afirmând că „*Din cauza gravelor agresiuni, violențe și presiuni exercitate asupra credincioșilor și preoților Bisericii Romane Unite de către partea adversă, Biserica Romană Unită se consideră partea atacată, căreia, înainte de orice acceptare a pretențiilor părții adverse, ar trebui să i se acorde* exceptio spolii *și* restitutio in integrum*, Sfântul Scaun, prin însuși faptul acceptării unor astfel de pretenții și prin intenția sa de a le întâmpina, pare să considere astfel de acte de nedreptate și violență ca fiind lipsite de temei serios sau cel puțin să nu le acorde suficientă importanță, deși sunt riguros exacte și verificabile de către oricine și oricând*”. Această parte revendicativă cu argumente care țin de dreptul canonic, dar și de inserțiuni ale dreptului internațional, lasă să se înțeleagă că a fost redactată direct de Tăutu, în ea regăsindu-se elemente juridice care au fost larg cunoscute în România de după dictatura comunistă, în raport cu proprietățile uniților. I se reproșează Scaunului Apostolic defensiva în care se poziționează, dar răzbate din întreg pasajul, acel sentiment, uneori difuz în lumea greco-catolică românească, că românii uniți sunt asimilați unor catolici de rangul doi.

În încheierea memoriului, Tăutu reclamă ca raporturile instituționale dintre episcopia de Hajdúdorogh și România/Biserica Română Unită să fie evaluate potrivit instrumentelor juridice bilaterale care au un numitor comun – Concordatul, pe lângă habitualele relații de deferență reciprocă și bună înțelegere. Legația României mai solicita ca orice decizie ce afectează soarta românilor uniți din Ardealul cedat să fie discutată cu corpul episcopal românesc. Dacă din motive de presiuni politice și lipsă de rațiune din partea autorităților maghiare nu ar exista cale

[24] *Források a Magyar Görögkatolikusok Történetéhez*, p. 154.

amiabilă de rezolvare a diferendului să fie instituită o comisie juridică specială destinată să discute şi să tranşeze diferendele şi contradicţiile instituţionale, astfel încât să existe un răspuns coerent al Sfântului Scaun prin care argumentele Bisericii Române Unite, la provocările maghiare, fundamentate pe istorie, să fie receptate şi satisfăcute.

Potrivit lui Tardini forma scrisă a doleanţelor prezentate verbal de Aloisie Tăutu, în întrevederea pe care i-a acordat-o, a îmbrăcat o haină mult mai categorică, mai tăioasă şi mai revendicativă în raport cu cele convenite oral. De aceea, secretarul Congregaţiei pentru Afaceri Ecleziastice Extraordinare, după ce primeşte acordul cardinalului Tisserant, îi răspunde consilierului ecleziastic român în aceeaşi notă, deloc catifelată, cu un ton profesoral, dincolo de raportul diplomatic care-i unea. Domenico Tardini, cerându-şi protocolar scuze, îi restituie memoriul lui Tăutu, fără a fi înregistrat şi fără a-i pune vreo rezoluţie, considerându-l dacă nu insolent, cel puţin neadecvat climatului bilateral. Tardini dă de înţeles că discuţia dintre cei doi a avut o altă coloratură decât glăsuieşte textul scris şi că, dacă verbal i-ar fi fost expuse argumentele cu forma scrisă, i-ar fi recomandat lui Tăutu, în virtutea faptului că i-a fost profesor, că nu este adecvat să exprime la adresa Scaunului Apostolic reproşuri, să judece activitatea diplomaţiei pontificale şi să facă sugestii nelalocul lor. Aloisie Tăutu este rugat să revadă textul, să-l corecteze ca ton şi interpretare şi de-abia apoi să-l retrimită. Se încheie misiva lui Tardini către Tăutu prin reafirmarea ataşamentului Bisericii Romano-Catolice faţă de Biserica Română Unită, care trebuie să înţeleagă vremurile şi curgerea lor recentă, dar să manifeste încredere în răspunsul şi înţelegerea maternă pe care Roma o are faţă de românii uniţi, dar nu o poate demonstra vădit în toate circumstanţele.

Atât Tăutu cât şi Tardini şi-au demonstrat în respectiva confruntare epistolară ataşamentele faţă de instituţiile pe care le deserveau. Fiind vorba de doi clerici aparţinători Bisericii Catolice, confruntările ar fi trebuit să fie calme şi cât mai convenţionale. În schimb, Tăutu, cu toată că era în Curia romană unul de-al casei, şi-a asumat o mare responsabilitate în raport cu ierarhia căreia îi răspundea în cele din urmă întreaga Biserică Română Unită. A făcut-o din poziţia lui de român, de greco-catolic şi apoi de subordonat al Scaunului Apostolic. În această gradare trebuie evaluată activitatea diplomatică şi de consilier ecleziastic acreditat pe lângă Sfântul Scaun. Era un român care a crescut sub dominaţia austro-ungară, care a văzut apoi cum este să faci parte din patria-mamă şi să creşti în ea, este un greco-catolic, adică un ortodox român din Ardeal unit cu Biserica Romană, care-l recunoaşte în succesorul lui Petru pe capul Bisericii şi, de-abia după aceea, este un sacerdot care depinde instituţional de Pontiful roman. Devotat întâi patriei, devotat bisericii al cărei mădular era, el nu făcea altceva decât, în logica istoriei trăite şi deslușite prin acribia-i diplomatică (în sensul ştiinţelor auxiliare ale istoriei), să susţină drepturile naţiunii şi ale confesiunii cărora le aparţinea, apelând la logica milenară a Bisericii Romane, care prin dreptul de apel instituise pe succesorul lui Petru ca supremul judecător în cauze ecleziastice şi nu numai.

Istoria ulterioară a lui Aloisie Tăutu în Vatican ne demonstrează că Domenico Tardini, mult timp prosecretar de stat, ajuns cardinal şi secretar de stat al Sfântului Scaun, nu i-a purtat ranchiună fostului canonic orădean, i-a înţeles poziţia şi i-a apreciat ataşamentul faţă de biserica căreia îi aparţinea.

Din textele pe care le prezentăm în anexă se înţelege limpede că, în condiţiile abuzurilor instituţiilor maghiare (textele sunt publicate recent în Ungaria, de universitari şi cercetători maghiari) asupra uniţilor români, a prevalat, în cazul lui Aloisie Tăutu, patriotismul faţă de obedienţa ecclesială, el nefăcând parte din lumea acelora care închid ochii în faţa abuzurilor şi neajunsurilor doar din teama de a nu-i supăra pe cei sus-puşi şi de a îşi pierde privilegiile.

ANEXĂ DOCUMENTARĂ[25]

A Sua Eminenza, 21-XII-42 .

Mons. Tautu – in un appunto madatomi – ha mancato di misura e di rispetto verso la S. Sede. Mi parebbe bene rimettere un pó a posto questo… bollente consigliere ecclesisastico. Perció ho preparato una mia lettera personale. Se l'Eminentissimo crede, la spediró, se no, no.….

22-XII-42 S. Eminentissimo dice che il memorandum è insolente e che faccio bene a restituirlo. D. T.

Către Eminența Sa, 21 decembrie 1942.

Monseniorul Tăutu – într-o notă trimisă mie – a întrecut măsură și s-a arătat lipsit de respect față de Sfântul Scaun. Cred că ar fi bine să-l pun puțin la punct pe acest... fierbinte consilier ecleziastic. De aceea am pregătit o scrisoare personală să i-o trimit. Dacă Eminența Sa crede, o voi trimite, dacă nu, nu...

22 decembrie 1942, Eminența Sa spune că memorandumul este insolent și că am dreptate să-l returnez. Domenico Tardini

Segreteria di Stato di S. S.

Mandato a mano a M. Tautu il 22-XII-42.

Carissimo Tautu,

Mi perdonerà se le restituisco la comunicazione verbale da lei mandatami per iscritto. Essa non corrisponde a ciò che lei mi disse, perchè, se nella conversazione che lei ebbe con me, avesse assunto (come sulla carta) un tono quasi di rimprovero, di giudizio e di suggerimenti alla S. Sede, io le avrei fatto rilevare (con l'antica confidenza di suo professore) che non è conveniente per un consigliere ecclesiastico parlare in tal guisa. Perciò la prego di riveder bene l'appunto e di rimandarmelo corretto. Lei sa bene con quanto favore la S. Sede abbia sempre considerato e consideri tutto ciò che si riferisce alla Chiesa romena unita, la quale proprio nel conservarsi intimamente e filialmente unita alla S. Sede, troverà quella piena comprensione e quel materno aiuto, che può consolarla e farla sempre più vigorosa e florida. Con i più cordiali saluti suo in Christo F.to Domenico Tardini

Secretariatul de Stat al Sfântului Scaun

Scrisoare olografă către monseriorul Tăutu la 22 decembrie 1942.

Dragă Tăutu,

Mă vei ierta dacă îți voi restitui comunicarea verbală pe care mi-ai trimis-o în scris. Nu corespunde cu ceea ce mi-ai spus, pentru că, dacă în conversația pe care ai avut-o cu mine, aceasta ar fi căpătat (ca pe hârtie) un ton aproape de reproș, de judecată și de sugestii către Sfântul Scaun, ți-aș fi semnalat (cu vechea disponibilitate a profesorului tău) că nu este potrivit ca un consilier ecleziastic să vorbească în așa fel. De aceea te rog să

[25] Documentele au fost inserate în Források a Magyar Görögkatolikusok Történetéhez, p. 447-450.

revezi cu atenţie nota şi să mi-o trimiţi înapoi corectată. Ştii bine cu câtă bunăvoinţă a considerat şi consideră Sfântul Scaun întotdeauna tot ceea ce se referă la Biserica Română Unită, care tocmai păstrându-se unită intim şi filial cu Sfântul Scaun, va găsi acea deplină înţelegere şi acel ajutor matern, care o pot consola şi o pot face mereu mai viguroasă şi înfloritoare.
Cu cele mai cordiale salutări, al dumneavoastră în Hristos, Domenico Tardini.

Copia del Memorandum restituito a Ms. Tautu, Legation Royale de Roumanie pres le Saint Siège. 21-XII-1942.

Comunicazione verbale fatta del consultore ecclesiastico della Regia Legazione di Romania presso la Santa Sede a Sua Eccellenza Monsignor Domenico Tardini, Segretario della Sacra Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari, il giorno 19 dicembre 1942.

Il Consultore Ecclesiastico della Regia Legazione di Romania si permette di portare alla conoscenza di Sua Eccellenza, Monsignor Domenico Tardini, la grande diversità di vedute che esiste e continua a delinearsi sempre più, tra il Regio Governo Romeno, la Chiesa Romana Unita da una parte, e tra la Santa Sede dall'altra, nella questione della Diocesi magiara di Hajdudorogh.
In fatti:
1) Mentre il Governo Romeno e la Chiesa Romana unita, nei vari memorandum presentati alla Santa Sede in questa materia, hanno chiaramente esposto che nel problema della diocesi magiara di Hajdudorogh loro vedono una grave questione che intacca principii di rito, di diritto canonico e di questioni storiche, la quale richiede studio approfondito e soluzione radicale e base di tali principii, la Santa Sede pare di scorgere in essa solo una questione amministrativa, solubile per semplici misure amministrative.
2) Il Governo Romeno e la Chiesa Romena Unita nell'esistenza e specialmente nel abusivo funzionamento della Diocesi di Hajdudorogh vedono un grave pericolo per l'avvenire della Chiesa cattolica di rito romeno, nonchè un grave pregiudizio all'integrità e all'esistenza stessa di questa Chiesa, alla quale periodicamente vengono e verranno sottratte e strappate numerose parrocchie per via di assimilazione, proprio in seguito a tale abusivo funzionamento della detta Diocesi, la Santa Sede sembra di non condividere questo punto di vista su tutta la gravità e pericolo che detta Diocesi rappresenta per la Chiesa Romena Unita; tanto più che il Regio Governo alla sua Nota, per la quale fece conoscere alla Santa Sede tutta la gravità di questo problema, non ha avuto ancora nessuna risposta.
3) Mentre per il Governo Romeno e la Chiesa Romana Unita la Diocesi di Hajdudorogh funziona abusivamente, in contraddizione con le disposizioni categoriche del SS. Uffizio e della Bolla „Christifideles graeci", la Santa Sede non solo tollera tacitamente un tale funzionamento, ma dalla parte in flagrante violazione delle disposizioni pontificie, accetta reclamazioni e nuove pretenzioni, essendo quasi in procinto a venire incontro a diverse sue richieste. Secondo l'avviso del Governo e della Chiesa Romena Unita, un tale procedimento è contrario non solo alle solenni dichiarazioni di vari Romani Pontefici, fatte in tutela e rispetto dei vari riti e Chiese Orientali, contrario agli impegni solenni presi dalla Santa Sede in occasione dell'unione della Chiesa Romena Unita del 1700, per la conservazione del rito e dell'autonomia di questa Chiesa, ma anche alle categoriche disposizioni dei già citati documenti pontifici.
4) Per le gravi aggressioni, violenze e pressioni fatte sui fedeli e sacerdoti della Chiesa romana unita, da parte della parte opposta, la Chiesa Romana Unita si considera parte aggredita, alla quale, prima di qualunque accettazione delle reclamazioni della parte opposta, si dovrebbe concedere *l'exceptio spolii* e la *restitutio in integrum*, la Santa Sede per il fatto stesso dell'accettazione di tali reclamazioni e per il Suo intento di venire incontro a queste, sembra di considerare tali atti di ingiustizia e violenze privi di serio fondamento od almeno di non attribuire loro sufficiente importanza, benchè essi siano rigorosamente esatti e controllabili da chiunque ed in qualunque tempo.

In seguito, Monsignor Consultore Ecclesiastico prega Monsignor Segretario della Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari, di ben volere esaminare questa notevole diversità di vedute tra la Santa Sede, il Governo Romeno e la Chiesa Romana Unita, nella detta questione di Hajdudorogh, e di fare così, che i punti di vista tanto in contrasto, siano raccordati od almeno avvicinati nell'interesse di tutte e due le parti, fra le quali esiste un Concordato e rapporti di cordiale intesa e benevolenza. Prega inoltre che se la Santa Sede, per motivi che è libera di apprezzare, è costretta a procedere a qualche misura, anche di carattere provvisorio, in questo grave problema, di non prendere veruna, senza il previo consenso degli Eccellentissimi Vescovi Romeni interessati, i quali, in questo scopo, sarebbe necessario chiamarli a Roma, per trovare insieme con loro una soluzione concordata. Se però un tale soluzione concordata tra le parti interessate non fosse possibile di raggiungere, Mons. Consultore crede opportuno di suggerire, per adesso in forma ufficiosa, alla Santa Sede un'altro procedimento, atto a soddisfare le preoccupazioni comuni del Governo a della Chiesa Romena Unita, cioè di deferire tutto il complesso problema di Hajdudorogh ad una Commissione giudiziaria speciale, davanti alla quale le parti interessate possano comparire e difendere la loro causa con presentazione completa dei loro argomenti storici, giuridici e canonici, e davanti la quale, prendendo conoscenza anche degli argomenti della parte opposta, possano rispondere in pieno. In questo modo si toglierebbe di medio la permanente lagnanza dei Romeni che in questo arduo e grave problema loro non è stata mai concessa l'occasione di esporre tutto il loro punto di vista.

Questa comunicazione verbale, a richiesta di S.E. Mons. Tardini, è stata presentata anche per iscritto.

Copie a Memorandumului returnat monseniorului Tăutu, Legația regală a României la Sfântul Scaun 21 decembrie 1942.

Comunicare verbală făcută de consilierul ecleziastic al Legației Regale a României pe lângă Sfântul Scaun către Excelența sa monseniorul Domenico Tardini, Secretarul Sacrei Congregații pentru Afaceri Ecleziastice Extraordinare la 19 decembrie 1942.

Consilierul ecleziastic al Legației Regale a României își asumă libertatea de a aduce la cunoștința Excelenței sale monseniorul Domenico Tardini marea diversitate de opinii care există și continuă să existe din ce în ce mai mult între Guvernul regal român, Biserica Română Unită, pe de o parte, și între Sfântul Scaun, pe de altă parte, în chestiunea Episcopiei Maghiare de Hajdudorogh.

În fapt:

1) În timp ce Guvernul român și Biserica Română Unită, în diversele memorii prezentate Sfântului Scaun pe această temă, au afirmat clar că în problema diecezei maghiare de Hajdudorogh văd o chestiune serioasă care afectează principiile dreptului ritualic, canonic și istoric, care necesită un studiu aprofundat și o soluție radicală și fundamentală a acestor principii, Sfântul Scaun pare să vadă în aceasta doar o chestiune administrativă, rezolvabilă prin măsuri administrative simple.

2) Guvernul român și Biserica Română Unită văd în existența și, mai ales, în funcționarea abuzivă a episcopiei de Hajdudorogh, un pericol grav pentru viitorul Bisericii Catolice de rit român, precum și o prejudiciere gravă adusă integrității și însăși existenței acestei Biserici, din care numeroase parohii sunt și vor fi periodic desprinse și smulse prin asimilare, tocmai ca urmare a unei astfel de funcționări abuzive a respectivei episcopii, Sfântul Scaun nepărând să împărtășească acest punct de vedere asupra întregii gravități și pericolele pe care o reprezintă respectiva episcopie pentru Biserica Română Unită; mai ales că Guvernul regal nu a primit încă niciun răspuns la nota sa, prin care a adus la cunoștință Sfântului Scaun întreaga gravitate a acestei probleme.

3) În timp ce pentru Guvernul român și Biserica Romană Unită episcopia de Hajdudorogh funcționează abuziv, în contradicție cu prevederile categorice ale Sfântului Oficiu și ale Bulei „Christifideles graeci", Sfântul Scaun nu numai că tolerează tacit o astfel de funcționare, dar, încălcând flagrant prevederile papale, acceptă

plângeri şi noi revendicări, fiind aproape pe punctul de a da curs mai multor solicitări ale acestei episcopii. În opinia Guvernului şi a Bisericii Române Unite, o astfel de procedură este contrară nu numai declaraţiilor solemne ale diferiţilor Pontifi romani, făcute pentru protejarea şi respectul diferitelor rituri şi Biserici răsăritene, ci şi contrară angajamentelor solemne asumate de Sfântul Scaun cu ocazia unirii Bisericii Române Unite din 1700, pentru păstrarea ritului şi autonomiei acestei Biserici, şi prevederilor categorice ale documentelor papale menţionate anterior.
4) Din cauza gravelor agresiuni, violenţe şi presiuni exercitate asupra credincioşilor şi preoţilor Bisericii Romane Unite de către partea adversă, Biserica Română Unită se consideră parte atacată, căreia, înainte de orice acceptare a pretenţiilor părţii adverse, ar trebui să i se acorde exceptio spolii *şi* restitutio in integrum. *Sfântul Scaun, prin însuşi faptul că acceptă astfel de pretenţii şi prin intenţia sa de a le întâmpina, pare să considere astfel de acte de nedreptate şi violenţă ca fiind lipsite de temei serios sau cel puţin nu le acordă suficientă importanţă, deşi sunt riguros exacte şi verificabile de către oricine şi oricând.*

Ulterior, monseniorul consilier ecleziastic îi solicită monseniorului Secretar al Congregaţiei pentru Afaceri Ecleziastice Extraordinare să examineze cu amabilitate această diferenţă notabilă de opinii dintre Sfântul Scaun, Guvernul Român şi Biserica Romană Unită, în chestiunea menţionată de la Hajdudorogh, şi să facă astfel încât punctele de vedere atât de contrastante să fie reconciliate sau cel puţin mediate în interesul ambelor părţi, între care există un Concordat şi relaţii de înţelegere cordială şi bunăvoinţă. De asemenea, roagă ca, dacă Sfântul Scaun, din motive pe care le poate mai bine aprecia, este nevoit să procedeze la o anumită măsură, chiar şi de natură provizorie, în această gravă problemă, să nu ia nicio măsură, fără acordul prealabil al Prea Excelenţilor Episcopi Români interesaţi, care, în acest scop, ar fi necesar să fie chemaţi la Roma, pentru a găsi împreună cu ei o soluţie convenită. Dacă, însă, o astfel de soluţie convenită între părţile interesate nu este posibilă, monseniorul consilier consideră oportun să sugereze, deocamdată, în mod neoficial, Sfântului Scaun o altă procedură, capabilă să satisfacă preocupările comune ale Guvernului şi ale Bisericii Române Unite, şi anume, trimiterea întregii probleme complexe a Hajdudorogh-ului către o comisie judiciară specială, în faţa căreia părţile interesate să se poată înfăţişa şi să-şi apere cauza cu o prezentare completă a argumentelor lor istorice, juridice şi canonice şi în faţa căreia, luând cunoştinţă şi de argumentele părţii adverse, să poată răspunde pe deplin. În felul acesta s-ar înlătura plângerea permanentă a românilor, că în această problemă dificilă şi serioasă, nu li s-a dat niciodată posibilitatea să-şi exprime pe deplin punctul de vedere.

Această comunicare verbală, la cererea Excelenţei Sale monseniorul Tardini, a fost prezentată şi în scris.

doi: 10.66142/Crisia.2025.21

ANCHETA CANONICULUI IOAN GEORGESCU ÎN LEGĂTURĂ CU UNIREA CELOR DOUĂ BISERICI ROMÂNEȘTI

Corina TEODOR*

CANON IOAN GEORGESCU'S INVESTIGATION IN RELATION TO THE UNION OF THE TWO ROMANIAN CHURCHES

ABSTRACT

This article analyses the investigation carried out by the canon from Oradea, Ioan Georgescu, on the topic of the union of the two Romanian churches, Orthodox and Greek-Catholic. The investigation was publicized through the newspaper of the Greek-Catholic diocese of Oradea, "Vestitorul", and focused on lay people with an important role in intellectual and public life, from the two confessions. It was part of a rather tense climate, marked especially by the polemics on various religious topics that the confessional press of the time was full of. Thus, the investigation was trying to identify what the problems that were stirring the spirits would be, but also what the consequences could be if the union of the two churches was to be reached, which had been proposed over time, starting from the end of the 18th century. Ioan Georgescu sent the questions formulated in this investigation to 80 people, but unfortunately, the answers came from only half of them, of whom 22 were Orthodox and the rest Catholic. After processing the material, the Oradea canon published a brochure on this topic in 1935, as a supplement to the "Vestitorul" newspaper, to return in 1939 with the French version, entitled *Une enquète sur l'Union des Eglises en Roumanie*.

Keywords*:* Greek Catholicism, investigation, Ioan Georgescu, Orthodoxy, the union of churches.

Perioada interbelică a adus mai multe propuneri legate de unirea bisericilor române. Între acestea se înscrie și ancheta realizată de canonicul Ioan Georgescu, fost inspector al învățământului secundar. Contextul în care această anchetă fusese lansată este cel de după realizarea unirii politice a românilor din 1918, de după elaborarea unei noi Constituții (1923), care recunoștea existența a două biserici naționale aferente credincioșilor români, Biserica Ortodoxă Română, ca biserică dominantă, și Biserica Greco-Catolică, ce obținuse ascendentul în fața altor culte, de după încheierea Concordatului cu Sf. Scaun (1927) și de după noua lege a cultelor (1928) care, din păcate, agitase din nou spiritele.

Să remarcăm însă climatul ideologic frământat în care se înscriau aceste dezbateri din anii '30, ale cărui rădăcini se aflau în atmosfera ce a urmat alipirii de noi teritorii (Basarabia, Bucovina și Transilvania) la Regatul României. Dincolo de efuziunile naționale, trebuie să avem în vedere

* Universitatea de Medicină, Farmacie, Științe și Tehnologie „George Emil Palade" / Institiutul de Cercetări Socio-Umane „Gheorghe Șincai", Târgu Mureș; e-mail: corina.teodor@umfst.ro.

situația complicată care a rezultat din întâlnirea unor structuri instituționale și universuri culturale, care până nu demult evoluaseră pe drumuri diferite. Este meritul unor istorici care în ultimii ani au încercat să demitizeze acest moment istoric, cu o mare încărcătură emoțională, și să sublinieze și dificultățile prin care România Mare a trecut[1].

Dacă în primii ani de după Marea Unire un rol însemnat în activarea discordiilor confesionale l-au avut dezbaterile legate de noua lege a cultelor și de Concordatul cu Vaticanul[2], în anii '30 s-au adăugat tensiunile întreținute de reuniunile periodice ale Frăției Ortodoxe Române și ale Asociației Generale a Românilor Uniți – deși ambele asociații își propuseseră inițial colaborarea în arena națională și culturală. Presa a reprodus frecvent fragmente din varii cuvântări rostite la aceste congrese, alimentând vrând-nevrând tensiunile dintre cele două părți[3]. Totodată, greco-catolicii și-au declarat fățiș nemulțumirea în legătură cu înființarea unei noi episcopii ortodoxe în Maramureș, în 1937, cu reședința la Sighet[4], într-o zonă prevalent greco-catolică. Discursul ortodox încerca, însă, prin apelul la trecutul medieval și prin trecerea problemei contemporane prin filtrul dreptului istoric, să convingă opinia publică de utilitatea unei astfel de decizii. Animozitățile pe această temă i-au antrenat și pe istorici, care s-au încumetat să ofere argumente credibile, scotocind prin arhive după documente din vremuri de demult[5].

Dar presa, îndeosebi cea confesională, avusese un rol important nu doar în alimentarea unui spirit antagonic, polemic, între cele două biserici românești, ci și în a difuza un mesaj opus, cel al unirii bisericilor. Spre acest aspect ne vom îndrepta atenția în cuprinsul prezentului articol. Au fost, așadar, mai multe tipuri de materiale, vehiculate în presă, după anul 1918, în acest sens, adică texte istorice, anchete, interviuri[6], declarații, articole de fond etc. De fapt, în anii 1934-1935 s-au propus două anchete, nu una, pe teme religioase, în peisajul românesc. Doar că problematica pusă era radical diferită. Astfel, în timp ce numărul 12 din anul 1934 al revistei „Misionarul" din Chișinău sonda afinitățile dintre două biserici diferite, Biserica Ortodoxă Română și biserica anglicană, revista „Vestitorul" din Oradea, prin numărul 8 din 1935, avea în vedere cele două biserici românești, Biserica Ortodoxă Română și Biserica Greco-Catolică, legitimate și prin Constituția din anul 1923[7].

---

[1] Keith Hitchins, *România 1866-1947*, Editura Humanitas, București, 1996; Idem, *Scurtă istorie a României*, Editura Polirom, Iași, 2015; Irina Livezeanu, *Cultură și naționalism în România Mare (1918-1930)*, Editura Humanitas, București, 1998; Oliver Jens Schmitt, *Corneliu Zelea Codreanu. Ascensiunea și căderea „Căpitanului"*, Editura Humanitas, București, 2017; Idem, *România în 100 de ani. Bilanțul unui veac de istorie*, Editura Humanitas, București, 2018.

[2] Corina Teodor, „Războiul cuvintelor: polemici în istoriografia ardeleană, între anii 1919-1930", în *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane „Gheorghe Șincai"*, Târgu Mureș, an XXII, 2019, pp. 57-85.

[3] Este ceea ce face „Unirea", atunci când comentează lucrările primului congres al Frăției Ortodoxe Române de la Sibiu din 28-30 octombrie 1934. Cf. „Ura dominantă", în *Unirea*, Blaj, an XLIV, nr. 44, 3 noiembrie 1934, pp. 1-2. Pe de altă parte, gazeta ortodoxă *Renașterea* (an XII, nr. 47, 25 noiembrie 1934, p. 1) a expus ironic și critic lucrările Congresului A.G.R.U. de la Lugoj, în articolul intitulat „Atacurile catolice".

[4] „Noua Episcopie Ortodoxă din Maramureș", în *Renașterea*, Cluj, an XV, nr. 33-34, 15 august 1935, p. 2; Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. III, , Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București 1997, p. 442.

[5] George Bogdan-Duică, „Mici studii istorice. Ceva despre Maramureș și Muncaciu", în *Renașterea*, Cluj, an XI, nr. 51-52, 24 decembrie 1933, p. 7.

[6] De amintit interviul cu Marius Theodorian Carada, participant și el la ancheta din anul 1935. Cf. „Unirea Bisericilor Românești. Interview cu d. Theodorian Carada", în *Presa*, București, an I, nr. 185, 29 septembrie 1923, p. 5, în care se alătură remarcilor făcute de Onisifor Ghibu în articolele publicate și subscrie părerii acestuia că unirea Bisericilor ar fi o problemă cerută de „rațiunea de stat".

[7] „Două anchete bisericești", în *Rampa*, București, an 18, nr. 5183, 20 aprilie 1935, p. 3.

Ancheta aceasta din urmă s-a mediatizat prin intermediul gazetei episcopiei greco-catolice de Oradea, „Vestitorul", și i-a avut în atenție pe laicii cu rol important în viața intelectuală și publică, din cele două confesiuni. Cu toate că întrebările s-au adresat unui număr de 80 de persoane, iar răspunsurile au venit doar de la jumătate dintre acestea[8], chiar și așa, ele ne ajută să percepem climatul religios și tensiunile din acel moment. După ce a strâns materialele, canonicul Ioan Georgescu a editat un volum în limba română, ca supliment al gazetei „Vestitorul", în anul 1935. Demersul său a fost privit admirativ de către opinia publică greco-catolică, care a publicat câteva semnale editoriale, recomandând propriilor credincioși lectura acestei broșuri[9]. Evident, ortodocșii au fost mult mai rezervați, pe alocuri ironici, limitându-se doar să citeze pe ici-colo frânturi din răspunsurile ortodoxului Sextil Pușcariu, în gazetele proprii[10]. Că cele două grupări confesionale se scrutau reciproc, își analizau proiectele și reacționau polemic ne-o dovedește în acest caz și replica din „Unirea"[11] față de mențiunile din „Telegraful român".

Cum interesul pentru problema unirii bisericilor românești a rămas ardent și în anii următori, iar răspunsurile formulate în această broșură și-au păstrat actualitatea, în anul 1939 a apărut și o ediție la Lyon, cu traducerea în limba franceză și o introducere semnată de călugărul asumționist P. M. Th. Disdier, doctor în științe ecleziastice orientale, însoțită și de o mențiune introductivă din partea istoricului Gabriel Hanotaux, membru al Academiei franceze. Deoarece nu am avut acces la varianta în limba română a broșurii, comentariile și citările mele din acest articol se bazează pe textul francez.

Ediția în limba franceză este ilustrată cu fotografia și semnătura fiecărui respondent al acestei anchete, dar și cu imagini sugestive din istoria ecleziastică a românilor, ierarhi reprezentativi, biserici, mănăstiri, ceremonii religioase etc. Ținuta grafică a volumului este comparabilă cu o altă încercare editorială a lui Ioan Georgescu, din anul 1929, *Momente din viața bisericii unite în ultimii zece ani (1918-1928)*, în care încercase să reitereze rolul politic și cultural al confesiunii pe care o slujea[12].

Dar cine era la acea dată Ioan Georgescu și cum de a avut parte de un interes destul de mare pentru ancheta sa? Nu mai era demult un necunoscut, ci o prezență activă în viața culturală românească. S-a născut la 16 martie 1889 în comuna Scoreiu din județul Sibiu, într-o familie greco-catolică, tatăl său fiind învățător confesional. A urmat cursurile Seminarului din Blaj, pe care l-a absolvit în anul 1907, cu calificative strălucite. Și-a continuat studiile, ca atâția tineri români la acea dată, la Facultatea de Teologie din Budapesta (1908-1911), apoi la Institutul „Sf. Augustin" din Viena, obținând doctoratul în teologie, în anul 1913. Între anii 1914-1916 a frecventat cursurile Facultății de Litere și Filosofie din Budapesta[13], fiind mai apoi martor și

[8] J. Georgesco, *Une enquète sur l'Union des Églises en Roumanie*, Éditions Procure des Missions, Lyon, 1939, p. 16.

[9] (ic), „Ancheta", în *Unirea*, Blaj, an XLV, nr. 16, 20 aprilie 1935, pp. 2-3; V. Stoica, recenzie la Ioan Georgescu, „Bisericile românești (ancheta), Editura Vestitorul, Oradea, 1935", în *Blajul*, Blaj, an II, nr. 8-9, august-septembrie 1935, pp. 425-426.

[10] *Telegraful român*, Sibiu, an LXXXIII, nr. 18-19, 28 aprilie 1935, p. 5.

[11] (ic), „Președintele FOR-ului și Unirea Bisericilor", în *Unirea,* Blaj, an XLV, nr. 21, 25 mai 1935, p. 2. Gazetarii greco-catolici l-au atacat pe Sextil Pușcariu, subliniind dublul limbaj de care a dat dovadă în conjuncturi diferite, ca și faptul că, în răspunsurile sale, „nu dă deloc dovadă de curaj și de probitate, ci cel mult de abilitate stilistică".

[12] Ioan Georgescu, *Momente din viața Bisericii Unite în ultimii zece ani (1918-1928)*, București, 1929, *passim*.

[13] Irina Racoviţan, „Una din figurile luminoase ale ASTREI, la 50 de ani de la moarte", în *Tribuna*, Sibiu, 2 aprilie 2018 (https://www.tribuna.ro/stiri/actualitate/una-din-figurile-luminoase-ale-astrei-ioan-georgescu-la-50-de-ani-de-la-moarte-133990.html, accesat la 20 noiembrie 2024); I. S. Micu, „Sărbătorirea părintelui dr. Ioan Georgescu la Beiuș", în *Dreptatea*, București, an V, nr. 1151, 8 august 1931, p. 2.

participant la Marele Război, în armata austro-ungară. A urmat apoi o carieră didactică, la Oradea, Beiuș, Blaj, Constanța, dar și o intensă activitate publicistică, fiind prezent cu diverse materiale în gazetele „Vestitorul", „Cultura creștină", „Transilvania", „Observatorul". S-ar putea spune că apogeul carierei sale a început după ce a fost hirotonit preot la 1 iulie 1931 și apoi numit canonic al episcopiei din Oradea, în 1932[14], asumându-și totodată rolul de profesor de Istorie bisericească la Academia Teologică Unită din Oradea[15]. Acesta era profilul său intelectual și profesional, în momentul în care a inițiat ancheta privind unirea bisericilor. Cu puternice legături cu mediul politic și confesional ardelean, a avut și ocazia unor detașări de acest mediu, atât în timpul studiilor sale universitare, cât și după aceea, în deceniul trei al veacului XX, când fusese pentru o vreme profesor la Liceul „Mircea cel Bătrân" din Constanța, după ce a intrat în conflict cu conducerea Astrei, din motive confesionale, ca și în anul 1929, când a fost numit subdirector în Ministerul Cultelor, în timpul guvernării țărăniste. Ioan Georgescu era și un autor apreciat în mediul greco-catolic, publicase un manual de istoria bisericii universale, o monografie despre Seminarul din Oradea și câteva biografii dedicate unor personalități emblematice ale acestei biserici (despre Dimitrie Radu în 1925, despre Mihai Pavel în 1927, despre Ioan Rațiu în 1928 și despre George Pop de Băsești în 1935)[16].

Nu știm care fusese grupul țintă pe care a mizat canonicul Georgescu atunci când a demarat această anchetă, fiindcă avem doar imaginea grupului care a răspuns la ea, un grup format din personalități reprezentative, ortodocși, catolici și greco-catolici deopotrivă, cu o activitate derulată în Transilvania, dar și în Vechiul Regat, chiar și în Bucovina. De semnalat faptul că nu există nicio voce feminină, ca și faptul că între absenți sunt tocmai acei ortodocși care pledaseră convingător în ultimii ani pentru importanța unirii bisericilor românești. Dar nu putem ști dacă nu cumva a trimis invitații la anchetă și lui Gala Galaction, Onisifor Ghibu, Ieremia Cecan ș.a., ori dacă ei nu au răspuns la aceasta.

În volumul publicat există însă un oarecare echilibru confesional, fiindcă din totalul de 40 de respondenți, 22 sunt ortodocși, iar restul catolici de rit grec și latin[17]. De apreciat și structura volumului gândită de canonicul orădean, ordonând respondenții alfabetic și nu în cele două tabere confesionale consacrate, conferindu-i o oarecare obiectivitate. Privite în ansamblu, răspunsurile au urmat în general structura chestionarului, fiind ordonate și delimitate pentru cele patru întrebări formulate. Puțini au fost cei care au preferat să răspundă eseistic, cumulând răspunsurile la toate întrebările, după cum puțini au fost și cei care au evitat să răspundă la una

[14] „Din eparhia Orăzii", în *Unirea*, Blaj, an XLII, nr. 51, 24 decembrie 1932, p. 6. Instalarea sa în cadru oficial ca și canonic la Oradea la 18 decembrie 1932 a fost urmată de rostirea unui discurs emoționant din partea sa.

[15] Irina Racovițan, *op. cit.*

[16] I. S. Micu, *op. cit.*, p. 2.

[17] Gruparea ortodoxă era formată din: profesorul Vasile Băncilă, profesorul I. A. Bassarabescu, scriitorul Emanoil Bucuța, profesorul Nichifor Crainic, dramaturgul Victor Eftimiu, chirurgul Iacob Iacobovici, profesorul Claudiu Isopescu, jurnalistul Dimitrie Karnabatt, avocatul Alexandru Lascarov-Moldovan, geograful Simeon Mehedinți, scriitorul Corneliu Moldovan, poetul Dimitrie Nanu, profesorul Ion Petrovici, lingvistul Sextil Pușcariu, scriitorul Ion Marin Sadoveanu, lingvistul August Scriban, gazetarul Pamfil Șeicaru, juristul Anibal Teodorescu, dramaturgul Caton Theodorian, criticul literar Dimitrie Tomescu, istoricul literar Ilie Torouțiu și matematicianul Victor Vâlcovici. În gruparea catolică îi regăsim pe: medicul Aristotel Banciu, directorul Bibliotecii Academiei, Ion Bianu, gazetarul Marius Carada Theodorian, astronomul Nicolae Coculescu, profesorul Petre Dejeu, avocatul Alexandru Fântânar, avocatul Radu Fodor, profesorul Iosif Frollo, radiologul Victor Gherman, avocatul Valeriu Hețco, generalul Daniel Papp, avocatul Romul Pop, politicianul Valer Pop, medicul Nicolae Popa, avocatul George Rusu, arhitectul Victor Smigelski, publicistul Octavian Tăslăuanu și publicistul Gabriel Todică.

sau alta din întrebări. Răspunsurile au fost circumscrise și influențate în mod evident de formația lor intelectuală, mult mai ample și elaborate în cazul unor avocați, profesori ori gazetari.

Analiza pe care o voi face în cele ce urmează preia ordinea întrebărilor formulate de profesorul Georgescu. **Prima întrebare** încerca să afle cum era percepută tendința de apropiere spirituală a românilor, după realizarea unității politice, adică în ce măsură această tendință putea fi socotită oportună[18]. A fost întrebarea care a pus puține probleme respondenților, majoritatea optând pentru un răspuns afirmativ.

Diferențele între răspunsurile formulate sunt legate mai degrabă de maniera în care unii au oferit nu doar un simplu răspuns afirmativ, ci și o pledoarie argumentată. În această categorie, îi regăsim pe catolicii: Aristotel Banciu[19], pe Marius Carada Theodorian, frământat deja de mai mulți ani de problema unirii religioase a românilor[20], pe profesorul Petre Dejeu, pentru care unirea celor două confesiuni nu era doar oportună, ci și necesară, ceea ce ar avea consecințe de natură economică și politică în Transilvania[21], pe radiologul Victor Gherman, care evidențiase criza morală în care se aflau românii și care ar fi trebuit rezolvată împreună de cele două biserici[22]. Asemănător este și răspunsul avocatului catolic Valeriu Hețco, care remarca mai ales tensiunile religioase din Transilvania, considerând că o unire a bisericilor ar conduce la pacificarea atmosferei religioase de aici[23]. Pe de altă parte, s-au raliat acestui deziderat ortodocșii Emanoil Bucuța, care a pledat pentru suprimarea separării românilor în jurul „a două altare diferite", în contextul politic agitat traversat[24], Nichifor Crainic, care a considerat că o singură biserică națională era „lucrul cel mai necesar"[25] în noul stat unitar, și profesorul de filozofie de la Iași, Ion Petrovici, care spera într-o astfel de finalitate, într-un viitor apropiat[26].

Alteori răspunsul la această întrebare a fost simplu, cu puține adăugiri suplimentare, cum a fost în cazul ortodoxului Bassarabescu, care a specificat că unirea nu era doar oportună, ci și „absolut necesară"[27], la fel opinând și Iacob Iacobovici[28] sau profesorul de la Roma, Claudiu Isopescu[29], ca și avocatul ortodox A. Lascarov-Moldovan[30], profesorul universitar Nicolae Coculescu, pentru care unirea bisericilor era și o problemă de „prestigiu național"[31] sau de consolidare națională, cum o vedea Sextil Pușcariu[32], la fel ca și avocatul catolic Radu Fodor[33], profesorul Iosif Frollo[34] și generalul Daniel Papp[35].

[18] J. Georgesco, *op. cit.*, p. 16.
[19] *Ibidem*, p. 24.
[20] *Ibidem*, p. 34.
[21] *Ibidem*, pp. 42-43.
[22] *Ibidem*, p. 67.
[23] *Ibidem*, pp. 71-72.
[24] *Ibidem*, p. 32.
[25] *Ibidem*, p. 40.
[26] *Ibidem*, p. 94.
[27] *Ibidem*, p. 28.
[28] *Ibidem*, p. 81.
[29] *Ibidem*, p. 82.
[30] *Ibidem*, p. 84.
[31] *Ibidem*, p. 38.
[32] *Ibidem*, p. 109.
[33] *Ibidem*, p. 63.
[34] *Ibidem*, p. 67.
[35] *Ibidem*, p. 92.

Puțini au fost cei care nu au dat un răspuns clar la această întrebare, cum a făcut, bunăoară, scriitorul ortodox Victor Eftimiu, precizând doar că în Transilvania se simțea o familiaritate între lumea ortodoxă și cea greco-catolică[36], sau profesorul Simion Mehedinți, care a extrapolat problema unității la întreaga lume creștină, nu doar la realitățile românești[37]. La rândul său, binecunoscutul publicist ortodox Pamfil Șeicaru a încercat să eludeze răspunsul la această întrebare, preferând s-o interfereze cu problema nevralgică, pe care Ioan Georgescu o rezervase în a doua întrebare a chestionarului său. Dar pledoaria sa în favoarea bisericii ortodoxe era destul de transparentă, subliniind încercările Bisericii Ortodoxe Române de a juca un rol tot mai activ în viața socială, mai ales după Marele Război[38].

Au mai rămas și câțiva care s-au arătat sceptici, în contextul politic internațional și național, al acutizării naționalismelor și al avansării la putere a extremei drepte, față de posibilitatea realizării acestui deziderat, așa cum s-a exprimat scriitorul ortodox Corneliu Moldovan[39]. Diferită a fost și pledoaria lui Valeriu Pop, președinte al AGRU, care dincolo de scepticismul afișat asocia dezideratul unirii bisericilor cu o intervenție divină în acest sens[40]. Și avocatul catolic George Rusu opina că o unificare religioasă în respectivul context nu părea oportună, dar nu excludea binefacerile încercărilor de apropiere dintre cele două biserici românești[41]. Similară a fost și părerea arhitectului catolic Victor Smigelski, care considera că încă mai erau necesari niște pași de pregătire spirituală, până să se ajungă la un astfel de final[42], la fel ca și publicistul catolic Gabriel Todică[43].

A doua întrebare a chestionarului gândit de canonicul Ioan Georgescu a intrat pe un teren sensibil, fiindcă viza calea de urmat în vederea prezumtivei unificări bisericești: spre Orientul greco-slav sau spre Occidentul latin?[44]. Așa cum era formulată, s-ar părea că întrebarea direcționa reflecțiile pe un teren cultural, nu atât pe unul ecleziastic, cuvântul papalitate nefiind inserat în textul întrebării. Aparent, răspunsurile la această întrebare au reflectat propria apartenență confesională a respondenților, astfel că unii ortodocși, celebri datorită confesionalismului afișat, nu s-au sfiit să pledeze pentru reunificarea românilor, sub semnul ortodoxiei. Așa a făcut, bunăoară, profesorul de la Facultatea de drept din București, Anibal Teodorescu, pentru care argumentele istorice, nemenționate însă, îl ghidaseră către această opțiune[45], la fel, criticul literar Dimitrie Tomescu, care pledase pentru o unire în sensul „reîntoarcerii ramurii la trunchiul de care s-a separat”[46].

Totuși, în ceea ce-i privește pe ortodocși, majoritatea răspunsurilor par a fi mai puțin tranșante, ezitante, impregnate mai degrabă de spirit diplomatic, cum face, de exemplu, profesorul I. A. Bassarabescu, care, pe de o parte, recunoaște binefacerile pentru ardeleni ale contactului cu Occidentul și inconvenientele legate de izolarea românească în lumea slavă, dar pe de altă parte, părea mefient față de orientarea românilor spre „un centru de atracție de

[36] *Ibidem*, p. 50.
[37] *Ibidem*, p. 86.
[38] *Ibidem*, p. 118.
[39] *Ibidem*, p. 88.
[40] *Ibidem*, p. 102.
[41] *Ibidem*, p. 110.
[42] *Ibidem*, p. 117.
[43] *Ibidem*, p. 126.
[44] *Ibidem*, p. 16.
[45] *Ibidem*, p. 123.
[46] *Ibidem*, p. 129.

dincolo de frontiere", care ar putea provoca intervenția nedorită a unor vecini[47]. La fel, scriitorul Emanoil Bucuța, după ce remarca faptul că au existat atât aspecte pozitive, cât și aspecte negative vizavi de legăturile noastre cu Orientul greco-slav și cu Occidentul latin, declara că ar trebui deschis drumul spre o „biserică națională română"[48]. Nici din răspunsul lui Nichifor Crainic nu deducem altceva decât pledoaria pentru o biserică națională, iar printre rânduri întrevedem partizanatul ortodox, o exacerbare a naționalului, căci orice legătură externă nu ar fi făcut altceva decât să adâncească diviziunea[49]. Asemănător se pronunțase și chirurgul Iacobovici, care credea că cele două biserici ar trebui să găsească acel punct de simbioză care corespundea „sufletului românesc"[50]. Cu pregătirea sa filosofică, profesorul Ion Petrovici a încercat inițial să înscrie problema într-un cadru mai larg, al universalismului creștin, dincolo de orice frontiere, dar a sfârșit propunând adoptarea ortodoxiei de către biserica greco-catolică[51], așa că în final a triumfat orientarea sa confesională. În ce-l privește pe Sextil Pușcariu, a considerat că întrebarea fusese greșit pusă, fiindcă opțiunea ortodoxă nu însemna orientarea spre Orientul greco-slav, iar identitatea greco-catolică nu însemna doar orientarea spre Occidentul latin. Credința, credea profesorul clujean, era cea care îi ghidează pe oameni spre Dumnezeu și le conferă forța spirituală[52]. Opțiunea sa duplicitară ar trebui s-o înțelegem în contextul atitudinii sale din ultimii ani, în care apăruse în mijlocul greco-catolicilor cu un discurs de fraternitate religioasă, dar pe de altă parte, susținuse vehement în mijlocul ortodocșilor revendicările acestora. Criticul literar I. E. Torouțiu a fost la fel de evaziv, preferând doar să declare că românii ar trebui să se orienteze spre acel punct al orizontului dinspre care venea lumina[53] (sic!).

Destul de diplomat a fost și răspunsul ortodoxului Ion Marin Sadoveanu, care, înainte de a pleda pentru legăturile românilor cu biserica ortodoxă, încerca să valorizeze patrimoniul artistic al bisericii catolice[54].

Pe de altă parte, majoritatea catolicilor au pledat tranșant pentru unirea sub semnul Occidentului latin și al papalității, argumentele folosite fiind atât cele legate de începuturile creștinismului în acest areal geografic, cât și cele legate de rolul național al bisericii greco-catolice, de conjunctura politică internațională, zguduită de avansul comunismului în Răsărit ori de apartenența la familia popoarelor neolatine. Astfel, pentru medicul Aristotel Banciu unirea sub semnul Romei ar echivala cu „întoarcerea la origini"[55], iar pentru avocatul Marius Carada Theodorian, dincolo de faptul că principiile noastre de civilizație erau tributare Occidentului, se impunea și un adagio matur, că unirea bisericilor nu ar trebui să aibă învinși ori învingători[56]. Unii catolici nici nu concepeau o altă cale decât cea către Occidentul latin, așa cum afirmase cu tărie și claritate profesorul Petre Dejeu[57], la fel ca și avocatul Alexandru Fântânar, pentru care, în

[47] *Ibidem*, p. 28.
[48] *Ibidem*, p. 32.
[49] *Ibidem*, pp. 40-41.
[50] *Ibidem*, p. 81.
[51] *Ibidem*, pp. 94-95.
[52] *Ibidem*, p. 109.
[53] *Ibidem*, p. 130.
[54] *Ibidem*, p. 113.
[55] *Ibidem*, p. 24.
[56] *Ibidem*, pp. 34-35.
[57] *Ibidem*, pp. 43-47.

condițiile regimului comunist din Rusia, dar și a importanței unirii din 1700 pentru românii ardeleni, lumina putea veni doar dinspre Occidentul latin[58]. Pentru avocatul Radu Fodor răspunsul părea simplu, prin înscrierea pe același drum pe care îl parcurgeau și alte popoare neo-latine, adică cel al Occidentului[59], la fel ca și pentru generalul Daniel Papp[60], pentru președintele AGRU, Valeriu Pop[61], și pentru tânărul asistent de la Facultatea de Medicină din București, Nicolae Popa[62]. Amintirea trecutului impregnat de lupta națională a românilor ardeleni părea a fi suficientă ca să încline balanța în favoarea Occidentului și pentru radiologul Victor Gherman[63], ca și pentru avocatul George Rusu, care remarca valoarea lecțiilor trecutului pentru deciziile prezentului[64], în timp ce Valeriu Hețco a coborât și mai mult pe firul istoriei, ajungând până la începuturile creștinismului în acest spațiu, supralicitând legăturile cu Roma ale voievozilor români[65]. În ciuda rezervelor inițiale legate de faptul că nu ar avea o pregătire teologică, avocatul Romul Pop creiona un răspuns cu un substrat istoric, meditând asupra originii noastre latine, a ajutorului primit de la Franța și Italia în timpul Marelui Război, concluzionând că unirea cu Occidentul latin i se părea a fi oportună[66].

Regăsim între răspunsuri și rezervele altor personalități în a se pronunța către o direcție sau alta, dar motivația lor s-a înrădăcinat în faptul că și-au declinat competențele vizavi de un subiect ce ar fi presupus o pregătire teologică. Așa a făcut avocatul ortodox Lascarov-Moldovan, care expedia problema în responsabilitatea liderilor celor două biserici[67]. Rezervat a fost și profesorul ortodox Simion Mehedinți, care considera că atenția românilor nu ar trebui să se îndrepte către Occident sau Orient, ci către „învățătura lui Isus"[68]. Nici ortodoxul Corneliu Moldovan nu a fost mai tranșant, preferând să declame că era nevoie să se ajungă la un compromis între Orient și Occident, unirea fiind rezultanta unui proces național, după armonizarea tuturor divergențelor existente[69].

Nu au lipsit câteva excepții de la această linie de răspunsuri ancorate parțial sau total în partizanatul confesional, cum a fost cazul ortodoxului Victor Eftimiu, care în mod surprinzător susținea importanța unirii cu Occidentul, nevehiculând însă atașamentul de Roma, ci cel față de Paris[70], așadar preferând să confere conotații culturale, nu strict religioase, răspunsului dat. La fel, ortodoxul Claudiu Isopescu susținea necesitatea unirii religioase în sens latin[71], dar în cazul său această opțiune nu ar fi total neașteptată, fiind strâns legată de activitatea sa profesională în mediul universitar italian. Fără nicio explicație suplimentară, și jurnalistul ortodox Dimitrie Karnabatt miza pe unirea cu Occidentul latin[72].

[58] *Ibidem*, pp. 56-57.
[59] *Ibidem*, p. 63.
[60] *Ibidem*, p. 92.
[61] *Ibidem*, pp. 102-103.
[62] *Ibidem*, p. 105.
[63] *Ibidem*, pp. 67-69.
[64] *Ibidem*, pp. 110-111.
[65] *Ibidem*, p. 72-78.
[66] *Ibidem*, pp. 98-99.
[67] *Ibidem*, p. 84
[68] *Ibidem*, p. 86.
[69] *Ibidem*, pp. 88-89.
[70] *Ibidem*, p. 50.
[71] *Ibidem*, p. 82.
[72] *Ibidem*, p. 83.

În schimb, Octavian Tăslăuanu a fost singurul catolic care nu a susținut o unire sub semnul catolicismului roman, ci sub semnul Orientului ortodox. Explicația sa pare mai degrabă conectată cu contextul politic contemporan, el considerând că aspirațiile politice ale românilor nu se puteau împlini decât în cadrul Orientului. În opinia sa, deși românii erau o insulă latină într-un ocean slav, ar avea în acest spațiu un rol de jucat. Orientarea spre Occident ar fi superfluă, căci românii ar bate doar la porțile de fier ale marilor puteri, care îi vor socoti doar niște jetoane de manevră[73].

Rezervele destul de numeroase ale ortodocșilor de a se pronunța clar într-o direcție sau alta ar putea fi legate de nevoia lor de a poza într-o imparțialitate, fiindu-le cunoscută orientarea greco-catolică a lui Ioan Georgescu.

A treia întrebare a anchetei propuse de canonicul Georgescu se referea la consecințele religioase, morale, sociale și culturale ale unirii bisericilor[74]. A fost cea care nu a stârnit aproape nicio segregare a respondenților în cele două tabere confesionale. Aproape toți au răspuns pozitiv, încrezători în importanța consecințelor care ar apărea. Singurii care au considerat că unirea bisericilor ar putea agita spiritele, fapt pentru care au pledat pentru menținerea celor două biserici în situația existentă, au fost ortodocșii Vasile Băncilă, care oarecum remarcase că nu era momentul oportun pentru o atare acțiune[75], și dramaturgul Victor Eftimiu, care constata rolul secundar pe care-l juca biserica în viața oamenilor[76].

Diferențele între respondenți au fost, ca și în cazul primei întrebări, doar în legătură cu consistența răspunsului oferit, unul scurt sau unul amplu, detaliat. În prima categorie s-au înscris ortodocșii I. A. Bassarabescu[77], directorul revistei „Gândirea", Nichifor Crainic[78], medicul Iacobovici[79], profesorul Claudiu Isopescu[80], Dimitrie Karnabatt[81], Lascarov-Moldovan[82], Ion Marin Sadoveanu[83], Anibal Teodorescu[84], Caton Theodorian[85], criticul literar Dimitrie Tomescu[86], I. E. Torouțiu[87], Victor Vâlcovici[88], alături de catolicul Iosif Frollo[89].

Răspunsuri mai cuprinzătoare au oferit catolicul Aristide Banciu, care miza pe transformările mentale și spirituale[90] pe care le-ar aduce unirea bisericilor, ortodoxul Emanuel Bucuța, care remarca întărirea vieții creștine[91], catolicul Marius Carada Theodorian, care lua în calcul rolul religios și cel politic pe care l-ar putea juca românii în această parte a Europei[92], idee

[73] *Ibidem*, pp. 121-122.
[74] *Ibidem*, p. 16.
[75] *Ibidem*, p. 20.
[76] *Ibidem*, pp. 50-51.
[77] *Ibidem*, p. 29.
[78] *Ibidem*, p. 41.
[79] *Ibidem*, p. 81.
[80] *Ibidem*, p. 82.
[81] *Ibidem*, p. 83.
[82] *Ibidem*, p. 84.
[83] *Ibidem*, p. 113.
[84] *Ibidem*, p. 123.
[85] *Ibidem*, p. 124.
[86] *Ibidem*, p. 129.
[87] *Ibidem*, p. 130.
[88] *Ibidem*, p. 131.
[89] *Ibidem*, p. 65.
[90] *Ibidem*, p. 26.
[91] *Ibidem*, p. 33.
[92] *Ibidem*, pp. 35-36.

exprimată și de profesorul catolic N. Coculescu[93], ca și de avocatul Valeriu Hețco[94]. Pericolul bolșevic a fost urmărit cu atenție de ortodoxul Corneliu Moldovan, care releva că unirea celor două biserici ar contribui la consolidarea statală[95]. Pentru Petre Dejeu consecințele culturale ar fi evidente, rememorând ceea ce a adus unirea românilor ardeleni cu biserica Romei la 1700[96]. Similar a fost și raționamentul făcut de Valer Pop, în sensul unei renașteri culturale[97], în timp ce avocatul Radu Fodor s-a mărginit să facă apel la aportul cultural al Occidentului latin, așa cum a fost ilustrat de generația Renașterii[98]. Profesorul Simeon Mehedinți a preferat să releve consecințele din viața cotidiană, dispariția intrigilor confesionale[99], la fel ca și avocatul catolic Romul Pop, care considera că stingerea polemicilor confesionale ar fi în primul rând un câștig moral pentru toți[100]. Pentru avocatul catolic George Rusu, consecințele însemnate ar fi tot cele legate de regenerarea morală de care românii ar avea nevoie, care s-ar asocia cu cele politice, de a fi în legătură cu popoarele latine ale Europei[101]. Pentru catolicul Daniel Papp consecințele ar fi multiple, de la cele legate de îmbunătățirea relațiilor cu națiunile latine, catolice, la întărirea spiritului religios, care în multe țări părea tot mai lipsit de profunzime[102]. Medicul Nicolae Popa a redactat unul din cele mai ample răspunsuri la această întrebare, conștient că aceste consecințe ar fi diferite în funcție de direcția înspre care s-ar face unirea bisericilor. Desigur, aspirând la o unire cu biserica catolică, România s-ar putea hrăni cu cultura și civilizația Occidentului[103]. Lingvistul August Scriban a preferat să enumere amploarea consecințelor pe toate planurile, cultural, social, moral și religios[104], în timp ce pentru arhitectul Victor Smigelski păreau evidente consecințele spirituale[105].

Ancorate în trecut sau în prezentul tulburător, răspunsurile la această întrebare au mizat pe toată gama de consecințe întrevăzute în urma unirii celor două biserici, de la cele culturale, la cele morale sau politice. Evident, unii dintre respondenți jucaseră sau încă jucau un rol în viața politică, iar în plus situația internațională pe care o traversau genera neliniște, ceea ce a influențat tipologia răspunsurilor lor. În schimb, ortodocșii au oferit mai degrabă răspunsuri scurte, fără prea multe detalieri, dar oricum, pozitive, conștienți probabil de avantajele culturale ale unirii cu lumea occidentală, pe care însă se mărgineau să n-o antameze.

Ultima întrebare gândită de canonicul Ioan Georgescu pentru această anchetă avea în vedere obstacolele care stăteau în calea unirii bisericilor și mijloacele necesare de a le depăși[106].

O gamă diversă de răspunsuri s-au reunit. Astfel, gruparea ortodoxă a reflectat la motivațiile general-umane, mijloacele de a le depăși fiind legate de nevoia de cunoaștere reciprocă și nu de propaganda directă. Așa raționase Vasile Băncilă[107], în timp ce Emanoil Bucuța

[93] *Ibidem*, pp. 38-39.
[94] *Ibidem*, pp. 78-79.
[95] *Ibidem*, p. 89.
[96] *Ibidem*, pp. 47-48.
[97] *Ibidem*, p. 103.
[98] *Ibidem*, p. 63.
[99] *Ibidem*, p. 87.
[100] *Ibidem*, p. 100.
[101] *Ibidem*, p. 111.
[102] *Ibidem*, p. 92.
[103] *Ibidem*, pp. 107-108.
[104] *Ibidem*, p. 115.
[105] *Ibidem*, p. 117.
[106] *Ibidem*, p. 16.
[107] *Ibidem*, p. 21.

se dovedea a fi mult mai pragmatic, sugerând organizarea unei conferințe, la care să ia parte membrii cei mai instruiți ai celor două confesiuni, în paralel cu o comisie administrativă, care să studieze modalitățile practice ale fuziunii[108]. Și Nichifor Crainic vedea în neîncrederea reciprocă și animozitățile acumulate piedicile care au segregat lumea românească în două tabere, iar suprimarea acestora ar fi trebuit să pornească din partea înalților ierarhi[109]. Asemănător se pronunțase și profesorul Ion Petrovici, care identifica obstacolele în forța unor tradiții seculare, iar mijloacele de a le depăși în organizarea unor dezbateri publice, prin implicarea unor personalități, de preferat ecleziastice[110]. Prejudecățile erau motivul principal în opinia lui Dimitrie Karnabatt, el socotind că nu putea fi vorba de motive istorice[111].

Pentru A. Lascarov Moldovan, avocat în contencios al Ministerului de Interne, motivele politice ar fi fost responsabile, iar modalitățile de depășire ar fi putut veni din dragostea creștină și disponibilitatea de dialog a unora către ceilalți[112]. Pentru Simion Mehedinți „miopia umană", lipsa de înțelegere mai ales când era vorba de politica clericală ar fi fost obstacolele majore[113]. Într-o altă formulare, dar spre același climat defavorabil arăta și Pamfil Șeicaru, socotind că vedea frica prelaților de a pune problema cu curaj, asumându-și riscurile[114]. Prozatorul Caton Theodorian credea că obstacolele trebuiau căutate în prejudecățile, ignoranța și egoismul clerical, iar fraternitatea tuturor ar putea fi un util remediu[115]. Victor Vâlcovici încerca să analizeze critic realitatea propriei biserici, remarcând că obstacolele erau numeroase și porneau de la dificultatea de a convinge reprezentanții religiei dominante de a renunța la avantajele avute[116].

Pentru Ion Marin Sadoveanu indiferentismul religios părea a fi un rău al epocii pe care o traversa, iar educația individuală ar putea îmbunătăți această situație[117]. Și pentru I. E. Torouțiu piedicile „vin de la oameni", nu de la credință, iar mijloacele potrivite ar putea fi selectate din universul cultural, care putea netezi toate asperitățile[118].

Și catolicii au încercat să identifice mai multe piedici în calea unirii bisericilor, de la cele religioase, la cele psihologice ori istorice. Astfel, pentru Aristotel Banciu reaua voință era responsabilă[119], iar pentru profesorul Petre Dejeu lipsa cunoașterii reciproce și greșelile făcute de ambele părți, prejudecățile ce ar putea fi suprimate doar cu ajutorul credinței puternice[120]. Marius Carada Theodorian punea punctul pe i, declarând că singura divergență dogmatică între catolici și ortodocși era cea legată de primatul papal, iar calomniile și ura existente din ambele părți nu făceau decât să întrețină diviziunea, pe când caritatea și fraternitatea ar putea avea efectul advers[121]. Avocatul Radu Fodor a reclamat ambițiile personale[122], ca fiind piedica evidentă, iar

[108] *Ibidem*, p. 33.
[109] *Ibidem*, p. 41.
[110] *Ibidem*, pp. 95-96. De fapt, notat cu III, dar e răspunsul la IV.
[111] *Ibidem*, p. 83.
[112] *Ibidem*, pp. 84-85.
[113] *Ibidem*, p. 87.
[114] *Ibidem*, p. 119.
[115] *Ibidem*, p. 125.
[116] *Ibidem*, p. 132.
[117] *Ibidem,* pp. 113-114.
[118] *Ibidem*, p. 130.
[119] *Ibidem*, p. 27.
[120] *Ibidem*, p. 49.
[121] *Ibidem*, pp. 36-37.
[122] *Ibidem*, p. 64.

Iosif Frollo – oportunismul materialist și indiferentismul religios al categoriei sociale din rândul căreia se selectau decidenții naționali[123]. Absența unei credințe adevărate și sincere ar fi principala cauză, în calea unirii bisericilor în opinia lui Victor Gherman[124], în timp ce pentru Valeriu Hețco – indiferentismul religios, ignoranța și nepăsarea față de aceste probleme majore[125].

Pentru avocatul Romul Pop obstacolul era legat de egoismul unor personalități, care se temeau că-și vor pierde statutul dobândit, așa că în acest caz sugera îndepărtarea lor din funcții, la mănăstiri. Un rol important credea că ar trebui alocat propagandei asidue făcute prin broșuri, articole în presă, conferințe, care să atragă atenția populației și care să fie susținute de cei de la conducerea țării[126]. Pentru Valeriu Pop ar fi vorba nu atât de niște obstacole reale, cât mai mult de animozitățile existente în anumite cercuri ecleziastice din Ardeal față de biserica greco-catolică, iar în Vechiul Regat de o atmosferă puțin favorabilă catolicismului. Favorizante ar fi cunoașterea reciprocă, obiectivă, și colaborarea pe teren național, social și caritabil[127]. Și pentru avocatul George Rusu ostilitatea ortodocșilor față de biserica catolică, ca și față de toate încercările ei de apropiere ar fi punctul nevralgic, iar mijloacele de realizare – încercarea de pacificare a spiritelor[128]. Pare a fi o declarație inspirată de partizanatul evident din mediile ardelene, care îi este familiar. O motivație religioasă fixa și Victor Smigelski, în lipsa unei pregătiri a credincioșilor în acest sens, astfel că responsabilitatea cădea în sarcina clerului, care trebuia să-și perfecționeze pregătirea și să atragă laicii, din nou, spre biserică[129]. Medicul Nicolae Popa s-a menținut în sfera generalităților, criticând doar lipsa de profunzime a vieții creștine, pledând pentru voința comunităților confesionale de a se cunoaște reciproc și de a elimina animozitățile dintre ele[130].

Câțiva dintre respondenți au preferat să nu menționeze obstacolele, fie din necunoașterea lor, fie pentru că nu le-au putut identifica, așa cum au procedat profesorul Bassarabescu[131], profesorul Coculescu[132] și ortodoxul August Scriban, care afirma că nu vedea vreo piedică majoră, iar propaganda menită a lumina credincioșii ar putea avea un rol important[133].

Profesorul ortodox Claudiu Isopescu a fost între cei care au stăruit nu asupra obstacolelor care stăteau în calea unirii bisericilor, ci asupra mijloacelor de a le soluționa, declarându-și din nou simpatiile pentru cealaltă confesiune, catolicismul, cu care avusese ocazia să se familiarizeze în decursul activității sale pe tărâm italian. În opinia sa, calea de urmat ar fi aceea a unei uniri de sus în jos, a întregii comunități ortodoxe cu catolicismul, și nu cea a unirilor individuale[134]. Nici ortodoxul Corneliu Moldovan nu a dorit să detalieze impedimentele grave și numeroase, așa că s-a mărginit să pledeze pentru educația morală a tinerei generații, care ar putea genera o altă atmosferă, bazată pe dialog[135]. Pentru generalul Daniel Papp importante păreau a fi modalitățile de a înfrunta obstacolele în calea unirii, în special o campanie de presă asiduă și un dialog între prelați și laici[136].

[123] *Ibidem*, pp. 65-66.
[124] *Ibidem*, pp. 69-70.
[125] *Ibidem*, pp. 79-80.
[126] *Ibidem*, pp. 100-101.
[127] *Ibidem*, pp. 103-104.
[128] *Ibidem*, pp. 111-112.
[129] *Ibidem*, p. 117.
[130] *Ibidem*, p. 108.
[131] *Ibidem*, p. 29.
[132] *Ibidem*, p. 39.
[133] *Ibidem*, pp. 115-116.
[134] *Ibidem*, p. 82.
[135] *Ibidem*, p. 90.
[136] *Ibidem*, p. 93

Dincolo de faptul că în câteva răspunsuri a fost evidentă tentația de a arăta cu degetul spre vinovații din tabăra adversă, în general răspunsurile au evidențiat problemele religioase, lipsa unei educații serioase și implicarea insuficientă a clerului pentru o cunoaștere corectă a celeilalte confesiuni, ca și dificultatea de a armoniza spirite iritate de factorii politici ori de stigmatele trecutului. Important a fost mai degrabă faptul că majoritatea soluțiilor identificate apelau la dialog, la depășirea prejudecăților, la implicarea liderilor politici și ecleziastici.

În ansamblu, răspunsurile acestui chestionar învederează profilul cultural și profesional al respondenților, fiind de multe ori mai elaborate și mai bogat argumentate din partea unor avocați și literați, ori mai sintetice și mai schematice din partea unor reprezentanți ai științelor exacte. Au fost însă și câteva răspunsuri în formulă eseistică, nesecvențiând întrebările (cele ale lui Băncilă, Bianu, Nanu, Pușcariu, Șeicaru, Tăslăuanu, Tomescu). Dacă în cazul lui Ion Bianu acest fapt se justifica prin decizia lui Ioan Georgescu de a folosi două scrisori de-ale acestuia pe post de răspunsuri, în condițiile în care bibliologul se stinsese din viață cu puțin timp înainte, celelalte cazuri denotă mai degrabă abilitatea de a eluda răspunsuri punctuale.

La finalul acestei incursiuni ne putem interoga ce demonstrează ancheta canonicului Georgescu și ce rol a avut în perioada imediat următoare publicării ei. Este clar că subiectul era unul extrem de important, că el se înscria în toate acele dezbateri și animozități între catolici și ortodocși care au apărut după anul 1918. Aceste subiecte interesau nu doar lumea clericală, ci în egală măsură și lumea laică, căreia îi aparțin toți protagoniștii acestui volum, unii dovedind chiar lecturi religioase bogate și o cultură teologică solidă. În ansamblu, răspunsurile au punctat frământările acestei generații, unii dezvăluindu-și cu sinceritate opțiunile politice și confesionale, iar alții, îndeosebi cei din tabăra ortodoxă, evitând, cu mai multă sau mai puțină diplomație, să-și afișeze gândurile.

Cum a fost percepută ulterior ancheta și cât a contat în instituirea unei atmosfere mai cordiale între cele două confesiuni? Așa cum era de așteptat, ea a fost privită admirativ de către greco-catolici[137], mai ales că inițiatorul fusese un greco-catolic, dar destul de critic din partea ortodocșilor. Și după apariția ediției franceze, cel puțin Dumitru Stăniloaie a vehiculat aceleași leitmotive ca și cele din anul 1935, referitoare la rolul jucat de Pușcariu în această anchetă. Citând din memorie, cum mărturisește, răspunsul dat de lingvistul clujean la a doua întrebare a anchetei, Dumitru Stăniloaie pare să demonstreze că pentru cei de la „Telegraful român"[138] Sextil Pușcariu rămăsese portavocea ortodoxiei, prezența sa la Congresele Frăției Ortodoxe Române fiind edificatoare în acest sens.

Imaginea publică despre unirea bisericilor nu s-a schimbat după această anchetă, dar ea a ilustrat rolul pe care îl putea avea laicatul, ca și sensibilizarea opiniei publice străine (prin ediția în limba franceză) în acest sens.

Bibliografie

Bogdan-Duică George, „Mici studii istorice. Ceva despre Maramureș și Muncaciu", în *Renașterea*, Cluj, an XI, nr. 51-52, 24 decembrie 1933, p. 7.

„Din eparhia Orăzii", în *Unirea*, Blaj, an XLII, nr. 51, 24 decembrie 1932, p. 6.

„Două anchete bisericești", în Rampa, București, an 18, nr. 5183, 20 aprilie 1935, p. 3.

Georgesco J., *Une enquète sur l'Union des Églises en Roumanie*, Lyon, Éditions Procure des Missions, 1939.

Georgescu Ioan, *Momente din viața Bisericii Unite în ultimii zece ani (1918-1928)*, București, 1929.

[137] Notiță despre ediția franceză în *Unirea*, Blaj, an XLIX, nr. 14, de Paști, 1939, p. 8.

[138] D.(umitru) S.(tăniloae), „Latinitate și Ortodoxie", în *Telegraful român*, Sibiu, an LXXXVII, nr. 4, 22 ianuarie 1939, p. 1.

Hitchins Keith, *România 1866-1947*, București, Editura Humanitas, 1996.
Hitchins Keith, *Scurtă istorie a României*, Iași, Editura Polirom, 2015.
(ic), „Ancheta", în *Unirea*, Blaj, an XLV, nr. 16, 20 aprilie 1935, pp. 2-3.
(ic), „Președintele FOR-ului și Unirea Bisericilor", în *Unirea*, Blaj, an XLV, nr. 21, 25 mai 1935, p. 2.
Livezeanu Irina, *Cultură și naționalism în România Mare (1918-1930)*, București, Editura Humanitas, 1998.
Micu I. S., „Sărbătorirea părintelui dr. Ioan Georgescu la Beiuș", în *Dreptatea*, București, an V, nr. 1151, 8 august 1931, p. 2.
„Noua Episcopie Ortodoxă din Maramureș", în *Renașterea*, Cluj, an XV, nr. 33-34, 15 august 1935, p. 2.
Păcurariu Mircea, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. III, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1997.
Racoviță Irina, *Una din figurile luminoase ale ASTREI, la 50 de ani de la moarte*, „Tribuna", Sibiu, 2 aprilie 2018 https://www.tribuna.ro/stiri/actualitate/una-din-figurile-luminoase-ale-astrei-ioan-georgescu-la-50-de-ani-de-la-moarte-133990.html.
S(tăniloae) D(umitru), „Latinitate și Ortodoxie", în *Telegraful român*, Sibiu, an LXXXVII, nr. 4, 22 ianuarie 1939, p. 1.
Schmitt Oliver Jens, *Corneliu Zelea Codreanu. Ascensiunea și căderea „Căpitanului"*, București, Editura Humanitas, 2017.
Schmitt Oliver Jens, *România în 100 de ani. Bilanțul unui veac de istorie*, București, Editura Humanitas, 2018.
Stoica V., „recenzie la Ioan Georgescu, *Bisericile românești* (ancheta), Editura Vestitorul, Oradea, 1935", în *Blajul*, Blaj, an II, nr. 8-9, august-septembrie 1935, pp. 425-426.
Teodor Corina, „Războiul cuvintelor: polemici în istoriografia ardeleană, între anii 1919-1930", în *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane Gheorghe Șincai*, Târgu-Mureș, XXII, 2019, pp. 57-85.
„Unirea Bisericilor Românești. Interview cu d. Theodorian Carada", în *Presa*, București, an I, nr. 185, 29 septembrie 1923, p. 5.
„Ura dominantă", în *Unirea*, Blaj, an XLIV, nr. 44, 3 noiembrie 1934, pp. 1-2.

doi: 10.66142/Crisia.2025.22

MANIPULATION AND MECHANISMS OF TOTALITARIAN DICTATORSHIP CONTROL THROUGH NEWSPEAK AND WOODEN LANGUAGE

Simona Camelia FER*

ABSTRACT

This paper critically examines the role and impact of Newspeak and wooden language during dictatorships throughout different political regimes where a totalitarian atmosphere ruled and controlled all human senses, thoughts or acts. Under regimes such as Italian Fascism, Nazism, and Stalinism totalitarian language seems to be a favorable way to explore the "dark side" of conceptual history, constituted by symbols rather than words. Newspeak is a concept more widely recognized in the French culture as "langue de bois" than in the English culture and certainly familiar to the cultures that experienced totalitarianism other than through the cartoon characters of the "Animal Farm", George Orwell's satirical allegorical novella. The concept of "bois" or "wooden language" has been explored by several writers, though the specific term bois might not always be used explicitly. However, many authors have written about language that is rigid, formal, artificial, or detached from emotional or authentic expression. These writers often explore how language can be used as a tool of power, control, or alienation or how it can serve as a metaphor for emotional or social stasis.

Language is merely a tool that can be manipulated by people, derived either by good or ill intentions, to persuade other people. In the hands of people like dictators, however, it becomes a very dangerous tool, because they are those who mostly benefit from this encoding skill effectively to legalize their governments. They can use it to tyrannize people, to ignite conflicts between them, or to gather and galvanize them to fight the dictator's wars, without them knowing it.

Keywords: Newspeak, wooden language, dictatorship, totalitarianism, manipulation, Nazism, Fascism, Stalinism.

The language in totalitarian dictatorships: communication tool or weapon?

Language, as both a medium of communication and a carrier of culture and thought, has always been a battleground for autonomy and manipulation. Being a dictator means having absolute power and control over a country or government, typically without the consent of the people or any checks and balances, by using the principles of Newspeak as a totalitarian language as well[1]. A dictator rules through force, fear, and manipulation and not through democratic processes or shared authority. Dictatorships usually limit or eliminate civil liberties, such as

* University of Oradea; e-mail: simonag_1976@yahoo.com.

[1] Douglas, C. Youvan, *The Semiotics of Newspeak: Language, Power, and Thought Control in Orwell's 1984*, March 2024, DOI: 10.13140/RG.2.2.32611.57128, p. 2, available at https://www.researchgate.net/publication/379404191_The_Semiotics_of_Newspeak_Language_Power_and_Thought_Control_in_Orwell's_1984, p. 2.

freedom of speech, the press, and assembly, and they often rely on propaganda to maintain control. The term *dictator* is historically rooted in ancient Rome, where a dictator was a leader given temporary emergency powers to make decisions during times of crisis. In modern usage, and nowadays, it refers to a leader who holds unchallenged power, mostly through authoritarian or totalitarian tools.

Dictators' language, both spoken and written, serves as a powerful tool for consolidating power, manipulating public perception, and maintaining control, by using specific rhetorical techniques and strategies to shape the way people think, behave, and feel. George Orwell's *1984* is a work in dystopian literature, offering a grim portrayal of a future where totalitarian control pervades every aspect of human life. George Orwell's fictional language extends beyond the narrative of his famous book *1984*, reflecting broader implications for the role of language in society. The idea that language can become a battleground for autonomy and manipulation stems from its dual role as a tool for communication and a carrier of culture and thought. Language's power to shape our thoughts and actions makes it a valuable tool for both empowering individuals and controlling them[2]. To resort to dictators' linguistic attitude, there is clear evidence of their discourse in exaggerated terms about their own greatness, the strength of the nation under their rule, or the enemies they face and this is to create a sense of infallibility and to rally people around them. They commonly use language to divide society into *us* (the righteous, the nation, and the supporters) and *them* (the enemy, traitors, and the opposition), this helps to build a sense of loyalty among supporters and demonizes those who challenge them. They often use language to identify a specific group, country, or ideology as the root of all problems, blaming them for the nation's struggles. Totalitarian power has a real stake in language and aims to dominate it[3].

They distort history to suit their narrative, claiming credit for past successes and rewriting history to vilify opponents and legitimize their own rule and frequently repeat simple, catchy phrases or slogans, this repetition reinforcing ideas by making them easier to accept as truth. Their language is simplistic and designed to appeal directly to people's emotions and complex political realities are reduced to simple binaries: good versus evil, the nation versus its enemies. Dictators use language to delegitimize critics and opposition voices, labeling them as traitors, foreign agents, or mentally unstable, with threats of violence or punishment being a common part of a dictator's rhetoric. Therefore, this language is meant to intimidate both the public and political adversaries. When dictators face real or perceived enemies, they use dehumanizing language to strip their opponents of dignity and humanity, making it easier for supporters to justify violence or repression.

A common trope in a dictator's language is positioning themselves as the only one capable of saving the nation from impending doom or destruction, most commonly through extreme measures. These leaders control the narrative by restricting the flow of information and may have state-controlled media or demand that certain ideas are continually broadcast to the public while suppressing alternative viewpoints.

To be a dictator means to be the one who speaks and the one for whom speaking mostly matters, knowing that dictators speak through the voice of authority and by means of language.

[2] *Ibidem*, p. 2.

[3] Courtine, Jean-Jacques and Willett, Laura, "A Brave New Language: Orwell's Invention of Newspeak in 1984", *JSTOR Collection, Substance*, Vol. 15, No. 2, Issue 50 (1986), published by The Johns Hopkins University Press, p. 69, available at https://www.jstor.org/stable/3684756.

People listen to them even when they are wrong since language plays the role of a vehicle to end justifications[4].

Dictators manipulate language to legitimize their commands, embedding the essence of authority throughout their speeches, frequently using slogans or a carefully chosen structure and vocabulary. For example, Hitler, one of the most notorious figures in history, strategically selects his language (terms like *my comrades*, *my countrymen*) to subtly inject his ideology.

Dictators' discourses shape the beliefs, emotions, and actions of both their supporters and their opponents and by controlling language, they control the narrative and create a sense of inevitability about their rule. In times of crisis, this kind of language is used to justify extraordinary measures and repressive actions, framing them as necessary for the survival of the nation. In essence, the dictators' language serves to consolidate power, suppress dissent, create an image of authority and invincibility, mobilize followers, and demonize opponents. If we are thinking of the rhetoric of historical dictators like Adolf Hitler, Joseph Stalin, Benito Mussolini, or Kim Jong-un, it becomes clear how their language helped to manipulate mass populations, create a cult of personality and justify brutal actions.

Leaders in a totalitarian regime are typically characterized by their absolute control over all aspects of society, from politics and the economy to culture, education, and even personal behavior, and in such a system, the leaders are elevated to a near-divine status, and their authority is unchallenged. They seek to create a uniform, ideologically driven society where dissent is not tolerated, totalitarian leaders generally employing a combination of force, propaganda, and surveillance to maintain their power. Therefore, the purposes of weaponized language are to control thought, suppress dissent, glorify the leader, justify violence, and rewrite reality. In totalitarian systems, language serves basic communicative functions or tools such as conveying official policies or orders from the government, maintaining bureaucracy through instructions, forms, and regulations, and creating a sense of unity or ideology through slogans and speeches, this communication being one-directional, from the regime to the people, with very limited room for genuine dialogue.

Within this framework, the linguistic aspect of communication should be mentioned. While in the case of long-established 'state-national' cultures, it was obvious that language 'created unified fields of exchange and communication'[5], and learning the literary language was one of the conditions for achieving full possession of civic rights[6], but the linguistic situation was different in the case of non-dominant ethnic groups. It is clear evidence that extreme nationalist rhetoric, bearing an intolerant nature, has historically contributed to ethnic cleansing, civil wars, and genocides[7]. Language undoubtedly becomes weaponized when it is used to control thought (Orwell's concept in *1984*), through *newspeak,* where limiting vocabulary reduces the ability to think critically or rebel, and when it is used to propagate ideology through slogans like "War is Peace" or "Obedience is Freedom", where repeating them embeds paradoxical ideas that suppress

[4] Khany, Reza and Hamzelou, Zohre, "A Systemic Functional Analysis of Dictators' Speech: Toward a Move-based Model", in *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 98 (2014) 917 – 924, p. 918.

[5] Anderson Benedict, *Imagined Communities. Reflections on the origin and spread of nationalism*, in Stephen Seidman and al. The New Social Theory Reader, 2nd, edition, Routledge, 2008, p. 47.

[6] Gellner, Ernest, *An Alternative Vision*, in E. Gellner (ed.), Encounters with Nationalism, Oxford: Blackwell, 1994, p. 263.

[7] Conversi, Daniele, *Genocide, ethnic cleansing and nationalism, in* Delanty, Gerard and Kumar, Krishan, (eds.), The Sage Handbook of Nations and Nationalism, SAGE Publications, London, UK, 2006, pp. 321.

dissent[8]. This type of language is also oriented to demonize enemies, labeling people as "traitors," "saboteurs" or "enemies of the state" which obviously justifies persecution. Instilling fear and loyalty are also a dominant feature of this discourse, through euphemisms or coded language (purge, reeducation) that disguise brutal actions and rewriting reality during these regimes may alter historical narratives, facts, or definitions to align with their version of truth. So, language is more than a neutral tool, it becomes a strategic weapon used to manipulate, control, and oppress, and the line between communication and coercion blurs, as the regime shapes how people think, speak, or perceive reality.

To demonstrate through concrete examples, we have resorted to the Fascist (1922-1943), Nazi (1933-1945), and Stalinist (1924-1953) totalitarian languages and their linguistic practices, with a focused overview of how language was weaponized, turning into a tool of domination, indoctrination, and dehumanization.

Echoes of Il Duce and the voice of Fascism in word and deed

The Fascist regime in Italy, mostly under Benito Mussolini (1922–1943), made strategic and intensive use of language as a tool of power, persuasion, and control, the regime's manipulation of language being not just rhetorical, but foundational to building consensus, shaping ideology and enforcing conformity. Fascist control of daily life reached right down to the most basic levels. In 1938 the government imposed the use of *Voi* as the formal pronoun instead of *Lei* and banned handshakes in all places of public work. Foreign words and names were replaced. *Bordeaux* became *Barolo*, the *film* became *pellicola*, and German place names were Italianized. The walls of offices, schools, and public buildings were covered with slogans and murals paying homage to Mussolini and Fascism, such as "Mussolini is always right" or "Better to live one day as a lion than 100 years as a sheep"[9].

Fascist leaders understood that controlling public discourse meant controlling how people thought and acted, Mussolini himself being a journalist who knew how to craft emotionally charged, authoritative, and mobilizing language.

Mussolini was presented as *Il Duce* (*The Leader*), a term that became iconic and symbolic of absolute authority and language glorified him as a savior, a warrior, and a visionary, creating a mythic persona. Media, schools, and public events reinforced this image relentlessly and inexorably, the Fascist regime's language turning into a powerful instrument of psychological manipulation, ideological conditioning, and authoritarian control. It relied on simplified truths, emotional resonance, and constant repetition to reshape reality and enforce compliance. George Orwell later drew from Fascist rhetoric to inspire Newspeak in his *1984*, showing just how central the manipulation of language is in totalitarian regimes.

Slogans were memorable, simple, and emotionally evocative, aimed at suppressing critical thought and unifying the population, and peeches were filled with militaristic, and mythologizing rhetoric, such as: "Believe, obey, fight" (*Credere, obbedire, combattere*); "War is to man what maternity is to woman", "Everything in the State, nothing outside the State, nothing against the State". Transnational history transcends Italian Fascism and Mussolini's attempt to fascize Europe and the rest of the world is one of its main focuses[10].

[8] Orwell George, "1984", Signet Classics Publishing House, New American Library, 2023, pp. 18-19.

[9] Di Palma, Giuseppe, *Italy: Is there a Legacy and Is it Fascist?*, J. Herz (ed.), From Dictatorship to Democracy, Greewood Press, 1982, p. 143.

[10] Pili, Jacopo, *Mussolini and Italian Fascism*, in Journal of Contemporary History, vol. 58 (2), 2023, p. 355.

The Fascist regime censored the press, controlled publishing, banned foreign or dissenting views, and newspapers, books, radio, and film had to promote official ideology and avoid anything "anti-Fascist", and therefore language was standardized, and dialects or foreign influences were discouraged, aiming to create a pure national identity.

Public ceremonies, marches, and speeches were staged performances, saturated with ritualistic language and symbolism like Roman salutes, imperial imagery, and references to ancient Rome, and language was ceremonial and theatrical and meant to evoke emotion and collective identity rather than logical persuasion. Fascist language aimed to rewrite national history to serve the regime's narrative, terms like "rebirth," "regeneration" or "Romanità", which means the spirit of ancient Rome were used to frame Fascism as a return to national greatness. Language was used to create enemies like communists, Jews, and liberals and promote a binary worldview of us vs. them. Youth were indoctrinated and schools taught children to speak the language of Fascism, memorize slogans, and participate in rallies. Mussolini and its Fascist regime resorted to fascist wooden language because he understood that language was essential to gaining, maintaining, and legitimizing power. After World War I, Italy was deeply divided: politically fragmented, economically unstable, and socially disillusioned Mussolini used powerful, mythic language to forge a sense of collective identity, drawing on glorified history, with references to the Roman Empire, nationalist sentiment, and simplified binaries while comparing Fascism vs. chaos or strength vs. weakness, which helped unify a fractured population under a single vision: a strong, reborn Italy. He did not want just passive support, but active participation, and thus his language was aggressive, emotional, and action-oriented, filled with imperatives such as "Believe, Obey, Fight" and conceived to stir patriotic fervor and inspire loyalty. The goal was certainly to move people emotionally, not just rationally, mobilizing them as soldiers of the regime.

By using authoritarian and absolutist language, Mussolini constructed himself as Il Duce, a leader above party politics, embodying the will of the nation and fascist Newspeak portrayed him as infallible and divinely destined, presented the state as supreme and equated obedience with patriotism, which helped reinforce Mussolini's personal power and dismantle democratic norms. Critics were labeled as anti-national, degenerate, or enemies of the state, and rhetorical violence was used to dehumanize opposition (socialists, communists, and Jews) and complex or critical language was replaced by simplistic slogans to prevent questioning.

In Mussolini's vision, war was framed as natural and noble, and sacrifice for the nation was heroic. Individualism was condemned, collectivism under the state was glorified and by repeating these messages, he normalized Fascist values and made alternatives unthinkable. Textbooks were rewritten to reflect Fascist ideology and language was stripped of nuance or critical inquiry. Mussolini's attitudes were highly theatrical, his opinions were contradictory, his facts were often wrong, and his attacks were frequently malicious and misdirected; but his words were so dramatic, his metaphors so apt and striking, his vigorous, repetitive gestures so extraordinarily effective, that he rarely failed to impose his mood[11]. At the same time, he was gaining a reputation as a young man of strange magnetism and remarkable rhetorical talents.

Fascist indoctrination was never really successful, but the press was strictly censored, motion picture newsreels were largely government propaganda and the regime controlled the

[11] Hibbert, Christopher, *Benito Mussolini Italian dictator*, available at https://www.britannica.com/biography/Benito-Mussolini/Role-in-World-War-II.

new radio broadcasting. It also ran semi-compulsory Fascist youth movements, and new textbooks were imposed in schools. Moreover, the government provided mass leisure activities, such as sports, concerts, and seaside holidays, which were genuinely popular[12].

Therefore, Benito Mussolini's dictatorial regime in Italy was a pioneering example of fascist rule in 20th-century Europe that gradually dismantled Italy's democratic institutions. The regime with its Newspeak and wooden language aimed to control all aspects of life: political, cultural, and economic, and also to suppress class conflict and control the economy, though it mostly served business interests. We know that when language is simplified or restricted, it becomes harder to think critically or imagine alternatives to the status quo. Newspeak masks the truth, destroys individual expression, eliminates nuanced vocabulary and people lose the tools to conceptualize and even desire those ideas. This happened, as in many other dictatorships, in Italy, too, where Newspeak redefined reality, reframed history, reinforced doublethink, and devaluated human life.

The power of words. Nazi language as a weapon of ideological control and social engineering

Hitler's totalitarian regime was built on fascism, extreme nationalism, and antisemitism. Leaders like him in Nazi Germany used language to craft a vision of a unified, superior Aryan race. He led Germany into World War II, which resulted in the deaths of millions. He manipulated language to create a common enemy (the Jews, for instance), using dehumanizing language to justify violence. Dictators today use similar tactics to unite the people against a perceived foreign or internal enemy, whether it's a neighboring country, political dissidents, or minority groups.

In this context, the Nazi regime used language as a weapon to change public perception, control minds, demonize enemies (Jews, communists, and others were called *Untermenschen*, sub-humans, dehumanizing them to justify persecution and genocide)[13] justify violence, manipulate truth and reality, dehumanize targeted groups, promote absolute loyalty and create a cult of obedience to Adolf Hitler and Nazi ideology. Propaganda slogans such as *Ein Volk, ein Reich, ein Führer* (*One People, One Empire, One Leader*) promoted absolute loyalty to Hitler, and nationalism and book burning and censorship were also witnesses to manipulation acts, disdain, and disregard. Books by Jewish, socialist, or liberal thinkers were burned, and language that contradicted Nazi ideology was literally erased. Radio broadcasts, newsreels, and propaganda films created a sense of unity, reinforced racial stereotypes, and propagated Hitler's leadership. Propaganda posters, newspapers, and magazines flooded public spaces, saturating the visual landscape with Nazi imagery and messages[14].

Nazi language used euphemisms and obfuscation, and words were deliberately chosen to hide the horrific reality of Nazi policies. We will present below some of the expressions that reveal such a petty and trivial vocabulary:

[12] Di Palma, Giuseppe; Wickham, Christopher John, *The Fascist Era*, The Editors of Encyclopaedia Britannica, 8 Juin, 2025.

[13] *Deceptive Definitions: The Use of Language During the Holocaust,* Jerusalem, Yad Vashem, The World Holocaust remembrance Center, 2022.

[14] Dhiman, Bharat, *Media in Weimar and Nazi Germany: A Critical Review*, 2023, p. 5, available at https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4498020.

Euphemism	**Real Meaning**
Final Solution	Genocide of the Jewish people
Resettlement	Deportation to concentration/extermination camps
Special treatment	Execution (often in gas chambers)
Protective custody	Arrest without trial
Cleansing, evacuation, exit	Mass murder or forced displacement

One of the founders of the postwar Central Jewish Historical Commission in Poland, Holocaust survivor Nachman Blumental, authored *Slowa Niewinne* (*Innocent Words*), a glossary of Nazi euphemisms or words that were less innocent than their meanings. Blumental's dictionary reveals the true nature of George Orwell's "doublespeak" even before 1984 was published. The dictionary demonstrates the intention behind words the Nazis used to normalize, obscure, and soften the mass genocide being carried out. His archive of writings also contains aspects of Jewish life before and during the war, such as songs and poetry from the ghettos, including many original documents from the Łódź Ghetto. But he was especially interested in the power of language, and, in this respect, he argued that "the Nazi language was one of the most important tools used by the Germans in the physical extermination of the Jewish people". The Nazis upheld a deeply veiled language, which they used to hide their vicious goals and deceive their victims, primarily Jews. Thus, the Jew comes to inhabit through language the role which Nazi ideology accords him: that of an international vagabond, contrary to particular or local roots, who operates in a manner antagonistic towards all national values[15]. Before World War II, Lager simply referred to a camp with tents and a campfire, but during World War II and the rise of concentration, work, and death camps in Germany, Lager came to have a negative connotation associated with it. This is only one of the examples of how the Nazis used carefully chosen language in propaganda to seize and maintain power throughout the Nazi era[16].

To illustrate, "resettlement to the east" was often used to deceive the Jews bound for extermination into thinking that they were being sent for slave labor in eastern territories. This euphemism, as well as referring to the gas chambers as "showers," were methods used to prevent mass hysteria and potential rebellion amongst their Jewish victims[17]. But the Nazi euphemistic language did not start with the murder of the Jews, nor was it limited to them. The imagined word "asocials", referred to the Nazis' non-political nor racial enemies, such as vagabonds and common criminals. The term *Lebensraum* (Living Space) was fabricated prior to the advent on Nazism; however, the Nazi *Lebensraum* program, which began before the war's outbreak, aimed to get rid of certain territories of non-Germanic peoples. All these happened by means of annexations and expulsions to provide more "living space" for the so-called "Aryan Germans".

[15] Press, Steven M., *The Language of Ideology: Lingual Manipulation of Readers in German Literature of the Third Reich*, SM Press, Vanderbilt University, Nashville, Tennessee, 2005, p. 4.

[16] Moore, Ariana, *Nazi Germany's Effects on the Modern German Language*, *Symposium on Undergraduate Research and Creative Expression, 2018, p. 3.*

[17] Blumental, Nachman, *The Archive of Nachman Blumental*, Krakow - Lodz - Warsaw 1947, central Jewish Historical Commission in Poland, November 26, 2019, pp.190-191.

Rather propaganda, whether literary or auditory, witnessed a fundamental alteration of language, an alteration that made uniform vocabulary, syntax, and hyperbole which embodied fascist ideology itself[18].

There are other authors, too, trying to illustrate the power of the Nazi language, but we referred to Nachman Blumental's views, being notable for his thorough documentation and description of the systemic doublespeak and euphemisms that the Nazis employed to obscure the mechanics of mass murder, for operations that typically resulted in the death of the "evacuated".

Stalinist rhetoric as a tool of control, purification, and propaganda

Stalin, like many politicians, was an actor constructed from the outside inwards, a public figure, a politically driven personality, someone whose mental life was shaped by his public persona and by his own ideological universe[19].

In the Soviet Union under Stalin (1924–1953) the role of language was an essential part of his regime's efforts to control and shape society, both ideologically and culturally and Stalin's policies around language were shaped by a combination of ideological, political, and nationalistic motives. Referring to the ideological aspect, we may state that Russian was considered as the dominant language and Stalin's government emphasized the primacy of the Russian language in the Soviet Union, especially as it was meant to unite the many different ethnic groups that lived within the empire. The notion of a "Russian-centric" Soviet identity was reinforced through education, media, and government policies because Russian was supposed to become the language of power, science, and propaganda. The government controlled what was taught in schools, broadcasted on the radio, or printed in newspapers, all in Russian, thereby pushing the language into every facet of Soviet life.

The state also imposed rigid literary and artistic norms, with Socialist Realism dictating not just the content of writing, but how it was written. Writers, poets, and playwrights were expected to adhere to the principles of clarity, optimism, and praise for the state, and literary language was shaped to fit the party's ideological message. As regards the language of nationalism and ethnic identity, Stalin initially promoted the idea of recognizing and supporting various ethnic groups and languages in the Soviet Union (especially in the 1920s), which was part of his "korenizatsiya" (indigenization) policy. This policy allowed for the use of many regional languages in education and government, but the goal was to bring these groups into the Soviet fold by controlling their national identities and making them loyal to the state.

However, in the late 1930s and 1940s, Stalin reversed this policy, pushing for a more Russian-centric Soviet identity and this was done in the name of creating a unified socialist state, but it also reflected Stalin's increasing paranoia about nationalism and the loyalty of non-Russian populations. Forced Russification of many ethnic groups occurred when the Russian language became the mandatory medium of instruction in schools, and many non-Russian languages were marginalized and this was mainly true in places like Ukraine, the Caucasus, and the Central Asian republics.

The purges of the 1930s and the Great Terror (1936–1938) had a profound impact on language use because words and expressions that were deemed "counter-revolutionary," "bourgeois" or "nationalist" were forbidden. Purges were one of the main instruments used by

[18] Press, Steven M., *op. cit.*, p. 1.

[19] Roberts, Geoffrey, *Stalin's Library. A Dictator and His Books*, printed by TJ Books, Padstow, Cornwall, 2022, p. 7.

authoritarian rulers to keep both masses and elites, including the military and security forces, in check[20]. Language was not just a means of communication, it was a tool for surveillance and repression, and the state's control over language extended into the realm of thought, with the Soviet concept of "doublethink" becoming entrenched. People had to be cautious of what they said or wrote, as any deviation from party-approved speech could be dangerous. The "glavlit" (the main administration for censorship) had wide powers to regulate publications, ensuring that everything published aligned with Stalinist ideology and any mention of the "wrong" history or the "incorrect" view of events like the purges, was erased or rewritten.

The Stalinist cult of personality was also perpetuated through language and writers, journalists, and artists were expected to praise Stalin and the Communist Party in their work, which created an atmosphere of linguistic sycophancy, where the leader was often described in hyperbolic and grandiose terms. Thus, prose and poetry were expected to reflect the ideals of socialism and glorify the state and the most prominent writers had to conform to the Socialist Realist style, which meant that language in the arts was used to promote a very specific vision of life under Stalin, one of progress, strength and unity, despite the reality of repression and fear.

In the later years of Stalin's reign, certain languages were stigmatized or outright banned. For example, many minority languages were perceived as "counter-revolutionary" or "backward". In the case of certain ethnic groups, such as the Crimean Tatars, Chechens, and others, their languages were prohibited as part of Stalin's policies of deportation and ethnic cleansing. In the case of entire ethnic groups who were accused of "collaborating with the enemy" (such as the Chechens during World War II), their native languages were suppressed as part of their forced resettlement, people being forced to assimilate into Russian culture and language, and many groups lost their languages over time due to these policies.

This attitude of using a manipulatory language had certainly long-term effects on language, identity, and linguistic diversity in the Soviet Union. The push for Russian language dominance meant that many Indigenous languages declined or disappeared entirely, and Russian became the lingua franca, and other languages, those in Central Asia and the Caucasus became less widely spoken over time. Stalin's language policies contributed to the larger project of cultural uniformity in the Soviet Union, where individual national identities were undermined in favor of a collective Soviet identity, one that was centered around Russian language and culture. After Stalin died in 1953, there was a gradual shift in Soviet language policies, because, under Nikita Khrushchev, there was some de-Stalinization, which included more recognition of minority cultures and languages, though the dominance of Russian remained firmly in place[21].

Linguistic features under Stalinism can be viewed through various lenses such as censorship, language policy, language as propaganda, and the manipulation of meaning, through which Stalin's regime was able to shape public perception and enforce conformity. Invented jargon and political terms such as in the following examples were used to label and criminalize dissenters or "scapegoats": *Enemy of the people*, *counter-revolutionary*, *kulak* (wealthy peasant). Victims were coerced into admitting crimes using rehearsed political language, turning them into *traitors* in the public eye. The cult of Stalin was an integral part of Soviet propaganda, and the language surrounding Stalin was intentionally elevated, portraying him as a near-godlike figure.

[20] Zakharov, Alexei; Sonin, Konstantin, *The Anatomy of the Great Terror: A Quantitative Analysis of the 1937-38 Purges in the Red Army*, The University of Chicago, 2024, p. 1.

[21] Mc Neal, Robert, *Stalin. Man and Ruler,* Macmillan Press, Hampshire and London, 1998, p. 9.

Stalin was referred to as the "Great Leader", the "Father of Nations" and other hyperbolic titles that turned him into a symbol of Soviet power and infallibility, and this heroic language was meant to inspire obedience and to avoid suspicion. Stalin's speeches and writings were filled with grandiose, bombastic language, designed to depict him as the "savior" of the Soviet Union, and his speeches and writings were meticulously crafted to manipulate public perception. For example, he used the word "enemy" to refer to anyone who opposed his regime, a term that could include political rivals, intellectuals, or sometimes entire ethnic groups. The concept of "positive heroism", the glorification of the Soviet man or woman who embodies ideal socialist values, was reflected in literature, art, and everyday language and writers were expected to use language that portrayed the Soviet system as triumphant and progressive, and the "enemy" as subhuman or evil. These are some of the mentions of how Stalinism impacted the lives of a wide variety of individuals in the Soviet Union and they include: the inner workings of the Communist party and the expectations placed on members; a contrast of the relative comfort in the lives of party members compared with the poverty and constant deprivations the average Soviet citizen faced; the omnipresent state propaganda of building a "radiant future", the psychological impact of Stalinism on privileged insiders, the average individual and those the party labeled as outsiders and enemies[22]. In this context, we will notice that deviance, as manifested in defining certain acts as deviant and identifying persons as deviant by connecting them with deviant acts, comes to be seen as at least partially an effect of control[23].

The rhetorical strategy helped build the narrative of an eternal struggle between good, the Soviet Union, and evil, the West, bourgeois classes, or internal saboteurs. The Stalinist regime also used Marxist-Leninist terminology to define the world in strict ideological terms and words like class struggle, proletariat, bourgeoisie, counter-revolution, Soviet power, and *socialist construction* were essential parts of the ideological lexicon. To ensure ideological clarity and the mass appeal of official propaganda, language was simplified and reduced to its absurd connotations. This reduction of complexity can restrict people's ability to criticize the government or even imagine alternative systems of governance and by doing so, the regime reduces the possibility of resistance or even awareness of the system's shortcomings.

Stalin's Socialist Realist style in literature and art promoted accessible, clear and direct language, and complicated philosophical ideas, even those in Marxism, were broken down into easily digestible concepts that could be understood by the working class.

Thus, the imposition of Russian as the dominant language, the suppression of minority languages, and the rewriting of history all served to maintain Stalin's totalitarian power and in this environment and general circumstances, language was not just a means of communication, but a weapon in the struggle for ideological and political domination.

We may conclude by saying that Stalin's policies surrounding language were a big part of his broader vision for control and unification, reflecting the paradox of his rule, promoting a unified Soviet identity, while simultaneously seeking to suppress and control the diverse ethnic and linguistic realities of the empire. Language became both a tool of oppression and a vehicle for ideological control, with long-lasting effects on the linguistic landscape of the Soviet Union.

[22] Rossman, Jeffrey J. (2001), *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s, by Sheila Fitzpatrick.* New York: Oxford University Press, 1999, pp. 286-288.

[23] Connor D., Walter, *The Manufacture of Deviance: The Case of the Soviet Purge, 1936-1938*, in American Sociological Review, Vol. 37, No. 4 (Aug, 1972), p. 403.

Conclusions

This study attempted to pursue as closely as the references permit the idea of how dictators manipulate the masses through language and how in the context of dictatorships, language is a powerful tool for creating and reinforcing a double consciousness. During our research, we have observed how dictators can manipulate language to construct a narrative of *superiority* reaching nationalistic rhetoric, and of *inferiority* by stigmatizing an "enemy" group that forces individuals to internalize conflicting identities.

In each case, language is not just a reflection of ideology, but it *creates* and *enforces* it. By reshaping how people talk, regimes reshape how people think. When language becomes tightly controlled, thought becomes easier to suppress. From a dictator's perspective, he consciously restricts the use of certain words or ideas, making it illegal to speak against the regime or even to discuss concepts like democracy, equality, or freedom. By controlling vocabulary, the dictator limits the range of thoughts and action available to the people, creating a sense of political and intellectual paralysis. In their discourses, they use euphemisms and distorted language to manipulate public opinion. By renaming violence or oppression with softer terms, they create a wooden language that shields people from the harsh realities of their actions and also uses language not just to communicate, but as a means of controlling thought, shaping identity, and limiting freedom.

This manipulation is seen through the creation of an artificial language one that suppresses authentic thought, reshapes history, promotes fear, and undermines critical thinking. Manipulation of identity through language can be expanded to understand how language serves as both a tool of oppression and a tool for the liberation of thought. Consequently, it's a language that doesn't serve the human spirit but instead becomes something cold, mechanical, and alienating, monopolizes narrative, and is repeated in all forms of media, education, and public life, distorting the way people think and behave. By using it, dictators manipulate history by rewriting narratives to support their power and suppress any history that contradicts their version of events, glorifying and justifying their regimes.

doi: 10.66142/Crisia.2025.23

FAC FORTIA ET PATERE. RETROSPECTIVĂ DOCUMENTARĂ ASUPRA CENTENARULUI MUZEAL ORĂDEAN ORGANIZAT ÎN 1972

Tiberiu Alexandru CIORBA*

FAC FORTIA ET PATERE. DOCUMENTARY RETROSPECTIVE ON THE MUSEUM'S CENTENARY ORGANIZED IN 1972

ABSTRACT

The Țării Crișurilor Museum has had a long, rich and sometimes arduous journey starting from the middle of the 19th century. Throughout the years, there have been a few key moments in time that marked a turning point for the institution and its destiny. Such a moment was the centennial celebration organized in 1972, which attracted the attention of both local and national scholars. Over a span of a few days, historians from all around Romania gathered to participate in the festivities held in Oradea. New exhibitions were opened for the occasion; a conference was conducted to gather scientific results pertaining to all fields of interest and many more activities. To commemorate the event, a certain file (number 827) was donated to the museum in 1975 containing a wide arrangement of documents, letters, posters, all of which allow researchers to recreate the occasion. The aim of this article is to analyze thoroughly the contents of the file, to see what the documents offer in terms of information and whether it can be used in different projects.

Keywords: Museum, collections, documents, centenary, celebration, exhibits, conference.

Festivitățile organizate cu prilejul sărbătoririi centenarului din anul 1972 reprezintă în esență o încununare a activității continue în domeniul muzeografiei orădene. Fascinantul trecut instituțional creionează o moștenire culturală eterogenă, ce reflectă pe de o parte evoluția treptată a istoriei din punct de vedere științific, iar pe de altă parte o reinterpretare a materialului arheologic descoperit și a modului cum acesta a fost valorificat. Primul secol a adus cu sine importante inovații la nivel administrativ și a creat un mediu prielnic pentru dezvoltarea treptată a colecțiilor. S-a ajuns, astfel, de la câteva sute de donații înregistrate în primii ani, la zeci de mii de exemplare dispuse în cadrul a mai multor secții specializate. Muzeografii au vrut, așadar, să marcheze momentul solemn prin diferite manifestări, menite să onoreze munca și contribuțiile înaintașilor.

Debutul Muzeului Țării Crișurilor poate fi localizat undeva în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, într-o perioadă de mari schimbări și reverberații culturale. Istoria ca știință a început să primească noi valențe sociale, devenind subliminal un catalizator al concepțiilor și valorilor centrate în jurul ideii de națiune și trecut comun. Muzeografia, aflată încă într-un stagiu incipient de cristalizare, s-a metamorfozat într-un veritabil instrument de angrenare socială. Marea

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: ciorba.tiberiu@gmail.com.

majoritate a vestigiilor trecutului și a artefactelor prețioase erau păstrate în colecțiile particulare ale marilor familii nobiliare. Inaccesibile cetățenilor de rând, piesele nu erau văzute ca un bun comun, ci mai degrabă ca un lux și o dovadă a prosperității claselor superioare. Încetul cu încetul, interpretarea și rolul lor aveau să se schimbe radical, creionându-se ideea de patrimoniu național. Eforturile succesive ale experților vremii s-au concentrat în primul rând asupra descoperirii și mai apoi a centralizării lor într-un singur loc. În vederea realizării acestui deziderat, a fost nevoie de crearea unei noi categorii de cercetători dedicați nu doar studiului istoric, ci și valorificării antichităților prin proiecte expoziționale destinate publicului larg.

Desigur că lucrurile au evoluat într-un ritm destul de lent, fiind nevoie de ani până când muzeul modern și-a putut face apariția pe meleagurile bihorene. Primul pas a fost făcut la data de 28 august 1872 când Societatea de Arheologie și Istorie a fost înființată, grație ajutorului masiv venit din partea unor personalități locale importante din cercurile politice și culturale[1]. Această asociație incipientă și-a asumat misiunea dificilă de a coordona eforturile arheologice și de a strânge rând pe rând obiectele de valoare. A funcționat pe bază de subscripții, având un consiliu de conducere și membri (de mai multe tipuri în funcție de importanță) care plăteau o taxă anuală. Echipa inițială a fost formată din oameni pasionați cu înclinații înspre studiul istoriei, dar care, cu mici excepții, nu au avut o formare oficială în acest sens. Aici pot fi amintiți, spre exemplu, primul președinte, Dőry József, care a fost în același timp șeful conducerii administrative din județ, sau vicepreședintele Gyalokay Lajos, judecător de profesie. Singurii care ar fi putut fi considerați experți în domeniu au fost, pe de-o parte, secretarul Barlaghy Vince Adorján și gestionarul antichităților Cséplő Péter[2]. Primul a făcut parte din administrația romano-catolică, ocupând poziția de canonic, predând concomitent și istoria culturii la Liceul Premonstratens, iar cel din urmă la fel, contribuind pe deasupra periodic cu un număr de articole dedicate trecutului orașului Oradea. Acest aspect nu a constituit neapărat un impediment major, un sprijin extern și constant venind din partea altor membri mult mai bine pregătiți. Un exemplu elocvent a fost renumitul istoric și arheolog Rómer Flóris, care mai târziu a devenit chiar și președinte între 1885-1888[3]. Considerat de mulți drept părintele arheologiei maghiare, a organizat de-a lungul anilor diferite săpături, a donat un număr impresionant de obiecte și a publicat o serie de articole dedicate cercetărilor sale locale. Contribuția sa nu poate fi ignorată, mai ales când vine vorba de primele decenii de activitate ale Societății[4].

Cel de-al doilea moment semnificativ a fost reprezentat de deschiderea oficială a primului muzeu din Oradea în anul 1896. Timp de aproape 25 de ani, din lipsă de fonduri, asociația nu a avut parte de o „casă proprie", fiind forțată să închirieze diferite imobile unde să-și depoziteze colecțiile. Expozițiile temporare erau găzduite pe coridoarele prefecturii, prima fiind organizată la data de 24 decembrie 1872[5]. Situația a devenit și mai nefastă atunci când au fost evacuați și siliți

[1] Aurel Chiriac, *De la Muzeul Societății de Istorie și Arheologie a județului Bihor și orașului Oradea la Muzeul Țării Crișurilor*, în *A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat évkönyve*, Békéscsaba, 2010, p. 102.

[2] Lakatos-Balla Attila, *A Biharvármegyei és Nagyvaradi Régészeti és Történelmi Egylet jegyzőkönyvei*, în Emődi András, *Tanulmányok Nagyvárad újkori történetéből, Miscellanaea Historica Varadinensia I.*, Partium Kiadó, Nagyvárad, 2009, pp. 211-212.

[3] *Ibidem*.

[4] În cadrul colecțiilor de obiecte tridimensionale se mai păstrează un pocal decorat oferit de către elevii liceului regal din Pesta și patru panglici funerare confecționate cu ocazia morții sale survenite la data de 18 martie 1889: nr. de inventar 8557 și 8578.

[5] A. Chiriac, *op. cit*., p. 104.

să mute piesele într-o casă de la periferia orașului[6]. Inevitabil, mediul de operare impropriu a produs efecte negative asupra progresului științific, iar conducerea a reacționat prin adoptarea unor măsuri îndreptate înspre remedierea cât mai rapidă a problemei. Obținerea unui spațiu adecvat a devenit astfel principala prioritate, dat fiind faptul că piesele ce intrau anual, prin donație sau săpături, nu puteau fi gestionate într-o manieră profesionistă fără mijloace adecvate. Episcopul romano-catolic de atunci, Schlauch Lőrinc, a oferit un teren în imediata apropiere a palatului său cu o suprafață de peste 11000 de metri pătrați spre a fi utilizat de către Societate[7]. În vederea obținerii fondurilor necesare pentru viitoarea construcție, la data de 25 martie 1890 s-a lansat o chemare destinată publicului prin care cetățenii erau invitați să ajute cu orice fel de sumă[8]. Acțiunea a continuat până la data de 1 octombrie a aceluiași an, moment în care trezoreria a reușit să strângă mai mult de 20000 de florini. Concomitent, s-a organizat și un concurs pentru obținerea unui proiect arhitectural corespunzător cerințelor specifice. Până la data de 30 aprilie 1890 participanții trebuiau să înainteze planurile, iar verificarea acestora a fost făcută de către o comisie specială[9]. Câștigătorul a fost cunoscutul arhitect local Rimanóczy Kálmán senior, care în primăvara anului 1894 a primit aprobarea de a începe lucrările, ele fiind terminate în întregime un an mai târziu în noiembrie 1895[10]. Stilul adoptat a fost unul eclectic ce îmbina numeroase elemente neo renascentiste[11]. Fațada era formată dintr-un rezalit central, marcat de mai multe capiteluri ionice, o friză, o cornișă și un timpan triunghiular, toate în stil neoclasic[12]. La începutul secolului XX fiul acestuia, Rimanóczy Kálmán junior a extins în 1910 corpul clădirii cu încă cinci încăperi[13].

La data de 27 iunie, de zilele Sfântului Ladislau, s-au deschis într-un final (oficial) porțile noului muzeu, întreaga zi fiind dedicată diferitelor festivități culturale și spirituale. În cadrul colecțiilor noastre se mai păstrează două exemplare din invitațiile originale ce conțin întregul program, destul de diversificat[14]. Ziua a început cu o liturghie celebrată la ora nouă dimineața în catedrala romano-catolică și a continuat cu o conferință specială organizată în cadrul sălii festive din palatul baroc. Acolo s-au ținut discursuri pe diferite teme istorice de către persoane precum președintele Beöthy László, istoricul Fraknói Vilmos, Karácsonyi János sau Bunyitay Vince. După încheierea discuțiilor, invitații au fost aduși în procesiune la sediul Societății, unde ghidajul a fost realizat de către Középesy Gyula și Némethy Gyula (custodele colecției Ipolyi).

De-a lungul primei jumătăți a secolului următor, Societatea de Arheologie și Istorie și-a demonstrat rolul cultural central în peisajul orădean, având o activitate continuă. Exceptând anii de război, când s-au înregistrat unele întreruperi, muzeul și-a dezvoltat permanent colecțiile, primind o varietate de piese atât din partea cetățenilor, cât și din munca arheologică efectuată de către experți. Ca și instituție cu caracter juridic, se poate afirma faptul că Societatea de Arheologie și-a încetat existența odată cu instaurarea regimului comunist. Bunurile mobile și imobile au fost trecute în proprietatea statului, fapt ce a deschis o nouă etapă în muzeografia locală. Cu toate

[6] Ivan Ordentlich, *Un secol de activitate expozițională a secției de istorie a muzeului orădean*, în *Centenar muzeal orădean*, Oradea, 1972, p. 66.

[7] Tiberiu Alexandru Ciorba, *Contribuții la istoria Muzeului „Țării Crișurilor" (sec. XIX-XX)*, în *Crisia*, nr. LI/2021, p. 345.

[8] Letiția Roșu, *Istoricul primului edificiu stabil al muzeului orădean*, în *Centenar muzeal orădean*, Oradea, 1972, p. 84.

[9] *Ibidem*, p. 85.

[10] *Ibidem*.

[11] https://www.palatulcopiilororadea.ro/index.php?page=istoric, accesat la 2 martie, 2025.

[12] Péter I. Zoltán, *Trei secole de arhitectură orădeană*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2003, p. 51.

[13] *Ibidem*.

[14] MȚCO, *Colecția Istoricul Instituției*, nr. inv. 428/25, 26.

acestea, noua formă administrativă nu a făcut altceva decât să ducă mai departe moștenirea culturală preexistentă și să îmbunătățească metodologia aplicată în diferitele sfere de interes. Între 1950-1970 titulatura s-a modificat și ea pentru a reflecta mai bine caracterul și rolul muzeului în noua ordine socială. A primit denumiri precum *Petőfi-Bălcescu* sau *Muzeul Regional Crișana*[15]. Piesele au început să fie reprezentative nu doar pentru orașul Oradea sau județul Bihor, ci și pentru întreaga zonă de nord-vest a României. Din acest motiv la data de 27 iunie 1970 prin decizia cu numărul 567 a Comitetului Executiv al Consiliului Popular al Județului Bihor apare pentru prima dată numele ce este utilizat și în prezent, acela de *Muzeul Țării Crișurilor*. Este cât se poate de evident faptul că instituția are o legătură directă și centrală cu organizația fondată în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și este practic moștenitoarea ei.

În 1972 colectivul muzeal s-a aflat în fața unui moment semnificativ, luând în considerare și mutarea recentă a sediului în palatul baroc. Conferințele și acțiunile culturale dedicate sărbătoririi centenarului au decurs între 2-5 noiembrie. Deschiderea festivă s-a ținut în sala Teatrului de Stat, unde au luat cuvântul pe rând diferite oficialități și istorici recunoscuți în toată țara: Constantin Daicoviciu (profesor universitar și director al Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj), Constantin Ionescu (secretar al Academiei de Științe Sociale și Politice), Iulian Antonescu (director al Direcției Muzeelor), Gheorghe Bodor (director al Muzeului de Etnografie al Moldovei), Alexandru Andrițoiu (redactor șef al revistei „Familia"), Sever Dumitrașcu (director al Muzeului Țării Crișurilor), Ștefan Szantó (prim secretar al Comitetului Municipal și primar al orașului Oradea), Ioan Chira (președinte al Comitetului pentru Cultură și Educație Socialistă) și Alexandru Fodor (secretar de propagandă al Comitetului Județean Bihor)[16]. Pe urmă, invitații s-au bucurat de un spectacol organizat de filarmonica locală condusă de dirijorul Miron Rațiu și având-l ca solist pe Ion Voicu[17]. Programul muzical a fost compus din trei piese: „Baladă pentru vioară și orchestră" de Ciprian Porumbescu, „Simfonia spaniolă" de Eduardo Lalo și, ultima, „Dimineață, după nuntă", o compoziție originală a violonistului Voicu[18].

Ziua de 3 noiembrie a fost dedicată inaugurării a trei expoziții temporare, special create pentru acest eveniment. Prima și poate cea mai semnificativă, intitulată „100 de ani de activitate muzeală în Oradea", deschisă în sala mare a palatului de la etajul I, a urmărit să ilustreze evoluția instituțională pornind de la înființarea Societății de Arheologie și Istorie și până în prezent. Utilizând documente de epocă expuse în vitrine de tip masă și opt panouri explicative, fiecare perioadă s-a dorit a fi amintită, accentul fiind pus desigur mai ales pe realizările din ultimele decenii[19]. Actele originale (scrisori, fotografii, desene) au provenit atât din colecțiile proprii, cât și de la arhivele de stat. Cinci dintre panouri au fost folosite de către secțiile muzeului pentru a-și reliefa progresul și activitățile expoziționale din ultimii ani. Cel de-a doilea vernisaj a avut un caracter artistic, prezentând lucrări de grafică realizate de către pictori români din perioada interbelică, precum Theodor Pallady, Gheorghe Petrașcu, Iosif Iser, Nicolae Tonitza sau Alexandru Phoebus[20]. Ultima expoziție a acoperit aria etnografică a patrimoniului intern, focalizându-se mai mult înspre evidențierea artei populare în paginile revistei „Familia". Piesele selectate, printre care și exemplare de costume populare din zona Vlașca și Ilfov premiate la

[15] Chiriac, *op. cit*., p. 110.

[16] Viorel Faur, *Cronica aniversării*, în *Centenar muzeal orădean*, Oradea, 1972, p. 792.

[17] *Ibidem*.

[18] *Ibidem*.

[19] *Ibidem*.

[20] *Ibidem*, p. 793.

expoziția din Paris organizată în 1867, au produs un efect pozitiv asupra invitaților[21]. S-au ales în același timp și reproduceri din articolele revistei de cultură, atât fotocopii cât și originale. Ziua s-a terminat cu o serie de momente muzicale organizate de Filarmonica orădeană, printre care: „Cvintet în stil clasic" de Jianu, „Șapte miniaturi" de Mendelshon, „Cvartet de coarde nr. 2, op. 5-5" de Vancea, „Cvartetul de coarde în Do major" de Constantinescu și „Recitativ și orrioso pentru violă și violoncel" de Berger[22]. Totodată, în sălile secției de etnografie, interpreții Florica Ungur, Maria Haiduc, Anca Miere-Chirilă, Etelca Patka, Grigore Ignat și Alexandru Hanga au oferit oaspeților un concert de muzică populară[23].

Conferințele științifice s-au susținut în cea de-a treia zi, sesiunile fiind împărțite pe tematici: arheologie, istorie (medievală, modernă, contemporană), etnografie, artă și științele naturii. Discuțiile s-au învârtit în jurul mai multor subiecte susținute de către cercetători, majoritatea făcând referire la trecutul sau specificitățile județului Bihor, începând din perioada antică până în prezent. La sfârșitul zilei, invitații s-au bucurat de un concert suplimentar de muzică de cameră, organizat de data aceasta în sala mare a palatului, unde au putut asculta piese precum „Cvartetul în bemol major K.V. 458" de Mozart, „Cvartetul în re minor op. 76" de Haydn și „Cvintetul de suflători" de Bach[24].

Ultima zi a fost dedicată excursiilor științifice prin oraș și județ, coordonate de către specialiștii locali. Invitații au avut la dispoziție mai multe opțiuni, în funcție de interes: pentru cei interesați de istorie, un ghidaj la cetatea din Biharia a fost prezentat de Mircea Rusu, la Otomani de către Ivan Ordentlich, sau la Muzeul Văii Erului din Săcueni de Nánási Zoltán[25]. În paralel, cei preocupați de valențele și detaliile etnografice au putut merge prin zonele pitorești din Bihor precum Beiuș sau Pietroasa, pentru a vedea muzeele sau instalațiile tehnice țărănești (mori de apă, interioare tradiționale) specifice locului[26]. Nici monumentele arhitecturale din Oradea nu au fost uitate, ele fiind vizitate de către experți. S-a realizat în același timp la sfârșitul zilei o masă rotundă de discuții, unde subiectul central a fost valorificarea clădirilor prin diferite metode[27].

După cum se poate observa din această mică analiză a evenimentului în sine, organizatorii au urmărit să atingă toate sferele de interes științific, creionând tematici diverse și complexe. Au dorit să îmbine totodată utilul cu plăcutul, presărând la intervale de timp specifice momente de repaus și odihnă, fie prin concerte sau prin drumeții bine gândite.

Dosarul cu numărul 827 din cadrul colecției de documente a secției de istorie conține un total de 63 de acte distincte din punct de vedere tipologic. Acesta a fost creat cu scopul de a evidenția direct organizarea centenarului, iar prin păstrarea câtorva exemple ilustrative evenimentul poate fi recreat atât istoriografic, cât și expozițional. Valoarea lor patrimonială reiese din capacitatea acestora de a sublinia un moment de cotitură în istoria muzeului. Chiar dacă individual ele nu se remarcă ostentativ, fiind vorba până la urmă de acte mai mult sau mai puțin „cotidiene", totuși potențialul muzeografic este palpabil prin informațiile regăsite în interior.

Conform registrului de inventar, dosarul a intrat în patrimoniu de abia la începutul anului 1975, donatorul nefiind pomenit. Pentru o mai bună înțelegere a conținutului general, au putut fi delimitate patru subcategorii clare, fiecare acoperind o fațetă aparte.

[21] *Ibidem*.
[22] *Ibidem*, p. 794.
[23] *Ibidem*.
[24] *Ibidem*, p. 797.
[25] *Ibidem*.
[26] *Ibidem*.
[27] *Ibidem*.

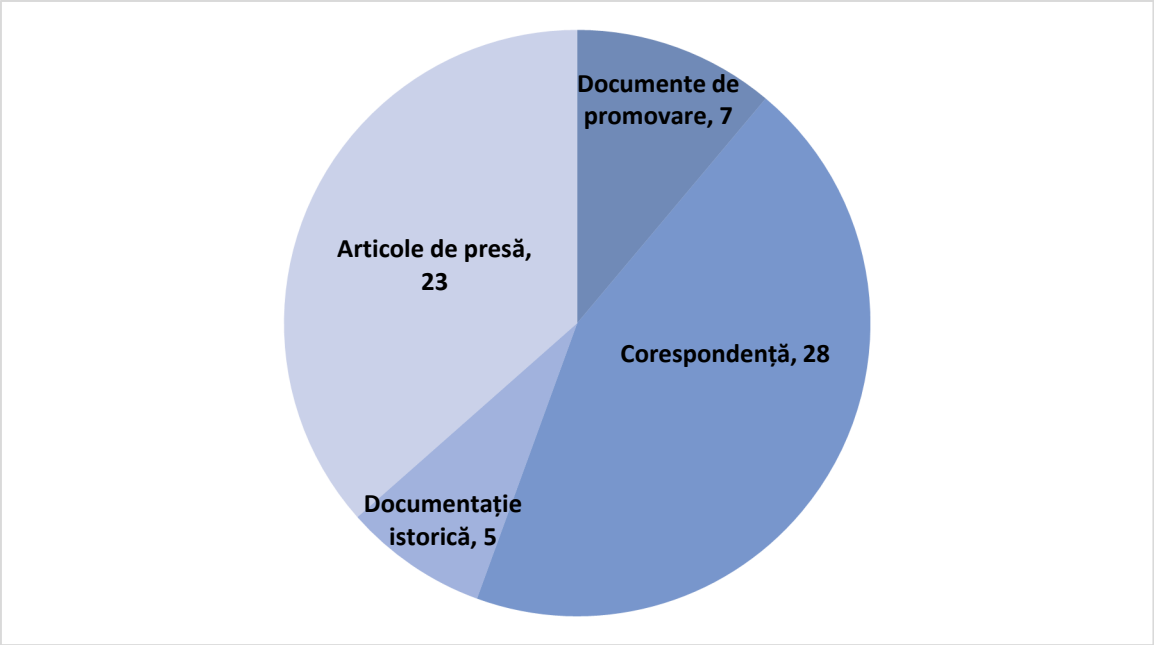

Fig. 1. Împărțirea tipologică a documentelor din dosarul 827

Înainte de a trece la prezentarea fiecărui grup documentar este important de menționat faptul că subiectul centenarului este reprezentat în colecțiile muzeului și prin alte documente, nu doar cele regăsite în acest dosar. În ceea ce privește fotografiile, un număr de 61 de bucăți au fost donate în anul 2001, câteva dintre acestea regăsindu-se inclusiv la sfârșitul volumului omagial[28]. Tot așa, în 2014 au intrat alte cinci, înfățișând vernisajele expozițiilor temporare[29]. În anul 2022, domnul Sever Dumitrașcu a oferit o serie de obiecte referitoare la activitatea sa muzeografică, printre care și două insigne create cu ocazia centenarului[30]. Ultima donație semnificativă a venit din partea nepoatei acestuia, Carina Stanciu, care la începutul anului 2024 a donat un număr impresionant de fotografii, printre care și trei din timpul festivităților organizate în 1972[31].

1. Documente de promovare

Nr.	Titlu
1	Program al Centenarului Muzeal 1872-1972, Oradea.
2	Invitație creată cu ocazia Centenarului Muzeal 1872-1972, Oradea.
3	Caiet de scris tipărit cu ocazia Centenarului Muzeal 1872-1972, Oradea.
37	Afiș de promovare a festivităților organizate de Muzeul Țării Crișurilor cu ocazia sărbătoririi centenarului în 1972.
38	Afiș de promovare a festivităților organizate de Muzeul Țării Crișurilor cu ocazia sărbătoririi centenarului în 1972.
39	Afiș de promovare a festivităților organizate de Muzeul Țării Crișurilor cu ocazia sărbătoririi centenarului în 1972.
40	Afiș de promovare a festivităților organizate de Muzeul Țării Crișurilor cu ocazia sărbătoririi centenarului în 1972.

[28] MȚCO, *Colecția Istoricul Instituției*, nr. inv. 8459; *Centenar muzeal orădean*, 1972, pp. 799-818.
[29] *Ibidem*, nr. inv. 11061, 11062, 11099.
[30] MȚCO, *Colecția Numismatică*, N2712.
[31] MȚCO, *Colecția de fotografii*, nr. inv. 18538, 18557, 18578.

Puține la număr, dar totuși semnificative, sunt cele câteva exemple de materiale apărute în vederea promovării evenimentului. Este vorba de programul oficial al centenarului, ce conține atât momentele artistice, cât și cele științifice, o invitație originală nesemnată cu logo-ul auriu de formă pătrată, realizat pentru ocazia specială, și un caiet standard de scris, asemenea celor tipărite la conferințe, pentru a fi oferite drept cadou oaspeților[32]. Din punct de vedere stilistic, se sugerează într-un mod subtil importanța momentului în sine, dar și a schimbării sediului muzeului. Pe coperta caietului se poate regăsi în registrul superior o reprezentare schematică cu un contur auriu a palatului baroc, aleasă cu siguranță pentru a sublinia noul capitol în care intra instituția și locația diferită. Nu în ultimul rând, mai pot fi pomenite tot aici și cele patru afișe originale care s-au păstrat, unele utilizate probabil chiar și în cadrul festivităților[33]. Uitându-ne peste conținutul lor, se observă că fiecare a avut un rol specific: două dintre ele (copii, una colorată cealaltă realizată în tuș negru) au fost folosite cu siguranță în data de 2 noiembrie pentru ședința festivă, altul pentru expoziția comemorativă legată de istoria muzeului, și ultimul, mult mai general, prezintă centenarul concret cu toate manifestările aferente. Logo-ul reîntâlnit și pe celelalte exemplare este expus foarte artistic, cu intervalul cronologic *1872-1972* în centru.

2. Documentație istorică

Nr.	Titlu
32	Document dactilografiat cu programul Centenarului Muzeal din Oradea, 1972.
33	Document manuscris cu articolele din volumul omagial tipărit cu ocazia Centenarului Muzeal din Oradea, 1972.
34	Programul oficial al festivităților organizate cu ocazia Centenarului Muzeal din Oradea, 1972.
35	Planurile tematice și de măsuri ale expoziției comemorative „100 de ani de la înființarea muzeului din Oradea", 1972.
36	Documentație istorică privind Centenarul activității muzeale orădene, realizat de Sever Dumitrașcu, 1972.

Cea de-a doua categorie face referire la pregătirea științifică din spatele organizării centenarului. O serie de documente interesante demonstrează clar metoda prin care personalul muzeal a încercat să prezinte, într-un mod profesionist, moștenirea culturală de un secol, reliefând diferite aspecte organizatorice. Două dintre ele, unul dactilografiat și altul manuscris, reprezintă primele încercări de redactare a volumului ce urma să fie tipărit de către instituție, cu toate lucrările și articolele științifice prezentate în secțiunile diverse ale conferinței susținute la palat: muzeologie, arheologie/istorie, etnografie, istoria artei și științe naturale[34]. Comparând structura cu cea finală, se pot observa unele modificări la ordinea studiilor și titlurile aferente. Tot aici se mai regăsește o copie dactilografiată de 14 pagini a programului oficial al festivităților. Conține numeroase detalii, pornind de la lista și ordinea vorbitorilor de la deschidere, participanții din fiecare secțiune aranjați pe zile (cu numele, orașul de proveniență și titlul lucrării), până la excursiile din Oradea și Bihor, unde invitații au putut vedea diverse locații semnificative din punct de vedere istoric și cultural: cetatea de la Biharia, Muzeul de Arheologie din Săcueni, Otomani, Sălacea, Beiuș, Rieni-Pietroasa etc. Mai avem planul tematic al expoziției

[32] MȚCO, *Colecția Istoricul Instituției*, nr. inv. 827/1-3.
[33] *Ibidem*, f. 37-40.
[34] *Ibidem*, f. 32-33.

comemorative intitulate „100 de ani de la înființarea muzeului din Oradea", un document dactilografiat ce conține structura, lista obiectelor utilizate și responsabilii pentru fiecare parte[35]. Scopul principal a fost de a puncta evoluția instituțională pornind din 1872, punându-se accentul mai ales pe anii mai recenți și contribuția epocii comuniste. Ultimul act este, în esență, o scurtă cronologie de trei pagini a istoricului muzeului realizat de către directorul Sever Dumitrașcu[36]. Informațiile au fost astfel dispuse încât să prezinte succint statistici cu privire la colecțiile aflate în patrimoniu, numărul de piese și fluctuațiile apărute de-a lungul timpului.

Fiind vorba aici mai mult de drafturi inițiale decât de documente oficiale, multe dintre ele conțin la sfârșit aprobarea forurilor superioare, precum directorul instituției sau alte organe de control (Comitetul de Cultură și Artă a Sfatului Popular al Regiunii Crișana). Împreună, sursele demonstrează faptul că întreaga manifestare a fost atent revizuită și orchestrată, nimic nefiind lăsat la întâmplare. De la discursuri, la expoziții, până la excursii și secțiuni științifice, toate au fost modelate și analizate pentru a fi cât mai bine pregătite pentru sfârșitul de săptămână de la începutul lunii noiembrie.

3. Corespondență

Nr. Titlu

4 Scrisoare din partea arheologului Liviu Mărghitan către Muzeul Țării Crișurilor, 1972.

5 Scrisoare de mulțumire din partea lui Constantin Scorpan și A. Rădulescu de la Muzeul de arheologie Constanța către Muzeul Țării Crișurilor, 1972.

6 Invitație din partea directorului Sever Dumitrașcu cu ocazia organizării Centenarului Muzeului Țării Crișurilor, 1972.

7 Scrisoare din partea comitetului de organizare a Centenarului Muzeal din Oradea privind cerințele de participare a invitaților, 1972.

8 Scrisoare din partea domnului director Vasile Giurcă pentru potențiali invitați la sesiunile de comunicări științifice organizate cu prilejul Centenarului Muzeului Țării Crișurilor, 1972.

9 Felicitare din partea Institutului de Etnografie și Folclor, 1972.

10 Scrisoare din partea Muzeului Brukenthal din Sibiu, 1972.

11 Scrisoare din partea muzeografului Liviu Ștefănescu adresată directorului Muzeului Țării Crișurilor, 1972.

12 Scrisoare din partea colectivului de muzeografi din Satu Mare, 1972.

13 Scrisoare de mulțumire din partea domnului Constantin Popescu, adresată Muzeul Țării Crișurilor, 1972.

14 Scrisoare din partea lui Aurel Papadopol, director adjunct al Muzeului „Grigore Antipa" adresată lui Sever Dumitrașcu, 1972.

15 Scrisoare din partea domnului George Protopopescu, directorului adjunct al Muzeului de Istorie al Transilvaniei, adresată colectivului Muzeului Țării Crișurilor, 1972.

16 Scrisoare din partea a doi participanți din București la festivitățile Centenarului Muzeal, 1972.

17 Scrisoare din partea doamnei Viorica Pascu, director al Muzeului Etnografic al Transilvaniei, adresată colectivului muzeului orădean, 1972.

18 Scrisoare din partea domnului I. Coste, asistent în cadrul Institutului Agronomic din Timișoara, adresată colectivului Muzeului Țării Crișurilor, 1972.

[35] *Ibidem*, f. 35.

[36] *Ibidem*, f. 36.

19 Scrisoare din partea doamnei Marica Grigorescu adresată directorului Muzeului Țării Crișurilor, 1972.
20 Scrisoare din partea domnului Liviu Ștefănescu adresată directorului Muzeului Țării Crișurilor, 1972.
21 Telegramă din partea directorului Ștefan Ștefănescu de la Institutul de Istorie al Academiei Nicolae Iorga, adresată colectivului muzeului orădean, 1972.
22 Telegramă din partea doamnei Florica Postolache, director al Muzeului de Artă din Constanța, adresată colectivului muzeului orădean, 1972.
23 Telegramă din partea colectivului de muncă al Muzeului Odorheiu Secuiesc, 1972.
24 Telegramă din partea colectivului de la Muzeul Sighetu Marmației, Maramureș, 1972.
25 Scrisoare din partea directorului muzeului din Sfântu Gheorghe, Székely Zoltán, 1972.
26 Telegramă din partea arheologilor Hortensia și Vlad Dumitrescu, către Muzeul Țării Crișurilor, 1972.
27 Scrisoare trimisă de către dr. Cornel Irimie, directorul Muzeului Brukenthal, adresată directorului Sever Dumitrașcu de la Oradea, 1972.
28 Telegramă trimisă de către dr. Cornel Irimie, directorul Muzeului Brukenthal către Muzeul Țării Crișurilor, 1972.
29 Telegramă trimisă de către Mihai Băcescu președinte ICOM și director al Muzeului Național de Istorie Naturală „Grigore Antipa", lui Sever Dumitrașcu. 1972
30 Carte poștală trimisă de către Pionerii cadrelor didactice și părinții din Leamna de Sus, Dolj, directorului Sever Dumitrașcu, 1972.
31 Scrisoare din partea lui C. Lupescu, directorul Școlii Generale din satul Leamna de Sus, adresată lui Sever Dumitrașcu, 1972.

Cea mai consistentă și mai importantă categorie din acest dosar o reprezintă, fără îndoială, corespondența interinstituțională din acea perioadă. Au fost păstrate și depozitate în jur de 28 de invitații, telegrame și scrisori trimise de către diferiți istorici și cercetători către membrii colectivului muzeal. Împreună ilustrează impactul pe care l-a avut centenarul orădean în cercurile de specialitate, succesul campaniei de promovare și, nu în ultimul rând, creionează o imagine sintetică a rețelei culturale naționale ce activa la momentul respectiv. Au putut fi identificate 14 instituții culturale de mai multe tipuri, unele care au participat direct prin delegați, altele care au dorit măcar să-și exprime recunoștința față de invitația organizatorilor. Printre acestea pot fi menționate: Muzeul de Arheologie din Constanța, Institutul de Etnografie și Folclor din București, Muzeul Brukenthal din Sibiu, Muzeul de Istorie din Satu Mare, Muzeul Cetatea Făgăraș, Muzeul „Grigore Antipa" din București, Muzeul de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca, Muzeul Etnografic al Transilvaniei din Cluj-Napoca, Institutul Agronomic din Timișoara, Institutul de Istorie al Academiei Române din București, Muzeul de Artă din Constanța, Muzeul Odorheiul Secuiesc, Muzeul Maramureșului din Sighetu Marmației și Muzeul Național Secuiesc din Sfântu Gheorghe.

Analizând conținutul, exemplarele prezente pot fi împărțite în mai multe subcategorii specifice. Trei dintre acestea au fost trimise de către comitetul de organizare orădean: este vorba de o invitație necompletată, alta realizată special de către fostul director al instituției, Vasile Giurcă, și ultima conținând date generale cu privire la regulile metodologice pentru realizarea articolelor ce urmau să fie publicate în volumul conferinței[37]. Restul provin din surse externe

[37] *Ibidem*, f. 6-8.

reprezentând mulțumiri, felicitări sau clarificări administrative cu privire la conferință. Urările, în număr de șapte, au fost trimise fie din partea unui reprezentant al instituției emitente (director sau administrator), fie din partea colectivului în sine, fiecare exprimându-și admirația și respectul față de munca depusă[38]. În același timp, un număr de nouă conducători de muzee[39] din toată țara au dorit să transmită un mesaj de susținere, descriind centenarul ca un moment cultural de înaltă valoare, mai ales că și noul sediu urma să fie deschis. Pot fi amintiți aici dr. Cornel Irimie din Sibiu, Viorica Pascu din Cluj-Napoca, Florica Postolache din Constanța sau Székely Zoltán din Sfântu Gheorghe. Majoritatea dintre aceștia nu au putut participa la festivități din motive obiective, exprimându-și regretul în acest sens. Regăsim și numele unor importanți cercetători precum cunoscutul oceanolog și zoolog Mihai Băcescu, președintele ICOM și director al Muzeului Național de Istorie Naturală din București, sau Ștefan Ștefănescu, directorul Institutului de Istorie al Academiei[40]. Ambii au lipsit, spre exemplu Băcescu[41] fiind invitat în aceeași perioadă să participe la Congresul Mediteranean organizat la Atena. Tot așa, arheologii Hortensia și Vlad Dumitrescu (amândoi foști studenți ai renumitului istoric Vasile Pârvan) au fost, la rândul lor, indisponibili, neputând participa la secțiunile științifice[42].

Marea majoritate a scrisorilor sau telegramelor păstrate au provenit de la cercetătorii invitați să contribuie la discuțiile de specialitate[43]. Reacția generală față de organizare a fost una cât se poate de pozitivă, exprimându-și rând pe rând satisfacția față de colegii orădeni care se pare că au depus un efort admirabil, atât în coordonarea atelierelor, cât și în activitățile de relaxare, precum numeroasele excursii ghidate prin Bihor. Toate acestea demonstrează faptul că centenarul nu a avut doar o relevanță și însemnătate locală, reverberațiile sale depășind cu mult granițele județului, închegând practic o comunitate întreagă de istorici, etnografi și arheologi din toată România.

4. Articole de presă

Nr. Titlu

41 Numărul 10 (67) din anul VI a publicației „Magazinul istoric" conține, între paginile 82-83, un articol de promovare a festivităților organizate de Muzeul Țării Crișurilor cu ocazia sărbătoririi centenarului, scris de către muzeograful Viorel Faur, intitulat: „Muzeul Țării Crișurilor la un veac de la înființare".

42 Extrasul din ziarul Crișana nr. 258, din ziua de miercuri 1 noiembrie 1972, la pagina 2 cuprinde articolul publicat de către muzeograful Doina Ignat, intitulat: „Relația muzeu-public".

43 Extrasul din ziarul Crișana nr. 259, din ziua de sâmbătă 21 octombrie 1972, la pagina 2 cuprinde articolul publicat de către muzeograful Ioan Godea, intitulat: „Vă prezentăm Muzeul Țării Crișurilor".

44 Extrasul din revista de cultură „Familia" nr. 10 din octombrie 1972 cuprinde articolul publicat de către arheologul și muzeograful Nicolae Chidioșan, intitulat „Centenar – Muzeul din Oradea" împreună cu câteva poze cu piese din colecțiile aflate în patrimoniu.

[38] *Ibidem*, f. 9, 15, 17, 21, 23, 24, 28.

[39] *Ibidem*, f. 14, 15, 17, 21, 22, 25, 27, 28, 29.

[40] *Ibidem*, f. 21, 29.

[41] https://antipa.ro/personalitati/acad-dr-doc-mihai-bacescu/, a condus muzeul Antipa timp de 25 de ani între 1964-1989.

[42] Muzeul Țării Crișurilor, Secția de Istorie, *Colecția Istoricul Instituției*, nr. inv. 827/26.

[43] *Ibidem*, f. 4, 5, 10-13, 16, 18-20.

45 Extrasul din ziarul Crișana nr. 256, din ziua de duminică 29 octombrie 1972, cuprinde pagina numărul 2 dedicată în întregime promovării Muzeului Țării Crișurilor. În total cuprinde patru articole: „Tinerețea senectuții", de Sever Dumitrașcu, „Vechi manifestări cu caracter muzeistic ale bihorenilor", de Viorel Faur, „Deschiderea expoziției de Științe Naturale", de E. Kovats, și „Dialog cu pictorul Coriolan Hora, șeful secției de artă", de Teodor Crișan. Pagina prezintă unele rupturi pe margini.

46 Extrasul din revista de cultură „Familia" nr. 8 din august 1972 cuprinde articolul publicat de către profesorul și directorul Virgil Giurcă, intitulat „Centenarul muzeului din Oradea".

47 Extrasul din ziarul maghiar Fáklya nr. 251 din ziua de marți 24 octombrie 1972 cuprinde la pagina 2 articolul de promovare a muzeului scris de către Nagy Béla, intitulat „Bemutatjuk a Körös-Vidéki Múzeum Történelmi Osztályát".

48 Extrasul din ziarul maghiar Fáklya nr. 252 din ziua de miercuri, 25 octombrie 1972, cuprinde la pagina 2 articolul de promovare a muzeului scris de către Nagy Béla, intitulat „Bemutatjuk a Körös-Vidéki Múzeum Történelmi Osztályát".

49 Extrasul din ziarul maghiar Fáklya nr. 253, din ziua de joi 26 octombrie 1972, cuprinde la pagina 2 articolul de promovare a muzeului scris de către Nagy Béla, intitulat „Bemutatjuk a Körös-Vidéki Múzeum Történelmi Osztályát".

50 Extrasul din ziarul maghiar Fáklya nr. 254 din ziua de vineri, 27 octombrie 1972, cuprinde la pagina 2 articolul de promovare a muzeului scris de către Nagy Béla, intitulat „Bemutatjuk a Körös-Vidéki Múzeum Történelmi Osztályát".

51 Extrasul conține articolul domnului Fábián Imre, intitulat „A múzeumi centenárium küszöbén".

52 Extrasul din ziarul maghiar Fáklya nr. 257 din ziua de marți 31 octombrie 1972 cuprinde la pagina 2 articolul de promovare a muzeului scris de către Jurcsák Tibor, intitulat „Bemutatjuk a Körös-Vidéki Múzeum Természetrajzi Osztályát".

53 Extrasul din ziarul maghiar Fáklya nr. 258 din ziua de miercuri 1 noiembrie 1972 cuprinde la pagina 2 articolul de promovare a muzeului scris de către Jurcsák Tibor, intitulat „Bemutatjuk a Körös-Vidéki Múzeum Természetrajzi Osztályát".

54 Extrasul din ziarul Crișana nr. 259 din anul XXVII din ziua de joi, 2 noiembrie 1972, conține la pagina doi un articol de promovare a activității Muzeului Țării Crișurilor, scris de muzeograful Ioan Godea, intitulat „Cercetări științifice la Muzeul Țării Crișurilor".

55 Extrasul din ziarul Crișana nr. 260 din anul XXVII din ziua de vineri, 3 noiembrie 1972, conține pe prima pagină un articol de promovare a festivităților, intitulat „Festivitatea sărbătoririi centenarului activității muzeale la Oradea".

56 Extrasul din ziarul Scînteia din ziua de vineri, 3 noiembrie 1972, conține la pagina 5 un mic articol ce pomenește festivitățile organizate la Oradea, intitulat „Centenarul activității muzeale orădene". Hârtia este puternic deteriorată, având numeroase rupturi pe margini și pe mijloc.

57 Extrasul din ziarul maghiar Fáklya nr. 259 din ziua de joi, 2 noiembrie 1972, cuprinde un articol de promovare a muzeului scris de către Vilidár István, intitulat „Száz év távlatából a Körös-vidéki Múzeum megalakulásáról".

58 Extrasul din ziarul Crișana nr. 261 din anul XXVII din ziua de sâmbătă, 4 noiembrie 1972, conține pe pagina 2 un articol de promovare a activității Muzeului Țării Crișurilor, intitulat „Fișă de istorie a activității muzeale orădene", semnat de Teodor Crișan.

59 Extrasul din ziarul maghiar Fáklya nr. 260 din ziua de vineri, 3 noiembrie 1972, cuprinde un articolul de promovare a muzeului scris de către Nicolae Chidioșan și Viorel Faur, intitulat „Kiállitás a Barokküpalota disztermében". Hârtia prezintă unele rupturi semnificative pe margine.

60 Extrasul din ziarul Crișana nr. 262 din anul XXVII din ziua de duminică, 5 noiembrie 1972, conține pe pe pagina 2 o serie de articole de promovare a activității Muzeului Țării Crișurilor din timpul festivităților, purtând numele general de „Centenarul muzeal orădean – o filă din cartea spirituală a neamului".

61 Numărul 41 (1352) din ziarul săptămânal Contemporanul din data de vineri, 6 octombrie 1972. La pagina nr. 8 secția de știință există un articol de promovare a Muzeului Țării Crișurilor scris de Virgil Giurcă și Viorel Faur, intitulat „Muzeul Țării Crișurilor".

62 Fragment din săptămânalul de cultură Tribuna tipărit la Sibiu, anul XVI 46 (830), din data de 16 noiembrie 1972.

63 Articol de promovare a muzeului orădean scris de către Viorel Faur și Virgil Giurcă, intitulat „Muzeul Țării Crișurilor", dintr-un ziar sau revistă necunoscută, posibil *Crișana* sau *Familia*.

Ultima categorie de documente este formată dintr-un număr de aproximativ 23 de extrase de ziare, ce au avut rolul principal de a promova activitatea muzeului și a centenarului. Neavând pentru marea majoritate numerele întregi, unele nu au putut fi identificate complet, detalii precum numele publicației sau data exactă rămânând în continuare un mister. Doar două excepții, care au rămas intacte, pot fi menționate aici: numărul 10 (67) din anul șase al *Magazinului istoric* și numărul 41 (1352) din ziarul săptămânal *Contemporanul*, din data de 6 octombrie 1972[44]. Cu toate acestea, analizând în profunzime conținutul și diversitatea lor, se poate creiona o mică imagine destul de interesantă cu privire la modul în care evenimentul în sine a fost văzut în presă și de către diferiți observatori din toată țara. În total au putut fi localizate cinci ziare diferite: *Crișana*, *Familia*, *Scînteia*, *Fáklya* și *Contemporanul*. După cum se poate vedea au fost păstrate atât exemple locale, cât și din alte părți. Un procent destul de ridicat al articolelor prezente în paginile jurnalelor a fost realizat chiar de către membrii colectivului muzeal, regăsindu-se nume cunoscute precum Viorel Faur, Doina Ignat, Ioan Godea, Nicolae Chidioșan, Sever Dumitrașcu, Virgil Giurcă sau Tiberiu Jurcsák. Dintre aceștia, aportul cel mai ridicat i-a revenit lui V. Faur, numele lui apărând în aproximativ cinci instanțe, pe când ceilalți au contribuit în medie cu doar două-trei. Cele tipărite în revista maghiară i-au aparținut jurnalistului orădean Nagy Béla. Intervalul cronologic indică, în același timp, faptul că s-a constituit o veritabilă campanie de susținere a activității muzeale cu luni de zile înainte de demararea acțiunilor. 14 articole au fost publicate înainte de conferință (august-octombrie), șapte în timpul centenarului, organizat între 2-5 noiembrie, și unul după. Se poate vedea clar cum accentul s-a pus în special pe perioada de dinainte, articolele de mici dimensiuni având rolul de a prezenta noul muzeu cu secțiile aferente.

[44] *Ibidem*, f. 41, 61.

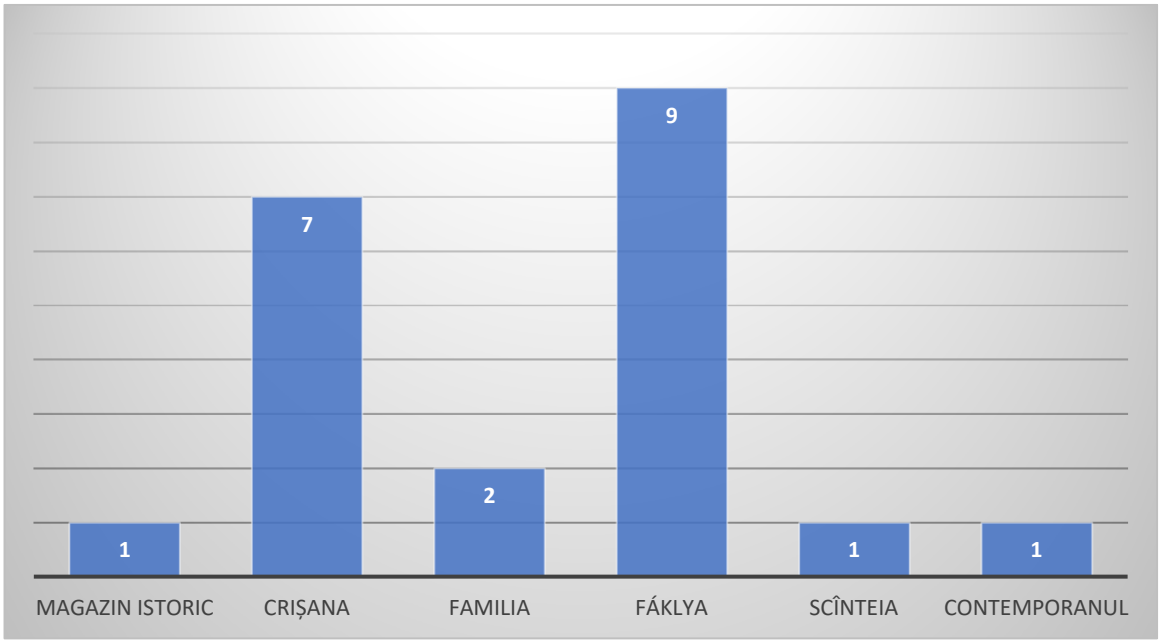

Fig. 2. Statistica extraselor de presă regăsite în cadrul dosarului 827

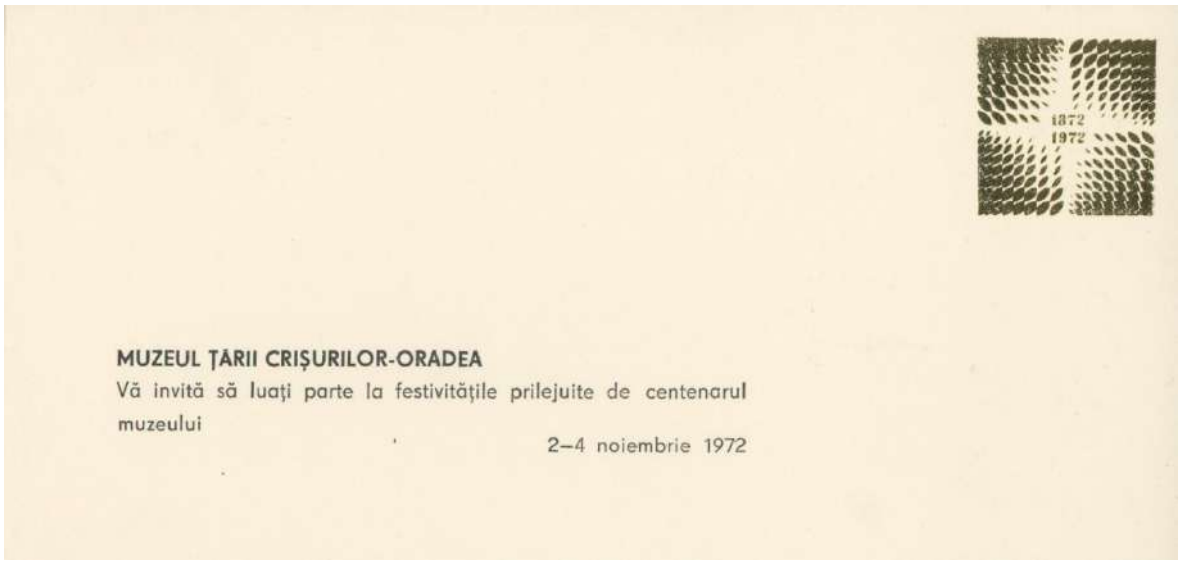
Concluzii

Festivitățile organizate la sărbătorirea a o sută de ani de activitate muzeală au avut un impact considerabil asupra destinului instituției orădene, iar reverberațiile sale s-au resimțit în rândul specialiștilor din toată țara. Precum a afirmat directorul Muzeului Etnografic al Moldovei, Gheorghe Bodor, semnificația centenarului a depășit cu mult cadrul strict muzeografic și s-a înscris în sfera evenimentelor de importanță națională[45].

Analizând rând pe rând fiecare act păstrat s-a putut observa faptul că importanța muzeului înființat de către Societatea de Arheologie în anul 1872 n-a beneficiat doar de o valoare culturală locală, ci și de un respect vizibil în cercurile externe. Invitații veniți din toate părțile au dat dovadă de o apreciere și o disponibilitate palpabilă, susținând fiecare în felul său activitățile științifice. Dosarul cu numărul 827 nu poate fi clasat drept unul valoros din punct de vedere monetar sau patrimonial, fiind compus în mare parte din documente mai mult sau mai puțin mondene. Cu toate acestea, împreună reușesc să ofere o imagine clară a unui moment esențial și denotă profesionalismul generațiilor trecute de muzeografi, care au sprijinit prin munca proprie activitățile expoziționale din a doua jumătate a secolului XX. De la acte administrative, extrase de presă și corespondență sau chiar simple afișe de promovare, aceste veritabile surse primare oferă diferite unghiuri de a analiza centenarul. Evenimentul a coincis și cu mutarea sediului, fapt ce a amplificat importanța sa, constituindu-se astfel o trecere dintr-un capitol într-altul, veacul petrecut în slujba cetățenilor culminând cu o îmbogățire considerabilă atât a colecțiilor, cât și a spațiului. Fără îndoială că deschiderea noilor secții din palatul baroc a avut un rol benefic, iar noua metodologie a influențat organizarea lor. Privind din această perspectivă, actele regăsite aici dobândesc o calitate aparte, ce le face demne de a fi păstrate în registrele de inventar, deoarece reprezintă o parte din istoria „intimă" a muzeului. Combinate cu celelalte exemplare din alte colecții, ele pot fi utilizate concret în diferite proiecte de la monografii, cataloage fotografice sau chiar expoziții temporare. Potențialul lor cultural este așadar unul sesizabil, atâta timp cât ele vor fi integrate în demersuri interdisciplinare și multilaterale.

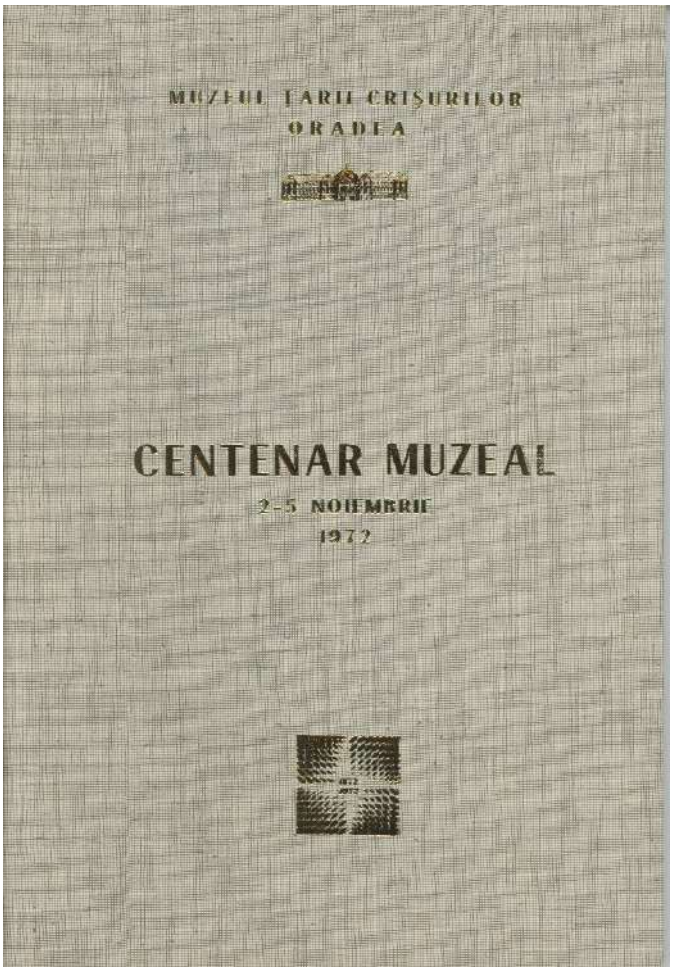
[45] Gheorghe Bodor, *Cuvînt de salut*, în *Centenar muzeal orădean*, Oradea, 1972, p. 25.

Anexa 1
Invitație oficială realizată cu ocazia centenarului muzeal, 1972.

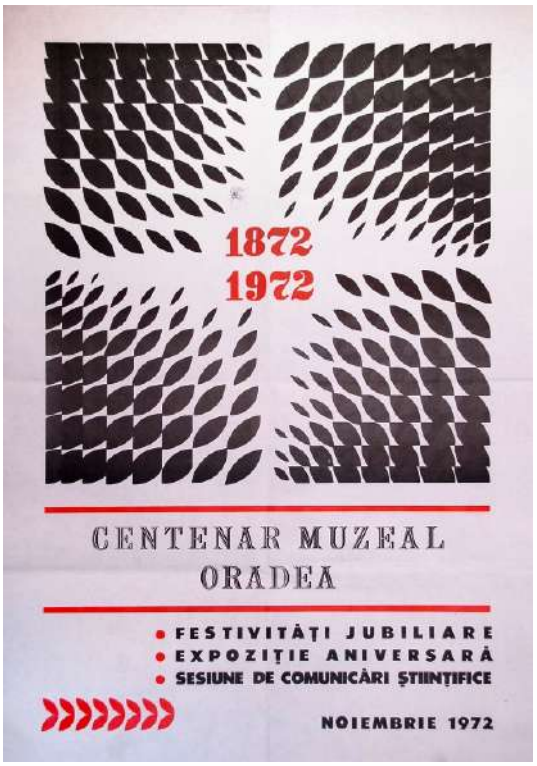

Anexa 2
Pliant conținând programul oficial al centenarului (stânga), caiet standard tipărit cu ocazia conferințelor acordat invitaților (dreapta).

Anexa 3

Afișe de promovare a festivităților organizate între 2-5 noiembrie, 1972.

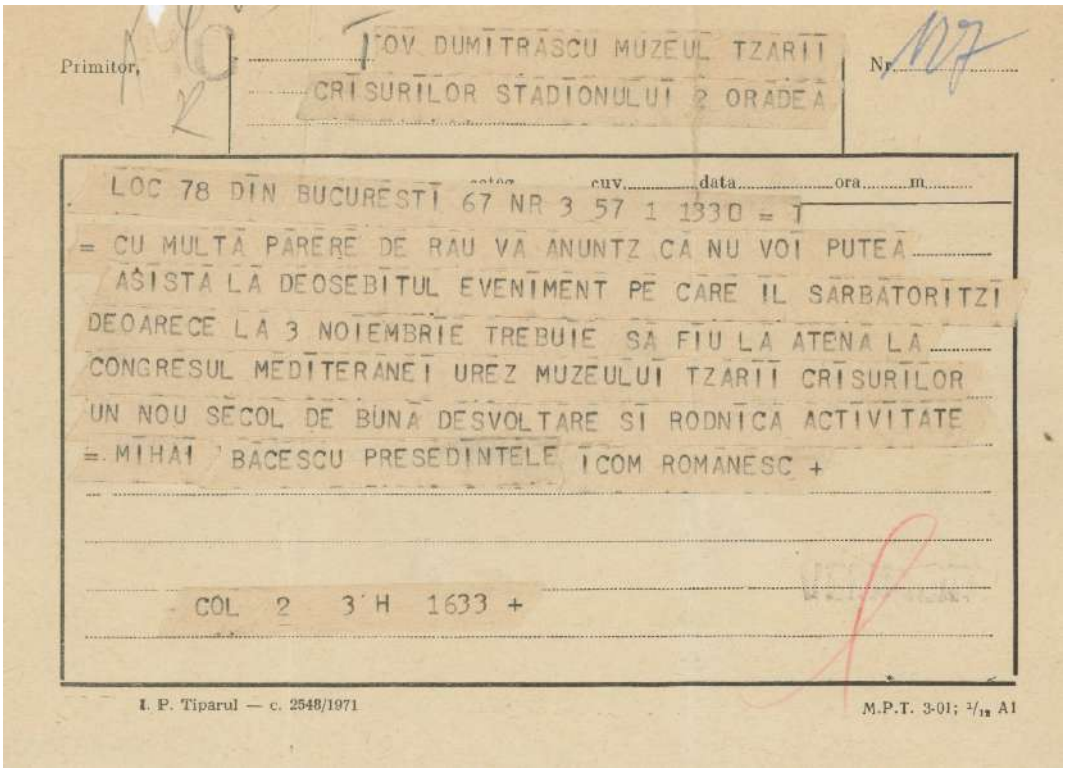

Anexa 4
Telegramă din partea președintelui ICOM, Mihai Băcescu, către directorul muzeului orădean, 1972.

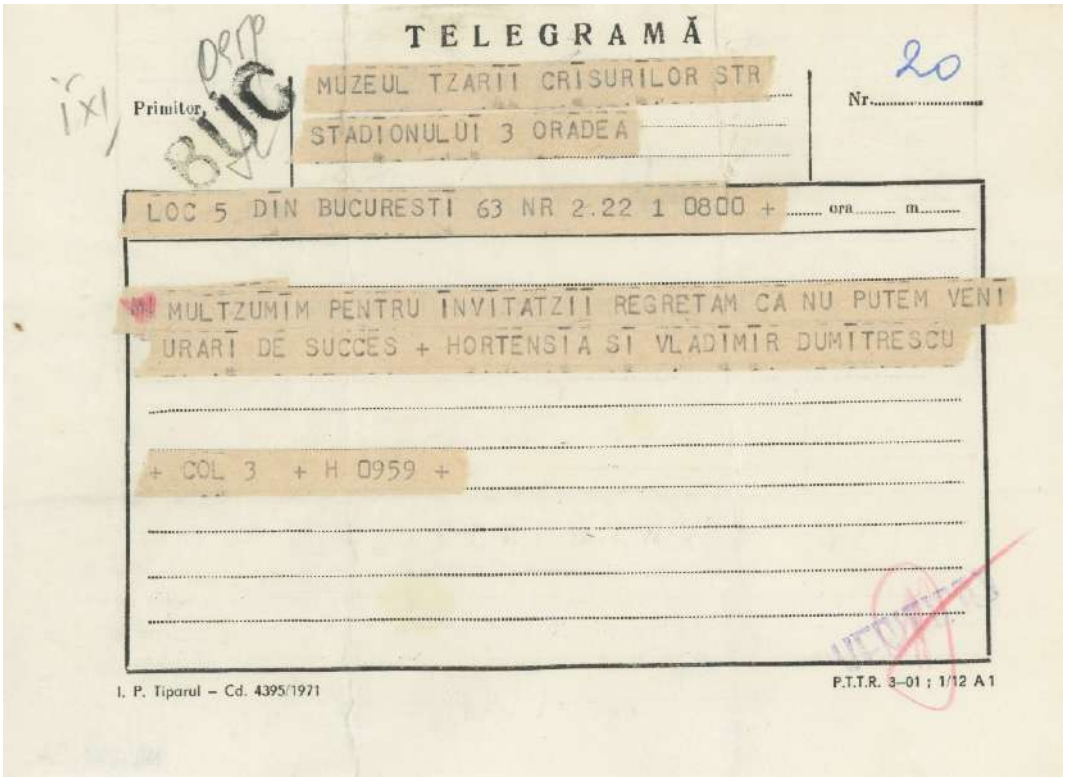
Primitor, TOV DUMITRASCU MUZEUL TZARII CRISURILOR STADIONULUI 2 ORADEA Nr. 117

LOC 78 DIN BUCURESTI 67 NR 3 57 1 1330 = T
= CU MULTA PARERE DE RAU VA ANUNTZ CA NU VOI PUTEA ASISTA LA DEOSEBITUL EVENIMENT PE CARE IL SARBATORITZI DEOARECE LA 3 NOIEMBRIE TREBUIE SA FIU LA ATENA LA CONGRESUL MEDITERANEI UREZ MUZEULUI TZARII CRISURILOR UN NOU SECOL DE BUNA DESVOLTARE SI RODNICA ACTIVITATE
= MIHAI BACESCU PRESEDINTELE ICOM ROMANESC +

COL 2 3 H 1633 +

I. P. Tiparul — c. 2548/1971 M.P.T. 3-01; 1/12 A1

Anexa 5
Telegramă din partea arheologilor Hortensia și Vladimir Dumitrescu, 1972.

TELEGRAMĂ

Primitor, MUZEUL TZARII CRISURILOR STR STADIONULUI 3 ORADEA Nr. 20

LOC 5 DIN BUCURESTI 63 NR 2.22 1 0800 + ora m.

MULTZUMIM PENTRU INVITATZII REGRETAM CA NU PUTEM VENI
URARI DE SUCCES + HORTENSIA SI VLADIMIR DUMITRESCU

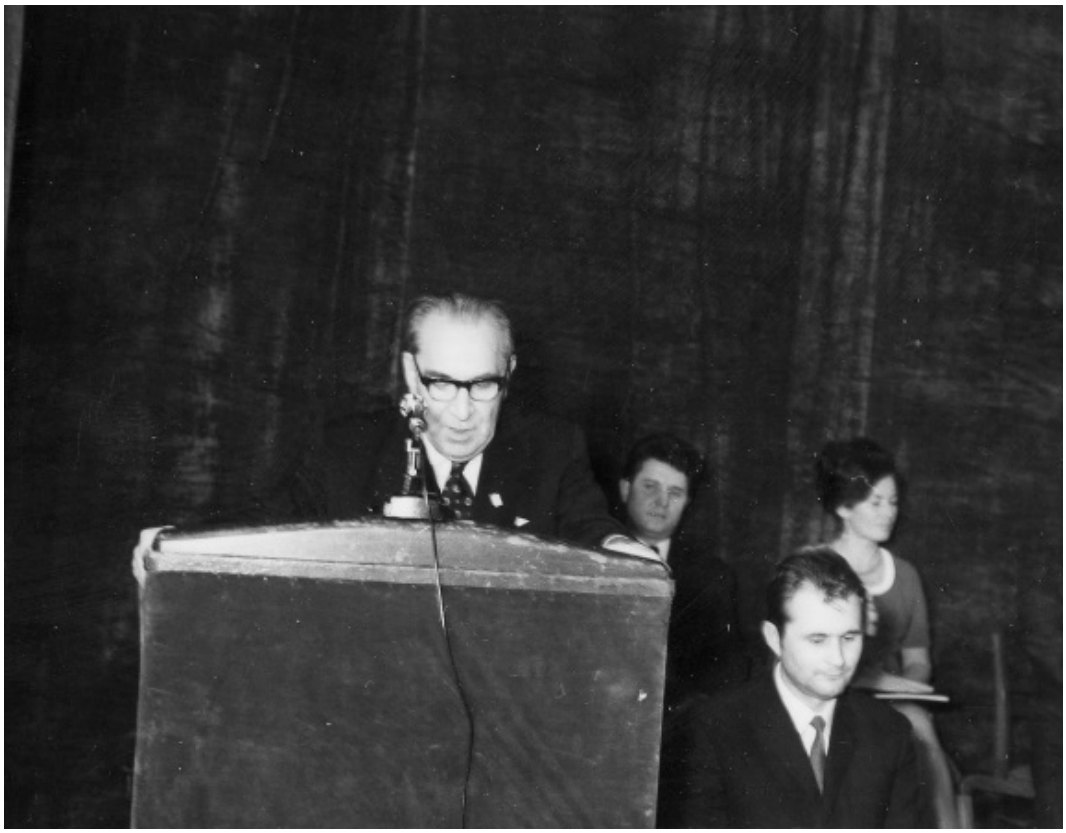
+ COL 3 + H 0959 +

I. P. Tiparul – Cd. 4395/1971 P.T.T.R. 3–01 ; 1/12 A 1

Anexa 6

Discursuri rostite de către oficialități la deschiderea festivă organizată în sala Teatrului de Stat, 2 noiembrie 1972.

1872

1872
GENTENAR MUZEAL
197

Anexa 7

Imagini din timpul concertului susținut de către trupa Filarmonicii de Stat, în registrul inferior se află solistul Ion Voicu.

CENTENAR MUZEAL
1972

1972

Anexa 8
Festivități culturale organizate la Muzeul Țării Crișurilor, 3-5 noiembrie 1972.

ARTA
MUZEE MEMORIALE
MUZEUL TARII CRISURILOR

Anexa 9
Imagini din timpul sesiunilor științifice organizate la muzeu, 4 noiembrie 1972.

doi: 10.66142/Crisia.2025.24

PASTORAȚIE RELIGIOASĂ ȘI ISTORIE AGRARĂ ÎN SATUL CENALOȘ DE PE VALEA BARCĂULUI

Pr. Miron-Ioan ERDEI*

RELIGIOUS PASTORAL CARE AND AGRARIAN HISTORY IN THE VILLAGE OF CENALOȘ ON THE BARCĂU VALLEY

ABSTRACT

In addition to the many occupations of the Romanian peasant, working in the fields was considered a sacred activity, which he treated as such, involving the divinity both at the beginning of his agricultural activities and at their completion. A testimony in this respect is "Molitfelnicul", a book of worship in which we find a lot of prayers performed by the priest at different times in the life of the faithful, like prayers at the beginning of sowing, prayers of blessing at the beginning of harvesting, prayers at the harvesting of the vineyard, prayers at the harvesting of the vineyard and many others, in which the Christian peasant asked God's blessing, believing that his labor would have a fruitful end only through the involvement of the power of the Almighty.

The villages of the Barcăului valley, including the village of Cenaloș, had a true religious and popular ritual of two millennia of plowing and sowing the land, which ended with the golden harvesting. It was the most exhausting work, but it was also the most rewarding one, because the Romanian peasant used the wheat ears to provide daily food for his family and his nation, and in order to get the "bread of being" he added wine to his bread, in the fall after harvesting the grapes, which he took as a thanksgiving offering to God at the Holy Altar, so that by the work of the Holy Spirit they might be transformed into the Body and Blood of the God, for the acquisition of eternal Life.

Keywords: peasant, ploughing and sowing, reaping the harvest, bread of the body, bread of the soul.

1. Aratul și semănatul în satul Cenaloș

Pornind de la afirmația economistului Victor Jinga că viața țărănimii din Transilvania a avut în ea ceva organic, durabil și constructiv, „pentru că aici istoria au făcut-o țăranii, rolul altora fiind numai întâmplător, limitat și de suprafață"[1], dorim să precizăm că și în regiunea Crișanei, teritoriu scăldat de Crișuri și de Barcău, având ca limită nordică cursul Someșului[2], din care face parte și vechiul sat *Chalanus* (atestat documentar la anul 1342), istoria a fost făcută tot de țăranii români care viețuiesc pe aceste meleaguri de peste 700 de ani.

În trecut locuitorii din Cenaloș au fost aproape toți plugari[3], asigurându-și traiul din munca câmpului, iar cei care erau mai nevoiași trebuiau să lucreze la cei care dețineau o brumă de

* Universitatea din Oradea; e-mail: prmironerdei@hotmail.com.

[1] Victor Jinga, *Probleme fundamentale ale Transilvaniei*, ediția a II-a, Brașov, 1995, p. 90.

[2] Jean Nouzille, *Transilvania An Area of Contacts and Conflicts*, București, 1996, p. 23.

[3] Vezi *Registru de evidență a enoriașilor între anii 1918-1946*, din arhiva Parohiei Ortodoxe Române Cenaloș (manuscris), în care sunt precizate îndeletnicirile enoriașilor din satul Cenaloș.

pământ. Terenurile arabile aferente satului sunt dispuse în jurul acestuia sub forma unui dreptunghi, delimitat de hotarele satelor învecinate la est de șoseaua DN 19E, la nord de râul Gepiș, numit de localnici Ghepiș, la vest de râul Barcău și de râul Almășel la sud, râuri care datorită debitului lor constant de apă au făcut din modestul sat bihorean un mic Canaan din vastul Pământ al făgăduinței românești.

În mediul rural forma de organizare predominantă este familia, care împreună cu toate bunurile pe care le gestionează formează o gospodărie, care „reprezintă principala unitate productivă dar și principalul cadru în care se derulează fluxul vieții..."[4]. Aproape toți țăranii harnici dețineau în gospodăriile lor unelte și utilaje agricole, care la începuturi erau confecționate doar din lemn, pe parcurs ele au fost combinate cu elemente de fier, iar la începutul sec. al XIX-lea erau în totalitate din fier, unele dintre ele fiind păstrate de urmași până în zilele noastre ca pe odoare de preț moștenite din strămoși.

Cel mai utilizat plug din zona Crișanei poartă numele de „plug cu brăzdar asimetric și corman fix" și este considerat unealta de bază a țăranilor din zona de câmpie, motiv pentru care se mai numește „plug de șes" sau „plug pe o brazdă", pe care Gh. Șincai l-a numit „plug șuchiat", el putând ara pământul doar în loc șes, fie în două părți, către două răzoare, rămânând o adâncitură la mijloc, fie arând brazdele către mijloc, ducând la ridicarea pământului. Pentru terenurile în pantă din zona deluroasă a Transilvaniei se folosea „plugul cu brăzdar simetric și corman schimbător", fiind recomandat de literatura din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea ca cel mai bun plug, datorită construcției sale simple, având o greutate mică și cu manevrabilitate ușoară, putând fi tras de o singură pereche de boi, ambele pluguri fiind prezentate pentru prima dată în limba română de Gh. Șincai, care îl numește pe al doilea „plugul cel schimbătoriu"[5], el utilizându-se în satele de munte până în zilele noastre.

Aratul se făcea cu boii sau cu caii, motiv pentru care aceste animale erau foarte scumpe, prețul unei perechi de boi acoperind spesele pentru educarea unui fiu de țăran la o școală din oraș. În Cenaloș cel mai folosit era plugul de fier, montat pe o teleagă alcătuită din două roți de mărimi diferite unite printr-o osie, pentru ca roata mare din brazdă să fie la un nivel cu cea mică, care se învârtea mai sus pe pământul bătătorit. Pe acest ansamblu tehnic se sprijinea grindeiul plugului, un cadru pe care era montată o trupiță cu un cuțit, care tăia și întorcea pământul, utilajul terminându-se cu două mânere numite „coarnele plugului", prin care plugarul ținea direcția și stabilitatea plugului în brazdă. Prima arătură a terenului se realiza imediat după recoltarea cerealelor păioase, prin lunile iunie-iulie, când se „ogora" pământul la o adâncime de 15-20 cm, urmând să fie arat din nou înainte de semănatul de toamnă. Menirea acestei activități era fărâmițarea și afânarea solului, la care se adaugă și introducerea resturilor vegetale sub brazdă pentru descompunerea lor în substanțe nutritive, asigurarea umidității solului prin spargerea capilarității și implicit distrugerea paraziților vegetali și animali[6].

Încă din anul 1770 există documente care se referă la importanța gunoierii terenurilor agricole, nu doar la satele de munte și deal, ci și la cele din câmpie, cum ar fi satele Batăr, Chișlaz,

[4] Barbu Ștefănescu, *Lumea rurală din Crișana între ev mediu și modern*, Editura Universității din Oradea, Oradea, 1998, p. 120.

[5] Idem, *Date de interes etnografic în lucrarea lui Gheorghe Șincai* „Povățuire către economia de câmp", în *Biharea*, VII-VIII, Oradea, 1979-1980, p. 15-18.

[6] Detaliile despre arat și semănat au fost primite în 01.03.2020 de la Erdei Dumitru, născut la 30.07.1940 în satul Cenaloș, nr. 131.

Sânlazăr, Suplacu de Barcău și altele[7]. În Cenaloș terenurile erau fertilizate anual cu gunoiul de la animale, pe care îl adunau zilnic din grajdul vacilor sau al oilor și-l depozitau într-un loc anume, pentru a se „coace", mai precis pentru a se descompune elementele vegetale, până în toamnă sau în iarnă, când era cărat cu căruța pe câmp, sau cu sania, dacă era iarna, fiind descărcat în grămezi, care erau împrăștiate cu furca uniform, doar pe parcela de teren ce urma să fie arată, deoarece acest îngrășământ natural nu trebuia să fie uscat, ci să fie „uns", adică umed, pentru a-și păstra proprietățile chimice și minerale atât de benefice pentru recolta viitoare. A doua arătură era mai adâncă, ajungând până la 20-25 cm.

Aratul era o muncă grea și anevoioasă, atât pentru animale cât și pentru om, deoarece țăranii se sculau dimineața la ora 5 „când se crăpa de ziuă" și „desprindeau", adică scoteau animalele din muncă seara târziu, când „cântau greierii", după cum afirmă sătenii din Cenaloș. Din aceste motive țăranul își începea munca la arat cu rugăciuni către Dumnezeu, cerându-I mai stăruitor ca oricând, ca din rănile pe care le făcea el pământului cu plugul să curgă roadele câmpului, indispensabile vieții fizice. Conștient de rolul important al animalelor în această istovitoare muncă pentru subzistența sa, el se îngrijea de boii și de caii săi ca de un tovarăș de viață, hrănindu-i și îngrijindu-i cu aceeași dăruire pe care o acorda membrilor familiei sale. Când venea preotul satului cu sfințitul caselor de Bobotează, acesta era condus de gazda casei în grajdul cu animale pentru a le sfinți cu agheasmă, ca să fie ferite de boli și accidente, iar când acestea se îmbolnăveau preotul era chemat să se roage pentru însănătoșirea lor, ca să se „îndepărteze de la ele toată boala și toată pizma și ispita farmecelor și a vrăjitoriei, care vin din lucrarea diavolească"[8].

În trecut toate terenurile erau arate doar cu ajutorul animalelor, uneori cu 1 cal sau cu 2 boi, iar atunci când era un an secetos și pământul era foarte uscat era nevoie de 4 boi la arat[9]. Pentru a se ara un hectar de teren cu boi erau necesare 3 zile de lucru, iar dacă se ara cu cai se putea realiza într-o zi și jumătate, cu o pauză de amiază între orele 12-14, când plugarul mânca din „straiță" și se odihnea, iar odată cu el și animalele cu care ara. În pofida efortului imens necesar pentru realizarea acestei munci agricole, până la venirea iernii toate terenurile din hotarele satului erau arate. Țăranul român considera aratul ca cea mai importantă, dar și cea mai dificilă muncă agricolă[10], motiv pentru care aratul și semănatul sunt muncile agricole cele mai frecvent invocate în tradițiile populare din toate regiunile țării, într-o multitudine de variante ale „Plugușorului" și în mod special în versurile colindelor religioase din regiunea Crișanei, în care colindătorii își încep repertoriul anual cu „Colinda colacului" sau cu diverse denumiri, în care laudă gazda pentru hărnicia lui, dovedită prin colacul rumen pus pe masă pentru colindători, iar apoi aduc mulțumire lui Dumnezeu pentru anul mănos și bogat în roadele ce au crescut în grădinile gospodarilor:

---

[7] Barbu Ștefănescu, *Tehnică agricolă și ritm de muncă în gospodăria țărănească din Crișana (sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea)*, vol. II, Fundația culturală „Cele Trei Crișuri", Oradea, 1995, p. 63.

[8] *Molitfelnic*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2006, p. 414.

[9] Din mărturisirea lui Erdei Dumitru aflăm că tatăl său, Erdei Petru, se temea de cai deoarece unul l-a mușcat de ceafă, fiind nevoit să se interneze în spital. La fel a fost agresat de cai și bunicul său, numit tot Erdei Petru (poreclit „Coje" după obiceiul său de a mânca la masă coji de pâine). Din aceste motive el a renunțat la ajutorul cabalinelor, preferând să lucreze cu boii, care, chiar dacă erau mai înceți, compensau prin rezistență la muncile grele și erau mai docili decât caii. Din păcate aveau și ei o slăbiciune: când le era foarte cald se băgau în prima baltă de apă întâlnită în drum și se bălăceau, trăgând după ei căruța goală sau plină cu fân, paie sau grâu. Detalii primite la revizuirea materialului despre arat în data de 14.08.2023.

[10] Tudor Pamfile, *Agricultura la români*, București, 1913, p. 49.

„Cei mai bun ca boul bun?
Că brăzdează brazdă neagră
Și răsare grâul roșu,
Cum e drag lui Dumnezeu”[11].

Țăranul român a văzut dintotdeauna în bobul de grâu izvorul vieții sale vremelnice, dar și al celei veșnice, el fiind elementul liturgic fundamental al Sfintei Euharistii. Până în ziua de azi țăranii din Cenaloș văd chipul lui Dumnezeu în punctul zero al existenței umane: locul de germinare al bobului de grâu.

Pregătirea pentru semănat consta în afânarea și uniformizarea pământului, care în timpurile străvechi se realiza cu o grapă cu spini, la care s-a adăugat o grapă cu colți de lemn, care odată cu trecerea timpului au fost schimbați cu colți de fier, iar la începutul sec. XX au fost confecționate și grindeiele grapei din fier, făcând-o mai rezistentă și mai eficientă pentru spartul crustei și al bulgărilor de pământ[12]. Fiind o muncă ușoară pentru cai, aceștia mergeau repejor peste pământul reavăn, iar cel care-i dirija de hățuri, numite de țărani „gyeplele”, trebuia să fie iute de picioare, de preferință un fecior sau un bărbat tânăr, pentru a ține pasul cu caii.

Înainte de a începe semănatul, țăranul român se ruga lui Dumnezeu ca să-i binecuvânteze semințele pe care le-a adus spre semănare, „că n-am cutezat să le închidem în sânurile cele neînsuflețite ale pământului, fără să căutăm spre porunca slavei tale, care poruncește pământului să răsară și să crească și să dea sămânță semănătorului și pâine spre mâncare”[13]. Aceste rugăciuni din molitfelnic erau rostite de către părintele din sat, iar dacă nu era cu putință, el se ruga lui Dumnezeu cu cuvintele sale, ca să-i fie binecuvântată truda cu roade bogate și să trimită ploi la bună-vreme pentru rodirea pământului și verdeață pentru îndestularea animalelor.

Însămânțarea păioaselor (grâu, secară, orz, ovăz) se făcea prin împrăștierea semințelor cu mâna, ele fiind purtate într-o traistă de pânză, numită în Cenaloș „straiță”, ce se trecea peste piept, într-un sac legat cu o ață mai groasă de gură și de un colț al fundului de sac și trecut peste umărul stâng, sau într-o bucată de pânză pătrată (în ultimul timp de doc) de 1,50 x 1,50 m, numită „scutyec”, care se trecea peste umăr și peste piept, semănătorul putând împrăștia semințele uniform, la fiecare pas, cu mâna dreaptă. Această tehnică era numită „prin azvârlire”. După ce o parcelă de teren era semănată manual aceasta era grăpată din nou, pentru acoperirea semințelor. Mai târziu au apărut mașinile de semănat cereale, care erau trase de boi sau de vaci, iar din a doua jumătate a sec. XX acestea au fost trase de tractoare.

La începuturi semănatul porumbului se realiza tot prin aruncare „precum boabele de grâu”[14], dar se pierdea o cantitate considerabilă de boabe, motiv pentru care, pentru suprafețe mai mici se utiliza metoda semănării „în cuib”, asemeni cartofului. Pentru aceasta se folosea un marcator de rânduri, asemănător cu o greblă cu 3 colți, între care exista un spațiu de 60-70 cm. Acesta era tras manual, lăsând în urmă 3 dâre proaspete în pământ, în care se făceau cuiburi cu sapa, se puneau boabele de porumb și se acopereau cu pământul dislocat cu sapa, după care se călca cu piciorul pentru protejarea semințelor de păsări. Pentru suprafețele mai mari a fost

[11] Miron Erdei, *Valoarea catehetică a colindelor religioase din Bihor*, în *Orizonturi Teologice*, Oradea, nr. 3, 2001, p. 31.
[12] Vezi detalii despre grapele tradiționale din Transilvania la Gheorghe Șincai, *Povățuire către economia de câmp*, Buda, 1806, p. 23-25.
[13] *Molitfelnic*, p. 421.
[14] Liviu Borcea, *Informații cu caracter etnografic într-o descriere a Bihorului de la începutul secolului al XVIII-lea*, în *Biharea*, X, Oradea, 1982, p. 53.

utilizată maşină de semănat, numită popular „troacă", cu două sau trei rânduri, fiind trasă de un cal, care era condus de o femeie sau un copilandru pentru a păstra dreaptă direcţia rândurilor, iar în spate era dotată cu două mânere, cu ajutorul cărora era dirijată de agricultor. Sacii cu seminţe erau duşi în câmp cu carul, care era aşezat la umbra unui pom, iar calul care se odihnea era legat de el doar cu un căpăstru, pentru a putea mânca în timp ce partenerul său muncea, după care îl înlocuia[15].

Deşi nu erau la fel de istovitoare ca aratul, grăpatul şi semănatul necesita mai multă pricepere şi putere de concentrare. Dacă terenul ce se ara, sau se semăna, aveau o suprafaţă mai mare, agricultorii nu mergeau acasă la miezul zilei, pentru a prânzi, sau cum spuneau ei „să miezăzeze", ci mâncau la câmp din mâncarea pregătită dimineaţa devreme de soţie, numită de ei „mâiere". Din meniul prânzului nu lipsea o sticlă de vin (dacă mai aveau din vinul vechi) şi o porţie scurtă de somn de o oră la umbra deasă a unui copac, în miros de pământ reavăn şi mângâierea blândă a primăverii ce se instalase pe câmpurile din Cenaloş şi în sufletele agricultorilor. Dacă aveau mai mult pământ de arat şi semănat, această muncă dura mai multe zile, iar bărbaţii veneau acasă târziu, după apusul soarelui, pe care îl numeau „asfinţit", deoarece considerau că Dumnezeu, „Soarele dreptăţii", în lucrarea Lui proniatoare a sfinţit munca oamenilor şi întreaga lume pe care a zidit-o, motiv pentru care bărbaţii şi feciorii din satele ardelene se întorceau de la munca câmpului „pe lună", adică la lumina Lunii, veseli, doinind sau cântând cântece de bucurie:

„Vin feciorii-n sat,
Vin de la arat,
Cu flori mândre-n pălărie,
Chiuind de bucurie".

Treptat lumea a evoluat, fiecare generaţie aducea cu sine idei noi în gândire şi tehnici inovatoare în toate domeniile muncii. Dintre ele agricultura a cunoscut o continuă înflorire şi o galopantă dotare tehnologică, mai ales după preluarea puterii politice de către comunişti. În perioada interbelică în România existau diverse tipuri de tractoare cu roţi de fier, cumpărate de moşieri din import. În Cenaloş primul tractoraş cu roţi de fier a aparţinut moşierului inginer Lucaci Ernő, care avea angajat ca mecanic pentru maşinile agricole pe Româneac Iosif, iar pe soţia acestuia, Iuliana, ca bucătăreasă a conacului său din satul Cenaloş[16].

Odată cu realizarea Reformei agrare din anul 1945 moşierimea română a fost desfiinţată ca şi clasă, accentul punându-se pe producţia de unelte şi maşini agricole, pentru ajutorarea ţărănimii muncitoare. Aşa au apărut tractoarele cu cauciucuri şi cu utilajele aferente, ele fiind peste puterile financiare ale ţăranilor, motiv pentru care cei mai mulţi dintre ei şi-au păstrat vechiul lor „tractor" cu 2 cai putere şi după apariţia primului tractor românesc din anul 1946, numit I.A.R. 22, după numele fabricii de avioane din Braşov unde a fost construit (Industria Aeronautica Română), urmat în anul 1955 de tractorul pe roţi cu pneuri U 26 şi U 27, acesta fiind noul tip de tractor „Universal" cu motor Diesel, având o putere de 45 CP (numite şi „UTOS" după noua uzină de tractoare de la Braşov, „Uzina de Tractoare din Oraşul lui Stalin"), iar mai târziu

[15] Detaliile despre arat şi semănat au fost primite în 01.03.2020 de la Erdei Dumitru, născut la 30.07.1940 în satul Cenaloş, nr. 131.

[16] Informaţie primită în 30.12.2023 de la Costa (Româneac) Maria, născută la 15.01.1951 în satul Cenaloş, nr. 3.

au apărut tractoarele pe șenile de tip KD-35, utilizate de IAS-uri și S 650 folosite de CAP-uri pentru terenurile tari și în pantă[17]. În anul 1963 a apărut renumitul „UTB 650" (Uzina Tractorul Brașov) cu 65 CP, care făcea brazde de la 30 până la 35 cm. adâncime[18]. La acest model au fost adăugate o serie de îmbunătățiri tehnice, drept pentru care, în anul 1965 (în urmă cu 58 de ani) a fost premiat cu „Medalia de Aur" și „Diploma de onoare" la Târgul internațional de la Leipzig[19]. A fost un tractor robust, fără pretenții deosebite în privința întreținerii și a exploatării, fiind îndrăgit de agricultori, motiv pentru care uzina l-a fabricat timp de patru decenii, în peste 40 de tipuri de tractoare, care au fost exportate în peste 50 de țări.

Prin intrarea României în Primul Război Mondial (17 august 1916) istoria românilor va înregistra noi conotații politice, economice și sociale. Motivați de regele Ferdinand și regina lor Maria că vor primi pământ și drept de vot dacă vor ieși biruitori împotriva Armatei germane, condusă de generalul Mackensen, soldații români, cei mai mulți dintre ei fiind țărani, au lansat la Oituz, apoi la Mărăști sloganul „Pe aici nu se trece!", iar prin lupta de la Mărășești ei au făcut „una dintre marile bătălii ale neamului românesc"[20], care a schimbat soarta războiului în favoare „Antantei". Astfel s-a ajuns la Reforma Agrară din anul 1923, prin care marile latifundii ale grofilor și boierilor au fost expropriate și împărțite veteranilor de război, școlilor, parohiilor și familiilor care nu dețineau pământ, pentru a se asigura fiecărui cetățean un mod de trai decent. Cei care au deținut pământ mai mult au fost moșierii, pornind de la câteva zeci de hectare și ajungând până la ordinul sutelor de hectare de teren; ei bucurându-se și de o pregătire intelectuală solidă la școlile înalte ale timpului. Ultimul moșier din Cenaloș a fost ing. Lucaci Ernő, care avea muncitori angajați și zilieri din sat, pentru a-și lucra pământul.

Tradițiile legate de munca pământului au început să sufere odată cu finalizarea colectivizării în anul 1962, când pământul a fost luat de la oamenii mai înstăriți și a fost trecut în proprietatea „Întreprinderii Agricole de Stat" (I.A.S., care era condusă de un director. I se mai spunea și GOSTAT, fiind o prescurtare de la „Gospodăria Agricola de Stat") și în proprietatea „Cooperativei Agricole de Producție" (numită prescurtat C.A.P., care era condusă de un președinte), iar oamenii trebuiau să lucreze pe fostul lor pământ, prestație pentru care membrii cooperatori erau „pontați" cu câteva norme pe zi, urmând să fie retribuiți abia toamna, cu produse agricole și cu bani (10 lei/normă), iar angajații de la I.A.S.-uri aveau un salariu lunar.

Aratul în epoca comunistă s-a realizat cu tractoarele, fiind conduse și întreținute de tractoriști bine pregătiți în Școlile profesionale de mecanici agricoli de la Oradea, Cadea și Salonta, care funcționau pe raza județului Bihor. În fiecare comună exista o „Secție de Mecanizare Agricolă" (S.M.A., fiind condusă de un inginer-șef de secție), care avea în dotare toată tehnologia

[17] Deși pare paradoxal stilul laudativ exagerat al comuniștilor cu marile lor înfăptuiri, acestea au fost vizibile și palpabile pentru contemporanii acelor timpuri, care au mărturisit că toate aceste realizări au fost înfăptuite, așa cum apar menționate și în volumul comemorativ *Zece ani de la eliberarea patriei noastre – 23 august 1944-23 august 1954*, Editura de Stat pentru literatura politică, București, 1954, p. 47-85, doar că toate aceste realizări trâmbițate flașnetar de Partidul Comunist au fost înfăptuite printr-o muncă de Sisif de către bunicii și părinții noștri, despre a căror jertfă se vorbește prea puțin în zilele noastre.

[18] Detalii tehnice despre utilajele și mașinile agricole au fost primite în 14.08.2023 de la inginerul Erdei Dinu, născut la 13.12.1969 în satul Cenaloș, nr. 131.

[19] Ștefan Bălan, Nicolae Șt. Mihăilescu, *Istoria științei și tehnicii în România. Date cronologice*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1985, p. 312 și 373.

[20] Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan (coord.), *Marea istorie ilustrată a României și a Republicii Moldova*, Ediția a 4-a revizuită, Litera, București, 2018, p. 473.

necesară pentru aratul, semănatul şi recoltatul holdelor din perimetrul comunei respective. La începutul erei comuniste unele utilaje au fost aduse din Uniunea Sovietică, fenomen surprins şi evocat în manualele şcolare ale vremii astfel:

„...Cu sovieticul popor,
Ce ne vine-n ajutor
Şi cu plug şi cu tractor”[21].

Treptat tractoarele şi toate utilajele agricole au fost fabricate la noi în ţară, la Uzina „Tractorul” din Braşov (numit în acea vreme „oraşul lui Stalin”), la Uzina „Semănătoarea” din Bucureşti etc., ele devenind un adevărat brand românesc pe întreg mapamondul, deoarece erau rezistente la muncile agricole şi uşor de întreţinut din punct de vedere tehnic.

În prima fază agricultura a fost semi-mecanizată, respectiv mecanizarea era combinată cu munca manuală a ţăranilor. Aratul, discuitul şi grăpatul terenurilor era o activitate pe care o coordona tractoristul, care muncea de dimineaţa de la ora 7 şi până seara târziu, la început pentru un salariu de 400-500 lei. Treptat tractoriştii au fost obligaţi să lucreze tot mai mult, fiind plătiţi în funcţie de suprafaţa arată, motiv pentru care tractoarele zumzăiau în jurul satelor toată ziua, iar tractoriştii mai harnici munceau şi noaptea, la lumina farurilor, ajungând în perioada de glorie a comunismului să câştige un salariu de până la 2500-3000 lei /lună.

Semănatul implica o coordonare mai atentă din partea conducătorilor de C.A.P.-uri şi I.A.S.-uri deoarece necesita o evidenţă a suprafeţelor şi a parcelelor care erau însămânţate cu grâu, orz, orzoaică, ovăz, secară, in, porumb, cânepă, sfeclă de zahăr sau furajeră etc., motiv pentru care trebuia să fie prezent în teren un inginer agricol sau un brigadier. Primele semănători pentru grâu purtau denumirea de „S 29” şi puteau semăna de la 15 până 29 de rânduri, fiind dotate cu o platformă de scândură pe care stăteau 2 muncitori, care goleau sacii cu seminţe în lăzile de alimentare şi supravegheau buna funcţionare a ţevilor prin care curgeau boabele în pământ. Semănătorile pentru porumb erau dotate cu 4, 6 sau 8 rânduri.

După ce răsăreau plantele din pământ, parcelele însămânţate cu rânduri mai late (în general cu porumb şi cu ambele tipuri de sfeclă) erau împărţite la membrii cooperatori pe o parcelă de câteva zeci de ari, numită porţie, pe care trebuiau s-o sape de buruieni, de 2-3 ori în perioada verii, iar toamna să recolteze roadele. Pentru a fi mai uşoară această muncă, la a doua şi a treia prăşire intervalul de pământ dintre rânduri era curăţit de o „sapă de plugărit” din fier, trasă de un cal. Aceasta era prevăzută cu o sapă centrală în formă de triunghi şi cu două sape dreptunghiulare, dispuse lateral şi reglabile, în funcţie de distanţa dintre rânduri. Treptat ea a fost înlocuită de tractor, care putea prăşi 6 rânduri deodată, urmând ca ţăranul cooperator să răresacă porumbul cu spaţii de 25-30 cm, să-l cureţe de buruieni şi să-i îngroape rădăcina, pentru consolidarea plantei în faţa vântului şi a furtunii. Unealta cu care lucra pământul era străvechea sapă de oţel în formă triunghiulară, prevăzută cu o coadă de lemn de 1,50 cm. Ea este utilizată până în zilele noastre atât de ţăranii de la câmpie, cât şi de cei din zonele de deal şi munte. Alături de hârleţe, sapele sunt menţionate în documentele vremii între uneltele produse curent în atelierele fierarilor din secolul al VIII-lea[22]. Metaforic ea a fost considerată

[21] Informaţie primită în 01.03.2020 de la Erdei Dumitru, născut la 30.07.1940 în satul Cenaloş, nr. 131.

[22] Ana Ilea, Ioan Popovici, *Fierăria de la Vaşcău în prima jumătatea secolului al XVIII-lea*, în *Crisia*, III, Oradea, 1973, p. 213.

„pixul de lemn" al țăranului român cu care a „scris" o vastă cultură populară românească și a asigurat acestui popor, timp de 2000 de ani, „pâinea cea de toate zilele". Din respect față de munca sa, guvernele recunoscătoare au identificat în țăranul român pe adevăratul „rege al pământului", fapt pentru care el a apărut pe bancnotele noastre românești, orientat cu fața spre Răsărit, la coarnele plugului tras de 4 boi (Fig. 1), iar țărăncile române au fost surprinse într-un „stop cadru" cu sapa pe umăr (Fig. 2), sau torcând, ori alăptându-și copilașul la sân, în sânul naturii (Fig. 3).

Săpatul sfeclei de zahăr și al celei furajere era mai anevoios, deoarece cel care săpa trebuia să stea aplecat ca să poată rări cu mâna firișoarele firave ale plantei, pentru ca să se poată dezvolta, iar răritul cu sapa risca tăierea plantei. Din aceste motive bărbații nu se prea înghesuiau la săpat, fiind o muncă și o poziție incomodă, cu soarele deasupra capului și cu câteva ore de trudă în spate. Cu toate acestea erau și bărbați care din respect față de soțiile lor le dădeau o mână de ajutor, împreună cu copiii lor, care din clasa a IV-a și până în clasa a VIII-a aveau „norma" lor de a-și ajuta părinții la munca câmpului. Aceasta făcea parte din pedagogia empirică a părinților de a-l determina pe copil să aleagă spre ce fel de muncă se va orienta în viitor. Din aceste motive mulți tineri din satul Cenaloș și-au continuat pregătirea orientându-se spre școlile profesionale, iar alții spre studiile liceale și prea puțini au ales să rămână acasă la munca câmpului. Cei cu potențial intelectual au urmat studiile superioare la diverse universități din țară, păstrând însă legătura cu satul lor natal, având credința, asemenea marelui poet ardelean Lucian Blaga, „că veșnicia s-a născut la sat"[23].

2. Seceratul și treieratul holdelor

În trecut recoltarea cerealelor se realiza cu secera, de către fiecare țăran care avea semănate holde de grâu sau alte cereale. O parte dintre săteni lucrau la marii proprietari de terenuri și erau plătiți cu bani sau „în natură", respectiv cu cereale sau alte produse agricole. După Reforma Agrară, cei care aveau pământ îl lucrau cu familia, sau dacă erau mai înstăriți și dețineau peste 5 hectare de teren își angajau 1-2 oameni, la mica înțelegere, care erau numiți „slugi", cu care își cultivau și recoltau pământul. Cele mai cultivate cereale erau grâul și porumbul, ele fiind alimentele de bază într-o gospodărie. Din trecutul îndepărtat și până în veacul XX grâul a fost recoltat cu secera și cu coasa. Secera era unealta agricolă nelipsită din nici o gospodărie românească. Cu ea se putea secera mai selectiv, alegându-se spicele de buruieni[24]. De la ea se trage numele acțiunii de recoltare a cerealelor păioase. Există până azi două tipuri de seceri: cea zimțată, care este considerată cea mai veche unealtă agricolă și mai preferată de țărani și cea lisă, cu lama netedă și mai curbată, care a apărut mai târziu și se confecționează în fabrici. Țăranii erau atât de obișnuiți cu secera artizanală, care lucra ca un fierăstrău, încât la apariția secerilor moderne ei le duceau la fierar pentru a le „zimța"[25].

În perioada secolelor XVII-XVIII tradiția era ca femeile să secere grâul, stând aplecate, apucând cu mâna stângă spicele de grâu și tăindu-le cu mâna dreaptă, așezând simultan 4-5 mănunchiuri într-un snop, pe care îl lega un bărbat și-l așeza în cruci alcătuite, în mod obișnuit, din 17 snopi. În unele sate din bazinul Crișului Repede crucea era alcătuită din 14 snopi și era numită „cruce românească", iar în zona Beiușului se utiliza ca unitate de măsură crucea din 25

[23] Lucian Blaga, *Sufletul satului*, în *Poezii*, vol. I. Editura Albatros, București, 1980, p. 33.

[24] Ioan Toșa, *Reflectarea agriculturii transilvănene în colecțiile Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei pe anul 1976*, Cluj-Napoca, 1976, p. 69.

[25] Tudor Pamfile, *op. cit.*, p. 116.

de snopi[26]. Seceratul era o muncă istovitoare și lentă, fapt care putea duce la deprecierea sau chiar compromiterea recoltelor dacă apăreau ploile. Pentru diminuarea acestor pierderi se renunța la celelalte activități pentru a spori mâna de lucru la secerat. În satele de pe valea Barcăului, pentru recoltarea rapidă a cerealelor se organiza claca de seceriș, pe care o numeau „strana secerișului"[27], și se făcea la rude, la vecini, la oamenii de vază din sat și la familii cu membrii mai puțini, care nu dispuneau de forță de muncă.

Începând cu secolul al XIX-lea, odată cu dezvoltarea metalurgiei, coasa medievală s-a fabricat din oțelul de calitate, fapt care a dus la utilizarea ei pe scară tot mai largă, având în vedere scurta perioadă de recoltare a cerealelor. Coasa a fost adaptată nevoilor seceratului: dacă la cositul fânului iarba trebuie să cadă pe jos pentru a se usca, la cositul grâului brazda trebuia să cadă pe lanul nesecerat pentru a ușura munca „mănunchierului"[28]. Astfel a apărut „coasa armată", ori „coasa cu vargă", sau cum îi spuneau cenălășenii „coasa cu arc", deoarece avea montat de la mâner spre coasă un arc de lemn menit să răstoarne brazda pe spicele încă netăiate.

La începutul lunii iunie lanurile de grâu, de orz și de secară din Cenaloș se umpleau de secerători, care lucrau într-o echipă foarte bine organizată din punct de vedere tehnic: bărbații tăiau grâul cu coasa, femeile adunau brazdele în snopi, așezându-i apoi pe o legătură făcută tot din spice de grâu, care era întinsă pe jos de copii, iar un bărbat sau o femeie lega snopul strâns și îl punea într-o grămadă de 21 de snopi, numită „cruce", după forma crucii cu patru laturi egale pe care o forma. După secerători veneau câțiva copii care adunau cu o greblă de lemn, sau cu mânuțele lor, eventuale spice de grâu rămase pe miriști.

Seceratul manual era o muncă foarte grea datorită efortului fizic pe care îl depuneau muncitorii, la care se adăuga și temperatura ridicată, datorită verilor foarte calde și uscate, oamenii fiind nevoiți să bea apă cât mai des pentru a se răcori și a se hidrata. Pe hotarele satului era un furnicar de oameni care munceau de zor, grăbindu-se cu recoltatul cerealelor pentru a nu-i „prinde" ploaia. După ce se termina de secerat, pe la sfârșitul lunii iunie, grâul era dus la „arie, un loc în câmp unde se făcea curat și se instala batoza de treierat grâul. Cei care terminau de secerat stabileau o zi în care se va transporta grâul și apoi se „întovărășeau", respectiv se asociau vecinii între ei, prietenii sau sătenii și transportau împreună crucile de grâu cu căruța trasă de cai, de boi sau de vaci până la arie, unde le descărcau în stoguri ordonate, așteptând apoi să vină batoza pentru a „călca" grâul. Semantica cuvântului ne duce cu gândul la timpurile imemorabile, când grâul adunat în snopi era călcat de animale, sau era îmblătit cu o unealtă agricolă compusă din două bețe inegale, prinse între ele printr-o articulație mobilă din piele[29], „îmblăciu", cu care se băteau snopii pentru a cădea grâul din spice.

Satul Cenaloș era favorizat și din acest punct de vedere, deoarece exista o batoză în proprietatea lui Biluca Alexandru, care începea treieratul în satul său natal și, după ce îi servea pe toți sătenii care aveau stog de treierat în arie, abia apoi pleca în satele învecinate[30]. Batoza este o mașină agricolă de treierat cereale, al cărei mecanism complicat de scoatere a boabelor din spice (din păstăi, sau de pe știuleții de porumb, în unele zone ale țării) era pus în mișcare de un

[26] B. Ștefănescu, *Tehnică agricolă și ritm de muncă în gospodăria țărănească din Crișana (sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea)*, vol. II, p. 92.

[27] Maria Bocșe, *Grâul – finalitate și simbolism obiceiurile cu caracter agrar din Valea Barcăului*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, IX, Cluj-Napoca, 1977, p. 271.

[28] Paul Gyulai, *Începuturile fabricării mașinilor agricole la Cluj (secolele XVIII- XIX)*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, 1968, Series Historia, Fasciculus 2, p. 89-90.

[29] Ion Luca Ciomag, Valeriu Popa-Necșa, *Munții Apuseni*, București, 1936, p. 26.

[30] Detaliile despre secerat au fost primite în 01.03.2020 de la Erdei Iuliana, născută la 30.10.1939 în satul Cenaloș, nr. 131.

motor cu aburi, sau de un tractor printr-o curea de transmisie lungă de 7-10 metri și lată de 10-15 cm. Era un utilaj foarte scump și trebuia întreținut și coordonat de un mecanic priceput. Când batoza treiera, motorul cu aburi era alimentat cu paie, iar când aceasta se deplasa din sat în arie, focul se făcea cu lemne, deoarece degajau o putere calorică mai mare. Mecanicul de la batoză era ajutat de baciul Beini, care era numit „fitău", fiind-că se ocupa cu întreținerea focului în cazan.

Oamenii erau organizați și aici într-o echipă de 12-13 persoane: de pe stog erau 2-3 oameni care aruncau snopii de grâu pe batoză, o femeie sau o fată tăia legăturile de la snopi cu un cuțit, un bărbat numit „alimentator" băga snopii în batoză cu mâna, alți 2 oameni numiți „rudași", după rudele de lemn cu care transportau paiele, alți 2 care transportau pleava scoasă de sub batoză, pe care le duceau grăbiți la grămada de paie sau la cea de pleavă, unde erau alți 2 oameni care le aranjau frumos în două clăi, ca să nu le strice vremea în cazul în care ar ploua până ce vor fi duse acasă de proprietar, sau de „gazdă", cum era numit, iar alți 2 lucrători adunau boabele de grâu în saci, din care se reținea „vama", respectiv taxa pentru treierat și se plăteau muncitorii, după care grâul era dus acasă cu căruța și așezat în cămară, într-un hambar, pe care îl numesc „hâmbar". Pentru a nu fi atacat de dăunători, în special de gărgărițe, țăranii puneau în grâu frunze de nuc.

La scurt timp erau duse acasă și grămezile de pleavă și cele de paie, pentru a fi folosite în gospodărie. Pleava era folosită iarna ca hrană pentru animale, sau ca liant pentru confecționat chirpici, pe care îl numesc „voioagă", folosit la lipitul pereților caselor. Paiele erau folosite pentru așternut la animale, iar din tulpinile de secară confecționau saltele pentru pat, umplând un sac mare de 2x1m, țesut în război, pe care îl numesc „solmojac", deoarece acestea erau mai curate și mai elastice decât cele de grâu[31]. Toate aceste materiale ieftine și naturale asigurau țăranilor un confort minim, ergonomic și sănătos.

După venirea regimului comunist la putere, țăranii care dețineau mai mult pământ trebuiau să-și plătească cotele către Stat, care erau tot mai mari, mai ales după anii 1950 când nu se mai ținea cont dacă anul era secetos sau apăreau diverse calamități și pământul nu avea recoltă, oamenii trebuiau să cumpere grâu sau alte cereale, în cantitățile ce erau menționate în Registrul agricol, la poziția fiecărui țăran, altfel riscau să facă pușcărie, unde erau bătuți și umiliți, fiind considerați dușmani ai poporului. Întotdeauna munca la țară a fost foarte grea, deoarece toate lucrările erau făcute manual, dar în acele timpuri s-a mai adăugat și greul moral, când țăranii constatau că după un an de trudă asiduă nu se alegeau cu nimic, iar dacă cineva îndrăznea să comenteze ceva, risca să fie luat la întrebări de Securitatea Statului și astfel bietul țăran era tratat ca un bandit.[32]

Anii treceau iar țăranii constatau „că nu li să mai merită să țină pământ, pentru că nu aveau nici o haznă"[33], deoarece nu aveau niciun profit. Acțiunea de colectivizare a țării după modelul sovietic începuse, țăranii mijlocași și cei înstăriți erau constrânși să își predea pământul la Stat și obligați să semneze declarații că îl predau de bunăvoie, fără nicio pretenție de despăgubire. După încheierea colectivizării din anul 1962, cei mai mulți țărani au ajuns să lucreze propriul lor pământ, dar ale cărui roade aparțineau deja „poporului", respectiv Statului Român, care îi retribuia pe țăranii cooperatori pentru munca prestată cu câteva norme pe zi (echivalentul a 30-40 de lei), motiv pentru care țăranii veneau acasă de la munca câmpului cu câte ceva în „straița" în care își duceau apă și mâncare, sau în bucata de pânză de doc pătrată, numită „scutyec", cu

[31] Detaliile despre treierat au fost primite în 01.03.2020 de la Erdei Dumitru, născut la 30.07.1940 în satul Cenaloș, nr. 131.

[32] Vezi detalii despre revolta țăranilor din satele de pe valea Barcăului la Augustin Țărău, *Rebeliunea țărănească. Crișana 1949. O frescă a primei acțiuni antitotalitare de masă din lagărul comunist*, Editura Arca, Oradea, 2009, p. 138-139.

[33] Date și informații despre colectivizarea țăranilor au fost primite în 01.03.2020 de la Erdei Dumitru, născut la 30.07.1940 în satul Cenaloș, nr. 131.

care aduceau buruieni în spate, ca pe un rucsac, pentru animalele din gospodărie. Desigur, acestea se petreceau în perioada anilor 1965-1985, când viaţa socio-economică s-a îmbunătăţit în România, sub regimul lui Ceauşescu, iar agricultura a cunoscut o dezvoltare vertiginoasă prin irigaţii intense şi printr-o tehnologie performantă, toate coordonate de ingineri şi tehnicieni competenţi. În fabrici şi în uzine se produceau toate tipurile de maşini, utilaje şi unelte, în special cele pentru agricultură. Aşa au apărut tot felul de utilaje de tăiat grâul, urmate de combinele albe în anul 1963, iar după anii 1970 au apărut celebrele combine „Gloria C12" (Fig. 4).

Combina C1, urmată de C2 de culoare argintie, pentru recoltat grâu, era trasă de un tractor, având paletele de recoltare dispuse pe lateral, cu bandă transportoare şi rabatabilă, iar deasupra ei erau 2 muncitori care manevrau sacii ce se umpleau cu boabele scoase din spice, pe care-i aşezau pe un pod rabatabil, ancorat cu două lanţuri, care după ce se umplea cu 10-12 saci de grâu erau basculaţi într-o căruţă sau într-o remorcă trasă de un tractor. Treptat ele au fost înlocuite de combina roşie numită „Gloria C 12", produsă de Fabrica „Semănătoarea" din Bucureşti, şi de cea verde numită popular „Matador", care era achiziţionată din Germania de I.A.S.-uri.

În loc de concluzii

Toate aceste tehnologii noi au marcat o nouă etapă în viaţa ţăranilor: mecanizarea agriculturii, care, trebuie să recunoaştem, a uşurat tot mai mult munca acestora, dar implicit l-a uzurpat tacit, din regatul său milenar, pe ultimul rege al holdelor de aur: ţăranul român, cel mai autentic om de pe Pământ, pe care l-a pierdut omenirea.

În satele de pe valea Barcăului ţăranii aveau credinţa că boabele de grâu au o putere curativă intrinsecă, astfel că în fiecare an din primul grâu secerat se făcea un „colac de leac", pe care îl păstrau în casă tot timpul anului, considerând că mâncând din el periodic vor fi feriţi de boli[34]. Aceeaşi credinţă o aveau şi faţă de aluatul frământat pentru colacii de Crăciun[35]. În satul Cenaloş această credinţă se extinde şi la protejarea gospodăriei şi a satului de calamităţi, cum ar fi furtunile năprasnice, căderea grindinei etc., prin arderea în foc a mlădiţelor şi a spicelor sfinţite la Rusalii. Pentru alungarea norilor aducători de „gheaţă" şi de vijelii se trăgeau toate clopotele pentru alungarea lor din perimetrul satului.

În toate circumstanţele vieţii sale ţăranul român a căutat să fie nelipsită „pâinea cea de toate zilele" de pe masa sa; acest aliment numit de francezi „alimentul rege", deoarece în civilizaţia europeană pâinea reprezintă „o hrană cotidiană dar sacră"[36], timp în care, prin credinţa sa ţăranul român a dorit ca pâinea sa să devină izvor al sacrului: alături de vin, pâinea este cel mai trudit produs alimentar, pentru a căror facere el jertfeşte cea mai mare putere şi dovedeşte cea mai mare răbdare, motiv pentru care Dumnezeu i le primeşte ca pe o jertfă nesângeroasă atunci când el le aduce la Biserică la marile Praznice ale Fiului Său: Crăciunul, Anul Nou, Boboteaza, Învierea şi Înălţarea sub forma ofrandelor tradiţionale, care scot grâul şi vinul din banalitatea cotidianului, asigurându-le un prestigiu spiritual incontestabil, prin acceptarea lor ca elemente euharistice fundamentale, care la rugăciunea Bisericii se prefac în Trupul şi Sângele Domnului, ca pâine a Vieţii celei veşnice pentru toţi cei ce au crezut în arătarea Lui... Aceasta este oferta absolută pe care Creatorul o oferă regelui vremelnic: şansa unică de a deveni moştean veşnic al Împărăţiei Sale.

[34] Maria Bocşe, *op. cit*., p. 277.

[35] Nicolae Bot, *Funcţiile agrare ale colindatului*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, IX, Cluj-Napoca, 1977, p. 322-325.

[36] M. Mesnil, *Patience et longueur de temps: les leçons du pain*, în *Du grain au pains. Symboles, Savoirs, Pratiques*, Bruxelles, 1992, p. 14.

Bibliografie:

Registru de evidență a enoriașilor între anii 1918-1946, din arhiva Parohiei Ortodoxe Române Cenaloș (manuscris);

Molitfelnic, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2006, p. 414, 421.

Zece ani de la eliberarea patriei noastre – 23 august 1944-23 august 1954, Editura de Stat pentru literatura politică, București, 1954, pp. 47-85.

Ștefan Bălan, Nicolae Șt. Mihăilescu, *Istoria științei și tehnicii în România. Date cronologice*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1985, pp. 312 și 373.

Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, coordonatori, *Marea istorie ilustrată a României și a Republicii Moldova*, Ediția a 4-a revizuită, Editura Litera, București, 2018, p. 473.

Lucian Blaga, *Sufletul satului*, „Poezii", vol. I. Editura Albatros, București, 1980, p. 33.

Aurel Țărău, *Rebeliunea țărănească. Crișana 1949. O frescă a primei acțiuni antitotalitare de masă din lagărul comunist*, Editura Arca, Oradea, 2009, p. 138-139.

Victor Jinga, *Probleme fundamentale ale Transilvaniei*, Ediția a II-a, Brașov, 1995, p. 90.

Jean Nouzille, *Transilvania an Area of Contacts and Conflicts*, București, 1996, p. 23.

Barbu Ștefănescu, *Lumea rurală din Crișana între ev mediu și modern*, Editura Universității din Oradea, Oradea, 1998, p. 120.

Idem, *Date de interes etnografic în lucrarea lui Gheorghe Șincai* „Povățuire către economia de câmp", în „Biharea", VII-VIII, Oradea, 1979-1980, p. 15-18.

Idem, *Tehnică agricolă și ritm de muncă în gospodăria țărănească din Crișana (sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea)*, vol. II, Fundația culturală „Cele Trei Crișuri", Oradea, 1995, p. 63.

Tudor Pamfile, *Agricultura la români*, București, 1913, p. 49.

Miron Erdei, *Valoarea catehetică a colindelor religioase din Bihor*, în rev. „Orizonturi Teologice", Oradea, nr. 3, 2001, p. 31.

Gh. Șincai, *Povățuire către economia de câmp*, Buda, 1806, pp. 23-25.

Liviu Borcea, *Informații cu caracter etnografic într-o descriere a Bihorului de la începutul secolului al XVIII-lea*, în „Biharea", X, Oradea, 1982, p. 53.

Ana Ilea, Ioan Popovici, *Fierăria de la Vașcău în prima jumătatea secolului al XVIII-lea*, în Crisia, III, Oradea, 1973, p. 213.

Lucian Blaga, *Sufletul satului*, în „Poezii", vol. I. Editura Albatros, București, 1980, p. 33.

Ioan Toșa, *Reflectarea agriculturii transilvănene în colecțiile Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, în „Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei pe anul 1976", Cluj-Napoca, 1976, p. 69.

Maria Bocșe*, Grâul - finalitate și simbolism obiceiurile cu caracter agrar din Valea Barcăului*, în „Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei", IX, Cluj-Napoca, 1977, p. 271.

Paul Gyulai, *Începuturile fabricării mașinilor agricole la Cluj (secolele XVIII- XIX),* în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai", 1968, Series Historia, Fasciculus 2, pp. 89-90.

Ion Luca Ciomag, Valeriu Popa-Necșa, *Munții Apuseni*, București, 1936, p. 26.

Nicolae Bot, *Funcțiile agrare ale colindatului*, în „Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei", IX, Cluj-Napoca, 1977, p. 322-325.

M. Mesnil, *Patience et longueur de temps: les leçons du pain*, în vol. „Du grain au pains. Symboles, Savoirs, Pratiques, Bruxelles, 1992, p. 14.

Detaliile despre arat și semănat au fost primite în 01.03.2020 de la Erdei Dumitru, născut la 30.07.1940 în satul Cenaloș, nr. 131.

Detaliile despre secerat au fost primate în 01.03.2020 de la Erdei Iuliana, născută la 30.10.1939 în satul Cenaloș, nr. 131.

Detaliile despre treierat au fost primate în 01.03.2020 de la Erdei Dumitru, născut la 30.07.1940 în satul Cenaloș, nr. 131.

Fig. 1.

Fig. 2.

Fig. 3.

Fig. 4. Mecanicii agricoli Erdei Dumitru (stânga) și Dudaș Andrei în timpul secerișului din anul 1982.

doi: 10.66142/Crisia.2025.25

IN MEMORIAM: MEDIC LOCOTENENT COLONEL AUREL GROZE DIN ALBA IULIA, DOCTOR ÎN ȘTIINȚE MEDICALE ȘI COMANDANT AL AMBULANȚEI DIVIZIEI 20 INFANTERIE

Dragoș CURELEA*
Pr. Bogdan AVRAM**

IN MEMORIAM: MEDICAL LIEUTENANT COLONEL AUREL GROZE FROM ALBA IULIA, DOCTOR OF MEDICAL SCIENCES AND COMMANDER OF THE AMBULANCE OF THE 20TH INFANTRY DIVISION

ABSTRACT

The present study proposes to the reader from a historiographical perspective a reconstruction of the main moments in the life and activity of an exceptional military doctor dr. Aurel Groze, decorated in the rank of Commander of the Order of the "Star of Romania with the Ribbon of Military Virtue", in the rank of Officer of the Order of the "Crown of Romania with the Ribbon of Military Virtue", but also with other medical distinctions, such as the Sanitary Order of "Queen Mary", second class. Also, our study captures, presents and introduces into the circuit of specialized literature details from his family life, involvement in specific approaches to social pedagogy and adult education in the area of Aiud and Alba Iulia, his involvement in the scientific activity he had and in the organizational one, as commander of the Military Hospital in Alba Iulia and of the commander of the Ambulance 1st Mountain Hunter Division, respectively of the Ambulance of the 20th Infantry Division on the eastern front during the years 1941-1942.

Keywords: Aurel Groze, Alba Iulia, military doctor, Ambulance 1st Mountain Hunter Division, Ambulance of the 20th Infantry Division.

Medicul militar Aurel Groze (n.: 23 martie 1901, Cacova, Comitatul Alba, Austro-Ungaria – d.: 13 noiembrie 1942, Spitalul militar de campanie Kottelnikovo, în sud de Stalingrad, U.R.S.S.). A fost fiul unui învățător, Vasile Groze, și al soției acestuia, Eleonora. Studiile primare le-a urmat în localitatea natală, iar pe cele liceale absolvite în Mica Romă la prestigiosul Seminar Arhiepiscopal Vasile cel Mare[1], iar cele universitare la Facultatea de Medicină a Universității „Regele Ferdinand I" din Cluj, pe care le-a început în anul 1919 și pe care le-a încununat cu un doctorat în Științe medicale. Remarcăm activitatea sa de cercetare încă din perioada studenției.

* Colegiul Tehnic Energetic Sibiu; e-mail: eu.dr.luci1@gmail.com.
** Preot paroh comuna Teleac, Protopopiatul ortodox Alba Iulia, profesor dr. Colegiul Național Militar „Mihai Viteazul" Alba Iulia; e-mail: bogdan.laurentiu.avram@gmail.com.

[1] *Anuarul Institutelor de Învățământ Greco-catolic din Blaj pe anul scolastic 1915-1916*, Tipografia Seminarului Teologic Greco-catolic, Blaj, 1916, p. 69.

Astfel, în 19 aprilie 1923, student fiind la Facultatea de Medicină, Aurel Groze, membru al Societății Științelor Medicale din România, Filiala din Cluj, a expus în atenția auditoriului participant în Amfiteatrul Clinicii Medicale I comunicarea *Prezentări de bolnavi*, însoțind activitatea sa cu proiecții pe care le-a detaliat[2]. În Clujul interbelic a susținut teza de doctor în Științe Medicale în 25 februarie 1927. Cercetarea doctorală a medicului militar A. Groze a avut ca titlu: *Transfuzia sanghină în aplicarea ei în clinica medicală* și a fost rezultatul cercetărilor întreprinse de către acesta în Clinica medicală I din Cluj, cercetarea fiind realizată în coordonarea prestigiosului medic și universitar clujean dr. Iacob Iacobovici[3].

Maior medic dr. Aurel Groze în 1941

În temeiul *Decretului Regal nr. 3.770 din 10 noiembrie 1924* și în baza Art. 20 din *Legea asupra organizării Serviciului sanitar al Armatei*, care a fost publicată în Monitorul Oficial nr. 83/1921, sublocotenentul dr. Aurel Groze, alături de alți 18 medici militari activi cu grad de sublocotenent student au fost înaintați la gradul de locotenent medic activ[4]. În atare condiții, medicul locotenent dr. A. Groze a fost repartizat la solicitarea sa, inițial în structura medico-sanitară a Regimentului nr. 33 Artilerie din Cluj (1925)[5]. Și-a urmat cariera de medic militar în Serviciul medical al Regimentul nr. 5 Grăniceri, atât la subunități ale acestuia în Baia Mare, cât și la alte structuri medico-militare din Satu Mare și Sighetul Marmației, unde a fost avansat în gradul de căpitan (1930). În anul care a urmat, ofițerul medic dr. Aurel Groze a fost transferat la cerere în structura militară de Garnizoană a unităților de Pionieri și Vânători de Munte din Abrud, respectiv Aiud. Aici a cunoscut-o pe profesoara de istorie și geografie Margareta Nicolau, cu care s-a căsătorit (1932)[6]. Margareta Nicolau a fost fiica unui celebru general comandant al Diviziei 1

[2] *Ședința din 19 mai 1923 a Societății de Științe Medicale din România, Filiala Cluj*, în *Înfrățirea*, anul I, nr. 800, 19 mai 1923, p. 4; Iuliu Hațieganu (editor), *Douăzeci de ani de activitate românească în Clinica Medicală I din Cluj 1919-1940*, Tipografia „Cartea Românească din Cluj", Sibiu, 1941, p. 277.

[3] *Tabloul absolvenților declarați doctor*, în *Anuarul Universității din Cluj pe anii școlari 1925-1926 și 1926-1927* întocmit de dr. Gheorghe Spacu și dr. Ioan Minea Rectorii anilor dr. Constantin Jurcan, secretar general al Universității, Institutul de Arte Grafice „Ardealul", Cluj, 1928, p. 44; *Decizia ministerială nr. 58.871 din 26 noiembrie 1928*, în *Monitorul Oficial*, partea II, nr. 268, 30 noiembrie 1928, p. 13.666; Iuliu Hațieganu, *op. cit.*, p. 148; Mihail Nana, *In memoriam † Medicul Maior Dr. Groze Aurel (1901-1942)*, în *Ardealul Medical*, anul III, nr. 3, 1 martie 1943, p. 134.

[4] *Decret regal nr. 3.770 din 10 noiembrie 1924*, în *Monitorul Oficial*, nr. 58, 13 martie 1925, p. 2.693.

[5] Ministerul de Război. Serviciul Sanitar al Armatei, *Tabelul medicilor locotenenți* în *Tabela materiilor cuprinse în Partea Oficială a „Monitorului Oficial" pe lunile ianuarie, februarie și martie 1925*, 1925, p. 12.

[6] *Știri și noutăți din Aiud*, în *Universul*, anul XLIX, nr. 205, 3 august 1931, p. 10; Samson I. Bota, *Generalul Teodor Nicolau (1879-1952)*, Editura Cosânzeana, București, 2016, p. 53; Ministerul Educației Naționale-Direcțiunea Generală a Învățământului Secundar, *Tabloul examenelor de Capacitate didactică*, în *Monitorul Oficial*, Partea I, anul CVI, nr. 157, 8 iulie 1938, p. 3.225; *Numire în învățământul secundar*, în *România-Provincie*, anul I, nr. 125, 4 octombrie 1938, p. 6; *Numiri de profesori cu Examenul de capacitate didactică*, în *Curentul*, anul XI, nr. 3.816, 16 septembrie 1938, p. 10; *Profesoare numite în învățământul secundar de toate gradele din România*, în *Curentul*, anul XIV, nr. 4.886, 22 septembrie 1941, p. 8; *Decizia ministerială nr. 178.628 din august 1942*, în *Monitorul Oficial*, Partea I, anul CX, nr. 224, 25 septembrie 1942, p. 8.064; *Numiri de profesori și profesoare în Învățământul secundar*, în *Curentul*, anul XV, nr. 5.244, 21 septembrie 1942, p. 6; Florica Tomescu, *Metode didactice în sprijinul muncii profesorilor*, în *Gazeta Învățământului*, anul CIV, nr. 661, 18 mai 1962, p. 4; *† Profesoara Margareta Rizeanu*, în *România Liberă*, anul 49, nr. 14.448, 6 iunie 1991, p. 7; S.I. Bota, *op. cit.*, p. 53, 87. Margareta Nicolau, căsătorită

Vânători de Munte, Teodor Nicolau, acesta fiind originar din zona Munților Apuseni: Vadu Moților/Secătura[7].

Cu referire la personalitatea medicului maior dr. A. Groze, medicul militar locotenent-colonel dr. N. Igna, într-o vreme coleg în Alba Iulia și în Astra albaiuliană și comandant al Spitalului Militar din această localitate și al maiorului dr. Groze, a remarcat: „[…] căsnicia sa i-a adus o familie în care datoria față de țară nu erau doar cuvinte goale, familia i-a adusă multă mulțumire și satisfacție sufletească, iar el își adora soția și avea o deosebită afecțiune și admirație față de socrul său”[8].

Căpitanul medic dr. Aurel Groze a fost un profesionist desăvârșit, așa cum a fost apreciat de către cei care l-au cunoscut, l-au stimat și i-au fost adeseori pacienți în Aiud și la Alba Iulia, unde și-a creat o clientelă constantă. Menționăm că în cursul anului 1934 a contribuit împreună cu soția sa cu suma de 400 lei lunar la fondul colectat de Arhiepiscopia unită a Blajului pentru a gestiona situația studenților cu probleme financiare[9]. Margareta Groze, născută Nicolau, a absolvit Facultatea de Litere și Filosofie din Universitatea București. Aceasta și-a susținut Licența în Istorie, principal, Geografie, secundar, în sesiunea din luna iunie 1931, fiind remarcată cu distincția *Magna cum laude*[10].

Menționăm că în anul 1932 profesoara M. Nicolau s-a căsătorit cu ofițerul dr. Aurel Groze din cadrul Spitalului Divizie 1 Vânători de Munte din Aiud[11]. În 12 decembrie 1934, soții Margareta și căpitan dr. Aurel Groze din Aiud au luat parte în sala festivă a Casinei Române la întrunirea generală de constituire a Filialei din Aiud a Ligii antirevizioniste din România[12]. În luna aprilie 1935 aceasta s-a înscris la Universitatea „Regele Ferdinand” din Cluj pentru a susține colocviul de pedagogie și practică pedagogică în 12 mai același an. Acest examen era unul scris, constând din mai multe probe. Avea drept obiectiv dobândirea capacității didactice, adică a dreptului care îi permitea titularului să predea istoria și geografia, atât în mediul gimnazial, cât și secundar (liceal) de învățământ, deopotrivă pentru băieți și pentru fete, așa cum a fost cazul și

Groze, (n.: 24 iunie 1907, Câmpulung Muscel, județul Muscel, Regatul României – d.: martie 1991, București, România). A fost fiica cea mai mare a ofițerului superior român Teodor Nicolae, originar din Țara Moților, și a Margaretei Simionescu căsătorită Nicolau. Aceasta a absolvit studiile primare, gimnaziale și liceale în Câmpulung Muscel. A urmat și absolvit studii la Facultatea de Istorie a Universității din București, avându-l, printre alții, profesor pe universitarul Nicolae Iorga. La absolvirea Facultății de Istorie din București a fost numită prin repartiție profesoară la Școala Superioară pentru Fete nr. 39 București. A fost căsătorită cu ofițerul medic dr. Nicolae Groze, alături de care a trăit în Aiud și Alba Iulia (1932-1942). O perioadă de timp a fost detașată la Gimnaziul de Fete din Aiud (1937-1943), unde a predat istoria ca disciplină principală și geografia ca disciplină secundară. Din mariajul menționat nu au rezultat copii. Soțul său, medicul militar dr. Aurel Groze, a murit pe Frontul de Est în Al Doilea Război Mondial, în toamna anului 1942. După o perioadă, profesoara Margareta Groze s-a recăsătorit cu un militar, inginerul Gheorghe D. Rizeanu, care activa profesional în Garnizoana Râmnicu Vâlcea în anul 1948 ca ofițer în Arma Geniu. După 1948 Margareta Rizeanu a activat didactic în municipiul sus remarcat, unde s-a distins ca un foarte bun pedagog și formator de școală. După pensionare, profesoara Margareta Rizeanu s-a retras în București, unde a domiciliat în Strada Episcop Chesarie nr. 10, mai vechea sa proprietate, pe care a achiziționat-o alături de maior dr. A. Groze încă din perioada interbelică. S-a stins din viață la început de martie, anul 1991.

[7] S.I. Bota, *op. cit*., p. 8-10.

[8] Nicolae Igna, *† In Memoriam Medic Maior Dr. Groze Aurel*, în *Mișcarea Medicală Română-Acta Medica Româna. Revistă cu apariție lunară de Medicină și Chirurgie generală*, anul XVI, nr. 11-12, noiembrie-decembrie 1943, p. 27.

[9] *Pentru frații din risipire*, în *Unirea*, anul XLIV, nr. 13, 31 martie 1934, p. 3.

[10] *Știri și noutăți din Aiud*, în *Universul*, anul XLIX, nr. 205, 3 august 1931, p. 10; *Informații din Aiud*, în *Curentul*, anul IV, nr. 1.261, 2 august 1931, p. 3.

[11] N. Igna, *op. cit.*, p. 27; S.I. Bota, *op. cit.*, p. 44.

[12] G. L., *Constituirea „Ligii Antirevizioniste” la Aiud*, în *Universul*, anul 51, nr. 350, 22 decembrie 1934, p. 8.

profesoare Margareta Goze, născută Nicolau[13]. Remarcăm că în 15 iunie 1935 au fost declarate reușite o serie de candidate printre care era menționată și Margareta Groze din Aiud[14]. Menționăm că în 16 februarie 1936 soții Margareta și Aurel Groze au luat parte la întrunirea Societății Române de Crucea Roșie – Filiala din Aiud în sala de festivități a Primăriei din mai sus-menționata localitate[15]. În intervalul de timp aprilie-mai 1937, alături de colegii săi dr. Tiberiu Gruița și Aurel Radu participă la o campanie voluntară de tratare a stării de sănătate publică în comunitățile Aiudul de Sus și Rădești, dar și de mediatizare a profilaxiei bolilor contagioase, respectiv folosirea mijloacelor de combatere a acestora. Totodată, alături de ceilalți doi medici amintiți mai sus au contribuit la inaugurarea unui punct de prim ajutor pre-medical pentru gestionarea problemelor sanitare, dar și realizarea grupurilor sociale la unitățile școlare din localitățile sus menționate[16].

A desfășurat și activitate de pedagogie socială în serviciul Astrei din Aiud, în cadrul căreia în 22 martie 1938 a luat parte la seria de conferințe, vorbind despre mijloacele de prevenție a bolilor, despre igiena colectivă și a persoanei, respectiv despre pericolul războiului bacteriologic[17].

La începutul lunii iunie 1938 soții Margareta și Aurel Groze, cu sprijin din partea părinților lor Margareta și Teodor Nicolau, respectiv Eleonora și Basil Groze, au achiziționat în București un imobil în Strada Episcopul Chesarie nr. 10, așa cum rezultă din *Decizia notarială nr. 20.787 din 6 iunie* același an, cu privire la constatarea actului de vânzare-cumpărare în baza căruia mai sus amintiții soți au devenit proprietarii amintitului imobil[18]. La solicitarea sa și în urma unor ordine superioare venite de la București în anul 1938, căpitanul medic militar dr. Aurel Groze a fost transferat cu serviciul din Aiud la Spitalul Militar din Alba Iulia. A fost implicat și a asistat în 19 iunie 1938 la dezvelirea bustului generalului medic Carol Davila în incinta Spitalului Militar din Alba Iulia. Serviciul divin de sfințire a acestei opere a fost susținut de P.S. Episcop dr. Partenie Ciopron, asistat de iconomii stavrofori Inocențiu Ștefănescu din București, Dumitru Lungulescu, Ioan Dăncilă și Gheorghe Secaș[19].

Cu acest prilej, în rândurile asistenței au fost remarcați: dr. Iuliu Maniu, fost premier al României, fost președinte al Consiliului Dirigent al Transilvaniei, Elena Perticari-Davila, doamnă de onoare, fiica generalului medic amintit, P.S. Dr. Partenie Ciopron, Episcopul Episcopiei Armatei și Inspector General al Clerului Militar din România, colonel iconom stavrofor Ioan Dăncilă, vicarul Eparhiei militare de Alba Iulia, părintele protopop ortodox al Albei Iulia, Alexandru Baba, general de divizie medic Eugen Cristian, șeful Serviciului medical-sanitar din Ministerul Apărării Naționale, general Nicolae Șova, comandantul Garnizoanei Alba, colonel Marcel Ionescu, prefectul județului, medic colonel dr. Mircea Ionescu, comandantul Serviciului Sanitar al Corpului VI Armată Cluj, medic conferențiar univ. dr. Emil Țeposcu, șeful Clinicii de

[13] *Examenul de Capacitate. Secția istorie-geografie*, în *Dimineața*, anul XXXI, nr. 10.155, 4 aprilie 1935, p. 8; *Examenele de capacitate, Specialitatea Istorie*, în *Universul*, anul 52, nr. 120, 4 mai 1935, p. 4.

[14] *Rezultatul final al Examenului de capacitate, Secția Istorie*, în *Universul*, anul 52, nr. 164, 17 iunie 1935, p. 8.

[15] *Știri din Aiud*, în *Universul*, anul 53, nr. 35, 5 februarie 1936, p. 12.

[16] *Din activitatea Secției medicale a Astrei din Aiud*, în *Curentul*, anul X, nr. 3.332, 13 mai 1937, p. 8.

[17] *Știri de la „Astra" – Despărțământ Aiud*, în *Curentul*, anul XI, nr. 3.644, 25 martie 1938, p. 9.

[18] Tribunalul județean Ilfov, Secția de Notariat București, Acte de vânzare-cumpărare, *Decizia notarială nr. 20.787 din 6 iunie 1938*, în *România*, anul I, nr. 7, 8 iunie 1938, p. 8; Tribunalul Ilfov, *Acte de Vânzare-cumpărare*, în *Prezentul Economic, Financiar, Social*, anul IV, nr. 1.001, 8 iunie 1938, p. 4; S.I. Bota, *op. cit.*, p. 43.

[19] Nicolae Igna, Romul Bratu, Constantin I. Popescu, *Spitalul Militar Alba Iulia „Medic General Dr. Carol Davila". Douăzeci și cinci ani de activitate*, Tipografia „Sabin Solomon", Alba Iulia, 1945, p. 137.

Urologie a Facultății de Medicină din Cluj, colonel Ferdinand Gross, dr. Septimiu Velican, prim președintele Tribunalului Alba, dr. Avram Vesa, subprefectul de Alba, profesorii Eugen Hulea, Avram Rășinariu, Virgil Cucuiu, Enea Zeflean, Ion Berciu, maior medic dr. Teodor Turtureanu, maior medic dr. Rafael Nicolicea, inginer arhitect Octavian Mihălțan, funcționarul superior județean Justin Sava, părintele profesor Leonte Opriș, viceprotopop onorific greco-catolic, fost custode al Muzeului Astrei din Cetatea Unirii, cadru didactic în Liceul din Dumbrăveni, dar și o serie de alte persoane[20].

Începând din anul 1939 îl regăsim pe maiorul dr. A. Groze ca fiind consemnat în *Ordinea de bătaie* a instituției militare medical-sanitare din care a făcut parte. Era remarcat în documentul mai sus menționat și în anul 1941, însă la consemnarea efectuată în cursul anului 1943 nu a mai fost amintit, întrucât acesta a încetat din viață în 13 noiembrie 1942[21]. Menționăm că în perioada anilor școlari 1937-1943 profesoara Margareta Nicolau, căsătorită Groze, a fost încadrată pe postul de profesor cu examenul de capacitate didactică, derulând demers didactic la catedra de istorie și geografie de la Gimnaziul de Fete din Aiud[22].

În 8 iunie 1940 s-au întâlnit în sala de festivități a Liceului „Sfântul Vasile cel Mare" din Blaj absolvenții promoției din iunie 1919 ai prestigioasei instituții de învățământ blăjan. Întrunirea acesteia s-a realizat cu prilejul consacrării ca episcop auxiliar al Arhieparhiei unite a Blajului a P.S. Episcop vicar dr. Vasile Aftenie, colegul lor din promoția absolvenților mai sus-menționată, între participanți regăsindu-se și maior medic dr. Aurel Groze de la Spitalul Militar „General Dr. Carol Davila" Alba Iulia[23]. În anul 1940 a fost avansat la gradul de maior medic militar dr. și numit la conducerea Serviciului de Medicină și Radiologie din sus-menționata instituție medico-sanitară[24]. Au urmat cedările teritoriale care au fost impuse României în decursul verii și toamnei anul 1940; medicul maior dr. Aurel Groze a fost concentrat și implicat în desfășurarea evenimentelor, ofițerul fiind implicat în organizarea unei ambulanțe pentru vânătorii de munte, cu misiunea de a o operaționaliza pentru eventualitatea unor conflicte militare care s-ar fi desfășurat în partea de vest a României. Achitându-se exemplar de sarcina pe care a primit-o din partea generalului Ion Dimitrache privind formațiunea medico-sanitară, a primit laude din partea generalului mai sus-amintit și a fost propus pentru avansare la excepțional și decorare[25]. A fost detașat pe front în perioada 22 iunie 1941-13 noiembrie 1942 în Serviciul medico-militar al Ambulanței Diviziei 20 Infanterie în calitate de medic de batalion: „ […] ia parte la Campania din est până la Odessa și Sevastopol, împlinindu-și datoria cu mult

[20] *Dezvelirea monumentului dr. Carol Davila, la Alba Iulia*, în *Universul*, anul 55, nr. 171, 24 iunie 1938, p. 14; Eugen Cristian, *Dezvelirea Bustului lui Carol Davila la Spitalul Militar Alba Iulia*, în *Revista Sanitară Militară*, nr. 7, iulie 1938, p. 588-593; N. Igna, R. Bratu, C.I. Popescu, *op. cit.*, p. 137-138.

[21] *Ibidem*, p. 29-30.

[22] Ministerul Educației Naționale-Direcțiunea Generală a Învățământului Secundar, *Tabloul examenelor de Capacitate didactică*, în *Monitorul Oficial*, Partea I, anul CVI, nr. 157, 8 iulie 1938, p. 3.225; *Numiri în învățământul secundar*, în *Timpul*, anul II, nr. 510, 3 octombrie 1938, p. 7; *Numiri de suplinitoare în învățământul secundar*, în *România-Capitala*, anul II, nr. 449, 29 august 1939, p. 9.

[23] *Întâlnire colegială la Blaj*, în *România-Provincie*, anul III, nr. 731, 13 iunie 1940, p. 9; *Știri din Blaj*, în *Universul*, anul 57, nr. 160, 13 iunie 1940, p. 10.

[24] N. Igna, *op. cit.*, p. 27-28; M. Nana, *op. cit.*, p. 134. Pe larg despre Serviciul sanitar al Armatei vezi în: Constantin Ionescu, *Zece femei împotriva morții. Escadra Albă*, Editura Militară, București, 2003, p. 50-65; Marius Nicolae Pop, *Armata Română de la un război la altul (1914-1945) legislație, organizare, operațiuni*, prefață de prof. univ. dr. Petre Otu, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2021, p. 466-468.

[25] N. Igna, R. Bratu, C.I. Popescu, *op. cit.*, p. 157; N. Igna, *op. cit.*, p. 28.

devotament, îngrijind și pansând răniții, cu blândețea, atenția și bunătatea care îl caracteriza, cu un total dezinteres față de artileria și focurile inamicului. A fost brav și dotat cu un curaj deosebit, dovedit pe câmpul de luptă în toate acțiunile la care a luat parte regimentul pe care îl deservea"[26].

Comandantul acestui Regiment de infanterie l-a caracterizat pe maiorul medic dr. Aurel Groze astfel: „Medicul maior dr. Groze Aurel, a îndeplinit funcția de medic în Batalionul I din Regimentul 17 Infanterie, urmându-l în toate acțiunile sale, căutând a fi cu postul său de prim ajutor mobil în imediata apropiere de linia I, pentru a veni cât mai repede și în mod eficient în ajutorul răniților. Pentru curajul și exemplul demn de laudă ce l-a dat în timpul luptelor de la 16-17 iulie 1941, dând ajutor răniților sub focul constant al infanteriei și artileriei inamice a fost decorat în numele suveranului român Mihai I în temeiul *Decret regal nr. 3.019 din 6 octombrie 1942* cu Medalia „Meritul Sanitar de Război", clasa a II-a"[27].

În 25 august 1941 a fost rănit, iar de câteva zile mai târziu era bolnav de febră tifoidă. În atare condiții, maiorul mai sus-menționat a fost tratat de către colegii săi, stabilizat și evacuat în zona interioară, la Spitalul Militar din Alba Iulia/Spital de Zonă Interioară nr. 101, al cărui cadru medical a fost, pentru a i se efectua și o intervenție chirurgicală în vederea extirpării apendicelui. În acest oraș a fost îngrijit cu devotament și stabilizat și a reintrat în atribuțiile sale de medic șef al Spitalului, îngrijindu-se adeseori personal și cu atenție, zi și noapte, indiferent de oră, de răniții evacuați în Alba Iulia și de către convalescenții care s-au aflat în grija personalului medico-sanitar al instituției pe care a comandat-o[28].

Generalul de divizie T. Șerb, comandantul Corpului VI de Armată, care era repliat în mod temporar în acei ani în Municipiul Deva și care a inspectat în 17 noiembrie 1941 Spitalul militar albaiulian/Spital de Z.I. nr. 100, a apreciat activitatea organizatorică și medico-sanitară întreprinsă de medicul șef maior dr. Aurel Groze și de adjunctul acestuia, căpitan farmacist dr. Mihail Heyr, precum și moralul colectivului medico-sanitar[29]. A fost rechemat în fruntea Ambulanței divizionare a Diviziei 20 Infanterie în februarie 1942 și, deși a putut să refuze remobilizarea, acesta fiind rănit în campania anului 1941, a acceptat să plece din nou pe front în respectul colegilor săi[30].

Corespondența purtată de către medicul dr. A. Groze cu soția sa Margareta, apropiații, colegii, dar și informațiile și relatările verbale ale soldaților, gradaților, ofițerilor care i-au fost pacienți pe front, și care se păstrează astăzi în Depozitul central de Arhivă Militară-Serviciul Sanitar al Armatei, vorbesc despre devotamentul și priceperea medicului militar, despre dăruirea și permanenta sa implicare printre răniții români și germani, acesta fiind mereu și întotdeauna la dispoziția celor mulți, adeseori în detrimentul propriei stări de sănătate. Pentru abnegația și

[26] N. Igna, *op. cit.*, p. 28.

[27] *Decret regal nr. 3.019 din 6 octombrie 1942*, în *Monitorul Oficial*, Partea I, anul CXI, nr. 42, 19 februarie 1943, p. 1.415; N. Igna, R. Bratu; C. I. Popescu, *op. cit.*, p. 157.

[28] N. Igna, *op. cit.*, p. 28; N. Igna, R. Bratu, C.I. Popescu, *op. cit.*, p. 7. S.I. Bota, *op. cit.*, p. 42-44, 59-78. A rămas memorabilă Serbarea de Crăciun pe care maiorul medic dr. A. Groze împreună cu soția sa, Margareta Groze-Nicolau, au organizat-o în 24 decembrie 1941. Soția sa a fost cadru didactic în Aiud și cea mai mare dintre cele cinci fiice ale generalului Teodor Nicolau, a cărui familie a fost originară din Vadu Moților-Munții Apuseni, fost comandant al Diviziei 1 Vânători de Munte și un apreciat istoric militar în acea perioadă. De altfel, socrul său a mai ocupat poziții importante în administrația statului român, fiind Primar al Stațiunii balneoclimaterice Balcic din județul Caliacra, primar al Municipiului Constanța în perioada regimului suveranului român Carol al II-lea, iar apoi prefect al județului Muscel între 1942-1945.

[29] N. Igna, R. Bratu, C.I. Popescu, *op. cit.*, p. 163.

[30] N. Igna, *op. cit.*, p. 28; N. Igna, R. Bratu, C.I. Popescu, *op. cit.*, p. 157; S.I. Bota, *op. cit.*, p. 44.

devotamentul său față de oamenii pe care i-a tratat pe front i-a fost conferită, în numele suveranului român Mihai I, de către Cancelaria ordinelor din Ministerul regal al Afacerilor Străine, Crucea „Regina Maria", clasa a II-a, așa cum se stipulează în *Decretul regal nr. 2.248 din 11 august 1943*[31].

S-a stins pe front în dimineața de 13 noiembrie 1942 într-un spital de campanie, afectat de febră tifoidă, o boală contagioasă, în pofida îngrijirilor care i-au fost acordate cu multă abnegație și atenției de către colegi. A fost înhumat provizoriu în 15 noiembrie același an în parcela românească din marginea cimitirului din orașul Kottenicow[32]. Într-o zi de duminică, 13 decembrie 1942, în Catedrala Încoronării din Alba Iulia a fost făcută slujba de pomenire a defunctului dr. maior Aurel Groze, începând de la ora 11:30[33]. Totodată, menționăm că serviciul divin de 40 de zile pentru alinarea sufletului său a fost efectuat, așa cum a anunțat soția sa Margareta și prefectul de Muscel general Teodor Nicolau în 20 decembrie 1942, la Biserica „Sfântul Ierarh Nicolae" din Câmpulung Muscel[34]. Soția sa, Margareta Groze, a mulțumit public în 29 decembrie 1942, exprimându-și sentimentele de recunoștință pentru aceia care i-au fost alături în pierderea prin care a trecut[35]. La împlinirea a trei luni de la trecerea sa în veșnicie, profesoara Margareta Groze a organizat în București, cu sprijinul Bisericii parohiale greco-catolice din str. Aquila nr. 38-40, parastasul de pomenire a sufletului său într-o zi de duminică 7 februarie 1943. Serviciul divin a fost oficiat de către P.S. dr. Vasile Aftenie, episcop greco-catolic de București și fost coleg de liceu în Blaj al maiorului dr. Aurel Groze.

Apropiații, colegii, cunoscuții, subordonații din Abrud, Aiud, Alba Iulia, Câmpeni, Baia Mare, Satu Mare, Sighetu Marmației au fost invitați de către Margareta Groze Nicolau și generalul Teodor Nicolau, prefectul județului Muscel, să ia parte la slujba de aducere aminte și de comemorare, iar mulți dintre aceștia au participat într-un număr impresionat la evenimentul comemorativ desfășurat în București[36]. Remarcăm că mai vechiul său coleg din perioada studenției clujene, maior medic conf. univ. dr. Mihail Nana, nota la începutul lunii martie 1943, în numelor foștilor colegi ai lui Aurel Groze, în paginile periodicului *Ardealul Medical* gândurile lor, exprimându-se în numele acestora: „[...] Colegii săi de facultate, care l-au iubit și apreciat pe bunul lor camarad Aurel, îi vor păstra veșnică memoria lui. Scumpei și iubitei lui soții îi trimitem, un cuvânt de mângâiere pentru a putea învinge durerea năprasnică ce a lovit-o. A fost decorat cu Ordinul „Steaua României" în grad de Comandor cu spade și Panglica de Virtutea Militară" [37].

---

[31] *Decret regal nr. 2.248 din 11 august 1943*, în *Monitorul Oficial*, Partea I, anul CXI, nr. 276, 25 noiembrie 1943, p. 10.933; N. Igna, R. Bratu, C.I. Popescu, *op. cit.*, p. 158; N. Igna, *op. cit.*, p. 28-29.

[32] N. Igna, *op. cit.*, p. 29; Necrolog *Medic Maior dr. Aurel Groze*, în *Universul-Provincie*, nr. 341, 13 decembrie 1942, p. 5; N. Igna, R. Bratu, C.I. Popescu, *op. cit.*, p. 156. Știrea a fost transmisă colectiv de către membrii Corpului medico-sanitar din Spitalul Militar Alba Iulia, foștii săi colegi din liceu și facultate, colaboratori, prieteni, subalterni, chiar pacienți.

[33] *Parastas pentru odihna sufletului său distins*, în *Universul-Provincie*, nr. 341, 13 decembrie 1942, p. 5; Samson I. Bota, *Generalul Teodor Nicolau (1879-1952)*, p. 44.

[34] *Doctor maior Aurel Groze decorat cu Ordinul „Coroana României" în Grad de Comandor și al Ordinului sanitar „Regina Maria", clasa a II-a*, în *Universul-Capitala*, anul 59, nr. 349, 21 decembrie 1942, p. 11; N. Igna, R. Bratu, C.I. Popescu, *op. cit.*, p. 158. Necrologul publicat a înșiruit numele soției, părinților săi, socrilor, cumnatelor și al soților acestora, cumnaților și al soțiilor lor, alte familii înrudite cu a sa prin alianțe matrimoniale.

[35] *In Memoriam Medic Maior Dr. Aurel Groze*, în *Universul-Provincie*, anul 59, nr. 354, 29 decembrie 1942, p. 7.

[36] *Pentru odihna sufletului său mare*, în *Universul-Capitala*, anul 60, nr. 35, 6 februarie 1943, p. 7; *Știrea parastasului medicului maior dr. Aurel Groze*, în *Universul-Capitala*, anul 60, nr. 35, 6 februarie 1943, p. 7. Pentru cei care nu cunoșteau unde s-a aflat această Biserică unită din București se făcea precizarea de către organizatori că puteau fi folosite tramvaiele nr. 7 și 25.

[37] N. Igna, R. Bratu, C.I. Popescu, *op. cit.*, p. 157; N. Igna, *op. cit.*, p. 27-30; M. Nana, *op. cit.*, p. 134.

Afectați de informația stingerii din viață a celui care a fost concetățeanul lor, iar la anumite activități specifice de educație a adulților conferențiar al Astrei județene Alba, membrii despărțământului în frunte cu profesorii Eugen Hulea și Virgil Cucuiu, aflați în conducerea structurii Astrei din județul sus-amintit, au susținut alocuțiuni despre *Eroii județului Alba*, iar medicul militar locotenent-colonel dr. Nicolae Igna, comandantul Spitalului militar din Alba Iulia, a comunicat despre *Eroul locotenent-colonel Aurel Groze*[38]. Margareta Groze a anunțat public în presă că în 9 mai 1943 va fi organizat serviciul de pomenire a maiorului dr. Aurel Groze la împlinirea a șase luni de la moartea acestuia. Evenimentul a avut loc atât în Biserica parohială greco-catolică din Aiud, cât și la Spitalul a cărui medic a fost în Alba Iulia, unde a fost sfințită capela amintitei instituții.

Parastasul a fost organizat de către fosta soție, generalul Teodor Nicolau, fostul socru, prefectul județului Muscel, și cu sprijinul P.S. dr. Valeriu Aftenie, Episcop vicar al Arhieparhiei Române unite cu Roma de Alba Iulia și Făgăraș. Notăm că încă din primăvara aceluiași an au fost efectuate lucrări de modernizare și renovare în spitalul militar albaiulian. Cu acest prilej s-a refăcut din temelii capela de închinare, căreia i-a fost mărită capacitatea, s-a pus o nouă catapeteasmă din lemn, care a fost pictată de către artistul plastic Constantin Năchescu, au fost așezate uși din stejar masiv, iar ferestrele au fost adaptate pentru această capelă[39].

În urma refacerii locașului de rugăciune conducerea instituției spitalicești mai sus enunțate din Alba Iulia a decis să fie închinată memoriei fostului lor coleg maior dr. Aurel Groze, care a căzut pe Frontul din Est într-un spital de campanie situat la sud de Stalingrad, în calitate de fost comandant al Ambulanței medico-sanitare a Diviziei 21 Infanterie. Hramul acesteia a fost ales „Sfinții doctori fără de arginți Cosma și Damian”[40]. În vederea menținerii vie a memoriei defunctului, în instituția în care a activat profesional și al cărei comandant a fost o perioadă era așezată pe un perete al capelei amintite o placă din marmură albă, în care s-a inscripționat următorul înscris comemorativ: „Reînnoitu-s-a cest sfânt locaș cu osârdia personalului Spitalului Militar A.[lba] I.[ulia]” Șef al Spitalului fiind Lt. Col. Dr. Igna Nicolae - în amintirea eroului Medic Maior Dr. Groze Aurel. Căzut pe frontul de Est la 13.XI.1942 și sfințitu-s-a de către P.S. Episcop al Armatei Dr. Partenie Ciopron în ziua de 9.V.1943”[41].

La sfințirea capelei din Spitalul militar „General Dr Carol Davila” Alba Iulia, P.S. Episcopul Armatei dr. P. Ciopron a fost însoțit de un sobor de preoți, între care s-a remarcat protopopul iconom stavrofor colonel Ioan Dăncilă, vicarul eparhiei militare de la Alba Iulia. Răspunsurile au fost acordate de către corul Catedralei Încoronării din localitatea sus menționată în 9 mai 1943[42]. Au asistat la eveniment profesor Margareta Groza, soția defunctului locotenent-colonel medic dr. Aurel Groze și generalul în retragere Teodor Nicolau, socrul defunctului medic militar albaiulian, care la acea dată a îndeplinit funcția de prefect al județului Muscel[43].

Printre oficialii albaiulieni care au luat parte la acest moment comemorativ amintim pe P.S. dr. Partenie Ciopron, Episcop militar de Alba Iulia (Episcop al Armatei și Inspector General al Clerului militar din România), general de divizie Florea Mitrănescu (comandantul Corpului VII

[38] *Activitatea „Astrei”-Despărțământ Alba Iulia*, în *Foaia Poporului*, anul 50, nr. 33, 5 decembrie 1943, p. 6.

[39] *Serviciul de pomenire pentru maiorul medic dr. Aurel Groze*, în *Curentul*, anul XVI, nr. 5.468, 9 mai 1943, p. 7; N. Igna, R. Bratu, C.I. Popescu, *op. cit.*, p. 53, 147.

[40] *Ibidem*, p. 147.

[41] *Ibidem*, p. 147-148.

[42] *Ibidem*, p. 148; *Sfințirea Capelei de la Spitalul Militar Alba Iulia*, în *Universul-Provincie*, anul 60, nr. 131, 16 mai 1943, p. 6; Ioan Dăncilă, *Momente și drumuri pastorale*, în *Arma Cuvântului*, anul IV, nr. 5-6, mai-iunie 1944, p. 54-55.

[43] S.I. Bota, *op. cit.*, p. 40.

Teritorial de Armată) și comandantul diviziei 20 Infanterie Alba Iulia, general Corneliu Serghievici, preot colonel Ioan Dăncilă, subinspector general al Clerului militar din România.

Au mai asistat în 9 mai 1943, aducând prin prezența lor alături de îndoliata familie omagiul lor postum și onorând în acest fel memoria fostului medic militar dr. A. Groze, reprezentanți ai autorităților publice locale din județul Alba, precum locotenent-colonelul Gheorghe Nicolae (prefectul județului Alba), av. dr. Dumitru Bogdan (primarul urbei amintite), av. dr. Oliver Răhăianu (viceprimarul urbei Alba Iulia), judecător dr. Octavian Racotă (prim președinte al Tribunalului județean Alba), avocat dr. Grigore Gherman (Decanul Baroului județean Alba), dr. Septimiu Barițiu (inspector general sanitar), economist Gheorghe Șuteu (directorul Filialei județene Alba a Băncii Naționale a României), locotenent-colonelul Nicolae Igna (directorul Spitalului militar „General Carol Davila" Alba Iulia), Dumitru Tanu (director la Banca Sebeșana), respectiv profesoara Maria Șuteu (președinta Comitetului județean Alba al Societății de Crucea Roșie din România). De față la evenimentul inaugural s-am mai aflat și avocații albaiulieni dr. Ioan Colbazi și Traian Beju, respectiv ofițerii superiori din Garnizoana Alba Iulia, coloneii Athanasiu, Chiran, Ion Codarcea, Victor Domșa, R. Marinescu, George Tiron, precum și ofițeri mai mici în grad, precum: maior Dumitru Tincu, medic căpitan de rezervă dr. Victor Păcală, sublocotenent medic Ioan Opriță, sublocotenentul dr. Mircea Crișan, profesorii Eugen Hulea împreună cu doamna Alexandrina Hulea și Virgil Cucuiu, alături de doamna Elena Cucuiu, președintele, respectiv secretarul județean al Astrei albaiuliene[44].

În cuvântul de îmbărbătare și învățătură pe care l-a adresat familiei și întregii asistențe, rostit cu acest prilej la finalul serviciului religios, P.S. Episcopul-general de brigadă dr. Partenie Ciopron a subliniat: „[…] întărirea credinței este o necesitate în aceste vremuri grele și de aspre încercări pentru țara noastră. Această capelă ridicată într-un spital militar și închinată unui erou care și-a dat viața pentru țară, va fi un loc de închinare, de reculegere și întărire sufletească pentru toți răniții și bolnavii care vor fi nevoiți să treacă prin acest spital. Suferința lor va fi alinată, credința le va fi întărită"[45].

Sus-menționatul eparhiot militar a lăudat vrednicia comandantului unității spitalicești albaiuliene, locotenent-colonel N. Igna, și a ofițerilor medici, subofițerilor și gradaților sanitari implicați în acest demers de menținere vie a memoriei fostului lor coleg. În cuvântul său, comandantul spitalului dr. N. Igna a mulțumit asistenței pentru participare și a adresat cuvinte de alinare familiei fostului lui coleg, locotenent colonel dr. erou A. Groze[46].

Profesor Margareta Groze Nicolau, fostă soție, împreună cu general Teodor Nicolau, fost socru, alături de Eleonora și Vasile Groze, părinții defunctului maior dr. A Groze, au anunțat public că întru pomenirea sufletului acestuia și în memoria sa au organizat în Biserica cu Hramul „Sfântul Nicolae" din Câmpulung Muscel într-o zi de 14 august 1943 începând cu ora 11:00 parastasul de pomenire a celui care a fost fiul, soțul, cumnatul și ginerele din familia lor[47].

Notăm că profesoara Margareta Groze a fost propusă de către Inspectoratul Școlar Regional Alba Iulia să ia parte în Râmnicu Vâlcea la cursurile de vară, care au fost organizate pentru perfecționarea didactică de către Ministerul Educației și Culturii Naționale prin Oficiul județean de Educație a Cadrelor Didactice din Râmnicu-Vâlcea în perioada 1-9 august, același an[48].

---

[44] *Ibidem*, p. 149; I. Dăncilă, *op. cit.*, p. 54.

[45] *Ibidem*; N. Igna, R. Bratu, C.I. Popescu, *op. cit.*, p. 148-149.

[46] *Ibidem*, p. 150.

[47] *† Întru pioasa pomenire și aducere aminte a Medicului Maior dr. Aurel Groze din Alba Iulia*, în *Curentul*, anul XVI, nr. 5.564, 14 august 1943, p. 7.

[48] *Cadre didactice chemate la Cursurile de Vară ale Oficiului Educației Tineretului*, în *Viața*, anul III, nr. 799, 9 iulie 1943, p. 5.

Menționăm că în temeiul *Deciziei ministeriale nr. 133.482/1943* s-a aprobat de către Ministerul Culturii Naționale și al Cultelor, având ca fundament *Adresa Inspectoratului Școlar Regional Alba Iulia* și a Art. 15 din *Legea învățământului primar-normal și seminarial*, ca începând cu data de 1 septembrie 1943 Școala din comuna Cacova-Aiudului/astăzi comuna Livezile va purta în viitor patronimul „Eroul medic maior Dr. Groze Aurel"[49].

În încheierea articolului de față observăm că în temeiul *Decretului regal nr. 2.732 din 16 octombrie 1943* au fost înaintați „post mortem" la gradul imediat următor mai mulți ofițeri superiori, inferiori, gradați, printre aceștia regăsindu-se și medicul maior Aurel Groze, înaintat în gradul de medic locotenent colonel începând cu data de 13 noiembrie 1943[50]. Relevante, pe finalul acestui demers recuperatoriu pe care l-am întreprins din perspectivă istoriografică, ni se par cuvintele rostite în memoria sa de către medicul locotenent-colonel dr. Nicolae Igna din Alba Iulia, colegul său: „[…] Toți cei ce-l așteptam să se reîntoarcă în rândurile noastre, bogat în experiență și mândru de opera sa depusă pe meleaguri îndepărtate, ne plecăm frunțile copleșiți de valoarea jertfei supreme făcută pentru țară și întreg neamul românesc. Memoria sa va fi făclie vie, care ne va călăuzi în viitor – pe cei rămași în viață – spre drumul biruințelor acestui neam"[51].

La împlinirea unui an de la căderea sa pe câmpul de onoare, soția acestuia, Margareta, alături de încercații părinți, Eleonora și Vasile Groze din Cacova Aiudului/astăzi Livezile, au organizat în Biserica parohială din sus-menționata localitate, în 13 noiembrie 1943, un parastas întru pomenirea defunctului dr. A. Groze, eveniment la care au luat parte și familiile, general Teodor și Margareta Nicolau, socrii și cumnații, Ioan Teodor Nicolau cu soția Virginia, Nicolae T. Nicolau și Radu T. Nicolau, respectiv fostele sale cumnate Constanța T. Nicolau, căsătorită Demian, Octavia T. Nicolau, căsătorită Șerb, Matilda Nicolau și avocat dr. Aurel Demian, originar din Cluj, cumnat[52].

În 14 noiembrie 1943, sub auspiciile Astrei județene Alba a fost comemorat locotenent-colonel dr. Aurel Groze la trecerea unui an de la moartea sa. Alocuțiuni în memoria sa au rostit Margareta Groze, soția defunctului, părintele protopop ortodox de Alba Iulia Alexandru Baba, profesorii Eugen Hulea și Virgil Cucuiu în numele Astrei județene, locotenent-colonel dr. Nicolae Igna, directorul Spitalului Militar din Alba Iulia. De asemenea, profesorul Marin Alexiu a condus corul Liceului Comercial Alba Iulia, care a interpretat cu atare prilej cântece în memoria eroilor albaiulieni[53]. Margareta Groze Nicolau, alături de tatăl său, generalul Teodor Nicolau, a organizat în 13 mai 1944, la împlinirea unui an și jumătate, în Biserica cu Hramul „Sfântul Nicolae" din Câmpulung Muscel, începând cu ora 10:00, parastasul de comemorare al defunctului ofițer medic dr. Aurel Groze, fostul său soț[54].

---

[49] *Decizia ministerială nr. 133.482/1943*, în *Monitorul Oficial*, Partea I, anul CXI, nr. 180, 4 august 1943, p. 6.861.

[50] *Decret regal nr. 2.732 din 16 octombrie 1943*, în *Monitorul Oficial*, Partea I, anul CXI, nr. 246, 20 octombrie 1943, p. 9.520.

[51] N. Igna, *op. cit.*, p. 29.

[52] *† Un pios omagiu în memoria Medicului maior dr. Aurel Groze*, în *Universul-Capitala*, anul 60, nr. 309, 11 noiembrie 1943, p. 9. Detaliat despre fiicele Margareta, Constanța, Octavia, Matilda Nicolau și fiii familiei generalului Teodor Nicolau, Ioan T. Nicolau, Nicolae Teodor Nicolau, Radu Teodor Nicolau, respectiv cumnații Petre Șerb (soțul Octaviei) și Aurel Demian (soțul Constanței) și cumnatele, maiorului medic dr. Aurel Groze, a se vedea în mod detaliat în: SI. Bota, *op. cit.*, p. 44-55.

[53] *Știri din Alba Iulia*, în *Universul-Provincie*, anul 60, nr. 321, 23 noiembrie 1943, p. 8; N. Igna, R. Bratu, C.I. Popescu, *op. cit.*, p. 156.

[54] *O pioasă aducere aminte*, în *Universul-Capitala*, anul 61, nr. 124, 7 mai 1944, p. 5.

Când s-au împlinit doi ani de la căderea pe câmpul de onoare a maiorului medic dr. Aurel Groze, soția Margareta, părinții Eleonora și Vasile Groze, socrii săi Margareta și Teodor Nicolau au susținut împreună cu părintele paroh al aceleiași Biserici „Sfântul Nicolae" din Câmpulung Muscel în 11 noiembrie 1944 parastasul de comemorare a celui care a fost distinsul ofițer medic dr. A. Groze, decorat în numele regelui Mihai I în grad de Comandor al Ordinului „Steaua României" cu Panglica de „Virtutea Militară" și Ofițer al Ordinului „Coroana României" cu Panglica „Virtutea Militară"[55].

În anii care au urmat, fosta sa soție, Margareta Groze, s-a detașat de la Gimnaziul de Fete din Aiud la Școala Elementară de Fete nr. 39 din București (1943-1948)[56], iar din 1 septembrie 1948 va activa didactic unde aceasta s-a angrenat în al doilea său mariaj cu inginerul Gheorghe Rizeanu, ofițer din Arma Geniu în Garnizoana mai sus menționată. Astfel, reținem că în Sesiunea de Bacalaureat începută în 4 octombrie 1948, profesoara Margareta Rizeanu, fostă Nicolau-Groze, a făcut parte din Comisia națională nr. 29 din Râmnicu Vâlcea[57]. Aceasta s-a stins din viață în luna martie 1991 în București[58].

Familia Generalului Teodor Nicolae
Rândul de sus, de la stânga la dreapta: Ionel (fiu), Margareta (fiică, soția maiorului dr. Aurel Groze), Matilda (fiică), Iulia (noră, soția medicului Nicolae Nicolau), Nicolae (fiu, medic, specialist Dermatologie, dr. Științe medicale), Octavia, Constanța (fiice)
Rândul de jos: Mr. dr. Aurel Groze (ginere, soțul profesoarei Margareta Nicolau, căsătorită Groze), Margareta Nicolau (soția generalului T. Nicolau), Radu (fiul mezin), General Teodor Nicolau, Av. dr. Aurel Demian (ginere, soțul Constanței Nicolae, căsătorită Demian)

[55] *Erou medic Locotenent-colonel dr. Aurel Groze*, în *Universul-Capitala*, anul 61, nr. 304, 9 noiembrie 1944, p. 5; *Un pios omagiu și adâncă recunoștință*, în *România Liberă*, anul XXXVIII, nr. 11.216, 18 noiembrie 1980, p. 4; S.I. Bota, *op. cit.*, p. 44, 53.

[56] *Noi adeziuni și semnături la Apelul de la Stockolm*, în *Viața Capitalei*, anul II, nr. 316, 18 mai 1950, p. 1; *Alte semnături pentru pace ale intelectualilor din București*, în *Adevărul*, anul 64, nr. 17.772, 20 mai 1950, p. 3.

[57] *Tabloul Comisiilor Examenului de Bacalaureat în Sesiunea din octombrie 1948*, în *Universul*, anul 65, nr. 227, 30 septembrie 1948, p. 2; *Tabloul Comisiilor de Bacalaureat național din luna octombrie 1948*, în *România Liberă*, anul VI, nr. 1.261, 30 septembrie 1948, p. 2; *Comisiile examenului de bacalaureat din întreaga țară*, în *Adevărul*, anul 61, nr. 17.277, 30 septembrie 1948, p. 2; S.I. Bota, *op. cit.*, p. 53.

[58] *Un pios omagiu*, în *România Liberă*, anul 49, nr. 14.494, 9 august 1991, p. 5.

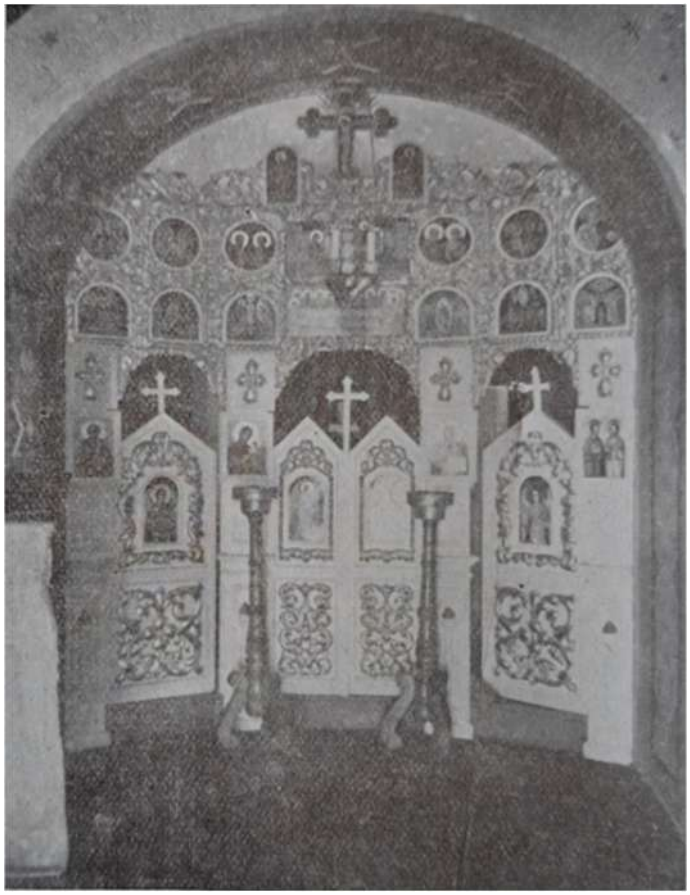

Soții Margareta și Aurel Groze
Prof. Margareta Nicolau, căsătorită Groze, și Maior medic dr. Aurel Groze
(Samson I. Bota, *Generalul Teodor Nicolau (1879-1952)*, p. 44, 53, 87, 90)

După căsătoria în Aiud a Constanței Nicolau cu av. dr. Aurel Demian în 1937
Rândul de jos, de la stânga la dreapta: al doilea Av. dr. Aurel Demian, a treia este Constanța Nicolau (căsătorită Demian, fiică a Generalului T. Nicolau)
Rândul de jos: prima din dreapta Margareta Nicolau, căsătorită Groze
Rândul de sus, de la dreapta la stânga, căpitan Aurel Groze (soțul profesoarei Margareta Nicolau-Groze), iar al cincilea din dreapta General Teodor Nicolau în uniformă, comandant Divizia 1 Vânători Munte cu punct de comandă Aiud
(Samson I. Bota, *Generalul Teodor Nicolau (1879-1952)*, p. 86)

Capela Spitalului Militar Alba Iulia în 9 mai 1943

Personalul Spitalului Militar „General dr. Carol Davila" Alba Iulia în anul 1940
Primul rând: al treilea din dreapta către stânga este Maior dr. Aurel Groze
(Nicolae Igna, Romul Bratu, Constantin I. Popescu, *Spitalul Militar Alba Iulia „Medic General Dr. Carol Davila". Douăzeci și cinci ani de activitate*, p. 28, 158)

Distincții, Ordine, decorații deținute de medicul militar dr. Aurel Groze:

- Doctor în Medicină cu Distincția Magna cum Laude la Universitatea „Regele Ferdinand I" Cluj
- Medalia Meritul Sanitar de Război, clasa a II-a
- Ordinul Sanitar „Regina Maria", clasa a II-a
- Ordinul „Coroana României" în Grad de Ofițer cu Spade și Panglica „Virtutea Militară"
- Ordinul „Steaua României", în Grad de Comandor cu Panglica „Virtutea Militară"

Gradele ofițerului dr. Aurel Groze:

- Sublocotenent medic dr. repartizat la Regimentul nr. 33 Artilerie (1926)
- Locotenent medic dr. Regimentul nr. 5 Graniță (1930)
- Căpitan medic dr. Batalion Vânători Munte Abrud-Câmpeni (1932)
- Maior medic dr. Spitalul Militar Alba Iulia (1939-1940)
- Locotenent colonel medic dr. avansat post-mortem (1943)

Funcții exercitate:

- Comandant Ambulanță Divizia I Vânători Munte Aiud (1938-1940)
- Șef Serviciu Medicină, Chirurgie, Radiologie Spitalul Militar Alba Iulia (1940)
- Medic al Regimentului 17 Infanterie (1941)
- Comandant Spitalul Militar „General Carol Davila" Alba Iulia/Z.I. nr. 101 (1941-1942)
- Comandantul Ambulanței Diviziei 20 Infanterie februarie 1942-noiembrie 1942

doi: 10.66142/Crisia.2025.26

ASPECTS ON THE URBANIZATION OF BIHOR COUNTY IN THE COMMUNIST PERIOD (III): THE TOWN OF PETRU GROZA (ȘTEI)[1]

Cristian CULICIU*

ABSTRACT

An interesting case study on urbanization in communist Bihor can be made on the so-called "mining (miner's) towns", which include localities such as Vașcău, Nucet, Șuncuiuș, Popești, Ștei. Their development is mainly or strictly linked to mining activities in their area. In this case, we will examine how the town of Petru Groza, now known as Ștei, emerged in the local urban landscape and how it evolved. It practically developed from nothing, on a plain plot of land, but near a village also called Ștei before the communist period. The town was built from scratch in the 1950s mainly for the Soviets, who were mining for uranium at Băița. But in the following decades, after the Soviets left, the local population gained access to the town. Further urban development began, erecting apartment buildings, schools, and factories, increasing the population and local economic life. We will see how urbanization took place in Ștei and how it changed the local landscape and the way of life.

Keywords: urban development, Soviet city, urban planning, urban systematization, city life, socialist urbanism, Romanian urbanism, Petru Groza Town, Ștei Bihor.

A few of the localities that emerged and developed in Bihor County are related to mining, being located in its eastern part, in the hill-mountain area. One such example, the Dr. Petru Groza town, was founded in 1956, near the existing village of Ștei.

During the interwar period, this village had a predominantly agricultural economy, although timber exploitation was quite active, and a sawmill was also in use. Raw materials were brought to the village from the villages of Sighiștel and Băița, on a narrow-gauge railway. At the same time, two grain mills also operated in the village[2]. The village of Ștei had, in 1930, 586

[1] This article follows two studies on the cities of Bihor County during the communist period, one referring to Aleșd and Beiuș and the second to Marghita and Salonta. See: Cristian Culiciu, "Aspects on the urbanization of Bihor County in the communist period (I): Aleșd and Beiuș", in *Crisia LIII*, 2023, p. 305-327, Idem, "Aspects on the urbanization of Bihor County in the communist period (II): Marghita and Salonta", in *Crisia LIV*, 2024, p. 315-342. The article is a synthesis of a study on the contemporary history of the town of Ștei, Bihor County, published by the author in Romanian in: *Ritmuri istorice șteiene* (coord. Gabriel Moisa, Sorin Șipoș), Țării Crișurilor Museum Publishing House, Oradea, 2025, p. 99-155.

* Țării Crișurilor Museum Oradea – Museum Complex / University of Oradea, Center for Interdisciplinary Studies; e-mail: cristian.culiciu@yahoo.com.

[2] H. Brauner, *Comerțul și industria lemnului din România* [Commerce and wood industry in Romania], Sibiu, Kraft&Drotleff S.A. Publishing House, 1929, p. 221; Ioan Simedre, *Ștei – monografie* [Ștei – monograph], Beiuș, Buna Vestire Publishing House, 1996, p. 50-51; Ion Zainea, *Economie și societate în Bihor (de la Marea Unire la Dictatul de la Viena)* [Economy and society in Bihor (from the Great Union till the Second Vienna Award)], University of Oradea Publishing House, Oradea, 2007, p. 107.

inhabitants[3]. In 1943 – 1944[4], it was connected to Oradea, the seat of Bihor, by a railway with a train station and a road.

Map of the village of Ștei in the 19th century (maps.arcanum.com)

After the communists came to power in Romania, between 1944 and 1947, the means of production were nationalized (1948-1950). At the same time, agricultural land was also transferred to state ownership. The first local agricultural association was established in Ștei in December 1957, and in February 1962 it became a Collective Agricultural Farm[5]. In the spring of 1962, all agricultural land had become state property. However, agriculture would decrease in the economic balance of the locality.

As for the administrative organization and affiliation of Ștei at the beginning of the communist period, in the autumn of 1950, through the administrative-territorial reorganization, the counties were abolished, being replaced by regions and rayons, in Soviet (Neoclassic) style. Bihor County was transformed into a region with seven rayons, and the village of Ștei, previously the seat of a commune, became part of the Lunca commune, with the Beiuș rayon[6]. Later, in 1952, Ștei was included in the Lunca Vașcăului rayon, remaining in its structure until 1960, when the locality, already a city, was included in the Beiuș rayon[7].

[3] The Central Statistics Institute, *Recensământul general al populației României din 29 decemvrie 1930* [The general census of the population of Romania from December 29, 1930], published by Sabin Manuilă PhD, vol. 1, the Central Statistics Institute Publishing House, Bucharest, 1938, p. 37.

[4] *Monografia județului Bihor (1943)* [Monograph of Bihor County (1943)], edition, introductive study and footnotes by Gabriel Moisa, Mega Publishing House, Cluj-Napoca, 2018, p. 79.

[5] National Archives of Romania – Bihor County Service (N.A.R. – B.C.S.), *Sfatul popular al Orașului Dr. Petru Groza* [Dr. Petru Groza Town People's Council] fund, file 81/1962, sheet 111.

[6] Cristian Culiciu, "The 1950 administrative reform in Romania. The case of Bihor County", in *Analele Universității din Oradea* [Annals of the University of Oradea], History-Archaeology fascicule, tome XXVI, University of Oradea Publishing House, 2016, *passim* and p. 141; *Indicator alfabetic al localităților din Republica Populară Romînă* [Alphabetical indicator of the localities from the Peoples Republic of Romania], the State Scientific Literature Publishing House, Bucharest, 1954, p. 409.

[7] Lucian Ropa, *Contribuții la cunoașterea modificărilor administrative din județul Bihor în perioada 1944-1968* [Contributions to the acknowledgement of the administrative changes in Bihor County in the period 1944-1968], Primus Publishing House, Oradea, 2009, p. 94.

The urbanization of Ștei was possible due to the increase of mining activity in Băița. The exploitation of underground resources was, however, old, in the 17th century silver, gold, and copper were extracted, and later molybdenum and bismuth with the help of German colonists that were brought to the area during the reign of the Empress Maria Theresa. Towards the end of the 19th century, copper, silver, and lead were exploited in Băița, and during the First World War, the mining activity focused on extracting bismuth and molybdenum ores[8].

Uranium ore was discovered during World War II by German soldiers, but systematic research was done by Soviet geologists in 1949. Its exploitation began in 1952, through the Romanian-Soviet joint company Sovrom Kwarțit (a name used to disguise the activity under the impression of quartz exploitation), the main argument being related to Romania's obligation to pay war debts to the Soviet Union. In a short time, about 17,000 to 20,000 miners were brought from all over the county to the galleries near Băița, attracted by the high wages, but they did not know what they were extracting, and therefore were not aware of the dangers they were exposing themselves to. The only ones who knew the reality were the Soviet "specialists" hosed in the barracks and new apartments in Ștei. The mining perimeter of the uranium deposit at Băița was about 3 km long and 1.5 km wide, the ore being at a depth of 60 meters[9]. After extraction, the ore was transported to Ștei for primary processing, then loaded onto trains and transported to the U.S.S.R.; rocks with a very high uranium content were sent by plane from the airfield set up on Dumbrava Hill, near Ștei. It was not until 1958 that the dangers of mining activity became known, which was also the year when the Soviet army left Romania. The Soviets also left Ștei and in 1959 the number of mining employees dropped to 3,550. The decline continued in 1960 to about 2,100 people, and in 1965 the exploitation of uranium core was definitively abandoned in favor of researching and extracting molybdenum, copper, bismuth, lead, zinc, silver, and other raw materials. After 1970, the extraction of white limestone with a marble appearance, used in mosaics, also began[10].

The mining activity stimulated the development of a related industry, especially for the repair of mining equipment and the wagons used to transport ore from the galleries. For example, in 1955, the Machine Repair Plant was established, having 135 employees[11].

The significant reduction in mining activity and its reorientation towards the extraction of safe materials for civilian use allowed the development of the industrial sector. This helped the growth of the town of Dr. Petru Groza in the 1960s-1980s. The mining equipment repair plant increasingly specialized in the production of such goods, rather than just repairing them, especially mining carts. In 1960, it had 586 employees[12], and in 1963 it expanded its activity by completing a new cutting workshop[13], operating under the name of the Mining Equipment Plant. The number of workers exceeded one thousand in 1968, while production had diversified to several types of mining equipment, road construction equipment, hand drills, trailers for electric

[8] Nicolae Țucra, *Vașcău. Comună – oraș – ținut. Monografie* [Vașcău. Commune – town – territory. Monography], Brevis Publishing House, Oradea, 2000, p. 580.

[9] *Ibidem*, p. 581.

[10] Mariana Barna, *Industrializare și demografie în centrele urbane ale Crișanei* [Industrialization and demography in Crișana's urban centers], University of Oradea Publishing House, Oradea, 2014, p. 71; Nicolae Țucra, *op. cit.*, p. 582.

[11] Ioan Simedre, *Ștei – 500 de ani – monografie* [Ștei – 500 years – monograph], EX LIBRIS HOFFNUNG Typography Publishing House, Ștei, 2003, p. 71.

[12] *Crișana*, year 18, no. 303, December 25, 1963, p. 1.

[13] *Scânteia*, year 32, no. 6015, September 14, 1963, p. 1.

carriers, elevators, and pallet trucks, the plant becoming the Mechanical Enterprise. Shortly after, after further expansions of the factory[14], it also started producing electric carriers[15]. The period of maximum development of the enterprise was in the 1980s when it had 4510 employees, producing lifting and transporting equipment, elevators, conveyors for agriculture machines, technological equipment, motor carriers, oil equipment, and electrical devices[16]. However, in the context of the economic crisis, the factory had numerous problems with the supply of raw materials and energy, as well as with the transport of finished products, having delays in deliveries and quality problems[17].

The Mining Equipment Repair Plant (*Crișana*, December 25, 1963)

The main entrance and the yard of the Mecanica Enterprise in the 1980s

There was also a factory that produced closing elements, such as windows and doors, developed from a carpentry workshop belonging to Sovrom Kwarțit. In the 1960s, it belonged to the Forestry Enterprise of Lunca Vașcăului, and in the second half of the 1970s and in the 1980s it operated under the subordination of the Woodworking Plant from Oradea. It produced furniture fasteners, and later furniture parts, with 512 employees in 1970 and 710 in 1980[18].

Other industrial enterprises were local and of small size, but employed a relatively relevant number of workers. One was the canister and packaging factory, subordinated to the Sinteza chemical enterprise in Oradea, and produced barrels and thin sheet metal packaging for the

[14] *Scânteia tineretului*, year 25, no. 207, September 5, 1970, p. 1; *Munca*, year 28, no. 7774, November 14, 1972, p. 3.
[15] Mariana Barna, *op. cit.*, p. 106-107; *Crișana*, year 24, no. 203, August 28, 1969, p. 1.
[16] *Familia*, year 20 (120), no. 6 (226), June 1984, p. 4; *Scânteia tineretului*, year 40, no. 11021, November 5, 1984, p. 2.
[17] *Scânteia tineretului*, year 29, no. 10593, June 20, 1983, p. 3.
[18] Gh. Blaj, Șt. Szanto, I. Chira, *op. cit.*, p. 113; Ioan Simedre, *Știei – monography*, p. 67; *România liberă*, year 38, no. 11104, July 10, 1980, p. 3.

chemical, petrochemical, food, spray, and glazing putties industries. At the same time, the Miorița enterprise in Oradea had in the city of Dr. Petru Groza a Winding, Knitting, and Garment Section[19]. Another small production and service section belonged to the "Muncitorul" Crafts Cooperative from Beiuș.

Public transport between the town of Dr. Petru Groza and neighboring localities and the rest of the county and Oradea was carried out by train and motor vehicles. The town had a train station, located on the Vașcău – Holod railroad, inaugurated in 1887, from where there is a connection to Oradea in two directions: through Rogoz and Felix Spa, respectively through Ciumeghiu. The Holod – Oradea railroad was closed in 1994, following landslides between Tășad and Drăgești. The railroad between Vașcău and Ciumeghiu was used for passenger transport until 2020, being maintained only for freight trains. The city's bus depot was created in 1959 to serve the mining enterprise with buses and trucks. Later, the vehicles were intended for transporting people and goods in and around the city of Dr. Petru Groza. The bus station was opened in 1980, with public transport routes with Băița, Beiuș, Buntești, Lelești, Oradea, Pietroasa, Vașcău[20].

Passenger train between Vașcău – Dr. Petru Groza – Arad in the 1980s
(facebook.com/RomaniaOltTimes)

The village of Ștei remained active this whole time, the town being built next to it. The arrival of the Soviets in Ștei was described by one of the witnesses of the event, Ioan Simedre, who later became a teacher in the locality: "They started getting off the train, they got off and kept getting off… until we got tired of standing and watching them. They then unloaded boards and construction materials, which they carried to the end of the cabbage gardens, about where the fire department is now located, and they built a kind of small town of barracks there. At the same time, on the way, on the road, a bunch of army vehicles with Soviet specialists, who had come by plane to Oradea, entered the village and immediately got to work. The next day, they drove their bulldozers through our gardens and started work from several sides at once"[21]. One of the first buildings erected was a restaurant, intended exclusively for the Soviets.

[19] *Familia*, year 22 (122), no. 8 (252), August 1986, p. 4; Gh. Blaj, Șt. Szanto, I. Chira, *Bihor – monografie* [Bihor – monograph], Sport-Turism Publishing House, Bucharest, 1979, p. 108; Mariana Barna, *op. cit.*, p. 38, 51, 57, 75, 133; Ioan Simedre, *Ștei – monograph*, p. 67-68.

[20] *Scânteia tineretului*, year 36, no. 9705, August 7, 1980, p. 5; *România liberă*, year 49, no. 11472, September 17, 1981, p. 1.

[21] *Evenimentul zilei*, year 15, no. 4608, October 20, 2006, p. 12.

The new town was built on the plateau west of the village of Ștei, near the railway. Barracks made of planks were built in the West (towards Hotărel), North-West (towards Ghighișeni), and North-East neighborhoods. Another complex of barracks was enclosed by a plank wall and was inhabited by Soviet soldiers.

"A new town on the country's map", wrote the *Crișana* newspaper on December 19, 1956

The town was built according to a cheap model, with straight, parallel, and perpendicular roads, in a grid system, on an area of 80 hectares, expropriated from the locals in 1955. The residential buildings were of Soviet type, with a minimum of four apartments (buildings with three floors of DK type) and of German type – houses with two apartments (BW type). The main street, then called Lenin (now Unirii), started in front of the Sovrom-Kwarţit headquarters and the House of Culture, an area where the rest of the cultural facilities were located and stopped in front of the sports base, which also had a swimming pool, being bordered by apartment blocks and social-educational facilities. This entire complex was intended exclusively for the Soviet military and specialists and included a cinema, restaurant, buffet, cake shop, and other shops, all of them prohibited to locals[22]. The architecture of the buildings was monumental, even if they were small and medium in size, it copying the socialist-realist theme of the time and, in turn, a reinterpretation of the neoclassical style, found in the Soviet Union, identifiable by the use of columns and pediments, large windows and frames.

[22] Ioan Simedre, *Ștei – 500 years*, p. 55; *Regiunea Oradea în anii democrației populare* [Oradea Region in the years of people's democracy] [1956], p. 54; Cezar Morar, *Turism și dezvoltare regională durabilă în zonele miniere defavorizate din județul Bihor* [Tourism and regional durable development in the disadvantaged mining areas of Bihor County], University of Oradea Publishing House, Oradea, 2013, p. 127-128; Liliana Iuga, Oana-Cristina Țiganea, "Ștei / Dr. Petru Groza. Pledoarie pentru patrimoniu construit în micul oraș secret marcat de istoria războiului rece" ["Ștei / Dr. Petru Groza. A plea for built heritage in the small secret city marked by Cold War history"], in *Revista monumentelor istorice* [The historical monuments' magazine], no. 2-3, 2019-2022, p. 26.

Local architecture – blocks of flats and the main square, with the House of Culture

During the same period, plots for houses were drawn up, and allocated by the local administration to those who settled in town. Several dozen houses were built annually, while the barracks received too little maintenance, gradually deteriorating and becoming uninhabitable[23].

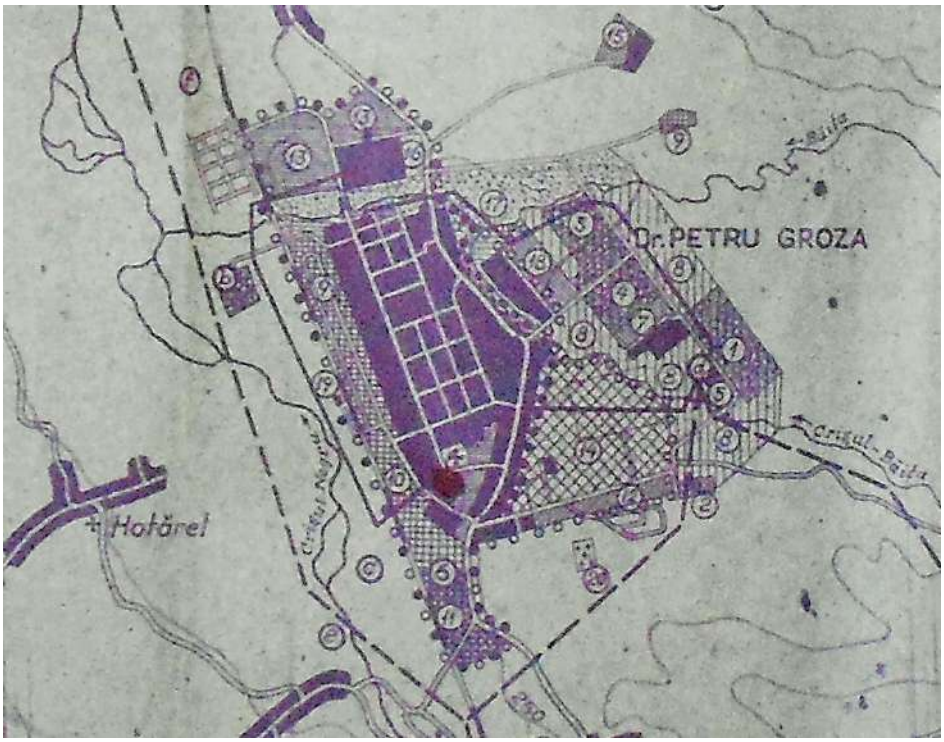
Ștei became a town by Decree No. 12 of January 10, 1956. Two years later, following the death of former Prime Minister Petru Groza, the name of the locality was changed to the town of Dr. Petru Groza, officially from January 17, 1958[24]. During the communist years, the locality was administrated by a People's Council, established in 1956 and organized into several Services, but in the 1950s, all leadership positions were held by "pairs" consisting of a Romanian and a Soviet, with documents being signed by both representatives[25]. In 1968, due to the new administrative-territorial reform, when regions and rayons were abolished, and counties were re-established, the town's People's Council

[23] N.A.R. – B.C.S., *Sfatul popular al Orașului Dr. Petru Groza* fund, file 9/1957, sheet 193; Idem, file 20/1958, sheet 88.
[24] Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania* [Historical dictionary of Transilvanian localities], vol. 2, Publishing House of the Academy of the Socialist Republic of Romania, 1968, p. 177; *România liberă*, year 16, no. 4128, January 17, 1958, p. 1.
[25] Ioan Degău, Nicolae Brânda (coord.), *Beiușul și lumea lui. Studiu monografic* [Beiuș and its world. Monographic study], vol. 3, Primus Publishing House, Oradea, 2008, p. 660.

was reorganized. Since the 1950s, the town had the status of a "new socialist city", along with localities such as Gheorghe Gheorghiu-Dej (nowadays Onești) and Ucea (later Victoria)[26].

In 1960, after the departure of the Soviets, the local town administration took over the barracks, apartments, administrative, recreational, and public catering buildings, with all the related public infrastructure, built by them. The possibility was opened for housing applications and some of those who occupied the barracks could now move to apartment blocks. That year, in the town of Dr. Petru Groza there were 744 apartments and another 766 dwellings arranged in barracks, to which the houses in the village were added[27].

The urban landscape of the locality changed mostly due to the construction of new buildings, most of them with apartments. These investments began slowly, increasing starting in the second half of the 1960s. Thus, in 1968, two blocks of 40 apartments each were under construction, and by 1974, 1,503 apartments and 240 privately owned houses had been completed[28].

The systematization plan of the town of Dr. Petru Groza in the second half of the 1960s (A.O.C.H., *County Communal and Housing Management Enterprise* fund, file 281)

1 – the Mining Machine Repair Enterprise; 2 – the canister factory; 3 – the closing equipment factory; 4 – bus depot; 5 – 35 Kv power house; 6 – the Mining Enterprise; 7 – I.E.G.; 8 – industrial area expansion; 9 – Mining Enterprise warehouse; 10 – Forest Enterprise warehouse; 11 – warehouse area expansion; 12 – Two story housing area expansion; 13 – five story warehouse area expansion; 14 – five story housing; 15 – hospital expansion; 16 – proposed motel; 17 – proposed park; 18 – stadium; 19 – train station; 20 – cemetery; 21 – waste storage; a – water treatment/storage station; b – sewage treatment plant; c – P3 well; d – P4 well; e – P5 well; f – P6 well

[26] Liliana Iuga, Oana-Cristina Țiganea, *op. cit.*, p. 22.

[27] *Scânteia*, year 29, no. 4998, November 23, 1960, p. 3; N.A.R. – B.C.S., *Sfatul popular al Orașului Dr. Petru Groza* fund, file 39/1960, sheet 152, 186; Idem, file 41/1960, sheet 123.

[28] Gheorghe Ardeleanu, "Orașul Petru Groza, file de biografie" ["Petru Groza town, biographical notes], in *Trei decenii de afirmare a județului Bihor pe coordonatele socialismului* [Three decades of Bihor County's affirmation on the coordinates of socialism], Oradea, 1974, p. 211.

The town of Dr. Petru Groza was built on vacant land. In 1973-1974, at the national level, urbanization entered the stage of city systematization, meaning, broadly speaking, the replacement of the built stock, together with the related infrastructure. The systematization of the town Dr. Petru Groza also began, according to the specially designated legislation[29]. The entire process was carried out based on a city systematization scheme – an integrated plan referring to all functional areas and through systematization details – specific projects on neighborhoods and parts of neighborhoods. This was the case for the area of Gării (today Andrei Mureșanu) – September 13 – Republicii (nowadays Miron Pompiliu) streets, in 1977-1979. The project included demolishing several existing buildings, mostly private houses, and expropriating some agricultural land of the "Secerișul" Agricultural Production Cooperative from Rieni, and their replacement with 147 apartments[30].

Apartment buildings on Andrei Mureșanu Street (I.O. Berindei, Gr. P. Pop, *Județul Bihor*, p. 88)

Some 400 new homes were finished by 1977[31], and in 1978 the State Council approved a new draft of the general systematization plan of the town. In the summer of 1984, the local press reported that the town of Dr. Petru Groza had over 3,000 apartments, including those built by the Soviets, and in 1986 there were 2,510 state-owned apartments rented to citizens, 120 one-room apartments of the Mecanica and Mining Enterprises and 192 rooms in dorms for unmarried workers. The last apartment buildings erected in town in the late 1980s were those in the Petrileni neighborhood towards Miron Pompiliu Street, near some 1950s flats. The number of private houses built in the locality was quite small, in the last two decades of the communist regime just over 200 such buildings were erected[32].

There were also unbuilt projects. The investment plan of the Bihor County People's Council for 1989-1990 provided for the construction, on Tineretului Street, of six four-floor blocks with

[29] *Lege nr. 58 din 1 noiembrie 1974 privind sistematizarea teritoriului și localităților urbane și rurale* [Law no. 58 from November 1, 1974 on the systematization of the territory and urban and rural localities], https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocumentAfis/351, accessed on March 14, 2025.

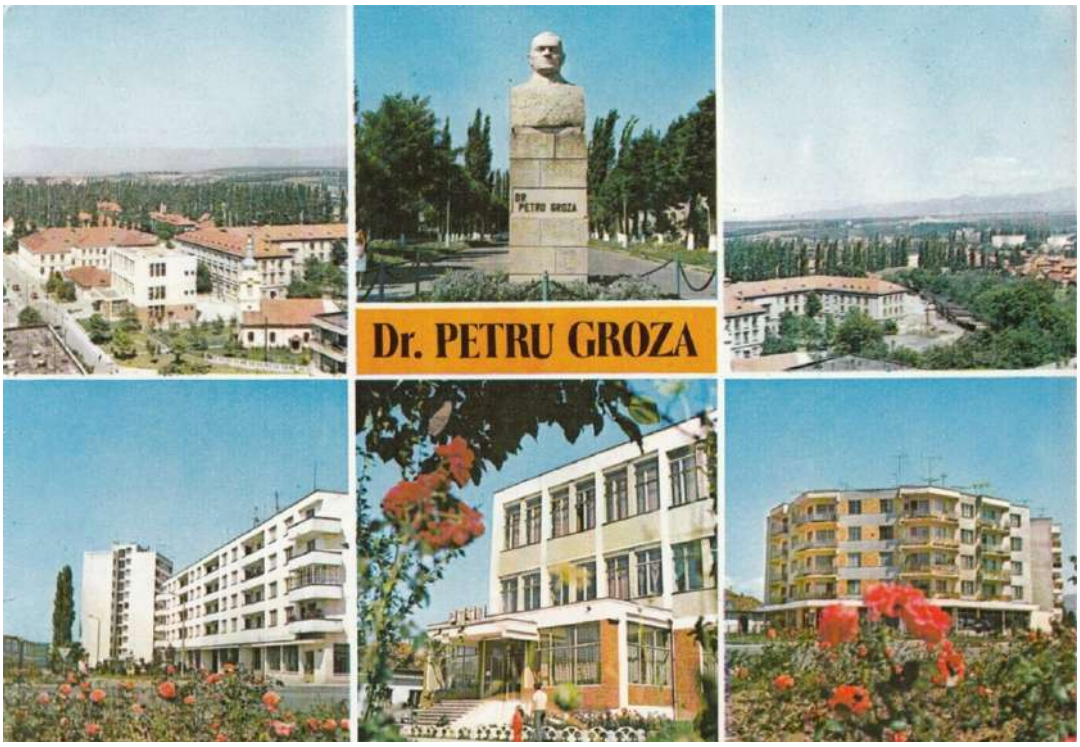
[30] Archive of Oradea City Hall (A.O.C.H.), *Întreprinderea Județeană de Gospodărire Comunală și Locativă* [County Communal and Housing Management Enterprise] fund, file 286, unnumbered sheets; Idem, file 294, sheets 1-5, 104-106.

[31] *Orașul Dr. Petru Groza în plină dezvoltare și înflorire* [Dr. Petru Groza town in full development and flourishing], brochure, November 1977.

[32] *Crișana*, year 39, no. 11627, July 26, 1984, p. 2; *România liberă*, year 33, no. 9646, October 29, 1975, p. 2; *Familia*, year 22 (122), no. 8 (252), August 1986, p. 4; *Crișana*, year 43, no. 12859, July 22, 1988, p. 3.

a total of 195 apartments. They would have replaced one or two-story houses from the 1950s and an administrative building[33].

To improve the lives of the inhabitants, the street network needed improvement. In 1971, the town of Dr. Petru Groza had 15.7 km of streets, of which 12.8 km were modernized[34].

Postcard from the late 1970s – early 1980s

Another necessary component of the urban sphere was the provision of public services. In the 1960s, the apartment buildings erected by the Soviets were centrally heated with hot water, through boilers and a distribution system. The heating was distributed unevenly and with interruptions, due to the undersized system, insufficient fuel, and wear accumulated over time. Interventions, repairs, and small investments were made according to possibilities, such as in 1966, when three thermal agent tanks were transferred here from Oradea[35].

The city's water supply was ensured in 1960 through six wells drilled at depths of 150-600 m, operated with electric pumps, resulting in a monthly flow of 95,000-100,000 cubic meters. Water reached consumers through an urban distribution system[36]. It was expanded in the 1960s, and the wastewater was cleaned in a treatment plant. The distribution network reached 18.6 km in length in 1971, while wastewater was transported through 13.8 km of sewer pipes[37].

During the 1950s, relatively few investments were made in town, in the adjacent areas, and for the improvement of local infrastructure and life. The local administration was able to intervene only in the village and in the Petrileni neighborhood, located in the northern part of town. They generally referred to the arrangement of streets, sidewalks, and water drainage

[33] A.O.C.H., *County Communal and Housing Management Enterprise* fund, file 73, unnumbered sheets.
[34] *Localitățile județului Bihor* [The localities of Bihor County], 1971, p. 22.
[35] N.A.R. – B.C.S., *Dr. Petru Groza Town People's Council* fund, file 160/1967, sheets 157-159, 337.
[36] Idem, file 39/1960, sheet 98.
[37] *The localities of Bihor County*, 1971, p. 22.

channels. In 1959-1960, the food market was modernized, a children's park was set up, and the authorities requested the abolition of vegetable gardens and pig pens visible from the street[38].

During the 1960s, the arrangement of streets and sidewalks, drainage ditches, and green areas continued, together with tree planting[39]. The appearance of the city center was completed with the stone bust of Petru Groza, unveiled behind the House of Culture on June 26, 1970[40]. Later, the bust was moved in front of the Administrative Palace, at the entrance to Lenin Street (nowadays Unirii Street).

Another aspect of the urbanization of the town of Dr. Petru Groza was the increase in the population's access to services and to the commercial network. In 1968, a craft complex of the "Muncitorul" Cooperative from Beiuș was opened in the town center. The building included service spaces, such as tailoring, shoe repairing and photo workshops, a barbershop and hairdressing, and TV and radio repair service. At that time, there was also a furniture warehouse in town[41], and in 1971 the local commercial network included 28 stores, four of which were for food, including a restaurant, a buffet, and a cake shop[42]. In the first half of the 1980s, the town's commercial area increased by about 5,000 square meters, and in 1982 the local market was modernized and reopened[43]. Even though the number of shops grew, goods, even those of strict necessity, were difficult or impossible to find, a situation to be found throughout the studied period. Moreover, their hygiene and sanitary conditions left much to be desired, an issue transmitted to the hospital and local authorities from time to time, but with only a few measures taken[44]. The supply of food (onions, beans, potatoes, cabbage, root vegetables) during the winter received support through the establishment of silos in the village of Lunca[45].

"Lioara" sports hall (Ioan Simedre, *Ștei – 500 years*, p. 172)

[38] N.A.R. – B.C.S., *Dr. Petru Groza Town People's Council* fund, file 41/1960, sheets 110-111, 119.
[39] *Scânteia tineretului*, year 19, no. 4286, February 24, 1963, p. 3; *Crișana*, year 19, no. 166, July 17, 1964, p. 3.
[40] *Scânteia*, year 39, no. 8468, June 27, 1970, p. 7.
[41] *Crișana*, year 23, no. 19, January 24, 1968, p. 1.
[42] *The localities of Bihor County*, 1971, p. 22.
[43] *Scânteia*, year 51, no. 12543, December 21, 1982, p. 5.
[44] N.A.R. – B.C.S., *Dr. Petru Groza Town People's Council* fund, file 8/1956-1957, sheets 136-138, 140; *Ibidem*, file 54/1961, sheet 113.
[45] *Ibidem*, file 184/1968, sheets 5, 10.

The sports infrastructure also received several projects. As already mentioned, the town's first sports base, including a swimming pool, was built in the Soviet complex, at the northern end of Lenin Street, being intended, at the time of the development, only for the Soviets. Later, after the Soviets left, it became of public use. In 1957, the "Minerul" sports base was developed, where the first official football matches were organized in town. The most significant investments in the sports infrastructure were concentrated in the "Oțelul" sports complex, managed by the Mecanica Enterprise. In February 1984, the "Lioara" multi-purpose sports hall was opened here, with a capacity of 1200-1400 seats, being the second largest building of this kind in Bihor, after the Sports Hall in Oradea. The complex also included two football fields, one of which had a 5000-seat grandstand, and two other training fields, volleyball, basketball, tennis, and handball courts[46].

The urbanization of a locality also involves the development of educational infrastructure. In 1952, a school building was inaugurated for the children of Soviet specialists and one for those of local citizens. Starting from September 1, 1956, the mixed middle school had 11 classes. It operated with three sections: day school, night school (for workers who attended school courses after work hours), and one with low attendance, having, in the 1957/1958 school year, 18 classes for grades 1 to 9, with 20 male and eight female teachers. The school also had a boarding school, with insufficient seats for its necessities[47]. In 1961, it was equipped with new beds, mattresses, pillows, sheets, and blankets. At the same time, a kindergarten also operated in town, at its maximum capacity, so two more opened. In 1965, two of these kindergartens operated with a normal schedule, and one with a reduced schedule, with a total of nine groups of children and 260 seats. The state of the kindergartens and how they were equipped differed, because the unit in the Petrileni neighborhood was not provided with appropriate furniture, operating in a rented apartment, while the other two were renovated and equipped with the necessary furniture and usable items[48], but were not properly maintained.

In 1965, the general school was renovated and equipped with benches and furniture, including teaching equipment. That year, 1,148 students were learning here, from primary school to the 11th grade[49]. Three years later, there were two schools in town, with 41 classes for normal teaching and seven for night school.

In the town of Dr. Petru Groza, a specialized education system was also established, according to the economic needs. The Mining School Group opened in 1952 to train specialized personnel in mining: miner, driller, dosimetrist, wagon driver, sample collector, and geological and geophysical technician. Since 1960, the school began training mining electricians, mine locksmiths, ore preparers, turners, and welders, and by the end of the 1960s, the school building was renovated and equipped with new workshop equipment[50]. This school group was directly subordinated to the Ministry of Mines, Petroleum and Geology, becoming a professional mining school, and in 1975 it was transformed into Industrial School no. 2 with the following profiles: mechanics, electromechanics, mine-petroleum-geology. The institution maintained the mining specialization but expanded to meet the needs of the new factories in the city, which, as

[46] *Scânteia*, year 53, no. 12910, February 25, 1984, p. 5; *Crișana*, year 39, no. 11627, July 26, 1984, p. 2.

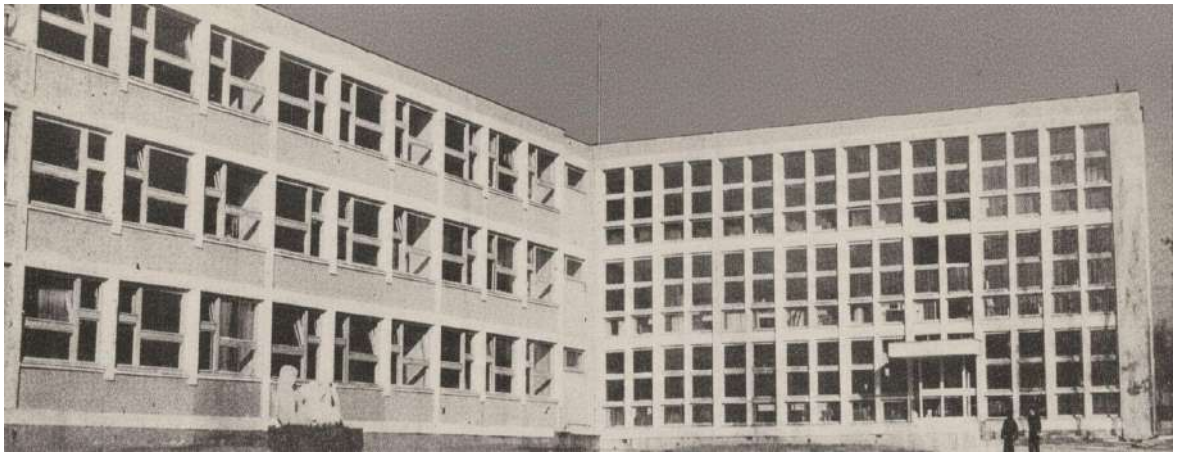
[47] N.A.R. – B.C.S., *Dr. Petru Groza Town People's Council* fund, file 8/1956-1957, sheets 27-28; *Ibidem*, file 20/1958, sheet 69.

[48] *Ibidem*, file 82/1962, sheets 101, 115, 123.

[49] *Ibidem*, file 131/1965, sheets 370-372.

[50] *Ibidem*, f. 273.

mentioned, evolved from the mining sector to the manufacturing sector. The headquarters of Industrial School No. 2 was built in the mid-1970s, having 18 cabinets, eight laboratories, five workshops, two dormitories, a sports field, and a library[51].

The new building of the town high school was finished in 1968 (*Crișana*, November 10, 1968)

Due to the growing demand for workers and specialists in industry, especially for the Mecanica Enterprise, in 1974 the Industrial Machine Construction High School was established, on the structure of the old humanistic high school, also created in the 1960s. A little later, the high school was transformed into School Group no. 1 Dr. Petru Groza, as a general school with the first stage of high school, with two profiles: light industry and mechanics, for the training of millers, turners, and woodworkers. Students benefited from both theoretical and practical training, guided by the school's master instructors during internships at the Mecanica Enterprise (mainly boys), as well as in the local departments of the Sinteza and Miorița enterprises (especially girls)[52]. For the first stage of high school, in 1976, places were divided between the Electronics and Mechanics specializations, and for the second stage, the specializations of Electromechanics for technological equipment in the mining industry and Mining in the exploitation of deposits. There were also places in the vocational school.

In 1979, the School Group was equipped with a new building, located near the Mecanica Enterprise, having 20 classrooms and six laboratories, a dormitory, and a cafeteria. However, in 1984 the School Group lost its high school classes, remaining as a primary and secondary school[53]. The high school component became an independent Industrial High School, then called "No. 1" which also had a post-secondary component with an economic profile and another with a health profile, to which a school for foremen in machine industry was added[54].

Another educational institution, the Professional Automobile School, was founded in 1961. It trained 12 classes of students in 1968/1969, both theoretically and practically, in terms of knowledge and maintenance of cars, traffic rules, driving cars and trucks, and health issues. The teaching infrastructure included classrooms and practice rooms, equipped with teaching

[51] Ioan Simedre, *Ștei – monography*, p. 87; *Scânteia tineretului*, year 19, no. 4371, June 6, 1963, p. 2; *Ibidem*, year 40, no. 10953, August 16, 1984, p. 4.

[52] *Tribuna școlii*, year 2, no. 68, November 4, 1972, p. 4.

[53] *Familia*, year 12 (112), no. 6 (130), June 1976, add page.

[54] Ioan Simedre, *Liceul Teoretic „Avram Iancu" Ștei – 50 de ani – monografie* ["Avram Iancu" Theoretical School Ștei – 50 years – monograph], EX LIBRIS HOFFNUNG Typography Publishing House, Ștei, 2006, p. 38-44.

materials, and driving courses conducted with the help of the school's instructors. The unit became a Driving School Group in 1975[55].

The educational activity is linked to the cultural one, necessary in a growing town/city. The building of the House of Culture, located next to the Administrative Palace, was built in 1955-1957. These facilities were initially intended exclusively for Soviet specialists and their families, and after 1958 for all those interested. The "November 7th" Club also operated in the House of Culture, where, in 1959, the external conducting section of the People's Art School from Oradea was opened. At the same time, the Club had a theater group, brass band, dance, and soloist groups, which presented performances in the city and its surroundings[56]. In general, the activities of the House of Culture were held in its headquarters and other spaces and had various themes, literary, artistic, and festive, but also of political-ideological and propagandistic nature, in tune with the political system of the time. The theater and stage groups of the House of Culture operated intermittently from the 1960s, till the 1980s, with breaks of several years. In return, its folk music band won several awards, organizing, in 1978, performances in Stary Smokovec and Bratislava[57]. In 1985, the Music and Poetry Circle of the House of Culture won the First Prize in the republican phase of the "Cântarea României" National Festival[58]. A small radio center also operated in its headquarters, which transmitted the national radio program, with some local inserts and could be heard on radio sets and in public spaces, through loudspeakers located in town. Also, in the headquarters of the House of Culture, the courses of the People's University were held, a series of theoretical and practical courses, both in history and science and of a political-ideological nature, about the history of the Romanian Worker's / Communist Party, including practical skills, about medicine and health care[59].

Since its founding, the House of Culture of Dr. Petru Groza town has housed the city library (in photo), including a room for film screenings. The library had a reading room, a lending room, and a depository, having a total of 16,774 books in 1962 and about 15,400 in 1966[60]. In addition, the town also had trade union, enterprise, and school libraries. At the same time, in the 1960s the town library supported a group of amateur artists for children.

The cinema, another element common to the urban world, was also present in the town of Dr. Petru Groza. It initially operated exclusively for Soviet specialists. The local cinemascope was opened to the general public in 1963, screening 14-15 films per month[61]. Movies also penetrated the locals' homes, having 776 television subscriptions and 678 radio subscriptions in 1970[62].

[55] N.A.R. – B.C.S., *Dr. Petru Groza Town People's Council* fund, file184/1968, sheets 269-271.

[56] *Crișana*, year 14, no. 279, November 27, 1959, p. 2; N.A.R. – B.C.S., *Dr. Petru Groza Town People's Council* fund, file 81/1962, sheet 67.

[57] *România liberă*, year 36, no. 10346, January 30, 1978, p. 6.

[58] *Familia*, year 22 (122), no. 8 (252), August 1986, p. 4.

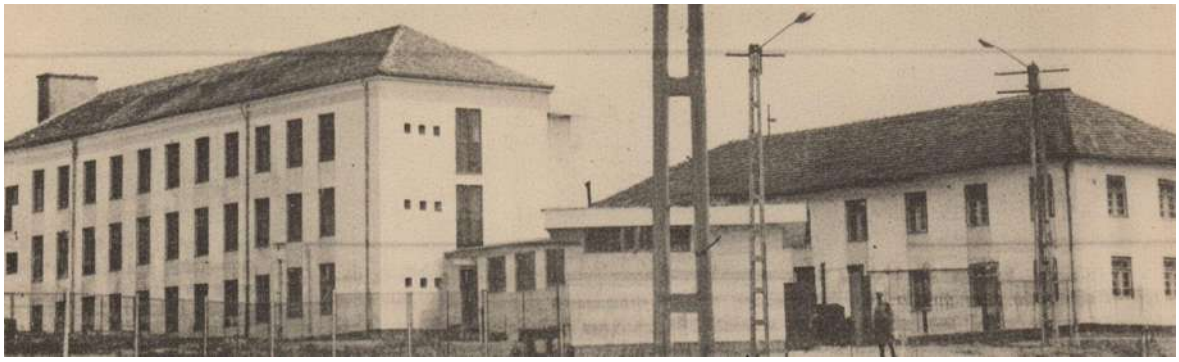
[59] *Crișana*, year 14, no. 236, October 8, 1959, p. 3.

[60] N.A.R. – B.C.S., *Dr. Petru Groza Town People's Council* fund, file 81/1962, sheet 214; *Ibidem*, file 150/1966, sheet 9.

[61] *Munca*, year 19, no. 4823, May 10, 1963, p. 2.

[62] *The localities of Bihor County*, 1971, p. 22.

Urbanization also requires providing complex medical services for more and more people. The Dr. Petru Groza territorial hospital was established in 1952, later supplemented by a polyclinic. The medical staff was insufficient during the 1950s and 1960s, and among the specialized services of the Polyclinic were those of internal medicine, radiology, work capacity expertise, the Urban Circumscription serving patients through pediatrics, school medicine, adult treatment, and dentistry[63]. The polyclinic was subordinated to the Beiuș hospital for a period, and in 1965 it had 20 beds for adults, but with insufficient medical equipment, food being brought with difficulty due to the lack of a specifically designated vehicle[64]. In 1961-1962, Red Cross departments were established in the town[65], and the local neuropsychiatric hospital was opened in 1966[66].

The Neuropsychiatric Hospital (*Crișana*, July 26, 1966)

The town hospital operated independently since 1975 when it separated from the Beiuș hospital, its services included internal medicine, pediatrics, rehabilitation and physical medicine, and ophthalmology, with 155 beds and an outpatient clinic with offices and surgical rooms[67]. In total, in 1988, two hospitals, a polyclinic, an urban dispensary, and company dispensaries operated in the town of Dr. Petru Groza, employing 59 doctors and 201 medical personnel[68]. At the same time, a pharmacy opened in 1954, initially in a barrack. It became a permanent pharmacy in 1957, moving to its own space and being the only unit of this kind until 1989[69].

The urbanization of Ștei, which became the town of Dr. Petru Groza, meant an increase in the number of inhabitants and a social-professional diversification. The most significant and rapid population growth occurred in the 1950s. The village of Ștei had 521 inhabitants in 1948, but in 1956 their number reached 5,874, not counting the several thousand workers who migrated from many regions of Romania to work in the Băița mines. In the 1960s, the growth trend was moderately maintained. In 1962 the town had 8,988 inhabitants, and the fact that it had collective housing also increased the population density to 1,114.2 inhabitants per km^2 [70]. In

[63] N.A.R. – B.C.S., *Dr. Petru Groza Town People's Council* fund, file 55/1961, sheet 95.

[64] *Ibidem*, file 131/1965, sheet 245.

[65] *Ibidem*, file 81/1962, sheet 141.

[66] *Scânteia*, year 35, no. 6852, January 6, 1966, p. 5.

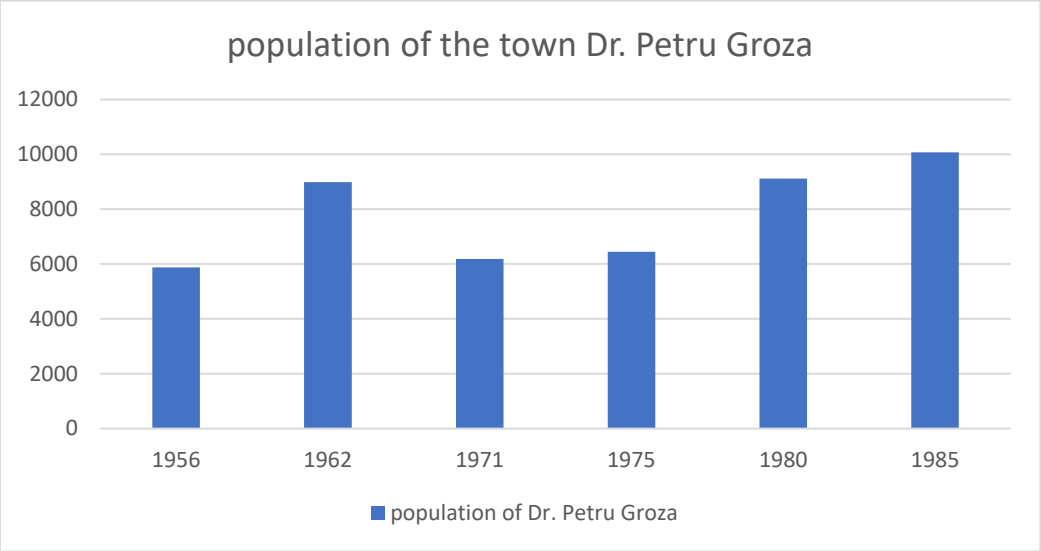
[67] *Scânteia tineretului*, year 44, no. 12166, July 14, 1988, p. 2.

[68] *Crișana*, year 43, no. 12859, July 22, 1988, p. 3.

[69] Manuela Bianca Pașca, *Istoria farmaciilor din Bihor, de la începuturi până în zilele noastre* [The history of pharmacies in Bihor, from their beginnings to nowadays], University of Oradea Publishing House, Oradea, 2013, p. 192-193.

[70] I.O. Berindei, Gr. P. Pop, *Județul Bihor* [Bihor County], Publishing House of the Academy of the Socialist Republic of Romania, Bucharest, 1972, p. 75.

1971, the town was inhabited by 6,181 people, of whom 3,371 were men and 2,810 women, Thus, the population dropped, due to the decrease in uranium mining activity. In 1975, the total population rose to 6,446 inhabitants, and in 1980 it was 9,116 people, of whom 8,072 were residents of the town. The population grew during this period, following employment in the industrial sector. In 1985, the total reached 10,070 people, of whom 9,459 were residents of the town[71].

Thus, the population of the town of Dr. Petru Groza grew as a result of economic impulses, first in the mining sector, and then in the manufacturing industry. The majority of the population was young[72], made up of people able to work, therefore a good employment basin. In 1971, there were about 4,000 employees in town, the number rising significantly by 1985 when it reached 14,150[73]. The number of employees was higher than that of the population because some of them were not living in town, but commuting from neighboring localities, and those of the Mining Enterprise were calculated in town, where its headquarters was, even if they worked in Băița. 654 of the town's employees had higher education, being engineers and sub-engineers, teachers, economists, doctors, and others[74].

The town of Dr. Petru Groza had a few periods of growth and degrowth. It's a typical case for a town built from scratch, although there was a village next to it from the beginning. For some people, this meant an opportunity, especially for those who, in the 1950s, came from all over Romania to work in the nearby mines, but it also meant a tragedy for locals and also for those

[71] Central Directorate of Statistics, *Anuarul statistic al Republicii Socialiste România 1976* [The 1976 statistical yearbook of the Socialist Republic of Romania], p. 17; Central Directorate of Statistics, *Anuarul statistic al Republicii Socialiste România 1981* [The 1981 statistical yearbook of the Socialist Republic of Romania], p. 51; Central Directorate of Statistics, *Anuarul statistic al Republicii Socialiste România 1986* [The 1986 statistical yearbook of the Socialist Republic of Romania], p. 16.

[72] Anda Raicu, "Orașul de la poalele Bihariei" [The town from the foot of the Bihor Mountains], in *România pitorească*, 1974, no. 5, p. 8.

[73] *Familia*, year 20 (120), no. 6 (226), June 1984, p. 4; *Crișana*, year 39, no. 11627, July 26 1984, p. 2.

[74] Traian Bondar, "Integrarea intelectualității în activitatea economică și social-politică a Orașului Dr. Petru Groza" [The integration of intellectuals in the economic and social-political activities of Dr. Petru Groza town], in *Crisia*, 15, 1985, p. 213-214.

workers, who were exposing their selves to unknown dangers. Dr. Petru Groza's urban landscape changed for the good in the 1970s, but the economic crisis of the 1980s did not promise a good life for its inhabitants, who had to face poorly supplied stores, hard working conditions, low heating in their apartments and schools and a general state of dissatisfaction, common to all Romanian towns and cities of the time. After 1989, when the Romanian communist system fell, the town was renamed Ștei and it crossed a long and painful economic crisis even after the year 2000. Nowadays, the town is slowly developing, with new infrastructure investments, renovations, new medical buildings, and a new industrial area.

The town of Ștei on a satellite image from 2023 with the old village in the center, the Soviet/communist town to the left, and the industrial area, built since the early 1960s, to the right (Google Earth)

doi: 10.66142/Crisia.2025.27

DESPRE NOMENCLATURA COMUNISTĂ. CÂTEVA ELEMENTE ISTORIOGRAFICE ȘI CONCEPTUAL-METODOLOGICE

Gabriel MOISA*

ABOUT THE COMMUNIST NOMENCLATURE. SOME HISTORIOGRAPHICAL AND CONCEPTUAL-METHODOLOGICAL ELEMENTS
ABSTRACT

The nomenclature was the privileged class of communist totalitarianism in Romania. We can say without much error that it was essentially made up of those who controlled the destinies and functioning of the communist state on various levels. However, they had a double life. One visible and one less visible. The second was impossible for citizens to know and came much closer to the blasphemous "Western imperialist" standards. In fact, they knew many of the flaws of the communist state that they assumed and evaded in equal measures. They assumed them on the facade, but they also bypassed them, seeking to escape into an exclusive geography of the nomenclature, as Vladimir Tismăneanu called it. There they had access to their own shops, medical treatments inaccessible to the ordinary population, large and spacious homes that other members of society could not even dream of, access to publications from abroad, the possibility of traveling and studying wherever they wanted, access to cutting-edge Western technology and clothing.

In addition to them, their families also enjoyed a preferential status. The life partners of the members of the nomenclature benefited from the same context, and their children went unhindered to study, including in the much-criticized "decadent" West.

The existence of the nomenclature, the privileged of the regime, was not discussed under communism because this category did not officially exist. Any reference to it was concealed, even forbidden, and the documents in which it was discussed were considered state secrets. Communism had solved the existence of social classes by abolishing them and, wasn't that right, all people were equal. The exploitation of "man by man" was considered a relic of the past, with exploiters disappearing in the conception of communist ideology with the elimination of the old capitalist regime.

Keywords: Nomenclature, Communism, Bihor, Romania, Privileges.

Lucrările teoretice consacrate nomenclaturii comuniste nu sunt foarte numeroase în istoriografia românească. Tocmai de aceea m-am lovit de o anumită dificultate în a încerca să înțeleg/identific și mai ales să conceptualizez problematica, în condițiile tentativei de a realiza un stop-cadru asupra nomenclaturii comuniste din județul Bihor în anul 1989. Am constatat că, în ciuda definițiilor din dicționare sau din altă parte, definirea acestei adevărate „caste" este destul de dificil de realizat.

* Universitatea din Oradea/Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; email: gabimoisa@hotmail.com.

O trecere în revistă a istoriografiei românești referitoare la subiect ne arată că analizele teoretice asupra nomenclaturii sunt, încă, în stadiul incipient. Chiar și dacă vorbim de biografiile liderilor comuniști, acestea sunt destul de puține, ceea ce face o dată în plus dificilă cunoașterea fenomenului[1]. Incursiunile mai consistente sunt circumscrise altor istoriografii.

Există câteva nume care s-au oprit asupra conceptului. Prin 1957, Milovan Djilas, atunci deja un proscris al regimului titoist, publica un volum excepțional și șocant pentru vremea respectivă, unde în zece capitole explica destul de convingător apariția unei noi clase în interiorul regimurilor comuniste[2]. Cel de-al treilea, intitulat chiar „The New Class"[3], era revelator. Astfel, spune acesta, în URSS și restul țărilor comuniste, aproape nimic nu s-a întâmplat precum au anticipat cei mai proeminenți strategi ai comunismului ca Lenin, Stalin, Troțki și Buharin. Ei, spune Djilas, s-au așteptat ca statul să dispară rapid, iar democrația să fie consolidată. Însă, spune acesta, s-a întâmplat exact invers. Tot aceștia preconizau o îmbunătățire rapidă a nivelului de trai ori nu a existat aproape nicio schimbare în acest sens. Mai mult, în țările est-europene subjugate de sovietici, nivelul de trai chiar a scăzut substanțial. Au crezut, de asemenea, că diferențele dintre orașe și sate, dintre munca intelectuală și cea fizică, vor dispărea încet, în schimb și aceste diferențe au crescut. Anticipările comuniste în alte domenii nu s-au adeverit, iar printre cele mai evidente se numără așteptările comuniștilor privind evoluțiile în lumea non-comunistă care ar fi trebuit să ducă la abandonarea capitalismului și transpunerea în practică a revoluției mondiale[4].

Descriind cu mare acuitate „noua clasă", din care și el făcuse parte până să fie marginalizat, Milovan Djilas a reușit să o definească aproape perfect. Astfel, spune el, aceasta este o clasă a cărei putere asupra oamenilor este cea mai completă cunoscută în istorie. Din acest motiv, este o clasă cu viziuni foarte limitate, viziuni false și nesigure. Strâns înrădăcinată în sine și în deplină autoritate, noua clasă trebuie să-și evalueze în mod nerealist propriul rol și pe cel al oamenilor din jurul ei. După ce a atins industrializarea, noua clasă nu poate face nimic mai mult decât să-și întărească forța brută și să jefuiască poporul. Ea încetează să mai creeze. Moștenirea sa spirituală este cuprinsă de întuneric. În timp ce noua clasă a realizat unul dintre cele mai mari succese ale sale în revoluție, metoda sa de control este una dintre cele mai rușinoase pagini din istoria omenirii. Oamenii se vor minuna de grandioasele inițiative pe care le-a realizat și se vor rușina de mijloacele pe care le-a folosit pentru a le realiza. Când noua clasă va părăsi scena istorică, acest lucru trebuind să se întâmple, va exista mai puțină tristețe pentru dispariția sa decât a existat pentru orice altă clasă dinaintea ei. Sufocând totul, cu excepția a ceea ce i se potrivea egoului său, s-a condamnat la eșec și la o ruină rușinoasă[5]. Așadar, Milovan Djilas a avut puterea de a desena foarte aproape, clar și rece, nomenclatura comunistă încă din 1957, prevăzându-i și dorindu-i, în același timp, dispariția. Ceea ce s-a și întâmplat.

Un deceniu mai târziu, în 1967, Ghiță Ionescu, unul dintre cei mai importanți politologi ai secolului trecut, plecat din România după instalarea comunismului, a publicat, de asemenea, o

[1] Vladimir Tismăneanu, *Biografiile nomenklaturii comuniste*, în *Revista 22*, 27.04.2010, pe https://revista22.ro/vis-a-vis/vladimir-tismaneanu/biografiile-nomenklaturii-comuniste.

[2] Milovan Djilas, *The New Class. An Analysis of the Communist System*, Praeger, New York, 1957.

[3] *Ibidem*, p. 37-69.

[4] *Ibidem*, p. 37.

[5] *Ibidem*, p. 69.

lucrare reprezentativă din această perspectivă. Astfel, *L'avenir politique de l'Europe Orientale* face o radiografie a modului în care partidul unic își impune autoritatea în peisajul politic construit după chipul și asemănarea lui, controlând întreaga societate, în paralel cu închegarea unei birocrații atotcuprinzătoare[6]. Aproximativ în același timp apare și studiul lui Karol Modzelewski și Jacek Kuron referitor la Polonia, în acel moment doar doi tineri plecați în Occident. Dând acest exemplu concret, cei doi autori susțin că sistemul politic polonez nu respectă de fapt nicio normă democratică, viața politică, populată cu o birocrație bine selectată, oferind un peisaj în care nimic nu este real[7].

Este sesizabil faptul că înainte de căderea regimurilor comuniste nu au fost mulți cei care au dezbătut chestiunea. Bogdan Harasymiw și Thomas Lowit au fost, alături de cei pomeniți mai sus, doi dintre aceștia. Primul are o lucrare foarte importantă din această perspectivă. Este vorba despre *Nomenklatura: The Soviet Communist Party's Leadership Recruitment System*[8], care ajunge aproape la aceleași concluzii precum Milovan Djilas, făcând o analiză cu aplecare specială asupra Partidului Comunist al Uniunii Sovietice. Cel de-al doilea, Thomas Lowit, are mai multe studii referitoare la nomenclatura din statele comuniste est-europene, ajungând la concluzia că partidele comuniste din această parte a lumii sunt, de fapt, niște partide polimorfe[9]. Bine articulate și congruente unei analize extrem de fine, aceste studii pun în evidență, într-o vreme în care regimurile comuniste o duceau mulțumitor, o imagine nefardată a partidelor stat de aici și a noii clase de birocrați denumită nomenclatură[10].

În același areal este circumscris și Michael Vonslensky cu mai multe lucrări bine argumentate legate de nomenclatura sovietică și privilegiile acesteia în URSS, una din lucrări apărută în 1980[11].

Aproape pe aceleași coordonate ale cercetării regăsim nume ca Gyl Eyal, Ivan Szelenyi, Eleonor Townsley. Pornind de la nomenclatura comunistă, aceștia analizează noua elită conducătoare din Europa de Est de după 1989, ajungând la concluzia că aici avem de-a face cu un soi de capitalism fără capitaliști, construit în bună măsură de foști membri ai nomenclaturii comuniste din această parte a lumii[12].

Dincolo de abordările istoriografiei occidentale, există și o literatură consacrată subiectului pentru aproape fiecare țară din blocul răsăritean. Despre nomenclatura din Republica Democrată Germană au scris M. Wagner[13] și H. Amos[14], despre cea din Polonia, A. Paczowski[15] și deja invocații Karol Modzelewski, Jacek Kuron, din Republica Socialistă Cehoslovacia, K. Kaplan[16], V.

[6] Ghiță Ionescu, *L'avenir politique de l'Europe Orientale*, Paris, S.D.E.I.S., 1967, 387 p.

[7] Karol Modzelewski, Jacek Kuron, *Lettre ouverte au Parti Ouvrier Unifie Polonais*, Paris, 1965, 100 p.

[8] Bogdan Harasymiw, *Nomenklatura: The Soviet Communist Party's Leadership Recruitment System*, în *Canadian Journal of Political Science*, II, 1969, p. 121-135.

[9] Thomas Lowit, *Le party polymorphe en Europe de l'Est*, în *Revue française de science politique*, 4-5, 1979, p. 812-846.

[10] Thomas Lowit, *Y-a-ti-l État en Europe de l'Est*, în *Revue française de sociologie*, 2, 1979, p. 431-466.

[11] Vezi mai ales Michael Voslensky, *La nomenklatura. Les privilégiés en URSS*, Editura Belford, Paris, 1980, 572 p.

[12] Gyl Eyal, Ivan Szelenyi, Eleonor Townsley, *Capitalism fără capitaliști. Noua Elită conducătoare din Europa de Est*, Omega Press, București, 2001, 355 p.

[13] M. Wagner, *Ab norgen bist du Director: das System der Nomenklaturkader in der DDR*., Ost, Berlin, 1998.

[14] H. Amos, *Politik und Organization der SED-Zentralem1949-1963. Struktur und Arbeitsweise von Politbüro, Sekretariat, Zentralkomitee und ZK-Apparat*, LIT Verlag, Münster, 2003.

[15] Andrzej Paczowski, *System nomenklatura kadr w Polske (1950-1970)*, Instytut Studiow, Politycznych, Warszawa, 2000, 103 p.

[16] K. Kaplan, *Kádrova nómenklatúra KSC, 1948-1956: Sbornik dokumentú*, Praha, 1992, 199 p.

Hradecka și F. Koudelka[17], din Republica Populară Ungară, G. Varga și I. Szakadát[18], iar din Bulgaria Alexander Vezenkov[19].

Istoriografia românească are și ea câteva contribuții consacrate nomenclaturii comuniste autohtone. Începuturile mai solide pot fi stabilite undeva pe la mijlocul anilor 2000, deși mai fuseseră câteva încercări ad-hoc mai puțin elaborate, dacă ar fi să amintim doar articolul lui Florin Constantiniu din *Dosarele istoriei*[20] publicat în 1996, într-un context în care se poate vorbi despre sfârșitul unui prim ciclu politic tranzitoriu început în decembrie 1989[21]. Odată cu trecerea anilor, cercetătorilor le-a devenit mai clar mersul lucrurilor și s-au putut apropia mai bine de privilegiații regimului comunist din România, pornind în sens invers din momentul prezent, constatarea, nu de puține ori, fiind aceea că în România, capitalismul s-a construit fără capitaliști și cu prea mulți aparținători ai fostei nomenclaturi deveniți membri ai unei „noi" elite politice.

Primul studiu serios, cuantificat ca făcând parte din această categorie, este cel semnat de Nicoleta Ionescu-Gură. El este consacrat configurării nomenclaturii CC al PMR în perioada 1949-1954[22]. După o amplă incursiune prin ceea ce a însemnat reorganizarea PMR-ului din 1950 și cum arăta noua structură a aparatului CC al PMR, cum funcționa o secție de partid sau învățământul de partid, autoarea ajunge la concluzia că această nouă clasă care se ivea se bucura de privilegii și avantaje economice inspirate după cele ale nomenclaturii sovietice, separând-o astfel de restul populației. Aceasta, noua clasă, era de fapt un instrument în realizarea politicii partidului comunist, dar și în impunerea controlului asupra întregii societăți[23].

Nicoleta Ionescu-Gură revine în 2006 și ne propune un amplu studiu prin care ne oferă o imagine articulată asupra a ceea ce a însemnat nomenclatura comunistă românească în primele sale două decenii[24]. După o introducere clarificatoare asupra realităților intestine ale CC al PMR, autoarea, pornind de la documentele de arhivă, dezbate nomenclatura CC al PMR încercând o definire a acesteia, cine făcea parte din ea, evoluția acesteia, organizarea și privilegiile nomenclaturii, dar și învățământul de partid ca mijloc de îndoctrinare și sursă generatoare de nomenclatură[25]. Cartea excelează la capitolul documentare, interpretare și la descrierea evenimențială a lucrurilor, făcând din ea o lucrare edificatoare din mai multe puncte de vedere.

Contribuții de luat în seamă, dintr-o anumită perspectivă, au fost aduse problematicii în cauză de către Marius Tudor și Adrian Gavrilescu[26], precum și de Laurențiu Ștefan[27]. Marius

[17] V. Hradecka, F. Koudelka, *Kádrova politika a nomenklatura KSC*, USD, 1998, 242 p.

[18] G. Varga, I. Szakadát, *Ime a nomenklaturak! Az MDP és az MSZP hatásköri listái*, în *Társadalmi Szemle*, nr. 3, 1992, p. 73-95.

[19] Alexander Vezenkov, *The System of Nomenklatura: The Case of the Bulgarian Communist Party (1944-1989)*, în Irina Vainoski-Miha (eds.), *New Europe College Regional Program 2003-2004, 2004-2005*, Bucarest: NEC, [2007]), p. 367-408.

[20] Florin Constantiniu, *Geneza nomenclaturii comuniste*, în *Dosarele istoriei*, nr. 4, 1996, p. 2-8.

[21] Florin Abraham, *România de la comunism la capitalism*, Editura Tyritonic, București, 2005, p. 19.

[22] Nicoleta Ionescu-Gură, *Reorganizarea PMR-ului după modelul PC(b) al URSS și crearea nomenclaturii CC al PMR în Republica Populară Română (1949-1954)*, în vol. *Totalitarism și rezistență, teroare și represiune în România Comunistă*, CNSAS, București, 2001, p. 216-250.

[23] *Ibidem*, p. 250.

[24] Eadem, *Nomenclatura Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român*, Editura Humanitas, București, 2006, 455 p.

[25] *Ibidem*, p. 66-146.

[26] Marius Tudor, Adrian Gavrilescu, *Democrația la pachet. Elita politică în România postcomunistă*, Compania, Bucureşti, 2002.

[27] Laurențiu Ștefan, *Patterns of Political Elite Recruitment in Post-Communist Romania*, Ziua, Bucureşti, 2004; Idem, *Who governs Romania?*, Institutul de Ştiinţe Politice şi Relaţii Internaţionale, Bucureşti, 2012.

Tudor și Adrian Gavrilescu, în lucrarea *Democrația la pachet. Elita politică postcomunistă*, apărută în 2002, rămân însă prea mult cantonați în evenimențial fără a teoretiza, dimensiunea politică fiind prea mult exacerbată în legătură cu tensiunea prezentă în spațiul public românesc în ultimul deceniu al secolului trecut. În schimb, studiul lui Laurențiu Ștefan, *Patterns of Political Elite Recruitment in Post-Communist Romania*, apărut ceva mai târziu, prin interpretarea propusă și achizițiile metodologice actualizate, este o realizare semnificativă pentru cunoașterea elitelor postcomuniste, înțelegând aici inclusiv continuitățile aferente vechiului regim.

Printre cele mai consistente realizări istoriografice ale ultimilor ani consacrate subiectului sunt, fără doar și poate, cele semnate de Raluca Groșescu[28]. Cea mai importantă dintre ele a fost publicată la Paris în 2012. Este vorba despre *Les communistes dans l'après-communisme. Trajectoires de conversion politique de la nomenklatura roumaine après 1989*, o lucrare remarcabilă, comparabilă cu cele mai multe dintre lucrările de referință în domeniul cercetărilor de tranzitologie, atunci când discutăm despre convertirea puterii în Europa de Est. Adeptă a propunerilor metodologice venite dinspre Juan Linz și Alfred Stepan, asumate plenar de autoare, aceasta a analizat retrospectiv elitele postcomuniste urmărindu-le dezvoltarea politică, dar și cea profesională, încă dinainte de 1989. De fapt, prima parte a studiului converge unic spre analiza nomenclaturii românești de dinainte de 1989. A doua discută despre sincopa nomenclaturii din decembrie 1989 și lunile imediat următoare, despre aparenta sa retrogradare, după cum ne spune autoarea. În fine, în a treia parte, Raluca Groșescu abordează aspectele referitoare la revirimentul și continuitatea nomenclaturii pe foarte multe paliere, aceasta regrupându-se foarte solid sub aspect politic, dar nu numai între 1990 și 2000. Volumul Ralucăi Groșescu este unul inovator, am putea spune, bazat pe o documentare solidă și o bornă de neocolit pentru toți cei care vor aborda tranziția postcomunistă a României.

Cel de-al doilea studiu al autoarei, excelent și acesta, este dedicat analizei fizionomiei nomenclaturii Partidului Comunist Român. Concluziile acestuia sunt elocvente. Pe de o parte el subliniază dificultatea demersului în ceea ce înseamnă discuția asupra nomenclaturii, „*studierea conceptului de nomenclatură lasă încă numeroase piste de cercetare deschise*"[29], ne spune autoarea, iar pe de alta sugerează nevoia de analiză la rece, neutră, pentru a putea înțelege motivele care „*au determinat longevitatea acestui sistem sau relațiile de putere care l-au caracterizat*"[30]. În fine, Raluca Groșescu accentuează necesitatea unei atenții sporite acordate în cadrul cercetărilor sesizării subcategoriilor nomenclaturii pentru a înțelege, astfel, de ce unii au reușit după 1989, iar alții au suferit o cădere socială din care nu s-au mai ridicat.

Aspecte relevante pentru subiectul în discuție găsim și la Florin Abraham în studiul consacrat trecerii României de la comunism la capitalism, apărut în 2005[31], la Marius Oprea cu *Moștenitorii Securității*[32], la Vladimir Tismăneanu în *Stalinism pentru eternitate*[33] și *Lumea secretă a nomenclaturii*. Aceasta din urmă merită puțină atenție întrucât răspunde unor întrebări pertinente legate de cunoașterea nomenclaturii comuniste românești, mai ales a celei din

[28] Raluca Groșescu, *Les communistes dans l'après-communisme. Trajectoires de conversion politique de la nomenklatura roumaine après 1989*, Michel Houdiard, Paris, 2012; Eadem, *Fizionomia nomenclaturii,* în *Anuarul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc*, 2022, p. 109-140.

[29] *Ibidem*, p. 140.

[30] *Ibidem.*

[31] F. Abraham, *România de la comunism la capitalism*, Editura Tritonic, București, 2005, 640 p.

[32] Marius Oprea, *Moștenitorii Securității*, Editura Polirom, Iași, 2018, 279 p.

[33] V. Tismăneanu, *Stalinism pentru eternitate. O istorie politcă a comunismului românesc*, Editura Polirom, Iași, 2005.

Cartierul Primăverii. Aceasta în primul rând pentru că Vladimir Tismăneanu prezintă „propriile mele experienţe în interiorul unui grup pe care am ajuns să-l cunosc, îndrăznesc să cred, foarte bine. Un microcosm politic şi psihologic, numit de mine cândva Bizanţ roşu”[34].

Mai există, de asemenea, dicţionare şi enciclopedii care repertoriază prin intermediul unor microbiografii persoane susceptibile ca făcând parte din nomenclatura comunistă[35], dar şi o serie de biografii ale liderilor comunişti.

Când discutăm despre totalitarism, un teren fertil de discuţie asupra unui concept aflat în secolul al XXI-lea în continuă mişcare[36], lucrurile nu sunt deloc simple. În 1987, istoricul Karl Bracher, alături de alţi gânditori ai fenomenului, a decretat că secolul XX ar trebui definit ca un secol al totalitarismului[37]. Numai că din 1987 până astăzi contextele au mai evoluat. Lucrurile s-au schimbat odată cu căderea comunismului într-o bună parte a lumii, conceptul dilatându-se foarte mult şi transgresând spre teritorii necatalogate neapărat ca atare până în secolul nostru[38].

Legat de totalitarism, cel de extrema stângă mai ales, dar nu numai, apare şi termenul de nomenclatură. El desemnează, potrivit Dicţionarului Explicativ al Limbii Române, „*totalitatea posturilor de conducere în organele de partid şi de stat din fosta URSS şi ţările satelite*”[39], deci şi din România comunistă. În egală măsură, termenul mai face însă trimitere şi la un „*grup social cu prerogative excepţionale în regimurile de tip sovietic sau totalitare*”[40], adică la privilegiaţii regimului atât din sfera structurilor de partid cât şi a administraţiei statului comunist, care în multe cazuri se suprapuneau, ai elitei cultural-ştiinţifice şi a celei economice, referindu-mă aici mai ales la directorii întreprinderilor, dar nu numai, cei mai mulţi dintre aceştia absolvenţi ai Academiei de ştiinţe social-politice „Ştefan Gheorghiu” de pe lângă Comitetul Central al Partidului Comunist Român, sau, unii dintre ei, în cazul Bihorului, doar ai Şcolii Interjudeţene de Partid din Oradea.

Pentru un istoric este foarte important să reuşească definirea cât mai cuprinzătoare a conceptului de nomenclatură întrucât, cel puţin în cazul românesc, dar nu numai, înţelegerea lui în toată complexitatea sa ne-ar ajuta să surprindem mai bine consecinţele fenomenului asupra întregii societăţi româneşti postdecembriste. Dintru început trebuie subliniat însă faptul că nomenclatura nu a fost un grup compact, monolitic.

În fapt nu e deloc facil a defini nomenclatura întrucât nu este o categorie omogenă, în interiorul său având loc numeroase tensiuni şi „reglări de conturi” de-a lungul timpului. În cadrul său existau structuri ierarhice diferite, atât profesionale cât şi ideologice, cu puteri de decizie, responsabilităţi şi viziuni diverse. Toate acestea puteau constitui şi de multe ori chiar au constituit, facţiuni antagonice. Trebuie ştiut că sistemul nomenclaturii nu era caracteristic numai organizaţiilor de partid, ci şi altor segmente conducătoare ale statului sau altor categorii precum

[34] Idem, *Lumea secretă a nomenclaturii. Amintiri, dezvăluiri, portrete*, Editura Humanitas, Bucureşti, 2012, p. 7.

[35] Florica Dobre (coord.), *Membrii C.C al PCR 1945-1989. Dicţionar*, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 2004; Gheorghe Crişan, *Piramida puterii. Oameni politici şi de stat din România: 1944-1989*, Pro Historia, Bucureşti, 2001.

[36] F. Abraham, *Provocări epistemiologice ale totalitarismului. O metodologie a studiului regimurilor comuniste*, Editura Muzeului Naţional al Literaturii Române, Bucureşti, 2013, p. 23-109.

[37] *Ibidem*, p. 23.

[38] *Ibidem.*

[39] Academia Română, *Dicţionarul explicativ al limbii române*, ediţia a II-a revăzută şi adăugită, Editura Univers Enciclopedic Gold, 2009.

[40] *Ibidem.*

cele din structurile economice, administrative, militare, cultural-ideologice etc. De altfel, așa cum afirmă și Raluca Groșescu într-un studiu consacrat fizionomiei nomenclaturii românești, pe axa orizontală pot fi sesizate mai multe categorii în cadrul acesteia, în funcție de diverse domenii de activitate[41]. Astfel, există nomenclatura de partid, nomenclatura de stat, din Armată și Securitate, nomenclatura organizațiilor de masă (conducerea sindicatelor, diverselor uniuni, funcțiile de conducere din asociații profesionale, uniuni ale minorităților naționale etc.), nomenclatura economică, nomenclatura culturală și științifică și nomenclatura afacerilor externe[42]. Posibil să fie și altele, evident, acestea fiind cele mai ușor perceptibile.

În fine, pe o axă verticală, nomenclatura comunistă era situată pe mai multe niveluri ce porneau de la național spre regional, județean și local. Toate acestea contribuiau esențial la controlul total asupra societății și la stabilitatea regimului.

Dacă facem referire directă strict la nomenclatura românească putem spune că există trei etape ale apariției și consolidării sale[43]. Prima este circumscrisă perioadei cuprinse între înființarea PCR și anul 1947, când a avut loc preluarea deplină a puterii. A doua între 1947 și 1960, cunoscută ca faza dogmatică, etapă în care represiunea a cunoscut ritmuri înalte, iar violența devenise un demers aproape cotidian, și, în fine, etapa 1960-1989. Aceasta din urmă a fost perioada de „*consolidare a sistemului de nomenclatură care treptat se auto-impunea ca grup dominant al societății*"[44]. Ea mai este numită și faza oligarhică, caracterizată prin „*stabilizarea sistemului și internalizarea terorii*"[45]. A fost vremea în care membrii nomenclaturii au avut posibilitatea plenară de fructificare a privilegiilor pregătite doar pentru această societate a privilegiaților.

În interiorul acestui grup numit nomenclatură a existat o serie de relații de putere care au structurat de fapt în timp elita/contra-elita conducătoare a regimurilor comuniste din Europa de Est. Decriptând modelele funcționale ale acestei „instituții" înțelegem mult mai bine ce se întâmplă în zilele noastre.

Astfel, înțelegem că în carcasa societăților dictatoriale de tip sovietic, din care a făcut parte și România, funcționarea acestora nu s-a bazat exclusiv pe teroare, ci că a avut pus la punct un sofisticat complex de selecție și recrutare bazat aproape exclusiv pe obedință, loialitate și conformism politic. Aceasta a avut drept consecință, spune Raluca Groșescu, asigurarea unui „*control permanent al partidului unic asupra ansamblului de procese decizionale din societățile comuniste. În schimbul obedienței față de ideologia și practica politică oficială, elitele care au format nomenclatura statelor est-europene au beneficiat de o serie de privilegii, care le-au determinat dependența față de sistemul comunist. Penetrând ansamblul societății de tip sovietic și asigurând fidelizarea diverselor categorii de elite conducătoare, sistemul de nomenclatură a avut un rol decisiv în perpetuarea controlului partidului asupra tuturor domeniilor de activitate socială*"[46]. Odată sesizate și cuprinse aceste lucruri ne va fi mai ușor să înțelegem de ce este astăzi România astfel/altfel, cum se face selecția în politica românească, ce rol are fidelizarea oamenilor din

[41] R. Groșescu, *Fizionomia nomenclaturii*, în *Anuarul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc*, 2022, p. 125.
[42] *Ibidem*, p. 125-128.
[43] *Ibidem*, p. 125.
[44] *Ibidem.*
[45] *Ibidem.*
[46] *Ibidem*, p. 110.

ierarhiile politico-sociale față de liderii politici și cum se structurează controlul partidelor asupra întregii societăți. În prea multe puncte constatăm congruențe comportamentale între elita politică de astăzi și reflexele nomenclaturii comuniste, ceea ce ne face să credem că chiar dacă formele s-au schimbat, fondul a rămas aproape același, asigurat de fapt de perpetuarea unui important segment al nomenclaturii comuniste în România postdecembristă.

În opinia cercetătorilor fenomenului, nomenclatura este catalogată de mulți ca fiind o „anti-elită". Analizând scrisul istoric referitor la această chestiune Raluca Groșescu, un cercetător atent a ceea ce înseamnă această castă în comunism, subliniază că „*fie că s-au situat într-o perspectivă a teoriei elitelor, fie că au abordat nomenclatura dintr-o perspectivă neomarxistă a teoriei claselor sociale, cercetătorii care au analizat organizarea politică și stratificarea socială din regimurile de tip sovietic au caracterizat nomenclatura ca grupul social dominant al societăților comuniste*"[47]. Acest lucru a fost susținut și de alți cercetători sau chiar de lideri politici și ideologi ai comunismului din diferite zone, precum Milovan Djilas, Karol Modzelewski, Jacek Kuron. Alți autori, Raymond Aron, George Mink sau Jean Charles Szurek, au fost mult mai nuanțați în propriile considerații, considerând că nomenclatura este de fapt o elită conducătoare a societății, nu neapărat o nouă clasă socială[48].

Avansând la rândul său o concluzie asupra problematicii în discuție, istoricul Florin Abraham apreciază că cei mai mulți cercetători ai problemei consideră că aceasta, nomenclatura, „*ar fi lipsită de valoare, rezultat al aplicării criteriului de clasă, nu al celui meritocratic*"[49]. Pe cale de consecință, spune el, educația ideologică a nomenclaturii în totalitarismul comunist nu ar fi fost una autentică, întrucât nu era rodul unei selecții meritocratice, ci de cu totul altă factură. Aceasta desigur prin comparație cu elitele create într-o lume democratică[50].

Același Florin Abraham consideră că în majoritatea studiilor dedicate subiectului cu referire la România „*istoricii și sociologii folosesc noțiunea de „elită politică" în sensul ei funcțional, de grup al celor care exercită puterea în societate, înțelegându-se prin aceasta, în cea mai mare parte, nomenclatura. Valoarea modelului funcționalist de analiză a nomenclaturii regimului comunist se relativizează dacă intrăm în profunzimea modului de exercitare a puterii. În mod firesc apare întrebarea dacă membrii nomenclaturii sunt cu adevărat „deținători ai puterii? Prin definiția larg acceptată a conceptului de dictatură totalitară se utilizează concepția potrivit căreia aplicarea „principiului Liderului" transforma partidul unic într-o structură riguros ierarhizată, în care membrii nomenclaturii nu participau în mod autentic la luarea deciziilor, acestea fiind luate într-un grup restrâns sau erau decizii unipersonale. Teza modelului totalitar de exercitare a puterii în cadrul PCR este valabilă – în liniile ei esențiale – atât pentru a doua parte a epocii Gheorghiu-Dej cât și pentru perioada lui Nicolae Ceaușescu începând cu mijlocul anilor 1970. Putem adopta și o abordare complementară: puterea nomenclaturii nu era dată în principal de participarea ei la formarea și luarea deciziilor, ci pentru că era însărcinată să controleze/vegheze modul în care erau aplicate politicile decise de Lider. Dintr-o atare perspectivă, nomenclatura ne apare ca o veritabilă deținătoare a puterii, deoarece chiar dacă în raport cu societatea modul de luare a deciziilor era*

[47] *Ibidem*, p. 129.

[48] *Ibidem*, p. 132-133.

[49] F. Abraham, *Învățământul de partid și elitele regimului comunist din România. Pentru o agendă a cercetării*, în Sorin Radu (coord.), *Învățământul de partid și școlile de cadre în România comunistă. Context național și regional*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași, 2014, p. 17.

[50] *Ibidem.*

lipsit de orice transparență și control autentic, membrii elitei politico-administrative erau considerați pe drept cuvânt cei de care depindea exercitarea concretă a puterii"[51].

În fapt nomenclatura era un teritoriu destul de restrâns în cadrul țărilor comuniste, populat cu elite/contra-elite ale partidelor comuniste, populat în primul rând de demnitari cu responsabilități importante, dar, desigur, și privilegii pe măsură. Lor li se adăugau cei din rândul doi al puterii, potentații locali de la nivelul județelor, cu responsabilități și privilegii de plan secund, dar foarte importanți în osatura politică, administrativă și economică a statului comunist. Aceștia din urmă erau un fel de „satrapi" ai locului și duceau la îndeplinire ordinele liderului suprem, fie că s-a numit Gheorghiu-Dej sau Nicolae Ceaușescu. Discutăm, așadar, despre nomenclatura de partid în primul rând întrucât unii cercetători discută și despre alte categorii ale nomenclaturii[52].

Cu toții au dezvoltat o serie de paradigme comportamentale și mentale de care nu s-au mai putut dezbăra. Au reușit eventual să le mascheze, mai bine sau mai rău, până la dispariția lor din peisaj, nu fără a lăsa însă urmași. Cele peste trei decenii și jumătate trecute de la schimbările de nuanță din viața României confirmă acest lucru cu vârf și îndesat, mai ales că după 1989 aproape toți au rămas foarte prezenți în viața publică (politică, administrativă, economică, socială, culturală, în educație etc.). Aceasta explică multe din dificultățile și eforturile României de a se dezbăra de mentalitățile comunismului, iar recentul segment electoral 2024-2025 confirmă din plin această afirmație. Este mai mult decât evident că de fapt avem de-a face cu o dispută între vechile opțiuni de sorginte totalitar-comunistă și alternativele lor care ne pun pe tapet oferte conceptuale și de viață mult mai generoase, numite generic de tip occidental.

Cei mai „buni" dintre ei erau școliți în instituții speciale dedicate lor și create imediat după ocuparea României de către Armata Roșie, când propaganda oficială prezenta intrarea armatei sovietice în țară drept un moment eliberator mult așteptat de populație și binevenit pentru a scăpa națiunea română de „exploatatorii" capitaliști. Toate acestea, și multe altele, trebuiau transmise populației sistematic pentru a intra în mentalul colectiv și a accepta mai ușor noile realități ce urmau a fi implementate în România.

Prima instituție creată în acest sens a fost Universitatea Muncitorească a Partidului Comunist din România, înființată imediat după instaurarea guvernului Petru Groza la 6 martie 1945. Aceasta a fost urmată de Școala Superioară de Partid „Ștefan Gheorghiu", sub numele fostului militant socialist Ștefan Gheorghiu, și de Școala Superioară de Științe Sociale „A.A. Jdanov". Ele au fost unificate în 1954, iar din 1970 au fost subordonate Academiei de Științe Sociale și Politice „Ștefan Gheorghiu"[53]. S-a construit astfel o categorie a tehnocraților de partid, consolidată și prin înființarea Centrului de Perfecționare a Cadrelor (CEPECA), centru deschis în Otopeni la 4 septembrie 1967. Acesta a fost însă integrat la rândul său în Academia de Științe Sociale și Politice „Ștefan Gheorghiu" începând cu anul 1971[54], instituția cea mai solidă de formatare a cadrelor de nădejde ale regimului Nicolae Ceaușescu[55].

[51] *Ibidem*, p. 17-18.

[52] R. Groșescu, *Fizionomia nomenclaturii*, în *Anuarul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc*, 2022, p. 109-140.

[53] Mihai Dinu Gheorghiu, *Intelectualii în cîmpul puterii. Morfologii și traiectorii sociale*, Editura Polirom, Iași, 2007, p. 92-95.

[54] *Ibidem*, p. 95.

[55] Cosmin Popa, *Intelectualii lui Ceaușescu și Academia de Științe Sociale și Politice 1970-1989)*, Editura Kronika, București, 2018, 352 p.

Pe lângă acestea mai existau și Școlile Interjudețene de Partid, care acopereau nevoia de cadre de la nivel local, toate bine ancorate în realitățile ideologice ale regimului și cu atribuții clare în șlefuirea elitelor politice locale[56]. De fapt, învățământul de partid nu era altceva decât o alternativă la învățământul public. Acesta era un instrument prin care Partidul-Stat se contura pe sine, creându-și în egală măsură propria rezervă de cadre.

Toate aceste instituții „educative" aveau, în esență, menirea de a pregăti cursanții „*în spiritual devotamentului față de democrația populară și socialism, în spiritul urii neîmpăcate împotriva provocatorilor de război și a uneltelor lor, împotriva claselor exploatatoare, a celor care răspândesc zvonuri*"[57]. Cuvintele aparțin lui Gheorghiu-Dej și sunt elocvente pentru spiritul existent acolo și pentru tiparele ideologice și comportamentale inoculate cursanților pentru a fi transmise mai departe „oamenilor muncii".

Pornind de la aserțiunea lui Dej, sesizăm o dată în plus importanța cunoașterii lumii interioare a nomenclaturii comuniste și a prelungirilor sale postdecembriste. Putem astfel naviga mult mai bine atât în lumea trecută, cât și în cea prezentă. Aprofundând lucrurile, putem cuprinde mai lesne modul de funcționare a regimului comunist în România și permite cercetătorului să înțeleagă profilul complex al acestei lumi și a mecanismelor interne ale partidului unic. Apoi, întrucât prelungirile postdecembriste ale nomenclaturii comuniste sunt evidente acum, ne poate ajuta să înțelegem mai bine sensurile democrației românești din ultimele aproape patru decenii și să avem posibile explicații pentru ceea ce se întâmplă în prezent.

Nu mai este un secret faptul că elitele politice postdecembriste sunt legate intrinsec de nomenclatura comunistă. Destinele multora dintre aceștia sunt strâns relaționate cu învățământul ideologic din perioada comunistă. Poate cele mai explicite trimiteri la continuitățile invocate le regăsim la Raluca Groșescu, cea care dezvoltă o explicație coerentă asupra relaționării noilor elite românești din anii 1990-2010 cu nomenclatura regimului comunist[58]. Ei i se adaugă alți autori cu reușite remarcabile din această perspectivă, ca Marius Tudor și Adrian Gavrilescu[59], precum și Laurențiu Ștefan[60].

Subiectul nomenclaturii comuniste este unul incitant și rămâne una dintre opțiunile de cercetare viitoare care merită a fi dezvoltate. Lucrurile încep, totuși, să fie din ce în ce mai bine conturate din perspectiva cuprinderii și înțelegerii dimensiunii educaționale a acestor instituții de educație comunistă[61].

---

[56] Vezi în acest sens Sorin Radu (coord.), *Învățământul de partid și școlile de cadre în România comunistă. Context național și regional*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași, 2014.

[57] N. Ionescu-Gură, *Sovietizarea României. Republica Populară Română 1948-1950: transformări instituționale*, BIC ALL, București, 2005, p. 249.

[58] R. Groșescu, *Les communistes dans l'après-communisme. Trajectoires de conversion politique de la nomenklatura roumaine après 1989*, Michel Houdiard, Paris, 2012.

[59] M. Tudor, A. Gavrilescu, *op. cit*.

[60] L. Ştefan, *Patterns of Political Elite Recruitment in Post-Communist Romania*, Ziua, București, 2004; Idem, *Who governs Romania?*, București, Institutul de Științe Politice și Relații Internaționale, 2012.

[61] Vezi în acest sens și Gabriel Asandului, *Învățământul de partid în România comunistă. De la Universitatea muncitorească la Școala superioară de partid „Ștefan Gheorghiu" (1945-1966)*, în *Anuarul institutului de istorie A.D. Xenopol*, Iași, 2012; Idem, *Party studies in Communist Romania. The Superior School of Social Sciences Andrei Aleksandrovici Zhdanov (1948-1958)* , în *Anuarul Institutului de Istorie George Barițiu, Series HISTORICA*, Cluj-Napoca, 2013; Idem, *Școlile de cadre ale PCR din teritoriu în primii ani* postbelici (1945-1948)", în Sorin Radu (coord), *Învățământul de partid și școlile de cadre în România comunistă. Context național și regional*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași, 2014.

Nomenclatura era, așadar, clasa privilegiată a totalitarismului comunist din România. Putem afirma, fără a greși prea mult, că în esență ea era alcătuită din cei care controlau pe diferite paliere destinele și funcționarea statului comunist. Ei aveau însă o viață dublă. Una văzută și una mai puțin vizibilă. Cea de-a doua era imposibil de cunoscut de către cetățeni și se apropia de mult hulitele standarde „imperialiste occidentale". De fapt, ei cunoșteau multe dintre metehnele statului comunist pe care le asumau și eludau în egală măsură. Le asumau de fațadă, dar le și ocoleau, căutând să evadeze într-o geografie exclusivistă a nomenclaturii, după cum o numea Vladimir Tismăneanu[62]. Acolo aveau acces la magazine proprii, tratamente medicale inaccesibile populației obișnuite, locuințe mari și spațioase la care ceilalți membri ai societății nici nu puteau visa, acces la publicații din afara țării, posibilitatea de a călători și de a se școli unde doreau, acces la tehnologie și îmbrăcăminte occidentală de ultimă generație.

Pe lângă ei se bucurau de un statut preferențial și familiile acestora. Partenerii de viață ai membrilor nomenclaturii beneficiau de același context, iar copiii lor plecau nestingherit la studii inclusiv în mult criticatul occident „decadent".

Despre existența nomenclaturii, a privilegiaților regimului, nu se discuta în comunism întrucât această categorie nu exista oficial. Orice referire la aceasta era ocultată, interzisă chiar, iar documentele în care se discuta despre ea erau considerate secret de stat. Comunismul rezolvase existența claselor sociale prin desființarea lor și, nu-i așa, toți oamenii erau egali. Exploatarea „omului de către om" era considerată o relicvă a trecutului, exploatatorii dispărând în concepția ideologiei comuniste odată cu eliminarea vechiului regim capitalist.

O bună perioadă de timp nomenclatura s-a manifestat destul de discret, fără a epata sau a ieși în evidență. În ultima parte a regimului comunist din România însă, noile generații de nomenclaturiști, unii cu alură gorbaciovistă, alții occidentalizați, au ieșit tot mai mult din umbra ideologicului și propagandei. Ei doreau să-și exercite puterea în văzul lumii, să epateze, întrucât încetau să mai fie pe aceeași lungime de undă cu liderul suprem, paznicul ideologic al purității comunismului românesc. Aproape putem spune că această nomenclatură era suficient de puternică și de familiarizată cu viața de tip occidental, încât nu era foarte deranjată de prăbușirea regimului pe care îl serviseră până în acel moment.

Oportunitatea pentru ei a venit în 1989, când aproape toți s-au dezis de Nicolae Ceaușescu, devenind reprezentanții capitalismului „cu față umană" și care au condus mai apoi România după decembrie 1989[63]. Peisajul public decizional postdecembrist a fost populat masiv de vechea nomenclatură comunistă, devenită noua clasă politică adeptă a principiilor capitalismului. Un capitalism învățat, desigur, pe băncile Academiei „Ștefan Gheorghiu"[64].

Putem spune, așadar, că există o tipologie a nomenclaturistului. În primul rând acesta intuia/intuiește foarte bine oportunitățile. El era/este interesat de accesul în cercurile cele mai selecte ale puterii în vederea obținerii de privilegii și a face tot posibilul pentru menținerea lui acolo cu orice preț. Chiar cu prețul lichidării comunismului, atunci când au fost sesizate slăbiciunile irefutabile ale acestuia. Nomenclaturistul apare apoi ca stâlp de nădejde al noului regim, avid de schimbare, dornic în fapt de a-și menține privilegiile. Acest lucru s-a și întâmplat,

[62] V. Tismăneanu, *Lumea secretă a nomenclaturii*, Editura Humanitas, București, 2012, p. 13-23.

[63] M. Tudor, A. Gavrilescu, *op. cit*., p. 42; Laurențiu Ștefan, *Patterns of political Elite recruitment in Post-Communist Romania*, p. 43; R. Groșescu, *Traiectorii de conversie politică a nomenclaturii din România. Spre o taxonomie a partidelor create de fostele elite comuniste*, în *Anuarul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului în România*, vol. II, Polirom, Iași, 2007, p. 199-230.

[64] Gh. Crișan, *op. cit.*; Fl Dobre, *op. cit*.

de altfel, în România. În fața acestui mănunchi de interese, Nicolae Ceaușescu nu a avut de fapt nicio șansă. Această tipologie a fostului nomenclaturist comunist, de nivel mai mare sau mai mic, devenit proaspăt democrat postdecembrist, a fost și este foarte prezentă în peisajul public după schimbările din decembrie 1989.

Extrem de adaptabil, acesta s-a acomodat celor mai vitrege și neprevăzute situații. Dacă a reușit sub Nicolae Ceaușescu de ce nu ar izbândi după dispariția acestuia. El nu a putut fi distrus, a luat în timp diferite forme, permanentizându-și astfel existența și influența, ba, mai mult, a crescut și s-a extins în permanență.

doi: 10.66142/Crisia.2025.28

STATE BODIES OF THE MIGRATION SERVICE OF UKRAINE (2000-2010): HISTORICAL ASPECT OF FORMATION AND DEVELOPMENT

Oleksandr VITIUK*

ABSTRACT

The article highlights and analyzes the historical aspect of the formation and development of the State Migration Service of Ukraine in 2000-2010. For the first time, the author comprehensively analyzes and reveals the essence of problematic issues in their formation, departmental subordination, and distribution of powers in their activities. The author traces changes in functional powers, identifies priority tasks and problems in the formation and implementation of national policy in the field of migration.

Keywords: refugees, emigration, immigration, illegal migration, migrant, migration.

In 2000-2010, Ukraine's migration policy was going through its modern stage of formation, and migration trends that emerged during the first decade of the twenty-first century showed that our country was actively involved in global migration processes.

There was no single central state executive body that would deal with all migration issues. The uncontrollability of migration processes posed a significant threat to Ukraine's national interests, so they required effective regulation by the state to maximize its labor and demographic potential. The evolution of the State Migration Service of Ukraine as a state institution has remained insufficiently studied in the system of state-building of our country, and its study will fill in the gaps in historical science and deepen the understanding of the process of its formation. The study of the current stage of the State Migration Service of Ukraine formation in 2000-2010 will be important for understanding modern migration processes in Ukraine and developing an effective migration policy.

The formation of the SMS in 2000-2010 took place in the context of complex socio-economic and political transformations accompanied by an imperfect legislative framework, instability of the institutional structure, and insufficient resources, which significantly affected the efficiency of the state authority and its ability to respond to changing migration challenges. At the same time, despite these problems, this period was an important stage in the formation of the SMS as a key body in the field of migration management in Ukraine, which laid the foundation for the further development of the state's migration policy.

In modern historiography, this stage of the formation of the State Migration Service of Ukraine in 2000-2010 has not been the subject of special historical research. At the same time,

* Mykhailo Kotsyubinsky Vinnytsia State Pedagogical University (Vinnytsia); e-mail: voo_32@ukr.net.

among the researchers who dealt with certain aspects of the State Migration Service of Ukraine, we should mention Denis Holoborodko[1], Dmitry Hurin[2], Volodymyr Yevtukh[3], and Olena Malynovska[4]. Factual material for the study of migration processes after Ukraine's independence is contained in well-known general works on national history, a multi-part 15-volume scientific publication "Ukraine through the Ages", edited by the Director of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Academician Valeriy Smoliy[5]. Most of the material relates to the formation of Ukraine's independence, but the problem of solving refugee problems and countering illegal migration is also highlighted.

The scientific novelty of the study is due to the introduction into scientific circulation of a set of little-known documents of the Sectoral State Archive of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (SSA of the MIA of Ukraine) and the Central State Archive of Higher Authorities and Governments of Ukraine (CSAGO of Ukraine), which allow to objectively and retrospectively reveal the modern stage of formation of the State Migration Service of Ukraine in 2000-2010.

The methodological basis of the study was the principles of historicism, scientific objectivity, continuity, and systematicity, which made it possible to impartially determine the logical changes in the historical process of the modern formation of the State Migration Service of Ukraine, and used general scientific and special methods.

The purpose of the article is to analyze the modern stage of formation of the State Migration Service of Ukraine in 2000-2010, and the problems which arose in the course of its practical activities during formulation and implementation of the State policy in the field of migration, which has not been a special object of study in historical science.

The Administrative Reform in Ukraine, which began in 1997, has taken many steps to improve the public administration system. One of the main objectives of the reform was to reduce the number of state bodies and their employees, as well as to introduce modern management methods. However, in our opinion, the bodies of the State Migration Service, which functioned before the Administrative Reform, faced the problem of departmental subordination and division of powers, which was resolved only after almost 10 years of implementation.

By the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of April 4, 1999, No. 603[6], pursuant to the Decree of the President of Ukraine of December 15, 1999, No. 1572 "On the System of Central Executive Bodies" and No. 1573 of December 15, 1999, "On Changes in the Structure of Central Executive Bodies", the State Department for Nationalities and Migration (hereinafter referred to as the State Department) was established as a governmental body of state administration that operated within the Ministry of Justice of Ukraine. Prior to the Government's decision, the State Department for Nationalities and Migration had a different name – the Department for Nationalities, Deportees and Refugees[7].

---

[1] Denis Holoborodko, *On the issue of the competence of the State Migration Service of Ukraine*, in *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav: Zbirnyk naukovykh prats*, 3 (67), 2013, p. 157-163.

[2] Dmitry Hurin, *Legal status of the State Migration Service in ensuring the implementation of state policy in the field of migration*, in *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, 7, 2020, p. 144-148.

[3] Volodymyr Yevtukh, *On the national idea, ethnic minorities, migration*, Kyiv: Stylos, 2000, p. 236.

[4] Olena Malynovska, *Migration and migration policy in Ukraine: transformations of the independence era*, in *Migration & law*, volume 1, issue 1, 2021, p. 10-26.

[5] Valeriy Smolii, *Ukraine through the ages*: In 15 vols, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv: Alternatives, 2000, p. 352.

[6] Central State Archive of Higher Authorities and Governments of Ukraine (next: CSAGO of Ukraine). Fond Cabinet of Ministers of Ukraine, file no 8191/2, p. 266.

[7] CSAGO of Ukraine. Fond Cabinet of Ministers of Ukraine, file no 8191/2, p. 269.

The predecessor of the State Committee on Nationalities and Migration (hereinafter referred to as the State Committee on Nationalities and Migration) as a central executive body that ensured the implementation of state policy in the field of international relations, the rights of national minorities and the Ukrainian diaspora, migration relations, the development and functioning of the Ukrainian language as the state language and languages of national minorities throughout Ukraine, managed the entrusted area of management, and was responsible for the state of its development, was liquidated on 31 march 2000[8]. The liquidation of the State Committee on Immigration and Naturalization resulted in the transfer of its powers, in accordance with the Administrative Reform, to the Ministry of Justice of Ukraine, the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, and the Ministry of Culture and Arts of Ukraine.

Hryhoriy Sereda has been appointed Head of the State National Migration Service[9]. Raul Chichlava became the first deputy director of the State Migration Service[10], Alexander Yurpolsky was appointed deputy director,[11] and Viktor Pobedonostsev[12]. The staff of the newly created body amounted to 46 people[13].

In accordance with its tasks, the State National Migration Service participated in the implementation of state policy in the field of migration and interethnic relations; developed proposals for improving legislation on issues within its competence and submitted them to the Ministry of Justice of Ukraine; studied and analyzed trends in ethno-national and ethno-cultural development of Ukraine; took measures to support the development of national and cultural traditions, meeting the needs of national minorities in literature, art, education, and the media; made proposals for resolving issues of granting or withdrawing refugee status; kept centralized records of refugees and persons who applied for refugee status; promoted the realization of the rights and social guarantees of refugees; developed and implemented measures to integrate previously deported Crimean Tatars and persons of other nationalities into Ukrainian society, to find alternative sources of funding for their resettlement; in accordance with the established procedure, submitted proposals for the conclusion of international treaties of Ukraine on migration, interethnic relations, and ensuring the rights of persons belonging to national minorities; organize and conduct congresses, forums, conferences, seminars, meetings, exhibitions on issues within its competence in accordance with the established procedure and within the limits of the funds provided, interact with public organizations of national minorities of Ukraine[14].

To coordinate the resolution of issues within the competence of the State National Migration Service and to discuss the most important areas of its activity, the Order of the Ministry of Justice of Ukraine of July 17, 2000, No. 4[15], a 7-member State National Migration

[8] CSAGO of Ukraine. Fond The State Committee of Ukraine on Nationalities and Religions and its predecessors: State Committee of Ukraine on Nationalities and Migration, State Committee of Ukraine on Religious Matters (joint fund), Kyiv, file no 66/5252, p. 12.

[9] CSAGO of Ukraine, file no 6/5252, p. 80.

[10] CSAGO of Ukraine, file No. 8/5252, p. 47.

[11] *Ibidem*, p. 144.

[12] CSAGO of Ukraine. file no 7/5252, p. 141.

[13] CSAGO of Ukraine. file no 2/5252, p. 27.

[14] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of August 4, 2000, No. 1236 "On Approval of the Regulation on the State Department for Nationalities and Migration". https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1236-2000-%D0%BF#Text (accessed on 24.06.2025)

[15] CSAGO of Ukraine. file no 1/5252, p. 13 a.

Board was established. To increase the role of public organizations of national minorities of Ukraine in the process of decision-making by executive authorities on legal support for the development of nationalities and ethnic policy, the State Committee for National Immigration established an Expert Advisory Council of National Minorities[16] and approved its personnel accordingly.

The general state of affairs in the area of inter-ethnic relations showed many unresolved problems, in particular, the absence of departments for nationalities and migration in the Kyiv City State Administration, departments for nationalities and migration in the regional and Sevastopol City State Administrations, imperfection and lagging behind the rapid development of ethno-national processes, ensuring educational problems of national minorities, the creation of a Center for Nationalities in Kyiv, allocation of premises for public associations of national minorities.

The primary task assigned to the State National Migration Service was to concentrate its efforts on finalizing the legal framework necessary for the effective implementation of state policy in the field of interethnic relations and migration.

An urgent problem remained the updating of the centralized database on asylum seekers and refugees, which, due to the liquidation of the State Committee for Immigration, was not replenished or updated. At the same time, despite the reorganization processes, information was regularly received from Luhansk and Kharkiv regions, but there was no information from the Dnipropetrovska region[17]. The Migration Service of the Transcarpathian Regional State Administration has developed a mechanism for receiving applications from asylum seekers through an official of the Border Guard Troops[18].

An important component of any state authority is the presence of its territorial bodies on the ground. The State Department of National Immigration was actively working to establish its regional offices, as they were responsible for most of the tasks. By the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of February 7, 2001, No. 132[19], the Model Regulations on the Department for Nationalities and Migration of the Kyiv City State Administration, the Department for Nationalities and Migration of the regional and Sevastopol City State Administrations were approved. Thus, the subordination of the regional units of the State National Migration Service was legally defined.

The main tasks of the department were to implement the state policy on interethnic relations, migration, ensuring the rights of national minorities, deportees of different nationalities who returned to Ukraine and refugees, as well as relations with Ukrainians living outside Ukraine; ensuring compliance with legislation on national minorities and migration; ensuring the implementation of measures to receive and settle deportees of different nationalities who returned to Ukraine, as well as facilitating their adaptation in Ukraine; taking measures to ensure legal and socio-economic guarantees for the protection of refugees; promoting the satisfaction of national, cultural, linguistic and educational needs of Ukrainians living outside Ukraine, and their ties with Ukraine[20].

[16] *Ibidem*, p. 57.
[17] CSAGO of Ukraine. file no 2/5252, p. 40.
[18] *Ibidem*, p. 128.
[19] CSAGO of Ukraine. file no 8821/2, p. 40.
[20] CSAGO of Ukraine. file no 8821/2, p. 2.

In accordance with the tasks assigned to the department, we note the systematic study and analysis of trends in ethno-national and ethno-cultural development and migration processes in the region, the cities of Kyiv and Sevastopol; development of current and long-term forecasts in the field of interethnic relations and migration in the region, the cities of Kyiv and Sevastopol; promotion of the activities of national and cultural associations of citizens, educational institutions, institutions and organizations related to the satisfaction of linguistic, educational and ethno-cultural needs of the nation; making decisions on granting, prolonging and revoking refugee status; issuing refugee certificates and relevant certificates to persons who have applied for refugee status; referring refugees and persons who have applied for refugee status to temporary accommodation centers, if necessary; facilitating temporary employment and training, providing social, domestic and medical services, meeting the cultural and religious needs of refugees and persons who have applied for refugee status, as well as providing refugees with pensions; keeping records of refugees and persons who have applied for refugee status; participating within its competence in the implementation of measures related to combating illegal migration; preventing manifestations of national exclusivity, intolerance towards citizens of any other nationality, and incitement to hostility and hatred on national grounds; regularly informing and submitting statistical reports to the State National Migration Service and the head of the relevant state administration on the development of interethnic relations, migration processes and relations with the Ukrainian diaspora in the region, the cities of Kyiv and Sevastopol and proposals for the formation of state policy on these issues[21].

Summarizing the activities of the State Department for National Migration in 2000, we note that the work was mainly focused on forming the legal framework for ethnic and migration policy, bringing it into line with the Constitution of Ukraine and adapting it to international legal norms. The State National Migration Service specialists finalized and submitted to the Cabinet of Ministers of Ukraine the draft Laws of Ukraine "On the Concept of the State Ethnic and National Policy of Ukraine" and "On Approval of the State Migration Program of Ukraine for 2001-2005". In addition, proper support was provided in the Verkhovna Rada of Ukraine for the draft Laws of Ukraine "On Amendments to the Law of Ukraine", "On Refugees", "On Immigration", "On the Procedure for Granting Asylum in Ukraine to Foreigners and Stateless Persons", "On the Rehabilitation and Ensuring the Rights of Persons from National Minorities Who Have Been Repressed and Deported from the Territory of Ukraine", "On the Status of the Crimean Tatar People", "On the Legal Status of Ukrainians Abroad" and a draft National Program "Ukrainians Abroad for the Period up to 2005" was developed[22].

In 2000, the migration service in the Autonomous Republic of Crimea, oblasts, and the cities of Kyiv and Sevastopol examined 1335 applications for refugee status; 506 applicants were granted this status[23]. In addition, the construction of Ukraine's first temporary accommodation center for refugees in Odesa Oblast was nearing completion.

The State Migration Service has existed for almost 2 years after the implementation of the Administrative Reform, consistently implementing Ukraine's migration policy. However, in accordance with Presidential Decree No. 836/2001 of September 13, 2001[24], in order to improve

[21] CSAGO of Ukraine. file no 8821/2, p. 3.

[22] CSAGO of Ukraine. file no 4/5252, p. 16.

[23] *Ibidem*, p. 17.

[24] CSAGO of Ukraine. file no 13/5252, p. 7.

the effectiveness of the implementation of state policy in the field of interethnic relations, migration, and ensuring the rights of national minorities in Ukraine, representatives of deported peoples who returned to Ukraine and refugees, the State Committee for Nationalities and Migration (hereinafter – the State Committee for Nationalities and Migration of Ukraine) was established based on the State National Migration Service, which operated as part of the Ministry of Justice of Ukraine. The State Committee was liquidated by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 1772 of December 27, 2001[25].

The principal differences between the State Committee for Nationalities and Immigration of Ukraine and the State National Migration Service were subordination, status, and more extensive powers. Hryhoriy Sereda was reappointed head of the new agency, Viktor Ognevyuk became his first deputy, and Raul Chichlava and Yuriy Sukhov were appointed deputies[26]. Most of the personnel potential was retained and transferred to the new department.

In accordance with the Decree of the President of Ukraine of March 19, 2002, No. 269/2002[27]. The State Committee on Migration de jure began to exercise its powers, with a delay of more than 6 months. According to the Regulation, the State Committee on Migration became a specially authorized central executive body for migration, a central executive body whose activities are directed and coordinated by the Cabinet of Ministers of Ukraine.

The main tasks of the State Committee on Immigration and Naturalization of Ukraine include the preparation of proposals for the formation and implementation of state policy on issues within its competence, the development of drafts of relevant state programs and ensuring their implementation; participation in the development of drafts of the State Budget of Ukraine, the State Program of Economic and Social Development of Ukraine, the Program of Activities of the Cabinet of Ministers of Ukraine; promoting the activities of public organizations of national minorities in Ukraine and Ukrainians living abroad; providing organizational, methodological and advisory assistance to executive authorities and local governments in resolving issues within its competence; ensuring cooperation between central and local executive authorities in implementing measures to ensure the rights of national minorities of Ukraine, persons deported on ethnic grounds and returning to Ukraine, refugees, and other categories of migrants, establishing and maintaining relations with Ukrainians living outside the country; ensuring the implementation of Ukrainian legislation on refugees and migration; analyzing the migration situation in Ukraine, problems of refugees and other categories of migrants, trends in interethnic relations, promoting the harmonization of these relations, preserving and developing the ethnic identity of national minorities of Ukraine and Ukrainians living outside the state; issuing regulations on issues within its competence; submitting, in accordance with the established procedure, proposals for bringing Ukrainian legislation in line with international norms and standards; providing assistance to persons who, as a result of military conflicts in other countries, are forced to leave their permanent place of residence and arrive in Ukraine, including those who have applied for asylum in Ukraine in accordance with the established procedure; participation, within its competence, in the implementation of measures aimed at combating illegal migration; taking measures to prevent incitement to ethnic and racial hatred; cooperation with state institutions, public, cultural, national centers of foreign countries, as well as international

[25] CSAGO of Ukraine. file no 8928/2, p. 102.

[26] CSAGO of Ukraine. file no 1/5252, p. 1.

[27] Presidential Decree of March 19, 2002, No. 269/2002 "On the Regulation on the State Committee of Ukraine for Nationalities and Migration". https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/269/2002#Text (accessed on 24.06.2025).

organizations; participation in the preparation of international treaties of Ukraine, preparation of proposals for the conclusion and denunciation of such treaties, within its competence, concludes international treaties of Ukraine and ensures the fulfillment of Ukraine's obligations under international treaties on issues within its competence; raising funds from international and non-governmental organizations in accordance with the procedure established by law, foreign institutions to conduct charity events and implement programs aimed at developing the ethnic identity of national minorities of Ukraine, as well as to provide social support to persons deported on ethnic grounds, refugees and other categories of migrants returning to Ukraine[28].

In addition to the expanded functions, the State Committee for Immigration and Nationality of Ukraine received from the State Department for Nationality and Immigration a "legacy" of unfulfilled governmental decisions that should have been implemented. Acting Minister of Internal Affairs of Ukraine, Oleksandr Gapon, in his letter of July 19, 2002, No. 6554/Gn to the Cabinet of Ministers of Ukraine on the implementation of the objectives of the Program for Combating Illegal Migration for 2001-2004, emphasized that in order to ensure the quality of the measures envisaged in paragraph 19, in particular, to continue cooperation with the International Organization for Migration and other international organizations in order to improve the management of migration processes in Ukraine, to resolve issues concerning the possibility of providing appropriate assistance, to create a special fund to assist in combating illegal migration and returning illegal migrants to their countries of origin, and paragraph 24, namely, ensuring the preparation and conclusion of international agreements on cooperation between the migration services of Ukraine and other states should be entrusted to the State Committee on Immigration and Naturalization of Ukraine[29].

The establishment of the State Department for Citizenship, Immigration and Registration within the Ministry of Internal Affairs of Ukraine was an important and crucial moment in the expansion of the powers of the modern State Migration Service of Ukraine[30]. In accordance with the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 844 of June 14, 2002[31], The State Department for Citizenship, Passport and Immigration Service was established as a governmental body within the Ministry of Internal Affairs of Ukraine based on the Department of Citizenship, Passport and Immigration Service, which was being liquidated. As it would turn out later, most of the functions of the State Department for Citizenship, Immigration, and Registration of Individuals would become the main functions of the modern State Migration Service of Ukraine.

The main tasks of the State Department for Citizenship, Immigration and Registration of Individuals were to participate within its competence in coordinating the activities of executive authorities related to: resolving issues of Ukrainian citizenship; organizing immigration work and combating illegal migration; ensuring that officials and citizens comply with the rules of the passport system; registering and keeping track of individuals at their place of residence/stay; organizing work on reviewing documents related to the acquisition/termination of Ukrainian citizenship, preparing materials for consideration by the Commission on Citizenship under the President of Ukraine; summarizing the practice of applying legislation on citizenship,

[28] Presidential Decree of March 19, 2002, No. 269/2002 "On the Regulation on the State Committee of Ukraine for Nationalities and Migration". https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/269/2002#Text (accessed on 24.06.2025).

[29] CSAGO of Ukraine. file no 547/2, p. 15.

[30] *Ibidem*, p. 20.

[31] CSAGO of Ukraine. file no 51/2, p. 21.

immigration of foreigners and stateless persons to Ukraine, registration of individuals at their place of residence/stay and developing and submitting proposals for its improvement to the Minister of Internal Affairs; ensuring, in accordance with the law, the issuance of passport documents to Ukrainian citizens permanently residing in Ukraine, foreigners and stateless persons for entry into Ukraine, stay in Ukraine and departure from Ukraine or permanent residence on its territory; organizing registration and registration of individuals at their place of residence/stay; organizing work on the creation of the State Information System for Registration of Individuals and their documentation; organization of control over compliance by officials and citizens with the rules of the passport system, and by foreigners and stateless persons with the rules of stay in Ukraine and transit through its territory[32].

The state authorities were looking for ways to develop and implement a migration policy and solve Ukraine's problems related to illegal migration. The creation of a single-state body that would have all the powers in the field of migration could have resolved several issues.

In 2003, the Government approved the Program for the Regulation of Migration Processes for 2003-2005, which aimed to create an effective mechanism for managing migration processes based on the national interests of the state[33]. It is worth noting that this document contained an extraordinary measure, namely the preparation of a draft regulatory act on the establishment of the State Migration Service and its territorial bodies within the State Committee on Immigration and Naturalization of Ukraine, which was not implemented.

Since its establishment, one of the main tasks of the State Committee on Immigration and Nationality of Ukraine has been to maintain ties with Ukrainians living outside Ukraine, to help meet their national, cultural, and educational needs, and to develop their ethnic identity. The State Committee for Immigration of Ukraine is one of the leading state institutions that has developed and implemented measures aimed at developing the ethnic, cultural, and linguistic identity of Ukrainians living in Romania, the Republic of Moldova, the Russian Federation, the Republic of Belarus, and the Slovak Republic[34].

The State Committee for Immigration of Ukraine was involved in 39 of the 63 points of the National Program "Ukrainians Abroad" for the period up to 2005, approved by Presidential Decree No. 892/2001 of September 24, 2001, 13 of which it was the main implementer[35].

Due to increased funding from the State Committee for Immigration and Nationality of Ukraine for the implementation of the National Program, in 2003 Ukrainian classrooms in the villages of Katerynivka, Kamianka and Oknytsia (Transnistria) were fully equipped with textbooks and school supplies; financial support was provided for the first graduation of the Riga Ukrainian Secondary School (Latvia); participated in the scientific and practical conference "Ukrainians of the European North" held in Petrozavodsk (Republic of Karelia)[36], also, funds were allocated for the publication of the book "To You, World", which contains the best examples of works by Ukrainian-language authors of the Brest region; the National Cultural Autonomy of Ukrainians of Kamchatka – for the publication of the newspaper "Batkivshchyna"; the

[32] CSAGO of Ukraine. file no 51/2, p. 23.

[33] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of August 20, 2003, No. 1296 "On Approval of the Program for Regulation of Migration Processes for 2003-2005". https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1296-2003-%D0%BF#Text (accessed on 24.06.2025).

[34] CSAGO of Ukraine. file no 6/5252, p. 111.

[35] Decree of the President of Ukraine of September 24, 2001, No. 892/2001 "On the National Program *Ukrainians Abroad*", for the period up to 2005". https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/892/2001#Text (accessed on 24.06.2025).

[36] CSAGO of Ukraine. file no 6/5252, p. 52.

Association of Ukrainians of Russia – for the publication of the magazine "Ukrainian Review"; the Federation of Ukrainians of Armenia – for the publication of the newspaper "Dnipro-Slavutych"[37].

In terms of the practical implementation of the current legislation on ethno-national policy, the State Committee on Nationalities and Immigration of Ukraine implemented a set of national measures aimed at satisfying the ethnic, linguistic and cultural identity of 1043 national cultural societies, 33 of which had all-Ukrainian status, and contributed to meeting their cultural, educational, language and information needs. Since 2004, the State Committee on Nationalities and Immigration of Ukraine has co-founded 7 newspapers published in the languages of national minorities of Ukraine[38].

The search for a single state authority that would unite all areas of migration continued. By the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of November 8, 2006, No. 1575,[39] the State Committee on Nationalities and Religions and the State Department for Religious Affairs were reorganized, forming the State Committee on Nationalities and Religions. However, migration issues remained outside its competence, as First Deputy Minister of Justice Petro Krupko emphasized in his conclusion to the draft legal act of November 2, 2006, and proposed to change the name of the newly created body to the State Committee of Ukraine on Nationalities, Migration and Religions[40]. This remark was unheeded by the Government. The need to determine the state body that will be entrusted with migration functions was confirmed by the conclusion of the Ministry of Economy of Ukraine[41].

At the same time, according to the Regulation on the State Committee on Nationalities and Religions, approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine on February 14, 2007, No. 201[42], State Committee on Nationalities and Religions, after governmental consultations, was designated as a specially authorized central executive body for migration within the limits set by the refugee legislation. However, this was a new version of the relevant Regulation, so that migration issues would not be ignored, but with rather limited powers. There were no specific tasks and powers that the State Committee on Nationalities and Religions was supposed to implement. The issue of establishing a single state body to regulate migration processes was an urgent one.

The Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of June 24, 2009, No. 643 "On Establishment of the State Migration Service in Ukraine" established the State Migration Service of Ukraine as a central executive body whose activities are directed and coordinated by the Cabinet of Ministers of Ukraine through the Minister of Internal Affairs[43]. At the same time, the State Committee on Nationalities and Religions continued to function.

In accordance with the Regulation on the State Migration Service in Ukraine, approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine, July 17, 2009, No. 750[44], the State Migration Service in Ukraine is a specially authorized central executive body for migration, citizenship, and

[37] CSAGO of Ukraine. file no 6/5252, p. 53.

[38] CSAGO of Ukraine. file no 17/5252, p. 13.

[39] CSAGO of Ukraine. file no 3006/2, p. 191.

[40] *Ibidem*, p. 196.

[41] CSAGO of Ukraine. file no 3006/2, p. 198.

[42] CSAGO of Ukraine. file no 3558/2, p. 184.

[43] Sectoral State Archive of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (next: SSA of the MIA of Ukraine), Fond State Migration Service of Ukraine, file no 94/2, p. 24.

[44] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of July 17, 2009, No. 750 "Issues of the State Migration Service of Ukraine". https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/750-2009-%D0%BF#Text (accessed on 24.06.2025).

immigration. The State Migration Service in Ukraine became the legal successor of the Ministry of Internal Affairs and the State Committee on Nationalities and Religions in terms of the powers granted to them in the field of migration, citizenship and immigration (except for combating illegal migration and monitoring compliance by citizens and officials with the rules of the passport system established by law).

Order No. 1 of the State Migration Service of Ukraine dated October 2, 2010, approved the staffing of the central office in the amount of 37 people[45]. The structure of the central office of the State Migration Service of Ukraine included the Department for Migration and Citizenship (Department for Emigration and Immigration, Department for Citizenship), the sector of organizational and analytical support, the sector of personnel work, the sector of international activities, the sector of document management, the sector of legal work and representation in courts, the sector of financial and economic support, and the sector of readmission[46]. On June 24, 2009, Ihor Repeshko[47] was appointed Head of the State Migration Service of Ukraine, and Serhiy Radutnyi[48] was appointed First Deputy Head of the State Migration Service of Ukraine.

Since the beginning of its operation, the State Migration Service of Ukraine has faced many problems, most of which have called its functioning into question.

The Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights, Nina Karpachova, addressed the President of Ukraine, Viktor Yanukovych, with a letter of March 24, 2010, No. 1-567/34.2-10-41[49], asking him to establish the State Migration Service of Ukraine as an independent civilian executive body with a special status.

In her motivations and petition, Nina Karpachova emphasized that the State Migration Service of Ukraine, in its current status as part of the Ministry of Internal Affairs, will not be able to effectively perform a range of tasks to ensure the implementation of the state migration policy, and it is the civilian status of the State Migration Service of Ukraine that the European Union and the UN High Commissioner for Refugees emphasize. Also, the head of the State Committee on Nationalities and Religions, Yuriy Reshetnikov, proposed to suspend the creation and development of the State Migration Service of Ukraine[50].

The Head of the State Migration Service of Ukraine, Ihor Repeshko, appealing to the applicants' extremely drastic measures, noted that the Constitutional Court of Ukraine, in its decision of February 17, 2010, No. 6-rp/2010, had recognized as constitutional the provisions of the Cabinet of Ministers' resolutions of June 24, 2009, No. 643 and July 17, 2009, No. 750 on the liquidation of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine State Department for Citizenship, Immigration and Registration of Individuals and the creation of the State Migration Service of Ukraine as a central executive body on its basis, and the only body that demonstrated inconsistent opinions on the creation and functioning of the State Migration Service of Ukraine is the Ministry of Internal Affairs (despite the fact that the State Migration Service of Ukraine was created on the

[45] SSA of the MIA of Ukraine, file no 94/1, p. 1.

[46] *Ibidem*, p. 3.

[47] Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine of June 24, 2009 No. 726-r "On Appointment of Ihor Repeshko as the Head of the State Migration Service of Ukraine".https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/726-2009-%D1%80#Text (accessed on 24.06.2025).

[48] Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine of June 24, 2009, No. 727-r "On Appointment of S. Radutnyi as First Deputy Head of the State Migration Service of Ukraine". https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/727-2009-%D1%80#Text (accessed on 24.06.2025).

[49] SSA of the MIA of Ukraine, file no 94/2, p. 21.

[50] SSA of the MIA of Ukraine, file no 94/2, p. 36.

initiative of the Ministry of Internal Affairs), which proposes to restore the State Department for Citizenship, Immigration and Registration of Individuals by liquidating the State Migration Service of Ukraine[51]. Such a position contradicted Ukraine's international commitments and would be viewed extremely negatively by the EU. As a result, the State Migration Service of Ukraine faced even greater difficulties, with the Ministry of Internal Affairs and the State Committee on Nationalities and Religions blocking its activities. In fact, since April 2010, the management of the State Migration Service of Ukraine has been deprived of the opportunity to enter their offices. The consequence of such radical actions was the instruction of the President of Ukraine, Viktor Yanukovych, to the Prime Minister of Ukraine, Mykola Azarov, dated May 31, 2010, No. 1-1/1056,[52] to cancel the decision of the previous government on the establishment and operation of the State Migration Service of Ukraine.

The current stage of the State Migration Service of Ukraine development in 2000-2010 took place in the context of constant changes and transformations that were characteristic of that period in Ukraine. The institutional formation of the State Migration Service of Ukraine ensured the formation of the structure of the service, the definition of its functions and powers. At the same time, it faced a number of challenges related to the need to adapt to changing migration processes, as well as limited resources. The work of the State Migration Service of Ukraine was largely influenced by political factors. Despite all the obstacles to the formation of the State Migration Service of Ukraine, this stage laid the foundation for its further development in its current form.

The problem under study is quite promising at the present stage of state-building. For a more objective assessment of the creation of the modern State Migration Service of Ukraine, vesting of powers, and problems of its functioning, it is worthwhile to use archival sources of the territorial bodies of the State Migration Service of Ukraine.

[51] *Ibidem*, p. 31.

[52] SSA of the MIA of Ukraine, file no 94/3, p. 78.

doi: 10.66142/Crisia.2025.29

ALBUME FOTOGRAFICE VECHI DIN COLECȚIA MUZEULUI ȚĂRII CRIȘURILOR

Doina-Gabriela ANANIE*

OLD PHOTOGRAPHIC ALBUMS FROM THE ȚĂRII CRIȘURILOR MUSEUM'S COLLECTION

ABSTRACT

Photographic albums, a product of photographic art from the 19th century, contained family pictures, ethnographical images, portraits of personalities of that time, and post cards from different places. The materials used in the making process were various: wood, leather, cloth, velvet, silk, brass etc. The diversity of the production techniques, the attention to detail, the stylistic influences specific to the period in which they were made, are testimonies of the mastery of those who create them. In today's times, when collecting photos in albums has lost its charm in favor of digital images, the preservation, conservation and presentation of these artistic achievements becomes an essential attribute of museum specialists.

Keywords: photographic albums, techniques, materials, stylistic influences, preservation.

Unul dintre produsele artei fotografice apărut în secolul al XIX-lea a fost albumul fotografic[1]. Fie că a fost vorba despre albume de familie sau dedicate personalităților vremii, cu caracter etnografic sau aniversar, cu vederi din diferite localități, acestea au fost la mare căutare. Dacă la începuturi, de cele mai multe ori, albumul avea un comanditar, spre sfârșitul secolului al XIX-lea asistăm la o serie de variații, atât în ce privește comanditarii, cât și tehnica de execuție.

La nr. inv. 25.558 regăsim un album compus dintr-o casetă tronconică din lemn cu material papetar cașerat de culoarea roșu englez și închizătoare din alamă, colțurile sunt din alamă, decorate cu motive vegetale. Prezintă 4 butoni din alamă, în partea de jos. Peste casetă este albumul fotografic cu cartoane de expunere goale, cu paspartuul prefabricat și coperta cu cromolitografie cașerată pe suport de piele, cu ornament floral imprimat sec peste. Șnitul este aurit. Cotorul este legat cu benzi de pânză, fără

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: gabiananie@mtariicrisurilor.ro.

[1] Mulțumiri d-lui Cornel Abrudan, șeful Secției de artă a Muzeului Țării Crișurilor, pentru ajutorul acordat la descrieri.

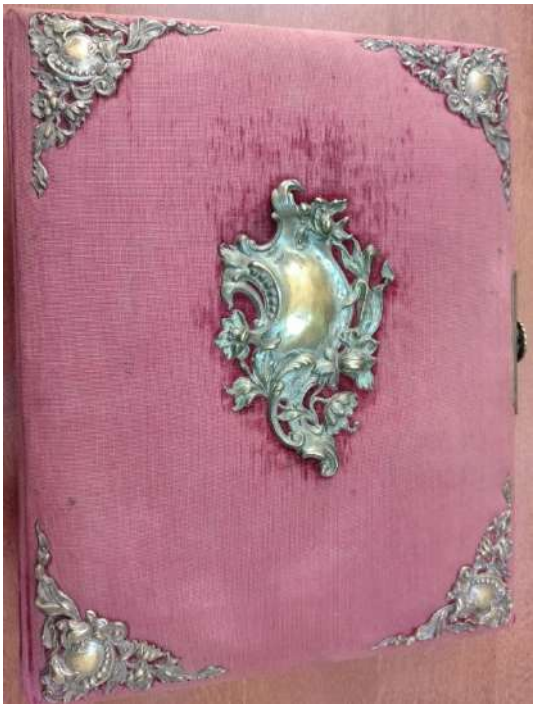
forzaț. Pânza exterioară este de aceeași culoare cu cea de pe soclu. Închizătoarea este incompletă. Cromolitografia prezintă o scenă galantă, în stil neoclasic: o tânără cântând la clavecin, acompaniată la flaut de un tânăr așezat pe un scaun. Mobilierul și clavecinul sunt stil Ludovic al XV-lea. Costumația este una specifică epocii neoclasice. Paginile din carton sunt deteriorate, decorațiile metalice prezintă unele lacune. Albumul nu conține fotografii. Lipsesc bucăți din partea superioară a cromolitografiei, care prezintă cracheluri naturale datorate vernis-ului aplicat.

La nr. inv. 11420 se află un album fotografic cu coperți din lemn (nu conține fotografii). Coperta față este cașerată cu piele imprimată sec (tehnica Cordoba), pictată în manieră neoclasică, cu subiect galant: o tânără așezată pe un scaun, cu un rozar în mâini. Coperta spate este îmbrăcată în catifea cu ornamente vegetale, specifice epocii. Aceeași catifea o regăsim și pe cotor. Închizătoarea este din alamă și prezintă incizii și elemente florale. Paginile sunt din carton, cu paspartuuri prefabricate, cu fantă pentru introducerea fotografiilor; sunt înconjurate cu model ornamental vegetal auriu, imprimat în tehnica litografică. Legătura la cotor este realizată cu benzi între cartoane. Cotorul nu are capitalband și nici semn de carte.

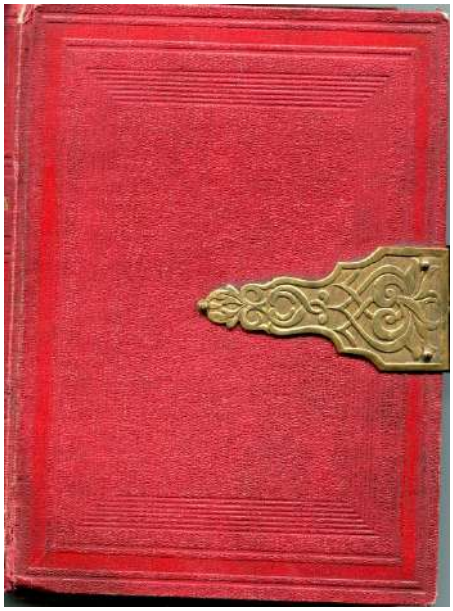
Albumul de la nr. inv. 8666 are o scoarță din carton, cu profiluri din carton aplicate. Învelitoarea prezintă o casetă centrală din catifea, cu scut pentru inscripționarea monogramei; exteriorul casetei principale este din piele, cu ornamente prelucrate la sec și la colțurile suprafeței casetate imprimate cu foiță aurie la cald. Caseta prezintă colțuri ornamentale aurii. Forzațul este din hârtie pânzată și lăcuită; cel X este rupt, iar cel Y este intact. Cotorul are șase nervuri false. Învelitoarea spate este lisă, cu 4 butoni de distanțare. Capitalbandul bicolor este atașat de cotor. Închizătoarea este din alamă argintată și îi lipsește pivotul de închidere. Șnitul a fost aurit. Se observă urme de uzură naturală a materialelor. Colile sunt din carton stratificat cu paspartuuri bordurate cu auriu și fantă de introducere a fotografiei. Întreaga coală are un chenar dublu perimetral cu ornamente de colț. Albumul conține 68 de fotografii, realizate în diferite ateliere fotografice: Spuller János – Marghita, Auerbach Miksa – Arad, Császár József – Cluj, Lojanek János – Oradea, Mai és Társa – Budapesta, Fékete Sándor – Oradea, Babar Ferencz – Carei, Kozmata Ferencz – Budapesta, Singer Josef – Neusatz (Novi Sad, Serbia), Goszleth István – Budapesta, Décsey J.(Ilka) – Oradea, Egey István – Debrecen, Pelikan Károly – Oradea, Ravasz Imre – Arad ș.a.

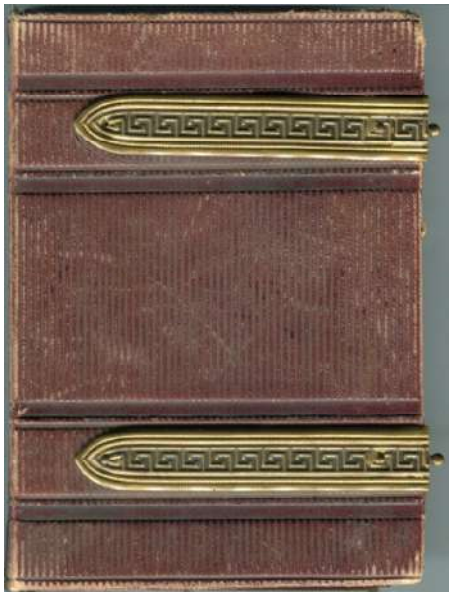
Albumul fotografic de la nr. inv. 8790 are scoarţe de placaj (lemn) și învelitoare din catifea cu substrat din pâslă. Colțurile și medalionul central sunt din alamă ambutisată industrial, cu elemente florale și de scut de factură barocă și rococo. Închizătoarea mecanică are balama și prindere pe două știfturi. Pe coperta inferioară sunt patru butoni metalici din alamă. Corpul albumului este compus din 15 coli din carton cu prindere la cotor prin pânză de legătorie de culoare brună. Chenarul decorativ are elemente vegetale aurii de factură barocă. Colile au spațiu de paspartu decupat și bordurat cu auriu, puls fantă de introducere a fotografiei. Forzațul este simplu, cu mijlocul adăugat la cotor, tot cu pânză de legătorie. Șnitul aurit prezintă urme evidente de oxidare a foiței metalice. Capitalbandul din două culori este cusut pe structură de fâșii, de cotor. Materialul papetar folosit este cartonul de legătorie. Albumul conține 73 de fotografii realizate în diverse ateliere fotografice: Gere Sándor – Beiuș, Bleyer Aladár – Gyula, Drescher és Weisz – Arad, Podleszny András – Kassa, Vajda Sándor – Szabadka, Picek Robert – Oradea, Maurice Schnapek – Viena, Weisz Lipot – Gyula, Wölfel és Társa – Salonta, Zsunk Pál – Oradea ș.a.

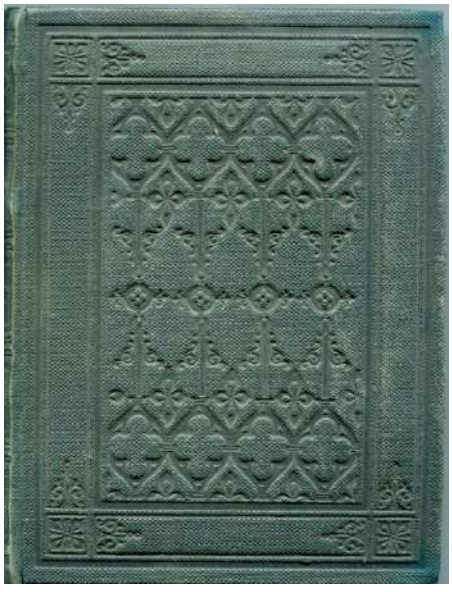
Albumul forografic aflat la nr. inv. 9344 are copertă din placaj de lemn acoperită cu piele Cordoba; pe coperta superioară, în oglinda a doua, are un element decorativ din alamă în stil Art Nouveau. Legătoria este realizată cu pânză la cotor. Paginile au paspartu prefabricat și imprimat serigrafic și litografic. Forzațul este alb, iar șnitul aurit. Cotorul de piele este detașat. Închizătoarea este metalică, cu arcuri, pe două coloane și buton de blocare; elementul de alamă este patinat parțial, în contrast cu partea lustruită și gravată. Este incomplet. Conține 37 de fotografii, realizate de diferite ateliere fotografice: Fékete Sándor – Oradea, Fink Sándor – Pozsony, Emil Kintschel – Viena, Prelany – Viena, Incorpora – Palermo, Brand Barozzi – Viena, Náth János – Oradea, Marian – Pozsony, H.Bühlmann – Berna, Liederhoffer Vilmos – Budapesta ș.a.

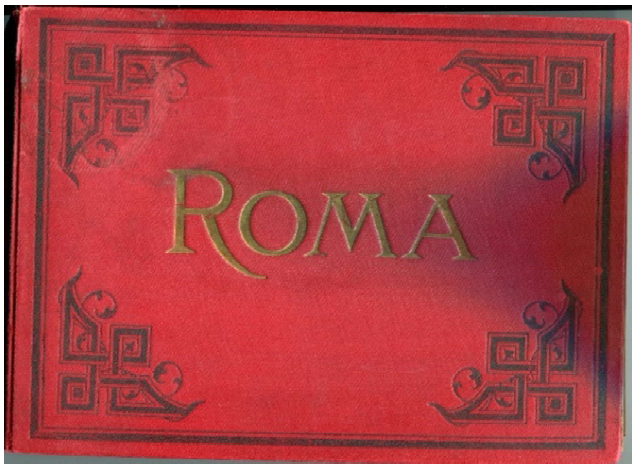
La nr. inv. 737 avem un album fotografic de format mic, cu copertă din carton, cu chenare geometrice imprimate în sec. Cotorul este casetat în trei registre și prezintă nervuri false, cu înscrisuri (PHOTOGRAFIEN) realizate prin amprentare la cald, cu foiță de aur. Închizătoarea este metalică, cu balama și bulon sferic de închidere. Forzațul este din hârtie cu inserție de mătase, dublat de o pagină de carte, goală. Blocul de carte este format din 22 de coli duble compuse din suport și pseudo paspartu aplicat, cu șliț de introducere a fotografiei. Șnitul este aurit. Blocul de carte este detașat de cotor și paginile dislocate din ansamblu. Albumul conține 20 de fotografii realizate de ateliere cum ar fi Mayer György (Pesta), Simonyi Antal, L. Angerer (Viena), Amand Schlofsarek (Viena).

Albumul fotografic de la nr. inv. 738 este de format mic, cu coperți din carton cu pânză de legătorie. Coperta este cașerată și ștanțată la rece, cu registre variate, atât pe fețe cât și pe cotor. Are două închizători din alamă cu motivul meandrului și frize punctiforme. Ambele închizători sunt incomplete. Blocul de carte este legat de copertă cu forzațuri de hârtie cu inserție de mătase. Este compus din 13 coli de carton dublate față-verso de paspartuuri cu elemente Secession și șlițuri pentru introducerea fotografiei în partea de jos. Șnitul este aurit. Capitalbandul este bicolor, verde și alb. Starea de conservare este bună, cu urme de uzură datorate funcționalității și folosirii. Albumul conține 21 de fotografii, realizate în ateliere din Pesta, Viena și Eger: Simonyi Antal, Borsos és Doctor, Strelisky Lipót, L. Angerer, Mihály József.

Albumul trecut la nr. inv. 840 conține 22 de fotografii, produse în diferite ateliere fotografice: Simonyi Antal, Barabás és Fájth, Mihály József, Borsos és Doctor, Pesky Ede, Heller J., ș.a. Albumul este de format mic. Coperta din carton este îmbrăcată în pânză de legătorie verde, cu decor realizat prin presare seacă la rece. Organizarea pe ambele coperți s-a făcut după următoarea regulă: panou central cu elemente de tip floral în oglindă; chenar cu colțuri cu elemente florale. Cotorul prezintă șase nervuri subțiri, adevărate, între care sunt cinci casete cu elemente decorative repetitive, obținute prin presare la rece. Forzațul este din hârtie normală. Foile sunt din carton cu paspartu aplicat și șliț pentru introducerea fotografiei; prezintă elemente decorative ștanțate la rece. Șnitul nu este aurit. Lipsesc foi din album.

Albumul fotografic de la nr. inv. 7457 are coperți din carton, cașerate cu pânză de legătorie, cu ornamente ambutisate, colorate cu negru. Titlul ROMA este scris cu foiță aurie prin presare la cald. Forzațul cu hârtie ornamentală este aplicat peste pagina de reclamă. Aceasta conține informații legate de creatorul albumului „Ricordi di Roma", fotograful Romualdo Moscioni, al cărui atelier funcționa din 1868, adresa de funcționare (Roma, Via Condotti, 10 A), despre colecțiile de vederi dedicate Romei și monumentelor de arhitectură italiene, realizate de fotograf; se preciza și că avea întreprindere proprie, pentru a nu se confunda cu cei care doar vindeau albumele. Paginile albumului sunt din carton rotunjit, iar legătura la cotor este realizată cu o big balama susținută de tifon, pentru fiecare pagină în parte. Cotorul este întărit cu carton. Sunt două capitalbanduri, unul alb și unul roșu. Șnitul și coperta sunt roșii. Conține 18 fotografii cu monumente arhitectonice din Roma.

Albumele fotografice din colecția secției de istorie au fost moștenite de la *Societatea de Arheologie și Istorie a Comitatului Bihar și a orașului Oradea* sau au fost achiziționate de la persoane particulare. Diversitatea tehnicilor de realizare, atenția la detalii, influențele stilistice specifice perioadei în care au fost realizate, sunt mărturii ale măiestriei celor care le-au creat.

Albumul fotografic este ceva unic, personal, creat să aibă longevitate, adică să fie păstrat pentru a arăta generațiilor povestea din spatele imaginilor. În vremurile actuale, când colecționarea fotografiilor în albume și-a pierdut farmecul în detrimentul imaginilor digitale, păstrarea, conservarea și prezentarea acestor realizări artistice, ce țin deja de domeniul trecutului, devine o atribuție esențială a specialiștilor din muzee.

Bibliografie selectivă

Olteanu, Virgil, *Din istoria și arta cărții. Lexicon*, Editura Enciclopedică, 1992, 400p.

Oprea, Florea, *Manual de restaurare a cărții vechi și a documentelor grafice*, Editura MNLR, București, 2009, p. 117-235.

Probleme de patologie a cărții. Culegere de material documentar, *Nr. 8*, Biblioteca Centrală de Stat a R.S.R., Laboratorul de igienă și restaurare a cărții, București, 1973, p. 31-87.

Tehnologia legătoriei, Editura Tehnică, București, 1951, p. 200-268.

RECENZII

Teodora-Camelia Cristofor, *Fonograful, gramofonul și patefonul-Catalog de colecție*, Editura Palatului Culturii, Iași, 2023, 74 p.

Ronald HOCHHAUSER

Lucrarea colegei noastre – specialist al *Muzeului Științei și Tehnicii „Ștefan Procopiu”* din capitala Moldovei – propune o incursiune documentată și pasionantă în fascinanta lume a *aparatelor de înregistrare și redare directă a sunetului*. Această incursiune se înscrie în sfera *arheologiei industriale* și aduce în atenție cea mai vastă și mai valoroasă colecție de muzică mecanică din România, conservată în patrimoniul unei instituții de cultură cu tradiție și prestigiu, pe care autoarea o reprezintă cu profesionalism.

Autoarea subliniază că volumul se prezintă sub forma unui *catalog de colecție*, ceea ce relevă o dublă finalitate: pe de o parte, valorificarea documentară a patrimoniului tehnic, iar pe de altă parte, susținerea activităților de cercetare, identificare, restaurare și conservare a unor obiecte industriale cu valoare culturală și istorică – destinate în principal divertismentului sonor.

În *Cuvântul înainte* (pp. 5–6), domnul dr. Sebastian Popescu, conferențiar universitar la *Facultatea de Fizică* a *Universității „Alexandru Ioan Cuza”* din Iași, observă cu finețe că: „*Lucrarea evidențiază câteva dintre momentele-cheie care au determinat democratizarea aparaturii de înregistrare a semnalelor sonore, aducând muzica în intimitatea spațiului personal*”. În sprijinul acestei idei, merită amintită și o formulare expresivă din preambul: „*...eleganța finisajelor acestor aparate și instrumente rivalizează cu admirabilele soluții tehnice de construcție a miezului lor vital*”.

Volumul este structurat într-o arhitectură clară și bine documentată, introdusă de o copertă expresivă și organizat în trei mari secțiuni: *Fonograful* (pp. 10–20), *Gramofonul* (pp. 21–41) și *Patefonul* (pp. 42–71). Acestea sunt precedate de un *Argument* (pp. 7–9), semnat de autoare, care face trimitere la originea și valoarea colecției, descrisă drept „*cea mai veche și prestigioasă colecție de aparate și automate muzicale*” din România. Fiecare capitol familiarizează cititorul cu istoria fiecărui tip de aparat, cu suporturile de stocare aferente – de la cilindrii din ceară sau celuloid, până la discurile din shellac și ebonită – și oferă informații relevante despre companiile producătoare și mărcile celebre care le-au consacrat. Printre acestea, se regăsește și emblematica imagine a *câinelui Nipper*, surprins ascultând muzică de la un gramofon – un simbol al încrederii în reproducerea fidelă a sunetului.

Secțiunea de catalog propriu-zis prezintă, într-o manieră clară și ilustrativă, 55 de aparate de înregistrare și redare a sunetului, fiecare constituind o mărturie valoroasă a inovației tehnice dintr-o epocă de aur a industriei sonore. Dintre acestea, merită o atenție specială piesele clasate

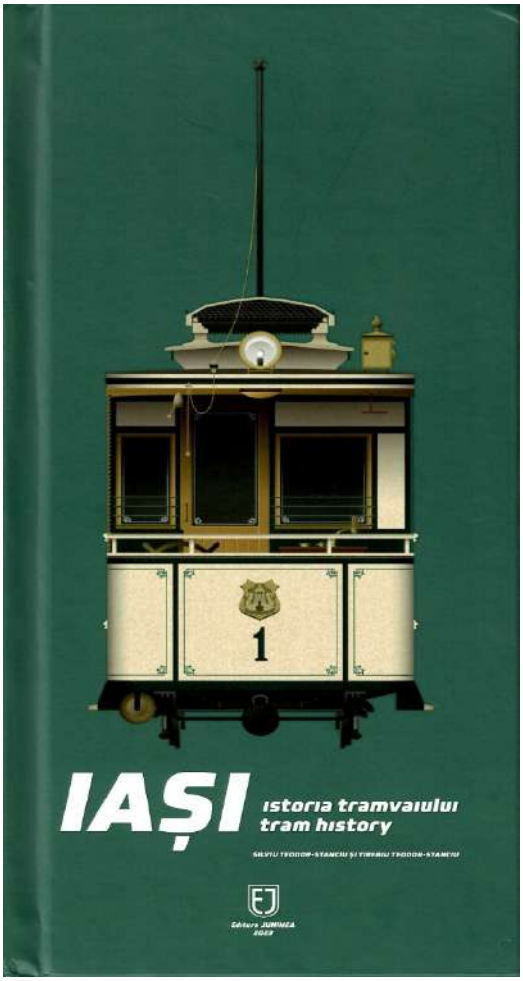
în categoria juridică *Tezaur* a patrimoniului național: **Gramofonul Columbia, model AT** (p. 17), **Aparatul de înregistrat și redat discuri Pathépost** (p. 32) sau **Patefonul Pathé, model 36** (p. 52). De asemenea, se remarcă piesele încadrate în categoria *Fond* a patrimoniului cultural: **Dictafonul, model 7 tip B** (p. 20), **Gramofonul Star** (p. 38) și **Patefonul Odeon** (p. 53). Un aspect demn de menționat este că o parte considerabilă dintre obiectele incluse în acest *catalog* au fost puse în valoare, de-a lungul timpului, în cadrul unor expoziții permanente, temporare sau itinerante. Dintre acestea, amintim *Tonomatul cu amintiri*, un proiect apreciat și premiat de *Ministerul Culturii și Cultelor* în anul 2005 cu *Premiul „Dimitrie Leonida*", care a fost itinerat și la *Muzeul Țării Crișurilor*, în vara anului 2006.

Lucrarea se încheie cu o *bibliografie* consistentă (pp. 72–74), care cuprinde 41 de titluri – lucrări de specialitate, enciclopedii, cataloage și surse online –, oferind un suport valoros pentru cercetători, muzeografi sau pasionați ai domeniului.

În ansamblu, acest demers editorial merită apreciat atât pentru rigoarea cu care sprijină sistematizarea patrimoniului tehnic aflat în administrarea *Muzeului Științei și Tehnicii „Ștefan Procopiu"*, cât și pentru deschiderea pe care o oferă către un public mai larg, dornic să redescopere frumusețea, eleganța și ingeniozitatea unor obiecte care au adus sunetul și muzica mai aproape de sufletul oamenilor.

Silviu Teodor-Stanciu, Tiberiu Teodor-Stanciu, *Iași – Istoria tramvaiului / tram history*, Editura Junimea, Iași, 2023, 81 p.

Ronald HOCHHAUSER

Volumul „*Iași – Istoria tramvaiului*”, semnat de Silviu și Tiberiu Teodor-Stanciu, este o lucrare de referință care marchează 125 de ani de la introducerea tramvaiului electric în Iași. Publicația, apărută sub egida *Editurii Junimea* în anul 2023, este, în opinia noastră, un album dedicat istoriei transportului electric urban, punând un accent deosebit pe rolul definitoriu pe care tramvaiul l-a avut în dezvoltarea orașului.

Proiectul, sprijinit de *Compania de Transport Public* din Iași, le-a oferit autorilor acces la arhive și resurse interne, permițând o documentare temeinică susținută de date istorice și tehnice. Ilustrațiile realizate de aceștia completează prezentările cronologice ale tramvaielor și sporesc atractivitatea volumului.

Un element deosebit de valoros îl constituie diversitatea tehnologică și geografică a vehiculelor prezentate: cititorul este invitat să descopere o veritabilă galerie de tramvaie emblematice – **AEG**, **Iași**, **ITB V58**, **Timiș 2**, **Tatra T4R**, **Tatra T4D**, **ITB M**, **V2A**, **GT4**, **ST7**, **Be 4/4**, **M6D** – alături de modele moderne de fabricație recentă, între care **PESA Swing** (Polonia) și **Bozankaya** (Turcia). Această selecție este sintetizată într-un poster inclus în volum, care oferă o imagine de ansamblu asupra evoluției acestor vehicule.

Merită remarcată și includerea unor tramvaie mai puțin cunoscute publicului larg – vehicule utilitare precum stropitoare, măturătoare, frigorific, turn, vagonet cu nisip sau chiar tramvai ambulanță – care adaugă un strat inedit și complex în înțelegerea funcțiilor pe care tramvaiul le-a avut de-a lungul timpului în viața orașului.

Publicația se adresează atât specialiștilor și cercetătorilor din domeniul transportului și patrimoniului urban, cât și pasionaților de istorie locală sau publicului larg interesat de evoluția orașului Iași și a mijloacelor sale de transport. Un alt aspect remarcabil al cărții este faptul că aceasta este bilingvă (română–engleză), ceea ce permite accesul la informație unui public internațional interesat de istoria urbană sau de patrimoniul tehnic. Stilul clar și accesibil face ca

volumul bine documentat să fie ușor de parcurs și atractiv pentru cititori, prezența ilustrațiilor sporind valoarea vizuală a acestuia.

Cartea se încheie cu un mesaj simbolic: „*Drum bun!*", prin care autorii subliniază că „*tramvaiul este fără echivoc un personaj pe scena orașului, parte din istoria și identitatea Iașului*". Lucrarea este astfel o contribuție importantă la valorificarea patrimoniului local și o invitație la redescoperirea unui mijloc de transport care, deși adesea trecut cu vederea, a marcat profund ritmul și imaginea orașului.

Abraham Fuchs, *Tășnad. O monografie istorică în memoria Comunității Evreilor din Tășnad (Transilvania), Școala* Talmudică (Yeshiva) a Rabinului Mordechai Brisk, de la începuturile ei și până după perioada Holocaustului, editor Diana Kinces, traducere din ebraică de Dan Tăcutu, Editura Mega | Editura Muzeului Sătmărean, Cluj-Napoca – Satu Mare, 2024, 409 p.

Diana IANCU

Monografia *Tășnad. O monografie istorică în memoria Comunității Evreilor din Tășnad (Transilvania), Școala Talmudică (Yeshiva) a Rabinului Mordechai Brisk, de la începuturile ei și până după perioada Holocaustului*, editată de Diana Kinces și tradusă din ebraică de Dan Tăcutu (Editura Mega | Editura Muzeului Sătmărean, 2024, 409 p.), este o lucrare de referință. Structurată în 19 capitole, cartea este precedată de o notă asupra ediției, semnată de Diana Kinces, și o prefață scrisă de fiii autorului: Jacob, Uziel și Yuval Fuchs. De asemenea, include cuvântul-înainte al ediției a II-a în limba ebraică (2003), redactat de Rabinul Yehoshua Brisk, și Introducerea autorului, Abraham Fuchs, de la prima ediție a cărții în limba ebraică (Ierusalim, 1973).

Abraham Fuchs, născut în Tășnad la 10 septembrie 1925, a urmat școala locală și a studiat iudaismul. La doar 12 ani, în 1937, a fost admis la renumita Yeshiva a rabinului Mordechai Brisk din Tășnad. A studiat aici până în 1943, când școala a fost închisă. Plecat la Budapesta, a continuat studiile până în martie-aprilie 1944, momentul sosirii trupelor germane. A fost apoi forțat să se alăture unei tabere de muncă, unde a săpat în jurul bombelor neexplodate.

La sfârșitul războiului, Abraham Fuchs a revenit în locurile natale, sperând să-și regăsească familia. Din păcate, membrii acesteia, împreună cu întreaga comunitate evreiască din Tășnad, fuseseră închiși în ghetoul din Șimleu Silvaniei în mai 1944 și apoi deportați la Auschwitz. Dintre ei, au supraviețuit doar fratele Moshe, care a emigrat în Israel, și sora Eta, pe care a revăzut-o la Bergen Belsen. În 1947, Abraham Fuchs a emigrat în Canada alături de sora sa, iar doi ani mai târziu, în 1949, s-a stabilit definitiv în Israel. Aprofundându-și studiile în Canada și SUA, a obținut un doctorat în istoria medievală a evreilor. S-a stins din viață la 19 aprilie 2003, la vârsta de 78 de ani, lăsând o prețioasă moștenire culturală.

Anexele documentare, alături de fotografii, completează efortul autorului de a crea o monografie de referință. Introducerea unui glosar de termeni ebraici în această ediție aduce beneficii semnificative pentru o înțelegere profundă a argumentelor prezentate, sporind acuratețea și valoarea educațională a lucrării. Monografia este, astfel, accesibilă nu doar specialiștilor, ci și unui public larg, interesat de istoria locală sau de istoria evreilor.

Un aspect deosebit de important este introducerea Indicelui de locuri și persoane. Această componentă are o semnificație profundă, mai ales în contextul în care identitatea evreilor din Tășnad a fost violent ștearsă. Prin integrarea acestui instrument esențial de identificare a numelor, editorul Diana Kinces le restituie personalitatea și le readuce în lumină existența. Astfel, ceea ce pare un simplu element tehnic se transformă într-un act profund uman și istoric:

fiecare nume înscris în indice devine o persoană cu o poveste, nu doar o victimă anonimă a istoriei. Este o recunoaștere a existenței lor, a vieții pe care au trăit-o și a legăturilor cu Tășnadul și comunitatea.

Lucrarea se impune de la primele pagini ca o mărturie vitală, o adevărată binecuvântare, prin capacitatea sa de a păstra vie memoria unei comunități distruse de „Soluția finală" promovată de un regim totalitar în Europa civilizată a secolului XX. Abraham Fuchs imortalizează oamenii și spiritul lor, oferind o voce celor care au fost reduși la tăcere doar pentru că erau evrei. Prin documentarea vieții și activității locuitorilor evrei din Tășnad, precum și a contribuției lor la dezvoltarea localității, autorul le redă demnitatea și identitatea, anulate de aplicarea legilor antievreiești, închiderea în ghetou și deportarea în lagărele naziste.

Abraham Fuchs familiarizează cititorul cu o prezentare a Tășnadului, îmbinând legenda cu date concrete despre așezarea geografică, demografie, confesiuni, etnii, climă, ocupații, regim politic, arhitectură și activități de loisir. Autorul depășește granițele localității, integrând comunitatea evreilor din Tășnad, formată în secolul al XVIII-lea (regulamentul comunității datează din 1833, Societatea „Hevra Kadisha" a fost fondată în 1839), în cadrul istoriei comunităților evreiești din Transilvania. Prin natura subiectului, lucrarea pătrunde chiar și în istoria universală, prezentând contextul general în care s-a format comunitatea evreiască și aducând în prim-plan personalitatea rabinilor acesteia.

M-a impresionat profund figura Rabinului Mordechai Brisk, ultimul rabin al Tășnadului, și rolul său de pilon al comunității. Născut în Ungaria, în 1887, a fost numit judecător rabinic în Marghita, unde a înființat o școală talmudică. Din 1919, a devenit rabin al Tășnadului. Era un om de mare prestigiu și o bunătate remarcabilă, admirat atât de evrei, cât și de ceilalți locuitori, dedicându-și energia comunității și școlii rabinice. Autorul îl prezintă și în postura de tată iubitor, o latură personală ce adaugă profunzime portretului său. Totodată, era recunoscut pentru intensitatea rugăciunilor sale, despre care se spunea că aveau puterea să modeleze caracterele tinerilor

Un act simbolic, încărcat de semnificație în contextul iudaismului și a Zilei de Yom Kipur (Ziua Ispășirii), săvârșit de rabinul Brisk, este următorul: „În casa sa, rabinul avea o bibliotecă uriașă, plină cu cărți foarte rare. În seara zilei de Yom Kipur (Ziua Ispășirii), se arunca pe jos în fața bibliotecii și își cerea iertare de la cărțile sale pentru faptul că nu le consultase suficient în timpul anului". Aruncarea pe jos este un gest de umilință extremă, simbolizând recunoașterea propriilor greșeli și limite. Cărțile nu sunt simple obiecte, ci depozite ale cunoașterii, o moștenire vie, iar neglijarea lor este interpretată ca o neglijență a acestei moșteniri. Gestul rabinului reunește elemente esențiale: importanța studiului, umilința în fața cunoașterii, responsabilitatea liderului spiritual și solemnitatea zilei de Yom Kipur.

Autorul subliniază rolul școlii talmudice din Tășnad și dăruirea rabinului Brisk pentru buna sa funcționare, până la închiderea de către autorități. Un capitol este dedicat prezentării cărții *Întrebări și răspunsuri* a Rabinului Mordechai Brisk. Această lucrare are o importanță practică deosebită și conține detalii despre viața economică, publică și spirituală a evreilor din Transilvania, Ungaria, România și din alte țări. Un exemplu elocvent este un litigiu major izbucnit în Oradea între sacrificatorii religioși evrei și măcelari, adus la judecata Rabinului Mordechai, renumit ca mare învățat în Tora. Structura răspunsului său (introducere și binecuvântare, rezumatul întrebării, analiza și răspunsul, binecuvântare adițională) reflectă o abordare atentă și profundă, erudiția și empatia rabinului. Rabinul Brisk a fost deportat și

asasinat la Auschwitz. Este important de reținut că tradiția de a studia Tora după metoda folosită la Tășnad continuă și astăzi în Netanya, Israel, la școala talmudică „Yeshiva Brisk".

Abraham Fuchs aduce în prim-plan și două roluri importante, distincte, care au existat în Tășnad: Judecătorii la tribunalele rabinice și Sacrificatorii rituali. Nu putea lipsi un capitol dedicat lăcașurilor de cult, considerate centre vitale ale vieții comunitare. Sunt prezentate: Sinagoga cea Mare din Tășnad, construită în 1867 (demolată în 1967 sau 1968, după plecarea ultimilor evrei), Sinagoga Hasidică, construită de evreii Hasidici stabiliți în Tășnad după Primul Război Mondial, și Sinagoga „Măreția Tinerilor". În jurul acestora s-au dezvoltat activități spirituale, culturale, sociale și filantropice. Deși restrânsă, comunitatea s-a afirmat în viața publică a orașului.

În descrierea vieții economice, autorul se referă în special la perioada interbelică. Proprietari de moșii, evreii s-au afirmat în comerțul cu vin, grâne și creșterea animalelor. Mulți dețineau diverse activități comerciale: băcănii, măcelării, cârciumi. Sunt prezentate și profesiile liberale, menționând 3-4 medici și 7-8 avocați. Autorul oferă o statistică a ocupațiilor evreilor din Tășnad în anii 1920-1944.

Abraham Fuchs a ilustrat și demersurile pentru formarea asociațiilor sioniste în Tășnad.

Un segment crucial în formarea evreilor, considerați „poporul cărții", este dedicat educației, întâlnind atât forma evreiască, cât și cea generală. Educația a avut un rol decisiv în transmiterea identității, a valorilor culturale și religioase evreiești.

Înainte de a aborda tematica Holocaustului, autorul prezintă un capitol generos dedicat personalităților din Tășnad. Sunt descrise apoi măsurile represive împotriva evreilor și consecințele acestora: închiderea școlii Yeshiva, munca silnică, obligația de a purta Steaua Galbenă, încorporarea evreilor în detașamentele de muncă forțată. Aceste realități au culminat cu închiderea în ghetoul din Șimleu Silvaniei, unde au fost concentrați aproximativ 8.000 de evrei din regiunea Sălaj, inclusiv cei din Tășnad și împrejurimi (circa 700). Condițiile din ghetou au fost dezastruoase: violență din partea jandarmilor, lipsa hranei, supraaglomerare, lipsa condițiilor minime de igienă și tortură. Au avut loc trei transporturi: la 29 mai, 3 iunie și 6 iunie 1944. Încărcați în vagoane de animale, evreii au fost deportați la Auschwitz.

Autorul reconstituie, de asemenea, tabloul comunității evreilor din satele din jurul Tășnadului.

Dacă primul capitol este dedicat descrierii Tășnadului ca punct de origine, ultimul capitol ilustrează realitatea postbelică, punând accentul pe pierderile și schimbările suferite. Aproximativ 30 de supraviețuitori s-au întors în Tășnad și au inițiat demersuri pentru reorganizarea comunității. Autorul oferă cititorilor o perspectivă ciclică, subliniind rolul central al comunității evreiești în istoria Tășnadului.

Monografia salvează de la uitare existența comunității evreilor din Tășnad, cu specificul ei cultural, religios, social și economic. Păstrează vie memoria oamenilor care au format-o, a tradițiilor și a modului lor de viață, contribuind la înțelegerea identității evreiești în ansamblu. Această carte este o punte între trecut și prezent și un avertisment pentru viitor. Lucrarea este un act de respect și un justificat omagiu adus comunității evreiești din Tășnad.

Apreciem munca asiduă a domnului Dan Tăcutu, pentru traducerea cărții din limba ebraică, o acțiune care a implicat, cu siguranță, o serie de provocări lingvistice, culturale și contextuale.

Prin munca exhaustivă de editare a acestei monografii, doamna Diana Kinces – de profesie conservator – are meritul lăudabil de a-și dedica expertiza nu doar conservării fizice a bunurilor

culturale, ci și conservării, la fel de vitale, a memoriei. Protejează atât patrimoniul material, cât și tezaurul imaterial al istoriei. În editarea acestei lucrări, doamna Diana Kinces, domnul Dan Tăcutu, domnul Lucian-Zeev Herșcovici și doamna Diana Boroș – în calitate de lectori – și-au dedicat timpul, energia și pasiunea necesare pentru a organiza o cantitate atât de vastă de informații, mărturii și concepte.

Totodată, apreciem faptul că lucrarea este tipărită în condiții deosebite. Coperta este expresivă și evocă destinul comunității evreiești din Tășnad.

Florin Ardelean, *Istoria presei culturale din Oradea. Studii (II)*, *Editura Eikon, București, 2024, 456 p.*

Gabriela GOUDENHOOFT

Cel de-al doilea volum al seriei dedicate presei culturale din Oradea și Bihor reprezintă o contribuție academică semnificativă la înțelegerea dinamicii culturale a acestei regiuni, îmbinând analiza istorică cu reflecții contemporane asupra transformărilor jurnalistice. Cartea nu doar că explorează evoluția presei locale, dar reconstituie, totodată, profilul cultural și identitar al unui spațiu încărcat de semnificații istorice și simbolice.

Pentru autor, Florin Ardelean, acest demers are o dublă relevanță: pe de o parte, își propune să recupereze memoria culturală a locului, iar pe de altă parte, urmărește să ofere o perspectivă critică asupra continuității și transformării discursului cultural bihorean. Prin portretizarea unor figuri emblematice precum Iosif Vulcan, fondator al revistei *Familia* și susținător fervent al identității românești, volumul trasează conexiuni între istoria presei și aspirațiile naționale ale intelectualilor vremii. Alte personalități, precum Traian Birăescu sau Teodor Neș, sunt readuse în atenție pentru a sublinia contribuția lor la conservarea și promovarea valorilor locale în contexte istorice diverse și adesea potrivnice.

Cartea reușește să contureze un tablou complex al fenomenului cultural bihorean, în care jurnalismul devine un instrument al coagulării identității etnice, religioase și sociale. Astfel, volumul transcende simpla documentare istorică, oferind o viziune integratoare asupra relației dintre presă, cultură și comunitate într-un spațiu marcat de multiculturalism și tensiuni politice. Florin Ardelean reușește să îmbine analiza obiectivă cu o implicare personală evidentă, fapt care conferă lucrării o profunzime aparte și o relevanță sporită în peisajul academic actual.

Volumul al II-lea al lucrării *Istoria presei culturale din Oradea* de Florin Ardelean continuă să exploreze și să aprofundeze istoria jurnalismului cultural bihorean, în aceeași manieră riguroasă și captivantă ca primul volum. Structurat în mai multe capitole care sunt studii realizate din cercetarea unor teme diverse ce oscilează între analiza presei culturale locale și perspective asupra fenomenelor jurnalistice actuale, cartea îmbogățește perspectiva creată prin intermediul volumului I.

Iosif Vulcan poate fi perceput ca un „brand" central în economia volumului, atât din punct de vedere simbolic, cât și cultural, prin impactul său asupra presei culturale românești și asupra identității naționale. Florin Ardelean îl prezintă pe Vulcan nu doar ca pe un pionier al jurnalismului cultural, ci și ca pe un catalizator al coeziunii intelectuale și al afirmării conștiinței naționale.

În contextul cărții, Vulcan devine un simbol al continuității și al rezilienței culturale într-un mediu istoric și politic ostil. Prin revista *Familia*, el a reușit să creeze o platformă care a funcționat ca o „umbrelă" identitară pentru comunitatea românească, devenind sinonim cu lupta pentru păstrarea limbii, culturii și valorilor naționale. Astfel, Iosif Vulcan nu este doar un personaj istoric, ci și un reper cultural care întruchipează spiritul de inițiativă, perseverența și

viziunea strategică. În acest sens, cartea îl construiește ca un „brand" cultural – o figură emblematică a cărei moștenire transcende epoca sa, devenind relevantă pentru înțelegerea dinamicii culturale și identitare a românilor din Transilvania.

Capitolul „Iosif Vulcan – fericitul" îl prezintă pe fondatorul revistei *Familia* ca pe o personalitate complexă, care și-a abandonat o carieră juridică promițătoare pentru a-și dedica viața unui ideal cultural. Decizia sa de a publica o revistă culturală românească într-un mediu ostil, fără sprijin financiar semnificativ, reflectă un curaj și o viziune remarcabile. Un aspect interesant este felul în care autorul îl descrie pe Vulcan drept „fericit" nu prin prisma realizărilor sale literare sau materiale, ci datorită împlinirii destinului său cultural. Această fericire derivă din reușita sa de a oferi comunității românești o platformă pentru afirmarea identității naționale și culturale, chiar într-un context istoric dominat de presiuni asimilaționiste. De asemenea, Florin Ardelean subliniază că Iosif Vulcan, deși nu a fost un mare creator literar[1], a excelat ca manager cultural, susținând publicarea revistei timp de 42 de ani – un adevărat miracol editorial pentru acea epocă. Această dedicare absolută față de un ideal face din Iosif Vulcan o figură emblematică, iar povestea sa oferă o lecție despre sacrificiu, perseverență și împlinire prin „năzuință impură" (p. 13) și prin dedicarea față de o cauză mai mare decât propria persoană.

Un punct central al cărții este reprezentat de cele trei studii dedicate revistei *Familia* (seriile II, III și IV), care oferă o evaluare minuțioasă a contribuției acesteia la păstrarea identității culturale și naționale în perioade dificile. În special, seria a III-a, publicată între 1934-1940, este analizată ca un exemplu de excelență în jurnalismul cultural românesc. Capitolul detaliază eforturile de revitalizare a revistei *Familia* în diferite perioade istorice. Autorul analizează contribuția lui Mihail G. Samarineanu la seria a III-a, evidențiind calitatea colaboratorilor și relevanța revistei în cultura românească interbelică. Studiul explorează provocările socio-politice și economice care au influențat continuitatea publicației.

Cartea se remarcă și prin investigarea influenței exilului asupra imaginii culturii românești sub dictatura comunistă, cu un focus pe contribuția revistei *Limite* din Paris. Florin Ardelean investighează modul în care revista *Limite* din exil prezintă cultura românească sub dictatura comunistă. Analiza aduce o perspectivă inedită asupra impactului politicii comuniste asupra imaginii României în diaspora. Revista devine un spațiu de critică culturală și de conservare a valorilor identitare în exil.

Revista„*Limite*, analizată în contextul volumului, reprezintă un exemplu fascinant de publicație care pendulează între rolul de platformă militantă și cel de expresie culturală în diaspora românească. Destinul acesteia este marcat de efortul intelectualilor exilați de a păstra vie identitatea culturală românească în timpul dictaturii ceaușiste și „să viseze îndrăzneț" (p. 206), oferind o imagine critică și complexă asupra regimului comunist și a influenței acestuia asupra culturii și societății. Militantismul revistei este evident în modul în care aceasta devine o voce a opoziției față de regimul totalitar, expunând cenzura, opresiunea și degradarea culturii naționale. Totodată, dimensiunea sa culturală este subliniată prin încercarea de a oferi un spațiu de reflecție și dialog pentru elitele intelectuale din exil, contribuind astfel la păstrarea și promovarea valorilor fundamentale ale culturii românești.

Destinul revistei *Limite* este unul paradoxal: deși a fost un produs al exilului și al unor vremuri dificile, ea a reușit să depășească granițele temporale ale perioadei în care a apărut,

[1] „Doar că Iosif Vulcan nu a riscat, nu a vrut să se bizuiască pe șansa de-a face și cultură, în marginea carierei, chit că o istorie contrafactuală poate că i-ar fi demontat aprehensiunile" (p. 13).

oferind un exemplu de reziliență culturală și de angajament față de valorile umaniste. Această dualitate între militant și cultural îi conferă o relevanță istorică și o poziție unică în peisajul jurnalistic românesc al secolului XX.

Într-o altă ordine ideatică și la alte dimensiuni, patrimoniul cultural și identitar este îmbogățit și prin intermediul unor „școli" neoficiale locale, rol pe care l-a jucat *Crisia*, o expresie a cercetării științifice și muzeistice locale. *Crisia* își asumă un rol mai structurat, acționând ca o „școală" neoficială pentru istoricii, un „laborator" (p. 189) pentru cercetătorii și etnografii din Bihor. Capitolul explorează rolul anuarului *Crisia* în susținerea cercetării științifice, muzeistice și culturale în Bihor. Autorul subliniază importanța acestuia ca o „școală" neconvențională pentru formarea specialiștilor în istorie, arte și științele naturii. Timp de cinci decenii, publicația a fost un bastion al continuității culturale în regiune. O astfel de publicație instituțională, precum *Crisia*, anuar al Muzeului Țării Crișurilor, continuă să susțină cercetarea și formarea generațiilor de specialiști și astfel își menține relevanța.

Iar dacă *Crisia* e analizată în volum ca un exemplu de reper al continuității și al academismului rezervat și sobru în perioada comunistă, presa bihoreană post-decembristă reflectă energia renașterii culturale și a pluralismului, navigând însă printre provocările economice și tehnologice ale tranziției democratice. Florin Ardelean aduce în prim-plan câteva aspecte esențiale despre presa bihoreană post-decembristă, evidențiind transformările și provocările acesteia într-un context marcat de tranziția politică și socială. Autorul își construiește imaginea socio-mediatică în jurul următoarelor fenomene: diversificarea presei după 1990, tensiunea dintre calitate și comercializare, marca jurnalismului de opinie și intensele dezbateri post-revoluționare și nu în cele din urmă tehnologizarea și apariția noilor media și, ca un corolar, rolul publicațiilor în formarea conștiinței culturale.

Într-adevăr, după 1990, presa bihoreană cunoaște o explozie de publicații, incluzând reviste culturale precum *Cele Trei Crișuri*, *Aletheia*, *Aurora* și *Țara Crișurilor*, dar și publicații ecleziastice, cum ar fi *Legea Românească* și *Vestitorul Unirii*. Cele dintâi publicații devin platforme pentru dezbateri culturale și intelectuale, reunind nume importante ale literaturii și jurnalismului contemporan. Reviste precum *Legea Românească* și *Vestitorul Unirii* contribuie la reafirmarea valorilor spirituale și religioase într-o societate aflată în proces de redefinire morală după decenii de cenzură ideologică. Aceste publicații au fost esențiale pentru revitalizarea tradițiilor și a conștiinței religioase în Bihor.

Aceasta reflectă dorința de a răspunde noilor nevoi culturale și spirituale ale publicului, de aici „o anume calitate și seriozitatea celor ce i-au conturat profilul de evoluție", dar îi poate cartografia și „limitele, un anume bovarism endemic, neputința de-a sări peste propria umbră" (p. 233), așadar o imagine panoramatică oferită de autor prin jocuri de clarobscur. Autorul remarcă un fenomen dualist specific perioadei, în care dorința de a produce conținut cultural de calitate coexistă cu o „cădere în frivol", determinată de presiunile economice și de necesitatea supraviețuirii financiare a publicațiilor.

Sunt semnalate inclusiv probleme deontologice cu care presa bihoreană post-decembristă s-a confruntat, reflectând provocările specifice tranziției democratice: influența politică asupra conținutului editorial și tendința de a favoriza anumite grupuri de interese, subiectivismul și lipsa imparțialității, comercializarea excesivă și „frivolizarea" conținutului și nu în cele din urmă, mai recent, etica în raport cu noile media.

Se observă că în perioada post-revoluționară, tonul editorial al publicațiilor bihorene devine mai incisiv, iar dezbaterile despre actualitatea culturală și socială capătă un caracter mai

dinamic și mai polarizat. De exemplu, *Familia*, deși păstrează rubrici tradiționale, își adaptează conținutul pentru a reflecta noile realități ale perioadei post-comuniste.

Presa bihoreană post-decembristă, așa cum este prezentată în volum, reflectă o tranziție intensă și complexă, caracterizată de diversificare tematică și editorială, dar și de o luptă constantă între idealurile culturale și presiunile economice. Aceasta oscilează între încercarea de a păstra relevanța culturală prin inițiative autentice și tendința de a ceda comercializării, într-un context al democratizării mass-mediei și al apariției noilor tehnologii. Presa devine, astfel, un spațiu atât al redescoperirii valorilor culturale, cât și al adaptării la noile realități socio-politice și tehnologice.

În privința fenomenului tehnologizării, autorul observă cum presa bihoreană începe să se confrunte cu provocările digitalizării, trecând de la formatul tradițional tipărit la cel online. Acest proces deschide noi oportunități, dar ridică și întrebări legate de etica jurnalismului și de sustenabilitatea financiară. Analizând impactul fenomenului tehnologizării asupra presei bihorene și evidențiind transformările majore aduse de tranziția de la formatul tipărit la cel digital autorul arată că digitalizarea nu doar că a revoluționat modul în care informația este produsă și consumată, dar a creat și o serie de provocări specifice legate de etică și sustenabilitate. Un exemplu relevant este migrarea unor publicații bihorene tradiționale către mediul online, fie prin crearea de versiuni digitale, fie prin înființarea unor platforme complet noi. Acest pas le-a permis să ajungă la un public mai larg și să distribuie informația în timp real, depășind constrângerile impuse de formatul tipărit. Cu toate acestea, această tranziție a fost marcată de dificultăți, precum menținerea calității jurnalismului în fața presiunilor de a produce conținut rapid și atractiv.

Autorul a găsit o ocazie perfectă de a examinează dintr-o perspectivă nouă inclusiv apariția și declinul televiziunii la Oradea, alături de dinamica presei culturale după căderea regimului comunist și abordează impactul tehnologiilor moderne și al digitalizării asupra mass-media tradiționale. Se pune accent pe dilemele etice și identitare ale jurnalismului într-o eră dominată de alternative media și fenomenul post-adevăr. El remarcă: „*Fake news*-ul este produsul rezidual al acestui fenomen de „democratizare" aflat în plină ofensivă într-o epocă a dezinformării și a *post-adevărului*" (p. 225). Totodată autorul observă cum digitalizarea a ridicat probleme serioase deontologice, cum ar fi prevalența titlurilor de tip clickbait, care sacrifică adesea acuratețea informației pentru a atrage trafic. De asemenea, fenomenul preluării neautorizate a materialelor de pe alte site-uri, fără atribuirea sursei, a devenit frecvent, subminând drepturile de autor și integritatea profesională.

Un capitol asupra căruia merită să ne oprim este „A cui este Oradea?" Textul propus de Florin Ardelean reprezintă o reflecție complexă asupra identității istorice, culturale și sociale a orașului situat la intersecția influențelor multiple: românești, maghiare, evreiești și, mai recent, ale globalizării, generând o identitate fragmentată. Florin Ardelean analizează Oradea, „această doamnă venerabilă, cu maniere de pension, cu amintiri de curtezană fără inhibiții și un prezent cu sclipici, dar respirând un aer de vodevil" (p. 391) ca pe un spațiu contestat, unde trecutul, marcat de multiculturalitate și conflicte etnice, este revendicat de diverse comunități și perspective. Autorul explorează modul în care istoria orașului a fost influențată de prezența comunităților diverse – români, maghiari, evrei –, fiecare contribuind semnificativ la dezvoltarea culturală, economică și arhitecturală a orașului. Totuși, această diversitate a fost adesea însoțită de tensiuni și revendicări, fiecare grup încercând să-și consolideze influența și să-și protejeze identitatea.

Un aspect central al capitolului este analiza contribuției comunității evreiești[2], care, în perioada dualismului austro-ungar, a jucat un rol esențial în transformarea Oradiei într-un centru urban modern, cunoscut ca „Parisul de pe Crișul Repede". Florin Ardelean subliniază cum această comunitate a adus inovații în domenii precum comerțul, arhitectura și educația, dar a suferit o tragedie profundă în timpul Holocaustului (p. 394), când mii de evrei din Oradea au fost deportați și uciși. Un alt punct de interes este impactul politicilor de maghiarizare din perioada austro-ungară, care au încercat să reducă influența culturii și identității românești. Aceste politici au creat o dinamică tensionată între comunitățile locale, influențând profund atât cultura, cât și memoria colectivă a orașului.

Autorul examinează transformările suferite de Oradea în perioada comunistă și postcomunistă, inclusiv pierderile cauzate de politicile represive și de migrația comunităților. După 1989, orașul încearcă să-și regăsească echilibrul identitar, redescoperind moștenirea multiculturală ca un atu, dar confruntându-se în același timp cu provocările modernizării și globalizării. Capitolul se încheie cu o notă filosofică, întrebându-se cine are dreptul de a „revendica" Oradea. Florin Ardelean sugerează că orașul aparține, în esență, tuturor celor care l-au construit și l-au influențat de-a lungul timpului, dar și generațiilor viitoare care trebuie să învețe să gestioneze această moștenire complexă.

Capitolul „A cui este Oradea?" este un exemplu remarcabil de jurnalism analitic, care îmbină cercetarea istorică riguroasă cu reflecții culturale și sociale. Autorul oferă o perspectivă echilibrată, recunoscând contribuțiile fiecărei comunități și evitând să privilegieze o singură narativă identitară. În esență, acest capitol propune o viziune asupra Oradiei ca pe un spațiu al diversității, unde memoria trecutului trebuie valorificată pentru a construi un viitor armonios.

Addenda volumului propune două eseuri filosofice despre relația umanității cu tehnologia și despre stoicismul ca model de etică. Primul eseu tratează relația complexă și tensionată dintre umanitate și tehnologie, criticând infatuarea generată de progresul tehnologic și legată de ideea că „într-o lume lesnicioasă" totul este posibil datorită tehnologiei și atunci totul trebuie făcut, căci „tehnologia o ia înaintea gândirii/înțelepciunii, iar decizia e paralizată de infatuarea lui *a-putea-face-ce-vrei-pentru-că-poți*" (p. 400). Autorul argumentează că, deși confortul adus de inovațiile tehnologice a transformat societatea, acesta a dus și la o pierdere a conexiunii cu valorile esențiale, generând o stare de superficialitate și insatisfacție. Esența eseului constă în contrastul dintre performanțele tehnologice hiperbolice și dificultatea de a atinge fericirea personală sau colectivă. Infatuarea tehnologică este prezentată ca o iluzie, un substitut al progresului autentic, în care etica și responsabilitatea sunt adesea neglijate. Autorul sugerează că această situație necesită o reevaluare a relației omului cu tehnologia, bazată pe o viziune mai profundă și echilibrată asupra scopului umanității.

Al doilea eseu aduce în prim-plan stoicismul, exemplificat prin viața și gândirea lui Seneca și Marcus Aurelius, ca modele de etică într-o lume modernă descumpănită. Autorul accentuează necesitatea întoarcerii la principii morale în fața provocărilor contemporane, subliniind disonanțele dintre doctrina filosofică a celor doi și viața lor practică, ceea ce creează oportunități pentru interpretări critice. Esența stoicismului – raportarea la virtute, autocontrol și acceptarea inevitabilului – este recontextualizată ca un ghid pentru o lume „descumpănită de propriile excese" (p. 437) de provocările morale și existențiale contemporane. Autorul invocă o nevoie

[2] Vezi și articolul Florin Ardelean, *The Jews of Oradea and the Parable of the Crushed Olives*, în *Transylvanian Review*, vol. XXII, Supplement no. 4, 2010, Cluj, Romanian Academy, p. 20-29.

urgentă de a revitaliza valorile etice într-o societate marcată de consumerism și relativism moral, oferind stoicismul ca un antidot pentru pierderea direcției spirituale. Eseul propune o paralelă între epoca romană și lumea modernă, indicând că ambele perioade împărtășesc crize existențiale asemănătoare.

Stilul acestui volum reflectă armonios dubla identitate profesională a autorului, Florin Ardelean, atât ca profesor universitar specializat în Jurnalism și Istoria Presei, cât și ca scriitor cu o voce literară distinctă. Autorul îmbină rigoarea academică, definită prin documentare solidă și structură analitică, cu o expresivitate narativă care dă textului o dimensiune literară atractivă. Echilibrul dintre obiectivitatea științifică și implicarea personală în subiect transformă lucrarea într-o lectură accesibilă și captivantă, capabilă să atragă atât specialiști, cât și cititori din afara mediului academic.

Printr-un ton elegant și clar, volumul reușește să comunice idei complexe fără a pierde din profunzime, folosind un limbaj ce combină precizia terminologică cu subtilitatea literară. Această abordare conferă lucrării o dublă valoare: una documentară, prin analiza minuțioasă a presei culturale, și una estetică, prin felul în care autorul reușește să personalizeze analiza.

În final, Florin Ardelean reușește să ofere o viziune integratoare asupra legăturii dintre trecut și prezent, analizând transformările jurnalismului cultural în contextul digitalizării și al epocii post-adevărului. Volumul subliniază, de asemenea, importanța continuării dialogului academic în acest domeniu. Acest al doilea volum este o contribuție esențială pentru înțelegerea istoriei presei și a dinamicii culturale din Transilvania, constituind un reper valoros pentru toți cei interesați de jurnalismul cultural și de identitatea culturală regională.